

Selçuk Üniversitesi

e-ISSN 2458-9071

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Selçuk University Journal of Studies in Turkology

Yıl / Year: 26 Sayı / Issue: 50 Aralık / December 2020

Alkan, 2020

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

SELÇUK UNIVERSITY
JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

ULUSLARARASI HAKEMLİ DERGİ / INTERNATIONAL REFEREED JOURNAL
e-ISSN 2458-9071

Yılda üç defa yayımlanan (nisan-ağustos-aralık), uluslararası hakemli, yaygın süreli bir dergidir.

International refereed and widespread periodical journal published three times in one year (april-august-december).

SAYI / ISSUE: 50–ARALIK / DECEMBER

KONYA 2020

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
SELÇUK UNIVERSITY JOURNAL OF STUDIES IN TURCOLOGY

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dizinlendiği veri tabanları
Selçuk University Journal of Studies in Turcology is listed in the index of
ESCI (Emerging Sources Citation Index)
TÜBİTAK/ULAKBİM SBVT, ASOS INDEX, EBSCO, MLA

e-ISSN 2458-9071

ARALIK / DECEMBER 2020 – SAYI / ISSUE: 50

SÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Adına Sahibi Enstitü Müdürü

Owner on behalf of the Institute of Turkish Studies

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ (Institute Director)-*Selçuk Üniversitesi*

EDİTÖRLER / EDITORS

Yazı İşleri Müdürleri-Baş Editörler/ Editors-in-Chief

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI-*Selçuk Üniversitesi*

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan KÜÇÜKBALLI-*Selçuk Üniversitesi*

Alan Editörleri / Area Editors

Türk Dili ve Edebiyatı Editörü / Turkish Language and Literature Editor

Arş. Gör. Sezai DEMİRTAŞ-*Selçuk Üniversitesi*

Tarih Editörleri / History Editors

Arş. Gör. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Hatice AKSOY-*Selçuk Üniversitesi*

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Editörü / Archeology and Art History Editor

Dr. Ayben KAYIN-*Selçuk Üniversitesi*

İngilizce Dil Editörleri / English Language Editors

Doç. Dr. Mehmet Fatih BERK-*Necmettin Erbakan Üniversitesi*

Arş. Gör. Doğan Can AKTAN-*Selçuk Üniversitesi*

Öğr. Gör. Derya Deniz GEZER-*Selçuk Üniversitesi*

Editör Yardımcıları / Editorial Assistants

Arş. Gör. Havva YALDIZ-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Abdullah BURGU-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Elif YİĞİTER-*Selçuk Üniversitesi*

Arş. Gör. Kerime Nur EFLATUN KILINÇ-*Selçuk Üniversitesi*

Sekreteryaya / Secretariat

Mustafa DENİZ

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN- *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*

Prof. Dr. Mustafa TOKER - *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*

Doç. Dr. Murat KARADEMİR - *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*

Doç. Dr. Raşid HATUYEV - *Karachay İlmü-İzlem İstitüt / Rusya Federasyonu*

Doç. Dr. Sefer SOLMAZ- *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*

Doç. Dr. Şamil BATÇAYEV - *Karaçay-Çerkes Devlet Arşivi / Rusya Federasyonu*

Doç. Dr. Zehra ODABAŞI - *Selçuk Üniversitesi / Türkiye*

Dr. Öğr. Üyesi Fatih Numan KÜÇÜKBALLI-*Selçuk Üniversitesi / Türkiye*

•

İLETİŞİM / CONTACTS

Adres / Adress: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Alaaddin Keykubat Kampüsü 42031 Konya

Telefon: +90 0332 241 05 62

Belgeç / Fax: 241 04 47 web: <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad>

e-mail: selcukturkiyat@gmail.com

•

TEKNİK HAZIRLIK / TECHNICAL PREPARATION

Grafik-Tasarım / Grafik-Design: Prof. Dr. Abdulgani ARIKAN-*Selçuk Üniversitesi*

Dizgi / Composition: Arş. Gör. Abdul Metin ÇELİKBİLEK-*Selçuk Üniversitesi*

•*Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.*

•*The author responsible for their article content academically.*

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Abdulgani ARIKAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah GÜNDOĞDU	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Abdullah TEMİZKAN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurrahman ÖZKAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Abdurresit Celil KARLUK	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet ÖZCAN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL	Yeditepe Üniversitesi
Prof. Dr. Ali BORAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Ali TEMİZEL	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Uzay PEKER	Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YAKICI	Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Arif SARIÇOBAN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Prof. Dr. Bayram ÜREKLİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Caner ARABACI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Emine YILMAZ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Enderhan KARAKOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan ALTINKAYNAK	Ardahan Üniversitesi
Prof. Dr. Fehmi KARESİOĞLU	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Feyzan GÖHER VURAL	Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Hsing Tung WU	Ulusal Chengchi Üniversitesi / Tayvan
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. İlhami DURMUŞ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. İrfan YILDIZ	Dicle Üniversitesi
Prof. Dr. Kemal ÖZCAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Ali HACIGÖKMEN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Fatih KÖKSAL	İstanbul Kültür Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet KIRBIYIK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEMEL	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem ÇEKEN	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa BALCI	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa DEMİRCİ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa TOKER	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa UYAR	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye YILDIZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Naile HACIZADE	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nazım Hikmet POLAT	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Necmi UYANIK	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Nurettin DEMİR	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Nurgül KILINÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan YAVUZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Osman ERAVŞAR	Akdeniz Üniversitesi
Prof. Dr. Osman Gazi ÖZGÜDENLİ	Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Osman KARATAY	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Osman KUNDURACI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Soner HUNKAN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Özkul ÇOBANOĞLU	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Peter Benjamin GOLDEN	Rutgers Üniversitesi / Amerika Birleşik Devletleri
Prof. Dr. Refik TURAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Rıfat KÜTÜK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Sinan GÖNEN	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Talip DOĞAN	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Tasin GEMİL	Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca Üniversitesi / Romanya
Prof. Dr. Ufuk Deniz AŞCI	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Varis ÇAKAN	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Vedat GÜRBÜZ	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Yaşar SEMİZ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yılmaz KOÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Yunus KOÇ	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf KÜÇÜKDAĞ	KTO Karatay Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ	Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Bilal DEDEYEV	Bakü Mühendislik Üniversitesi / Azerbaycan
Doç. Dr. Çağatay BENHÜR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Elçin İBRAHİMOV	Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi / Azerbaycan
Doç. Dr. Fatih Mehmet BERK	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Galina MISKINIENE	Vilnius Üniversitesi / Litvanya
Doç. Dr. Gülay APA KURTIŞOĞLU	Trakya Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan KUYUMCU	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Marzena GODZINSKA	Varşova Üniversitesi / Polonya
Doç. Dr. Mehmet YASTI	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Murat KARADEMİR	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Raşid HATUYEV	Karachay İlim-İzlem İstitüt / Rusya Federasyonu
Doç. Dr. Sefer SOLMAZ	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. Şamil BATÇAYEV	Karaçay-Çerkes Devlet Arşivi / Rusya Federasyonu
Doç. Dr. Zehra ODABAŞI	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet YILMAZ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa ÇIPAN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rıdvan ÖZTÜRK	Necmettin Erbakan Üniversitesi

---

50. SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES OF ISSUE 50

Prof. Dr. Ayşe DEMİR	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Cenk REYHAN	Hacı Bayram Üniversitesi
Prof. Dr. Çetin PEKAÇAR	Hacı Bayram Üniversitesi
Prof. Dr. Ferudun ATA	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet AYDIN	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ÖLMEZ	İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Mevlüt ERDEM	Hacettepe Üniversitesi
Prof. Dr. Naciye YILDIZ	Hacı Bayram Üniversitesi
Prof. Dr. Naile HACIZADE	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Neslihan DURAK	İnönü Üniversitesi
Prof. Dr. Özen YAYLAGÜL ÜSTÜNEL	19 Mayıs Üniversitesi
Prof. Dr. Saadettin Yağmur GÖMEÇ	Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Semra TUNÇ	Selçuk Üniversitesi
Prof. Dr. Tattigul KARTAEVA	Kazakistan Almatı Farabi Milli Üniversitesi
Prof. Dr. Tuncay BÜLBÜL	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Prof. Dr. Zehra ARSLAN	Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet ATALAY	Artvin Çoruh Üniversitesi
Doç. Dr. Beşir MUSTAFYEV	Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. İdris Nebi UYSAL	Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi
Doç. Dr. Kamil GIYNAŞ	Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi
Doç. Dr. Kürşat KURTULGAN	Mersin Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet GÜRBÜZ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa YENİASIR	Yakın Doğu Üniversitesi
Doç. Dr. Perihan ÖLKER	Selçuk Üniversitesi
Doç. Dr. TOKYÜREK	Erciyes Üniversitesi
Doç. Dr. Berrin OKKA	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Doç. Dr. Melih TINAL	Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdulkadir ÖZTÜRK	Ordu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet DÖNMEZ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Turan TÜRK	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Arzu EVECEN	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Atilla KARTAL	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Berker KURT	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Döndü ÇAVDAR	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Erol KARCI	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ERBAY	Akdeniz Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gülsüm KOÇER	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mayramgül DIYKANBAYEVA	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan BÖLÜK	Hacı Bayram Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Kaan YALÇIN	Fırat Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Süleyman UZGUÇ	Selçuk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yaşar ŞİMŞEK	Giresun Üniversitesi
Dr. Abdullah MERT	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Hilal Oytun ALTUN	Jagiellonian Üniversitesi
Dr. İbrahim YILMAZ	Hacı Bayram Üniversitesi
Dr. Nilgün AYDIN	Selçuk Üniversitesi
Dr. Tekin Aycan TAŞCI	Erciyes Üniversitesi

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

YAYIM İLKELERİ

Odak ve Kapsam

Amaçları doğrultusunda Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)'nin yayın odağında aşağıdaki hususlar bulunmaktadır:

- Türkolog'un uzmanlaşmasına yardım etmek,
- Türkolog akademisyenlere ve Türkoloji araştırmacılarına doğrudan katkıda bulunarak iki araştırma grubu arasında bir köprü görevi görmek,
- Türkoloji çalışmalarına bütünsel bir bakış açısı kazandırmak,
- Türkoloji'nin karşılaştığı eğitim ve araştırma sorunlarını hem kendi bağlamında hem de uluslararası karşılaştırmalarla değerlendirmek.

Ayrıca aşağıda belirtilen çalışmalar SUTAD'ın yayın kapsamındadır:

- Türk tarihi ve kültürü, Türk dili ve edebiyatı, Türk sanatındaki temel sorunları ve uygulamaları analiz eden çalışmalar,
- Aktif olarak Türkoloji öğretimi / öğrenme ve diğer uzmanların becerilerini ve stratejilerini geliştirmelerine yardımcı olan çalışmalar,
- Daha nitelikli araştırmacı olarak Türkoloji'nin gelişimini amaçlayan çalışmalar,
- Türkoloji ile ilgili geniş araştırmalar veya örnekler içeren çalışmalar,

Kısıtlamalar ve Değerlendirmeye Kabul Edilmeyen Başvurular

Aşağıda belirtilen alanlardaki çalışmalar SUTAD yayın kapsamı dışında olup değerlendirmeye kabul edilememektedir:

- Üniversite öğrencilerinin (Lisans) çalışmaları yayına kabul edilmez. Ancak, yüksek lisans ve / veya doktora öğrencilerinin Türkoloji çalışmaları kabul edilebilir bulunmuştur.
- Türkoloji alanı dışındaki temaları içeren çalışmalar kabul edilmez.
- Küçük bir araştırma grubu veya küçük bir örnekleme oranı ile yapılan çalışmalar yayın için kabul edilmemektedir.
- Ayrıca, bu çalışmalar eğitim bilimleri, iktisadi ve idari bilimler gibi destekleyici alanlara yönlendirilir.
- Ders kitaplarını analiz etmek ve değerlendirmek, edebiyat derlemeleri ve kitap analizleri SUTAD yayın kapsamına girmemektedir.

Yayın Sıklığı

Uluslararası hakemli bir dergi olan SUTAD yılda üç kez yayınlanmaktadır. Bir yılda sadece iki özel sayı yayınlanabilir. Özel hususlara ilişkin duyurular yayınlanmadan en az bir yıl önce yapılır. Özel konularda ele alınacak konular Yayın Kurulu tarafından mevcut tartışmaların odak noktası olacak şekilde belirlenir ve böylece özel konu Türkoloji'ye rehberlik edebilir.

Yayın Dili

SUTAD'ın ana yayın dilleri *Türkçe* ve *İngilizce*dir. Bunun dışında makaleler *Almanca*, *Rusça* veya *modern Türk lehçeleri* olarak da gönderilebilir. Gönderilen makale gramer kurallarına ve ilgili bilimsel literatüre uygun olmalıdır.

Makalenin kabulünden sonra, son kopya her iki dilde de sunulmalıdır. Sunulan son kopyalar SUTAD'ın dil editörleri (İngilizce, Rusça, Almanca, Türkçe ve modern Türk lehçeleri) tarafından kontrol edilir. Dil editörleri, yetersizlik durumunda düzeltme yazımı talep edebilir. Belgenin tesliminden yazarlar sorumludur.

Derginin Bölümleri

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde sadece **Özgün Araştırma Makaleleri** yayınlanır.

Açık Erişim Politikası

SUTAD açık erişim politikasını benimser. Bilgiye açık erişim, bilginin küresel değerini geliştirdiği için insanlığa fayda sağlar. SUTAD, Açık Erişim Girişimi'ni de desteklemektedir.

SUTAD, Selçuk Üniversitesi yayıncısı, hiçbir elektronik kütüphane erişimi için hiçbir kütüphane veya okuyucunun yayın ücreti ödemeyeceğini garanti etmektedir.

SUTAD, makale incelemesi veya basımı ve makalelere erişim için herhangi bir ücret talep etmediğinden, gelir kaynağı yoktur. Bu doğrultuda, SUTAD'a sunulan makalelerin aşağıdaki maddi yükümlülükleri yazarlara aittir:

- Türkoloji çalışmaları Türkçe, İngilizce, Rusça, Almanca ve modern Türk lehçelerinde tam metin olarak yayınlanmaktadır. Derginin bu amaçla herhangi bir çeviri hizmeti yoktur.
- İntihal tespiti, mizanpajı ve taslağı, referanslar, atıf ve atıf kontrolüyle ilgili tüm masraflar yazar(lar)a aittir.

Gizlilik Beyanı

SUTAD dergi yönetim sistemine girilen isim ve elektronik posta adresleri gibi kişisel bilgiler, yalnızca bu derginin ve Selçuk Üniversitesi'nin bilimsel amaçları doğrultusunda kullanılacaktır. Bu bilgiler başka bir amaç veya bölüm için kullanılmayacak olup, üçüncü taraflarla paylaşılmayacaktır.

Arşivleme

SUTAD'da yayınlanan tüm makalelere ait üst veriler ve tam metinler XML ve pdf formatında 3. parti bulut bir sunucuda erişime kapalı bir şekilde saklanır. Ayrıca TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veritabanı aracılığıyla tüm makaleler pdf formatında ULAKBİM sunucularında saklanmakta ve sunulmaktadır.

Dizinler

ULAKBİM, Sosyal ve Beşeri Bilimleri Veri Tabanı, MLA, SOBIAD, ASOS, İSAM, EBSCO, Research Data Bases, Clarivate Analytics (ESCI)

YAYINLAMA POLİTİKALARI

Telif Hakkı Devri

Yayınlanmak üzere SUTAD'a gönderilen çalışmalar, daha önce herhangi bir şekilde yayınlanmamış veya herhangi bir yere yayınlanmak üzere gönderilmemiş özgün çalışma niteliği taşımalıdır.

Yazarlar çalışmalarının telif hakkından feragat etmeyi kabul ederek, değerlendirme için gönderimle birlikte çalışmalarının telif hakkını Selçuk Üniversitesi'ne devretmek zorundadır. SUTAD Yayın Kurulu makalenin yayımlanması konusunda yetkili kılınır. Bununla birlikte yazarların aşağıdaki hakları saklıdır;

- Patent hakları,
- Telif hakkı dışında kalan bütün tescil edilmemiş haklar,
- Çalışmayı satmamak koşulu ile kendi amaçları için çoğaltma hakkı,
- Yazarın kendi kitap ve diğer akademik çalışmalarında, kaynak göstermesi koşuluyla, çalışmanın tümü ya da bir bölümünü kullanma hakkı,
- Çalışma künyesini belirtmek koşuluyla kişisel web sitelerinde veya üniversitesinin açık arşivinde bulundurma hakkı.

SUTAD'a çalışma gönderecek yazarlar, "Telif Hakkı Devir Formu" belgesini doldurmalıdır. Yazar(lar) doldurdukları formu ıslak imza ile imzalamalıdır. İmzalanan form taranarak sistem üzerinden çalışma gönderim adımlarının 4.'sünde ek dosya yükleme seçeneği ile yüklenmelidir. Aynı zamanda ıslak imzalı formu basılı olarak " Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Kampüs-Selçuklu, Konya, Turkey " adresine posta yoluyla göndermeleri gerekmektedir. Telif Hakkı Devir Formunu iletmeyen yazarların çalışmaları yayınlanmaz.

Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci

Kör hakemlik, bilimsel yayınların en yüksek kalite ile yayınlanması için uygulanan bir yöntemdir. Bu yöntem, bilimsel çalışmaların nesnel (objektif) bir şekilde değerlendirilme sürecinin temelini oluşturmaktadır ve birçok bilimsel dergi tarafından tercih edilmektedir. Hakem görüşleri, SUTAD'ın yayın kalitesinde belirleyici bir yere sahiptir. SUTAD'a gönderilen tüm çalışmalar aşağıda belirtilen aşamalara göre körleme yoluyla değerlendirilmektedir.

Körleme Hakemlik Türü

SUTAD, tüm çalışmaların değerlendirme sürecinde çifte körleme yöntemini kullanmaktadır. Çift körleme yönteminde çalışmaların yazar ve hakem kimlikleri gizlenmektedir.

İlk Değerlendirme Süreci

SUTAD'a gönderilen çalışmalar ilk olarak editörler tarafından değerlendirilir. Bu aşamada, derginin amaç ve kapsamına uymayan, Türkçe ve İngilizce olarak dil ve anlatım kuralları açısından zayıf, bilimsel açıdan kritik hatalar içeren, özgün değeri olmayan ve yayın politikalarını karşılamayan çalışmalar reddedilir. Reddedilen çalışmaların yazarları, gönderim tarihinden itibaren en geç iki ay içerisinde bilgilendirilir. Uygun bulunan çalışmalar ise ön değerlendirme için çalışmanın ilgili olduğu alana yönelik bir alan editörüne gönderilir.

Ön Değerlendirme Süreci

Ön değerlendirme sürecinde alan editörleri çalışmaların, giriş ve alanyazın, yöntem, bulgular, sonuç, değerlendirme ve tartışma bölümlerini dergi yayın politikaları ve kapsamı ile özgünlük açısından ayrıntılı bir şekilde inceler. Bu inceleme sonucunda uygun bulunmayan çalışmalar en geç bir ay içerisinde alan editörü değerlendirme raporu ile birlikte iade edilir. Uygun bulunan çalışmalar ise hakemlendirme sürecine alınır.

Hakem Atama Süreci

Çalışmalar içeriğine ve hakemlerin uzmanlık alanlarına göre hakem ataması yapılır. Çalışmayı inceleyen alan editörü, SUTAD hakem havuzundan uzmanlık alanlarına göre en az iki hakem önerisinde bulunur veya çalışmanın alanına uygun yeni hakem önerebilir. Alan editöründen gelen hakem önerileri editörler tarafından değerlendirilir ve çalışmalar hakemlere iletilir. Hakemler değerlendirdikleri çalışmalar hakkındaki hiçbir süreci ve belgeyi paylaşmayacakları hakkında garanti vermektedir.

Hakem Raporları

Hakem değerlendirmeleri genel olarak çalışmaların; özgünlük, kullanılan yöntem, etik kurallara uygunluk, bulguların ve sonuçların tutarlı bir şekilde sunumu ve alanyazın açısından incelenmesine dayanmaktadır. Bu inceleme aşağıdaki unsurlara göre yapılır:

1. *Giriş ve alanyazın:* Değerlendirme raporu çalışmada ele alınan problemin sunumu ve amaçları, konunun önemi, konuyla ilgili alanyazının kapsamı, güncelliği ve çalışmanın özgünlüğü hakkında görüş içerir.
2. *Yöntem:* Değerlendirme raporu, kullanılan yöntemin uygunluğu, araştırma grubunun seçimi ve özellikleri, geçerlik ve güvenilirlik ile ilgili bilgilerin yanı sıra veri toplama ve analiz süreci hakkında görüş içerir.

3. *Bulgular*: Değerlendirme raporu, yöntem çerçevesinde elde edilen bulguların sunumu, analiz yöntemlerinin doğruluğu, araştırmanın amaçları ile erişilen bulguların tutarlılığı, ihtiyaç duyulan tablo, şekil ve görsellerin verilmesi, kullanılan testlerin kavramsal açıdan değerlendirilmesine yönelik görüşler içerir.

4. *Değerlendirme ve tartışma*: Değerlendirme raporu, bulgulara dayalı olarak konunun tartışılması, araştırma sorusuna/larına ve hipoteze/lere uygunluk, genellenebilirlik ve uygulanabilirlik ile ilgili görüş içerir.

5. *Sonuç ve öneriler*: Değerlendirme raporu alanyazına katkı, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik öneriler hakkında görüş içerir.

6. *Stil ve anlatım*: Değerlendirme raporu, çalışma başlığının içeriği kapsamı, Türkçe'nin kurallara uygun kullanımı, gönderme ve referansların APA 6 kurallarına uygun olarak tam metnin diline uygun verilmesi ile ilgili görüş içerir.

7. *Genel değerlendirme*: Değerlendirme raporu çalışmanın bir bütün olarak özgünlüğü, eğitim alanyazınına ve alandaki uygulamalara sağladığı katkı hakkında görüş içerir.

Değerlendirme sürecinde hakemlerin çalışmanın tipografik özelliklerine göre düzeltme yapmaları beklenmemektedir.

Hakem Değerlendirme Süreci

Hakem değerlendirme süreci için hakemlere verilen süre **6 haftadır**. Hakemlerden veya editörlerden gelen düzeltme önerilerinin yazarlar tarafından "düzeltme yönergesi" doğrultusunda 1 ay içerisinde tamamlanması zorunludur. Hakemler bir çalışmanın düzeltmelerini inceleyerek uygunluğuna karar verebilecekleri gibi gerekliyse birden çok defa düzeltme talep edebilir.

Değerlendirme Sonucu

Hakemlerden gelen görüşler, alan editörü tarafından en geç 2 hafta içerisinde incelenir. Bu inceleme sonucunda alan editörü çalışmaya ilişkin nihai kararını editörlere iletir.

Yayın Kurulu Kararı

Editörler, alan editörü ve hakem görüşlerine dayanarak çalışma ile ilgili yayın kurulu görüşlerini hazırlar. Hazırlanan görüşler editör tarafından alan editörü ve hakem önerileri ile birlikte en geç 1 hafta içerisinde yazar(lar)a iletir. Bu süreçte olumsuz görüş verilen çalışmalar intihal denetimi talep edilmeksizin iade edilir. Olumlu görüş verilen çalışmalar için son karar, intihal denetim raporları sonuçlarına göre verilir.

Yayın Değerlendirme Süreci Ne Kadar Sürmektedir?

SUTAD'a gönderilen çalışmaların yayın değerlendirme sürecinin yaklaşık 3 ay içerisinde sonuçlandırılması öngörülmektedir. Ancak, hakem ya da editörlerin yazar(lar)dan düzeltme istedikleri tarih ile yazar(lar)ın düzeltmeleri tamamladıkları tarih arasındaki süre, bu 3 aylık süreye dâhil edilmemektedir.

Çevrimiçi Çalışma Gönderme Rehberi

SUTAD'da değerlendirilmek üzere çalışma gönderecek yazar(lar) <http://www.selcuk.edu.tr/turkiyat/tr> adresinde yer alan dergi yönetim sistemine üye olarak gönderim gerçekleştirebilir.

Yazar(lar) üye olmak ve çalışma göndermek için "Çevrim İçi Çalışma Gönderme Rehberi"nde yer alan yönergeleri takip etmelidir.

Düzeltilme Yönergesi ve Yükleme Rehberi

SUTAD'da değerlendirme sürecindeki çalışmalar için editörler, alan editörleri ve/veya hakemler tarafından bir defa veya daha fazla düzeltme ve iyileştirme talep edilebilir.

Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirme önerilerinin nesnel ve çalışmanın özgünlüğünü artırıcı nitelikte olduğunun bilinciyle düzeltme ve iyileştirmeleri eksiksiz, açıklayıcı ve zamanında tamamlamakla yükümlüdür.

Yazar(lar) talep edilen düzeltme ve iyileştirmeleri "Düzeltilme Yönergesi ve Yükleme Rehberi"nde belirtilen koşullara göre sisteme yüklemelidir.

Çalışma/Makale Geri Çekme

SUTAD araştırmacı ve kütüphaneciler için bütünsel ve eksiksiz yayıncılığı önemsemektedir. Bunu sağlamanın güvenilir özgün araştırma makalelerini yayınlamak olduğu bilincindedir. SUTAD yayın politikaları gereği, bir çalışma veya makalenin geri çekilmesi aşamasında yazar(lar)a ve yayın kuruluna düşen görev ve sorumluluklar aşağıda verilmiştir.

Yazarlar

Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, geri çekme işlemlerinde dergi editörüyle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

Değerlendirme aşamasındaki çalışmasını geri çekme talebinde bulunmak isteyen yazar(lar), "Geri Çekme Formu"nu doldurarak her bir yazarın ıslak imzası ile imzalanmış ve taratılmış halini selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresi üzerinden e-posta aracılığıyla yayın kuruluna iletmekle yükümlüdür. Yayın Kurulu geri çekme bildirimini inceleyerek en geç bir hafta içerisinde dönüş sağlar. Yayın kurulu tarafından telif hakları SUTAD gönderim aşamasında devredilmiş çalışmaların geri çekme isteği onaylanmadıkça yazarlar çalışmasını başka bir dergiye değerlendirme için gönderemezler.

Editörler

SUTAD yayın kurulu; yayınlanmış, erken görünümdeki veya değerlendirme aşamasındaki bir çalışmaya ilişkin telif hakkı ve intihal şüphesi oluşması durumunda çalışmayı ilişkin bir soruşturma başlatma yükümlülüğü taşır.

Yayın kurulu yapılan soruşturma sonucunda değerlendirme aşamasındaki çalışmada telif hakkı ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda çalışmayı değerlendirmeden geri çeker ve tespit edilen durumları detaylı bir şekilde kaynak göstererek yazarlara iade eder.

Yayın kurulu, yayınlanmış veya erken görünümdeki bir çalışmada telif hakkı ihlali ve intihal yapıldığını tespit etmesi durumunda, en geç bir hafta içerisinde aşağıdaki geri çekme ve bildiri işlemlerini gerçekleştirir.

Etik ihlali tespit edilen çalışmanın;

1. Elektronik gösterimdeki başlığının başına "**Geri Çekildi:**" ibaresi eklenir.
2. Elektronik gösterimdeki *Öz* ve *Tam Metin* içerikleri yerine çalışmanın geri çekilme gerekçeleri, detaylı kanıt kaynakları varsa yazar(lar)ın bağlı olduğu kurum ve kuruluşların konu hakkındaki bildirimleri ile birlikte yayınlanır.
3. Dergi web sitesinin ana sayfasından geri çekme bildirimini ilan edilir.
4. Geri çekme tarihinden itibaren ilk yayınlanacak sayının elektronik ve basılı kopyasının içindekiler listesine "**Geri Çekildi: Çalışma Başlığı**" şeklinde eklenir, birinci sayfasından başlamak koşuluyla geri çekme nedenleri ve buna kaynak gösterilen orijinal alıntılarını kamuoyu ve araştırmacılarla paylaşılır.
5. Yazar(lar)ın bağlı olduğu kuruluş(lar)a yukarıdaki geri çekme bildirimleri iletilir.
6. Yukarıda sıralanan geri çekme bildirimleri Derginin dizinlendiği kurum ve kuruluşlar ile Millî Kütüphane Başkanlığı'na dizin sistemleri ve kataloglara kaydedilmesi için iletilir.

Ayrıca SUTAD Yayın Kurulu etik ihlalde bulunulan çalışma yazar(lar)ının daha önce yayınlanmış çalışmalarının yayın evlerine veya yayın kurullarına, yayınlanan çalışmaların geçerlik ve güvenilirliğini güvence altına almalarını veya geri çekmelerini önerebilir.

Değerlendirme Sonucuna İtiraz Etme

SUTAD’da değerlendirme sonucu yazar(lar)a iletilen yayın kurulu ve bilim kurulu görüşlerine yazar(lar)ın itiraz etme hakkı saklıdır. Yazar(lar), çalışmaları için yapılan değerlendirme sonucu görüş ve yorumlara ilişkin itiraz gerekçelerini bilimsel bir dille ve dayanaklarını referans göstererek selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresine e-postayla iletmelidir. Yapılan itirazlar yayın kurulu tarafından en geç bir ay içerisinde incelenerek (Çalışmanın alan editörü ve hakemlerine yapılan itirazlar hakkında görüş talep edilebilir) yazar(lar)a olumlu veya olumsuz dönüş sağlanır. Yazar(lar)ın değerlendirme sonucuna itirazları olumlu bulunması durumunda, yayın kurulu çalışmanın konu alanına uygun yeni hakemlendirme yaparak değerlendirme sürecini yeniden başlatır.

ETİK SORUMLULUKLAR

Yayın Etiği

SUTAD’da uygulanan yayın süreçleri, bilginin tarafsız ve saygın bir şekilde gelişimine ve dağıtımına temel teşkil etmektedir. Bu doğrultuda uygulanan süreçler, yazarların ve yazarları destekleyen kurumların çalışmalarının kalitesine doğrudan yansımaktadır. Hakemli çalışmalar bilimsel yöntemi somutlaştıran ve destekleyen çalışmalardır. Bu noktada sürecin bütün paydaşlarının (yazarlar, okuyucular ve araştırmacılar, yayıncı, hakemler ve editörler) etik ilkelere yönelik standartlara uyması önem taşımaktadır. SUTAD yayın etiği kapsamında tüm paydaşların aşağıdaki etik sorumlulukları taşıması beklenmektedir.

Aşağıda yer alan etik görev ve sorumluluklar oluşturulurken açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan rehberler ve politikalar dikkate alınarak hazırlanmıştır.

Yazarların Etik Sorumlulukları

SUTAD’a çalışma gönderen yazar(lar)ın aşağıdaki etik sorumluluklara uyması beklenmektedir:

- Yazar(lar)ın gönderdikleri çalışmaların özgün olması beklenmektedir. Yazar(lar)ın başka çalışmalardan yararlanmaları veya başka çalışmaları kullanmaları durumunda eksiksiz ve doğru bir biçimde atıfta bulunmaları ve/veya alıntı yapmaları gerekmektedir.
- Çalışmanın oluşturulmasında içeriğe entelektüel açıdan katkı sağlamayan kişiler, yazar olarak belirtilmemelidir.
- Yayınlanmak üzere gönderilen tüm çalışmaların varsa çıkar çatışması teşkil edebilecek durumları ve ilişkileri açıklanmalıdır.
- Yazar(lar)dan değerlendirme süreçleri çerçevesinde makalelerine ilişkin ham veri talep edilebilir, böyle bir durumda yazar(lar) beklenen veri ve bilgileri yayın kurulu ve bilim kuruluna sunmaya hazır olmalıdır.
- Yazar(lar) kullanılan verilerin kullanım haklarına, araştırma/analizlerle ilgili gerekli izinlere sahip olduklarını veya deney yapılan deneklerin rızasının alındığını gösteren belgeye sahip olmalıdır.
- Yazar(lar)ın yayınlanmış, erken görünüm veya değerlendirme aşamasındaki çalışmasıyla ilgili bir yanlış ya da hatayı fark etmesi durumunda, dergi editörünü veya yayıncıyı bilgilendirme, düzeltme veya geri çekme işlemlerinde editörle işbirliği yapma yükümlülüğü bulunmaktadır.

- Yazarlar çalışmalarını aynı anda birden fazla derginin başvuru sürecinde bulunduramaz. Her bir başvuru önceki başvurunun tamamlanmasını takiben başlatılabilir. Başka bir dergide yayınlanmış çalışma SUTAD'a gönderilemez.
- Değerlendirme süreci başlamış bir çalışmanın yazar sorumluluklarının değiştirilmesi (Yazar ekleme, yazar sırası değiştirme, yazar çıkartma gibi) teklif edilemez.

Editörlerin Etik Görev ve Sorumlulukları

SUTAD editör ve alan editörleri, açık erişim olarak Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından yayınlanan "COPE Code of Conduct and Best Practice Guidelines for Journal Editors" ve "COPE Best Practice Guidelines for Journal Editors" rehberleri temelinde aşağıdaki etik görev ve sorumluluklara sahip olmalıdır:

Genel görev ve sorumluluklar

Editörler, SUTAD'da yayınlanan her yayından sorumludur. Bu sorumluluk bağlamında editörler, aşağıdaki rol ve yükümlülükleri taşımaktadır:

- Okuyucuların ve yazarların bilgi ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik çaba sarfetme,
- Sürekli olarak derginin gelişimini sağlama,
- Dergide yayınlanan çalışmaların kalitesini geliştirmeye yönelik süreçleri yürütme,
- Düşünce özgürlüğünü destekleme,
- Akademik açıdan bütünlüğü sağlama,
- Fikri mülkiyet hakları ve etik standartlardan taviz vermeden iş süreçlerini devam ettirme,
- Düzeltme, açıklama gerektiren konularda yayın açısından açıklık ve şeffaflık gösterme.

Okuyucu ile ilişkiler

Editörler tüm okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcıların ihtiyaç duydukları bilgi, beceri ve deneyim beklentilerini dikkate alarak karar vermelidir. Yayınlanan çalışmaların okuyucu, araştırmacı, uygulayıcı ve bilimsel alanyazına katkı sağlamasına ve özgün nitelikte olmasına dikkat etmelidir. Ayrıca editörler okuyucu, araştırmacı ve uygulayıcılardan gelen geri bildirimleri dikkate almak, açıklayıcı ve bilgilendirici geri bildirim vermekle yükümlüdür.

Yazarlar ile ilişkiler

Editörlerin yazarlara karşı görev ve sorumlulukları aşağıdaki şekildedir:

- Editörler, çalışmaların önemi, özgün değeri, geçerliliği, anlatımın açıklığı ve derginin amaç ve hedeflerine dayanarak olumlu ya da olumsuz karar vermelidir.
- Yayın kapsamına uygun olan çalışmaların ciddi problemi olmadığı sürece ön değerlendirme aşamasına almalıdır.
- Editörler, çalışma ile ilgili ciddi bir sorun olmadıkça, olumlu yöndeki hakem önerilerini göz ardı etmemelidir.
- Yeni editörler, çalışmalara yönelik olarak önceki editör(ler) tarafından verilen kararları ciddi bir sorun olmadıkça değiştirmemelidir.
- "Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci" mutlaka yayınlanmalı ve editörler tanımlanan süreçlerde yaşanabilecek sapmaların önüne geçmelidir.
- Editörler yazarlar tarafından kendilerinden beklenecek her konuyu ayrıntılı olarak içeren bir "Yazar Rehberi" yayınlamalıdır. Bu rehberler belirli zaman aralıklarında güncellenmelidir.
- Yazarlara açıklayıcı ve bilgilendirici şekilde bildirim ve dönüş sağlanmalıdır.

Hakemler ile ilişkiler

Editörlerin hakemlere karşı görev ve sorumlulukları aşağıdaki şekildedir:

- Hakemleri çalışmanın konusuna uygun olarak belirlemelidir.
- Hakemlerin değerlendirme aşamasında ihtiyaç duyacakları bilgi ve rehberleri sağlamakla yükümlüdür.

-
- Yazarlar ve hakemler arasından çıkar çatışması olup olmadığını gözetmek durumundadır.
  - Körleme hakemlik bağlamında hakemlerin kimlik bilgilerini gizli tutmalıdır.
  - Hakemleri tarafsız, bilimsel ve nesnel bir dille çalışmayı değerlendirmeleri için teşvik etmelidir.
  - Hakemleri zamanında dönüş ve performans gibi ölçütlerle değerlendirmelidir.
  - Hakemlerin performansını artırıcı uygulama ve politikalar belirlemelidir.
  - Hakem havuzunun dinamik şekilde güncellenmesi konusunda gerekli adımları atmalıdır.
  - Nezaketsiz ve bilimsel olmayan değerlendirmeleri engellemelidir.
  - Hakem havuzunun geniş bir yelpazeden oluşması için adımlar atmalıdır.

Yayın kurulu ile ilişkiler

Editörler, tüm yayın kurulu üyelerinin süreçleri yayın politikaları ve yönergelere uygun ilerletmesini sağlamalıdır. Yayın kurulu üyelerini yayın politikaları hakkında bilgilendirmeli ve gelişmelerden haberdar etmelidir. Yeni yayın kurulu üyelerini yayın politikaları konusunda eğitmeli, ihtiyaç duydukları bilgileri sağlamalıdır.

Ayrıca editörler;

- Yayın kurulu üyelerinin çalışmaları tarafsız ve bağımsız olarak değerlendirmelerini sağlamalıdır.
- Yeni yayın kurulu üyelerini, katkı sağlayabilir ve uygun nitelikte belirlemelidir.
- Yayın kurulu üyelerinin uzmanlık alanına uygun çalışmaları değerlendirme için göndermelidir.
- Yayın kurulu ile düzenli olarak etkileşim içerisinde olmalıdır.
- Yayın kurulu ile belirli aralıklarla yayın politikalarının ve derginin gelişimi için toplantılar düzenlemelidir.

Dergi sahibi ve yayıncı ile ilişkiler

Editörler ve yayıncı arasındaki ilişki editöryal bağımsızlık ilkesine dayanmaktadır. Editörler ile yayıncı arasında yapılan yazılı sözleşme gereği, editörlerin alacağı tüm kararlar yayıncı ve dergi sahibinden bağımsızdır.

Editöryal ve kör hakemlik süreçleri

Editörler; dergi yayın politikalarında yer alan "Kör Hakemlik ve Değerlendirme Süreci" politikalarını uygulamakla yükümlüdür. Bu bağlamda editörler her çalışmanın adil, tarafsız ve zamanında değerlendirme sürecinin tamamlanmasını sağlar.

Kalite güvencesi

Editörler; dergide yayınlanan her makalenin dergi yayın politikaları ve uluslararası standartlara uygun olarak yayınlanmasından sorumludur.

Kişisel verilerin korunması

Editörler; değerlendirilen çalışmalarda yer alan deneklere veya görsellere ilişkin kişisel verilerin korunmasını sağlamakla yükümlüdür. Çalışmalarda kullanılan bireylerin açık rızası belgeli olmadığı sürece çalışmayı reddetmekle görevlidir. Ayrıca editörler; yazar, hakem ve okuyucuların bireysel verilerini korumaktan sorumludur.

Etik kurul, insan ve hayvan hakları

Editörler; değerlendirilen çalışmalarda insan ve hayvan haklarının korunmasını sağlamakla yükümlüdür. Çalışmalarda kullanılan deneklere ilişkin etik kurul onayı, deneysel araştırmalara ilişkin izinlerin olmadığı durumlarda çalışmayı reddetmekle sorumludur.

Olası suistimal ve görevi kötüye kullanmaya karşı önlem

Editörler; olası suistimal ve görevi kötüye kullanma işlemlerine karşı önlem almakla yükümlüdür. Bu duruma yönelik şikâyetlerin belirlenmesi ve değerlendirilmesi konusunda titiz

ve nesnel bir soruşturma yapmanın yanı sıra, konuyla ilgili bulguların paylaşılması editörün sorumlulukları arasında yer almaktadır.

Akademik yayın bütünlüğünü sağlamak

Editörler çalışmalarda yer alan hata, tutarsızlık ya da yanlış yönlendirme içeren yargıların hızlı bir şekilde düzeltilmesini sağlamalıdır.

Fikri mülkiyet haklarının korunması

Editörler; yayınlanan tüm makalelerin fikri mülkiyet hakkını korumakla, olası ihlallerde derginin ve yazar(lar)ın haklarını savunmakla yükümlüdür. Ayrıca editörler yayınlanan tüm makalelerdeki içeriklerin başka yayınların fikri mülkiyet haklarını ihlal etmemesi adına gerekli önlemleri almakla yükümlüdür. Bkz. [İntihal Denetimi](#)

Yapıcılık ve tartışmaya açıklık

Editörler;

- Dergide yayınlanan eserlere ilişkin ikna edici eleştirileri dikkate almalı ve bu eleştirilere yönelik yapıcı bir tutum sergilemelidir.
- Eleştirilen çalışmaların yazar(lar)ına cevap hakkı tanınmalıdır.
- Olumsuz sonuçlar içeren çalışmaları göz ardı etmemeli ya da dışlamamalıdır.

Şikâyetler

Editörler; yazar, hakem veya okuyuculardan gelen şikâyetleri dikkatlice inceleyerek aydınlatıcı ve açıklayıcı bir şekilde yanıt vermekle yükümlüdür.

Politik ve Ticari kaygılar

Dergi sahibi, yayıncı ve diğer hiçbir politik ve ticari unsur, editörlerin bağımsız karar almalarını etkilemez.

Çıkar çatışmaları

Editörler; yazar(lar), hakemler ve diğer editörler arasındaki çıkar çatışmalarını göz önünde bulundurarak, çalışmaların yayın sürecinin bağımsız ve tarafsız bir şekilde tamamlanmasını garanti eder.

Hakemlerin Etik Sorumlulukları

Tüm çalışmaların "Körleme Hakemlik" ile değerlendirilmesi yayın kalitesini doğrudan etkilemektedir. Bu süreç yayının nesnel ve bağımsız değerlendirilmesi ile güven sağlar. SUTAD değerlendirme süreci çift taraflı kör hakemlik ilkesiyle yürütülür. Hakemler yazarlar ile doğrudan iletişime geçemez, değerlendirme ve yorumlar dergi yönetim sistemi aracılığıyla iletilir. Bu süreçte değerlendirme formları ve tam metinler üzerindeki hakem yorumları editör aracılığıyla yazar(lar)a iletilir. Bu bağlamda SUTAD için çalışma değerlendiren hakemlerin aşağıdaki etik sorumluluklara sahip olması beklenmektedir:

- Sadece uzmanlık alanı ile ilgili çalışma değerlendirmeyi kabul etmelidir.
- Tarafsızlık ve gizlilik içerisinde değerlendirme yapmalıdır.
- Değerlendirme sürecinde çıkar çatışması ile karşı karşıya olduğunu düşünürse, çalışmayı incelemeyi reddederek, dergi editörünü bilgilendirmelidir.
- Gizlilik ilkesi gereği inceledikleri çalışmaları değerlendirme sürecinden sonra imha etmelidir. İnceledikleri çalışmaların sadece nihai versiyonlarını ancak yayımlandıktan sonra kullanabilir.
- Değerlendirmeyi nesnel bir şekilde sadece çalışmanın içeriği ile ilgili olarak yapmalıdır. Milliyet, cinsiyet, dini inançlar, siyasal inançlar ve ticari kaygıların değerlendirmeye etki etmesine izin vermemelidir.

-
- Değerlendirmeyi yapıcı ve nazik bir dille yapmalıdır. Düşmanlık, iftira ve hakaret içeren aşağılayıcı kişisel yorumlar yapmamalıdır.
  - Değerlendirmeyi kabul ettikleri çalışmayı zamanında ve yukarıdaki etik sorumluluklarda gerçekleştirmelidir.

Yayıncının Etik Sorumlulukları

SUTAD yayıncısı olan Selçuk Üniversitesi, kar amacı gütmeyen kamu yararına çalışan bir sivil toplum kuruluşudur. Selçuk Üniversitesi kuruluş felsefesi gereği, SUTAD ilişkisini uluslararası standartlarda kamuya mal etmek amacıyla SUTAD dergisini yayınlamaktadır. Bu bağlamda Selçuk Üniversitesi ve Yönetim Kurulu, SUTAD dergisi ile ilgili aşağıdaki etik sorumlulukların bilinciyle hareket etmektedir:

- Editörler, SUTAD'a gönderilen çalışmaların tüm süreçlerinden sorumludur. Bu çerçevede ekonomik ya da politik kazançlar göz önüne alınmaksızın karar verici kişiler editörlerdir.
- Bağımsız editör kararı oluşturulmasını taahhüt eder.
- SUTAD'da yayınlanmış her makalenin mülkiyet ve telif hakkını korur ve yayınlanmış her kopyanın kaydını saklama yükümlüğünü üstlenir.
- Editörlere ilişkin her türlü bilimsel suistimal, atıf çeteciliği ve intihalle ilgili önlemleri alma sorumluluğuna sahiptir.

Etik Olmayan Bir Durumla Karşılaşırsanız

SUTAD'da yukarıda bahsedilen etik sorumluluklar ve dışında etik olmayan bir davranış veya içerikle karşılaşırsanız lütfen selcukturkiyat@gmail.com / turkiyat@selcuk.edu.tr adresine e-posta yoluyla bildirin.

KABULDEN SONRA

SUTAD'da değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmalar sırasıyla; intihal kontrolünün yapılması, kaynakça düzenlemesi, gönderme ve atıf kontrolü, mizanpaj ve dizgisinin yapılması, DOI numarasının verilmesi ve erken görünüme açılması süreçlerinden geçer. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda yayınlanır.

SUTAD makale işlem ücreti (değerlendirme ücreti veya basım ücreti) ve makalelere erişim için abonelik ücreti talep etmediği için hiçbir gelir kaynağı bulunmamaktadır. Ancak, değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmaların aşağıdaki bazı başlıklara ilişkin maddi yükümlülükleri yazar(lar)ın sorumluluğundadır.

İntihal Denetimi

SUTAD yayın etiği gereği "Kör Hakemlik Değerlendirme Süreci"nden geçmiş her çalışmanın bütünlüğünü korumak adına intihal denetiminden geçirilmesini zorunlu kılar. Bu kapsamda her çalışmanın Türkçe ve İngilizce nüshaları yayın kurulunun uygun bulduğu bir firma tarafından intihal denetiminden geçirilir. Denetim kapsamında oluşan maddi sorumluluklar yazar(lar)a aittir.

İntihal denetimi iThenticate yazılımları aracılığıyla gerçekleştirilir. Her çalışmanın yazılımlar aracılığıyla ortaya çıkan eşleşmeleri derinlemesine incelenerek gönderme ve atıfı doğru olan eşleşmeler ayıklanır. Ayıklama sonucunda kalan eşleşmeler incelenerek hatalar tespit edilir ve yayın kurulu için raporlaştırılır. Yayın kurulu her çalışmanın intihal denetim raporu ışığında çalışma hakkında nihai kararını verir. Raporda yer alan hataların yazarlar tarafından düzeltilmesi istenebilir veya çalışma yazarlara iade edilebilir. **iThenticate raporu, sistem üzerinden çalışma gönderim adımlarının 4.'sünde ek dosya yükleme seçeneği ile yüklenmelidir.**

Kaynakça, Gönderme ve Atıf Kontrolü

Bilimsel araştırmalar daha önce yapılmış olan çalışmaların üzerine geliştirilir. Yapılan çalışmalarda daha önce yapılmış çalışmalara belirli kurallar çerçevesinde gönderme ve atıf yapılarak kaynak gösterilir. Bilimsel çalışmalarda bilerek ya da bilmeyerek yapılan hatalar çalışmanın ve yayının güvenilirliğini zedelemektedir.

SUTAD yayın etiği kapsamında değerlendirme sonucu kabul edilen çalışmaların gönderme ve atıflarının doğru ve eksiksiz verilmesini zorunluluk olarak görmektedir. Bu kapsamda her çalışma kabul edildikten sonra yayın kurulunun uygun bulduğu bir firma tarafından kaynakça, gönderme ve atıf kontrolünden geçirilir. Gerçekleştirilen kontrolün maddi sorumluluğu yazar(lar)a aittir.

Kabul edilen çalışmaların kaynakça, gönderme ve atıf kontrolü Türkçe ve İngilizce tam metin için aşağıdaki adımlarda yapılmaktadır:

- Kaynakça APA Kaynak Gösterme Kuralları 6. Sürümünde yer alan usul ve esaslara uygun olarak düzenlenir.
- Kaynakçada yer alan her bir atıfa ait metin içi göndermelerin usul ve esaslara göre verilip verilmediği kontrol edilir, hatalı olanlar düzeltilir.
- Metin içi göndermelerin atıfları kontrol edilir. Eksik olanlar yazarlardan talep edilir, hatalı olanlar düzeltilir.

Türkçe tam metin için Türkçe, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınır.

Mizanpaj ve Dizgi İşlemleri

SUTAD makalelerin şekilsel bütünlüğü, okunabilirliği ve standartlar gereği tek tip ve eksiksiz bir sayfa düzeni ile baskı biçimini zorunlu kılar. Bu bağlamda intihal denetimi ve kaynakça düzenlemesi tamamlanan çalışmaların sayfa düzeni ve dizgisi yayın kurulunun uygun bulduğu bir firma tarafından gerçekleştirilir. Sayfa düzeni ve baskı kopyasının hazırlanmasına ilişkin maddi sorumluluk yazar(lar)a aittir.

DOI Numarasının Verilmesi

Digital Object Identifier (DOI) elektronik ortamda yayınlanan her çalışmanın tanımlanmasına ve erişilmesine olanak sağlayan benzersiz bir erişim numarasıdır. SUTAD'da yayınlanan veya erken görünümdeki her çalışma için DOI numarası verilmesi zorunludur.

Kabul aşamasından sonra intihal denetimi, kaynakça kontrolü ve baskı hali hazırlanan çalışmalara yayın kurulu tarafından DOI numarası verilir.

Erken Görünüm

SUTAD güncel ve özgün bilginin yayılmasını önemsemektedir. Bu kapsamda değerlendirme aşamasını tamamlayarak kabul edilen ve kabulden sonraki süreçleri tamamlanan çalışmalar elektronik olarak erken görünümde yayınlanır. Erken görünümde yayınlanan çalışmalar yayın kurulunun uygun bulduğu cilt ve sayıda sayfa sayısı verilerek yayınlanır ve erken görünümden kaldırılır. Erken görünümdeki çalışmalar normal sayıda yayınlanacak son sürüm olmayabilir. Son yayınlanacak halinde çalışmaların küçük düzenlemeler yapılabilir.

DİL DÜZENLEMESİ

SUTAD'a gönderilen çalışmalar tam metin dilinin (Türkçe ve İngilizce) dil bilgisi kurallarına ve bilimsel alanyazınına uygun, sade ve açık bir dil kalitesine sahip olmalıdır. alışmalar yabancı kelimelerden arındırılmış temiz ve akıcı bir dille yazılmalıdır. Bu kapsamda çalışmaların değerlendirme için gönderilmeden önce redakte edilmiş olması yayın süreçlerinin daha sağlıklı bir şekilde sürdürülmesini sağlamaktadır.

YAZIM KURALLARI

Sayfa Düzeni: A4 Dikey, Kenar Boşlukları (Normal) (dört yandan [sağ-sol-üst-alt] 3 cm)

Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)'nde yayınlanmak üzere gönderilecek makaleler en fazla 10.000 kelime olmalıdır.

Font ailesi: Palatino Linotype, Ana başlıklar 11, Metin 10 punto büyüklüğünde yazılmalıdır.

Başlık

Her yazının Türkçe ve İngilizce başlığı olmalıdır. Çalışmanın başlığı içeriği açıkça yansıtmalı ve kapsamlı olmalıdır.

- **Ana başlıklar:** Tamamı büyük harflerle ve koyu yazılmalıdır ve 15 kelimeyi geçmemelidir.
- **Ara başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere her kelimenin ilk harfi büyük yazılmalı ve başlık sonunda satırbaşı yapılmalıdır.
- **Alt başlıklar:** Tamamı koyu olmak üzere başlığın ilk kelimesindeki birinci harf büyük, sonraki kelime/kelimelerin ilk harfi küçük yazılmalı ve başlık sonuna iki nokta (üst üste) konularak yazıya aynı satırdan devam edilmelidir.

Yazar Ad(lar)ı ve Adres(ler)i:

Yazarın adı makalenin başlığı altında olmalıdır. Yazarın soyadı büyük harflerle yazılmalıdır. Yazarın unvanı, kurumu, e-posta adresi ve ORCID numarası dipnotta belirtilmelidir.

Öz

Çalışmanın amacını, kapsamını, yöntemini, sonuçlarını, öne çıkan yanlarını ve özgün değerini açık ve kısa bir şekilde yansıtmalıdır. Kelime sayısı en az yüz 100 en fazla 200 olmalıdır.

Anahtar Kelimeler

Çalışmanın bütünlüğünü yansıtan en az 3 en çok 8 anahtar kelime belirlenmelidir.

Giriş

Araştırma konusunun temeli, çalışmanın bölümlerine yönelik özet bilgi, bilimsel alanyazındaki karşılığı, araştırmanın önemi, araştırma problemi ve amaçları giriş kısmında detaylandırılmalıdır.

Yöntem

Araştırmanın türü, araştırma grubu, veri toplama araçları, geçerliği ve güvenilirliği, veri toplama teknikleri, verilerin analizi, sınırlılıkları, gerekli ise etik kurul onayı yöntem kısmında detaylandırılmalıdır.

Bulgular

Araştırmada elde edilen bulgular; çalışmanın amacı ve problemini destekler nitelikte ve bütünlüğü koruyacak biçimde ilgili tablo, şekil, grafik veya resimlerle açıklanmalıdır.

Tartışma *

Araştırmanın önemi ışığında, elde edilen bulgular alanyazın ve yazar yorumları ile tartışılmalıdır.

Sonuç *

Sonuç kısmında tartışmalar ışığında ortaya çıkan ana fikirler açıklanmalıdır.

Öneriler *

Çalışmanın tartışma ve sonucuna uygun önerilerde bulunulmalıdır. Ayrıca alanyazına katkı sağlayacak, gelecekte yapılabilecek çalışmalara ve alandaki uygulamalara yönelik önerileri de içermelidir.

Teşekkür **

Araştırmanın ortaya çıkarılması aşamasında küçük katkı sağlamış kişi veya kurumlara teşekkürler belirtilmelidir.

İngilizce Genişletilmiş Özet (Extended Abstract)

Makalede çalışmanın sonuç bölümünden sonra makale metninin kelime sayısı olarak yaklaşık %5-15'i kadar İngilizce genişletilmiş özet (extended abstract) bulunmalıdır. Genişletilmiş özet, "öz"de olduğu gibi araştırma ile ilgili amaç, problem, yöntem, bulgular ve sonuç bilgilerini içermelidir. Verilen bilgiler "öz"e oranla biraz daha geniş ifade edilmelidir. Araştırma metninde yer almayan herhangi bir bulgu veya sonuç bulundurmamalıdır. İngilizce yazılan makalelerde İngilizce genişletilmiş özet bulunmasına gerek yoktur. Genişletilmiş özet, makale için "yayımlanabilir" kararı verildikten sonra gönderilmelidir. İlk gönderimde bulunmasına gerek yoktur.

Kaynakça

Kaynakça APA 6 kaynak gösterme esasları doğrultusunda hazırlanmalıdır. Metin içi gönderme ve atıflar tam metnin diline uygun verilmelidir. Türkçe tam metin için Türkçe kaynak gösterme usul ve esasları, İngilizce tam metin için İngilizce kaynak gösterme usul ve esasları dikkate alınmalıdır.

Font ailesi Palatino Linotype ve satır aralığı 3 nk olacak şekilde verilmelidir. Girinti 1 cm olmalıdır.

Ekler **

Ek tablo, şekil, grafik ve resimler kaynakça sonrasında yeni bir sayfada verilmelidir. Her bir ek; Ek 1, Ek 2 şeklinde sınıflandırılmalı ve ayrı ayrı başlıklandırılmalıdır.

* *Tartışma, Sonuç ve Öneriler yazarlar tarafından tek başlık altında toplanabileceği gibi ayrı ayrı da verilebilir.*

** *Teşekkür ve Ek bilgileri yer alması durumunda bu başlıklar Giriş, Yöntem gibi ana başlık şeklinde verilmelidir.*

Tablo ve Şekiller

Tablo ve Şekil başlık ve metin özellikleri Şablon içerisindeki örneklerdeki yapı dikkate alınarak verilmelidir.

Tablo ve Şekillerden öncesine ve sonrasına 6 nk boşluk verilmelidir.

Tablo başlıkları ve metin 10 Punto

Tablo ve Numarası Koyu ör. **Tablo 1.** *Tablo Başlığı*

Şekil eğer grafik ve düzenlenebilir bir formatta ise başlık ve iç metinler 10 punto

Şekil ve Numarası Koyu ör. **Şekil 1.** *Şekil Başlığı*

Şekiller bir resim veya düzenlenemez bir görsel içeriyorsa 300 DPI çözünürlüğünde Word içerisine aktarılmalı ve Makale Gönderme basamaklarının 4. Basamağında Ek Bir Dosya Yükle seçeneği ile orijinal şekil yüklenmelidir.

Dipnotlar

Dipnotlar, sadece yapılması zorunlu açıklamalar için kullanılır ve “DİPNOT” komutuyla otomatik olarak verilir. Buradaki atıflar da parantez içinde yazarın soyadı, eserin yayım yılı ve sayfa numarası gelecek şekilde düzenlenmelidir. Örnek: (Kaya, 2000, s. 15)

Alıntılar

Makalede birebir yapılan alıntılar tırnak içinde verilmeli ve alıntının sonunda kaynağı parantez içinde belirtilmelidir. *Beş satırdan/kırk kelimedenden* az alıntılar cümle arasında italik olarak, beş satırdan/kırk kelimedenden uzun alıntılar ise sayfanın sağından ve solundan 1 cm içeride, blok hâlinde *italik* olarak verilmelidir. Birebir olmayan alıntıların sonunda sadece parantez içerisinde kaynak gösterilmelidir.

Kaynak Gösterme ve Kaynakça

Metin içi göndermelerde (atıflarda) ve kaynakça yazımında **APA 6** sürümü esas alınmıştır.

A. Metin İçi Göndermeler (Atıflar)

- Atıflar ilgili kısımdan hemen sonra, parantez içinde yazarın soyadı, eserin/çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası sırasıyla, aralarda virgül “,” kullanılarak verilmelidir. Cümlelerin tamamlandığını gösteren nokta işareti parantezden sonra konulmalıdır.
- Dipnotlar metin içi göndermede (atıfta) bulunmak amacıyla değil, metinde verilen önemli bir bilgiye ek bir bilgi vermek veya bu bilgiyi genişletmek için kullanılmalıdır.

Metin içi göndermelerde yazar-tarih stili kullanılır; bir başka deyişle, metin içinde uygun noktada yazarın soyadı ve arkasından eserin yayım tarihi verilir.

A.1. Tek Yazar, Tek Çalışma

- Metin içinde göndermede bulunulacak ilgili kısımdan hemen sonra yazarın soyadı, çalışmanın yayım yılı ve sayfa numarası verilir. Sayfa numarası Türkçe makalelerde “s.”, İngilizce makalelerde “p.” kısaltması ile belirtilir.

Örnek: Emek süreci, çalışanın zihninde oluşan bu tasarı ve tasarımın somut bir çabaya dönüşmesinden ibarettir (Marx, 1999, s. 27).

- Yazarın adı ilgili cümle içinde geçiyorsa parantez içinde tarih ve sayfanın belirtilmesi yeterlidir.

Örnek: Altbach (2001, s. 11), dünyada birçok yükseköğretim sisteminin...

Örnek: Altbach, dünyada birçok yükseköğretim sisteminin ... ifade etmektedir (2001, s. 11).

- Cümle içinde yazar ve yayım yılı belirtiliyor ise ayrıca parantez içinde yazar ve tarih verilmez.

Örnek: Konuyla ilgili olarak Üçok’un 2004 yılında gerçekleştirmiş olduğu çalışma örnek gösterilebilir.

- Çalışmanın tamamına göndermede bulunulacaksa parantez içinde yazar soyadı ve yayım yılı yazılır.

Örnek: Aile bireyleri, komşular veya etnik gruplar gibi benzer durumlardaki insanlar arasındaki güçlü bağların oluşturduğu sosyal sermayedir (Harper, 2002).

- Bir paragrafta aynı çalışmaya ikinci defa göndermede bulunulacaksa ikincisinde yazar soyadını vermek yeterlidir, yayım yılını eklemeye gerek yoktur.

Örnek: Frederick W. Taylor (1997), bilimsel yönetimin temelinde, işçi ve yönetimin çıkarlarının bütünleştirilmesi olduğunu savunmaktadır... Taylor, işçilerin ellerinde tuttıkları işe ilişkin bilgiyi işveren ile paylaşmayarak bu bilgiyi işten 'kaytarmanın' bir aracı olarak kullanabildiklerini savunmaktadır.

- Atıfta bulunulan kaynak ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası, sayfa numarasından önce yazılır ve "C." kısaltması ile belirtilir. İngilizce makalelerde cilt için "Vol." kısaltması kullanılır.

Örnek: (Okay, 1990, C. 2, s. 30)

A.2. İki veya Daha Fazla Yazarlı Çalışmalar

- İki yazarlı bir çalışma için her göndermede iki yazarın soyadına da yer verilmelidir. Cümle içinde yazarların soyadları "ve" bağlacı ile bağlanırken parantez içinde ise "&" işareti kullanılır.

Örnek: Şafak ve Öz (2003, s. 15) bu konuda...

Örnek: (Şafak & Öz, 2003, s. 15)

- Üç, dört veya beş yazarlı çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk göndermede tüm yazarların soyadları yazılır. Takip eden göndermeler için ilk yazarın soyadından sonra "vd." kısaltması kullanılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Ercan, Bakırlı, Selçuk ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

- Paragraf içinde ikinci ve sonraki göndermeler: Ercan ve diğerleri (2013, s. 25) bu yaklaşımı sergileyen çalışmaların...

Örnek: Parantez içinde ilk gönderme: (Üçok, Vardar & Aksan, 2004, s. 20)

Parantez içinde ikinci ve sonraki göndermeler: (Üçok vd., 2004, s. 20)

- Altı veya daha fazla yazarı olan çalışmalara göndermede bulunulurken sadece ilk yazarın soyadı belirtilir.

Örnek: Cümle içinde: Şener ve diğerleri (2000, s. 50)

Parantez içinde: (Şencan vd., 2000, s. 50)

- Soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazara göndermede bulunurken yazarların ad ve soyadları kısaltılmadan yazılır.

Örnek: (Gözde Doğan, 1996), (Güleda Doğan, 2010)

A.3. Tüzel Kişi Yazarlı Çalışmalar

Eğer bir çalışma tüzel kişiye (devlet kurumları, kuruluşlar, dernekler, çalışma grupları vs.) aitse ad bilgisi göndermede açık ve anlaşılır biçimde yazılmalıdır. Tüzel kişi adı bazı durumlarda kısaltılabilir. Tüzel kişi adı uzunsa ve herkesçe bilinen bir kısaltması varsa ilk göndermede hem tam isim hem de kısaltma kullanılır, sonraki göndermelerde sadece kısaltma kullanılır. Tüzel kişi adı kısaysa ve kısaltıldığında herkes tarafından kolayca anlaşılabilir nitelikte değilse geçtiği her yerde kısaltılmadan yazılır.

Örnek: Paragraf içinde ilk gönderme: Türkiye Bilimsel ve Teknik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK, 2015)...

Paragraf içinde sonraki göndermelerde: TÜBİTAK (2015)...

Örnek: Parantez içinde ilk göndermede: (Türk Dil Kurumu [TDK], 2012, s. 38)
Parantez içinde sonraki göndermelerde: (TDK, 2012, s. 38).

A.4. Yazarı Belli Olmayan Çalışmalar

- Bir çalışmada yazar veya tüzel kişi adı bulunmuyorsa göndermede bulunurken yazar alanında geçen ilk birkaç kelime (genellikle başlıktan) ve yıl kullanılır. Göndermelerde makale başlığı, bölüm başlığı veya web sayfasının adı tırnak içinde; kitap, dergi, broşür veya rapor başlığı ise italik olarak yazılır.

Örnek: (“Osmanlı Döneminde Kahve”, 2000, s. 18)
(*Yenilenebilir Enerji İmkânları*, 2000)

A.5. Soyadları Aynı Olan Yazarların Çalışmaları

- Kaynakçada aynı soyada sahip birden fazla yazar varsa çalışma ister aynı yılda isterse de farklı yılda yapılmış olsun yazar soyadlarından önce adlarının ilk harfi kısaltılarak tüm göndermelerde kullanılır.

Örnek: (A. Demir, 2003, s. 46)... (H. Demir, 2003, s. 27)

A.6. Birden Fazla Çalışmaya Göndermede Bulunma

- Aynı parantez içinde birden fazla çalışmaya göndermede bulunulacaksa bunlar yazar soyadlarına göre alfabetik sırada olmalı ve noktalı virgül ile ayrılmalıdır.

Örnek: (Gökyay, 1982, s. 120; Okay, 1990, s. 28; Tuna, 2000, s. 40)

- Bir yazara ait farklı çalışmalara göndermede bulunulacaksa, yayım yılı en eski tarihli olandan yeni olana doğru bir sıra takip edilir ve yazarın soyadı göndermenin en başına bir defa yazılır.

Örnek: (Kılıç, 2000, 2002, 2004)

- Bir yazarın aynı yıl yaptığı çalışmalar, yıldan sonra a, b, c... harfleri eklenmek suretiyle ayırt edilir.

Örnek: (İlhan, 2003a, s. 25)... (İlhan, 2003b, s. 58)

A.7. Alıntılanan veya Aktaran Kaynaklar (İkincil Kaynaklar)

Çalışmalarda birincil kaynaklara ulaşmak esastır, ama bazı güçlükler nedeniyle ulaşılamamışsa, göndermede alıntılanan veya aktarılan kaynak belirtilir.

Örnek: Köprülü'nün çalışmasında (aktaran Çobanoğlu, 2004)...

A.8. Bir Kaynağın Belli Bir Kısımına Göndermede Bulunma

- Bir kaynağın belli bir kısmına göndermede bulunulurken söz konusu ögenin bölüm, sayfa, tablo ve şekil numarası belirtilir. Bu şekilde kaynak bildirirken *sayfa* ve *sayfalar* için “s.”, *bölüm* için “Böl.”, paragraf için “para.” kısaltmaları kullanılır.

Örnek: (Öztürk, 2011, s. 45), (Öztürk, 2012, Böl. 3), (Öztürk, 2012, Tablo 2), (Öztürk, 2019, para. 2),

- Bir çalışmada birbirini izleyen sayfalara göndermede bulunulacaksa sayfa numaraları arasına kısa çizgi (-), farklı sayfalara atıf söz konusu ise virgül (,) konur. İngilizce makalelerde sayfa aralığını belirtmek için “pp.” kısaltması kullanılır.

Örnek: Bu sayede hem bireylerin hem de grupların verimliliği artmaktadır (Putnam, 2000, s. 16-19)

Örnek: Buna karşılık, salep ise çoğunlukla bir fakir içeceği idi ve ayrıca askerlerin beslenmesi için kullanıldı (Işın, 2014, s. 23, 24, 30).

A.9. Kişisel İletişimler

- E-postayla, telefonla, yüz yüze veya başka biçimlerde yapılan kişisel görüşmelere dayalı bilgiler, metin içinde gösterilir, ancak kaynakçaya yazılmazlar.

Örnek: (M. Doğan, kişisel iletişim, 1 Aralık 2001)

A.10. Ayet ve Hadisler

- Ayetler kaynak gösterilirken sırayla sure numarası ve ayet numaraları verilir.

Örnek: (Kur'an-ı Kerim 5: 3-4)

- Hadisler Concordance usulüne göre kaynak gösterilmelidir.

Örnek: (Buhari, *Es-Sahih*, İman 1)

A.11. Yasa ve Yönetmelikler

- Yasa veya yönetmeliğin adı ve kabul edildiği yıl parantez içinde verilir.

Örnek: (İlköğretim ve Eğitim Kanunu, 1961)

- Yasa veya yönetmeliğin ismi çok uzunsa kısaltma yapılabilir.

Örnek: Kanununun adı: İnternet Ortamında Yapılan Yayınların Düzenlenmesi ve Bu Yayınlar Yoluyla İşlenen Suçlarla Mücadele Edilmesi Hakkında Kanun

Cümle içinde gönderme: (İnternet Ortamında Yapılan, 2007)

A.12. Yazma Eserler

- El yazması bir eser kaynak gösterilirken, müellif adından sonra yz. kısaltması konulmalı, katalog numarası ile varak/sayfa numarası belirtilmelidir. Tam künye ise kaynakçada gösterilmelidir.

Örnek: (Ahmedî, yz. 1410, 7b)

- Yazma eserin müellifi bilinmiyorsa eserin adı ve bulunduğu kütüphanedeki katalog numarası yazılmalıdır.

Örnek: (*Mecmua-i Eş'ar*, yz. 13400, 5a)

A.13. Arşiv Belgeleri

- Arşiv belgeleri kaynak gösterilirken, metin içindeki kısaltma örnekteki gibi olmalı, açılımı kaynakçada verilmelidir.

Örnek: (BCA, Mühimme 15: 25)

A.14. Yayın Yılı Bulunmayan Basılı Kaynaklar

- Bir basılı kaynakta yayım tarihi bulunmuyorsa bunu belirtmek için "t.y." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde ise "n.d." kısaltması kullanılır.

Örnek: (Akdoğan, t.y., s. 25)

A.15. Parantez İçindeki Açıklamalarda Gönderme Yapma

- Parantez içinde yapılacak bir açıklama esnasında gönderme yapılması gerekirse tarih için köşeli parantez değil, virgül kullanılmalıdır.

Örnek: (Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bk. Doğan, 2010)

B. Kaynakça

- Makalede kullanılan bütün kaynaklar “Kaynakça”ya alınmalı, makalenin konusu ile ilgili olsa dahi, yazıda değinilmeyen belge ve eserler kaynakçaya dâhil edilmemelidir.
- Kaynaklar ana metnin sonunda yazar soyadlarına göre alfabetik olarak verilmelidir. Soyadı Kanunundan öncekiler için yazar adı esas alınmalı, kısaltma yapılmamalıdır.
- Kaynaklar, mutlaka Latin alfabesi ile yazılmış olmalıdır.

B.1. Kitaplar, Danışma Kaynakları ve Kitap Bölümleri

- Kitap adlarının yazımında başlık ve alt başlıkların sadece ilk kelimeleri ve var ise özel isimler büyük harfle yazılmalıdır. Kitap adları italik yazılır. Yayınevi adlarındaki “Yayımları” kelimesi “Yay.” olarak kısaltılabilir.

B.1.1. Tek Yazarlı Kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Pala, İ. (2006). *Kırk güzeller çeşmesi*. İstanbul: Kapı Yay.

B.1.2. İki Yazarlı Kitaplar

- İki yazarlı kitaplarda yazar soyad ve adları arasında & işareti kullanılır.

Örnek: Şentürk, A. A. & Kartal, A. (2011). *Eski Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergâh Yay.

B.1.3. Üç veya Daha Fazla Yazarlı Kitaplar

- Yazar sayısı yedi veya daha az ise tüm yazar adları künyede verilir.

Örnek: Akyüz, K., Beken, S., Yüksel, S. & Cunbur, M. (2000). *Fuzulî divânı*. Ankara: Akçağ Yay.

- Yazar sayısı sekiz veya daha fazla ise ilk altı yazarın bilgisi verilerek üç nokta (...) konur, ardından son yazarın bilgisi verilerek bu kısım kapatılır.
- Yazar, A., Yazar, B., Yazar, C., Yazar, D., Yazar, E., Yazar, F., ... Yazar, H. (Yayın Yılı). *Kitabın adı* (İtalik). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

B.1.4. Bir Yazarın Aynı Yıl Yayımlanmış Kitapları

- Bir yazarın aynı yıl yayımlanan eserlerini ayırt etmek için “a, b, c...” harfleri kullanılır.

Örnek: Süreyya, C. (1991a). *Şapkam dolu çiçekle*. İstanbul: Yön Yay.

- Süreyya, C. (1991b). *Üstü kalsın*. İstanbul: Broy Yay.

B.1.5. Tüzel Kişi Yazarlı Kitaplar

- Yazar kısmına tüzel kişi adı kısaltılmadan yazılır. Eğer yayıncı (yayınevi) ve yazar aynı ise yayıncı yerine Türkçe için “Yazar”, İngilizce için “Author” yazılmalıdır.

Örnek: Türk Dil Kurumu. (2012). *Yazım kılavuzu*. Ankara: Yazar.

B.1.6. Editörlü Kitaplar

- Editörü olan bir kitabın künyesi kaynakçaya yazılırken editör adlarına yazar kısmında yer verilir ve son editörün adından sonra parantez içinde “Ed.” kısaltması kullanılır. Editör bilgisi yerine yayıma hazırlayan kişi belirtilecekse yine parantez içinde “Haz.” kısaltması kullanılabilir.

Örnek: Kaynar, M. K. (Ed.). (2015). *Türkiye'nin 1950'li yılları*. İstanbul: İletişim Yay.

- Editörlü bir kitaptaki bir bölüme atıf yapılmışsa bunu kaynakçada gösterirken editör adına yazar kısmında değil, ilgili bölümün başlığından sonra yer verilir. Bölüm başlığı italik yazılmaz.
- Yazarın Soyadı, A. (Yayın Yılı). Bölümün başlığı. Editör A. Soyadı & Editör A. Soyadı (Ed.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Yücel, C. & Gülveren, H. (2006). Sınıfta öğrencilerin motivasyonu. M. Şişman & S. Turan (Ed.), *Sınıf yönetimi* içinde (s. 74-88). Ankara: Pegema Yay.

B.1.7. Çeviri Kitaplar

- Bir kitabın herhangi bir yabancı dilden Türkçeye çevirisi kaynak gösterilecekse kitap adından sonra çevirmenin adı belirtilir ve sonrasında "Çev." kısaltması kullanılır. İngilizce makalelerde "Trans." kısaltması kullanılır.

Örnek: Payot, J. (2019). *İrade terbiyesi* (H. Alp, Çev.). İstanbul: Ediz Yayınevi.

B.1.8. Ansiklopedi Maddeleri

- Yazarın Soyadı, A. (Yayın yılı). Maddenin başlığı. *Ansiklopedinin adı* (Cilt no, sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: İpekten, H. (1991). Azmî-zâde Mustafa Hâletî. *İslâm ansiklopedisi* (C. 4, s. 348-349). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

B.1.9 Yazar Adı Belirtilmeyen Kitaplar

- Kitabın adı italik olarak yazar kısmına yazılır.

Örnek: *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi* (1977). İstanbul: Dergâh Yay.

B.1.10. Kitapların Cilt ve Baskı Numaralarının Belirtilmesi

- Kitap ciltlerden oluşuyorsa cilt numarası kitap adından sonra parantez içinde "C." kısaltması ile belirtilir. Kaçınıcı baskı olduğu belirtilecekse yayınevinden sonra "bs." kısaltması kullanılır.

Örnek: Kabaklı, A. (1992). *Türk edebiyatı* (C. 1-5). İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yay.

Devellioğlu, F. (2002). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lûgat* (19. bs.). Ankara: Aydın Kitabevi Yay.

Not: Eğer yayıncı bir üniversite ise ve üniversite adında şehir adı geçiyorsa basım yerinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Aybar, S. (2014). *Hareket ve reji sanatı: Bir yöntem - bir oyun*. Ankara Üniversitesi Yay.

Not: Kaynakçada soyadları ve adlarının ilk harfleri aynı olan farklı iki yazar bulunuyorsa yazar adları künyede köşeli parantez içerisinde verilmelidir.

Örnek: Doğan, G. [Gözde]. (1996)... Doğan, G. [Güleda]. (2010)...

C. Süreli Yayınlar

- Düzenli olarak yayımlanan bilimsel dergi, popüler dergi ve gazeteleri içerir. Yazar sayısı ile ilgili hususlarda kitap kaynakçasının yazımındaki kurallar geçerlidir. Süreli yayımlara ilişkin genel kaynakça düzeni şu şekildedir:
- Yazarın Soyadı, A., Yazarın Soyadı, B. & Yazarın Soyadı, C. (Yayın yılı). Yazının başlığı. *Süreli Yayının Adı, (Varsa) Cilt no* (Sayı numarası), sayfa aralığı. (Varsa) DOI numarası.

C.1. Dergi Makaleleri

- Dergi ciltler hâlinde yayımlanıyorsa;

Örnek: Yıldız, H. (2019). Eski Türkçe ile Yakutçanın karşılaştırmalı söz varlığı: Ünlüyle başlayan sözcükler. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 59(1), 233-254. [doi: 10.26650/TUDED2019-0010](https://doi.org/10.26650/TUDED2019-0010).

- Cilt numarası yoksa;

Örnek: Çaksu, A. (2019). Bir siyasi içecek olarak Türk kahvesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 369-386. [doi: 10.21497/sefad.586654](https://doi.org/10.21497/sefad.586654).

- DOI numarası bulunmayan bir makaleye internet üzerinden erişim sağlandıysa bu çalışmanın bulunduğu web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Çelik, B. (2019). 16. Yüzyıl şairlerinden Fakîrî ve şüirleri. *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 787-844. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/estad/issue/48330/593485>.

- Çevrimiçi sunulan içeriğin değişebileceği düşünülüyorsa ilgili makalenin alındığı URL adresinden sonra web sitesine erişim tarihi de belirtilmelidir.

Örnek: Tunca, A. & Durmuş, E. (2019). Büyükanelerin torun büyütme yaşantılarının incelenmesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 209-226. <http://sefad.selcuk.edu.tr/sefad/article/view/969>. Erişim tarihi: 18.12.2019.

- Popüler dergi makaleleri kaynak gösterilirken yayım yılından sonra ay bilgisine de yer verilir. Bu makalelere internet üzerinden erişim sağlandıysa erişim adresi de yazılmalıdır.

Örnek: Çelik Sezer, İ. (2020, Şubat). Avustralya'daki orman yangınlarında son durum. *Bilim ve Teknik*, 627, 16-17.

C.2. Gazete Yazıları

- Kaynakçada gazete yazılarının sayfa numaraları verilirken "s." kısaltması kullanılır. Gazete adları italik yazılır.

Örnek: Toker, Ç. (2015, 26 Haziran). Unutma notları. *Cumhuriyet*, s. 13.

- Gazete yazısına internet üzerinden erişim sağlandıysa ilgili web sayfasının URL adresi verilmelidir.

Örnek: Karaca, S. (2020, 12 Şubat). Kararlıyım ve yapacağım. *Yeni Meram*. Erişim adresi: <http://www.yenimeram.com.tr/12-subat-2020-yeni-meram-gazetesi-393458.htm/3>.

D. Tezler

D.1. Kurumsal Bir Veri Tabanında Yer Alan Tezler

- YÖK tez veritabanından erişim sağlanan tezler örnekteki gibi kaynak gösterilmelidir.

Örnek: Gökçe, U. (2019). *Orhan Veli şiirinde özne ve varoluş sorunsalı* (Doktora tezi). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/giris.jsp>.

D.2. Yayımlanmamış Tezler

- Yazarın Soyadı, A. (Yıl). *Tezin başlığı* (Yayımlanmamış yüksek lisans/doktora tezi). Kurum adı, Yer bilgisi.

Örnek: Onat, E. (1987). *Çift serili korelasyon üzerinde bir inceleme* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

D.3. Kişisel Web Sayfalarından Erişilen Tezler

Örnek: Tonta, Y. A. (1992). *An analysis of search failures in online library catalogs* (Doktora tezi, Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley). Erişim adresi: <http://yunus.hacettepe.edu.tr/~tonta/publicat.html>.

E. Sempozyum ve Kongre Bildirileri

E.1. Yayımlanmış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Yayım Yılı). Bildiri adı. Editör/Hazırlayan A. Soyadı (Ed./Haz.), *Kitabın başlığı* içinde (sayfa aralığı). Basıldığı Şehir: Yayınevi.

Örnek: Bilkan, A. F. (2007). Amasya'nın Osmanlı dönemi kültür hayatındaki yeri ve önemi. Y. Bayram (Haz.), *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri* içinde (s. 611-620). Amasya: Hilal Yay.

E.2. Yayımlanmamış Bildiriler

- Yazarın Soyadı, A. (Tarih). Bildiri adı. *Etkinliğin Adı*, Etkinliğin Yapıldığı Şehir.

Örnek: Köklü, N. (1996). Üniversite öğrencilerinin istatistik kaygı puanlarına etki eden faktörler. *Devlet İstatistik Enstitüsü Araştırma Sempozyumu*, Ankara.

F. Elektronik Kaynaklar

F.1. E-kitaplar

- Yazarın Soyadı, A. (Yayım yılı): *Eserin başlığı*. Erişim adresi.

Örnek: Ayçiçeği, B. (2018). *Behiştî Ahmed'in İskender-nâmesi (İnceleme-Metin)*. Erişim adresi: <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206269/behisti-ahmed-iskender-name.html>.

- Kitabın yayım yılı bilinmiyorsa "t.y." kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Akdoğan, Y. (t.y.). *Ahmedî Dîvân*. <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedi-divani.html>. Erişim tarihi: 22.12.2015.

F.2. Web Sitelerinden Yapılan Alıntılar

- Web sitelerinden yapılan alıntılar kaynakçada belirtilirken yazar ve yayım tarihi biliniyorsa siteye erişim adresi yazılır, erişim tarihinin yazılmasına gerek yoktur.

Örnek: Aydınoglu, İ. (2020, 10 Şubat). Evinizde sevgi ve içtenlik dolu bir yaşam oluşturunuz. Erişim adresi: <https://hthayat.haberturk.com/evinizde-sevgi-ve-ictenlik-dolu-bir-yasam-olusturunuz-1073174>.

- Yazar biliniyor, ancak tarih belli değilse "t.y." kısaltması kullanılır ve siteye erişim tarihi yazılır.

Örnek: Razon, N. (t.y.). Gencin meslek seçimini etkileyen faktörler. <https://www.ekipnormarazon.com/makalelerimiz/meslek-secimi/gencin-meslek-secimini-etkileyen-faktorler/>. Erişim tarihi: 13.03.2020.

- Yazar bilgisi yoksa yazının başlığı yazar kısmına yazılır ve yine siteye erişim tarihine yer verilir.

Örnek: Çocuk ve gençlerde madde bağımlılığı. (t.y.). <https://npistanbul.com/amatem/cocuk-ve-genclerde-madde-bagimlilik>. Erişim tarihi: 13.02.2020.

G. Yasa ve Yönetmelikler

- Mevzuatın Adı. (Yıl, Gün ve Ay). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: ...). Erişim adresi.

Örnek: Nükleer İhracat Kontrolü Yönetmeliği. (2020, 13 Şubat). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 31038). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/02/20200213-3.htm>.

H. Yazma ve Basma (Matbû) Eserler

- Müellifin adı. *Eserin adı*. Bulunduğu Kütüphane. Koleksiyon, Katalog numarası, Varak/sayfa aralığı.

Örnek: Âsım. *Zeyl-i zübdetü'l-eş'âr*. Millet Kütüphanesi. Ali Emirî Efendi Koleksiyonu, 132, 1b-45a.

- Basma (matbû) eserlerde yayınevi yerine eserin basıldığı matbaanın adı yazılır. Hicrî tarihler miladî tarihe çevrilmeden yazılır.

Örnek: Ebüzziya Tevfik (1306). *Lûgat-ı Ebüzziya*. İstanbul: Ebüzziya Matbaası.

I. Arşiv Belgeleri

- Arşivin Adı. *Belgenin Adı* (Sayısı).

Örnek: BAO (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). *Name-i Hümayun Defteri* (10).

***

Atıfta bulunma ve kaynakça yazımına dair bu rehberin hazırlanmasında Bilimsel Yayınlar da Kaynak Gösterme, Tablo ve Şekil Oluşturma Rehberi APA 6 Kuralları (Şencan & Doğan, 2017) adlı kitaptan ve Çukurova Üniversitesi SBE Tez Yazım Kılavuzu'ndan (2015) yararlanılmıştır. Bu rehberde bulunmayan veya belirtilmeyen hususlar için bu iki kaynağa müracaat edilmelidir.

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES		(s./p. 1-393)
A. Nur SIR DÜNDAR	Kütahya ve Yöresi Ağızları Söz Varlığında Bitki Adları <i>The Plant Names in the Vocabulary of Kütahya and Its Region's Dialect</i> ***	1-25
Elçin İBRAHİMOV	Azerbaycan'da Dil Politikalarının Toplumdilbilimsel Paradigmaları <i>Sociolinguistic Paradigms of Azerbaijan's Language Policy</i> ***	27-41
Hülya YILDIZ	Altın Köl II (E-29) Yazıtının Geniş Yüzünün Sol-Dış Satırı Üzerine <i>On the Left-Outer Line of the Broad Face of the Second Altın Köl Inscription</i> ***	43-59
Kemal GÖZ	Kırgız Yazar Sıdk Karaçev'in Edebî-Kültürel Faaliyetleri Ve Mensur Eserlerine Bir Bakış <i>A Look at the Literary and Cultural Activities of the Kyrgyz Writer Sydyk Karachev</i> ***	61-77
Mariana BUDU	Kısasü'l-Enbyâ Tercümesinde Birleşik Fiiller I <i>Combined Verbs in Kısas Al-Anbyâ Translation I</i> ***	79-96
M. Emin YILDIZLI	Atebetü'l- Hakâyık'ta Ontolojik Metaforlar <i>The Ontological Metaphors in Atebetu'l- Hakayik</i> ***	97-118
Nurdin USEEV	Manas Destanında Türkler İçin Kullanılan Sayı İsimleriyle Kurulmuş Epitetler ve 'Uçan/Uçan Tenjiz' Epiteti <i>Epithets Established with Number Names Used for Turks and 'Uchan /Uchan Tengiz' Epithet in Manas Epic</i> ***	119-132
Sevda KAMAN Elif Gizem KARAOĞLU	18. Yüzyıla Ait Bir Türkçe Sarf Kitabı: Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türki <i>An 18th Century Turkish Grammar Book: Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türki</i> **	133-164
Kayhan İNAN Necati DEMİR	Kazakistan'da Yaşayan İki Dilli Ahıska Türklerinin Dil Seçimlerinin İncelenmesi <i>Investigation of Language Choice of Bilingual Ahiskaturks Living in Kazakhstan</i> ***	165-191
Emre ÇETİNKAYA	Ankara'nın Dilbilimsel Manzarası: Ticari Tabelalar <i>Linguistic Landscape of Ankara: Commercial Signboard</i> ***	193-203

Gizem KORKUT	Türkçe Sözlük'teki Türkçe Kökenli Kuş Adlarının Ad Bilimi Açısından İncelenmesi <i>Analysis of Turkish Bird Names in The Turkish Dictionary in Terms of Onomastics</i> ***	205-227
Ahmet Ferhat ÖZKAN	Raymond Williams'ın "His Yapıları" Kavramı ve Bu Kavram Perspektifinde XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi <i>Raymond Williams's "Structures of Feeling" and 19th Century Turkish Literary History Through the Perspective of This Concept</i> ***	229-249
Yağmur DERİN Onur Alp KAYABAŞI	Ak Topraklarda Bir Kırım Yerleşimi: Aksaray/Hamidiye Geçiş Dönemleri Üzerine Bir İnceleme <i>A Crimean Settlement in White Soils: a Research on Aksaray Hamidiye Transition Periods</i> ***	251-268
Mehmet TEMEL	Menteşe/Muğla Belediye Başkanı Mehmet Ragıp Zorbazzade Hakkında 1920 Yılında Açılan Usulsüzlük ve Yolsuzluk Soruşturması <i>Investigation of Irregularity and Corruption on Mentеше/Muğla Mayor of Mehmet Ragıp Zorbazzade in 1920</i> ***	269-302
Ayhan DOĞAN Sadık ÇETİN Emrah Berkant PATOĞLU	Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı'da Bir Kıtık Türü: Kâğıtsızlık, Kâğıtsızlığın Etkileri ve Matbaa-i Amire Müdürü İsmail Hamit Bey'in Faaliyetleri <i>The Type of a Shortage in Ottoman in the First World War Years: The Paper Shortage, The Influences of Paper Shortage and The Activities of Mr. Ismail Hamit Who Was the Government Printing Office Manager</i> ***	303-323
Gülay KARADAĞ ÇINAR	Eski Türklerde Mumyalama Teknikleri ve Kullanılan Tıbbi Malzemeler <i>The Mummification Techniques in the Old Turks and the Medical Materials Used</i> ***	325-339
Şahin DOĞAN	Rus Arşiv Belgeleri Işığında 1896 Osmanlı Bankası Baskını <i>1896 Ottoman Bank Raid in The Light of Russian Archive Documents</i> ***	341-355
Nergiz AYDOĞDU	Türk Siyaset Düşüncesinde Değişim ve Süreklilik: Tanzimat Dönemi Aydınlarının Adalet ve Zulüm Anlayışı <i>Change and Continuity in Turkish Political Thought: Justice and Oppression Perceptions of Tanzimat Era Intelligentsia</i> ***	357-373
Burak ÇELİK	Cengiz Han Oğlu Toluy I: Ailesi <i>Genghis Khan's Son Tolui I: Family</i> ***	375-393

KİTAP TANITIMI / BOOK REVIEW

(s./p. 395-398)

Ecem AYDIN	Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur	395-398
------------	--	---------

*Seçil HİRİK (2020), Söz Dizimi Kuramları Bağlamında
Türkçede Baş Unsur. Ankara: Gazi Kitabevi, ISBN 978-625-
7911-30-6, 1. Baskı, 181 s.*

***

KÜTAHYA VE YÖRESİ AĞIZLARI SÖZ VARLIĞINDA BİTKİ ADLARI

THE PLANT NAMES IN THE VOCABULARY OF KÜTAHYA AND ITS REGION'S DIALECT

A. Nur SIR DÜNDAR*

Öz

Türkiye Türkçesinin söz varlığında çok sayıda bitki adı mevcuttur. Bunlara Türkiye Türkçesi ağızlarında farklı adlandırmalarla anılan bitki adlarını da ilave edersek bu sayı önemli oranda artacaktır. Zira Türk coğrafyasında her bitkinin değişik sayıda farklı adı hatta her adın da farklı değişkeleri bulunmaktadır. Örneğın, yerel ağızlarda hindiba için ak güneş, çatlankoz, gügeyik, hindibağ; yavşan otu için acı ot, kara pelin, sancı otu gibi adlar kullanılmaktadır. Bu adların birçoğı, sözlüklere ya da botanikle ilgili kitaplara henüz girmemiştir. Oysa Türkiye'nin genelinde farklı söyleyiş biçimleriyle kullanılan on bin civarında yabancı bitki adının olduğu bilinmektedir. Bu sayı, Bozkır kültürünün kurucusu kabul edilen Türklerin doğayla olan etkileşimini yansıtan önemli bir rakam, Türk coğrafyasındaki bitki çeşitliliğini gösteren kayda değer bir veridir. Bitki adlarının Türkçenin söz varlığında kapladığı alanı belirlemede bu verilere ihtiyaç vardır. Çünkü milletlerin kavramlar dünyasını, onların yaşam tarzı, hayat felsefesi, kültürel yapısı, beslenme alışkanlığı, barınma şekli ve ekonomik hayatı belirler. Sözcüklerin her biri, bir kimliğin ifadesidir; bünyesinde Türk kültüründen derin izler gizler. Türklerin bitkilere verdiği adlar da bu tür sözcüklerdendir. Dolayısıyla Türk dili ve kültürü, bitki adlarından bağımsız düşünülemez.

Bu çalışmada, Kütahya ve yöresi ağızlarındaki bitki adları ve bunların kavram alanlarına giren 170 sözcük ele alınmıştır. Bunun için Derleme Sözlüğü, Tuncer Gülensoy'un "Kütahya ve Yöresi Ağızları" adlı eseri ile Kütahya ve yöresi ağızları üzerine yapılan yüksek lisans tezlerinden yararlanılmıştır. İlk önce tarama yöntemiyle yazılı kaynaklarda geçen Kütahya ve yöresine ait bitki adları belirlenmiş, fişlenmiş sonra derleme yöntemiyle Kütahya ve yöresi ağızlarıyla ilgili çalışmalarda henüz kayıt altına alınmayan bitki adları tespit edilmiştir. Mevcut adlar, alfabetik olarak sıralanmış ve tematik olarak sınıflandırılmıştır. Bunların günümüzdeki karşılıkları, Baytop'un "Türkçe Bitki Adları Sözlüğü" adlı sözlüğünden de faydalanılarak verilmiştir. Elde edilen veriler, sayısal olarak değerlendirilmiş; çalışmanın sonunda da tablolar şeklinde sunulmuş; grafiklerle gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Kütahya ve yöresi ağızları, Türkçenin söz varlığı, kavram alanı, bitki adları

* Doç. Dr., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, aysenur.sir@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3240-3539 Kütahya TÜRKİYE

•

Abstract

There are many numbers of plants' name in Turkey's Turkish vocabulary. If we add the names of plants named differently in the Turkish dialects of Turkey, this number will increase significantly. Because in Turkish geography, every plant has many different names and even each name has different variables. For example hindiba is named as ak güneyik, çatlankoz, gügeyik, hindibağ, and yavşan otu is named as acı ot, kara pelin, sancı otu. Many of these names have not yet entered dictionaries or the books about botanic. However, in all Turkey it is known to about ten thousand wild plant names be used with the different pronunciation styles. This number is an important figure that reflects the interaction of Turks, who are accepted as the founders of the steppe culture, with nature, and a remarkable data showing the plant diversity in the Turkish geography. These data are needed to determine the area occupied by plant names in Turkish vocabulary. Because nations' lifestyle, life philosophy, cultural structure, eating habits, shelter and economic life determine the world of concepts are determines the world of concepts. Each of the words is an expression of an identity feature, and hides deep traces of Turkish culture in its structure. The names given by Turks to plants are also these types of words. Therefore, Turkish language and culture cannot be considered as independent of the plant names.

In this study, 170 words the plant names, and in their concept fields are handled in the dialects of Kütahya's region . For this, the Compilation Dictionary, Gülensoy's "Kütahya and Local Dialects" and master theses on the dialects of Kütahya and localities were utilized. First, the names of the plants belonging to Kütahya and its region, which are mentioned in the written sources were determined by scanning method, and the names of the plants that were not registered yet in studies related to the dialects of Kütahya and its region were determined by the compilation method. Findings are listed alphabetically. By utilizing Baytop's dictionary called "Turkish Plant Names Dictionary", their today's equivalents are given and their thematic classification is made. The obtained numeral data are presented as tables at the end of the study; shown in graphics.

•

Keywords

The dialects of Kütahya and its region, Turkish vocabulary, concept area, plant names

GİRİŞ

Bir dilin söz varlığındaki belirli alanlara ait sözcüklerin çokluğu, sık kullanımı, ayrıntılı oluşu, dillerin söz konusu alanla ilgili tutumunu sergiler. Türkçe bitki adlarındaki çeşitlilik de, bitkilerin Türklerin hayatında üstlendiği role bağlanabilir. Türkler, tabiatla daima iç içe yaşamıştır. Gerek kendi hayatında (beslenme, tedavi, boyacılık, alet - edevat yapımı vs.) gerekse hayvanlarının hayatında (beslenme, tedavi vb.) karşılığı olan bitkileri iyi tanımış, onlara başta kullanım amaçları ve görünüşleri olmak üzere çeşitli özelliklerini öne çıkaran adlar vermiştir (Şahin, 2016, s. 782). “*Türk halkının günlük yaşamda gıda, baharat, ilaç, boyar madde, süs ve daha birçok çeşitli şekillerde hayatlarının her alanında bitkilerden yararlanmaları hatta bitkilerin yetişmesinde başlıca etken olan toprağın belli bir dönemde bulunduğu ekili olma (tarla) veya olmama (kır, yazı) durumlarını bile adlandırırken bitkiyi esas almaları*” (Alkayış, 2007, s. 1) bunun bir göstergesidir.

Bitki adlarındaki çeşitlilik; sadece bitkinin kullanılış amacı, görünüşü değil yetiştiği yerle de doğrudan ilgilidir. Türkiye coğrafyasının taşıdığı özelliklere bağlı olarak yetiştirilen bitki türleri, bitki adlarının da çeşitliliğini artıran başka bir etken olmuştur. Ayrıca hayvan adları da bitkilerin adlandırılmasında sıkça kullanılmıştır. Bitki adı olarak en fazla ayı (Ayı gülü, Ayıkulağı) domuz (Domuz pıtrağı, Domuz turpu) gibi hayvan adlarına rastlanmaktadır. Bununla birlikte bitki adlarının yöreden yöreye değişen, farklı söyleyiş biçimleri, bitki türlerinin sayısından çok daha fazla bitki adının ortaya çıkmasını da sağlamıştır (Önler, 2004, s. 273).

Bitkilere verilen Türkçe adlar, yansıttığı ağız özellikleri açısından sadece söz dağarcığının zenginliğini göstermez, aynı zamanda kavram çeşitliliğini de ortaya koyar. Bu adların yöresel kullanılış biçimlerini görebileceğimiz bütün kaynakların başında, *Derleme Sözlüğü* gelir. 3000 bitki adının mevcut olduğu bu kaynaktan bölgelere göre halkın bitkiler alanındaki kültürü hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür. Ayrıca derleme çalışmalarını içeren bilimsel araştırmaların hızla artması, bunların yüksek lisans veya doktora tezi şeklinde sunulması yöresel sözcüklere ve bunların kavram düzeyine ulaşmayı bir kat daha kolaylaştırmaktadır.

KÜTAHYA VE YÖRESİNE AİT BİTKİ ADLARININ KAVRAM DÜZEYİ

Tarih boyunca farklı kültürlerle ev sahipliği yapan Anadolu’da yöreden yöreye farklılıklar gösteren, çok çeşitli bitki adları kullanılmaktadır (Baytop, 2007, s. 17; Tuzlacı, 2011, s. 25). Kütahya ve yöresi ağızlarında da bu çeşitliliği görmek mümkündür. Özellikle *Derleme Sözlüğü*’ne yansıyan bitki adları, tarif ettikleri kavramlar açısından oldukça zengindir. Gülensoy’un *Kütahya ve Yöresi Ağızları* adlı çalışması ile Altıntaş, Aslanapa, Emet, Domaniç, Gediz, Dumlupınar, Pazarlar, Simav, Şaphane, Tavşanlı olmak üzere Kütahya’nın ilçelerini kapsayan derleme çalışmaları da bu çeşitliliğe önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Bununla birlikte henüz yazıya aktarılmamış adların da mevcudiyeti bilinmektedir.

Yukarıda bahsi geçen çalışmalarda, derlenen ve çeviri yazıya aktarılan metinler, genellikle ses ve şekil bilgisi açısından ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmiştir. Ancak metinlerdeki yöresel sözcükleri içeren sözlük çalışmalarına kısmen yer verilmiştir. Literatürde yerini alan bu bilimsel çalışmalar kronolojik olarak şu şekildedir:

İlk çalışma, Tuncer Gülensoy’un büyük bir özen ve duyarlılıkla yaptığı *Kütahya ve Yöresi Ağızları* adlı bilimsel eseridir. Eserde verilen metinler, 1973-1975 yılları arasında Kütahya merkez ve Tavşanlı, Domaniç, Altıntaş, Gediz, Simav ve Emet ilçelerine bağlı köylerin 56’sından derlenen

30 adet teyp kasetine kaydedilmiş konuşma metinleridir. Ses ve şekil bilgisi açısından incelemenin yapıldığı bu önemli çalışmanın sözlüğü de mevcuttur.

Mustafa Tayşî'nin "Tavşanlı ve Yöresi Ağzı İncelemeleri" adlı yüksek lisans tezidir. Tez, 2007 yılında tamamlanmıştır. Kasete ses kaydedilerek yapılan çalışmada, Tavşanlı'ya bağlı 20 köyden derlenen 20 metin bulunmaktadır. Tezde, sözlük çalışmasına yer verilmemiştir.

Neşe Aydın'ın çalışması, "Kütahya Altıntaş Yöresi Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük)" adlı yüksek lisans tezidir. 2008 yılında tamamlanmıştır. Çalışmada, Altıntaş'a bağlı 23 köyden toplanan 37 metin bulunmaktadır. Metinler, ses bilgisi açısından ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Dilek Öztürk'ün çalışması, "Kütahya Emet Yöresi Ağzı (İnceleme, Metinler, Sözlük)" adlı yüksek lisans tezidir. 2008 yılında tamamlanan çalışma, Emet ve buraya bağlı 37 köyün 16'sından toplanan metinlerden oluşmaktadır. Metinler, şekil bilgisi açısından değerlendirilmiştir.

Özcan Yavaş'ın çalışması, "Kütahya Aslanapa ve Yöresi Ağzı" adlı yüksek lisans tezidir. 2009 yılında tamamlanan bu çalışma, Aslanapa'ya bağlı 17 köyden derlenen ve kasete kaydedilerek aktarılan 17 metnin ses ve şekil bilgisi açısından değerlendirilmesini içermektedir.

Mehmet Ali Dinçay'ın çalışması, "Kütahya Simav Ağzı" adlı yüksek lisans tezidir. Bilim dünyasına 2009 yılında tanıtılmıştır. Çalışma, Simav'a bağlı 21 köyden derlenen 24 metni içermektedir. Derlenen metinler, ses ve şekil bilgisi açısından incelenmiştir.

Seçil Biber'in çalışması, "Kütahya Gediz ve Yöresi Ağzı" adlı yüksek lisans tezidir. Çalışma, 2010 yılında tamamlanmıştır. Gediz'e bağlı 15 köyden ses kaydı yapılarak derlenen 15 metin ve bunların ses ve şekil bilgisi açısından incelenmesinden oluşmaktadır.

Beytullah Bekar'ın çalışması, "Kütahya Domaniç Ağzı" adlı yüksek lisans tezidir. Tez, 2011 yılında tamamlanmıştır. Ses kaydı alınarak yapılan derlemede, Domaniç'e bağlı 21 köyden 26 metin derlenmiştir. Derlenen metinler, diğer tezlerde olduğu gibi çeviri yazıya aktarılmış, ses ve şekil bilgisi bakımından da incelenmiştir. Ayrıca tezde sözlük çalışmasına da yer verilmiştir.

Ali Yumurtacı'nın çalışması, "Kütahya Pazarlar Ağzı" adlı yüksek lisans tezidir. 2012 yılında tamamlanmıştır. Tezde, Pazarlar ilçesi ve bu ilçeye bağlı 8 köyden ses kaydıyla derlenen 22 metin bulunmaktadır. Metinler, ses ve şekil bilgisi açısından değerlendirilmiştir. Sözlük çalışmasına da yer verilmiştir.

Fatma Ekici'nin çalışması ise, 2019 yılında bilim adamlarının hizmetine sunduğu "Kütahya Dumlupınar ve Yöresi Ağzı" adlı yüksek lisans tezidir. Dumlupınar'a bağlı bulunan 10 köyden yapılan derlemede, 17 metin bulunmaktadır. Metinler, ses ve şekil bakımından incelenmiştir.

Elvan Maral Demirci'nin çalışması, "Kütahya ve Şaphane Ağzı" adlı yüksek lisans tezidir. 2019 yılında tamamlanan çalışma, Şaphane'ye bağlı 9 köyden derlenen 33 metni içermektedir. Derlenen metinler üzerinden bölgenin ağız özellikleri ses ve şekil bilgisi bakımından incelenmiştir. Sözlük çalışmasına yer verilmiştir.

Alanla ilgili yazılı ve sözlü kaynaklar üzerinde yapılan taramalar sonucunda anılan Kütahya ve yöresine ait bitki adlarının çokluğu dikkat çekicidir. Çeşitli ses değişimleri neticesinde oluşan adlar yanında *cırtlak*, *çükündür*, *dülek*, *gırmık*, *göyeri*, *günebakan*, *kavgan*, *koyun gözü*, *tülütombak* gibi sözcüklere de rastlamak mümkündür. Bunların temsil ettiği kavramlar ise; meyve, ot, ağaç, sebze, mantar, çiçek, buğdaygiller, baklagiller, gelincikgiller ve diğerleri olmak üzere geniş sayılabilecek bir kavramsal alana sahiptir.

Kütahya ve yöresi bitki adları için kavramsal alana göre yapılan sınıflandırma şu şekildedir:

1. Meyveler ile İlgili Söz Varlığı

ardıç

Ardıç, “Servigillerden, güzel kokulu yapraklarını kışın da dökmeyen, yuvarlak kara yemişleri ilaç olarak kullanılan bir ağaçcık (Juniperus)”tır (TS, 2011, s. 147). Yerel ağzılarda *arduç*, *ardunç* (Baytop, 1994, s. 34), *aloş* (Baytop, 1994, s. 31) adlarıyla da bilinen bu ağacın meyvesine, Kütahya yöresi ağzlarında *gili gili* adı verilir.

gili gili (I) “1. Ardıç ağacının meyvesi” (Kütahya) (DS, 2009, s. 1996).

armut

Armut, “1. Gülgillerden, çiçekleri beyaz, Türkiye’nin her yerinde yetişen bir ağaç (Pirus communis) 2. Bu ağacın tatlı ve sulu, yumuşak, ufak çekirdekli meyvesi”dir (TS, 2011, s. 155). Türkçede armut türleri, biçim, renk, dayanıklılık, köken vb. farklı özellikleri göz önünde bulundurularak adlandırılmıştır. DS’de Kütahya ve yöresi ağzlarında geçen bu meyve için *akça armut* ve *akcarmut* adları kullanılır.

akça armut [akcarmut] “Erken olgunlaşan şeker armudu da denilen sulu ve tatlı armut” (Eğrigöz *Emet -Kütahya) (DS, 2009, s. 144).

[akcarmut] (Yenice *Emet -Kütahya) (DS, 2009, s. 144).

DS’de kayıtlı olmadığı hâlde Kütahya merkez ağzında armudun türlerine göre; *karambul armudu*, *kızıl armut*, *hüsnüyusuflı* şeklinde adlandırıldığı tespit edilmiştir.

badem

Badem, “1. Badem ağacı (Amygdalus communis) 2. Bu ağacın yaş veya kuru yenilen yemişi”dir (TS, 2011, s. 223). Bademin *diş bademi*, *nurlu badem*, *ak badem* gibi birçok çeşitleri vardır (Tuzlacı, 2006, s. 83). Pek çok yerel ağzıda olduğu gibi Kütahya ağzında da badem için *payam* adı kullanılır.

payam (I) “Badem” (Kütahya) (DS, 2009, s. 3417).

böğürtlen

Böğürtlen, “Gülgillerden, bahçe çitlerinde, yol kenarlarında kendiliğinden yetişen dikenli ve çok yıllık bir çalı, diken dutu, it üzümü (Rubus caesus)” (TS, 2011, s. 396) şeklinde tanımlanan meyvedir. Baytop (1994, s. 53), böğürtlenin 1-2 m yükseklikte beyaz veya pembe çiçekli ve kuvvetli dikenli bitki olduğunu meyvelerinin taze yenildiğini belirtir. Anadolu’da böğürtlen sözcüğünün ünsüz düşmesi, türemesi ya da ünlü yuvarlaklaşması gibi ses değişimleri sonucunda oluşan *bortlen*, *bögörtlen*, *bögürtlen*, *bögürtlen*, *bögürtlem*, *bövürtlen* gibi şekilleri mevcuttur. Ayrıca bu bitki; *avat*, *diken çiçeği*, *diken dutu*, *fık otu*, *fiske*, *fisko*, *fukuku*, *fuska*, *gürüzüm*, *hamdakıka*, *karamama*, *karamanca*, *kara mancar*, *karantı*, *kara diken*, *karantı diken*, *kedi dutu*, *kür*, *kürmez*, *mihra*, *molaş* (Baytop, 1994, s. 53) gibi adlarla da bilinir. Kütahya ve yöresi ağzlarında böğürtlen için *bük*, *gögemcik* ve *kür* adları kullanılır.

bük (I) “5. Böğürtlen” (Yenice *Emet -Kütahya) (DS, 2009, s. 815).

gögemcik “Böğürtlen” (İnköy -Kütahya) (DS, 2009, s. 2128).

kür (II) “Böğürtlen” (Yenice *Simav -Kütahya) (DS, 2009, s. 3043).

¹ Kütahya merkez ağzı ile ilgili bitki adları, Süleyman Sır (Doğum yeri: Kütahya, Doğum tarihi: 1943, Tahsil durumu: Lisans; Meslek: İnşaat Mühendisi) ile yapılan derleme çalışması sırasında tespit edilmiştir.

elma

Elma, “1. Gülgillerden, çiçekleri pembe veya beyaz bir ağaç (*Pirus malus*) 2. Bu ağacın kabuğu parlak, sert, kırmızı, sarı ve yeşil renkte, kokusu hoş, tadı ekşi veya tatlı, dokusu gevrek, ufak çekirdekli meyvesi” dir (TS, 2011, s. 790). Kâşgarlı Mahmud, bu meyve için Türkler’in *almıla* adını kullandığını belirtir. Oğuzlar ise, *almıla* yerine *alma* biçimini kullanmıştır. *Alımla* biçimi, haploloji sonunda *alma*’ya çevrilmiştir (Eren, 1999, s. 133). Kütahya ve yöresi ağızlarında da *alma* şeklinde kullanımı yaygındır.

alma “1. Elma” (Yenice *Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 226).

DS’de kayıtlı olmadığı halde Kütahya merkez ağızında elmanın türlerine göre; *Amasya, dalbasan, gelincik, golden, şingirdaklı elma, yaz elması*² şeklinde adlandırıldığı tespit edilmiştir. Bu türlerden özellikle *gelincik*, Kütahya’ya özgü bir elma çeşididir. Kırmızı, küçük, buruk bir tadı olan gelinciğin kabuğu hafif yağlıdır.

erik

Erik, “1. Gülgillerden, beyaz çiçekli bir ağaç (*Prunus domestica*) 2. Bu ağacın kabuğu ince, çeşitli renklere, mayhoş veya tatlı, eti sulu, tek ve sert çekirdekli yemişi” dir (TS, 2011, s. 807). Gülensoy (2007, s. 337), *erik* (<er-(ü)k) sözcüğünün ET ve OT’de *erük* “erik, kayısı” şeklinde kullanıldığını ifade eder. Türkiye Türkçesi ağızlarında eriğin; *erug, erük, eruk, eriyh* (Gülensoy, 2007, s. 337) ve *örük* (Eren, 1999, s. 137) olarak kullanımları mevcuttur. Bu meyvenin özelliklerine göre çeşidi de oldukça çoktur. Ağızlarda erik çeşitleri; *ayı eriği, dağ eriği, domuz eriği, göğ erik, göğem, gövem, güvem, kum eriği, silar, yaban eriği* (Baytop, 1994, s. 101) şeklinde adlandırılır. Kütahya ağızlarında bu meyvenin cıvık ve tatsız bir türü için *cırtlak* adı kullanılır. Ayrıca yabancı eriğe de *göğem eriği* denir.

cırtlak (I) “2. Kötü cins erik” (**Kütahya**) (DS, 2009, s. 939).

[göğem eriği] “Bir çeşit yabancı, ekşi erik” (Eğrigöz *Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2128).

DS’de geçmediği halde Kütahya yöresinde kullanıldığı tespit edilen erik türleri için şu adlar kullanılmaktadır: *Can eriği, cücem eriği, dağ eriği, eşi erik, gök erik*. Kütahya’ya özgü olduğu söylenen *cücem eriği*, bugün hemen hemen unutulmaya yüz tutan erik türlerinden sadece biridir. Oldukça lezzetli olan bu erik, elips şeklinde ve devetüyü rengindedir.³

karpuz

Karpuz, “1. Kabakgillerden, sürüngen gövdeli parçalı sert yapraklı, sarı çiçekler açan bir bitki (*Citrullus vulgaris*) 2. Bu bitkinin dışı yeşil kabuklu, içi kırmızı ve sulu, iri meyvesi” dir (TS, 2011, s. 1335). Eren’e göre (1999, s. 214), < Far. *Xarpuz, xarbuza, xarbüza* “a water melon”. Başındaki *x-* sesi, Türkçede *k’*ye çevrilmiştir. Kütahya ve yöresi ağızlarında karpuzun hamı için *hışır* sözcüğü kullanılır. Ayrıca DS’de geçmediği hâlde *gâpıs* ve *karıpız* şeklinde de kullanıldığı bilinmektedir.

hışır (II) “1. Olmamış, ham meyve (daha çok kavun, karpuz için)” (*Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2377).

gâpıs “Karpuz” (Terziler *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 108).

karıpız “Karpuz” (Güneyköy *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 160).

² A.g.k.

³ A.g.k.

kavun

Kavun “1. Kabakgillerden, sürüngen gövdeli, iri meyveli bir bitki (Cucum) 2. Bu bitkinin genellikle güzel kokulu, sulu ve etli meyvesi” dir (TS, 2011, s. 1359). ET’den başlayarak *kagun* (Gülensoy, 2007, s. 479) şeklinde kullanılan bu sözcüğün kökeni kesin olarak bilinmemektedir. Kavun, *şal kabağı* (Baytop, 1994, s. 163) adıyla da bilinir. Kütahya ağzında kavuna *dülek* adı verilir. Kavunun olmamış ham hâline *hışır* denir. Bu yörede kavun için *bosTan*, *ğavın* ve *ğavun* adlarının kullanımı da mevcuttur.

bosTan “Kavun” (Güneyköy *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 160).

dülek (I) “1. Kavun, iyi cins kavun” (**Kütahya**) (DS, 2009, s. 1627).

ğavın “Kavun” (Terziler *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 106).

ğavun “Kavun” (Yapak *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 114).

hışır (II) “1. Olmamış, ham meyve (daha çok kavun, karpuz için)” (*Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2377).

kızılıcık

Kızılıcık “1. Kızılıcık gillerden, yaprak açmadan çiçeklenen iri gövdeli bir ağaç (Cornus mas) 2. Bu ağacın güzün olgunlaşan, kırmızı, tek çekirdekli, reçeli ve şerbeti yapılan, buruk bir tadı olan yemişi” dir (TS, 2011, s. 1436). *Kızılıcık* (< *kız-ıl+cık*) sözcüğü, ET’den beri kullanılmaktadır (Gülensoy, 2007, s. 524). Kışın yaprağını döken, beyaz çiçekli bu ağacın meyvelerinden hazırlanan ezme *kiren ekşisi* denir (Baytop, 1994, s. 176). Anadolu’da bu meyve; *çum* (Eren, 1999, s. 242), *eğren*, *ergen*, *eyir*, *güren*, *kevren*, *kıran kıren*, *şefit zağal zağal*, *zavrak*, *zoğal*, *zoval*, *zugal zuhal*, *zuval* (Baytop, 1994, s. 176) adlarıyla da bilinir. Kütahya ve yöresi ağzlarında ise, kızılıcık için *güren* sözcüğü kullanılır.

[güren (I)] “1. Kızılıcık” (*Gediz, *Simav -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2235).

kiraz

Kiraz “1. Gülgillerden, ılıman iklimlerde yetişen bir meyve ağacı (Cerasus avium) 2. Bu ağacın kırmızı veya beyaz renkte, etli, sulu, tek çekirdekli meyvesi” dir (TS, 2011, s. 1445). Eren (1999, s. 244), bu sözcüğün etimolojisinin karışık olduğunu ancak Latince *ceresia’dan geldiği yolundaki görüşün de bilim çevrelerinde ağırlık kazandığını söyler. Kütahya ve yöresi ağzlarında sözcüğün ünlü incilmesi sonucunda *kirez* şeklinde kullanımı mevcuttur. DS’de bu kullanım şekli mevcut değildir.

kirez “Kiraz” (Yakuplar köyü, Akşinik köyü, Sofular köyü, Tepeköy *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 81, 94, 96, 117).

muşmula

Muşmula, “1. Gülgillerden, 2-3 metre yüksekliğinde dikenli küçük bir ağaç (Mespilus germanica) 2. Bu ağacın olgunlaşıp yumuşadıktan sonra yenilebilen, yuvarlak, mayhoş, buruk ve beş çekirdekli meyvesi, döngel, beşbıyık” (TS, 2011, s. 1714). Kütahya ve yöresi ağzlarında bu meyveye *döngel* adı verilir.

döngel “Muşmula” (**Kütahya**) (Gülensoy, 1988, s. 228).

şeftali

Şeftali “1. Gülgillerden, ılıman bölgelerde yetişen, çiçekleri pembe renkli bir ağaç (Prunus persica) 2. Bu ağacın tatlı ve sulu meyvesi” dir (TS, 2011, s. 2210). Eren (1999, s. 385), sözcüğün Farsça kökenli olduğunu belirtir: < Far. *şaftālū* ‘a peach (rough plum)’ (*şaft* ‘kalın, semiz, yağlı; koyu’ + *ālū* ‘erik’) Kütahya ağzında bu meyveye *tülütombak* adı verilir.

tülütombak “Şeftali” (**Kütahya**) (DS, 2009, s. 4011).

vişne

Vişne, “1. Gülgillerden, dalları kırmızımtırak, çiçekleri beyaz renkte, kiraza benzer bir ağaç (*Cerasus vulgaris*) 2. Bu ağacın genellikle reçel ve şerbet yapılan, kırmızı renkte ekşimtrak meyvesi, ekşi kiraz”dır (TS, 2011, s. 2487). Eren (1999, s. 436)’e göre bu sözcük, Slav dillerinden alınmıştır. Türkçeye Bulgarcadan geçtiği düşünülen vişne, Bulgar ağızlarında *vişnja* olarak da kullanılır.

fişne “Vişne” (**Kütahya**) (Gülensoy, 1988, s. 225); (Çamlıca köyü, Aksu köyü, Merkez *Domaniç -**Kütahya**) (Bekar, 2011, s. 217, 254); (Sofular köyü, Yakuplar köyü, Yapak, Tepeköy Sarayköy *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 81, 98, 114, 117, 119); (Gaipler köyü *Şaphane -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 138).

2. Otlar ile İlgili Söz Varlığı

Tabiat, insanoğluna karşı daima cömert davranmıştır. Çeşitli hastalıklarının tedavisinde kimi zaman içilerek kimi zaman yenilerek tüketilen çeşitli şifalı otlar sunmuştur. Mesela karın ağrılarına çözüm arayanlar, ayvadanasını sıcak suda bekleterek içerken bağırsak tembelliği sorunu yaşayanlar semizotunu pişirerek yemiştir. Yonca ya da devedikeni gibi otlar ise, hayvanların karınlarını doydurmak üzere kullanılmıştır.

Kütahya ve yöresi ağızlarında ot adlarına ait yapılan tespitler şu şekildedir:

ayvadana

Ayvadana “Yüksekliği 15-70 santimetre, sık tüylü, soluk sarı çiçekli, çok yıllık ve otsu bir bitki (*Achillea nobilis*)”dır (TS, 2011, s. 212). Yaban nanesine benzer. Kendine özgü acımtırak ve keskin bir kokuya sahiptir. Yerel ağızlarda *ayvıdana*, *ayvadene* (Baytop, 1994, s. 39), *hayvadene* (DS, 2009, s. 2321) gibi adları olan bu bitki, *civanperçemi* adıyla da bilinir. Kütahya ve yöresi ağızlarında bu bitki için *akbaşlı* adı kullanılır.

ayvadana “Yaban nanesi yaprağına benzer yapraklı, sarı acı çiçekli ilaç olarak kullanılan bir yabani ot” (*Gediz -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 432).

akbaşlı (I) “1. İnce ve sık yapraklı, beyaz çiçekli bir yabani ot, ayvadana.” (*Simav, Şaphane *Gediz, Köprücek, *Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 142).

DS’de Kütahya ve yöresi için kayıtlı olmamasına rağmen bitkinin *ayvadenesi*⁴ kullanımı mevcuttur. Özellikle Kütahya merkez ağızında bu adın kullanımı yaygındır. Ayrıca Kütahya halkı arasında bu şifalı bitkiye *akbaş* da denir.

bağa

Plantago (Plantaginaceae) türlerine verilen genel ad. Bir veya çok yıllık otsu bitkilerdir. Bazı türler gövde yapar. Bazı türlerde ise gövde bulunmaz. Yapraklar yara iyi edici veya et dolması sarmakta sebze olarak kullanılır (Baytop, 1994, s. 40). Yerel ağızlarda *ateş yaprağı*, *bağa*, *boğa yaprağı*, *damar otu* gibi adları olan bu bitki için Kütahya yöresi ağızlarında *bağala* adı kullanılır.

bağala “Yeşil yeşil yenen bitki” (Yenice *Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 473).

⁴ A.g.k.

civanperçemi

Civanperçemi, “Birleşikgillerden, birçok türü olan bir kır bitkisi, kandil çiçeği (*Achillea millefolium*)” dir (<http://tdk.gov.tr/icerik/diger-icerikler/tumsozlukler/>). *Marsama, marsama otu, marsimana, paytaran* adlarıyla da bilinen bu ota Kütahya yöresi ağzlarında *marsıma* adı verilir.

marsıma “Yerden 20 cm. yükselen, nane gibi kokan, ceviz yaprağından iri yapraklı bir ot” (*Gediz -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 3131).

çörek otu

Çörek otu, “Düğün çiçeğigillerden, çiçekleri sapının ucunda bulunan otsu bir bitki, karacaot, çöreo (Nigella damascena)” (TS, 2011, s. 567) şeklinde tanımlanır. 20-50 cm yükseklikte, bir yıllık, mavi çiçekli ve otsu bir bitkidir. Ekmek, pide ve çöreklerin üzerine koku vermek için konur. Tohumlarının sıkılması ile çörek otu yağı elde edilir (Baytop, 1994, s. 77). Kütahya yöresi ağzlarında çörek otu için *efenk* adı kullanılır.

efenk “Kurutulup kışın hayvanlara verilen bağla ya da karacaot denilen bir bitki” (Köprücek -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 1668).

deve diken

Deve diken, “Birleşikgillerden, yol ve tarla kenarlarında yetişen, 30-100 santimetre yüksekliğinde, 1-2 yıllık ve otsu bir bitki, meryemana diken, peygamber diken, sütli kengel (*Silyum marianum*)” (TS, 2011, s. 646) şeklinde tanımlanır. Eskiden deve yemi olarak kullanılan bu bitki, *karayandık, karayantak* (Baytop, 1994, s. 159) gibi adlarla da bilinir. Kütahya ve yöresinde ağzlarında deve diken için *kaygan* adı kullanılır.

kaygan “Hayvanların, özellikle develerin, severek yediği dikenli bir ot, deve diken” (İnköy -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2689).

hindiba

Hindiba, “Birleşikgillerden, yaprakları haşlanarak salata gibi yenebilen, birkaç yıllık otsu bir bitkidir; güneşik, karakavuk (*Cichorium endivia*)” (TS, 2011, s. 1102) adlarıyla da bilinir. Sözcük, Arapça kökenli < *hindibâ*’ dan Türkçeye geçmiştir. Yerel ağzlarda hindiba için *ak güneşik, ak güneşik, ak hindiba, çakçak, çatlangaç, çatlankoz, çatlanguç, çatlak, güneşeyik, gügeyik, güneşik, güneşik, güneşik, güneşik, güneşik, güneşik, hindibağ, könik, radika, yabani hindiba* (Baytop, 1994, s. 134) gibi adlar da kullanılır. Kütahya merkez ağzında hindibaya *karakavuk* adı verilir.

karakavuk “Hindiba” (**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2647).

ısrıgan

İsrıgan “İsrıgangillerden, her tarafı sert tüylerle kaplı, tüyleri kırıldığında karınca asidi denilen çok kaşındırıcı bir madde çıkartan bir ot (*Urtica*)” tur (TS, 2011, s. 1127). Gülensoy (2007, s. 419) sözcüğün “Dokunarak teni acıtmak veya kaşındırmak, dalamak” anlamına gelen *ısrı*-fiilinden türediğini belirtir. Yerel ağzlarda *ağ dalak, cımdar, cındar, cızlagan, cızgan, cızlağan, cincar, dakırdalak, dala diken, dalagan, dalayan diken, dalgan, erinç, gezgez, geznik, gıcıkdan otu, gidişgen, gidişgen otu, ısrığı, dancak otu, sırgan, sırgan otu, yığınç* (Baytop, 1994, s. 139) gibi adlarla da bilinir. Kütahya ve yöresi ağzlarında bu şifalı ot için *cicirgen, geçirgen* ve *gicirgen* adları kullanılır.

[cicirgen] “İsrıgan otu” (*Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 875).

[gecirgen] “İsrıgan otu” (İlicaksu *Domaniç -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2075).

[gicirgen] (*Tavşanlı -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2075).

DS'de kayıtlı olmadığı halde bu bitki için *cisirgen*, *cısırgan* adlarının da kullanıldığı tespit edilmiştir.⁵

it hıyarı

İt hıyarı, “Kabakgillerden, çok yıllık, sarı çiçekli, meyvelerinin öz suyu iç sürdürücü olarak kullanılan bir bitki, acı hıyar, eşek hıyarı, karga düleği (*Ecballium elaterium*)” (TS, 2011, s. 1231). Meyvesi karpuz benzeyen ancak tadı oldukça acı olduğu için yenmeyen bu bitki, *ebucehil karpuzu*, *şeytan keleş* (Baytop, 1994, s. 258) adlarıyla da bilinir. Kütahya ve yöresinde bu bitkiye *kargaiğnesi* adı verilir.

kargaiğnesi “Ebucehil-karpuzu, acıhıyar” (*Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2659).

karamuk

Karamuk, “1. Karanfilgillerden, ekin tarlalarında biten, yaprakları karşılıklı, çiçeği pembe mor renkte, zararlı bir bitki (*Agrostemmagithago*)” dir (TS, 2011, s. 1320). Anasona benzeyen bu bitkinin tohumu, siyah ve acıdır. Karamuğun meyveleri, taze veya kurutulmuş halde yenir (Baytop, 1994, s. 157). Yerel ağızlarda, *buğday çiçeği*, *karamuk diken* adlarıyla bilinir. Kütahya ve yöresi ağızlarında ise *acımuk* adıyla kullanımı yaygındır.

[acımuk (I) -1] “2. Çokça buğday tarlalarında biten karamuk da denilen ot ve tohumu” (*Emet Gecek, Beşkarış *Altıntaş -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 50).

semizotu

Semizotu, “Semizotugillerden, etli ve mayhoş yaprakları sebze olarak yenilen otsu bir bitki (*Portulaca oleracea*)” dir (TS, 2011, s. 2064). Semizotuna, *pirpirim* (Baytop, 1994, s. 226), *pirpir*, *pirpiri*, *pirpirim*, *pirpirüm*, *pirpirün* (Baytop, 1994, s. 227), *pürpürüm*, *pürpürün* (Baytop, 1994, s. 229) gibi adlar da verilir. Kütahya ağzında bu bitki daha çok *bostan otu* adıyla bilinir.

bostan otu “Semizotu” (**Kütahya**) (DS, 2009, s. 742).

şeytantesi

Şeytantesi, “Maydanozgillerden, Orta Asya’da ve Akdeniz ülkelerinde yetişen, kalın köklü, sarı çiçekli, pis kokulu bitki (*Ferula assa-foetida*)” dir (<http://tdk.gov.tr/icerik/diger-icerikler/tumsozlukler/>). Bir veya iki yıllık ömrü olan bu bitki, beyaz çiçekli ve parçalı yapraklıdır; meyveleri de zehirlidir. (Baytop, 1994, s. 42). *Baldıran* adıyla da bilinmektedir. Kütahya yöresi ağzında bu bitki *baldırgan* adıyla tanınır.

baldırgan “Zehirli ot” (Yenice *Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 502).

tere

Tere “Turpgillerden, yaprakları salata olarak yenen baharlı bir bitki (*Lepidium sativum*)” dir (TS, 2011, s. 2329). Eren (1999, s. 404), terenin Farsça kökenli < tara sözcüğünden geldiğini belirtir. Yerel ağızlarda *kerdeme* (Baytop, 1994, s. 265), *kerdime* (Baytop, 1994, s. 171) gibi adlarla da bilinir. Kütahya ve yöresi ağızlarında tere için *gerdime* kullanımı yaygındır.

[gerdime (I)] “Sulak yerlerde yetişen yenilir, yeşil renkli bir çeşit ot, tere” (Ilıcaksu *Domanıç, Ayvalı *Tavşanlı -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 1996).

yavşan otu

Yavşan otu, “Sıracagillerden, mavi ve beyaz renkte çiçekler açan, kokulu, acı, kaynatılıp suyu ilaç olarak içilen bir bitki (*Artemisia*)” dir (TS, 2011, s. 2553). Gülensoy (2007: 1092), sözcüğün OT’de *yapuşgak* “dikenli bir ot, pıtrak” şeklinde kullanıldığını ifade eder. Yerel ağızlarda yavşan

⁵ A.g.k.

otu; *acı ot* (Baytop, 1994, s. 20), *kara pelin* (Baytop, 1994, s. 158), *kepir yavşanı* (Baytop, 1994, s. 171), *sancı otu* (Baytop, 1994, s. 235) adlarıyla da bilinir. Kütahya ağzında *acı yavşan* olarak geçer.

acı yavşan “Yavşan otu” (Kütahya) (DS, 2009, s. 54).

yonca

Yonca, “Baklagillerden, başak durumundaki çiçekleri kırmızı veya mor renkli, hayvanlara yem olarak yetiştirilen çayır bitkilerinin genel adı (Trifolium)”dır (TS, 2011, s. 2606). ET’de *yorunçka*, *yornıçka*, OT’de *yorinça*, *yorinçğa* (Gülensoy, 2007, s. 159) şeklinde kullanımlar mevcuttur. Oğuzlar, *yorinca* biçimini kullanırlar (Eren, 1999, s. 457). Halk arasında yoncaya *at elması* (Baytop, 1994, s. 36) da denir. Kütahya ağzında bu bitkiye, *acı yonca* adı verilir.

ayvadana “Hayvan yemi olarak kullanılan küçük ve koyu yeşil yapraklı yabancı yonca” (Kütahya) (DS, 2009, s. 54).

3. Ağaçlar ile İlgili Söz Varlığı

kavak

Kavak, “Söğütgillerden, sulak bölgelerde yetişen, boyu bazı türlerinde 30-40 metreye değin çıkan, kerestesinden yararlanan uzun boylu bir ağaç (Populus)”tır (TS, 2011, s. 1355). Kabuğu döküldüğü ve kavladığı için ağaca *kavak* adı verilmiştir. Sözcük, Türkçe *kav* kökünden gelmektedir: <*kav* + -(a)*k* (Eren, 1999, s. 219). Kütahya ve yöresi ağzlarında sözcüğün ön sesindeki tonlulaşması sonucunda *ğavak* şeklinde kullanıldığı görülür.

ğavak “Kavak” (Yumrutaş köyü, Çeltik köyü *Gediz -Kütahya) (Biber 2010: 101, 109).

kızılıcak ağacı

Kızılıcak ağacı, “1. Kızılıcıklar, yaprak açmadan çiçeklenen iri gövdeli bir ağaç (Cornus mas)”tır (TS, 2011, s. 1436). Bu ağacın güzün olgunlaşan buruk bir tadı olan yemişi (Eren, 1999, s. 243) de vardır. Rusçaya *kizil* “kızılıcak” şeklinde geçen sözcüğün Anadolu’da *çum* biçiminde kullanıldığı (Eren, 1999, s. 243) tespit edilmiştir. Kütahya ve yöresi ağzlarında, sözcüğün ön sesindeki tonlulaşması sonucunda *ğızılıcak ağacı* şeklinde kullanımı mevcuttur.

ğızılıcak ağacı “Kızılıcak ağacı” (Kızılıçukur köyü *Tavşanlı -Kütahya) (Tayşi, 2007, s. 143).

söğüt ağacı

Söğüt ağacı, “Söğütgillerden, sulak yerlerde yetişen, yaprakları almaşık ve alt yüzleri havla örtülü büyük bir ağaç (Salix)”tır (TS, 2011, s. 2148). Gülensoy (2007: 805), ET ve OT’de *söğüt* şeklinde kullanılan sözcüğün *sök-* (< *sök-* [krş. *süksük* “dağdağan”]+ *-üt*) kökünden türediğini söyler. Eren (1999, s. 375); sözcüğün kökünün bilinmediğini, Ermeniceden alındığı yolundaki savın yanlış olduğunu belirtir. Kütahya ve yöresi ağzlarında sözcük, *söğüT_ağacı* şeklinde kullanılmaktadır.

söğüT_ağacı “Söğüt ağacı” (Hamzabey *Simav -Kütahya) (Dinçay, 2009, s. 157).

vişne ağacı

Vişne ağacı, “1. Gülgillerden, dalları kırmızımtırak, çiçekleri beyaz renkte, kiraza benzer bir ağaç (Cerasus vulgaris)”tır (TS, 2011, s. 2487). Bulgar ağzlarında *vışnja* olarak da kullanıldığı tespit edilmiştir (Eren, 1999, s. 436). Kütahya ve yöresi ağzlarında sözcüğün *vişne ağacı* şeklinde kullanımı mevcuttur.

vişne ağacı “Vişne ağacı” (Terziler *Aslanapa -Kütahya) (Yavaş, 2009, s. 108).

4. Sebzelerle İlgili Söz Varlığı

biber

Biber, "Patlıcangillerden, yurdumuzda çok yetişen ve çeşitli türleri bulunan bir bitki (*Capsicum annuum*)"dir (TS, 2011, s. 330). Biber sözcüğünün belli başlı Avrupa dillerinde kullanılan adı Latince'den gelir. Latince'de *piper* olarak geçer. Eski Hintçe *pippali* olarak kullanılan sözcüğün kökeninin karışık olduğu belirtilir. Türkçeye Rumcadan geçmiştir (Eren, 1999, s. 52). Kütahya ve yöresi ağızlarında sözcüğün *büber* şeklinde kullanıldığı tespit edilmiştir.

büber "Biber" (**Kütahya**) (Gülensoy, 1988, s. 161); (Pınarcık köyü *Altıntaş -**Kütahya**) (Aydın, 2008, s. 96); (Ayvacık köyü *Şaphane -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 129).

domates

Domates, "Patlıcangillerden, yaprakları tüylü, çiçekleri salkım durumunda, vitamince zengin bir bitki (*Lycopersion esculentum*)"dir (TS, 2011, s. 702). Meksika yerlilerinin dilindeki *tomatl*'dan İspanyolca aracılığıyla Avrupa dillerine giren sözcük, Türkçeye Yunanca telaffuzu ile geçmiştir (www.kubbealti.org.tr). Kütahya ve yöresi ağızlarında farklı şekillerde kullanımı mevcuttur: *domata*, *dometis*, *tomata*, *tomatas*, *tomatis*, *tomatiz*. Özellikle ön seste /t/ tonsuz ünsüzle kullanımının yaygın olduğu görülür.

domata "Domates" (**Kütahya**) (Gülensoy, 1988, s. 161).

dometis "Domates" (Ortaca köyü *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 80).

tomata "Domates" (Kozluca köyü *Domaniç -**Kütahya**) (Bekar, 2011, s. 244).

tomatas "Domates" (Pınarcık köyü *Altıntaş -**Kütahya**) (Aydın, 2008, s. 96).

tomatis "Domates" (Dümrekulu köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 167); (Hamzabey *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 160); (Güney köyü *Domaniç -**Kütahya**) (Bekar, 2011, s. 191); (Hamur köyü, Kızılcık köyü, Arpalı köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 190, 207, 257).

tomatiz "Domates" (Hamur köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 197); (Ayvacık köyü *Şaphane -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 129).

fasulye

Fasulye, "Fasulyegillerden, barbunya, çalı, ayşekadın, horoz vb. türleri bulunan bitki (*Phaseolus vulgaris*)"dir (TS, 2011, s. 853). Sözcük, Yunanca *phasoulia*'den gelir (Ayverdi, 2005, s. 924). Kütahya ve yöresi ağızlarında *böğülce*, *bölce*, *börülce*, *fasulye*, *fasille*, *fasille*, *fasilye*, *fasula*, *fasulle*, *fasülle* şeklinde kullanımları tespit edilmiştir.

böğülce "Kuru fasulye" (**Kütahya**) (DS, 2009, s. 765).

bölce "Fasulye" (Güneyköy *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 155).

börülce "Kuru fasulye" (Gediz -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 172).

fasille "Fasulye" (Kargılı köyü, Arifler köyü, Dümrekulu köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 160, 162, 166).

fasilye "Fasulye" (Kargılı köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 160).

fasille "Fasulye" (Hamur köyü, Küçükaslıhanlar köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 190, 246).

fasilye "Fasulye" (Güneyköy *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 155); (Aksaklar köyü, Akçaalan köyü *Gediz -**Kütahya**) (Biber, 2010, s. 102, 116).

fasula "Fasulye" (**Kütahya ve yöresi**) (Gülensoy, 1988, s. 213).

fasulle "Fasulye" (Kızıldoğan köyü *Şaphane -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 138).

fasülle "Fasulye" (Akşinik köyü *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 94).

Kütahya ve yöresi ağzlarında fasulyeye özelliğine göre çeşitli adlar verilir. DS’de ve tezlerde kayıtlı olmayan bu türlerin adları şu şekildedir: *Alman barbunyası, Ayşe kadın, okla fasülyesi, sıvık fasülye*. Bunlardan halk arasında en tanınmış olanı *Ayşe kadın* olarak bilinen fasulyedir.⁶

havuç

Havuç, “Maydanozgillerden, koni biçimindeki etli kökü için sebze olarak yetiştirilen, iki yıllık otsu bir kültür bitkisi (*Daucus carota*)”dir (TS, 2011, s. 1066). Sözcük, Farsça *hevic*’den gelmiştir (Ayverdi, 2005, s. 12). Kütahya ve yöresi ağzlarında havuç için *çukündür, çügündür, deper otu, deber, ediyaman, teperotu* adları kullanılır.

çukündür “2. Havuç” (Kütahya) (DS, 2009, s. 1307).

[çügündür] (Kütahya) (DS, 2009, s. 1307).

deper otu “Havuç” (Köprücek *Emet -Kütahya) (DS, 2009, s. 1429).

[deber (III)] (Kütahya) (DS, 2009, s. 1429).

ediyaman “Havuç” (Gürağaç *Tavşanlı -Kütahya) (DS, 2009, s. 1666).

teperotu “Havuç” (Beyce *Simav, *Emet ve köyleri -Kütahya) (DS, 2009, s. 3885).

labada

Labada, “Karabuğdaygillerden dere kıyılarında, sulak çayırarda kendiliğinden yetişen, çok yıllık ve yaprakları sebze olarak kullanılan bir bitki (*Rumex patientia*)”dir (TS, 2011, s. 1567). Eren (1999, s. 277), sözcüğün Türkçeye < Bul. *lobada*’dan geçtiğini belirtir. *Avelik* (Baytop, 1994, s. 36), *Anadolu ravendi* (Baytop, 1994, s. 31), *üfelek* (Baytop, 1994, s. 273) adlarıyla da bilinen bu bitkinin tohumlarından çay yapılır. Kütahya ve yöresi ağzlarında labadaya, *acıgıcı, acı güneş* adları verilir. Ayrıca *efelek* şeklinde kullanımı da mevcuttur.

acıgıcı [acı güneş-1] “1. Lâbada” (Tepecik *Emet -Kütahya) (DS, 2009, s. 46).

[acı güneş -1] (*Altıntaş, Çavdarhisar *Emet -Kütahya) (DS, 2009, s. 46).

marul

Marul, “Birleşikgillerden, geniş ve uzun olan yeşil yaprakları taze olarak yenilen bir bitki (*Lactuca sativa*)”dir (TS, 2011, s. 1629). Sözcüğün Türkçeye < Yun. *marúli* < Lat. *amarula*’dan geçtiği bilinmektedir (www.kubbealti.org.tr). Kütahya ve yöresi ağzlarında sözcüğün ünlü düzleşmesiyle oluşan *marıl* şeklindeki kullanımı yaygındır.

marıl “Marul” (Kütahya ve yöresi) (Gülensoy, 1988, s. 199); (Pınarbaşı *Aslanapa -Kütahya) (Yavaş, 2009, s. 125).

pancar

Pancar “Ispanakgillerden, vitamince zengin bir bitki (*Beta vulgaris*)”dir (TS, 2011, s. 1879). Sözcüğün Ermenice *pançar*’dan geldiği bilinmektedir (www.kubbealti.org.tr). Kütahya ve yöresi ağzlarında pancar için *çükündür, mancar, pançar* adları kullanılır.

çükündür “1. Pancar” (*Simav -Kütahya) (DS, 2009, s. 1307; Dinçay 2009: 256).

mançar “Pancar” (Ağaç köyü, Hamur köyü, Kızılca köyü, Arpalı köyü *Dumlupınar -Kütahya) (Ekici, 2019, s. 174, 189, 199, 269).

pançar “Pancar” (Şenlik köyü *Tavşanlı -Kütahya) (Tayşi, 2007, s. 130); (Güneyköy *Simav -Kütahya) (Dinçay, 2009, s. 155).

⁶ A.g.k.

patates

Patates, "1. Patlıcangillerden, yaprakları ve sürgünleri acı bir bitki (*Solanum tuberosum*) 2. Bu bitkinin toprak altında oluşan, nişastası çok, yenebilen yumruları"dır (TS, 2011, s. 1898). Amerika kökenli *ipomea batatas* bitkisinin adı, İspanyolca aracılığıyla çeşitli Avrupa dillerine geçmiştir. Türkçeye de İtalyanca ve Yunancadan girmiştir (www.kubbealti.org.tr). Kütahya ve yöresi ağızlarında patates için *patatis*, *pate*, *patet*, *patetis* şeklinde adlar kullanılmaktadır.

patatis "Patates" (Yemişli köyü *Simav -**Kütahya**) (Gülensoy, 1988, s. 207); (Küçükaslıhanlar köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 246).

pate "Patates" (Işıklar köyü *Altıntaş -**Kütahya**) (Aydın, 2008, s. 116); (Arpalı köyü, Yüylük köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 262, 292).

patet "Patates" (Dutlar köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 149).

patetis "Patates" (Dümrekulu köyü Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 167); (Ortaca köyü *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 80); (Gülensoy, 1988, s. 207).

salatalık

Hıyar adıyla da bilinen salatalık, "1. Kabakgillerden, uzun, iri meyveli, sürünge, bir yıllık otsu bitki (*Cucumis sativus*)"dir (TS, 2011: 1096). Sözcüğün Türkçeye < *Fars. hiyār*'dan geçtiği bilinmektedir (Ayverdi, 2005, s. 1263). Kütahya ve yöresi ağızlarında salatalık için *zalatalıK* adı kullanılmaktadır.

zalatalıK "Salatalık" (Ayvacık köyü *Şaphane -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 129).

sarımsak

Sarımsak, "1. Zambakgillerden, 25-100 santimetre yüksekliğinde, yapraklarında, saplarında ve toprak altındaki soğanında kokulu yağ bulunan bir kültür bitkisi (*Allium sativum*) 2. Bu bitkinin baharat olarak kullanılan dişli bölümü"dür (TS, 2011, s. 2037). OT'de *sarmusak*, *samursak* şeklinde görülen sözcüğün *sar-* fiil kökünden geldiği belirtilir (Gülensoy, 2007, s. 737). Kütahya ağızında sarımsak için *samsak* ve *sāmsāK* adlarının kullanımı yaygındır.

samsak "Sarımsak" (**Kütahya**) (Gülensoy, 1988, s. 251).

sāmsāK "Sarımsak" (Ayvacık köyü *Şaphane -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 130).

soğan

Soğan, "Zambakgillerden, yemeklere tat vermek için yumrusu ve yeşil yaprakları kullanılan güzel kokulu bitki (*Allium cepa*)"dir (TS, 2011, s. 2129). Soğan, Uygurca *osğun* sözcüğünün göçüşmeli biçimidir. Kütahya ve yöresi ağızlarında sözcüğün *gırmık*, *so-an*, *sovan* şeklinde kullanımları görülür.

gırmık "Soğan" (Fırdan köyü *Gediz -**Kütahya**) (Biber, 2010, s. 99).

so-an "Soğan" (*Şaphane -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 145).

sovan "Soğan" (Dümrekulu köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 167); (Gülensoy, 1988, s. 234); (Fırdan köyü *Gediz -**Kütahya**) (Biber, 2010, s. 99); (*Şaphane -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 111).

yer elması

Yer elması, "Birleşikgillerden, kök sapları yumru durumunda olan bir bitki (*Helianthus tuberosus*)"dir (TS, 2011, s. 2579). Birleşik bir isim olan sözcüğün Kütahya merkez ağızında *domalak* kullanımı mevcuttur.

[domalak -1] "Yer elması" (**Kütahya**) (DS, 2009, s. 1549).

zeytin

Zeytin, “1. Zeytingillerden, Akdeniz ülkelerinde yetişen, 10-20 metre yüksekliğinde, dalları dikensiz, yaprakları karşılıklı, küçük ve gümüş renginde, uzun ömürlü bir ağaç (*Olea europaea*) 2. Bu ağacın tazeiken yeşil, sonradan kararan, yüksek besin değeri taşıyan yağlı meyvesi” dir (TS, 2011, s. 2653). Sözcük, Arapça *zeytûn* sözcüğünden Türkçeye, Türkçeden de Balkan dillerine ve Rusçaya geçmiştir (Ayverdi, 2005, s. 3498). Kütahya ve yöresi ağzlarında sözcük, /y/ ünsüzünün düşmesiyle *zētin* şekliyle kullanılmaktadır.

zētin “Zeytin” (Ağaç köyü, Arpalı köyü *Dumlupınar (**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 173, 180).

5. Mantarlar ile İlgili Söz Varlığı**mantar**

Mantar, “Mantarlardan, içinde zehirlileri de bulunan, silindir bir gövde ve üst tarafı şapka biçiminde olan ilkel canlıların genel adı (Fungi)” dır (TS, 2011, s. 1622). Gülensoy (2007: 599), sözcüğün DLT’de *mandar* “Ağaçlara sarılan bitki, sarmaşık” şeklinde geçtiğini, TS’de Yunanca *manitari*’den geldiğini ancak ağaçların üstünde de mantarın yetiştiğini ve “sarmaşık” olarak verilen anlamın bizi yanılttığı belirtilir. Mantarın doğası gereği türleri mevcuttur. Bu türler, Kütahya ve yöresi ağzlarında *domalan*, *ebcin*, *gay*, *melki* şeklinde adlandırılır.

domalan (V) “Patatese benzeyen yenilen mantar” (**Kütahya**) (DS, 2009, s. 1549).

ebcin “Bir çeşit mantar” (*Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 1650).

gav (I) “Ağaçlarda meydana gelen mantar, kav” (Kavakiçi, Yenice *Simav -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 1936).

melki “Çam ve çalı diplerinde biten, kırmızı renkli, yenilen bir çeşit mantar” (İlıcaksu *Domaniç -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 3158).

6. Çiçekler ile İlgili Söz Varlığı**ayçiçeği**

Ayçiçeği, “Birleşikgillerden, sarı renkli çiçeği çok iri olan, yurdumuzda çok yetiştirilen bir bitki, günçiçeği, günebakan, gündöndü, günâşık (*Helianthus annuus*)” (TS, 2011, s. 201) şeklinde tanımlanır. Kütahya ve yöresi ağzlarında bu bitki için *ayçiçē*, *günaşıK*, *gündöndü* adlarının kullanımı yaygındır.

ayçiçē “Ayçiçeği” (Köprücek köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayış, 2007, s. 154); (Güneyköy *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 155).

günaşıK “Ayçiçeği” (Selkisaray köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 217).

gündöndü (I) “Ayçiçeği” (Eğrigöz *Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2226).

DS’de Kütahya’da kullanıldığı kayıtlı olmayan bu bitki için *günebakan* ve *günaşığı* adlarının da Kütahya merkez ağzında kullanımı tespit edilmiştir.

mor çiğdem

Çiğdem, “Zambakgillerden, türlü renklerde çiçek açan, çok yıllık, yumrulu bir kır bitkisi, mahlur çiçeği (*Colchicum*)” dir (TS, 2011, s. 545). Mor, beyaz-pembe sarımtırak renkleri olan bu çiçek, halk arasında kışın habercisi olarak bilinir. Anayurdu Alpler, Güney Avrupa ve Akdeniz’dir (www.elmaelma.com). Kütahya ve yöresi ağzlarında mor renkte olan çiğdem için *koyun gözü* adı kullanılır.

koyun gözü (I) “2. Mor çiğdem.” (*Alayunt -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2945).

papatya

Papatya, “Birleşikgillerden, 20-50 santimetre yüksekliğinde, baharda çiçek açan, taç yaprakları beyaz, ortası sarı kömeçli, bir yıllık otsu bir bitki (*Matricaria chamomilla*)” dir. (TS, 2011, s. 1882). Sözcük, Rumcadan alınmıştır (Eren, 1999, s. 324). Yerel ağızlarda; *ak baba* (Baytop, 1994, s. 24), *ak babacca*, *ak babaç*, *akbubaç*, *akbubaşce* (Baytop, 1994, s. 25), *babaçya*, *babaunç* (Baytop, 1994, s. 40) gibi adlarla kullanılır. Bu çiçeğe, *yoğurt çiçeği* de denir. Kütahya ve yöresi ağızlarında papatyaya *akbaşlı*, *babaçça*, *bobaçça*, *bobaşça* ve *bubeşça* adları verilir.

[akbaşlı (I) -2] “Papatya” (Yenice *Emet -Kütahya) (DS, 2009, s. 140).

babaçça “Papatya” (Kütahya) (DS, 2009, s. 448).

[bobaçça] (Kütahya) (DS, 2009, s. 715).

[bobaşça] (*Alayunt -Kütahya) (DS, 2009, s. 774).

[bubeşça] (*Alayunt -Kütahya) (DS, 2009, s. 774).

sarmaşık

Sarmaşık, “Sarmaşık gillerden, koyu yeşil renkli, değişik biçimli yaprakları olan, sap ve dallarından çıkan küçük ek köklerle dik, düz yerlere yapışarak tırmanan bitki (*Hedera helix*)” dir (TS, 2011, s. 2039). Gülensoy (1999, s. 739), sözcüğün *sar-* fiilinden türediğini belirtir (<*sar-(t)m+a-ş-(t)k*). Yerel ağızlarda genellikle *sarmaşuk* şeklinde geçer. Kütahya ve yöresi ağızlarında ise, sarmaşık için *cafa çiçeği* adı kullanılır.

cafa çiçeği “Sarmaşık” (Ilıcaksu *Domaniç -Kütahya) (DS, 2009, s. 840).

7. Buğdaygiller ile İlgili Söz Varlığı

arpa

Arpa, “Buğdaygillerden bir bitki (*Hordeum vulgare*)” dir (TS, 2011, s. 156). Sözcüğün bilimsel yayınlarda Hint-Avrupa dillerinden alındığı sıklıkla dile getirilir. Poppe’nin türlü “Altayca” biçimleri eski yakınlık tanığı olarak değerlendirmesi görülür. Damdinov, “Altayca” ortak sözlük öğeleri arasında saymıştır (Eren, 1999, s. 19). Gülensoy (2007, s. 79) ise, ET ve OT dönemlerinde *arpa* < *arp(/b) + a(y)* şeklini verir. Kütahya ve yöresi ağızlarda arpanın; *alpa*, *apa*, *ârpa*, *arpe* şekillerinde kullanımları tespit edilmiştir.

alpa “Arpa” (Bozbelen köyü, *Tavşanlı -Kütahya) (Tayşi, 2007, s. 121).

apa “Arpa” (Sarayköy *Pazarlar -Kütahya) (Yumurtacı, 2012, s. 121).

ârpa “Arpa” (Sarayköy *Pazarlar -Kütahya) (Yumurtacı, 2012, s. 119).

arpe “Arpa” (Çobanköy *Tavşanlı -Kütahya) (Tayşi, 2007, s. 125); (Kureyşler köyü, Pınarbaşı *Aslanapa -Kütahya) (Yavaş, 2009, s. 102; 125); (Polat köyü *Gediz -Kütahya) (Biber, 2010, s. 92).

buğday

Buğday, “1. Buğdaygillerin örnek bitkisi (*Triticum*) 2. Bu bitkinin başaktan ayrılıp öğütülmesiyle elde edilen tanesi” dir (TS, 2011, s. 404). Kökeni bilinmeyen bu sözcük, ET’den başlayarak kullanılır. OT’de *bugdây* olarak geçer (Gülensoy, 2007, s. 177). Kütahya ve yöresi ağızlarında buğday sözcüğü; *büdey*, *boğdey*, *büdey*, *buğdëy*, *buğdey*, *bulday*, *bulday*, *buldey*, *buldëy*, *buydey*, *buydëy*, *sümter* şeklinde kullanılır. Sözcük, *ğ < l* ses değişimi ile *bulday*, bu değişime ek olarak ünlü incilmesi sonucunda da *buldey* şeklini almıştır. Ayrıca *sümter* adının da buğdayın bir türü için kullanıldığı DS’de kayıtlıdır.

boğdey “Buğday” (Polat köyü *Gediz -Kütahya) (Biber, 2010, s. 92).

büdey “Buğday” (Hamur köyü, Selkisaray köyü, Küçükaslıhanlar köyü, Arpalı köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 189, 221, 246, 255); (Muhacirler köyü, Güney köy, Çokköy, Aksu köy, Merkez *Domanıç -**Kütahya**) (Bekar, 2011, s. 165, 191, 220, 256).

buğdëy “Buğday” (Bozbelen köyü, Çobanköy *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 121, 125).

buğdey “Buğday” (Yalnızsaray, Pınarbaşı *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 110, 125); (Sarıçam *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 233).

bulday “Buğday” (Süllebalâ köyü *Emet -**Kütahya**) (Gülensoy, 1988, s. 178).

buldağ “Buğday” (Akşinik köyü *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 89).

buldey “Buğday” (Kalkan köyü, Yemişli köyü *Simav -**Kütahya**) (Gülensoy, 1988, s. 203, 207); (Çamlıca köyü *Domanıç -**Kütahya**) (Bekar, 2011, s. 217); (Sarayköy *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 119).

buldëy “Buğday” (Şenlik köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 132).

buydey “Buğday” (Kureyşler köyü *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 102); (Sarıçam *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 235); (Samrık köyü, Abaşköyü, İğdeköy *Emet -**Kütahya**) (Öztürk, 2008, s. 90, 115, 129); (Yakuplar köyü, Yeniceköy *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 99, 100).

buydëy “Buğday” (Kızıldoğan köyü *Şaphane -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 138).

süinter “Kırmızımtırak, küçük taneli, sert buğday” (Yarış *Emet -**Kütahya**) (DS, V-3714).

DS’de kayıtlı olmadığı halde Kütahya merkez ağzında buğday için *akbuldey*, *sarı buldey*, *karakılçık*.⁷ adlarının kullanımı da tespit edilmiştir

bulgur

Bulgur, “Kaynatılıp kurutulduktan ve kabuğu çıkarıldıktan sonra kırılan buğday”dır (TS, 2011, s. 409). *Burgul* (< *bur*-“eğirmek” + *-ku* “büzülme” +*l*) sözcüğünün göçüşmesi ile *bulgur* şeklini almıştır (Gülensoy, 2007, s. 181). Kütahya ve yöresi ağzlarında *bulgü*, *burgul* şeklinde kullanımları yaygındır.

bulgü “Bulgur” (Ortaca köyü *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 80).

burgul “Bulgur” (Hamur köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 192).

çavdar

Çavdar, “Buğdaygillerden, unlu tane veren bir bitki (*Secale cereale*)”dir (TS, 2011, s. 506). Sözcüğün Farsça kökenli *çüdâr*’dan Arapçaya ve Türkçeye geçtiği belirtilir (Eren, 1999, s. 81). Kütahya ve yöresi ağzlarında ünlü daralması sonucu sözcük *çâvdır* şeklini almıştır.

çâvdır “Çavdar” (Devekayası köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 146).

darı

Darı, “1. Buğdaygillerden, kuraklığa dayanıklı bir bitki, akdarı (*Panicum miliaceum*) 2. Bu bitkinin buğday yerine besin olarak kullanılan tohumu 3. *hlk. Mısır*” (TS, 2011, s. 596). Yerel ağzlarda *akdarı* “Beyaz mısır” şeklinde geçer. Türkçe *tar* kökünden gelen sözcük, OT’de *tarığ* “ekin, bitki; arpa, buğday; tane, tohum; aşıklık” olarak geçer (Eren, 1999, s. 106). Kütahya ve yöresi ağzlarında *ğum darısı* şeklinde kullanılan sözcüğün anlamında değişme de mevcuttur.

ğum darısı “Kuş yemi” (Beciler *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 239).

⁷ A.g.k.

mısır

Mısır, “Buğdaygillerden, gövdesi boğumlu ve kalın, yaprakları şerit biçiminde, boyu yaklaşık 2 metre olabilen, erkek çiçekleri tepede salkım durumunda, dişi çiçekleri yaprakla gövde arasında koçan biçiminde olan bir kültür bitkisi (*Zea mays*)” dir (TS, 2011, s. 1677). Kütahya ve yöresi ağızlarında, *darı* ve *misir* şeklinde kullanılmaktadır.

darı “Mısır” (Yeniceköy *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 100).

misir “Mısır” (Bozbelen köyü, Şenlik köyü, Dutlar köyü, Köprücek köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 121, 141, 149, 151); (Pınarbaşı *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 125); (Güneyköy, Hasanören, Gilmanlar *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 153, 160, 226); (Yeşilyurt köyü *Altıntaş -**Kütahya**) (Aydın, 2008, s. 105); (Polat köyü *Gediz -**Kütahya**) (Biber, 2010, s. 92); (Kızıldoğan köyü *Şaphene -**Kütahya**) (Maral, Demirci, 2019, s. 138).

pirinç

Pirinç, “Buğdaygillerden, kökleri bol su içinde yetişen bir bitki (*Oryza sativa*)” dir (TS, 2011, s. 1926). Türkçeye Farsça *birinc* sözcüğünden geçmiştir. Eski diyalektlerde pirince *tuturkan* adının verildiği (Eren, 1999, s. 334) bilinmektedir. Kütahya ve yöresi ağızlarında *piric*, *piriş* şeklinde kullanılmaktadır.

piric “Pirinç” (Kuşu kasabası *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 224).

piriş “Pirinç” (**Kütahya**) (Gülensoy, 1988, s. 163); (Ağaç köyü, Selkisaray köyü, Arpalı köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 173, 222, 263).

yulaf

Yulaf, “Buğdaygillerden, en çok hayvan yemi olarak yetiştirilen otsu bitki (*Avena sativa*)” dir (TS, 2011, s. 2613). Yaprakları düz ve yassı, çiçekleri parlak sarı renkte olan bu bitkinin adı, Rumcadan Türkçeye geçmiştir (Eren, 1999, s. 457). Yerel ağızlarda *ulaf* olarak da geçer. Kütahya ve yöresi ağızlarında ön sesteki /y/ sesinin düşmesiyle *ulaf* şeklinde kullanılmaktadır.

ulaf “Yulaf” (Kureyşler köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 102).

8. Baklagiller ile İlgili Söz Varlığı**burçak**

Burçak, “1. Baklagillerden, taneleri hayvan yemi olarak kullanılan yıllık bir yem bitkisi (*Vicia ervilia*) 2. Bu bitkinin mercimeğe benzeyen ve genellikle hayvan yemi olarak kullanılan tanesi” dir (TS, 2011, s. 414). Gülensoy (2007: 185), ET ve OT’de *burçak* (< *bū+r+ça-k*) şeklinde kullanıldığını belirtmiştir. Kütahya ve yöresi ağızlarında bu bitki için *bırçak*, *burçalak* adları mevcuttur.

bırçak “Burçak” (Bozbelen köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 121).

burçalak “Burçak” (*Domanıç -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 795).

nohut

Nohut, “Baklagillerden, ana yurdu Akdeniz kıyıları olan, birleşik telek yapraklı, çiçekleri sarımtırak renkte, tanesi baklamsı bir bitki (*Cicer arietinum*)” dir (TS, 2011, s. 1777). Türkçeye Farsça *nohūd*’dan geçmiştir. Kütahya ve yöresi ağızlarında genellikle sözcüğün ünlü genişlemesi, iç ses ünsüz düşmesi gibi ses değişimleri sonucu oluşan şekilleri kullanılmaktadır: *nöhöt*, *nöhöt*, *nohot*, *nohuT*, *no oT*, *no_ut*, *no_out*, *no_uT* gibi.

nöhöt “Nohut” (Bozbelen köyü, Çobanköy, Şenlik köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 122, 125, 132).

nohöt “Nohut” (Kuşu *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 191).

nohot “Nohut” (Çokköy *Domanıç -**Kütahya**) (Bekar, 2011, s. 220).

nohuT “Nohut” (Hamur köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 190).

no oT “Nohut” (Kozluca köyü *Domanıç -**Kütahya**) (Bekar, 2011, s. 243).

no_ut “Nohut” (Yalnızsaray *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 91).

noout “Nohut” (Sofular köyü *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 82).

no_uT “Nohut” (Pınarbaşı *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 125).

9. Gelincikgiller ile İlgili Söz Varlığı

haşhaş

Haşhaş, “Gelincikgillerden, kapsüllerinden afyon elde edilen, tohumlarından yağ çıkarılan bir yıllık ve otsu bir kültür bitkisi (Papaver somniferum)” dir (TS, 2011, s. 1056). Sözcük, Arapça *haşhāş*’tan Türkçeye geçmiştir. Kütahya ve yöresi ağzlarında genellikle /h/ sesinin düşmesi sonucu oluşan *haşaş*, *haşâş*, *haşes*, *haşheş* şekilleriyle kullanılmaktadır.

haşaş “Haşhaş” (Yapak *Pazarlar -**Kütahya**) (Yumurtacı, 2012, s. 114).

haşâş “Haşhaş” (Gılmanlar *Simav -**Kütahya**) (Dinçay, 2009, s. 227).

haşes “Haşhaş” (Bozbelen köyü *Tavşanlı -**Kütahya**) (Tayşi, 2007, s. 122); (Yalnızsaray *Aslanapa -**Kütahya**) (Yavaş, 2009, s. 125); (Çeltik köyü *Gediz -**Kütahya**) (Biner, 2010, s. 109); (Tiraz köyü *Domanıç -**Kütahya**) (Bekar, 2011, s. 240); (Selkisaray köyü, Arpalı köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 214, 217, 263).

haşheş “Haşhaş” (Yenice köyü Abaş köyü, Uzunçam köyü *Emet -**Kütahya**) (Öztürk, 2008, s. 102, 114, 127).

10. Bitki Kavram Alanına Giren Diğer Söz Varlıkları

Üzerine herhangi bir şey asmaya yarar nesne olarak anlamıyla kullanılan askı sözcüğünün halk ağzında duvara ya da tavana asılan meyve ve sebze için kullanılması dikkate değerdir. Nitekim iç sesteki k < g tonlulaşması sonucunda oluşan *asgı* şeklindeki kullanımı, Kütahya’nın Emet ilçesi ağzında rastlanmaktadır.

asgı “İple bağlanıp duvara, tavana asılan sebze meyve” (*Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 144).

bağcık (III): “Göl kamışı” (Çüküler *Simav -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 476).

gülyasır “Yabanî güle benzer dikenli meyveleri olan bir bitki” (Eğrigöz *Emet -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 2221).

pamık “Pamuk” (Hamur köyü *Dumlupınar -**Kütahya**) (Ekici, 2019, s. 198).

bük (I) “1. Ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu” (*Domanıç Ilıcaksu -**Kütahya**) (DS, 2009, s. 814).

bük “Çalı ve diken topluluğu” (Ilıcaksu beldesi *Domanıç -**Kütahya**) (Bekar, 2011, s. 194).

SONUÇ

Anadolu’nun pek çok şehrinde, beldesinde, köyünde olduğu gibi Kütahya ve yöresinde yaşayan halk da gıda, boya, kozmetik, dokuma, sağlık gibi çeşitli sektörlerde kullanılan pek çok bitkiye özel adlar vermiştir. Yapılan çalışma sonucunda 170 bitki adı tespit edilmiştir. Bunlardan 64’ü DS’de kayıtlıdır, 110’u DS’de kayıtlı değildir. Bu adlardan 85’i yüksek lisans tezlerinde mevcut iken 27’si bir yazılı kaynaktan mevcut değildir (*bkz.* Tablo 1, 2). Bu adların kavramsal alana göre yapılan sınıflandırmasında elde edilen veriler ise şu şekildedir:

1. 13 meyve için kullanılan adların sayısı 37'dir. Bunlar; ardıç ağacının meyvesi için *gılı gili*; armut için *akcarmut, akça armut, karambul armudu, kızıl armut, hüsnüyusuf*, badem için *payam*, böğürtlen için *bük, göğemcik, kür*; elma için *alma, Amasya, dalbasan, gelincik, golden, şingirdaklı elma, yaz elması*; erik için *can eriği, cırtlak, cücem eriği, dağ eriği, eşi erik, göğem eriği, gök erik*; karpuz için *ğâpıs, hışır, karpız*; kavun için *bosTan, dülek, gavın, gavun, hışır*; kızılcık için *güren*; kiraz için *kirez*; muşmula için *döngel*; şeftali için *tülütombak*, vişne için *fişne* şeklinde kullanılan adlardır.

2. 14 ot için kullanılan adların sayısı 21'dir. Bunlar; ayvadana için *akbaş, akbaşlı, ayvadana, ayvadanesi*; bağa için *bağala*; civanperçemi için *marsıma*; çörek otu için *efenk*; hindiba için *karakavuk*; ısırgan için *cısrırgan, cıcirgen, cisirgen, gecirgen, gicirgen*; semizotu için *bostan otu*; şeytantesi için *baldırğan*; tere için *gerdime*; deve dikenini için *kavgan*; it hıyarı için *kargaiğnesi*; karamuk için *acımuk*; yavşan otu için *acı yavşan*; yonca için *acı yonca* şeklinde kullanılan adlardır.

3. 4 ağaç türü için kullanılan adların sayısı 4'tür. Bunlar; kavak için *gavak*; kızılcık ağacı için *ğızılçık ağacı*, söğüt ağacı için *söğüt_ağacı*, vişne ağacı için *vişne ağacı* şeklinde kullanılan adlardır.

4. 13 sebze için kullanılan adların sayısı 45'dir. Bunlar; biber için *büber*; domates için *dometis, tomata, tomatas, tomatis, tomatiz*; fasulye için *böğülce, bölce, börülce, fasille, fasilye, fasille, fasilye, fasula, fasula, fasulle, fasülle*, Alman barbunyası, Ayşe kadın, okla fasülyesi, sırk fasülye; havuç için *çukündür, çügündür, deper otu, deber, ediyaman, teperotu, labada için acıgıcı, acı günek*; marul için *marıl*; pancar için *çükündür, mancar, pançar*; patates için *patatis, pate, patet, patetis*; sarımsak için *samsak, samsak*; salatalık için *zalatalık*; soğan için *gırmık, so-an, sovan*; yer elması için *domalak*; zeytin için *zētin* şeklinde kullanılan adlardır.

5. Mantar türlerine ait adların sayısı 4'tür. Bunlar; *domalan, ebcin, gav, melki* şeklinde kullanılan adlardır.

6. 4 çiçek türü için kullanılan adlarının sayısı 12'dir. Bunlar; ayçiçeği için *ayçiçē, günaşığı, günaşıK, gündöndü, günebakan*; mor çiğdem için *koyun gözü*; papatya için *akbaşlı, babaçça, bobaçça, bobaçça, bubeşça*; sarmaşık için *cafa çiçeği* şeklinde kullanılan adlardır.

7. Buğdaygiller ailesinden olan 8 bitki için kullanılan adların sayısı 27'dir. Bunlar; arpa için *alpa, apa, arpa, arpe*; buğday için *akbuldey, boğdey, büdey, buğdēy, buğdey, bulday, bulday buldey, buldēy, buydey, buldēy, karakılçık, sarı buldey, sümter*; bulgur için *bulgū, burgul*; çavdar için *çavdır*; darı için *gum darısı*; mısır için *darı, misir*; pirinç için *piric, piriş*; yulaf için *ulaf* şeklinde kullanılan adlardır.

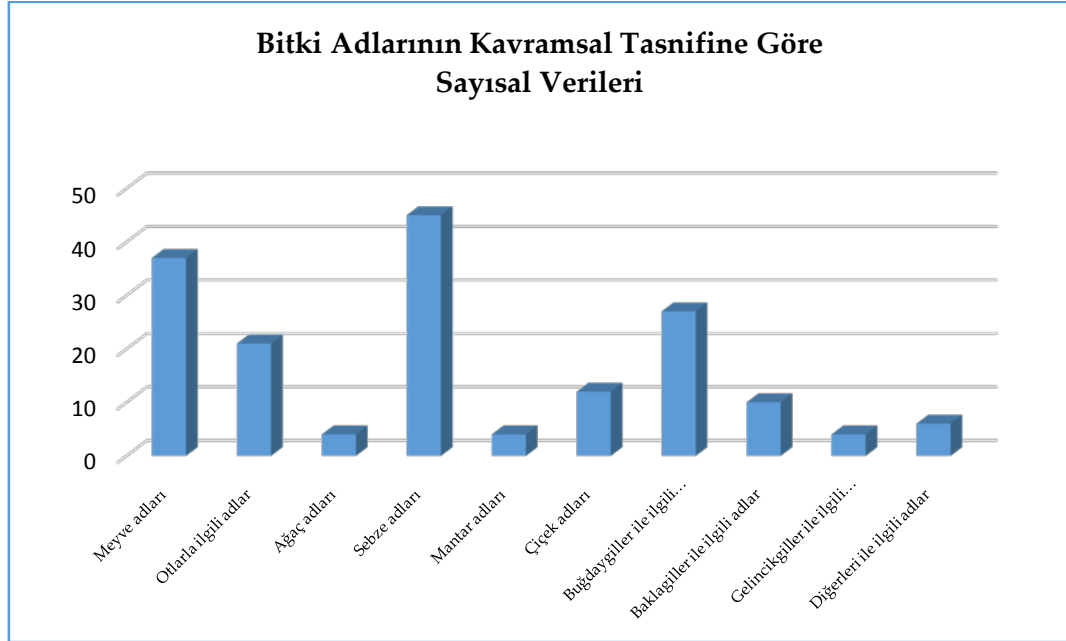
8. Baklagiller ailesinden olan 2 bitki için kullanılan adların sayısı 10'dur. Bunlar; burçak için *birçak, burçalak*; nohut için *nöhöt, nohöt, nohot, nohuT, no oT, no_ut, nosut, no_uT* şeklinde kullanılan adlardır.

9. Gelincikgillerden olan 1 bitki için kullanılan adların sayısı 4'tür. Bunlar; haşhaş için *haşaş, haşás, haşes, haşheş* şeklinde kullanılan adlardır.

10. Herhangi bir gruba dâhil edilemeyen bitki adının sayısı 6'dır. Bu; tavana asılan sebze ve meyveler için *asğı*, göl kamışı için *bağcık*, yaban gülüne benzer bitki için *gülyasir*, pamuk için *pamık*, çalı ve diken topluluğu için *bük ve bük* şeklinde kullanılan adlardır.

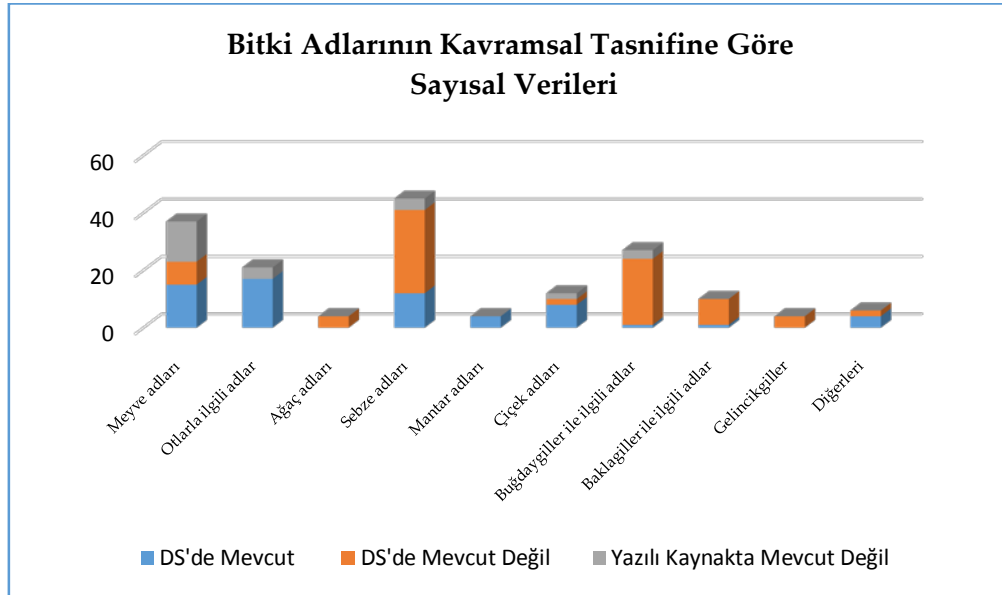
Tablo 1: Kütahya ve Yöresi Ağızları Bitki Adlarının Kavramsal Tasnifine Göre Sayısal Verileri

Bitki Adları	Sayı
Meyve adları	37
Otlar ile ilgili adlar	21
Ağaç adları	4
Sebze adları	45
Mantar adları	4
Çiçek adları	12
Buğdaygiller ile ilgili adlar	27
Baklagiller ile ilgili adlar	10
Gelincikgiller ile ilgili adlar	4
Diğerleri ile ilgili adlar	6

Grafik 1: Kütahya ve Yöresi Ağızları Bitki Adlarının Kavramsal Tasnifine Göre Sayısal Verileri

Tablo 2: Bitki Adlarının Kayıtlılık Durumuna Göre Sayısal Verileri

Bitki Adlarının Kavramsal Tasnifi	DS'de Mevcut Olanların Sayısı	DS'de Mevcut Olmayanların Sayısı	Yazılı Kaynakta Kayıtlı Olmayanların Sayısı
Meyve adları	15	8	14
Otlarla ilgili adlar	17	-	4
Ağaç adları	-	4	-
Sebze adları	12	29	4
Mantar adları	4	-	-
Çiçek adları	8	2	2
Buğdaygiller ile ilgili adlar	1	23	3
Baklagiller ile ilgili adlar	1	9	-
Gelincikgiller ile ilgili adlar	-	4	-
Diğerleri	4	2	-

Grafik 2: Bitki Adlarının Kayıtlılık Durumuna Göre Sayısal Verileri

DS'de ve Kütahya ve yöresi ağızlarıyla ilgili olarak hazırlanan yüksek lisans tezlerinde mevcut olmayan ancak Kütahya merkez ağızında yaygın olarak kullanılan 21 bitki adı bulunmaktadır. Bunların kavramsal alana göre tasnifi şu şekildedir:

1. Meyve adlarının sayısı 14'tür. Bunlar; armut türleri için *karambul armudu*, *kızıl armut*, *hüsnüyusuf*; elmanın türleri için *Amasya*, *dalbasan*, *gelincik*, *golden*, *şingirdaklı elma*, *yaz elması*; eriğin türleri için *can eriği*, *cücem eriği*, *dağ eriği*, *eşi erik*, *gök erik* şeklinde kullanılan addır.

2. Otlarla ilgili adların sayısı 2'dir. Bunlar; ayvadana için *akbaş*, *ayvadenesi* şeklinde kullanılan addır.

3. Çiçek adlarının sayısı 2'dir. Bunlar; ayçiçeği için *günebakan*, *günaştığı* şeklinde kullanılan addır.

4. Buğdaygiller ile ilgili adların sayısı 3'tür. Bunlar; buğday için *akbuldey*, *sarı buldey*, *karakılçık* şeklinde kullanılan addır.

EXTENDED ABSTRACT

Language is a social phenomenon; it is a cultural identity. It is an important tool in describing all kinds of subjects in social life. A nation's geographical region, lifestyle, philosophy of life, belief, nutrition, shelter, economic life, social relations and cultural structure can be recognized in the language of that nation.

The vocabulary that language has is the most important means of this recognition. Because the most significant and clearest information that determines the character of a language is hidden in its vocabulary. Turkish has a wealthy vocabulary in terms of animal and plant names. This situation shows that the first occupation of Turks living in touch with nature was animal breeding, and agriculture, in other words plants, entered their lives after animal breeding. Plants have an important place not only for Turks but also for other nations in determining their lifestyles and in presenting their nutritional habits.

The entire vocabulary of a language cannot be determined by just creating the standard language dictionary. It is necessary to determine the vocabulary of the dialects which are among the substrate of that language. Because the dialects bear the traces of the change and development phases of a language since its appearance. In this respect, dialects can be called the most basic building blocks of the language. Examining the dialects of a language helps to enlighten the historical periods in that language and to determine the vocabulary.

There are many numbers of plants' name in Turkey's Turkish vocabulary. If we add the names of plants named differently in the Turkish dialects of Turkey, this number will increase significantly. Because in Turkish geography, every plant has many different names and even each name has different variables. For example *hindiba* is named as *ak güneş*, *ak güneşik*, *çakçak*, *çatlankoz*, *güneyik*, *hindibağ*, and *yavşan otu* is named as *acı ot*, *kara pelin*, *sancı otu*. Many of these names have not yet entered dictionaries or the books about botanic. However, in all Turkey it is known to about ten thousand wild plant names be used with the different pronunciation styles. This number is an important figure that reflects the interaction of Turks, who are accepted as the founders of the steppe culture, with nature, and a remarkable data showing the plant diversity in the Turkish geography. These data are needed to determine the area occupied by plant names in Turkish vocabulary. Because nations' lifestyle, life philosophy, cultural structure, eating habits, shelter and economic life determine the world of concepts are determines the world of concepts. A nation can be only identified by its own language. Each of the words is an expression of an identity feature, and hides deep traces of Turkish culture in its structure. The names given by Turks to plants are also these types of words. Therefore, Turkish language and culture cannot be considered as independent of the plant names.

In this study, 170 words the plant names, and in their concept fields are handled in the dialects of Kütahya's region . For this, the Compilation Dictionary, Gülensoy's "Kütahya and Local Dialects" and master theses on the dialects of Kütahya and localities were utilized. First, the names of the plants belonging to Kütahya and its region, which are mentioned in the written sources were determined by scanning method, and the names of the plants that were not registered yet in studies related to the dialects of Kütahya and its region were determined by the compilation method. Findings are listed alphabetically. By utilizing Baytop's dictionary called "Turkish Plant Names Dictionary", their today's equivalents are given and their thematic classification is made. The obtained numeral data are presented as tables at the end of the study; shown in graphics.

KISALTMALAR

A.g.k.	Adı geçen kişi
DS	Derleme Sözlüğü
ET	Eski Türkçe
MBTS	Misalli Büyük Türkçe Sözlük
OT	Orta Türkçe
TDK	Türk Dil Kurumu
TS	Türkçe Sözlük
TÜBA	Türkiye Bilimler Akademisi

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (1996). *Türkçenin sözcük varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (1988). *Her yönüyle dil*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, M. (2008). Ordu ve yöresi ağzlarında armut adları. *Turkish Studies*, 3(3), 129-138. doi: 10.7827/TurkishStudies.333
- Aydın, N. (2008). *Kütahya Altıntaş yöresi ağzı (İnceleme, metinler, sözlük)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Ayverdi, İ. (2006). *Misalli büyük Türkçe sözlük* (C. 1-3). A. Topaloğlu (Ed.). İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.
- Baytop, T. (1994). *Türkçe bitki adları sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bekar, B. (2011). *Kütahya Domaniç ağzı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Biber, S. (2010). *Kütahya Gediz ve yöresi ağzı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Diñçay, M. A. (2009). *Kütahya Simav ağzı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (1988). *Kütahya ve yöresi ağzları (İnceleme, metinler, sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü -etimolojik sözlük denemesi* (C. I-II). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülensoy, T. & Alkaya, E. (2011). *Türkiye Türkçesi ağzları bibliyografyası*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ekici, F. (2019). *Kütahya Dumlupınar ve yöresi ağzı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Maral, Demirci, E. (2019). *Kütahya Şaphane ağzı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Özaltay, B. & Köşe, A. (2006). *Terceme-i cedîde fi'l-havassî'l-müfredede (1102/1690) Metin-bitkiler-sözlük-sadeleştirilmiş metin-tıpkıbasım*, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.
- Öztürk, D. (2008). *Kütahya Emet yöresi ağzı (İnceleme, metinler, sözlük)* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Sami Şemseddin (2010). *Kamus-ı Türkî*, P. Yavuzarslan (Haz.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şahin, İ. (2016). Filoloji ve botanik alanlarının kavşağında yerel fitonimler (Bitki adları) meselesi. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* [Taed] 56, 775-791. doi: 10.14222/Turkiyat1557.
- Tayşi, M. (2007). *Tavşanlı ve yöresi ağız incelemeleri* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Tietze, A. (2016). *Tarihî ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati* (C. 4). Ankara: TÜBA.
- DS: TDK (2009). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü* (C. I-VI). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TS: TDK (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yavaş, Ö. (2009). *Kütahya Aslanapa ve Yöresi Ağzı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Yumurtacı, A. (2012). *Kütahya Pazarlar Ağzı* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.
- Web Adresi**
- Güncel Türkçe sözlük (11.07.2002), Erişim adresi: <http://tdk.gov.tr/icerik/diger-icerikler/tumsozlukler/Erisim> tarihi: 11.07.2020
- Ayverdi, İ. & Topaloğlu, A. (2011.10.24), Erişim adresi: <http://kubbealti.org.tr>, Erişim tarihi: 16.02.2020.
- "Mor çiğden ne zaman açar?" (2016.01.20), Erişim adresi: [http:// elmaelma.com](http://elmaelma.com), Erişim tarihi: 16.02.2020.

AZERBAIJAN'DA DİL POLİTİKALARININ TOPLUMDİLBİLİMSEL PARADİGMALARI SOCIOLINGUISTIC PARADIGMS OF AZERBAIJAN'S LANGUAGE POLICY

Elçin İBRAHİMOV*

Öz

Dil politikası bütün toplumlar için her zaman büyük bir önem arz etmektedir. Toplumlar da farklı nedenlere bağlı olarak dil politikasının uygulanmasında birçok faktör ortaya çıkmıştır. Azerbaycan'da da dil politikasının uygulanmasında çok farklı etkenler ve nedenler olmuştur. Azerbaycan'daki alfabe değişikliklerinin farklı siyasal ve kültürel süreçlerde nasıl ve hangi sâvlar esâsında gerçekleştirildiği ve bu değişikliklerin ulusal kimlik tartışmalarına yansımalarına ne şekilde olduğu gibi konuları bu yazımızda incelemeye çalışacağız. Bu inceleme, 1918-2018 dönemini kapsayan tarihsel sürece atıfla, farklı çağdaşlaşma ve ilerleme söylemleri ile ulusal dil ve ulusal kimlik tanımlarının birbirlerine eklenmeleri çerçevesinde yapılacaktır. Bu açıdan Azerbaycan'da bir asırda üç defa gerçekleşen alfabe değişikliğini farklı politik ve kültürel paradigmalarda farklı vurgularla bir önceki dönemin siyasal ve kültürel mirasını, onların yeni dönüşüm süreçlerinde belirleyiciliklerini azaltmaya yönelik simgesel faaliyetler olarak değerlendirmek mümkündür.

Bu makalenin konusunu, Azerbaycan'da M. F. Ahundzade'nin XIX. yüzyılın sonlarında alfabe reformuyla başlattığı alfabe-dil politikası, XX. yüzyılda Azerbaycan'da yapılan alfabe değişiklikleri ve bu değişikliklerin ulusal kimlik, ilerleme ve modernleşme söylemlerine eklenmesi oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Dil politikası, toplumlar, alfabe değişiklikleri, ulusal kimlik, politik paradigmlar

Abstract

Language policy has always been of great importance and feature for every society. Several factors have emerged in the implementation of language policy due to different reasons in societies. There were many different factors and reasons in the implementation of language policy in Azerbaijan. In this article, we will try to examine issues such as how and on which arguments the alphabet changes in Azerbaijan were carried out in different political and cultural processes and how these changes were reflected in the national identity debates. This study will be carried out in the framework of articulation of different modernization and progress discourses and definitions of national language and national identity, with reference to the historical process covering the period 1918-2018. In this respect, it is possible to evaluate the alphabet change that occurred three times in a century in Azerbaijan as symbolic activities aimed at reducing the political and cultural heritage of the previous period and their decisiveness in the new transformation processes with different emphasis on different political and cultural paradigms.

* Doç. Dr., Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, Nesimi Dilbilimi Enstitüsü, Türk Dilleri Bölümü Müdürü, elchinibrahimov85@mail.ru, orcid.org/0000-0002-1105-9345 Bakü AZERBAIJAN

The subject of this article is the alphabet-language policy initiated with the alphabet reform in Azerbaijan at the end of the 19th century by M. F. Ahundzade, the alphabet changes made in Azerbaijan in the 20th century and the articulation of these changes to the discourses of national identity, progress and modernization.

•

Keywords

Language policy, societies, alphabet changes, national identity, political paradigms

GİRİŞ

Devlet dili uzun bir süredir gerçek bir sosyo-dilbilimsel fenomen olarak var olmasına rağmen, sosyo-dilbilimsel bir kavram olarak yenidir ve tarihsel olarak yaşadığımız yüzyılla daha da bağlantılıdır.

Dil politikası Azerbaycan devleti tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Elbette, tarihsel bir bakış açısından, Azerbaycan devletçilik tarihi büyük bir konudur ve bu konunun ana hatlarından biri devlet dili meselesidir. Azerbaycan'ın tarihî coğrafyası her zaman Azerbaycan devleti kavramı ile örtüşmektedir. Çünkü Azerbaycan devleti, Türk devletinin, yani ulusal tarihin ayrılmaz bir parçasıdır (Nerimanoglu, 2006, s. 13).

Tarih boyunca, dil politikası faktörü, devlet dilinin ulusal bir temelde olmasını gerektirmiştir. Böylece Hun, Göktürk, Hazar, Uygur, Karahanlı devletlerinin devlet dili ulusal dile denk gelmiş, yani devlet dili olmuştur.

16. yüzyılın başında, Azerbaycan tarihinde önemli bir rol oynayan Safevi devleti ortaya çıktı ve kısa sürede ülkenin kuzeyiyle güneyini birleştirdi. Safeviler, ana vatan olan Azerbaycan'ın beşiği olarak kabul edildi. Devletin temeli Türk kitleleri olduğundan, Türk dili de baskın bir rol oynamaya başladı.

Profesör Abdulazel Demirçizade, edebî dilimizin tarihi üzerine yaptığı araştırmada bu dönemi şöyle karakterize ediyor: "Azerbaycan dilinin hiçbir zaman resmî bir devlet dili hakkı olmadığı bilinmektedir. XV-XVI. yüzyıllarda, özellikle Safevi döneminin başlarında, Azerbaycan dilinin resmî bir devlet dili olarak geliştirildiği doğrudur. Bununla birlikte, bu dönemde, yani XV-XVI. yüzyıllarda, Azerbaycan dilinin devlet dili olarak gelişimi çok geçiydi ve daha fazla hak sahibi olan Arapça ve Farsça ile birlikte üçüncü bir dil olarak geliştirildi. Ayrıca, XV-XVI. yüzyıllarda, Azerbaycan dilinin kelimenin tam anlamıyla kapsamlı bir resmî devlet dili olarak geliştirme hakkına sahip olmadığı ortaya çıkıyor. Aynı zamanda, kararnameler ve hükümet belgeleri de çoğunlukla Arapça ve Farsça yazılmıştır." (Demirçizade, 1979, s. 18-19).

Azerbaycanın meşhur tarihçilerinden olan Oktay Efendiyev, "15. yüzyılın ikinci yarısından bu yana, ana dilin etkinliği genişliyor ve Şah İsmail Azerbaycan'da Hatayî takma adı altında şiirler yazdı. Türk dili, Safevi hükümdarları ve soylular arasında daima Fars diline egemen oldu. Ana dili (millî dil) sorunları Şah İsmail'in siyasi ve dinî çıkarları hâline gelmişti." (Efendiyev, 1981, s. 132).

Azerbaycan Türkçesini ilk kez devlet dili ilan eden Şah İsmail Hatayı doğal olarak "Türk dili" terimini tercih etmişti. Safeviler devletinin hâkimiyeti döneminde sarayda yaşayanların dili Türk dili olmuştu.

Bir başka kaynakta, 1685-1694'te Azerbaycan'ı ziyaret eden Alman bir akademisyen Engelbert Kempfer; Safevi hanedanlığının ana dili olan Türkçenin, İran sarayında yaygın bir dil olduğunu, bu dilin ülke nüfusunun konuşma dilinden farklı olduğunu, ayrıca Türk dilinin saraydan üst düzey ve elit insanların evlerine yayıldığını ve sonuç olarak şaha saygı duymak isteyen herkesin dili olduğunu ve Türkçenin tüm Doğu dillerden daha kolay olması, Türk dilinin ihtişamı ve telaffuzunun onu sarayda konuşulan tek dil hâline getirdiğini belirtmiştir (Onullahi, 1974, s. 85).

Azerbaycan Türkçesi, prestijli ve etkin bir dil olarak uzun süre uluslararası alanda

varlığını sürdürmüştür. Azerbaycan dili, Rusya'nın doğu ve güney eyaletlerinde, genel olarak Orta Doğu ile siyasi-diplomatik ve yerel-ulusal ilişkilerde önemli bir rol oynamıştır. Bu hususta A. Bestujev-Marlinsky şu ifadeleri kullanmıştır: "Fransızca'nı bilen Avrupa'da her yerde rahat konuştuğu gibi Transkafkasyada da Tatarların (Türklerin) dilini bilen Asya'nın her yerine seyahat edebilir" (Hacıyev, 2017, s. 11).

Benzer sözler, Rus şair M. Lermontov tarafından da söylendi. Lermontov, bu durumu arkadaşı S. A. Rayevsky'ye gönderdiği bir mektupta belirtmişti: "Tatarca (Türkçe) öğrenmeye başladım. Kafkasya ve genel olarak Asya'da Tatarca (Türkçe) bilmek, Avrupa'da Fransızca bilmek kadar önemlidir" (1940, s. 523-524).

Profesör Kamil Veli Narimanoğlu konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Transkafkasya için henüz savaşını bitirmemiş olan Çarlık Rusya, ekonomi politikası hakkında Azerbaycan Türkçesiyle yazılmış bir dizi önemli belge dağıtmaya çalışıyordu. Buna bir örnek olarak 30 Mayıs ve 25 Temmuz 1817 emperyal emirleri gösterilebilir. Bu emirler, Rusya'ya konu olan halklar arasında Azerbaycan Türklerinin diline çevrildi ve 1830'da St.Petersburg'da "Asya Ticareti İçin Vergi Yasaları" başlığı altında yayınlandı." (2006, s. 14)

Alfabe Reformuyla İlgili Çalışmalar

Mirza Fethali Ahundov'un Arap alfabesinin reformu hakkındaki düşünceleri 1854'te yazdığı bazı mektuplarında görülebilir. Bu doğrultuda sistematik bir şekilde planlanan faaliyet 1857'de başladı.

Profesör Tefvik Hacıyev bu konuda şunları söylemiştir: "Yeni bir alfabe fikri, Arap alfabesine karşı mücadele gibi büyük bir tarihsel olay Türk dünyasında ve genel olarak Azerbaycan'ın ulusal kültürüyle bağlantılıdır ve tüm dünyaya yayılmıştır. M. F. Ahundzade, Arap alfabesine karşı mücadeleyi büyük bir toplumsal harekete dönüştürdü." (Hacıyev, 2017, s. 21).

Ahundov, Kiril ve Arap alfabelerinin paralel kullanıldığı XIX. yüzyılın Doğu toplumlarında veya daha ziyade Azerbaycan'da bilimsel geri kalmışlık ve cehaletle bağlantı kurduğu için Arap alfabesinin kusurunu görmüş ve bu şartlar altında Arap alfabesinin reformu için on yıldan fazla mücadele etmiştir.

Azerbaycan'da Arap alfabesi yerine Latin alfabesine dayalı yeni bir sistemin benimsenmesi konusunda görüş sahibi olanlardan biri de Mirza Kâzım Bey olmuştur. Mirza Kâzım Bey, 1870'lerde Ahundzade'nin alfabe reformunun önde gelen destekçilerinden biriydi.

Büyük dilbilimci, Türkolog, tarihçi Mirza Kâzım Bey, Türk dilinin bilimsel dil bilgisini Avrupa tarzında ve yaklaşık 100 değerli bilimsel eseri Rus ve Avrupa dillerinde yazdı. Kâzım Bey, Türk dili araştırmaları alanında Kazan Filoloji Okulunun temelini atmış, 1849'da St. Petersburg Üniversitesi'ne geçmiş, 1853 yılında bu üniversitede Doğu Araştırmaları Fakültesi'ni açmış ve fakültenin ilk dekanı olmuştur. 1839'da Kâzım Bey ünlü eseri Türk-Tatar Dilinin Genel Kullanımı'nı yazmış ve bu eser 1846 yılında Kazan'da yayımlanmıştır. Ayrıca, 1854 yılında Kâzım Bey Türk Dilinin Grameri başlıklı kapsamlı bir eser yazmıştır. Bu çalışmada, Türk dilinin tüm gramer özelliklerine doğru ve kapsamlı bir şekilde dikkat çekmiştir. Bu kitabın bir başka dikkat çekici yanı, kitabın sonunda 4.000 kelimelik bir sözlüğün verilmesi olmuştur.

XIX-XX. yüzyılların başında, alfabe alanında Ahundzade'nin teşebbüslerine yeniden dönüş vardı. Bazı aydınların makalelerinde, alfabenin konusu Doğu bağlamında ele alınmış

ve çözümünü kültürel ilerleme için en önemli konulardan biri olarak kabul edilmiştir. Alfabeyle derin ilgi duyanlar arasında; M. Şahtahtlı, C. Memmedguluzade, M. T. Sıdkı, A. Yadigarov, A. Topçubaşov, A. Ağayev, A. Huseynzade, Y. V. Çemenzemlinli ve diğerleri vardı.

Alfabenin zorluğu ve yeni bir alfabe ihtiyacı, özellikle I. ve II. Öğretmenler Kongresi (1906, 1907), Rus Müslüman Kongresi vb. birçok toplantının tartışma konuları olmuştur. Bu kongrelerde yeni alfabenin aciliyeti tekrar tekrar vurgulanmıştır. Alfabe sorunları "Tercüman", "Şergi-Rus", "Kaspi", "Terakki" vb. gazetelerin ve "Molla Nasreddin" dergisinin dikkatinden kaçmamıştır. Alfabe reformu ile ilgili bir dizi makale Şergi-Rus gazetesinde yayınlanmıştır. Gazetenin birinci sayısında (30 Mart 1903) "Muhammed Ağa'nın Dizisi" makalesinde yazar (Şahtahtlı) şöyle yazmıştır: "Sadece diğer dillerdeki kelimelerin değil, kullandığımız Arap alfabesiyle kendi Türk dilimizin kelimelerinin gerçek telaffuzunu da göstermek mümkün değil." (Kahramanlı, 2002, s. 16).

Yapılan toplantılarda hep yazım zorlukları konusunda tartışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda, F. Ağazade ve Ali Bey Huseynzade arasındaki anlaşmazlık büyük bir tartışmaya neden olmuştur. Ağazade tarafından M. Mahmudbeyov, S. Abdulrahmanzade, S. Ahundzade, A. Talibzade, A. Efendizade ile birlikte yazılan "İkinci yıl" ders kitabı alfabenin ardından Azerbaycan dili alanında yapılan araştırmalara ışık tutmuştur. Ancak ders kitabı Huseynzade tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir.

1917'de Rusya'daki devrim Çarlık Rusya'nın devrilmesine ve Sovyetlerin kurulmasına neden olmuştur. Bu yıllarda Azerbaycan'da Muhammed Emin Rasulzade, Hasan Bey Ağayev, Fetali Han Hoyski, Elimardan Bey Topçubaşov ve diğerlerinin önderliğinde yürütülen siyasi çalışmalar neticesinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulmuştur.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Döneminde Dil Politikası

Azerbaycan'daki dil politikası Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde daha ciddi bir şekilde bürünmüştür. O zamana kadar (hem XIX. yüzyılda hem de özellikle XX. yüzyılın başlarında), tanınmış Azerbaycan aydınları, ana dil ve Azerbaycan'daki dil süreçleri hakkında bazı yorum ve önerilerde bulunmuşlardır. Ancak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sadece bir ay sonra, 27 Haziran 1918'de Türk dilinin (Devlet Lisanı Türkçe) devlet dili olarak resmen ilan edilmesi XIX. yüzyılın sonlarında ve XX. yüzyılın başlarında kurulan ulusal ideolojinin doğrudan etkisinin sonucuydu. Tabii ki, M. F. Ahundzade, A. Huseynzade, M. Şahtahtlı, A. Ağayev, C. Memmedguluzade, O. F. Nemanzade, F. Köçerli, Mirza Elekber Sabir, Uzeyir Hacibeyli ana dilin edebî, sosyo-politik ve ideolojik konumu için ciddi ölçüde çalışmışlardır. Elbette bu düşünülmüş, amaçlı mücadeleleri olmasaydı, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükûmeti bu konuya derhâl dikkat etmeyecekti. Hükûmetin 27 Haziran 1918 tarihli kararı mevcut duruma dayanıyordu. Böylece, bu karara göre, yargı, idare ve ülkedeki diğer mevkilerin çalışanları devlet dilini gerekli düzeyde öğreninceye kadar devlet kurumlarında Rus dilinin gelişmesine de izin verilmiştir (AHC, 2004, s. 66).

Azerbaycan (Türk) dilini devlet dili ilan eden ilk resmi belge, büyük bir tarihsel öneme sahip olmasının yanı sıra, Azerbaycan'da ulusal dil politikasının oluşturulması ve ulusun çıkarları için doğru ideolojik konumun temelini atmıştır. Azerbaycan hükûmetinin kararının sadece bildirici bir belge olmadığı unutulmamalıdır. Kararın kabulünden kaynaklanan sorunlar meclis oturumlarında düzenli olarak tartışılmış ve Azerbaycan (Türk) dilini bilmeyenlerin öğrenmesi için kurslar düzenlenmiştir. Ayrıca AHC hükûmeti

bu amaçla devlet bütçesinden 351.000 manat tahsis etmiştir.

Azerbaycan (Türk) dilini devlet dili ilan etme kararının ardından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti İçişleri Bakanı Behbud Han Cavanşir, "Azerbaycan" gazetesine verdiği röportajda devlet dili politikasının temellerini şöyle yorumlamıştır: "Tabii ki, bu uzun sürmeyecek. Türkçe bilmeyen üst düzey yetkililer uzun süre çalışamayacaklar. İki yıl içinde bütün Azerbaycan şirketleri kamulaştırılacak. Türkçe konuşmayan yetkililer, pozisyonlarını kaybetmemek için dilimizi öğrenmek zorunda kalacaklar" (AHC, 2004, s. 67).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti 27 Haziran 1918'de "Devlet dili Türkçeyi benimseyin ve ülkede tüm adli, idari ve diğer pozisyonlara sahip olanlar bu dili bilene kadar devlet kurumlarında Rus dilinin kullanılmasını destekleyin." şeklinde bir karar almıştır. Kararın ardından da anlaşılacağı üzere hükümet, daha sonra Türk dili olarak adlandırılan Azerbaycan dilini devlet dili olarak kabul etmiş ve ülkenin mahkemelerinde, polis ve diğer alanlarda çalışanlar devlet dilini tanıyana kadar Rusçanın devlet kurumlarında kullanılmasına izin vermiştir. Karar metninden de anlaşılacağı üzere Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Rus dilini kullanma izni geçici bir önlemdi ve sadece ulusal personelin yönetimde eğitimine kadar geçen süre için tasarlanmıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin yaşamı kısa sürmesine rağmen, Azerbaycan halkının asırlık tarihinde tam bir öze dönüş dönemi olmuştur. Bu eşsiz dönemin halkın sosyal, politik ve manevi yaşamında oynadığı rol, yaptıkları ve yapmak istedikleri icraatler yüzyıllardır yapılamayan işlere eşit olmasından kaynaklanmaktadır. Son 23 ayda yapılan çalışmalar, hükümetin nasıl ve hangi hassasiyetle çalıştığını göstermiştir.

1926'da Bakü'de düzenlenen Birinci Türkoloji Kongresi sırasında burada tartışılan konularda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde alınan kararların önemini görebiliriz. 1926'da Bakü'de Türkoloji Kongresi sırasında kabul edilen ve Türk dünyasında kullanılan "Birleşik Türk Alfabesi" olarak adlandırılan alfabe Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde A. Efendizade tarafından hazırlanan "Son Türk Alfabesi" esasına göre derlenmiştir.

Bu çalışmanın devamı olarak, Birinci Bakü Türkoloji Kongresi 26 Şubat - 5 Mart 1926 tarihleri arasında Bakü'deki İsmailiye binasında gerçekleştirilmiştir. Azerbaycan'dan birçok bilim insanının katıldığı kongre, çok üst düzey bir kongre olmuştur.

Sovyetler Birliği'nin Azerbaycan'a Karşı Dil Politikası

SSCB'nin bünyesindeki tüm Türk halklarında olduğu gibi, Azerbaycan Türklerinin millî kimliğinin Türklükten Azerbaycan'a ve ulusal dilimiz Türkçeye dönüşüm aşaması Sovyet ulusal politikasının en önemli konularından biri olmuştur. Birlik cumhuriyetlerinin dilleri resmî olarak "Türk dili, Türkçe, Türki" yerine "Azerbaycan, Özbek, Kazak vb." şeklinde değiştirilmiştir. 1936'da Azerbaycan'da "Türk ve Türk dili" kelimeleri resmî olarak yasaklanmış, üzerlerinde "Türk" yazılı belgeler kaldırılmış yerine "Azerbaycanlı" kelimesi tanıtılmış ve dil için "Azerbaycan dili" terimi kullanılmıştır. 1936'da kabul edilen SSCB Anayasası'nın 40. maddesi şöyleydi: "SSCB Yüksek Sovyeti tarafından kabul edilen ve başkanlığı tarafından imzalanan tüm kararlar ve kanunlar Azerice, Özbek, Türkmençe vd. yazılır ve ilan edilir" (SSCB Anayasası, 1936, s. 733).

Azerbaycan'daki alfabe sorununun üçüncü aşaması Rus Kiril harflerinin kabul edilmesiyle başlamıştır. Azerbaycan-Kiril alfabesi 1939'da onaylanmış olmasına rağmen, Kiril alfabesinin kullanımı Azerbaycan'da Sovyet hükümetinin kurulmasından sonra sıklıkla gündemdedi (1922). Bununla birlikte, Latin alfabesini destekleyenlerin çoğunluğu

1920'lerde Kiril alfabesinin benimsenmesini engellemiştir.

8 Mayıs 1939'da Azerbaycan Bilimler Akademisi ve Azerbaycan Yazarlar Birliği'nin ortak toplantısında, Rus-Kiril alfabesinin Azerbaycan diline uyarlanması ve Azerbaycan-Kiril alfabesi projesi tartışılmıştır. Toplantıda Rus Kiril alfabesinin Latin alfabesinden daha üstün olduğu belirtilmiştir. Kiril alfabesinin Azerbaycan dilinde kullanılan harflerden üstün olduğu söylenmiştir. Bunun kanıtı, Latin alfabesindeki 25 harfin aksine Kiril alfabesinde 32 harfin varlığı olmuştur.

Yeni projeye Rus alfabesinin tüm harflerini eklemeyi önerenler, isteklerinin pedagojik amaçlar için olduğunu iddia etseler de, bu tekliflerin ana nedeninin Rus dilinden kabul edilen kelimelerin özgünlüğünü korumak olduğunu söylemişlerdir. Bu görüşleri savunan Y. Zeynalov, "Muallim" gazetesinin 10 Eylül 1939 sayısında "Bazı Notlar" makalesinde Azerbaycan-Kiril alfabesinde bahsedilen harflerin kabul edilmesi gerektiğini belirtmiştir (Zeynalov, 1939, s. 2). Daha sonra U. Hacibeyov, Y. Zeynalov gibi "Notlarım" adlı makalesinde, eğitim ve öğretim sürecini kolaylaştırmak için Rus alfabesinin tüm harflerinin Kiril tabanlı Azerbaycan alfabesinde olduğu gerçeğini dile getirmiştir (Hacibeyov, 1939, s. 3). Buna karşılık, Sovyet kültür politikasının tuzağına düşmekten kaçınmaya çalışan S. Vurgun ve A. Abdullayev gibi aydınlar, bu harflerin Azerbaycan alfabesinde benimsenmesinin ihtiyaçtan kaynaklandığını söylemiştir (Abdullayev, 1939, s. 3).

15 Kasım 1939'da Azerbaycan SSC Yüksek Kurumu 1 Ocak 1940'tan itibaren Azerbaycan'da Rus esaslı Kiril alfabesine geçmeye karar vermiştir. Böylece Kiril alfabesi resmî olarak Azerbaycan'da kullanılmaya başlanmıştır.

Alfabeye başka bir " ' (kesme işareti)" eklenmiştir. Bu alfabe, önceki dönemde kullanılan resmî Azerbaycan-Kiril alfabelerinden çok farklı değildi. Sadece, çok yoğun tartışmaların bir sonucu olarak, Rus-Kiril harfleri alfabeye eklenmişti. Bunun olumlu tarafı ise, c, ğ, g, y harflerinin alfabede yer alması olmuştur.

Onaylanan harf sayısı 36 olmuştur. Eklenen harflerin Rusçadan kabul edilen kelimelerin yazımındaki hatalardan kaçınmak için kullanılması amaçlanmıştır. Yeni alfabe çok eleştiriye maruz kalmıştır. Eleştirmenlerden biri olan M. A. Şiraliyev, alfabede karışıklığa neden olan e, ц, ю, я (ye, çe, yu, ya) seslerinin Azerbaycan dili için yetersiz olduğunu söylemiştir. Şiraliyev'in yeni kabul edilen alfabenin söz konusu harflerine karşı olması, bu harflerin türetilmiş kelimelerin doğru yazımında kullanılması durumunda, türetilmiş kelimelerin (Rus kökenli kelimeler) dil yasalarına uygun olarak işlenmesi gerektiğinden kaynaklanıyordu.

Bu taslak yazım kuralları etrafında düşünceler ve tartışmalar başlamış, 1944'te, "Komünist" gazetesinin 23 Şubat sayısında, Şiraliyev'in "Edebî Dilimizin Gerekliği ile İlgili Konular", aynı yıl, "Edebiyat" gazetesinin 29 Haziran tarihli 17. sayısında Efendiyev'in "Azerbaycan Türkçesi Yazım Kuralları Hakkında", 1946 yılında Demirçizade'nin "Azerbaycan Muallimi" gazetesinde "İmlamız Hakkında" makaleleri yayınlandı. Bütün bu makalelerde Azerbaycan edebî dilinin imla kurallarının hazırlanmasında sadece fonetik ilkelerin kullanılmasının yanlış olduğu belirtilmiştir.

1955-1958 yıllarında yapılan devamlı tartışmalardan ve Şiraliyev, Demirçizade, Rüstemov, Budagova gibi dilci âlimlerin kesin itirazı ve esaslı açıklamalarından sonra Azerbaycan alfabe ve imla komisyonu (alfabe ve imla komisyonunun üyeleri: S. Vurgun, İ. İbrahimov, M. Dadaşzade, M. Şiraliyev, D. Gaciyev, M. Paşayev, M. Guluzade, R. Rustemov, M. Hüseyinzade, C. Efendiyev, A. Orucov, A. Ceferov, A. Mahmudov) 1958'de

alfabeden ю, я, й, э (yu, ya, iy, e) seslerini çıkarmıştır (Budagova, Demirçizade, Şiraliyev, Rustemov, 1957, s. 2).

1956 yılında Azerbaycan SSC Yüksek Kurumunun başkanı tanınmış bir yazar ve devlet görevlisi Mirze İbrahimov'un teşebbüsüyle Azerbaycan başkanlığı anayasaya devlet dili hakkında madde dâhil etmekle ana dilinin hukuklarını kısmen kurtarmayı kararlaştırmıştır. Aynı yıl 21 Ağustos'ta SSC Yüksek Kurumunun toplantısında Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesine bilgi vermeden "Azerbaycan SSC Anayasasına (Esas kanuna) Azerbaycan SSC'nin devlet dili ile ilgili madde eklenmesi hakkında" karar kabul edilmiştir. Bununla da, tüm sosyalist ülkeler birliği sisteminde anayasalarda devlet dili hakkında madde olan Transkafkasya cumhuriyetlerinin birliği sağlanmış oldu. Yeni maddede, "Azerbaycan SSC'nin devlet dili Azerbaycan dilidir. Azerbaycan SSC topraklarında yaşayan azınlıklara, ana dillerini hem kültürel kurumlarında hem de devlet kurumlarında özgürce geliştirme ve kullanma hakkı garanti edilmektedir" (Azerbaycan SSC Anayasası, 1956, s. 31) açıklaması yer almıştır

Kanunun kabul edilmesinden sonra, uygulanmasında devlet kurumlarındaki çalışmalar yavaş yavaş Azerbaycan dilinde yürütülmüş ve bir süre devam etmiştir. Bununla birlikte, 1958-1959'da Moskova'nın müdahalesinden sonra, Azerbaycan'ın hâkimiyeti değiştiği ve devlet dilini kullanma girişimlerinin "milliyetçi" olduğu belirlendiğinde, tüm devlet kurumlarında çalışma eskisi gibi Rusça olarak devam etmiştir. Ancak, devlet dili ile ilgili madde anayasadan çıkarılmamış ve resmî olarak da anayasal bir hüküm olarak önemli olmuştur. Bu yasa, 1950'lerde Azerbaycan dilinin yaygın bir şekilde bastırılmasını önlemenin yanı sıra, ulusal bilincin yeniden canlanmasında önemli bir rol oynamış ve sonraki yıllarda Azerbaycan dilinin haklarının korunmasında kilit rol oynamıştır.

Sovyetler Birliği'nin ilk günlerinde Azerbaycan dili, Sovyet hükümetinin bilinen ideolojisinin ve mevcut sosyo-politik yapının gereklilikleri nedeniyle devlet dili seviyesine yükselememiştir.

Azerbaycan SSC, Azerbaycan dilinin kamu kurumlarında, kültürel kurumlarda, eğitim kurumlarında ve diğer bölümlerde kullanılmasını sağlamış ve kapsamlı gelişimiyle ilgilenmiştir. Azerbaycan SSC'de Rus dili ve nüfusun konuştuğu diğer diller, hakların eşitliği temelinde tüm bu organ ve bölümlerde serbestçe kullanılacağı belirtilmiştir.

Azerbaycan SSC Anayasasında devlet dili ile ilgili bölümün yeniden düzenlenmesi, merkezî hükümet kurumlarında ve kamu kuruluşlarında kullanılmasını sağlamamıştır. 1956-1958 tecrübesi, Azerbaycan gerçeği düşünüldüğünde, o zaman tarafsız olarak imkânsız olduğunu göstermektedir. Ancak Azerbaycan dilinin devlet dili olarak anayasal hakkı temelinde, işlevsel kapsamını genişletmek için uygun önlemler alınmıştır.

"Azerbaycan SSC tarihinde devlet dili ile ilgili son belge, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 18 Ağustos 1989 tarihli "Azerbaycan dilinin Azerbaycan SSC'de devlet dili olarak daha etkin kullanılmasını sağlayacak tedbirler hakkında" kararıdır. Ancak, bu kararın uygulanması, Azerbaycan'ın sosyo-politik yaşamındaki gerilimler ve yıkıcı süreçlerin başlaması nedeniyle imkânsız olmuştur. Bu nedenle, 24 Nisan 1990'da kabul edilen SSCB Halklarının Dilleri Hakkında SSCB Yasası önemsizdi" (Balayev, 2002, s. 45).

Bağımsızlık Dönemi Dil Politikası

Elbette, Azerbaycan tarihinin en zor dönemini kapsayan 1980 ve 1990'larda, tüm alanlarda olduğu gibi, Azerbaycan dili hakkında da ciddi ve ateşli tartışmalar yaşanmıştır. Azerbaycanın önemli tarih araştırmacılarından Ziya Bunyadov, 1989'da Azerbaycan dilini Latin alfabesinde yazmak gerektiğini belirtmiştir. Bu dönemde alfabedeki değişim hareketi de yaygınlaşmıştır. Alfabe konusuna farklı yaklaşımlar Azerbaycan aydınlarını, bilim adamlarını da iki kısma ayırmıştır: Kiril alfabesi savunanlar ve Latin alfabesini savunanlar (Hatta bazı aydınlar Arap alfabesini savunmuştu.)

Azerbaycan'daki Latin alfabesine geçme hareketinin liderlerinden olan bu yolda büyük işler yapan profesör Firudin Celilov 30 Mart 1990'da "Azerbaycan" gazetesinde yayınlanan "Zararın Yarısı" başlıklı bir makalesinde şunları yazmıştır: "Son iki yüz yılda Azerbaycan halkı bütünlüklerini, bağımsızlıklarını, ulusal geleneklerini, inançlarını, oğullarını, ulusal adını, soyadını ve yazı kültürünü kaybetti. Zor bir durumda olsak bile, insanların kültürüne zarar veren ve aynı dili konuşan akrabalarından yabancılaştıran bir alfabeği değiştirmeliyiz. Zararın yarısından dönmek günümüz için büyük bir iş olur" (Celilov, 1990, s. 3).

T. Hacıyev, F. Celilov, K. V. Narimanoğlu, S. Aliyarlı, S. Rustemhanlı gibi akademisyenlerimiz, Latin alfabesinin Azerbaycan Türkçesinin ses yapısını en iyi yansıtabilecek alfabe olduğu genel görüşüne gelmişlerdir. Ancak, bu dönemde başka bir eğilim oluşmaya başlamıştır. Bir grup aydınımız, Latin alfabesine geçişle birlikte, Azerbaycan dilini Türk diline uyarlamaya ve hatta ciddi nedenleri olan dilimizin tarihî adını "Türk dili" olarak adlandırmaya çalışmışlardır.

A. Hüseyinov'un "Yeni Fikir" gazetesinin 17 Nisan 1991 sayısındaki sorularını cevaplayan Prof. Dr. Tevfik Hacıyev, "Bize göre, dilimizin yapay şekilde "türkleştirilmesi"yle "ruslaştırılması" arasında ciddi bir fark yoktur" (Hacıyev, 1991, s. 3).

Azerbaycan dilini devlet dili olarak kurmak için yapılan ciddi çabalar, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetimi sırasında objektif nedenlerle sonuç vermemesine rağmen, Sovyet döneminde SSCB'nin izlediği politika sonucunda, yirminci yüzyıl, özellikle Sovyet dönemi, Azerbaycan dilinin hızlı gelişimi dönemiymişti. Bu dönemde Azerbaycan dilinin edebiyat, bilim, teknoloji, medya vb. alanlarda zengin kullanımı dilin işlevsel yeteneklerini genişletmiş, tarzını zenginleştirmiş, dilin iç gelişim eğilimlerine dayanarak yazım kurallarını cilalamıştır. Azerbaycan dilinde kapsamlı bir eğitim sistemi oluşmuştur, ansiklopediler yayınlanmış, dünya edebiyatı eserleri ve kamuoyu armatürleri Azerbaycan diline çevrilmiştir.

Azerbaycan SSC Yüksek Kurumunun oturumunda, ilk kez 23 Eylül 1989'da "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkında" anayasa yasası kabul edilmiştir. Aynı yasanın 13. maddesi, Azerbaycan dilinin devlet dili olduğu bir kez daha tasdik edilmiştir. (ASSC Anayasası, 1989).

"5 Şubat 1991 tarihinde, Azerbaycan SSC adının "Azerbaycan Cumhuriyeti" olarak değiştirilmesiyle ilgili kanun kabul edilmiştir. 30 Ağustos 1991'de "Azerbaycan Cumhuriyeti devlet bağımsızlığı üzerine Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Beyannamesi" kabul edilmiştir. Bu süreç 18 Ekim 1991'de "Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Bağımsızlığı Hakkında" anayasasının kabul edilmesiyle sona ermiştir (Balayev, 2002, s. 38).

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, Azerbaycan dilinin tam teşekküllü bir devlet dili olarak kullanılması için koşullar yaratılmıştır. Bununla birlikte, devlet kurumlarının

hazırlıksızlığı nedeniyle, çalışma esas olarak bir süre Rusça olarak gerçekleştirilmiştir. Tek yenilik, Cumhurbaşkanlığı tarafından Rusça hazırlanan belgelerin de Azerbaycan Türkçesine çevrilmiş olmasıydı.

Azerbaycan'ın Halk Cephesi 15 Mayıs 1992'de iktidara geldikten sonra, devlet yönetiminde Azerbaycan dili etkin olmaya başlamıştır. Rusça konuşan personelin kademeli olarak değiştirilmesi de bunu kolaylaştırmıştır. Aynı yılın Aralık ayında, Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Sovyeti Milli Meclisinde yoğun tartışmaların ardından Azerbaycan Cumhuriyeti Kanunu "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Dili Üzerine" kabul edilmiştir. Yasa 22 Aralık'ta Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Ebulfaz Elçibey tarafından imzalanmış olmasına rağmen, metnin Milli Meclis tarafından kabul edilmesinden sonra 28 Ocak 1993 tarihli basında yayınlandığı açıktır.

Kanunun Birinci maddesi "Azerbaycan Cumhuriyeti devlet dili Türk dilidir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tüm devlet kurumlarında çalışma dili Türk dilidir. Türk dili, siyasal, ekonomik, sosyal, bilimsel ve kültürel yaşamın tüm alanlarında cumhuriyetin devlet dili olarak kullanılır ve cumhuriyet topraklarında uluslararası iletişim aracı olarak hizmet eder" (Azerbaycan Devlet Dili Hakkında Kanun, 1992).

Yasa, Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının Sovyet döneminde olduğu gibi eğitim için bir dil seçme özgürlüğü sağlamıştır. Yenilik, Azerbaycan Cumhuriyeti devlet dili olan Türk dilinin zorunlu ders olarak incelenmesiydi. Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının sadece Türkçe organlara gönderdiği öneri, başvuru ve şikâyetlere cevap verme prosedürünü oluşturan 4. madde, yasanın yeniliklerinden biri olarak kabul edilebilir.

Milli Meclis tarafından kabul edilen yasa her alanlarda uygulanmakla bereaber özellikle eğitim sisteminde uygulanması ve "Türk dili" adı altında yeni ders kitapları yayımlanmıştır. "Azerbaycan dili" terimi basında ve toplumda "Türk dili" ibaresiyle birlikte yanyana kullanılmıştır.

Azerbaycan'da devlet dilinin uygulanması ve özgürce geliştirilmesi için verimli bir zemin oluşturulmuş ve bu süreç cumhuriyet bağımsızlığını kazandıktan sonra başlamıştır. Azerbaycan dilinin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk anayasasında bağımsız devletin resmî dil statüsünü alması ve gerçeği yansıtması büyük bir yasal öneme sahipti. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in 18 Haziran 2001 tarihli "Devlet dilinin kullanımının iyileştirilmesi üzerine" kararı (Devlet Dili Hakkında Kanun, 2001) , "Azerbaycan dilinin devlet dili olarak kurulmasını sağlamış ve bu alandaki eksiklikleri ortadan kaldırmıştır.

Cumhurbaşkanının bu kararı, mükemmel bir devlet belgesi olmasının yanı sıra, Azerbaycan dilinin tarihsel yolunu ve mevcut durumunu değerlendiren bilimsel bir kaynaktır. Kararname, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından Devlet Dil Komisyonunun kurulması için, devlet dilinin kullanımını koordine etme ve düzenleme ihtiyacı nedeniyle, çözüm sürecini tek bir merkezi organ tarafından kontrol etmek için sağlanmıştır. Komisyon, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 4 Temmuz 2001 tarihli bir kararnamesi ile kurulmuş olup, Azerbaycan'da devlet dilinin kullanılmasına verilen önemin açık bir göstergesiydi.

9 Ağustos 2001'de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı "Azerbaycan alfabesi ve Azerbaycan dili günü hakkında" bir karar kabul etmiştir. Kararda ülkenin bağımsızlığını kazandıktan sonra oluşan tarihsel koşullar, halkın dünya halklarının ortak yazı sistemine katılmaları için yeni umutlar doğurmuş ve Azerbaycan alfabesini Latin alfabesi ile restore

etmeyi gerekli kılmıştır. Bu, daha sonra bununla ilgili bir yasanın kabul edilmesini de sağlamıştır. Azerbaycan'da Latin alfabesine geçişin Ağustos 2001'de tam olarak sağlandığı ve yeni alfabenin kullanılmasının, bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin sosyo-politik yaşamında, yazılı kültür tarihinde önemli bir olay olduğu dikkate alınarak, "Azerbaycan alfabesi ve Azerbaycan Dili Günü olarak kutlanması" kararlaştırılmıştır (Azerbaycan Dili Hakkında Karar, 2001).

30 Eylül 2002 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi, Azerbaycan Cumhuriyeti "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Dili Hakkında" kanunu'nu kabul etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev bu yasağı imzalamış ve Azerbaycan dili sonsuza dek devlet dili statüsü kazanmıştır. Böylece, yaklaşık on yıl süren SSCB'nin çöküşünden sonra bağımsızlık kazanan ülkeler arasındaki alfabeyle ilgili tartışmalı konular tam olarak halledilmiştir.

SONUÇ

1828-1929 Rus-Türk savaşı sırasında, 1828'de, Çar I. Nicholas'ın emriyle, halkın etnik adı "Kafkas Tatarları" ve dilleri de "Tatar" olarak değiştirilmiştir. Bu 1918'e kadar sürmüştür. Bu dönemde Rusya'da yukarıda belirtildiği gibi yeni dil isimleri (ifadeleri) kullanılırken, Azerbaycan'da yazarlar bazen "Türk-Tatar dili", bazen ise "Azerbaycan-Tatar dili" gibi ifadeler kullanmışlardır.

Bağımsız devlet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918'de ilan edilmesinden sonra halkın adı ve dili yeniden değiştirilmiştir. 27 Haziran 1918'de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, "Türkçenin devlet dilini ve geçici hükümetin Rus dilini işletmelerde kullanımını kolaylaştırmak için benimsemesi üzerine" kararını kabul etmiştir. Bu karar Azerbaycan devleti tarihinde devlet dili üzerine ilk resmî belgedir.

1950'lerde, Azerbaycan dilinin hükümet kurumları ve kamu kuruluşları tarafından tamamen benimsenip işletilmediği bazı postanelerin Azerbaycan dilinde yazılmış olan telgrafları kabul etmediği ve bazı işletmelerde Azerbaycan türkçesiyle yazılmış başvuruların sahiplerine iade edildiği görülmektedir.

1956'da Azerbaycan SSC Yüksek Kurumu başkanlığı görevini yapan tanınmış bir yazar ve devlet adamı olan Mirza İbrahimov'un inisiyatifinde Azerbaycan liderliği anayasada devlet dili ile ilgili bir makale ekleyerek ana dil haklarını kısmen geri almaya karar vermiştir. O zaman, Gürcistan ve Ermenistan dışında (devlet dili hakkındaki makale, bu cumhuriyetlerin ilk anayasalarına dâhil edilmiş ve 1937 anayasasında tutulmuştur), SSCB ve müttefik cumhuriyetlerin yanı sıra Avrupa ve Asya sosyalist ülkelerinin anayasalarında devlet dili hakkında hiçbir makale yoktu. Aynı yılın 21 Ağustos'unda Azerbaycan SSC Yüksek Sovyeti oturumunda, Merkez Komiteye bilgi vermeden böylece, tüm sosyalist ülkelerin birliği sisteminde, devlet dili ile ilgili bir makale olan Transkafkasya cumhuriyetlerinin anayasaları ayrı hâle gelmiştir. Yeni makale "Azerbaycan SSR'sinin devlet dilinin Azerbaycan dili olduğunu" ilan etmiştir. (Madde 151).

7 Ekim 1977'de yeni bir SSCB anayasası kabul edilmiş ve Sovyet devlet geleneğine göre, müttefik cumhuriyetler de yeni anayasalarını kabul etmek zorunda kalmışlardır. Basında yayınlanan Azerbaycan SSC'nin anayasa taslağında devlet dili ile ilgili bir makale yoktur. Müttefik cumhuriyetlerin anayasaları modeli Moskova tarafından verilmiş ve Merkez, devlet dili konusunda tüm sosyalist ülkelerin birliği içinde Kafkasya'nın ayrılıkçılığını

sonlandırmaya karar vermiştir. Bununla birlikte, Transkafkasya cumhuriyetlerinin liderlerinin ilkeli ve kararlı tutumunun ve cumhuriyetlerde kamuoyunun etkisi altında, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi taviz vermek zorunda kalmıştır. Her üç cumhuriyetin anayasaları, devlet dili hakkında bir makale içeriyordu. 21 Nisan 1978'de kabul edilen Azerbaycan SSR Anayasası'nın 73. maddesi "Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin devlet dilinin Azerbaycan dili olduğunu" açıklamıştır.

Azerbaycan SSC tarihinde devlet dili ile ilgili son belge, Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 18 Ağustos 1989 tarihli "Azerbaycan dilinin Azerbaycan SSR'sinde devlet dili olarak daha etkin kullanılmasını sağlayacak tedbirler hakkında" kararıdır. Ancak, bu kararın uygulanması, Azerbaycan'ın sosyo-politik yaşamındaki gerilimler ve yıkıcı süreçlerin başlaması nedeniyle imkânsızdı. Bu nedenle, 24 Nisan 1990'da kabul edilen SSCB Halklarının Dilleri Hakkında SSCB Yasası önemsizdi.

18 Ekim 1991'de Azerbaycan Cumhuriyeti devlet bağımsızlığını ilan etmiş ve Azerbaycan dilinin tam teşekküllü bir devlet dili olarak kullanılması için uygun koşullar oluşturulmuştur. Bununla birlikte, devlet kurumlarının hazırlıksızlığı nedeniyle, çalışma esas olarak bir süre Rusça olarak gerçekleştirilmiştir.

Azerbaycan Halk Cephesi 15 Mayıs 1992'de iktidara geldikten sonra, tarihte ilk kez Azerbaycan devleti ana dilde yönetilmiştir. Aynı yılın Aralık ayında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde devlet dili kabul edilmiştir. Yasa, Azerbaycan dilinin eski ve tarihî adını eski hâline getirdi ve adını "Türk dili" olarak değiştirmiştir.

15 Haziran 1993 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Yüksek Kurumu Başkanlığına Haydar Aliyev'in seçilmesinden sonra, "Türk dili" yerine resmi çevrelerde "Azerbaycan dili" terimi kullanılmıştır. AHC döneminde, "Azerbaycan dili" teriminin bazı aydınlar da dâhil olmak üzere nüfusun belirli bir kısmı tarafından kullanıldığı belirtilmelidir, çünkü "Türk dili" terimi kabul edilmemiştir. 12 Kasım 1995 tarihinde halk oylamasıyla (referandumla) kabul edilen Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 21. Maddesi, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin devlet dilinin Azerbaycan dili olduğunu belirtmiştir.

18 Haziran 2001'de Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı "Azerbaycan dilinin devlet dili olarak kullanımındaki eksiklikleri gidermek amacıyla devlet dilinin kullanımının iyileştirilmesi üzerine" kararını kabul etmiştir. 30 Eylül 2002 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi, Azerbaycan Cumhuriyeti "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Dili Hakkında" Kanununu kabul etmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev'in yasayı imzalamasıyla Azerbaycan dili devlet dili statüsünü kazanmış ve üst düzey devlet kurumlarında kullanılmıştır.

Dil politikası ile ilgili yürütülen çalışmaların devamı olarak, 12 Ocak 2004 tarihinde "Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan dilinde Latin alfabesi ile kitle yayınlarının uygulanmasına ilişkin kararı", 5 Ağustos 2004, "Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun Azerbaycan dilinin imla kurallarını" onayına ilişkin kararı, 27 Aralık 2004, "Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 2005-2006'da Latin dilinde basılacak eserlerin listesinin onaylanması kararı", 24 Ağustos 2007, 23 Mayıs 2012 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın dünya edebiyatının önde gelen temsilcilerinin Azerbaycan dilinde eserlerinin yayınlanması emri", Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, "Azerbaycan dilinin küreselleşme ve ülkede dil biliminin geliştirilmesi bağlamında kullanımı hakkında Devlet Programı", "Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nesimi Dilbilim Enstitüsü'nün malzeme ve teknik tabanının güçlendirilmesi hakkında" 29 Mayıs 2012, 9 Nisan 2013 tarihli "Küreselleşme ve ülkede

dilbilimin geliştirilmesi bağlamında zamanın gereklerine uygun olarak Azerbaycan dilinin kullanımı hakkında Devlet Programının onaylanması üzerine", 17 Temmuz 2018 tarihli kararları "Azerbaycan dilinin elektronik alanda daha fazla kullanılmasını sağlamak için bir dizi önlem üzerine", ayrıca Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu'nun 26 Kasım 2012 tarihli Kararı "Azerbaycan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Terminoloji Komisyonu Yönetmeliği"nin onayı ile milli dile destek verilmesi, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 1 Kasım 2018 tarihli Karamame "Azerbaycan dilinin saflığını korumak ve devlet dilinin kullanımını daha da iyileştirmek için alınan tedbirler hakkında" devlet dili ve araştırma kalitesinin daha da geliştirilmesi için uygun koşulların yaratılması yönünde kanun ve kararlar alınmıştır.

Azerbaycan diliyle ilgili yukarıda belirtilen tüm kanunlar ve kararlar, Azerbaycan devletinin dil politikası alanındaki tutarlı ve amaçlı politikasının ayrılmaz bir parçasıdır.

EXTENDED ABSTRACT

Language policy is an integral part of the history of the Azerbaijan state. Of course, from a historical point of view, the history of Azerbaijan statism is a big issue, and one of the main lines of this issue is the issue of state language. The historical geography of Azerbaijan always coincides with the concept of the state of Azerbaijan. Because the Azerbaijan state is an integral part of the Turkish state, that is, the national history.

Despite the short life of the Democratic Republic of Azerbaijan, it has been a period of complete return in the centuries-old history of our people. The celebration of two years as a special period and its special place in a number of centuries may seem unusual, but it is not accidental. The role of this unique era in the social, political and spiritual life of our people is due to the fact that what they do and want to do is equal to what they have not been able to do for centuries. It was the first parliamentary republic declared not only by our people, but also by the first democratic Azerbaijan National Council, which entered the history of the Old East in general. Studies in the last 23 months showed how and with what sensitivity the government works.

On October 18, 1991, the Republic of Azerbaijan declared state independence and favorable conditions were created for the Azerbaijani language to be used as a full-fledged state language. However, due to the unpreparedness of the state apparatus, the study was carried out mainly in Russian for some time.

After the Azerbaijan Popular Front came to power on May 15, 1992, for the first time in history, the Azerbaijani state was ruled in the mother tongue. In December of the same year, the state language was accepted in the Republic of Azerbaijan. The law restored the ancient and historical name of the Azerbaijani language and changed its name to "Turkish language".

After the election of the President of the Supreme Soviet of the Republic of Azerbaijan on June 15, 1993, the term "Azerbaijani language" was used in state offices instead of "Turkish language". It should be noted that the term "Azerbaijani language" was used by a certain part of the population, including some intellectuals, during the AHC period because the term "Turkish language" was not accepted. Article 21 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, adopted by the referendum on 12 November 1995, stated that the state language of the Republic of Azerbaijan is Azerbaijani.

On June 18, 2001, the President of the Republic of Azerbaijan adopted the decision "on

the improvement of the use of the state language in order to overcome the deficiencies in the use of the Azerbaijani language as a state language".

All the above mentioned laws and decisions regarding the Azerbaijani language are an integral part of the consistent and purposeful policy of the Azerbaijani state in the field of language policy.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, A. (1939, 12 may). Benim notlarım. *Gommunist*, s. 3.
- Ahundov, M. F. (1962). *Eserləri-III* (C. 3). Bakü: ASSC Yay.
- Alstadt, L. (1992). *The Azerbaijani Turks: power and identity under the Russian rule*. Stanford University Press.
- Azerbaycan devlet dili hakkında kanun. (1993, 28 Ocak). *Azerbaycan Gazetesi* s. 7.
- Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ansiklopedisi*. (2004). (C. I). Bakü: Lider Yay.
- Azerbaycan tarihi belgeleri*. (1989). Bakü: Azerbaycan Üniversitesi Yay.
- Balayev, H. (2002). *Azerbaycan dilinin devlet dili gibi teşekkül tarihinden (XVI-XX yüzyıllar)*. Bakü: Bilim ve Hayat Yay.
- Budagova Z., Demirçizade E., Şiraliyev. M. & Rustemov R. (1957, 29 Eylül). Azerbaycan dilinin imla kuralları projesi ve ю, я, e harfleri hakkında. *Komunist gazetesi*, s. 2.
- Celilov, F. (1990, 30 Mart). Zararın yarısından. *Azerbaycan gazetesi*, s. 3
- Demirçizade, E. (1979). *Azerbaycan edebi dilinin tarihi*. Bakü: Maarif Neşriyatı Yay.
- Efendiyev, O. (1981). *Azerbaydjanskoe gasudarstvo Sevevidov*. Bakü: Nauk Yay.
- Hacıbeyov, Ü. (1939, 23 Mayıs). Benim notlarım. *Edebiyat gazetesi*, s. 3.
- Hacıyev, T. (2017). *Seçilmiş eserleri*. (C. II.) Bakü: Bilim Yay.
- Hüseynov, E. (1991). *Halkın gelişimi başka konudur*. Bakü: Yeni Fikir Yay.
- İbrahimov, E. (2018). *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dil meseleleri*. Bakü: Han Yay.
- Kahramanlı, N. (2002). *Eski-yeni alfabe*. Bakü: Yurd Yay.
- Lermontov, M. (1940). *Polnoe sobranie soçineniy*. Leningrad.
- Nerimanoglu, K.V. (2006). *Azerbaycan Devlet dili Politikası*. Bakü: Çınar Yay.
- Onullahi, S.M., Hasanov A.G. (1974). *Sefevi hükümdarlarının daha iki mektubu hakkında*. Bakü: Azerbaycan Devlet Üniversitesi Yay.
- SSCB Anayasası, 1936
- Vurgun, S. (1939, 12 Mayıs). Kültür ve mükemmel alfabe uğrunda. *Gommunist gazetesi*, s. 7.
- Zeynalov, Y. (1939, 19 Eylül). Bazı notlarım. *Muallim gazetesi*, s. 2.

ALTIN KÖL II (E-29) YAZITININ GENİŞ YÜZÜNÜN SOL-DIŞ SATIRI ÜZERİNE ON THE LEFT-OUTER LINE OF THE BROAD FACE OF THE SECOND ALTIN KÖL INSCRIPTION

Hülya YILDIZ*

Öz

Bu makale, Yenisey Yazıtları grubuna ait Altın Köl II (E-29) yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının bazı kısımlarıyla ilgili okuma önerileri sunmak amacıyla kaleme alınmıştır. Altın Köl II yazıtı günümüze değin Fin heyeti (1889), Radloff (1895 ve 1896), Orkun (1940), Malov (1952), Kljaštornyj (1976), Kononov (1980), Vasil'ev (1983), Mori (1987), Erdal (1991), Recebov-Memmedov (1993), Sertkaya (1993), Kormuşin (1997), Tekin (1998) ve Aydın (2015) tarafından incelenmiştir. Ayrıca, www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerinde yazıtın fotoğrafları yayımlanmıştır. Radloff'un rötüşsüz kopyasından itibaren satırın işaret varlığı bütün yayımlarda <rdml(...)BULSR:BUDUN:İsrkyŪrmdİrnčm:İkzmA:> şeklinde verilmiştir. Satırdaki problemli husus, <İsrkyŪrmdİ> ve <rnčm> işaret gruplarının araştırmacılar tarafından farklı şekillerde okunup yorumlanmasıdır. Bu çalışmada, <İsrkyŪrmdİ> işaret grubu, esirkäyür amd2i (?) 'üzülüyor şimdi (?)' şeklinde okunacaktır. Ayrıca, satırda geçen erinčim sözcüğünün sonundaki +(D)m eki, birinci tekil kişi iyelik eki olarak ele alınacak ve sözcük '(Ah) Zavallım!' şeklinde yorumlanacaktır. Çalışma beş bölüm olarak tasarlanmıştır: 1. bölüm, giriş bölümüdür. 2. bölümde satırın işaret varlığıyla ilgili değerlendirmeler yer almaktadır. 3. bölümde satır ile ilgili geçmiş okuma ve anlamlandırma çalışmaları değerlendirilmektedir. 4. bölümde <İsrkyŪrmdİ> ve <rnčm> işaret gruplarıyla ilgili yeni okuma ve anlamlandırma önerileri yapılmakta ve bunlarla ilgili açıklamalara yer verilmektedir. 5. bölümde, araştırmanın sonuçları sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Runik Yazıtlar, Eski Türk Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Altın Köl II Yazıtı, E-29, okuma önerisi

Abstract

This article is written in order to provide new reading proposals on the left-outer line of the broad face of Altın Köl II inscription, which belongs to the group of Yenisei inscriptions. Altın Köl II inscription has been investigated by the Finnish research group (1889), Radloff (1895 and 1896), Orkun (1940), Malov (1952), Kljaštornyj (1976), Kononov (1980), Vasil'ev (1983), Mori (1987), Erdal (1991), Recebov-Memmedov (1993), Sertkaya (1993), Kormuşin (1997), Tekin (1998) and Aydın (2015) so far. Moreover, some photographs are released in www.bitig.org and uqusturk.wordpress.com websites. The glyph inventory of the mentioned line is identified as <rdml(...)BULSR:BUDUN:İsrkyŪrmdİrnčm:İkzmA:> in all studies starting from Radloff's unretouched copy.

* Dr. Öğr. Üyesi, Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi / Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / Eski Türk Dili Anabilim Dalı
hkoprulu@anadolu.edu.tr, 1490 Hülya YILDIZ <http://orcid.org/0000-0002-1496-1617> Eskişehir TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 18.11.2019
Kabul Tarihi: 14.10.2020

What is problematic here is that the sign groups <IsrkyÜrmdI> and <rnčm> in the line are read and interpreted in many ways by the researchers. In this study, the sign group <IsrkyÜrmdI> is read as *esirkäyür amd2i (?)* 'regrets now (?)'. Moreover, the particle +m at the end of the word *erinčim* is evaluated as the first-person singular possessive and the lexeme *erinčim* is interpreted as '(Oh) My miserable!'. The paper is organized as follows: Section 1 is Introduction. In Section 2, the glyph inventory of the line in question will be assessed. In Section 3, the major studies on Altın Köl II inscription will be dealt with, respectively. In Section 4, new reading proposals will be made regarding <IsrkyÜrmdI> and <rnčm> sign groups in the line. Finally, Section 5 will present the conclusions.

•

Keywords

Runic Inscriptions, Old Turkic Inscriptions, Yenisei Inscriptions, Altın Köl II Inscription, E-29, reading proposal

GİRİŞ

Günümüzde sayıları 184'e ulaşmış bulunan (Sertkaya 2008: 14) Yenisey yazıtları, runik harfli Türk yazıtlarının en büyük kolunu oluşturur. Bu geniş kol, kendi içinde pek çok alt gruba ayrılır. Daha çok yazıtların bulunduğu bölgenin adıyla anılan alt gruplardan biri, yalnızca iki üyesi bulunan Altın Köl yazıtlarıdır. Bunlardan Altın Köl I yazıtı E-28, Altın Köl II yazıtı ise E-29 numaralarıyla da bilinmekte ve anılmaktadır. Bu makaleye konu olan yazıt, bu grubun satır sayısı bakımından daha küçüğü olan Altın Köl II (E-29) yazıtıdır.

Altın Köl II yazıtı, 1878 yılında E. F. Korçakov tarafından Abakan ırmağının sağ kıyısındaki Altın Göl'e bir km. kadar uzaklıkta bulunmuş ve 1881'de Minusinsk Müzesi'ne taşınmıştır (Aydın 2015: 84). 195x50x15 cm. ölçülerinde olan (Aydın 2015: 84-85) yazıt, taşın geniş cephelerinden biri ile iki yan cephesi üzerine kazınmıştır.

Altın Köl II yazıtının ilk kayıt altına alınışı, Aspelin (1889) başkanlığındaki Fin araştırma heyeti tarafından gerçekleştirilmiştir. Literatürde daha çok *Fin Atlası* olarak bilinen bu eser, araştırmacıların yapmış olduğu çizimlerin matbu işaretlerle basılması esasına dayanmaktadır. *Fin Atlası*'ndan sonra, Wilhelm Radloff'un kısaca *Radloff Atlası* adıyla tanınan eserinin üçüncü cildinde (1896) yazıtın rötuşsuz ve rötuşlu kopyalarına yer verilmiştir. Yazıtla ilgili ilk okuma ve anlamlandırma çalışması Radloff'a (1895: 334-336) aittir. Bu ilk çalışmanın ardından Altın Köl II yazıtı daha pek çok incelemeye konu olmuştur. Radloff'u takip eden okuma-anlamlandırma çalışmaları, Orkun (1940), Malov (1952), Kljaštornyj (1976), Kononov (1980), Vasil'ev (1983), Mori (1987), Erdal (1991), Recebov-Memmedov (1993), Sertkaya (1993), Kormuşin (1997), Tekin (1998) ve Aydın (2015) tarafından yapılmıştır. Ayrıca, www.bitig.org ve uqsturk.wordpress.com sitelerinde okuma ve anlamlandırmalarla birlikte yazıtla ait fotoğraflar da yer alır.

Altın Köl II yazıtıyla ilgili bugüne değin yapılan çalışmalar incelendiğinde, yazıtın geniş yüzünün sol-dış satırının işaret tespitleri konusunda büyük bir ihtilaf bulunmadığı anlaşılmaktadır. Radloff'un rötuşsuz kopyasından itibaren satırın transliterasyonu neredeyse bütün yayınlarda <rdml(...)BULSR:BUDUN:İsrkyÜrmdİrnçm:İkzmaA:> şeklinde yapılmıştır. Bu işaret teşhisi yukarıda adı geçen sitelerde yayımlanan fotoğraflarla doğrulanabilmektedir. Yazıtın bu yüzündeki tahribat nedeniyle satırın dördüncü işareti ile <BULSR> işaret grubu arasında kalan küçük bir kısım yazıt keşfedildiğinden beri okunamaz durumdadır. Literatürde bu boşluğun <m> ya da <g> işaretiyle tamamlanarak, *ärdäm eli[m]* ya da *ärdämli[g]* şeklinde okunduğu iki farklı görüş vardır. Cümlemin kalan kısmı araştırmacılar tarafından benzer şekillerde okunmuştur.

Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırı ile ilgili asıl görüş ayrılığı <İsrkyÜrmdI> işaret grubunun okunup anlamlandırılması noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu işaret grubu Radloff'un rötuşlu kopyasında (1896: tablo XCI, "2. MM. IIIa") tıpkı yazıtın orijinalindeki gibi (bk. resim 4 ve 5), ayırma işareti olmadan kaydedilmiştir. Ancak <İsrkyÜrmdI> işaret grubunu *äsrık yürümädi* şeklinde okumak isteyen Radloff, yazıtın *Alttürkischen Inschriften der Mongolei'*deki runik işaretli dizgisinde (1895: 334) bu işaret grubunu kendi okuma önerisine uygun olarak <İsrk:yÜrmdI> şeklinde ikiye ayırmıştır. Ne yazık ki Radloff'un bu tahrifatı Altın Köl II yazıtı araştırmaları açısından büyük bir talihsizlik olmuştur. Çünkü araştırmacılar Mori'nin 1987'deki çalışmasına kadar, <İsrkyÜrmdI> işaret grubunu *isrek yürümedi*, *isrik yürümädi* ya da *esrük yürümedi* şeklinde okumaya devam etmişlerdir.

Altın Köl II yazıtını ele alırken Vasil'ev'in (1983) sunduğu fotoğraflardan, Radloff (1896)'un estampajlarından ve Fin Atlası'ndan yararlanan Mori (1987) ise söz konusu işaret grubuna farklı bir gözle bakmayı başaran ilk araştırmacı olmuştur. Satırdaki <IsrkyÜrmdI> işaret grubunda Eski Türkçe *esirkä-* 'üzülmek' fiilini isabetle tespit eden Mori, satırın doğru bir şekilde anlaşılmasını sağlamıştır. Nitekim bunun sonrasında Erdal (1991), Sertkaya (1993), Tekin (1998) ve Aydın (2015) da Mori'nin önerisini benimseyerek incelemelerinde ET *esirkä-* 'üzülmek' fiilini temel almışlardır. Buna göre, söz konusu işaret grubu Erdal tarafından *esirkäyür män* 'I am sad about (... için üzülüyorum)'; Sertkaya tarafından *esirkäyü ärmädi* 'korumaya muktedir olmadı'; Tekin tarafından *isirkäyü ermädi* 'regretted and did not despise = üzülüp yermedi'; Aydın tarafından *esirkäyü ermädi* 'esirgeyemedi (koruyamadı)' şeklinde okunup anlamlandırılmıştır. Ancak Erdal'ın okuyuşu söz konusu işaret grubunu hatalı olarak <IsrkyÜrm*n> şeklinde kabul etmesi bakımından; Sertkaya'nın okuyuşu Eski Türkçede *esirkä-* fiilinin 'korumak', *är-* fiilinin 'muktedir olmak' anlamlarını taşımaması bakımından; Tekin'in okuyuşu Eski Türkçede 'yermek' anlamlı fiil tabanının **er-* şeklinin sonlu fiil olarak hiç kullanılmaması bakımından; Aydın'ın okuyuşu ise Sertkaya ile aynı bakımlardan sorunludur.

Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırındaki bir başka sorunlu husus, <rnčm> işaret grubunun okunup anlamlandırılması noktasında ortaya çıkmaktadır. İlk çalışmalardan bu yana *äle* ayrımı gözetilmeksizin okunagelen *erinčim* sözcüğünün Yenisey yazıtları ve diğer bütün runik işaretli yazıtlar arasında sadece Altın Köl II yazıtında geçtiği görülmektedir. Bu sözcük Radloff (1895) tarafından *ärinčim* 'von meiner Ruhe = huzurumdan' şeklinde çevrilmiş; Orkun (1940) ve Malov (1952) tarafından yorumsuz bırakılmıştır. Kljaštornyj (1976) sözcüğü *erinčim* 'moe gore = kederim' şeklinde çevirmiştir. Mori (1987) ise sondaki +*m* ekini çeviriye dâhil etmeden *erinčim* 'Ne acı!' şeklinde, genel anlamlı bir yorum yapmıştır. Kormuşin (1997), *ärinči-m* okuduğu sözcükteki -*m* ekinin kibarlık amacıyla kullanılmış olabileceğini belirtmiş ve bunu Tuvacada emir kipindeki sözcüklere kibarlık anlamı katan -*m* ekiyle karşılaştırmıştır. Tekin'in (1998) ve Aydın'ın (2015) çevirileri Mori (1987) ile aynı olup her ikisi de *erinčim* 'Ne acı!' anlamını vermişlerdir¹. E-29 yazıtındaki *erinčim* sözcüğünün, önceki araştırmacıların tespit ettikleri gibi ET *erinč* sözcüğüyle bağlantılı olduğu kuşkusuzdur. Ancak Altın Köl II yazıtındaki sözcüğün Eski Türkçedeki 'sefil, zavallı, mutsuz' (Clauson 1972: 234a) anlamı ile sondaki +*m* ekinin işlevini birlikte veren hiçbir çeviri yoktur.

Bu makale, Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırındaki <IsrkyÜrmdI> ve <rnčm> işaret gruplarına odaklanmakta ve söz konusu işaret gruplarına ilişkin yeni okuma ve anlamlandırma önerileri sunmaktadır. Bu amaç doğrultusunda, okumakta olduğunuz Giriş bölümünde öncelikle Altın Köl II yazıtı ile ilgili genel bilgilere, yazıt üzerinde yapılan belli başlı çalışmalara yer verilmekte ve makalede ele alınacak sorun ortaya konmaktadır. İkinci bölümde, Fin ve Radloff Atlası'ndaki veriler ile www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerindeki fotoğraflardan hareketle, söz konusu satırın daha önceki çalışmalarda verilmiş olan işaret varlığının sağlanması yapılmaktadır. Üçüncü bölüm, geçmişteki okuma ve anlamlandırma çalışmalarının ortografik, gramatik ve semantik bakımlardan sorgulandığı bölümdür. Dördüncü bölümde yeni bir okuma ve anlamlandırma önerisi okuyucunun dikkatine sunulmaktadır. Beşinci ve son bölüm ise elde edilen bulguların özetlendiği sonuç bölümüdür.

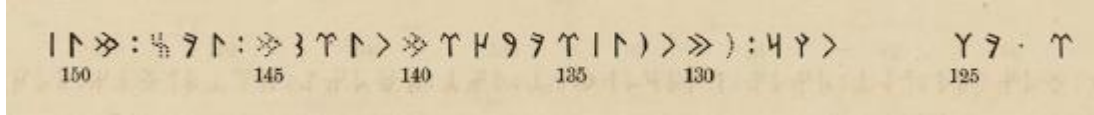
¹ Tekin'in bu İngilizce makalesindeki orijinal çeviri 'How miserable it is!' şeklindedir.

2. ALTIN KÖL II YAZITININ GENİŞ YÜZÜNÜN SOL-DIŞ SATIRININ İŞARET VARLIĞININ İNCELENMESİ

İncelemenin bu bölümünde, Altın Køl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının işaret varlığı üzerinde durulacaktır. Bu doğrultuda, Fin ve Radloff Atlası'ndaki veriler ile www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitesinde yayımlanan fotoğraflar incelenecektir. Yazıtın *Korpus*'taki (Vasil'ev 1983) fotoğrafı incelemeye yeterince elverişli olmadığı için değerlendirmeye dâhil edilmeyecektir. Aşağıda kullanılan transliterasyon sisteminde büyük harfle yazılan ünsüzler runik alfabedeki art ünsüz işaretlerini (örn. <B>, <D>), küçük harfli ünsüzler ön (örn. <b>, <d>) ve nötr (örn. <m>) ünsüz işaretlerini ifade etmektedir. Üçgen parantez <> grafemik yazımlar, köşeli parantez ise [ ] rekonstrüksiyonlar için kullanılmıştır.

2.1. Fin Atlası'na göre

Runik Türk alfabesinin deşifre edilmesinden önce yayımlanan Fin Atlası'nda Altın Køl II yazıtı, "Abakan, Altynkoul" kaydıyla, XXII numaralı tabloda verilmiştir. Üzerinde durduğumuz satırın bu eserden kopyalanan görüntüsü aşağıdaki gibidir:

Resim: 1

Burada görüldüğü gibi, Fin Atlası'nda ilk işaret <r> olarak kayıtlıdır. Bunun ardından tek işaretlik bir boşluk verilmektedir. Sonraki iki işaret 45° sağa yatmış bir <k> ile <l> (no: 125) olarak tanımlanmaktadır. Bunu takip eden dört işaretlik bir boşluğun ardından, 126. işaret <U>, 127. işaret yalnızca üst yarısı 45° sağa yatmış gibi görünen bir <k> ve 128. işaret ise <R> şeklinde tanımlanmaktadır. Fin Atlası'na göre satırda bir ayırma işaretinden sonra <N>, yalnızca alt yarısı tespit edilebilmiş bir <[D]> ve <UNIsrkyÜrmUİrnčm:Ikz:mIs> işaretleri gelmektedir. Fin Atlası'nda noktalarla kaydedilmiş olan 129., 140., 145. ve 148. işaretler, araştırma heyetinin tam emin olamadığı ya da nispeten silik durumda olan işaretleri yansıtmaktadır.

2.2. Radloff Atlası'na göre

Altın Køl II yazıtı, Radloff Atlası'nın (1896) üçüncü cildinde yer alır. Bu kaynakta yazıtın rötüşsüz (bk. tablo XCI, "1. MM. III.a") ve rötüşlü (bk. tablo XCI, "2. MM. IIIa") kopyaları bir arada verilmiştir. Yazıtın rötüşsüz kopyasında, üzerinde durduğumuz satırın (bk. resimdeki çizginin altındaki satır) görüntüsü aşağıdaki gibidir:

Resim: 2

Burada görüldüğü gibi, Radloff'un rötüşsüz kopyasında satırın işaret varlığı güçlükle ayırt edilebilmektedir. Rötüşlü kopyada ise satırdaki işaretler <rdml(...).BULSR:BUDUN: IsrkyÜrmdİrnčm:IkzmA:>² şeklinde sıralanmaktadır:

² Satırda yer alan bundan sonraki işaretler yazıtın sağ-dış satırına aittir.

Resim: 3

2.3. Yazıtın fotoğraflarına göre

Altın Köl II yazıtının www.bitig.org³ sitesinde yayımlanan 2 no'lu fotoğrafında geniş yüzün sol-dış satırının görüntüsü aşağıdaki gibidir:

Resim: 4

Bu fotoğrafın siyah-beyaz renk dengesi ters çevrildiğinde aşağıdaki sonuç ortaya çıkmakta ve kimi satırdaki işaretler daha da net olarak seçilebilmektedir:

Resim: 5

Yukarıdaki iki fotoğraf kadar net olmasa da Altın Köl II yazıtının bir de uqusturk.wordpress.com⁴ sitesinde renkli bir görüntüsü bulunmaktadır:

Resim: 6

Bu üç görüntü karşılaştırılarak dikkatle incelendiğinde ise satırda günümüze kadar korunmuş işaretlerin şunlar olduğu ortaya çıkmaktadır:

<rdml(...)BULSR:BUDUN:İsrkyÜr[m]dİrnçm:İkzmaA:>

2.4. Değerlendirmeler

Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının Radloff Atlası'ndaki rötuşlu kopyası ile yazıtın www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerindeki fotoğrafları incelendiğinde, Radloff'un rötuşlu kopyasındaki işaretler ile fotoğraflardaki işaretlerin tümüyle aynı olduğu görülebilmektedir. Fin Atlası'nda ise satırdaki bazı işaretlerin gerçekte olduğundan farklı kaydedildiği anlaşılmaktadır. Fin Atlası'ndaki veriler yazıtın fotoğrafıyla karşılaştırıldığında, Fin heyetinin ikinci işareti, yani <d>'yi hiç göremedikleri; üçüncü işareti <m> yerine *<k> gibi algıladıkları; boşluktan sonraki ilk işaret olan <b>'yi ve <U>'dan sonraki <L>'yi tespit edemedikleri; satırda <L>'den sonra gelmesi gereken <S> işaretini eksik tanımlayarak *<k>'nin bir versiyonuymuş gibi çizdikleri; satırdaki ilk ayırma işaretinden sonra gelen <B>'yi *<N> zannedip

³ <http://www.bitig.org/?lang=e&mod=1&tid=2&oid=116&m=2>

⁴ <https://uqusturk.wordpress.com/2012/02/12/yenisey-yazitlari/?wref=tp#jp-carousel-2855>

kuşuklu olarak tanımladıkları; hemen sonraki <U> işaretini vermeyi unuttukları; satırın ilerleyen kısmında, sağ yarısını görmedikleri <d> işaretini *<U> (bk. 141. işaret) olarak çizdikleri; satırın sonunda fazladan bir *<s> verdikleri; bu hayalî *<s>'den önce gelen <A> işaretini ise alt kancasını görmedikleri için *<I> zannettikleri anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki rötuşlu (bk. resim 2) ve rötuşsuz (bk. resim 3) kopyalarda ve fotoğrafta (bk. resim 12) görüleceği gibi, yazıtın üzerindeki derin bir oyuk nedeniyle ilk dört işaretten sonraki bir iki işaretin tespit edilmesi mümkün değildir. Literatürde bu boşluğun *ärdäm eli[m]* ya da *ärdämli[g]* şeklinde tamamlanarak okunduğu iki farklı öneri getirilmiştir. Cümlemin kalan kısmı ise araştırmacılar tarafından az çok benzer şekillerde okunmuş olsa da anlamlandırma konusunda büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Sıradaki bölümde bu farklılıklar üzerinde durulacaktır.

3. ALTIN KÖL II (E-29) YAZITININ GENİŞ YÜZÜNÜN SOL-DIŞ SATIRI İLE İLGİLİ ÖNCEKİ OKUMA VE ANLAMLANDIRMA ÇALIŞMALARI

Makalenin bu bölümünde Radloff'tan (1895) başlayarak Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırıyla ilgili okuma ve anlamlandırma çalışmalarının değerlendirmeleri yer almaktadır. Söz konusu satır Fin Atlası'nda 123-151. işaretlere tekabül etmekte; Radloff (1895) ve Malov (1952) tarafından ikinci satır; Orkun (1940), Vasil'ev (1983) ve Kormuşin (1997) tarafından dördüncü satır; Mori (1987) ve onu takip eden Tekin (1998) ile Aydın (2015) tarafından üçüncü satır olarak ele alınmaktadır. Burada araştırmacıların satırdaki işaret varlığını ne ölçüde yansıttıklarına değinilecek ve literatürdeki okuma-anlamlandırma önerileri fonolojik, morfolojik, semantik ve sentaktik açıdan sorgulanacaktır.

3.1. *är ärdäm älim bolšar bodun äsrik yürimädi ärinçim äkizimä* "Mein heldenmutiger Stamm, das Volk der Bolschar lebte nicht in Errerung (d.h. lebte in Ruhe so lange ich lebte). Von meiner Ruhe, von meinen Zwillingen..." (Radloff 1895: 335).

Atlas'taki rötuşlu kopyada (bk. resim 3) satırın başlangıcında tek bir <r> işareti veren Radloff (1896), yazıtın *Alttürkischen Inschriften der Mongolei'*deki (1895: 334) runik işaretli dizgisinde satırı <rrdmlm> şeklinde, iki adet <r> işaretiyle başlatmıştır. Runik işaretli dizgide Radloff'un satırdaki oyuk kısma denk gelen eksik işareti <[m]> olarak tamamladığı görülmektedir. Ayrıca Radloff yazıtta <IsrkyÜrmdI> olarak yazılan işaret grubuna bir ayırma işareti ekleyerek bunu <Isrk:yÜrmdI> şeklinde vermektedir.

Radloff'un Almanca çevirisi "Kahraman cesaretine sahip boyum Bolşar halkı heyecan içinde yaşamadı (benim yaşadığım kadar huzur içinde yaşadı). Huzurumdan, ikizimden..." anlamına gelir. Bu çeviriye göre, <rdml[m]> şeklinde tamamlanan işaret grubu *ärdäm* ve *älim* şeklinde iki ayrı sözcük olarak yorumlanmakta, *Bolšar okunan bir sonraki sözcük ise bir etnik ad olarak kabul edilmektedir.

Radloff orijinal imlânın aksine <Isrk:yÜrmdI> şeklinde ayırdığı işaret grubunun ilk sözcüğünü *äsrik* 'in Errerung = huzur içinde' anlamında bir zarf olarak yorumlamıştır. Radloff'un bu *äsrik biçimini ET *äsriük* 'sarhoş, esrik, mest' (Clouston 1972: 250b) sözcüğünün düzleşmiş hâli olarak düşündüğü tahmin edilebilir. Fakat yazıtta sözcüğün <I> ile başladığına ve kapalı e'li olmayan ET *äsriük* sözcüğünün runik alfabede <I> ile yazılamayacağına dikkat edilmelidir.

Satırdaki <yÜrmdI> işaret grubu Radloff tarafından *yürimädi* 'lebte nicht = yaşamadı' anlamıyla çevrilmiştir. Ancak bu fiil tarihi yazı dillerinde 'yaşamak' anlamıyla kayıtlara geçmiş değildir. Üstelik Eski Türkçede bu fiil kökü *yöri-* ~ *yüri-* değil, art ünlülü *yori-* (Clouston 1972: 957a) biçimiyle kullanılmaktadır. Ön ünlülü biçim tarihi dönem metinlerinde ilk olarak Kur'an

Tefsiri'nde⁵ kayıtlıdır ve Clauson (1972: 957b) söz konusu Tefsir'in çeşitli dil ölçütlerine göre *en erken* 13. yüzyıla tarihlendirilebileceğini belirtmektedir⁶. Bu nedenle Altın Köl II yazıtında geçtiği varsayılan **yüri-* biçimi anakronik bir örnektir.

Radloff cümlelerinin sonundaki *äkizimä* sözcüğünü 'von meinen Zwillingen (ikizimden)' anlamında vermiş, buna göre sözcükteki birinci tekil kişi iyelik ekinden sonra gelen +*ä*'yi ayrılma eki olarak yorumlamıştır. Fakat Orhon Türkçesinde birinci tekil kişi iyelik ekinden sonra gelen bu +A eki ayrılma değil, yönelme-bulunma işlevindedir (bk. Tekin 2003: 110). Ayrıca *äkizim ä'* den önce gelen *ärinçim* sözcüğünün 'von meiner Ruhe = huzurumdan' şeklinde yorumlanması mümkün değildir.

3.2. *erdemliĝ bolsar budun isrek yörümedi erinçim ikizimä* 'Erdemli olsa kavim sarhoş yürümedi...' (Orkun 1940: 104).

Yenisey Yazıtlarının metinlerini oluştururken Radloff ve Fin Atlaslarını karşılaştıran Orkun'un, Radloff (1895) tarafından satır başına eklenen hayalî **<r>* işaretini çalışmasına dâhil etmemesi ve *<rdml>*'den sonraki boşluğu *ärdämll[ig]* şeklinde tamamlaması isabetli olmuştur.

Orkun, çalışmasında Radloff'un anakronik **yüri-* okuyuşunu temel almakla birlikte, söz konusu işaret grubunda *<I>* işareti yazılmadığı için fiili *yörü-* şeklinde ele almayı tercih etmiştir. Radloff gibi, cümledeki *<Isrk>* işaret grubunu ET *äsruk* sözcüğüyle ilişkilendirmek isteyen Orkun, *isrek şeklinde okuduğu bu biçim için Kaşgarlı I, 96'ya ve Şeyh Süleyman, 13'e gönderme yapmıştır (1940: 107).

Orkun'un çevirisi anlamsal açıdan değerlendirildiğinde, koşul çekimli *erdemliĝ bolsar* yan cümlesinin gerçeğe aykırılık, gerçekleşmemişlik bildiren 'erdemli olsa' anlamıyla çevrildiği görülmektedir. Fakat gerçeğe aykırılık bildiren bu şart yan cümlesi, Orkun'un yorumunda kesinlik ve bitmişlik bildiren *budun isrek yörümedi* 'kavim sarhoş yürümedi' cümlesiyle devam etmiştir. Ancak koşul cümlelerinin anlamsal-mantıksal yapısı gereği, gerçeğe aykırılık bildiren bir koşul yan cümlesinin yine gerçeğe aykırılık bildiren bir yapıyla, yani *bodun yorımaz*⁷ *erti* 'kavim sarhoş yürümezdi' şeklinde tamamlanması beklenmelidir. Üstelik yazıtta bir toplumun sarhoş bir hâlde yürüdüğüne dile getirilmiş olması da mantık dışıdır. Satırın son iki sözcüğüne gelince, Orkun bunları çeviremediğini ifade etmiştir (1940: 107).

3.3. *är ärdäm älim bolsar, budun isrik yörümädi ärinçim ikizimä* "Tak kak moyo gosudarstvo obladalo geroysoy doblest'yu, to narod vobzujdennum (ili myatuşçimsya) ne xodil... (k dvoim?)" (Malov 1952: 56).

Radloff'un (1895) satır başına eklediği hayalî **<r>* işaretini ve *rdml[m]* rekonstrüksiyonunu benimseyen Malov, *<BULŞR>* işaret grubunu bir etnik ad olarak okumaması bakımından Radloff'tan ayrılmaktadır. Malov'un Rusça çevirisi "Devletim kahraman cesaretine sahip olduğundan, halk heyecanla (ya da taşkınca) yürümedi... (ikiye?)" şeklinde anlamlandırılabilir.

Malov *bolsar* sözcüğünü *bol-* fiilinin *-sar* zarf-fiil ekli biçimi olarak kabul etmiş ve *-sAr* ekini çeviride 'Tak kak... = -diğından' yapısıyla karşılamıştır. Malov'un yorumunda *-sar* ekli yan cümlede özne olan *älim sözcüğü *är ärdäm bolsar* öbeğini bölerek araya girmiştir. Fakat böyle bir sözcük sıralaması sentaktik açıdan olanaklı değildir. Rusçaya "Tak kak moyo gosudarstvo obladalo geroysoj doblest'yu... = Devletim kahraman cesaretine sahip olduğundan..." şeklinde

⁵ Clauson 1972: 957b'deki *yori-* maddesine bk.

⁶ Detaylı bilgi için Clauson 1972: XX'ye bakılabilir.

⁷ Dipnot 5'teki bilgiye göre, olası biçim ön ünlülü değil, art ünlülü olmalıdır.

çevrilen yan cümlelerin bu anlama gelebilmesi için Eski Türkçede *älim är ärdäm bolsar* şeklinde ifade edilmiş olması beklenmelidir.

Satırdaki <IsrkyÜrmdI> işaret grubunu Radloff'a benzer şekilde, *isrik yürümädi* olarak okuyan Malov, bu öbeğe 'vozbuždennym (*ili* mjatuščimsja) ne xodil... = heyecanla -ya da taşkınca-yürümedi' anlamını vermiştir. Buna göre Malov da anakronik **yörü-* fiilini Rusçada 'yürümek' anlamına gelen *xodit'* fiiliyle karşılayarak Orkun'un izinden gitmiştir.

Malov *ärinçim* şeklinde okuduğu sözcüğü çeviride atlamış, *ikizimä* sözcüğünü ise kuşkulu olarak 'k dvoim = ikiye?' şeklinde yorumlamıştır.

3.4. *erdem elim bolsar bodun esruk yürümedi erinçim ikizime* "Moj doblestnyj el', narod Bulsarov, ne xodil rasterjannym (iz-za svoih nesčastii). Moe gore – svoih bliznecov, ..." (Kljaštornyj 1976: 262).

Kljaštornyj, Radloff'un (1895) satır başında verdiği hayalî **<r>* işaretini çalışmasına dâhil etmemiş fakat Radloff'un *erdem eli[m]* rekonstrüksiyonunu benimsemiştir. Kljaštornyj'in Rusça çevirisi "Kahraman ülkem, Bulsar halkı, (kendi bahtsızlığından ötürü) perişan halde yürümedi. Kederim – kendi ikizleri, ..." şeklinde Türkçeleştirilebilir. Buna göre, Radloff gibi Kljaštornyj da <BULSR:BUDUN> işaret grubunu 'Bulsar halkı' şeklinde çevirmiştir. <IsrkyÜrmdI> işaret grubundaki <Isrk> işaretlerini <Ü> işareti yazılmadığı halde **äsrük* okuyan Kljaštornyj, sözcüğü 'rasterjannym = perişan hâlde' olarak anlamlandırmıştır. Fakat Kormuşin'in (1997: 73) ifade ettiği üzere böyle bir çevirinin dayanağı yoktur. Kljaštornyj'in, Radloff tarafından **yüri-*, Orkun ve Malov tarafından **yörü-* okunan anakronik fiil tabanını ise *yüri-* olarak aldığı görülmektedir.

Kljaštornyj, *erinçim* sözcüğünü 'moe gore = kederim' şeklinde çevirerek *erinç* sözcük tabanındaki acıma ifadesini tespit eden ilk araştırmacı olmuştur. Ancak *erinç* sözcüğünün Eski Türkçedeki anlamı 'keder, dert, tasa' değildir. Sözcük Eski Uygurcada 'perişan, zavallı, mutsuz' (Clauson 1972: 234a); Kutadgu Bilig'de ise 'felaket, sefillik; bahtsızlık, musibet, mihnet' (Eraslan vd. 1979: 200) anlamlarını taşımaktadır. Kljaštornyj'in yorumunda diğer araştırmacılardan farklı olan bir diğer husus da *erinçim* sözcüğünden sonraki kısmın, yazıttaki anlatıcının kederinin nedenini açıklayıcı bir cümle olarak ele alınmasıdır. Kljaštornyj, bu açıklayıcı cümlelerin yazıtın (kendi numaralandırmasına göre) beşinci satırında da devam ettiğini düşünmüştür.

3.5. *er erdäm elim bolsar bodun isrik yürümädi* "Eslı by moj el' obladal gerojskoj doblestju, narod ne xodil by mjatuščimsja." (Kononov 1980: 133, mad. 234).

Kononov'un, runik işaretli eski Türk yazıtlarının gramerini işlediği bu kitabında söz konusu cümleyi kısmî olarak değerlendirdiği görülmektedir. Kononov (1980: 6) Yenisey Yazıtları için Malov'un (1952 ve 1959) yayınlarını kullandığını belirtmektedir. Bu nedenle Kononov'un da tıpkı Malov gibi Radloff'un (1895) verdiği hayalî **<r>* işaretini ve <rdml[m]> rekonstrüksiyonunu benimsediği anlaşılmaktadır.

Kononov'un okuyuşu da Malov (1952) ile özdeştir. Fakat Kononov'un Rusça çevirisi "Eğer ülkemin kahramanca cesareti olsaydı halk ayaklanmaya gitmezdi" anlamındadır. Bu çeviriye göre, Kononov da Malov'un etkisiyle yazıttaki *-sar* ekli yan cümlede özne olduğunu varsaydığı **elim* adının **er erdäm bolsar* öbeğini bölerek araya girebileceğini düşünmüştür. Ancak yukarıda belirtildiği üzere böyle bir yorum sentaktik açıdan mümkün değildir. Cümledeki *er* ve *erdäm* sözcüklerini *kapalı e*'li vermesi ise Kononov'un fonolojik bir hatasıdır.

Kononov *-sar* zarf-fiil ekini taşıyan *bolsar*'lı yan cümleyi de **yörümedi* yüklemli ana cümleyi de gerçeğe aykırı geçmiş zamanla çevirmiştir. Ancak yazıttaki cümlelerin yapısı buna uygun

değildir. Bu çalışmada cümlelerin sonundaki <rnçm:Ikzma> işaret grupları ise çeviriye dâhil edilmemiştir.

3.6. rdml<...>BULSR:BUDUN:İsrkyÜrmdİrnçm:Ikzma: (Vasil'ev 1983: 25).

Vasil'ev'in Yenisey yazıtlarıyla ilgili *Korpus'u* bir okuma ve anlamlandırma çalışması olmadığı için bu eserde ilgili cümlelerin yalnızca transliterasyonu verilmiştir. Vasil'ev'in işaret tespitlerinin yazıtın fotoğrafındaki işaret varlığıyla bire bir örtüştüğü görülmektedir.

3.7. ärdäml[ik] bolsar, bodun esirkäyü ärmädi. erinçim. ik[k]izim. a. (Mori 1992⁸: 521 ve 528-529)⁹.

Altın Köl II yazıtının işaret varlığı için Vasil'ev'in (1983) sunduğu fotoğraflardan, Radloff (1896)'un estampajlarından ve Fin Atlası'ndan yararlandığını belirten Mori (1992: 496), birisi sözcüğü sözcüğüne (bk. s. 521), diğeri serbest (bk. s. 528-529) olmak üzere cümlelerin iki farklı Japonca çevirisine yer vermektedir¹⁰. Mori'nin Japonca çevirisi "(Ben?) cesur olduğumdan, halk(ım) (çaba sarf ettiği için) asla pişman olmadı. (Fakat öldüm.) Ne acı! İki kızlerim ah!"¹¹ anlamındadır.

Mori'nin incelemesi, <İsrkyÜrmdI> işaret grubunun *esirkäyü ärmädi* şeklinde okunması ve burada *esirkä-* 'acımak' fiilinin tespit edilmesi bakımından Altın Köl II yazıtı araştırmaları açısından önemli bir yenilik arz etmektedir. Mori'nin *esirkä-* okuyuşunun sonraki araştırmacılar tarafından da kabul edildiği görülmektedir. Mori'nin cümleye ait 'çaba sarf etmek' yorumu bir serbest çeviri özelliğidir. Mori bu çeviriyle ilgili bir açıklama yapmamıştır; fakat bağlam gereği bu çabayı sarf edenlerin müteveffanın buyruğundaki halk olduğu tahmin edilebilir¹².

3.8. ärdäml[i]g] bolsar bodun esirkäyür män erinçim "... I am sad about having lost (my) people..." (Erdal 1991: 460).

Radloff'un cümlelerin başında verdiği hayalî *<r> işaretini okumasına dâhil etmeyen Erdal, Orkun'un *ärdäml[i]g]* rekonstrüksiyonunu ve Mori'nin *esirkä-* 'acımak' okuyuşunu benimseyen ilk araştırmacı olmuştur. Erdal bu çalışmada cümlelerin sonundaki <Ikzma> işaret grubunu okumayıp cümlelerin yalnızca *bodun'* dan sonraki bölümünü çevirmiştir.

Erdal'ın yukarıdaki okuyuşu Tekin (1998) tarafından değerlendirilmiştir. Tekin (1998: 8), Erdal'ın *esirkäyür män* olarak okuduğu işaret grubunun her iki Atlas'ta ve Korpus'ta <İsrkyÜrmdI> olarak yazıldığını, burada <r> işaretinin (yani ikinci <r>'nin) bir sonraki sözcüğe ait olduğunu ve <mdI> işaretlerinin *män olarak okunamayacağını belirtmiştir. Tekin <mdI> işaretler grubunun *män olarak okunamayacağı noktasında haklıdır. Fakat arada ayırma işareti olmadan <İsrkyÜrmdI> şeklinde yazılan bir işaret grubunda ikinci <r> mutlaka bir sonraki sözcüğe ait olmak zorunda değildir. Çalışmamızda gösterileceği üzere, <İsrkyÜrmdI> işaret grubundaki *esirkäyür* sözcüğü de anlamlı bir birim olabilir.

⁸ Mori'nin bu makalesi aslında ilk olarak 1987'de yayımlanmıştır: "Arurun Kyoru daini hibun kōshaku", Tōhō gakkai sōritsu yonjū shūnen kinen tōhōgaku ronshū Tōhō gakkai (Second Altın Köl Inscription). In: the special book published on the occasion of the 40th year of Tōhōgakkai (Institute of Eastern Culture), Tokyo 1987: 797-811. Makale daha sonra Mori'nin 1992'de yayımlanan kitabına da dâhil edilmiştir. Elinizdeki incelemede Mori 1992'den yararlanıldığı hâlde, esas kronolojik sıralamanın bozulmaması için Mori'nin çalışması Vasil'ev (1983)'ten sonra verilmiştir.

⁹ Japonca olarak yazılan bu incelemenin makalemle ilgili kısımlarını anlamama yardımcı olan ve sorularımı yanıtlayan Osaka Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Matsui'ye teşekkürü bir borç bilirim.

¹⁰ Bu bilgi ve yorum Prof. Dr. Matsui'ye aittir.

¹¹ Sayın Matsui'nin tarafıma gönderdiği İngilizce çeviri "Because (I?) was brave, (my) people never regretted (that they put effort). (But I died.) What a misery! Oh my twins!" şeklindedir. Yukarıda verilen Türkçe çeviri, sayın Matsui'nin İngilizce çevirisine dayalıdır.

¹² Bu son cümledeki bilgi ve yorum yine Prof. Dr. Matsui'ye aittir.

3.9. *är ärdäm elim bolsar, bodun isrik yürümädi erinçim ikizimä* “İkid, cäsarätli olsa, halg sārhoş kəzmäz... ikisinä...” (Recebov-Memmedov 1993: 269).

Recebov-Memmedov’un Azerice çevirisi, “Yiğit, cesaretli olsa halk sarhoş gezmez... ikisine...” anlamındadır. Radloff (1895) ve onu takip eden Malov (1952) ile Kononov’un (1980) izinden giden Recebov-Memmedov da satır başında hayalî bir *<r> işareti vermiştir. Bu çalışmada da Malov (1952) ve Kononov’da (1980) olduğu gibi yazıttaki -sar ekli yan cümlede özne olduğu varsayılan *elim adının *er erdäm bolsar öbeğini bölerek araya girebileceği düşünülmüştür. Çalışmada, yukarıda detaylı olarak değerlendirilen geleneksel isrik yürümädi okuyuşuna bağlı kalınmış ve ikizimä sözcüğü, gramer yapısına aykırı olarak ‘ikisine’ şeklinde çevrilmiştir.

3.10. *erdemlig bulsar bodunu isirkeyü ermedi* “Kahramanlığı bulduğunda (kahramanlık mertebesine eriştiğinde) milleti onu korumaya muktedir olmadı.” (Sertkaya 1993: 75).

Radloff’un cümle başında verdiği hayalî *<r> işaretini okumasına dâhil etmeyip Orkun’un *ärdämli[g]* rekonstrüksiyonunu kabul eden bir diğer araştırmacı Sertkaya’dır. Sertkaya’nın yukarıdaki okuyuş ve yorumu Tekin (1998: 8-9) tarafından ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Tekin, Sertkaya’nın yorumuyla ilgili olarak, ‘kahramanlığı bulduğunda’ anlamındaki bir yapının *ärdämli[g] bulsar* şeklinde olması gerektiğini; *ärdämli[g]* sıfatının ‘kahramanlık’ anlamına gelebileceğini; dördüncü sözcüğün *bodunu değil, bodun olduğunu; bodun sözcüğünün ‘millet’ değil, ‘boylar, halk’ anlamına geldiğini belirtmektedir.

Sertkaya’nın cümle ile ilgili yorumunda, Mori tarafından önerilen *esirkä-* fiilinden yola çıktığı ve <IsrkyÜ> işaretlerini Mori gibi bu fiilin -(y)U zarf-fiil ekli biçimi olarak ele aldığı anlaşılmaktadır. Sertkaya’nın çalışmasında *esirkä-* fiilinin ‘korumak’ şeklinde anlamlandırıldığı görülmektedir. Bu noktada Tekin (1998: 8-9), söz konusu fiilin Eski Türkçede ‘korumak’ anlamında değil, ‘üzülmek, birisinin ya da bir şeyin yitirilmesinden ötürü üzgün olmak’ anlamında olduğunu yazmakta ve bu yoruma karşı çıkmaktadır. Ayrıca Tekin’e göre (1998: 8-9) *ärmädi* okuyuşundaki *är-* fiili ‘imek, olmak’ anlamına gelen yardımcı fiille açıklanamamalıdır. Fakat bu noktada Sertkaya’nın *är-* fiilini ‘imek, olmak’ şeklinde değil, ‘muktedir olmak’ şeklinde yorumladığına dikkat edilmelidir ki aslında Eski Türkçede *är-* fiilinin ‘muktedir olmak’ anlamı da yoktur. Sertkaya <rnçm:IkzmA> işaret grubuyla ilgili bir değerlendirme yapmamıştır.

3.11. *ärdämli¹³ bolsar bodun isrik jörümädi ärinçi-m ikizim-ä* ‘Narod, obladavšij doblest’ju, p’jannym ne slonjalsja. O moj (brat)-bliznec’ (Kormuşin 1997: 72).

Erdal ve Sertkaya gibi Kormuşin de Radloff’un cümle başına eklediği *<r> işaretini okumaya dâhil etmemiş ve Orkun’un *ärdämli[g]* rekonstrüksiyonunu kabul etmiştir. Kormuşin’in Rusça çevirisi Alimov tarafından Türkçeye “Şecaat sahibi halk sarhoş olmadı. Ah, benim ikiz (kardeşim)!” olarak aktarılmıştır (bk. Kormuşin 2017: 84). Kormuşin’in yazıttaki <IsrkyÜrmdI> işaret grubunu Malov gibi *isrik yürümädi* şeklinde okuduğu fakat Orkun ile aynı şekilde anlamlandırdığı görülmektedir.

Kormuşin, *ärinçi-m* olarak okuduğu sözcüğe bir anlam vermemiştir. Fakat açıklamalar kısmında, buradaki -m ekinin kibarlık amacıyla kullanıldığını düşündüğünü belirtmiştir (2017: 87). Kormuşin bu noktada Tuvacada emir kipindeki sözcüklere kibarlık anlamı katan bir -m ekini örnek verdiğine göre, *ärinçim* sözcüğündeki **ärinçi-* nin çekimli bir fiil tabanı olduğunu varsaymış görülmektedir.

¹³ Çalışmada sözcüğün yazımı böyledir.

3.12. *ärdäml[ig] bolsar bodun isirkäyü ermädi erinçim ikizim ä* ‘Since (I) had manly qualities, the people regretted (so much the loss of my life) and did not despise (me). How miserable it is! O, my twin brother! (Tekin 1998: 6).

Tekin (1998: 8), Radloff’un satır başına eklediği *<r> işaretini okumasına dâhil etmemiş ve Orkun’un *ärdäml[ig]* onarımını doğru bulduğunu belirtmiştir. Bu cümlede <IsrkyÛrmdI> işaret grubunu Sertkaya gibi *isirkäyü ermädi* şeklinde okuyan Tekin, cümleyi yorumlamada Sertkaya’dan oldukça farklı bir yol izlemiştir. Tekin *isirkä-* fiilinin ‘korumak’ değil, ‘üzülmek, birisinin ya da bir şeyin yitirilmesinden ötürü üzgün olmak’ (1998: 9) anlamında olduğunu yazmıştır¹⁴. Tekin (1998: 9) işaret grubunun kalan kısmını yine Sertkaya gibi *ärmädi* şeklinde okumuş fakat bunu Eski Uygurca *yer-* ~ *er-* ‘iğrenmek, yermek’ ve Modern Türkçe *yer-* fiiliyle karşılaştırmıştır.

Bu çalışmada cümlenin bütünü “(Ben) Erdemli olduğum için, halk (hayatımı kaybetmeme çok) üzüldü ve (beni) küçümsemedi.” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bu anlamlandırma önerisi için olumlu bir zarf-fiili olumsuz bir çekimli fiilin takip ettiği, DLT’ye ait *urunçak alıp yermädi* ‘Depoziti alıp itiraz etmedi’ (bk. *yer- II*, Clauson 1972: 955a) örneği kanıt olarak sunulmuştur. Ancak ‘küçümsemek, yermek’ anlamına gelen fiil kökü Eski Türkçede sonlu bir fiil olarak **er-* biçimiyle hiçbir zaman tespit edilememiştir.

Tekin cümledeki *erinçim* sözcüğünü ‘How miserable it is!’ şeklinde çevirerek bunun ‘Ne acı!’ anlamında bir ünlem olduğunu varsaymıştır. Ancak gerek Altın Köl II’deki *erinçim* sözcüğünün, gerek bunun iyelik eki almamış *erinç*¹⁵ biçiminin başka bir Yenisey yazıtında da Eski Türkçenin başka bir metninde de bir ünlem olarak geçtiği görülmemiştir.

3.13. *ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyü ärmädi ärinçim ekizim ä* ‘Kahramanlığı bulunduğu, halkı (onu) esirgeyemedi (koruyamadı), ne acı! Ey ikizim (?)’ (Aydın 2015: 85).

Aydın’ın yorumunun *ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyü ärmädi* kısmına kadar Sertkaya’nın yorumuyla büyük ölçüde aynı olduğu; *ärinç* sözcüğünün çevirisinde ise Tekin’i takip ettiği görülmektedir.

4. YENİ OKUMA-ANLAMLANDIRMA ÖNERİLERİ VE AÇIKLAMALAR

Çalışmanın ikinci bölümünde, Fin Atlası, Radloff Atlası, www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerindeki veriler karşılaştırılmış; Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının işaret varlığının başka araştırmacılar tarafından da isabetle tespit edildiği üzere <rmdl(...)BULSR:BUDUN:IsrkyÛr[m]dIrnçm:IkzmA:> şeklinde olduğu ifade edilmişti. Üçüncü bölümde ise geçmişteki okuma ve anlamlandırma çalışmalarının sorunu noktalarına değinilmişti. Üçüncü bölümde ayrıntılı olarak üzerinde durulan ortografik, gramatik ve semantik hususlardan sonra, Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırını farklı bir şekilde okuyup anlamlandırmanın mümkün olduğu düşünülebilir:

ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyür amd²i (?) erinçim ekizim a “(O) Erdemli olduğu için halk (onun ölümüne) üzülyor şimdi! (Ah) Zavallım! Ah ikizim!”

Bu okuma ve anlamlandırma önerisinde, yazıtta ayırma işareti olmaksızın yazılan <IsrkyÛr[m]dI> işaret grubunun içerdiği anlamsal birimler <IsrkyÛr> *esirkäyür* ‘üzülüyor/üzülür’ ve <[m]dI> *amd²i (?)* ‘şimdi’ şeklinde ayrılmıştır. Buradaki <IsrkyÛr> ‘esirkäyür’ okuyuşu, 3.8’de belirtildiği üzere ilk olarak Erdal’ın (1991) çalışmasında yer almaktadır. Ancak Erdal

¹⁴ Bu anlamlandırma önerisi yukarıda görüldüğü üzere Erdal’a (1991) aittir.

¹⁵ Bu yazıttaki *erinç* sözcüğü, Tekin’in verdiği ‘miserable’ (Clauson 1972: 234a) anlamıyla Eski Türkçenin farklı metinlerinde de tespit edilebilmektedir.

<IsrkyÜr>’den sonra gelen <[m]dI> işaretlerini hatalı olarak *<mn> ‘*män’ kabul etmiştir. Bu makalede ise, geçmişteki araştırmacılardan farklı olarak <[m]dI> işaretlerinin *amd²i* ‘şimdi’ şeklinde okunması önerilmektedir. Bu okuma önerisindeki *amd²i* (?) sözcüğünün yazımında bir art ünsüz işareti yerine ön ünsüz işaretinin kullanılmış olma ihtimâli ilk bakışta ortografik olarak mümkün değilmiş gibi görünebilir. Ancak Yenisey Yazıtlarında art ve ön ünsüz işaretlerinin uyum dışı kullanıldığı örneklerin sayısı az değildir¹⁶: Örn. <ÜzDA> *özd¹ä* E-7/4 (Kormuşin 1997: 208); <YtA> *yit² a* E-28/5 (Kormuşin 1997: 80), <tUGDm> *t²uydim* E-29/5 (Kormuşin 1997: 71), <bWŋ^oWm> *b²uŋum* E-46/4 (Kormuşin 1997: 224), <KIrK> *qir²q* E-98/2 (Kormuşin 1997: 124) vd. Üstelik bu kullanımlar arasında, bir art ünsüz işareti yerine ön ünsüz işaretinin kullanıldığı örneklerin daha fazla olduğuna dikkat edilmelidir.

Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırında geçtiği düşünülen *amd²i* (?) sözcüğünün Yenisey yazıtlarında başka bir örneği yoktur. Sözcüğün en eski biçimi, Orhon yazıtlarındaki *amtı* biçimidir. Sözcük XIII.-XIII. yüzyıllar arasında varlığını sürdüren Eski Uygurcada da neredeyse standart olarak *amtı* biçiminde kayıtlıdır¹⁷. Çünkü metinlerde zaman zaman diyalektik özellikler olarak değerlendirilen fonolojik farklılıklara rastlansa da Eski Uygurca esasen klâsik bir dil olarak gelişmiş olup daha çok yazı diline ait özellikler gösterir. Kaşgar çevresinde Karahanlı Türkçesinin ortaya çıktığı XI. yüzyılda ve devamında dahi Eski Uygurca eserlerin çoğunluğu klâsik imlâyâ bağlı olarak istinsah edilmeye devam etmiştir. Eski Uygurcada *amtı* biçiminin standart olması daha çok buna bağlıdır.

Sözcüğün Karahanlı Türkçesindeki durumuna bakılacak olursa, Clauson’a göre (1972: 157a) DLT’de sözcüğe gelen pekiştirme edatının *ok* biçiminde olması, sözcüğün o dönemde art ünlülü olduğunu gösterir. Ancak araştırmacılar arasında bu konuda bir görüş birliği yoktur: Clauson’un *amdı ok* şeklinde okuduğu pekiştirme edatlı bu veri, Atalay (2006: 37) tarafından *ok* maddesi altında, *âmdi ok* şeklinde verilmiştir. Üstelik Atalay’daki (2006: 125) Karahanlıca madde başı da *amdî* değil, *âmdi*’dir. Karahanlıcadaki temel biçimin *âmdi* olarak kabul edildiği bir başka çalışma Ercilasun, Akkoyunlu’ya (2014: 33) aittir. Dankoff-Kelly’nin (1985: 8) okuyuşu ise *amdî*¹⁸ şeklindedir. Ancak, Clauson’un dikkat çektiği üzere, Karahanlı döneminde sözcüğün temel biçiminin *âmdi değil, *amdî* olduğunu gösteren bir başka kanıt daha vardır ki o da Kaşgarlı’nın¹⁹ *ök* edatının, içinde art ünlü, *kaf* ve *gaym* bulunan sözcüklere *ok* şeklinde geldiğini açıkça belirtmiş olmasıdır (bk. Clauson 1972: 285b). Bununla birlikte Kaşgarlı, Oğuzların ‘şimdi’ anlamındaki sözcüğün *elif* harfini *esre* olarak söylediklerini de kaydetmiştir (Atalay 2006: 125). Atalay’ın *imdî*²⁰ şeklinde okuduğu bu esreli Oğuzca söyleyiş, Clauson’a (1972: 157a) göre kapalı *e* ile *emdi* biçimindedir.

Yukarıda görüldüğü üzere, sözcüğün dış ünsüzü Karahanlı döneminde yani XI. yüzyılda ötümlüleşmiş hâdedir. Bu ötümlüleşmiş biçimin ilk olarak Karahanlı Türkçesinde mi ortaya çıktığını yoksa ötümlüleşme olayı daha önce gerçekleştiği hâlde ilk olarak Kaşgarlı tarafından mı

¹⁶ Aslında bu özelliğe Orhon Yazıtlarından itibaren rastlamak mümkündür.

¹⁷ Sözcük Clauson’a (1972: 156b) göre Eski Uygurcanın kimi metinlerinde *ä-* ile yazılmış görünmektedir. Ancak Röhrborn (1979: 125), ön ünlülü *âmti biçiminin Eski Uygurca için hatalı olduğunu belirtir. Sözcüğün Eski Uygurcadaki durumu ile ilgili detaylı bilgi için bk. Uçar 2017: 37.

¹⁸ Dankoff-Kelly, bu çalışmada *i* ve *i*’yi ayırt etmemiştir.

¹⁹ Kaşgarlı bu bilgiye *özök* sözcüğüyle ilgili açıklamalarda yer verir.

²⁰ Uçar’a (2017: 37) göre, Kaşgarlı’nın Oğuzların *elif*’i *esre* ile söylediğini belirtmesi, sözcüğün Oğuzlar tarafından ince sıradan telaffuz edildiğini kanıtlamaya yeterli değildir ve sözcüğün esreli okunuşundan *imdî*’nin kast edilmiş olması da muhtemeldir.

kayıt altına alınabildiğini bilmek mümkün değildir. Bu nedenle, E-29'da geçtiğini varsaydığımız *amd²¹* (?) biçimini soru işaretiyle vermenin daha doğru olduğunu düşünüyoruz.

Altın Köl II yazıtıyla ilgili üzerinde durulması gereken bir başka husus, Radloff'tan bu yana *ärinčim* ya da *erinčim* şeklinde okunagelen sözcüğün anlamlandırılması konusudur. Runik yazıtlarla ilgili ilk okuma çalışmasını gerçekleştiren Radloff (1895), sözcüğü 'huzurumdan' şeklinde anlamlandırmış; Orkun (1940) ve Malov (1952) sözcüğü çevirmeden bırakmış; Kljaštornyj (1976) sözcüğe 'kederim' anlamını vermiş; Kononov (1980) ise cümlelerin bu kısmını eserine dâhil etmemiştir. Vasil'ev'in (1983) çalışmasında Yenisey Yazıtlarının transkripsiyonu yoktur. Sözcüğü ilk olarak 'Ne acı!' anlamıyla ele alan araştırmacı Mori (1987) olmuştur. Erdal (1991) ve Sertkaya'nın (1993) çalışmalarında cümlelerin bu kısmının çevirisine yer vermedikleri görülmektedir. Kormuşin (1997) sözcüğü çevirisine dâhil etmemekle birlikte, Tuvacada emir kipindeki sözcüklere kibarlık anlamı katan *-m* ekine değinmiş; buna göre muhtemelen *ärinčim* sözcüğünün çekimli bir fiil tabanı olduğunu varsaymıştır. Sözcük daha sonra Tekin (1998) ve Aydın (2015) tarafından yine 'Ne acı!' şeklinde anlamlandırılmıştır.

Yukarıda görüldüğü üzere, yazıtta <rnčm> şeklinde yazılan işaret grubu dâhilinde araştırmacılar hep *erinč* gövdesini görmüş olsa da sondaki *+m* biçimbiriminin ne şekilde değerlendirileceği konusunda iki farklı yaklaşım vardır: Radloff (1895) ve Kljaštornyj (1976), söz konusu *+m*'yi birinci tekil kişi iyelik eki olarak düşünmüşler; Mori (1987), Tekin (1998) ve Aydın (2015) *+m* biçimbirimine bir anlam yüklememiş ve çeviriyi genel gönderimle aktarmışlardır. Buna göre, *erinč* sözcüğü Radloff (1895) ve Kljaštornyj (1976) tarafından iyelik eki almış normal bir ad kökü; diğer araştırmacılar tarafından ise Yenisey yazıtlarındaki diğer acınma ünlemleri gibi bir ünlem olarak değerlendirilmiştir.

Yenisey yazıtları grubunda, bilindiği üzere, *buŋ a*, *yüt-a açığ a*, *äsni*, *äsiz*, *äsiz a*, *äsizlerim*, *äsizim* gibi pek çok acınma ünlemi bulunmaktadır. Bunlar arasında yer alan *äsizim* sözcüğü Yenisey yazıtlarında en yaygın olarak kullanılan biçimlerden biridir. Literatürde *esizim* sözcüğünün yapısı ve anlamı üzerinde duran iki önemli çalışma bulunmaktadır. Bunlardan biri Tekin'e (1964), diğeri Alimov'a aittir (2013). Her iki araştırmacı da *esizim* sözcüğünün, *esiz*'in birinci tekil kişi iyelik eki almış biçimi olduğu konusunda hemfikirdir (bk. Tekin 1964: 135; Alimov 2013: 19). Tekin, *äsiz* ve *äsizim* arasında anlamsal bir fark gözetmeksizin her ikisini de 'yazık' diye çevirirken, Alimov kimi durumlarda bu ikisinin kullanımlarında bariz bir anlam farkı olduğuna ve bu anlam farkının gözetilmesi gerektiğine dikkat çeker.

Yenisey yazıtlarında sıklıkla geçen *äsizim* sözcüğünün Altın Köl II'deki *erinčim* ile yapıca paralel görünmesi, tahminimizce geçmişteki araştırmacıların *erinčim* sözcüğünü de *äsizim* ile aynı anlamda çevirmesine yol açmıştır. Mori'yle (1987) başlayıp Tekin (1998) ve Aydın (2015) ile devam eden 'Ne acı!' şeklindeki yorumlamalarda *erinč* kökü, *äsiz* ile anlam yönünden bir tutulmuş; sondaki *+m* eki ise iyelik kategorisine ait işlevsel bir çekim eki olarak değil, kalıplaşmış bir ek olarak düşünülmüştür. Oysa Yenisey yazıtlarında *erinčim* ve *äsizim* sözcüklerinin kullanımları farklıdır: Yenisey yazıtlarında hem *äsizim* sözcüğü hem de bunun eksiz *äsiz* biçimi yer alır. Bunlardan *äsizim* sözcüğü yalnızca ünlem olarak kullanılırken, *äsiz* ünlem olarak da niteleme sıfatı²¹ olarak da kullanılabilir. Yenisey yazıtlarında yalnızca Altın Köl II yazıtında geçen

²¹ Alimov (2013: 19) *esiz* sözcüğünün bir tamlamanın niteleyici unsuru olduğu *äsiz elim qanım* (E-10), *äsiz yüz älig ärim* (E-45), *äsiz elim* (E-1) örneklerine yer verir. Buradaki *äsiz yüz eliğ ärim* (E-45) örneğinde geçen *esiz* sözcüğünün niteleyici işleviyle değerlendirilmesi yoruma bağlıdır. Çünkü E-45 yazıtının ilgili satırı *kinim kadašim äsizim ä oylanım äsizim ä ürünüm qaram äsiz yüz älig ärim ä äsizim ä* şeklinde olup *yüz älig ärim ä* söz öbeğinden önce gelen *äsiz* sözcüğü, sadece bu öbeğin niteleyicisi olmaya değil, *ürünüm qaram* ikilemesinin sonunda yer alan bir ünlem olarak

erinçim sözcüğü ise iyelik eki almamış *erinç* biçimiyle bir ünlem olarak hiçbir yazıtta yer almaz. Ayrıca Yenisey yazıtlarında *erinç* sözcüğünün niteleyici işleviyle kullanıldığı başka bir örnek de günümüze değin ortaya çıkmamıştır. Öyleyse, Altın Köl II'de geçen *erinçim* sözcüğünün iyelik ekiyle kalıplaşmış bir acınma ünlemi değil, I. tekil kişi iyelik eki almış bir ad gövdesi olabileceğini düşünmek daha akla yakın bir çözüm olarak görünmektedir. Eski Türkçede *erinç* sözcüğü 'sefil, zavallı, mutsuz' (Clouston 1972: 234a; Nadeljajev vd. 1969: 178) anlamlarına gelen bir sıfattır. Altın Köl II yazıtında adlaşmış bir sıfat olarak, I. tekil kişi iyelik ekiyle kullanılan *erinçim* sözcüğü "(Ah) Zavallım!" şeklinde anlamlandırılabilir. Bu anlamlandırma önerisi, *erinçim* sözcüğünden sonra gelen I. tekil kişi iyelik ekli *ekizim a* "Ah ikizim!" yapısıyla da gramatik olarak paraleldir. Bu durumda, incelemede değinilen bütün bu hususlar doğrultusunda, Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının tamamı *ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyür ämdi erinçim ekizim a* "Erdemli olduğu için halk üzülyüyor şimdi! (Ah) Zavallım! Ah ikizim!" şeklinde yorumlanabilir.

SONUÇ

Bu çalışmada Altın Köl II (E-29) yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının işaret varlığı Fin Atlası, Radloff Atlası, www.bitig.org ve uqusturk.wordpress.com sitelerindeki veriler aracılığıyla değerlendirilmiştir. Satırın işaret varlığının, Radloff'un rötüşsüz kopyasından itibaren pek çok araştırmacının verdiği gibi, <rdml(...)>BULSR:BUDUN:İsrkyÜrmdİrnçm: İkzmA:> şeklinde olduğu ortaya konmuştur. Yazıtın geniş yüzünün sol-dış satırı ile ilgili, Radloff (1895), Orkun (1940), Malov (1952), Kljaštornyj (1976), Kononov (1980), Vasil'ev (1983), Mori (1987), Erdal (1991), Sertkaya (1993), Kormuşin (1997), Tekin (1998) ve Aydın'a (2015) ait okuma ve anlamlandırma çalışmaları ortografik, gramatik ve semantik bakımdan sorgulanmıştır. Bunun ardından, satırdaki <İsrkyÜr[m]dI> ve <rnçm> işaret gruplarına ilişkin yeni bir okuma ve anlamlandırma önerisi sunulmuştur. Çalışmada ayırma işareti olmadan yazılan <İsrkyÜrmdI> işaret grubunun içerdiği anlamsal birimler <İsrkyÜr> ve <[m]dI> şeklinde belirlenmiş; bu anlamsal birimler geçmişteki araştırmacılardan farklı olarak *esirkäyür amd'i* (?) 'üzülyüyor şimdi (?)' şeklinde yorumlanmıştır. İncelemede üzerinde durulan bir başka husus olan <rnçm> işaret grubudur. Çalışmada, *erinçim* sözcüğünün sonundaki +(I)m eki, kalıplaşmış bir ek olarak değil, iyelik kategorisine ait işlevsel bir I. tekil kişi iyelik eki olarak ele alınmıştır. Ayrıca, '(Ah) Zavallım!' şeklinde yorumlanan *erinçim* sözcüğünün, kendisinden sonra gelen I. tekil kişi iyelik ekli *ekizim a* "Ah ikizim!" sözcüğüyle gramatik paralelliğine dikkat çekilmiştir. Çalışmada, Altın Köl II yazıtının geniş yüzünün sol-dış satırının transkripsiyonu nihai olarak *ärdäml[ig] bolsar bodun esirkäyür amd'i* (?) *erinçim ekizim a* şeklinde yapılmış ve satırın "Erdemli olduğu için halk üzülyüyor şimdi! (?) (Ah) Zavallım! Ah ikizim!" şeklinde anlamlandırılabilirliği belirtilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

This article is written in order to provide a new reading proposal on the left-outer line of the broad face of Altın Köl II inscription, which belongs to the Yenisei subgroup of Old Turkic runic inscriptions. The inscription has been investigated by many scholars so far. The studies of the Finnish research group (1889), Radloff (1895 and 1896), Orkun (1940), Malov (1952), Klyaštornyj (1976), Vasil'ev (1983), Mori (1986), Bazin (1991), Kormuşin (1997), Tekin (1998) and Aydın (2015) are of particular importance among them. Moreover, some photographs are released in uqusturk.wordpress.com and www.bitig.org websites.

---

düşünülmeye de uygundur. Fakat E-31 yazıtında geçen *äsiz är eki oylin birlä ölti* 'Zavallı adam, iki çocuğuyla birlikte öldü' (Aydın 2015: 91) cümlesindeki kullanım, *äsiz* sözcüğünün niteleyici olduğu örnekler arasına eklenebilir.

When these studies on Altın Kök II inscription are examined it is understood that there is not any dispute on the glyph inventory of the broad face of the left-outer line of the inscription. The glyph inventory of the line in question is identified as <rdml(...)BULSR:BUDUN: IsrkyÜrmdİrnčm:IkzmA:> nearly in all studies. Moreover, this identification can be confirmed by the photos published in the mentioned websites. Just a small part of the line coming after the fourth sign is unreadable due to the destruction on the surface of the inscription. There are two different opinions in the literature that the lacuna is reconstructed with the sign [m] or [g] and the related phrase is accordingly read as *ärdäm eli[m]* (Radloff 1895; Malov 1952; Kljaštornyj 1976; Kononov 1980) or *ärdämli[g]* (Orkun 1940; Mori 1987; Erdal 1991; Sertkaya 1993; Kormušin 1997 and 2010; Tekin 1998; Aydın 2015).

The remaining part of the sentence is even more problematic. It is read and interpreted in many ways by the researchers. At this point, the greatest disagreement arises from the reading and the interpretation of the sign group <IsrkyÜrmdI>. Radloff (1895), who preferred to read and interpret that sign group as **äsrik yürümädi* 'lebte nicht in Errerung = did not live in recitation', inserted a separation mark even though the original spelling did not contain any and he regarded the sign group as <Isrk:yÜrmdI>. The following researchers kept reading the sign group <IsrkyÜrmdI> as *isrek yürümedi*, *isrik yürümädi* or *esrik yürümedi* because of that falsification of Radloff. It was Mori (1987), who noticed that the sign group did not contain any separation mark. Moreover, he correctly identified the Old Turkic verb *esirkä-* 'to regret, to be sorry' in that sign group and provided an accurate understanding of the semantic content of the left-outer line. Mori's exact reading of the whole sign group was as *esirkäyü ärmädi* '(my people) never regretted (that they put effort)'. Afterwards, Erdal (1991), Sertkaya (1993), Tekin (1998) and Aydın (2015) adopted Mori's proposal and they based their readings on it in certain degrees. The mentioned sign group was read and interpreted as *esirkäyür män* 'I am sad about (...) by Erdal (1991); as *esirkäyü ärmädi* 'korumaya muktedir olmadı = was not able to protect' by Sertkaya (1993); as *isirkäyü ermädi* 'regretted and did not despise' by Tekin (1998) and as *esirkäyü ermädi* 'esirgeyemedi (koruyamadı) = could not protect' by Aydın (2015). However, Erdal's reading is problematic because he erroneously regarded the mentioned sign group as **<IsrkyÜrnm>*. Sertkaya and Aydın's readings cannot be confirmed because the Old Turkic verb *esirkä-* did not have the meaning 'to protect' in earlier times and there was not an auxiliary verb as **är-* 'to be able to do something' in that period. Tekin's interpretation is also unacceptable because the verb base which meant 'to despise, to criticize' was not ever attested as a finite verb with the form **er-* in Old Turkic. In this study, the sign group <IsrkyÜrmdI>, which was inscribed without a separation mark, is divided into two lexical units as done by the previous researchers. However, the first one is taken as <IsrkyÜr> and it is read as *esirkäyür* 'regrets'. The remaining part, <mdI>, is read as *amd²i* (?) 'now'.

The other sign group evaluated in the paper is <rnčm>. In this paper, it is read as *erinčim* as in the previous researchers' studies. However, the particle *+m* at the end is taken as the first-person singular possessive and the lexeme *erinčim* is interpreted as '(Oh) My miserable!'. Consequently, the whole left-outer line of the broad face of Altın Kök II inscription is read and interpreted as *ärdämli[g] bolsar bodun esirkäyür amd²i* (?) *erinčim ekizim a* "Since he has manly qualities the people regrets now (?)! (Oh) My miserable! Oh, my twin (brother)!".

KAYNAKÇA

- Alimov, R. (2013). Eski Türk runik metinlerdeki esiz  zerine. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 49, 17-38.
- Aspelin, J. R. vd. (1889). *Inscriptions de l' nisei recueillies et publi es par la société Finlandaise d'archéologie*. Helsingfors: Imprimerie de la Société de Littérature Finnoise.
- Atalay, B. (2006). *Divan  Lügati 't-Türk* (C. I.) (5. bs.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2015). *Yenisey Yazıtları*. Konya: K men.
- Bazin, L. (1991). *Le systèmes chronologiques dans le monde Turc ancien (Bibliotheca Orientalis Hungarica 34.)*. Budapest: Akadémiai Kiad .
- Clauson, G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1985). *Compendium of the Turkic dialects*. Part III, Harvard: Harvard University Press.
- Ercilasun, A. B. & Akkoyunlu, Z. (2014). *D v nu L g ti 't-Türk*: giriş-metin- eviri-notlar-dizin. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
<http://www.bitig.org/?lang=e&mod=1&tid=2&oid=116&m=2> (Erişim tarihi: 27.09.2019)
<https://uqusturk.wordpress.com/2012/02/12/yenisey-yazitlari/?wref=tp#jp-carousel-2855> (Erişim tarihi: 27.09.2019)
- Kljaştornyj, S. G. (1976). Stely zolotogo ozera (K datirovke enisejskih runi eskih pamjatnikov). *Turcologica: K semidesjatiletiju akademika A. N. Kononova*, 258-267.
- Kononov, A. N. (1980). *Grammatika jazyka tjurkskih runi eskih pamjatnikov*. Leningrad: Nauka.
- Kormuşin,  . V. (1997). *Tjurkskie enisejskie  pitaşii (Teksty i issledovanija)*. Moskva: Nauka.
- Kormuşin,  . V. (2017). *Yenisey eski Türk mezar yazıtları* (R. Alimov  ev.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Malov, S. E. (1952). *Enisejskaja pis'mennost' tjurkov. Teksti i perevody*. Moskva: Izdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.
- Mori, M. (1987). Arurun Kyoru daini hibun k shaku. *T h  gakkai s ritsu yonj  sh nen kinen t h gaku ronsh  T h  gakkai*, 72, 797-811.
- Mori, M. (1992). An Interpretation of the second Altın K l II inscription. *Historical Studies of the Ancient Turkic Peoples II*, Tokyo: Ko.
- Nadeljaev, V. M. vd. (1969). *Drevnetjurkskij slovar'*. Leningrad: Nauka.
- Orkun, H. N. (1940). *Eski Türk yazıtları III*. İstanbul: Al eddin Kır l Basımevi.
- Radloff, W. (1895). *Die altt rkischen inschriften der Mongolei*. St. Petersburg: Commissionaires de l'Académie Imperiale des sciences.
- Radloff, W. (1896). *Atlas der alterth mer der Mongolei, dritte lieferung* Taf. LXXXIII-CIV, St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- Recebov, E. & Memmedov, Y. (1993). *Orhon-Yenisey abideler*. Bakı: Yazıcı.
- Röhrborn, K. (1979). *Uigurisches wörterbuch. sprachmaterial der vorislamischen türkischen texte aus zentralasien*. Lieferung 2: agrıglan-anta. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Sertkaya, O. F. (2008). G kt rk (runik) harfli yazıtların envanter, alfabe ve bibliyografya problemleri üzerine. *Dil Araştırmaları*, 2, 7-34.
- Tekin, T. (1964). On a Misinterpreted word in the old Turkic inscriptions. *Ural-Altaysche Jahrbücher*, 35, 134-144.
- Tekin, T. (1998). The Second Altınk l inscription. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 8, 5-14.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 9.
- Uçar, E. (2017). "Kutadgu Bilig dizinideki bir kelime hakkında IV: emdi 'şimdi' üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 36-39.
- Vasil'ev, D. D. (1983). *Korpus tjurkskih runi eskih pamjatnikov bassejna Eniseja*. Leningrad: Nauk.

KIRGIZ YAZAR SIDIK KARAÇEV'İN EDEBÎ-KÜLTÜREL FAALİYETLERİ VE MENSUR ESERLERİNE BİR BAKIŞ

A LOOK AT THE LITERARY AND CULTURAL ACTIVITIES OF THE KYRGYZ WRITER SYDYK KARACHEV

Kemal GÖZ*

Öz

Modern Kırgız edebiyatını kuran nesil arasında yer alan Sıdik Karaçev yeni usul (Usul-i Cedit) mektebinde öğrenim görmüştür. Karaçev'in eserlerine yansıyan düşüncelerinde bu eğitimin izlerini bulmak mümkündür. Cedit mekteplerinde eğitim alan bazı yazarların yazıları ile Sovyetler Birliği'nin edebiyata bakışı arasında farklılıklar bulunmaktadır. Birçok Kırgız yazar eserlerinde yer alan düşünce tarzı Sovyet ideolojisiyle uyum sağlamadığı için eleştiriye maruz kalmıştır. Bu yazarlardan biri de Sıdik Karaçev'dir. Bu çalışmada Sıdik Karaçev'in kaleme aldığı eserler, eserlerine yöneltilen eleştiriler ve edebiyat alanında yaptığı faaliyetler üzerinde durulmuştur. Sıdik Karaçev'in yazı hayatına başladığı ilk yıllarda kaleme aldığı eserlerde görülen düşünce yapısıyla hükümetin edebiyata müdahale ettikten sonra oluşan düşünce yapısı arasındaki değişiklikler göze çarpmaktadır. Sıdik Karaçev'in yazı hayatına yansıyan bu değişim, çalışmalarından örnekler verilerek açıklanmıştır. Bu örnekler Karaçev'in edebî yönüne yapılan müdahalelerin onun sanatını getirdiği noktayı anlamak açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler

Modern Kırgız edebiyatı, Sıdik Karaçev, Mensur eser, Ala Too, Usul-i cedit, Kadın- erkek eşitsizliği

Abstract

Sydyk Karachev, who is among the generation that founded Modern Kyrgyz literature, studied at the new method (Usul-i Cedit) school. It is possible to find traces of this education in the thoughts reflected in Karachev's works. There are differences between the writings of some writers who were educated at Cedit schools and the Soviet Union's view of literature. Many Kyrgyz writers have been subjected to criticism because their way of thinking does not match with Soviet ideology. One of these writers is Sydyk Karachev. In this study, the works written by Sydyk Karachev, criticisms of his works and his activities in the field of literature were emphasized. The changes between the mindset seen in the works written by Sydyk Karachev in the first years when he started writing, and the mindset that occurred after the government intervened in literature are remarkable. This change reflected in Sydyk Karachev's writing life was explained by giving examples from his works. These examples are important to understand the outcome of interventions to Karachev and the final point in his art.

Keywords

Modern Kyrgyz literature, Sydyk Karachev, Prosaic work, Ala Too, Usul-i Cedit, Women and men inequality

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, gozkemal@yandex.ru, ORCID: 0000-0003-4768-6604 Karaman TÜRKİYE

Giriş

İşçi sınıfının olmadığı Müslüman Orta Asya halkları arasında dinî değerlerin sıkı sıkıya korunduğu toplum yapısı ile Sovyetlerin yaptığı tanımlar örtüşmediğinden Orta Asya'da eğitim ve propaganda faaliyetleri üzerinde ziyadesiyle durulmuştur. Nitekim Sovyetlerin yaptığı tanımları yayma aracı olarak gördüğü edebiyata yüklediği anlam eserlerin içeriğini de etkilemiştir.

Örneğin Sovyetlerin kadın- erkek arasındaki ilişki ve kadının toplum içindeki rolü ilgili yaptığı tanım Müslüman Orta Asya toplumlarının yapısı ile uyum sağlamadığı için hem edebiyatta hem de basın-yayında yeni Sovyet kadını ve erkeği üzerinde durulmuştur. Komünistlerin sosyalist inşa sürecinde en çok önem verdikleri kadın- erkek eşitliği konusu ile ilgili kurdukları sosyal kurumlar da vardır. Jenotdel (Jenskiy Otdel: Kadın Birimi) 1919-1930 yılları arasında faaliyet göstermiş ve Sovyetlerin toplum inşasında kadının alacağı rolü belirleme çalışmaları yapmıştır (Özdemir, 2019, s. 164).

Türk halklarından biri olan Kırgızların tarihi milattan önce 201 yılına kadar dayanmaktadır (Buyar, 2017, s. 49). Kırgızlar, MS. 840-920 yıllarında bir devlet kurmuşlardır. Bilhassa bu dönemden günümüze ulaşmış taş yazıtlar bulunmaktadır. Kırgız halkı bundan sonraki süreçte siyasi bir yapıyı ancak 19. yüzyılda Sovyetler bünyesinde teşkil ettirmişlerdir (Buyar, 2017, s. 47-87). Türk tarihinde önemli bir yere sahip olan Kırgızların tarihi süreçlerinde önemli dönüm noktaları vardır. Bunlardan biri de Kırgız basın- yayın hayatının başlangıcı olarak ifade edilebilir. Kırgız tarihindeki önemli gelişmelerden biri de 7 Kasım 1924 yılında Arap harfleri ile Kırgızca olarak Taşkent'te basılan ilk gazete *Erkin Too* (Özgür Dağ) gazetesinin yayınlanmasıdır.

Üç bin adet basılan dört sayfalık gazetenin birinci ve ikinci sayfasında Ekim İhtilali'nin önemi vurgulanmıştır. İkinci sayfanın diğer bölümünde *Lenin Colunda* (Lenin Yolunda) adlı bir makale üçüncü sayfada ise daha sonraları Kırgız edebiyatının kurucu isimleri arasında ismi ön sıralarda yer alacak olan Aalı Tokombaev'in *Ötköbördün Kelgen Kezi* (Ekim Devrimi Geldiği Zaman) şiiri yer almıştır. Yine üçüncü sayfada *Kırgız Muhtar Vilayeti'nin Önceki Durumu* adlı makale yayımlanmıştır. Dördüncü sayfada Kırgız Muhtar Vilayeti ile ilgili bazı bilgiler ve dönemin devlet adamı Cusup Abdrahmanov ile Kırgız Muhtar Vilayeti konulu bir röportaj yer almıştır (Altımışova, 2013, s.76; Karasaev, 2001, s. 237).

Gerek Kırgız basın tarihinde gerekse çağdaş Kırgız edebiyatının temellerinin atılıp gelişmesinde çok büyük önemi olan *Erkin Too* gazetesi, devrine göre hatırı sayılır imkânlarla donatılmış eğitim merkezlerinde okuyan ve gelecekte Kırgız entelektüel sınıfını ve edebiyat kadrosunu oluşturacak kalemlerin kendi dillerinde kaleme aldıkları edebî çalışmaların bir kısmına yer vermiştir. Basın- yayına verilen önem *Erkin Too* ile sınırlı kalmayacak, 7 Kasım 1926 tarihinde *Leninçil Caş* gazetesi, 1930'da Frunze şehrinde *Sabattuu Bol* (Eğitimli Ol) ve 1927'de Oş şehrinde *Cer Tönkörüşü* (Toprak İnkılabı) gazeteleri yayımlanmaya başlayacaktır. Bu yayınlardan farklı olarak edebiyat, siyaset ve ziraat konularını işleyen dergiler ortaya çıkmış, 1928'de ziraat konularını ele alan *Dıykan* dergisinin yanı sıra *Cañı Madaniyat Colunda* ve *Komünist* isimli dergiler de yayın hayatına başlamıştır (Sadıkov, Baygaziev, Cigitov & Kerimcanova, 1987, s. 40).

Kırgız basın dünyasının ilklerinden olan *Erkin Too* (16 Kasım 1927'den itibaren *Kızıl Kırgızstan* (Karasaev, 2001, s. 243)) ve *Leninçil Caş* gazetelerinin yanında *Dıykan*, *Komünist* ve *Cañı Madaniyat Colunda* dergileri de ilk sayılarından itibaren şiir türündeki metinlere genişçe yer vermişlerdir. Dönemin süreli yayınlarında şiirleri yayımlananların büyük bir kısmını öğrenciler

oluşturmuştur. Bu öğrenciler arasında yer alan A. Tokombaev, M. Tokobaev, M. Elebaev, C. Camgırçiev, B. Kenensariev gibi isimler zamanla çağdaş Kırgız edebiyatının önemli isimleri olmuşlardır (Sadıkov vd., 1987, s. 43).

5 Kasım 1927 tarihinde temellerini S. Karaçev, K. Bayalinov, M. Elebaev, U. Abdukaimov, A. Tokombaev, K. Cantöşev, K. Malikov gibi isimlerin attığı *Kızıl Uçkun* (Kızıl Kıvılcım) adlı bir edebiyat derneği kurulur. Bu şekilde Sovyetler Birliği'nin ilk yıllarında, özellikle Kırgızistan'ın bir ülke olarak gelişmeye başladığı yıllarda, kültür ve edebiyat sahasında da birçok değişim gerçekleşir. Ülkenin entelektüel ve edebiyat kadroları oluşmaya başlar (Cigitov, 1982, s.163). Burada belirtilmesi gereken bir diğer husus da yeni siyasi rejimin eğitim alanında uyguladığı reformların temel prensibinin yeni ideolojiyi benimseyecek entelektüel bir kadro oluşturarak hâkimiyeti güçlendirmek olduğudur. Nitekim daha sonra bu prensibe rejimin işaret ettiği şekilde bağlı kal(a)mayanlar ağır şekilde cezalandırılmıştır. Ayrıca o dönemde şiir dışında hikâye kitapları da yayımlanır. Bunların içinde ilk göze çarpanlar K. Bayalinov'un *Acar* (Frunze, 1928), S. Karaçev'in *Erksiz Kündördö* (Esaret Günlerinde; Frunze, 1928) ve *Erik Tañında* (Özgürlük Şafağında; Frunze, 1929) adlı hikâye kitaplarıdır. Bu eserlerde işlenen konular 1917 İhtilali'nden önceki sosyal adaletsizlik, sınıf mücadeleleri, kadın-erkek eşitsizliği, kadın hakları, eski hayatın olumsuz yanları ve cahilliktir (Akmataliev, Baygaziev, Caynakova, Marazıkov, Musaev, Sadıkov, Toktonaeliv & Erkebaev, 2015, s.11).

Sıdık Karaçev'in Edebî Kişiliği

Edebî çalışmalarına 1918 yılında şiir yazarak başlayan Sıdık Karaçev (1900-1937) çağdaş Kırgız öykücülüğünün kurucularından biridir. Ekim Devrimi'nden önce okuma-yazmayı öğrenmiş ve hatta ilk edebî denemelerini yapmıştır (İbraimov, 1991, s.22).

1900 yılında Isık Göl bölgesinde yer alan Ton ilçesine bağlı Cıluu Bulak köyünde dünyaya gelen Karaçev henüz çocukken anne ve babasını kaybetmiştir. İlköğrenimini Karakol şehrindeki bir Tatar mektebinde almıştır. Ekim Devrimi'nden sonra bir süre Almatı'da *Kömök* gazetesinde çalışmış, ardından askere alınmıştır. Taşkent'teki Lenin adındaki askerî lisede 1920'den 1922'ye kadar iki yıl öğrenim gördükten sonra 1923 - 1924 seneleri arasında Taşkent'teki Karakol ilçesinde çalışmıştır. 1924-1930 yılları arasında *Erkin Too* gazetesinin sorumlu yazı işleri müdürü olarak görev yapmış, 1930 yılında Kırgız Devlet Neşriyat Kurumunda çalışmıştır (Kadırmambetova, 2015, s.6).

Sıdık Karaçev Ekim Devrimi'nden önceki yıllarda Tatar Türkçesiyle şiirler, piyesler ve hikâyeler yazmaya başlamıştır. *Turumtay* adlı hikâyesi 1917 yılında Ufa'da yayımlanmıştır. 1917 İhtilali'nden sonra 1918-1924 yılları arasında Sıdık Karaçev'in şiirleri ve hikâyeleri Türkistan ASSR (Turkestanskaya Avtonomnaya Sotsialistiçeskaya Sovetskaya Respublika: Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti) gazetelerinde yayımlanmıştır. Sıdık Karaçev'in Ekim Devrimi'nden sonra yayımlanan eserleri, özellikle şiirleri henüz bir araya getirilememiştir. Onun *Şandan Cürök!* (Şanlı Yürek), *Küzgü Tündö* (Sonbahar Gecesinde), *Ayaldar Saltanatına*, (Kadınlar İtibarına), *Dosuma* (Arkadaşıma), *Daniyarga* (Daniyar'a), *Tuuganga*, (Akrabaya), *Cer Sagımuu* (Vatan Özlemi) adlı şiirlerinin olduğu bilinmektedir. Bu şiirlerin çoğunluğu Sovyet hâkimiyetini destekler mahiyettedir. Bununla birlikte Sıdık Karaçev'in devrimden sonraki şiirlerinin Sovyet ideolojisi doğrultusunda yazılmadığını belirtmek gerekir. Örneğin *Cer Sagımuu* adlı şiirinde Sosyalist ideolojinin buyruklarıyla örtüşmeyen bazı ifadeler yer almaktadır (Kadırmambetova, 2015, s.7).

Karaçev'in 1924-1930 yılları arasında kaleme aldığı şiirleri *Kızıl Gül* (1926) ve *Erik Tañında* (1976) adlı külliyyatlarda yer almıştır (Akmataliev vd., 2015, s.8).

Sıdık Karaçev şiirler de yazmakla birlikte asıl başarısını nesir alanında kazanmıştır. Yazarın ilk hikâyeleri 1919-1920 yılları arasında *Kömök* ve *Uşkın* adlı gazetelerde yayımlanmıştır. Bu gazetelerde Karaçev'in *Süygönünö Koşula Albadı* (Sevdiğine Kavuşamadı), *Isık-Köl boyunda* (Isık Göl Kıyısında), *Aldangan Nur Kızı* (Aldanan Nur Kızı), *Üylönüüdön Kaçtı* (Evlilikten Kaçtı), *Kükük Menen Zeynep* (Gukuk Kuşu İle Zeynep), *Armanduu Eki Caş* (Heveskar İki Genç), *Erksiz Kündördö* ve 1928 yılında *Erik Tañında* hikâyeleri yayımlanmıştır (Mamıtbekov, 1970, s.149). Sıdık Karaçev'in Tatar edebiyatı etkisiyle kaleme aldığı hikâyelerin neredeyse tamamı eski dönemlerdeki kadın- erkek eşitsizliği konusuna hasredilmiştir. Bununla birlikte devrim öncesi Kırgız cemiyetine özgü olan bazı olaylar ve olgular, topluluktaki ataerkil feodal ilişkilerin kesilmesiyle ortaya çıkan karışıklıklar, göçebe hayata ait izlenimler ve Kırgızistan doğası taahhiye edilmiştir. Karaçev'in Tatarca kaleme aldığı hikâyelerin bazıları henüz Kırgızcaya çevrilmemiştir¹ (Akmataliev vd., 2015, s.10).

Karaçev drama alanında da kalemını sınınamıştır. Yazarın bu alanda ilk deneyimi Tatarca *Borç* (Vazife) adlı piyes olmuştur. Piyenin ne zaman yazıldığı, kaç perdeli olduğu belli olmadığı gibi el yazması metinleri de kayıptır. Tatar tüccarların hayatından kesitler içerdiği bilinen piyesi yine Tatar gençler amatörce bir gayretle sahnelemişlerdir (Cigitov, 1991, s.50). Yazarın *Teñdik Colunda* (Eşitlik Yolunda) piyesi 1928 yılında, *Töraga Zeynep* adlı piyesi ise 1929 yılında kitap olarak yayımlanmıştır.

Karaçev Kırgızistan'ın ilk mütercimlerinden biri olarak A. S. Puşkin'in *Dubrovskiy* ve *Beketçi* (İstasyondaki Görevli), L. Tolstoy'un *Şalpan Kulak*², A. P. Çehov'un *Talaa* (Bozkır) gibi eserlerini Kırgızcaya çevirmiştir (Kadırmanbetova, 2015, s.6).

Kırgız eleştirmen Salıcan Cigitov, Sıdık Karaçev'in edebî kişiliğini şu sözlerle özetler:

Kırgızcanın edebî dil olma yolunda emeklediği yıllarda ana dilinde kaleme aldığı şiirleri o sıralarda düzenli olarak Kırgızca yayımlanan gazete ve dergi olmadığından, kardeş dillerdeki gazete ve dergilerde yayımlatan ve böylece ana dilini işleyerek edebî bir dil olma yoluna sokan genç Kırgızların başında Sıdık Karaçev gelmektedir. Sıdık Karaçev, millî gazeteciliğimizin ve edebî dilimizin oluşup olgunlaşmasında büyük emekleri bulunan mümtaz bir şahsiyet olarak tarihlere geçmiştir. Biz, Sıdık Karaçev'i Kırgız gazeteciliğinin mihenk taşı ve çağdaş Kırgız edebiyatının oluşup olgunlaşmasında emeği geçenlerin en önde gelenleri arasında değerlendirmekteyiz (Cigitov, 2006, s.94).

Sıdık Karaçev'in Gazetecilik Faaliyetleri

1924 yılında *Erkin Too* gazetesinin sorumlu genel yayın yönetmenliğine, Taşkent'teki Kazak-Kırgız Eğitim Enstitüsünü 1923 yılında bitiren Osmonkul Aliev, sorumlu sekreterliğine ise Sıdık Karaçev tayin edilir. Karaçev o zamana kadar Almatı ve Taşkent şehirlerinde Tatar ve Kazak yazı dillerinde yayımlanan *Kömök* ve *Tilçi* adlı gazetelerde şiir ve hikâyeler kaleme almakta, bir gazetenin matbaa ve hazırlık aşamalarını da yakından bilmektedir (Bektenov, 1996, s.54).

Erkin Too gazetesini büyük bir gayretle çıkarmaya çalışan sorumlu sekreter Sıdık Karaçev gazeteye atfen *Erkin Too*'ya adlı bir şiir kaleme alıp bunu gazetenin ilk sayısında çıkarmak istese de daha sonra bu fikrinden vazgeçip o sıralar SAKU'da (Sredne-Aziatskiy Kommunističeskiy Universitet: Orta Asya Komünist Üniversitesi) öğrenim gören daha önce adı hiç duyulmamış bir

¹ Türkistan coğrafyasında kurulan Cedit mektepleri genellikle Tatarca eğitim vermekteydi. Bunun sebepleri arasında bu okulların kurulması ve maddi olarak desteklenmesinde Tatar tüccarların önemli rol oynaması vardır. Bölgede yaşayan Tatar tüccarlar ve halk kendi çocuklarının Rus okullarında eğitim almasını istememiş Cedit mekteplerinin kurulması ve yaygınlaşmasında bu durum etkili olmuştur (Cigitov, 2006, s.99-100).

² *Sarkık Kulak*, L. Tolstoy'un çocuklar için yazdığı hikâyelerden bir tavşanı anlatan *Rusak* ve iki köpeği anlatan *Milton ve Bulka* hikâyelerinden birisi olduğu düşünülmektedir.

öğrenci olan Aalı Tokombaev'in *Oktyabrın Kelgen Kezi* adlı şiirini gazetesinin ilk sayısına koymayı tercih etmiştir. Sıdık Karaçev'in gazeteye atfen kaleme aldığı şiir ise 2. sayıda yayımlanmıştır (Bektenov, 1996, s.55).

Karaçev bu şiirde *Aykın*³ mahlasını kullanmıştır. Bu mahlas *Erkin Too* gazetesinde kullanılan ilk mahlastır. Daha önce de Kırgız basın- yayın hayatında mahlas kullanarak şiir kaleme alan isimler Kasım Tınstanov ve Tokçoro Coldoşev'dir. Coldoşev *Kara Bulak*⁴ mahlasını kullanırken Tınstanov *K.T.*, *Kıt* veya *Kelgin* (Muhacir) mahlaslarını kullanmıştır. Sıdık Karaçev ise *Aykın*, *Zakım*⁵ ve *Çalkançı*⁶ mahlaslarını kullanmıştır (Bektenov, 1996, s.56).

Erkin Too gazetesinin ilk altı sayısında Sıdık Karaçev ile birlikte görev yapan Kırgızistan'ın ilk gazetecilerinden Kuseyin Karasaev'in Karaçev ile ilgili verdiği bilgilere Bektenov'un *Zamandaştarım Cönündö Eskerüü* (Çağdaşarımla İlgili Hatıralar) adlı hatıratında tesadüf etmek mümkündür:

Sıdık Karaçev hakkında bildiklerim: Ben Sıdık Karaçev'i Erkin Too gazetesinde çalışmaya başlayınca gördüm. O Erkin Too gazetesinin sorumlu sekreteri olarak görevlendirilmişti. Onun fikirleri ve yayın faaliyetlerindeki bilgisine hayrandım. Bununla birlikte düzeltmenlik ve Kırgız aydınlarına makale yazdırıp getirme işleri bana verilmişti. Öğrenciydim, Mustafa Akmatuulu, görev arkadaşım da benim gibi bir öğrenciydi. Osmonkul Aliyev ise redaktördü. O bizim de okuduğumuz Kazak-Kırgız Eğitim Enstitüsünü 1923 yılında Bazarkul Daniyaroolar ile birlikte bitirmişti. Erkin Too gazetesinin ilk 6 sayısını Taşkent'te çıkardık. Sıdık Karaçev Prjevalski'deki Tatar okulunu bitirmişti, Tatarca'yı çok iyi biliyordu. Tatarların ünlü şairi Abdullah Tukay'ın

*'Ah ana dil, ah, güzel dil!
Babamın, anamın söylediği
Senin sayende öğrendim kendim
Birçok şeyi dünyadan!'*

gibi şiirlerini sürekli ezbere söylerdi. Sıdık Karaçev önceleri Tatar dilinde şiirler, hikâyeler yazmış, bir piyesi Kazan'da sahnelenmiş, bunu sonra öğrendim. Rusçayı da çok iyi biliyordu. Rus edebiyatının önemli yazarlarını okumuştı. Ona imrenirdim. Sıdık Sovyet iktidarının ilk yılları hakkında da çok söz söylerdi. Meğer, Kırgız gençlerinden ilklere olup Kızıl Ordu'da askerlik yapmış. Frunze'nin komutasındaki birliklerde yer alıp Buhara Savaşı'na katılmış. Bu savaşta burnundan yaralanmış, burnunun bu yüzden eğri kaldığını kendisi söylemişti. Sıdık 1924'e kadar Prjevalski'deki 'Soyuz-koşçu' dairesinde çalışıyordu. Erkin Too gazetesine orada çalışırken çağrılmıştı, demek görevliler de onu tanıyordu. Pravda ve Pravda Vostoka adlı gazeteleri önümüze koyup maketini çıkarırdı. O zamanlar ben maket ne demektir hiç bilmiyordum bile. Sıdık bana 'Güzelce kopya et, imla hatası olmasın, bundan sen sorumlusun!' diye sürekli uyarırdı. Sözüün kısıtı bize yayın faaliyetlerini öğreten Sıdık olmuştu. Sıdık olmadan gazetesinin çıkması imkânsız gibiydi. Bu arada Aalı Tokombaev'in 'Oktyabrın Kelgen Kezi' adlı şiirinin Erkin Too'nun birinci sayısında yayımlanma serüvenini anlatayım. Bu şiiri Sıdık Ak Col gazetesinde Kırgızların yazdığı makale ve haberleri incelerken bulmuş. Aalı'nın bu şiirini ve Sıdık Karaçev'in Erkin Too'ya adlı şiirini hangi gazetede yayımlayalım diye tartıştığımızda Sıdık 'Hayır, gazetemiz Ekim bayramı

³ Aykın: Açık, net, belli.

⁴ Bulak: Suyun yer altından çıktığı yer; kaynak.

⁵ Zakım: Hafifçe esen bir rüzgâr.

⁶ Çalkan: Isırgan Otu.

günü çıkacak. Bu hepimizi özgürlüğe kavuşturan ulu Ekim bayramı. Bu yüzden ilk sayıya Tokombaev'in şiirini koyalım. İçinde Kazakça sözler de varmış, ben biraz düzelttim.' Diyerek bu şiiri koymayı tercih etti. Aalı Tokombaev'in Kırgız Sovyet edebiyatının önderi namını almasını esasında Sıdık Karaçev sağladığını söyleyebiliriz. Erkin Too gazetesinin ilk zamanlarda nasıl basıldığı, gazetede neler olduğuyula alakalı hatırladıklarım bunlardır (Bektenov, 1996, s.76).

Erkin Too gazetesinde farklı edebî türlerin ortaya çıkması ve gelişmesinde de Karaçev'in önemli rolü vardır. Felyeton (hicivli deneme ya da gazete fıkrası) türünde yazmış hem kendisi birçok yazı kaleme almış hem de çağdaşlarını teşvik etmiştir.

İdama Giden Yol

Sovyetler Birliği zamanında merkezde (Moskova'da) alınan kararların birlik cumhuriyetlerinde algılanması ve uygulanması daha sert oluyordu. Stalin'in *Proletarskaya Revolutsiya* (Proleter Devrim) dergisinde yayımlanan *Bolşevizm Tarihinin Bazı Sorunları* (1931, No:6) adlı makalesinin Kırgızistan'daki yansımaları birbiri ardına gazetelerde çıkan eleştiri makaleleri şeklinde olmuştur. Özellikle ilk gençlik dönemlerinde Kazak aydınlardan dersler alarak onların fikirlerinden etkilenen, ilk şiirlerini Kazakça yazan Kasım Tınıstanov ve Tatarların kurduğu Cedit mekteplerinde okuyarak Cedit fikirlerinden etkilenen Sıdık Karaçev bu eleştirilerden fazlası ile etkilenmişlerdir.

Bu dönem için söylenebilecek unsurların başında sınıflar arası mücadele algısı gelmektedir. İşçi sınıfı (Proletarya) ve Burjuva sınıfı arasında meydana gelmesi beklenen mücadele; Burjuva sınıfı ile savaşmak, mallarını alarak kolhoz hesaplarına geçirmek şeklinde açıklanıyordu. Proleter bir yazar da sınıflar arası mücadeleye katılmalı ve edebiyat dünyasında bu savaşı kıyasıya devam ettirmeliydi. Bu savaşın kime karşı olacağı sorusu Burjuva yanlısı bir yazara karşı şeklinde cevaplanmış ve konumu ne olursa olsun yazarların eski yazdıkları yeniden okunarak hatalar aranmaya başlanmıştır. Bu kötü geleneğin başlangıcı Moskova'da oluşmuştur. 1922 yılında *Molodaya Gvardiya* dergisinde yazan yazarların bazıları yeni bir edebî grup kurmuşlardır. *Oktyabr* adını verdikleri bu edebî grubun amacı edebiyatta Komünist bir çizgi oluşturmaktır (Dimitrieva, 1966, s.390). 1923 yılında toplanarak ilk konferanslarını yapan *Oktyabr* grubunun oluşturduğu MAPP'ın (Moskovskaya Assotsiatsiya Proletarskih Pisateley: Moskova Proleter Yazarlar Derneği) yayın organı *Na Postu* dergisi çıkmaya başlamıştır (Dimitrieva, s.390). *Na Postu* dergisinde zamanın önemli yazarlarına karşı ağır eleştiri makaleleri kaleme alınmıştır. Örneğin derginin ikinci ve üçüncü sayılarında Maksim Gorki'nin (1868-1936) *Benim Üniversitelerim* adlı eseri A. Zonin (1901-1962) tarafından devrimle hiçbir ortak noktası olmamakla suçlanmıştır (Dimitrieva, s.395). 6 sayı çıkan *Na Postu* dergisi 1925 yılında kurulan RAPP'ın (Rossiyskaya Assotsiatsiya Proletarskih Pisateley: Rus Proleter Yazarlar Derneği) yayın organı hâline gelecek ve adı *Na Literaturnom Postu* şeklinde değişecektir. 1926-1932 yılları arasında yayımlanan dergideki eleştiri üslubu birçok eleştirmen ve yazar tarafından benimsenmiştir. Dönemin öne çıkan büyük yazarlarını da eleştiren RAPP üyeleri edebiyat dünyasında terör estirmişlerdir (Cigitov, 1991, s.66). Bu dönemde kurulan birçok edebî oluşum ve bunlar arasındaki tartışmalar 1932 yılında hepsinin kapatılmasıyla son bulmuş, 1934 yılında toplanan Sovyet Yazarlar Birliği'nin birinci kurultayında ise parti politikalarının edebiyata yansımaları denetleyen kurum Sovyet Yazarlar Birliği olmuştur.

Kırgızistan sahasında ise yaralayıcı eleştirileri ile ön plana çıkan kalemlerin başında Aalı Tokombaev gelmektedir. Tokombaev'in hem Sıdık Karaçev'i hem de Kasım Tınıstanov'u konu alan eleştiri yazılarındaki üslubu ağır ve zanlar üzerine kuruludur. Örneğin *Adabiyat Cat İdeyadan Tazalansın* (Edebiyat Yabancı Fikirlerden Temizlensin) makalesinde şu satırlara yer verecektir:

Aslında Sıdık zamanının milliyetçi, feodalist şairlerinden biriydi. Fakat Parti'nin Merkez Karar Alma Komitesi'nden çıkan karardan sonra o da fikirlerini değiştirdiğini söyleyerek Oş'tan gönderdiği mektupta: 'Ben baştaki Sıdık değilim, ben artık yeni Sıdık'ım, değiştim, hatta değiştiğimi, rejime gönülden bağlılığımı ispat etmek için 'Eki Ağım' adında bir de piyes yazıyorum.' şeklindeki cümlelerle değiştirdiğini, rejime bağlı olduğunu ifade ediyordu. Fakat, Oş'tan Frunze'ye geldiği günlerde eski dostları ile yaptığı bir sohbette 'Ben eski Sıdık'ım, yeni Sıdık olmaya hâlâ kendimi alıştırmaya çalışıyorum, Aalı üzerime geldiği için, yaz diye zorladığı için yazıyorum.' şeklinde konuştuğunu duyduk (Tokombaev, 1933'ten aktaran Cigitov, 2006, s.104).

Kendisine karşı yapılan suçlamalardan bunalan Karaçev bir itirafname ile üzerindeki baskıdan kurtulmak isteyecek ve bazı suçlamaları kabul etmek zorunda kalacaktır: "Son yıllarda yazdığım eserlerin tamamını yeniden kontrol ediyorum, düzeltiyorum... Tamam, Parti'nin 1932'de aldığı kararlardan önce yazdığım eserlerde burjuvazinin tesirinde kalmış olabilirim fakat 1932'den sonra bu tür zararlı fikirlerden tamamıyla kendimi arındırdım, fikir dünyamı değiştirdim." (Karaçev, 1934'ten aktaran Cigitov, 2006, s.105).

Yine Aalı Tokombaev, *Akademiya Keçesi Tuuraluu* (1932a, C.44), *Tınıstan uulu Kasımdın Özünü Bergen Sını Cana Anın Sırı* (1932b, C. 53) *Akademiya Keçesinin Tıyanagı* (1932c) vb. eleştiri yazıları ile Kasım Tınıstanov'un *Kasım İrlarının Cıyınagı* (1925) adlı eserini, daha sonra orta düzey mekteplerde okutulması için kaleme aldığı ders kitaplarını ve *Akademiyalık Keçeler* adlı piyeslerini defalarca rejim karşıtı olduğu gerekçesiyle suçlamıştır. Tokombaev, *Adabiyat Kıymılının Ar Kayısı Uçurunan* adlı yazısında Sıdık Karaçev'i de şu ifadelerle suçlar:

Edebiyatımızın ilk eserleri, yoldaş Sıdık Karaçev'in 1918'li yılında kaleme aldığı eserlerdir... Bu tarihten üç yıl sonra edebiyat ile alakalı konularda yoldaş Kasım Tınıstanov'un ismini duymaya başladık... Fakat bu iki yazarın eserlerini tam manasıyla incelemek, adı geçen yazarların eserlerini hangi siyasi düşüncenin etkisinde yazdıklarını iyi bilmek gerekmektedir Tınıstanov, eserlerini milliyetçi, Pantürkizm felsefesini temel alarak yazarken Karaçev ise feodalizmi kendisine yol edinmiş, devrime, devrimimize temelden karşı çıkmıştır (Cigitov, 2006, s.103).

Konu ile ilgili Ziyaş Bektenov'un hatıralarında da dikkate değer bilgiler vardır. 1933 yılının ağustos ayında M. Belotskiy⁷ (1895-1944) "Aalı Tokombaev ilk şiirini Lenin'e ithaf etti. Kasım Tınıstanov ise ilk şiirini Manas'a." diyerek Kasım Tınıstanov'a kızgınlığını dile getirir. Bunun üzerine Kasım Tınıstanov vakit kaybetmeden Belotskiy ile görüşüp dil biliminin tüm meseleleriyle ilgili yaklaşık üç buçuk saat süren bir konuşma yapar. Belotskiy Kasım'ın ilmine hayran kalıp "Yoldaş Tınıstanov sizle alakalı bazı yoldaşlar bana farklı bilgiler verdiler. Ben bugün sizin gerçek bir ilim adamı olduğunuza kanaat getirdim. Devletimizin sosyal bilimler ve sanat alanında gelişmesi için sizin gibi kişilere çok ihtiyaç var. Çalışmalarınıza devam ediniz. Benden bir yardım isteyecek olursanız, lütfen çekinmeyiniz." demiştir. Bu konuşmadan sonra Kirobkom (Kırgızskiy Oblostnoy Komitet: Kırgız Bölge Komitesi) bürosunda bazı kararlar alınır. "Aşağıda ismi geçen kişileri toplumdan soyutlayacağız." diyerek yaklaşık on kişinin ismi okunur. Bu listede Kasım Tınıstanov, Sıdık Karaçev, Kuseyin Karasaev, Kayridin Kasımbekov, Sultan Kurmanov, Turdakun Sopiyeve ve Mustafa Akmatov'un isimleri bulunmaktadır. Belotskiy hemen Kasım Tınıstanov'un ismini listeden çıkarttırır. Bunun üzerine Obkom'un (Oblastnoy

⁷ Dönemin Kırgız Bölge Komünist Partisinin birinci sekreteri.

Komitet: Bölge Komitesi) ikinci sekreteri Aytmatov⁸ da (1903-1938) Sıdık Karaçev'in ismini listeden çıkartır (Bektenov, 1996, s.54).

Kasım Tınıstanov da Karaçev gibi benzeri bir itirafname düzenlemiş, bunu hem sözlü hem de yazılı olarak ilan etmesine rağmen öldürülmekten kurtulamamıştı. Yine Aalı Tokombaev, Kasım Tınıstanov'un itirafından sonra *Tınıstan uulu Kasımdın Özünö Bergen Sını Cana Anın Sırı* adlı yazısında Tınıstanov'un pişman olmuş gibi yaptığını ama aslında düşüncelerini değiştirmedini iddia edecektir. Tokombaev, Karaçev'in 1934 yılındaki itirafı karşısında da benzeri bir tepki gösterecektir: "Her ne kadar Sıdık dava arkadaşlarının yolunda gitmeye devam etse de bizim Sıdık'ı onların elinden kurtarıp, yardım ederek onu yeniden kazanmamız, terbiyelememiz gerek." (Cigitov, 2006, s.105).

Sıdık Karaçev'in Mensur Eserleri

Modern Kırgız edebiyatının ilk hikâyesi Sıdık Karaçev'e aittir. Aslında Karaçev'in ilk hikâyeleri 1919-1929 yılları arasında *Kömök* gazetesinde yayımlanmıştır. *Kömök* gazetesinin sayfalarında Karaçev'in *Üylönüüdön Kaçtı*, *Süygönünö Koşula Albadı*, *Armanduu Eki Caş*, *Issık-Köl Boyunda*, *Aldangan Nur Kızı*, *Kükük Menen Zeynep* adlı hikâyeler de yayımlanmıştır. Yukarıda adı verilen ve Karaçev tarafından Tatarca kaleme alınan eserlerden sadece *Üylönüüdön Kaçtı* adlı hikâye Z. Mamıtbekov tarafından Tatar Türkçesinden Kırgız Türkçesine aktarılarak *Kırgızstan Madanıyatı* adlı gazetede yayımlanmıştır⁹ (Cigitov, 2006, s.101).

Cedit etkisi var mı: Karaçev'in kaleminden çıkan edebiyatta üç önemli unsur dikkat çekmektedir. Bunlardan birincisi *Ah Milletim* teması, ikincisi kadın- erkek eşitsizliği, üçüncüsü ise okumak ve bilim almanın önemidir. Bilim almanın önemi daha çok maddiyatla ilişkilendirilmiş ve tahsil görmeyen kimse zengin olamaz vurgusu özellikle Özbek Cedit edebiyatında da fazlasıyla yer almıştır. *Ah Milletim* teması, okumak ve bilim almanın önemi özellikle *Üylönüüdön Kaçtı* adlı kısa hikâyede ön plandadır.

Üylönüüdön Kaçtı: 1919 yılında *Kömök* gazetesinin şubat sayısında Tatarca basılmıştır. Hikâyedeki temel çatışma Rus gimnazisyasında (lisesinde) okuyan gençlerle Tatar okullarında okuyan öğrencilerin duyuş ve görüş farklılıkları üzerine kuruludur.

Hikâye uzunca yapılan doğa tasvirlerinden sonra köylerin birindeki hareketliliğe odaklanır. Rusya ve Türkistan'ın büyük şehirlerinden yaz tatili için köylerine dönecek olan öğrenciler için köyde hummalı bir hazırlık vardır. Çeşit çeşit yemekler yapılmakta ve çevre köylerden de insanlar, gelen öğrencileri görmek için buraya toplanmaktadır. Gökyüzünün berrak olduğu bir gece vakti öğrenciler köye gelir. Öğrencilerin gelişi bütün çevre köylerde de duyulur. Oyunlar eğlenceler tertiplenir ve gençler gönüllerince eğlenirler. Ertesi gün köyün öğretmeni Ahmet gençleri kendi evine davet eder. Temaşa ikinci vaktine kadar sürer, ikinci üzeri gençler zaman geçirmek için büyük bir tepeye tırmanma kararı alır. Bir taraftan zirvede memleketlerinin güzelliklerini izlerken diğer taraftan da İsmail Ağa'nın oğlu Sultan'ın düğününde neler yapacaklarını konuşmaya başlarlar. Ancak hararetle yapılan bu konuşmadan Sultan hiç memnun değildir. Sultan Tatar okulunda okumaktadır. Rus gimnazisyasında okuyan arkadaşları ile bir tartışmaya girer:

*Ben size evleneceğim dediğimi hatırlamıyorum. Evlenecek olsam çok daha önce evlenirdim.
Ama ben okuyup adam olmak, gelecekte kendi milletime fayda sağlamak, eğitimsiz halkımın*

⁸ Kırgız yazar Cengiz Aytmatov'un babası Törökül Aytmatov kastedilmektedir.

⁹ 7 Aralık 1967

hizmetinde nefer olmak, onları düştükleri çukurdan kurtarmak için bilim alıyorum. Kaç yıldan beri öz topraklarımı bırakıp, gurbet ellerde yabancı, zorluklar içinde, gece uykusuna bile hasret kalarak bunun için uğraşıyorum, insan olmak için uğraşıyorum (Kadırmanbetova, 2015, s.16).

Sultan insan sınıfına girmediikten sonra -bunun için en önemli şart okuyup bilim almaktır- kesinlikle evlenmeyeceğini tartışmada yineler. Tatar mektebinde okuyan diğer arkadaşları Sultan'ı desteklerken gimnazisyada okuyan öğrencilerden Kasımbek, Sultan'a şu sözlerle mukabele eder:

Sizin gibi Tatar mekteplerinde okuyan şakirt efendiler her zaman 'Millet, millet' der gibi görünüyorsunuz ama elinizden bir kuruşluk bile fayda gelmiyor. Tatarların 'milletim' sözü sizin başınızı döndürmüştü. Eşeğini kaybeden tüccar gibisiniz. Ne ileri ne geri gidebiliyor şaşkın bir hâlde ortada öylece kalakalıyorsunuz (Kadırmanbetova, 2015, s.17).

Kasım'ın bu ağır sözlerinden sonra tartışma büyür:

Kasım Efendi. Kendinizin kim olduğunu unutmayın. Rusça okuyanların çoğu kendilerinin kim olduğunu bilmiyor. İşin doğrusu size "milletin" de gereği yok. Hepinizin kafasında mektep bittikten sonra Ruslara yazıcı, tercüman gibi şeyler olma fikri var. Bunu yapabilirsiniz cahil halkın alın teriyle kazandığı paraları onları aldatarak kendi cebinize geçirip üç dört kadın alıp hayatımı en güzel şekilde yaşayayım diye okuyorsunuz (Kadırmanbetova, 2015, s.18) diyen Sultan yerinden kalkarak yürüyüp gider.

Rus ve Tatar okulu öğrencileri arasındaki bu tartışmanın üzerinden iki üç gün geçmeden İsmail Ağa'nın düğün hazırlıklarına başladığı duyulur, Sultan düğüne yakın bir zamanda atlanarak bir yere gider ve bir daha dönmez. Herkes Sultan'ın öldüğünü düşünürken yakın arkadaşlarından birine Sultan'dan gelen mektupta fazla tafsilat olmasa da ölmediği haberi vardır. Onun yolu uzun, maksadı ise halkının özgürlüğünü ve geleceğini düşünmekti sözleriyle hikâye biter.

Diğer hikâyelerinde olduğu gibi Cedit edebiyatı etkisinin açıkça görüldüğü bu hikâyesinde geçen *Ah Milletim* kelimesi Sıdık Karaçev'in çok ağır bir şekilde eleştirilmesine ve Pantürkizm ideası temelinde eserler kaleme aldığı suçlaması ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Nitekim dönemin önde gelen kızıl kamçı eleştirmenlerinden Aalı Tokombaev şu şekilde yazacaktır: "1918 yılından itibaren 'milletim', 'müdanası' diyerek Sıdık Karaçev edebiyat dünyasına ilk adımını attı." (Tokombaev, 1933'ten aktaran Cigitov, 2006, s.103).

Erksiz Kündördö: Kadın- erkek eşitsizliği temasının ön planda olduğu uzun hikayedir. Kızların yaşlı erkeklere itibar ve zenginlik elde etmek amacıyla aileleri tarafından üçüncü, dördüncü eş olarak verilmesi konusunu merkeze alan eserde olaylar iki gencin arasındaki aşk etrafında gelişmektedir.

Erksiz Kündördö 1928 yılında kitap şeklinde yayımlanmıştır. Bu hikâye yazarın daha önce Tatarca yayımladığı *Süygönünö Koşula Albadı* hikâyesinin yeniden işlenmiş ve eklemeler yapılmış hâlidir. *Süygönünö Koşula Albadı* hikâyesinin başkahramanı Zuura, Cedit lisesinde eğitim görmüş bir kızdır. Kendisi gibi yeni usulle talim görmüş Çolponbay adlı delikanlıya âşık olur. Çolponbay da Zuura'yı canı gönülden sever. Zuura'nın babası Kaçkınbay gençlerin beraber olmasına mâni olur. Bu evlilikle zenginleşmek isteyen Kaçkınbay genç kızını yetmiş yaşındaki Acı adında zengin birisine dördüncü eş olarak vermeyi kabul eder. Kız, Acı'ya gönderileceği gece sevdiğine kavuşmak için evden kaçarak dağlara çıkar, dağlarda kurtlara yem olur. Mal mülk için kızının ölmesine sebep olan Kaçkınbay'ı halk lanetleyerek köyden kovar.

Bu hikâyenin içeriği *Esaret Günleri*'nde korunsada birçok olay halkası eklenmiş, kahramanların isimleri ve karakterleri değiştirilmiştir.

Erksiz Kündördö doğa tasvirlerinden sonra soylu bir aileden gelen Mamırbay'ın tanıtımı ile başlar. Mamırbay, yaşadığı bölgenin en zengin adamıdır. Malı mülkü çoktur. Üç karısı vardır. Yaşı epey ilerlemiştir ama gücü kuvveti yerindedir. Bu yüzden dördüncü bir eş almak istemektedir. Kendirbay ise bölgede son derece itibar edilen bir molladır. Kendirbay Molla, ilim tahsil etmiş birçok din adamıyla girdiği tartışmaları kazanmış, kapısının önünde dua etmek için her gün onlarca kişinin beklediği, çocuğu olmayanlara, hastalara, sıkıntısı olanlara nefesi ile yardım eden ve onların getirdiği hediyelerle geçinen bir hocadır. Hikâyenin merkezindeki kişiler ise Cıpar ve Cunuş'tur. Cıpar, Kendirbay Molla'nın kızıdır. Bir düğünde -gençlerin eğlence amacıyla toplandığı bir oyunda- Cunuş'u görmüş ve ona âşık olmuştur. Cunuş ise Tatar mektebinde okuyan bir gençtir. Yaşadığı yerdeki çocukları toplayıp onlara yeni usul okumayazma öğretmiştir. "20. yüzyılın ilk yirmi yılı, özellikle de onlu yıllar Orta Asyalı yazar ve aydınların yeni tarzda eğitim yoluyla halkı aydınlatmaya çalıştıkları bir dönemdir." (Söylemez, 2019, s. 152). Aydınların ortaya koymaya çalıştıkları bu oluşum burada Cunuş üzerinden anlatılmaya çalışılmıştır. Alışlagelen mahalle mekteplerinde hiçbir şey öğrenemeyen öğrenciler onun derslerinde çok başarılı olmuşlardır. Bu durumun bölgede duyulması mahalle mekteplerindeki mollaları rahatsız etmiştir. Mollalara göre Cunuş'un öğrencileri dinlerinden olacaklardır. Mollalar Cunuş'u bölge merkezine defalarca şikâyet eder, kaymakam yardımcısına rüşvet vererek Cunuş'u polis merkezine aldırırlar. Cunuş tehdit edilir ve çocukların dinleri ile ilgili konulara girmemesi sıkıca tembihlenir. Cunuş ve Cıpar'ın arasına bölgenin zengini Mamırbay ve Cıpar'ın babası Kendirbay girer. Kendirbay kızını memnuniyetle Mamırbay'a dördüncü eş olarak verir. Düğün hazırlıkları yapılır ancak gençler düğün gecesi kaçar. Kaçan gençler fazla uzağa gidmeden yakalanırlar. Cunuş hapse atılır, Cıpar ise -karısı olacak kadını bir bacaksıza kaptırdı- dedikodusundan çekinen Mamırbay'a dördüncü karı olur. Cıpar'ın mutsuz evliliği henüz bir yılını doldurmuşken Cunuş hapisten çıkar ve Cıpar'ı bulur. Gençler bir kez daha kaçmak için bir plan yaparlar. Bu sırada Mamırbay'ın obası göç etmeye hazırlanmaktadır. Çünkü Çarlık yönetimi I. Dünya Savaşı'nda zor duruma düşmüş ve Orta Asya'dan asker toplama kararı almıştır. Ayrıca bölgede huzursuzluklar başlamış, Rus köylerine saldırılar olmuştur. Mamırbay'ın obası da topluca bölgeyi terk edecek ve Çin'e doğru yola çıkacaktır. Yolda dar bir dağ geçidinde buluşup kaçmak üzere anlaşılan âşıkları bu sefer de ölüm ayırır. Cıpar kafileden geri kalarak Cunuş'la sözleştikleri yerde biraz bekler ama Cunuş yoktur. Bu sırada kurt ulumaları duyulur. Genç kız korkar ve atını biraz sürer... Mamırbay'ın adamları ise kaybolan Cıpar'ı aramaktadır. Ancak genç kızın atının ayakları karda kaymış ve uçuruma yuvarlanmış. Cıpar'ın cansız bedeni düştüğü yarın dibinde kalmıştır.

Klasik bir Cedit hikâyesi olan bu şablonun benzerleri Türk ve Özbek edebiyatlarında da vardır. Cedit edebiyatı ve Sovyetler Birliği'nde edebiyatı şekillendiren toplumcu gerçekçi edebiyat arasında neredeyse hiç farkın olmaması altı çizilmesi gereken hususlar arasındadır. Kadın-erkek eşitsizliği, halkı kandıran mollalar, dinin bazı hokkabazlar tarafından kendi çıkarları için kullanılması, zenginlerin emek sömürüsü yapan hırsızlar olarak görülmesi vs. konularının aynını Anadolu'da vücuda getirilen edebiyatta da görmek mümkündür.

Vurun Kahpeye'deki (1926) Aliye Öğretmen, *Esaret Günleri*'ndeki (1928) Cunuş Öğretmen'in dişi hâlidir. *Vurun Kahpeye*'nin zengini Uzun Hüseyin ve *Esaret Günlerinde*'nin zengini Mamırbay arasında fark neredeyse yoktur. *Vurun Kahpeye*'nin din adamı Hacı Fettah ve *Esaret Günlerinde*'nin din adamları Kendirbay ile dinimiz elden gidiyor diyerek kaymakamlığa Cunuş'u şikâyet eden mahalle mektebi mollaları da aynı kalemde çıkmışçasına benzerdir.

Altı çizilmesi gereken bir diğer konu da hikâyenin yazıldığı dönemde okur kitleleri arasında uyandırdığı yankıdır. *Erksiz Kündördö*'yü okumak isteyen birçok edebiyat meraklısı kitabı elde etmek için uzun uğraşlara girmiş, elinde kitap olanlar ise aynı hikâyeyi defalarca okumuştur (Tokombaev, 1934, C.97).

Erik Tañında: Sıdık Karaçev'in 1929 yılında basılan hikâyesi *Erik Tañında* diğer eserlerinden ayrılmayan bir yapıya sahiptir. Ürkün Vakası gerek Kırgız halk edebiyatına ve gerekse Kırgız modern edebiyatına yansımıştır. Özellikle modern edebiyatta Ürkün konulu birçok öykü ve roman bulunmaktadır (Aşlar, 2017, s.4). Karaçev'in bu eseri de Ürkün Vakası'ndan izler taşır. Eserde, Kasım adlı bir genç, daha birkaç yıl önce 1916 yılında Çarlık Rusya'ya karşı Türkistan halkı tarafından yapılan ayaklanma olan Ürkün Hadisesi'nin acı hatıralarıyla dolu Issık Göl kenarında arkadaşlarıyla zaman geçirmek için buluşur. Kasım'ın baktığı her yer artık umut doludur. Çünkü Ekim Devrimi yapılmıştır. Bu buluşmaya hikâyenin merkezdeki kahramanı Akmat da gelir. Akmat etrafta çok sevilen şakacı biridir. Olayları hikâye edişi çok ilginç olduğundan arkadaşları Akmat'a annesi ile aralarında geçen eski-yeni çatışmasını ve annesinin nasıl değiştiğini anlattırır. Akmat 1919 yılında Kızıl Ordu saflarına katılmış ve iki yıl boyunca Fergana'daki basmacılarla savaşmıştır. Ağır yaralanan Akmat'ı hava değişimi için doğduğu köye göndermişlerdir. Doğduğu köyde Sovyet iktidarı kurulsa da eski âdetlerin hâlâ devam ettiğini gören Akmat annesine rağmen ısrarla bu âdetlerle savaşmaya başlar.

Dincilerin etkisini azaltmak için mücadeleye başlamak gerektiğini sezdim. Bir fırsatını bulursam bir ekip kurmanın da zamanı geldiğini unutmadım. Kadınları erkeklerle denk hukuklu kılma, başlık parası, gençken evlendirme gibi âdetlere karşı acımasız bir savaşa girmenin ve cahillikle mücadele ile okuma-yazma kursları açmayı da öncelikli olarak kendime hedef olarak koydum. İşte, benim köyüme dönmemdeki asıl sebepler bunlardı (Kadırmanbetova, 2015, s.24).

Akmat'ın köyünde sınıflar arası mücadelenin tarafları tam olarak ortaya çıkmamıştır. *Komsomolların* (Kommunistiçeskiy Soyuz Molodeji: Genç Komünistler Birliği) içinde eski zenginlerin çocukları da vardır. Ayrıca Akmat'ın annesi örf ve âdetlere sıkı sıkıya bağlı bir kadındır. Oğlundan -zengin sınıftan olsa da- uzaktan akrabalarının yanına gitmesini, aileden ölenlerin mezarlarını ziyaret edip Kur'an okumasını ister. Ancak Akmat bunların hiçbirini yapmaz. Ona göre akraba olsa da ezici sınıftan olan zenginler ziyaret edilmez, kemikleri toprağa karışmış bir ölünün de kimseye faydası olmaz. "Sen istediğine inan anne. Sana karışmayız. Ama biz sadece gözümüzün gördüğü, sırrını bildiğimiz şeye inanırız." (Kadırmanbetova, 2015, s.36).

Hikâyenin ilk bölümü Akmat'ın köyde eski âdetler ve geleneklerle mücadelesi şeklinde geçer. Bıkıp usanmadan tarım işlerinde yeni teknolojileri kullanmak gerektiğini köylülere anlatır, toplantılarda toprak ağaları ve onların kuyruklarına karşı ateşli konuşmalar yapar.

Akmat ve diğer komsomol gençler Meder adlı birine 13 yaşındayken ikinci eş olarak verilmek istenen Kencekan adlı kızın düğününe giderek bu düğünü engeller ve polis çağırırlar. Meder, Akmat'ın amcasıdır. Akmat önce mallarını vergiden kaçırdığı için onu ihbar etmiş, ağır bir ceza ödemesine sebep olmuş, şimdi de düğününe polis çağırarak evliliğini engellemiştir. Annesi buna çok kızmıştır. Eski âdetlere körü körüne bağlı olan kadın için akrabalık ilişkileri yeni düzenden daha önemlidir. Bu olaydan sonra Akmat köyde çok durmaz. Okumak için *M* şehrine giderek parti mektebine girer. Okulda okumaya başlayalı bir buçuk yıl olmuştur ama ne o eve mektup yazmış ne de evden mektup gelmiştir. Akmat parti mektebini bitirdikten sonra *K* şehrindeki kömür madenine yönetici olarak gönderilir. Burada evlenir. Kendince bir hayat kurar. Karısı ile birlikte annesini yaşadığı şehre davet etmeye karar verir. Annesi başlarda şehirdeki hayatı pek

sevmez, eleştirir. Akmat annesinin teknolojik yenilikleri görmesi için sinemaya götürür ancak ekranda aslanları gören kadın korkup kaçar. Yine tiyatrodaki oyunun sonunda kadın oyuncuların açık elbiselerle dans etmesine kızar ancak giderek teknolojik yeniliklere alışan yaşlı kadın bütün bunların okumak bilim almak vasıtasıyla olduğunu yavaş yavaş kavrar ve köyüne döner dönmez Sovyet hükümetinin en önde giden savunucularından biri hâline dönüşür. Okuma-yazma bilmediği için ilk iş açılan kursa yazılır ve yaşına rağmen hızlı bir şekilde okuma-yazma öğrenir. Yeni Rus harfleri Arap harflerine göre daha kolay öğrenilmektedir. Kızlarını okula göndermek istemeyen eskinin temsilcilerine kızar, kız çocuklarının okula gitmesi için elinden geleni yapar. Köyde kadın temsilciliğinin kurulmasına önayak olur. Akmat'ın annesi bu şekilde yeni zamanın insanı hâline gelir ve yeni çağın aktif propagandacısı olur.

Hikâyenin yazılış amacı net olarak ortadadır. Herhangi bir sanat kaygısı gütmeyen yazar bu yüzden açık bir propaganda aracı hâline getirdiği hikâyesinde belirttik hakikate düşmüştür. Ayrıca hikâye Ürkün Hadisesi'nin acı hatıralarının taze olduğu bir zaman diliminde geçmektedir. Konuya dair Ziyayev'in verdiği tarihî bilgiler dikkat çekicidir:

Kırgız isyanlarının temel sebepleri son on yıl içinde onlara ait 200 bin hektar toprağın kamulaştırılması oldu. Orman alanlarının ellerinden alınması da kötü sonuçlar doğurdu. Sonunda Kırgızlar hayvan bakmak için yaylaların yetmemesi dolayısıyla çok zor durumda kaldılar. Pişpek ve Prjevalsk'a Rusya'dan gelen 40 bin ailenin yerleşmesi Kırgızların ekonomik çıkarlarına zarar verdi (Ziyayev, 2007, s.380'den aktaran Aşlar, 2017, s.3).

Tarihî kaynaklar eserlerde yansıtıldığı gibi yumuşak bir geçiş olmadığını göstermektedir. Sovyetlerin gerek ekonomik olarak yaptığı yanlışlar gerekse Kırgızistan yönetimine merkezden atanan ve bölgeyi ve insanı tanımayan yöneticilerin yaptığı hatalar aslında bölge halkının Komünizmi canı gönülden kabullenmediğini göstermektedir. Kırgızların içinden çıkan ilk devlet adamlarından Cusup Abdrahmanov günlüğünde bu tür yöneticileri "Komünist Parti üyeliği olan kolonizatörler" olarak nitelendirmektedir (Altymyshova & Hasaneva, 2019, s. 351).

Teñdik Colunda: 1929 yılında kaleme alınan *Teñdik Colunda* Karaçev'in Kırgızca kaleme aldığı ilk tiyatro eseridir. Yazar tarafından iki perdelik komedi olduğu söylenen dramada güldürü öğeleri yok denecek kadar azdır.

Elli yaşlarındaki Çodon'un 24 yaşında Satkın isimli bir oğlu ve 16-17 yaşlarında Canarkan adında bir kızı vardır. Satkın Taşkent'te okumakta ve yeni döneme göre eğitim almaktadır. Sovyetler Birliği ile meydana gelen değişiklikleri en yakından gören Satkın, öğrendiklerini kız kardeşine de aşılamıştır. Eski âdetlere göre yaşayan ve örflerine bağlı olan baba Çodon ve çocukların annesi Zulayka ile bu yüzden sık sık tartışmaktadırlar. Canarkan'ın sözlüsü evlidir. Evli bir adamın diğer eşi olarak evlenecek olan Canarkan'ın mihiri de alındığı için anne ve baba geleneklere karşı çıkmak istememekte, Satkın ise babasına karşı çıkmaktadır (Cigitov, 1991, s.51).

Kadın-erkek eşitsizliğine odaklanan eserde annesi Zulayka ile girdikleri tartışmada Canarkan yeni gelen devirle birlikte haklarını çok iyi öğrendiğini ve ailesinin evlenmesini istediği kişi ile kesinlikle evlenmeyeceğini açıkça söyler. Zulayka ise âdetlerden, geleneklerden kaçamayacaklarını ve verilmiş sözlerinin olduğunu söyleyerek çocuğuna kızar. Aynı tartışma konusundan Satkın da çok rahatsızdır. Canarkan Satkın'ın yakın arkadaşı ve köyün aktif komünistlerinden Suban'a âşıktır. Suban da Canarkan'ı sevmektedir. Satkın kız kardeşi ve yakın arkadaşının evlenmelerini sağlamak için babasına bir oyun düşünür. Babasının üye olduğu Koşçu'da (Fakir köylüler kooperatifi) yolsuzluklar olmuş ve soruşturma devam etmektedir. Ancak Çodon babasının okuma-yazma bilmemesinden faydalanarak kendi yazdığı ve mahkeme kararı süsü verdiği kâğıdı evlerine göndertir. Sonra evdeki okuma-yazma bilen kişi olarak kararı okur. Karara göre babası Çodon'a kooperatifteki zarar nedeni ile iki bin som ceza kesilmiştir.

Çodon bunu duyunca irkilir. Bütün varını yoğunu satsa bile bu parayı bir araya getirmesi şüphelidir. Telaşla atlanır ve para aramaya çıkar. Ancak kimseden para bulamaz. Satkın ve Suban, Çodon döndüğünde Suban'ın bankadan para bulduğuna Çodon'u inandırırılar. Ama bir şartları vardır. Canarkan ve Suban evlenecektir. Çodon çok sevinir ve buna razı olur ancak gençler paranın ertesi gün hazır olacağını şimdi para yerine bir senet olduğunu söyleseler de Çodon gençlere inanmaz. Tartışma büyür. O gün 8 Mart dünya kadınlar günüdür.

Satkın: Sizin yönettiğiniz zaman geçti. Artık yönetim bizde. Söylediğimiz fikirlere güzellikle inanmazsan inanma. İnanmaman bize lazım değil. Biz kendi bildiğimizi yapacağız.

Çodon: Yap ne yapacaksan da seni ayaklarından asayım baş aşağı.

Satkın: Yok asamazsın, bu devirde bizi öyle kolay kolay asamazsın. Kalkın hadi. Canarkan, Suban gidiyoruz. Çodon Ağa razı değilse emekçi halkın tamamına yarısını oluşturan kadınlar buna razı. Akşam tertiplenen 8 Mart kutlamalarına gideceğiz. Yürüyün, razı olmayanlar ağızlarını açıp bakıversin.

Çodon: Gidemezsin, evden çık da bir gör ne olacak!

Satkın: Gideceğiz, bu akşam komsomol düğünü nasıl olurmuş bunu gören halk gençlerden örnek alsın. Hadi yürüyün. Emekçi kadınların özgürlük gününde Canarkan'la birlikte onun gibi binlerce kadın da özgürlüğe kavuşacak (Karaçev, 1967, s.130).

Daha sonra Lenin'i öven bir şiirle perde iner.

Dramadaki çatışma yeni dönem ve eski dönem arasındaki duyuş ve görüş farklılığı üzerine kuruludur. Özellikle kadın hakları ve kadınların küçük yaşlarda evli erkeklerle sonraki eş olarak evlendirilmelerinin eleştirildiği şablon hem Cedit edebiyatının hem de toplumcu gerçekçi Sovyet edebiyatının ortak özellikleri arasındadır. Ceditçilerin ve Komünistlerin ortak özelliği olarak nitelenebilecek bu şablonun benzerini Sıdık Karaçev'i Pantürkist olmakla suçlayarak idam edilmesinde payı olan Komünist yazar Aalı Tokombaev'in eserlerinde de görmek dikkat çekicidir (Artıkbaev, 2003, s.84).

Satkın ve Canarkan'ın dramının yazıldığı dönemde var olan Kırgız aile kültüründe olmayan davranışlar sergilemeleri, bir baba ve oğul arasında döneme göre oldukça sert diyalogların geçmesi, 16 yaşındaki Canarkan'ın bir kadından ziyade genç bir erkek gibi davranışlar sergilemesi ve inandırıcılıktan uzak kurgu, altı çizilmesi gereken hususlar arasındadır. Ayrıca yazar tarafından komedi olarak tarif edilse de eser drama daha yakındır.

Satkın dönemin komünist gençliğinin genelini yansıtan bir tip olarak çizilirken karşısındaki çatışma kişisi babası Çodon'dur. Çodon eski âdetlerin temsilidir. Komünizmin toplum içinde yeni yeni yerleşmeye başladığı dönemde Kırgız toplumunda yerleşik olan birçok âdetin sistem tarafından yok sayılması ortaya bir kuşak çatışmasının çıkmasına neden olmuştur. Hikâye genel itibarıyla bu kurgu üzerine inşa edilse de eserde var olan belirtik hakikat inandırıcılığı etkilemiş, itibarî âlemlerle haricî âlemin arasının açılarak sarsıcılıktan uzak bir propaganda üslubunun oluşmasına neden olmuştur.

Karaçev'in eserleri kronolojik sırayla incelendiğinde yazarın duyuş ve görüşündeki değişikliği fark etmek mümkündür. Yıllar içinde *Ah Milletim* çizgisinden toprak altındaki ölülerin insana hiçbir faydası olmayacağı ve insanın sadece gördüklerine inanması gerektiği çizgisine gelen yazarın eğitim aldığı Cedit mektebinden edindiği fikirleri Sovyet iktidarının pekişmesi ile değiştirdiği ve farklı bir çizgiye geldiğini söylemek mümkündür.

Sonuç

Kırgız kültür hayatı 1920'li yıllarda inanılmaz bir hızla şekillenmeye başlamıştır. 1928'lere gelindiğinde Bişkek'te ilk oyunların sahnelendiği millî tiyatro salonu açılmıştır. Gazeteler, dergiler, okul kitapları ve ilk edebî eserler bu kültürel hayatın iç dinamiklerini meydana getirmişlerdir. Bu sürece edebiyata ve sanata hevesli gençleri bir araya getirmeyi başaran *Kızıl Uçkun* (Kızıl Kıvılcım) derneğinin katkısı büyük olmuştur. 1932 yılının ekim ayında Kırgızistan Yazarlar Birliği'nin kurulması kültürel ve edebî gelişimin varlığını perçinlemiştir. Elbette tüm bu kültürel gelişim süreci Komünist Parti'nin denetimi altında gelişim göstermiştir.

1930'lu yıllar parti yöneticilerinin sanat ve kültürel faaliyetlere baskısını arttırdığı, edebiyat ve sanat eserlerinde ideolojik yanlışların arandığı yıllar olmuştur. Bu süreç henüz 1940'lara gelmeden ağır trajedilerin yaşanmasına neden olmuştur. Stalinizm, özellikle Alaş Ordo oluşumu ve Cedit mektepleri ile bağlantısı olan Türkistanlı aydınların katledilmelerinde başrol oynamıştır (Buyar, 2017, s. 83-84).

Sıdık Karaçev de tıpkı Kasım Tınıstanov ve diğer Türkistanlı soydaşları gibi Stalinizm teröründen kurtulamamış, 1937 yılında idam edilerek hayatına son verilmiştir.

Edebiyatın tanımlama aracı olarak kullanılması, oyalama ve vakit geçirme işlevinin yanında kavramları tanımlamada hikâye, roman, şiir ve drama gibi türlerin kullanılması partinin edebiyat üzerindeki etkisinin tam olarak oluşmadığı yıllarda yazılan eserlerin daha sonraki yıllarda farklı yorumlanmasına neden olmuştur.

Kırgızistan sahasında ve bütün Orta Asya'da birçok aydının öldürülmesine sebep olan sorunun temelinde yatan asıl unsur, tanımların nasıl yapıldığı ile ilgilidir. Cedit edebiyatının tanımları daha çok milliyetçiliği içine alan bir çizgide iken Komünist edebiyat ahlaki köleliği kabul eden tanımlar üzerinden gitmiş ve Rus şovenizmine boyun eğmiştir. Sıdık Karaçev'in eserleri yüzünden yargılanarak öldürülmesi dönemin şartları itibarıyla baskın olan dünyayı tanımlama şekli ile uzlaşmak istemesine rağmen buna fırsat verilmemesi ile ilgilidir.

Extended Abstract

The Soviet Union used press and literature to tell the world how it defined societies. In this context, the meaning attributed to literature, which is seen as a publishing tool, has also affected the contents of the works. The first press organ of the Soviets was the *Erkin Too* newspaper published on November 7, 1924. This newspaper has an important place in laying and developing the foundations of Kyrgyz literature. Later, *Leninchil Cash*, *Sabattuu Bol* and *Cer Tonkorushu* newspapers were published. Students made up the majority of those whose poems were published in these periodicals of the period. Among these students, A. Tokombaev, M. Tokobaev, M. Elebaev, C. Camgirchiev, B. Kenensariiev were important names in modern up-to date Kyrgyz literature in the ongoing process.

One of the founders of Kyrgyz storytelling, Sydyk Karachev's first story books started to be published in this period. Karachev worked in the *Komok* newspaper in Almaty before the October Revolution, and during this period he produced works in Tatar Turkish. His poems, published after the October Revolution, have not been brought together yet. Many of his poems support Soviet domination. Sydyk Karachev wrote poetry but owes his fame to his prose. He wrote his first stories in Tatar language. *Armanduu Eki Cash*, *Kukuk Menen Zeynep*, *in Isik Slave Neck*, are some of them. The content of most of his stories in this period is related to the inequality of women and men. Some of his stories are still not translated into the Kyrgyz language. He also gave works in the field of drama, and his first work in this field was a play called *Vazife*. Karachev was one of the first translators of Kyrgyzstan. A. S. Pushkin, L. Tolstoy and A.P. He translated

Chekhov's works into the Kyrgyz language. He continued his journalistic activities in *Erkin Too* after the *Komok* and *Tilchi* newspapers in the cities of Almaty and Tashkent. He used the nickname's of *Aykin*, *Zakim* and *Chalkanچی* in the newspapers. Sydyk Karachev has a great role in the coming up of literary genres in this newspaper.

An element of perception has emerged in the Soviet Union that deals with the struggle between classes. This thought caused a harsh criticism in the countries of union. The authors who created works with innovative thinking were sentenced to severe punishments. The leading ones are Kasim Tinistanov and Sydyk Karachev. The authors who worked in *Molodaya Gvardiya* magazine in Moscow in 1922 formed a new literary group and the named it *Oktyabr*. Their aim is to create a Communist line. They founded the magazine *Na Postu* and criticized the prominent writers of the period with heavy language. Some works of A. Zonin and Maksim Gorkiy have been accused of the fact that there is nothing in common with the revolution. In the Kyrgyzstan, Aali Tokombaev became prominent with his severe criticisms. He criticized Karachev with severe language and saw it as anti-revolutionary. Karachev had to accept some accusations to get rid of repression and accusations. Tokombaev repeatedly accused Kasim Tinistanov's *Cynynagi of Kasim Irirs*, textbooks he wrote as a resource book for schools, and one of this plays on the grounds that he was anti-regime.

The first story of modern Kyrgyz literature belongs to Sydyk Karachev. He wrote his first stories in the Tatar language and published these stories in the newspaper *Komok*. *The Uylonuudon Escaped*, *Suygonuno Koshula Albadi*, *Aldangan Nur Daughter* are one of them. However, only the work named the *Uylonuudon Escaped* from the stories of Karachev was translated into Kyrgyz Turkish. The works of Karachev, who studied in the Cedit schools opened by the Tatars, are based on the name of *Oh my nation*, the importance of equality between men and women, reading and getting science. Especially in his book called *Uylonuudon Escaped*, the importance of reading and getting science is emphasized. The work is based on the difference of view between young people in Russian schools and young people in Tatar schools. There is a lot of Cedit influence in this work and the word *Oh my nation* in the story caused him to be criticized very heavily and faced with the accusation that he wrote his works on the basis of the idea of Panturkism.

Another work that caused criticism of Sydyk Karachev is *Erksiz Kundordo*, where the theme of equality between women and men are at the forefront. In order to become rich, the issue of giving families their daughters as the third fourth wife to old men and the love between the two young people was covered in the story. This work consists of additions to a story that the author previously wrote in Tatar language. Hero names and characters in the work have been changed. Similar stories of this kind are found in Turkish and Uzbek literatures. There is no difference between Cedit literature and the socialist realistic literature that shapes literature in the Soviet Union. Inequality between women and men, mollas who deceive the people, people who use religion for their own interests are also seen in these literatures. Aliye Teacher in *Vurun Kahpeye* and Cunush Teacher in *Bondage Days*, Long Huseyin, rich in *Vurun Kahpeye* and Mamirbay, rich in *Bondage Days*, can match.

Another issue that should be addressed in the period of *Erksiz Kundordo* is the reaction of the reader. Long efforts were made to obtain the book. In the story of *Erik Tañunda*, published in 1929, the equality of women and men, the importance of reading, a comparison of the old text and the new text was made.

The first theater work by Karachev written in Kyrgyz is *Teñdik Colunda*. In this drama, it seems that the elements of humor are almost nonexistent and are based on equality between

women and men. As can be seen, the same subjects are always emphasized in the works of Karachev.

As of 1930, party administrator manager their pressure against arts and cultural activities. In a short time, this pressure led to the execution of Turkist intellectuals. Sydyk Karachev is one of the leading writers who were murdered for their opinions. The fact that the definition of Cedit literature has more nationalism and has hostility towards the Russians has been seen as the main factor causing the killing of intellectuals in Kyrgyzstan and all of Central Asia.

KAYNAKÇA

- Akmataliev, A. A., Baygaziev, S. O., Caynakova, A. C., Marazıkov, T., Musaev, S. C., Sadıkov, T., & Erkebaev, A. E. (2015). *Kırgız edebiyatının tarihi XX-kılımdın Kırgız edebiyatı (20-60- Cıldar)*. Bişkek: Avrasiya Bas.
- Altımuşova, Z. (2013). Kırgızistan'da ilk millî gazetenin tarihçesi (1924-1940). *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29, 73-90. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sufesosbil/issue/11408/136214>.
- Altımyshova, Z. & Hasanaeva, L. (2019). Devlet adamı C. Abdrahmanov ve günlüğünün tarihi kaynak olarak değerlendirilmesi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 42, 341-360. doi:10.21497/sefad.675365.
- Artıkbaev, K. (2003). *Alı Tokombaev (XX. kılımdağı Kırgız cazma edebiyatında Negiz Saluuçunun çıgarmaçılık düynösü cönündö)*. Bişkek: Biyiktik Basması.
- Aşlar, H. (2017). Kırgız halk şiirinde 'ürkün' yansımaları. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(4), 1-11. Erişim adresi: http://journals.manas.edu.kg/mjsr/archives/Y2017_V06_I04/7a3e4c22faa41e5b4c472543bbcf727.pdf.
- Bektenov, Z. (1996). *Zamandaştarım cönündö eskerüü (adabiy eskerüülör)*. Bişkek: Plus Basması.
- Buyar, C. (2017). Kırgız tarihi (başlangıcından 1991 yılına kadar). Cengiz Buyar (Ed.) *Kırgızistan: tarih-toplum-ekonomi-siyaset içinde (s.47-91)*. Bişkek: Byr Publishing House.
- Cigitov, S. (1982). *Körküm söz maseleleri*. Frunze: Kırgızistan Basması.
- Cigitov, S. (1991). *Keçekinın sabaktarı bügünkünün talaptarı (izildö sın makalalar)*. Frunze: Adabiyat Basması.
- Cigitov, S. (2006). Karanlık yıllar ve bir mihenk taşı: Sıdık Karaçev. (Kemal Göz, Çev.). *Manas Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, 94. Erişim adresi: http://journals.manas.edu.kg/mjsr/oldarchives/Vol08_Issue15_2006/461.pdf.
- Dimitrieva, T. V. (1966). Na postu. dement'ev A. G (Ed.), *Oçerki İstorii Russkoy Sovetskoy Jurnalistiki (1917-1932) içinde (s.389-398)*. Moskva: İzdatelstvo Nauka.
- İbraimov, O. (1991). *İstoriya Kırgızskoy Sovyetskoy liriki 1920-50e godı*. Bişkek: Kırgızistan.
- Kadıрманbetova, A. (2015). Sıdık Karaçev. *Okurmandın Kitep Tekçesi içinde (s. 3-133)*, 1, Bişkek: İmak Ofset.
- Karaçev, S. (1967). *Erik taınıda, povestler ırlar kotormolor*. Tügölbay Sıdıkbekov(Ed.). Frunze: Kırgızistan Basması.
- Karasaev, H. (2001). *Husein Naama*. Bişkek: Kırgızistan Basımevi.
- Mamıtbekov, Z. Ç. (1970). Kırgız Sovyet cazma edebiyatının algaçkı saamalıkları. *Ala Too Dergisi*, 5, 149.
- Özdemir, B. (2019). Jenotdel (komünist parti kadın birimi) ve Türkistan'daki çalışmaları. *Bilig – Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 91, 161-185. doi: 10.12995/bilig.9107.
- Sadıkov, A., Asanaeliev, K., Baygaziev, C., Cigitov, S. & Kerimcanova, B. (1987). *Kırgız Sovet edebiyatının tarihi*. Frunze: İlim Bas.
- Söylemez, O. (2019). *Türk dünyasında tarihî roman ve milli kimlik*. Ankara: Bengü Yay.
- Tokombaev, A. (1932a). Akademiya keçesi tuuraluu. *Kızıl Kırgızstan*, 44(4).
- Tokombaev, A. (1932b). Tınstan uulu kasımdın özünö bergen sını cana anın sıru. *Kızıl Kırgızstan*, 53.
- Tokombaev, A. (1932c, 6 Mart). Akademiya Keçesinin Tıyanagı. *Kızıl Kırgızstan*.
- Tokombaev, A. (1933, 8 Ağustos). Adabiyat Cat İdeadan Tazalansın. *Kızıl Kırgızstan*.
- Tokombaev, A. (1934, 27 Nisan). Sıdıktın Erksiz Kündörü. *Kızıl Kırgızstan*, 97.
- Ziyayev, H. (2007). *Türkistan'da Rus hakimiyetine karşı mücadele (XVIII. – XX. asır başları)*. Ayhan Çelikbay (Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

KISASÜ'L-ENBIYÂ TERCÜMESİNDE BİRLEŞİK FİLLER I*

COMBINED VERBS IN QISAS AL-ANBIYÂ TRANSLATION I

Mariana BUDU**

Öz

XI. yüzyıl ve sonrasında Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Türk boyları kendileriyle birlikte edebî geleneklerini de beraberinde getirmişlerdir. Böylece Anadolu'da Oğuz şivesine dayalı yeni bir yazı dili gelişmeye başlamıştır. Aynı zamanda Arapçadan ve Farsçadan tercüme başlanmıştır. Bu dönemde mesnevi, Kur'an tercümeleleri, siyer, fıkıh, tezkiretü'l-evliya, tasavvufî ilgili metinler, siyasetnameler, tıp vb. alanlarında birçok eser tercüme edilmiştir. Böylece bu dönem, Türk dili ve kültür tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Her ne kadar bu dönemde Arapçadan ve Farsçadan tercüme yoluyla eserler verilse de, bu tercümelelerde yabancı unsurların fazla karışmadığı bir dönem olmuştur. Türkçenin dönemlerine bakıldığında, söz varlığı içinde yer alan isim, sıfat, edat gibi kelimelerde yabancı unsurlu kelimeler de bulunmaktadır. Buna karşı bu dönemlerde fiiller hep millî bir görüş sergilemiştir, hatta yabancı kökenli kelimeler Türkçe eklerle fiilleştirilerek kullanılmıştır. Türkçede binlerce yabancı kelimenin isim kökenli olduğu hâlde fiil alışı verişi olmadığını söylenebilir. Ayrıca geniş anlam imkânlarıyla, zaman ve eylem çeşitleriyle dile son derece zengin ifade imkânı vermektedir. Bu çalışmada, XV. yüzyılın sonlarına doğru Farsçadan tercüme yoluyla meydana getirilmiş Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Mansûr b. Halefî'l-Müzekkir en-Nisâbü'rî'nin Kısasü'l-Enbiyâ adlı eserindeki birleşik fiiller üzerinde durulacaktır. Özellikle Türkçe kelimelerle kurulan esas anlamı korumuş birleşik fiiller, karmaşık fiiller ve tasvir fiilleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kısasü'l-Enbiyâ, Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Mansûr b. Halefî'l-Müzekkir en-Nisâbü'rî, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, fiil, birleşik fiil

Abstract

The Turkish Tribes who migrated from Central Asia to Anatolia in the XI. century also brought their literary traditions along with them. Thus, a new writing language based on Oghuz Accent began to develop in Anatolia. Moreover, translations from Arabic and Persian have begun. During this period, various works in the fields of masnawi, Quran translations, Siyar, Fiqh, the tadhkiratu'l-a'aliyâ, Siyasatnama, medicine, etc. were translated. Thus, this period was a turning point in the history of Turkish language and culture. Although works were presented through translated versions from Arabic and Persian, it was a period in which foreign elements did not get highly involved in these translations.

* Bu makale, Mariana Budu, Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Mansûr b. Halefî'l-Müzekkir en-Nisâbü'rî'nin Kısasü'l-Enbiyâ Tercümesi: Filler-Metin-Sözlük, (Basılmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, künyeli doktora tezi temel alınarak düzenlemiştir.

** Dr. Öğr. Gör., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Slav Dilleri ve Edebiyatları Bölümü Leh Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, mariana.budu@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9000-4029, İstanbul-TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 11.02.2020
Kabul Tarihi: 28.04.2020

When the periods of Turkish are examined, there are also words with foreign elements in words such as name, adjective, preposition included in the existence of words. In contrast, verbs always revealed a national stance in these periods and even foreign origin words were used by verbalizing with Turkish suffixes. From this point of view, it is possible to note that Turkish language is extraordinarily rich in terms of verbs as a word type. The combined verbs in the translation of Abû Ishâk İbrâhîm b. al-Mansûr b. Halefi'l-Müzesikkir an-Nisâbûrî's *Qisas al Anbiyâ* from Farsi language at the end of XV. century will be addressed in the study. The combined verbs keeping the basic meaning composed of Turkish words, complex verbs and depiction verbs will be discussed.

•

Keywords

Qisas al Anbiyâ, Abû Ishâk İbrâhîm b. al-Mansûr b. Halefi'l-Müzekkir an-Nisâbûrî, Kastamonu Provincial Public Library, verbs, depictive combined verbs

GİRİŞ

Çalışmada incelenen Kıyasü'l-Enbiyâ, Eski Anadolu Türkçesi döneminin özelliklerini barındıran, XV. yüzyıla ait mensur bir eserdir. Eser, Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Mansûr b. Halefî'l-Müzekkir en-Nisâbûrî'nin Farsça kaleme aldığı *Kıyasü'l-Enbiyâ*'sının Türkçeye tercümesidir. Kastamonu İl Halk Kütüphanesinde 2827 numarada korunan eser, M. 1428 / H. 831 yılında instisah edilmiştir. 343 varak olan eser, eksiksiz olup sadece muhteviyat listesinin bir yaprağı yırtılmış ve sonradan yazılarak eklenmiştir. Hattı güzel bir "nesih" ile yazılan metin, her sayfada 15 satır olarak kaleme alınmıştır. Yazısı harekelidir, kullanılan mürekkep siyah, konu başlıkları ve ayetler kırmızıdır (Budu, 2019, s. 6).

Eserde, Kur'an-ı Kerim'de ismi geçen peygamberlerin hayatları ile ilgili kıssalara yer verilmiştir. Peygamber kıssalarının yanı sıra, eserde hikâyeler, çeşitli rivayetler ve hadisler mevcuttur. Hz. Zekeriyâ'dan Hz. Hüseyin'e kadar anlatılan kıssalar, detaylı bir şekilde işlenmiştir. Eserin en geniş bölümü Hz. Muhammed ve dört halife Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali'nin kıssalarından oluşmaktadır. Dilin sadeliği, anlatımın akıcılığı ve söz varlığının zenginliği esere değer kazandırmış ve eseri, Türk Dili ve Edebiyatı kaynakları arasında önemli bir yere yerleştirmiştir.

Eski Anadolu Türkçesinin son dönemine ait Kıyasü'l-Enbiyâ tercümesi, söz varlığı bakımından çok zengindir. Yazmada toplam sözcük sayısı 92.754'tür. Sözlükte madde başı olarak alınan toplam sözcük sayısı 4.934'tür. Bu sözcükler içerisinde madde başı olarak alınan fiillerin sayısı 492'dir. Yazmada kullanılan birleşik fiillerin sayısı 734'tür. Anlam kaymasına uğramış ve deyimleşmiş olan birleşik fiillerin sayısı 520'dir (Budu, 2019, s. 24).

BİRLEŞİK FİİL KAVRAMI VE YAPISI

Türkçede yeni kelime yapma yollarından biri birleştirme yoludur. Bu yol, fiiller için de geçerli olmaktadır. Fakat Türkçede, "birleşik fiil" kavramı ve yapısı tartışmalı konulardan biridir. Bir kısım araştırmacılar isim ile yardımcı fiil ve fiil ile yardımcı fiil şeklindeki yapıları birleşik fiil olarak gösterirken, kimileri deyimleri de birleşik fiil olarak gösterir. Kimi araştırmacılar ise birleşimin her iki unsuru da fiil olan yapıları birleşik fiil kabul eder. Araştırmacıların görüşleri şu şekildedir:

Z. Korkmaz, birleştirme yoluyla yapılan birleşik fiili, "*Bir isim veya isim soylu Türkçe veya yabancı kökenli bir kelime ile bir yardımcı fiilin veya belirli kurallar içinde bir araya gelmiş iki fiilin oluşturduğu kelime grubuna birleşik fiil adı verilir.*" şeklinde tarif etmiştir (2014, s. 693).

A. B. Ercilasun, "*Birleşik fiil bir kelime grubudur. Kelime gruplarında esas; anlamca bir bütünlük teşkil etmek ve cümle içinde tek kelime muamelesi görmektir. İster iki tarafı da fiil olsun, ister bir tarafı isim bir tarafı fiil olsun her birleşik fiil, tek bir kavramı karşılar.*" şeklinde tarif etmiştir (2014, s. 72).

M. Ergin, "*Birleşik fiil bir yardımcı fiille bir isim veya bir fiil şeklinin meydana getirdiği kelime grubudur.*" şeklinde tarif etmiştir (2006, s. 386). G. Karaağaç, birleşik fiili, "*Bağlı ögesi eylem olan yapılarıdır; bu yapıların asıl ögesi ise, zarf işleviyle kullanılmış bir ad veya zarf-*

eylem eki almış bir eylemdir. Türkçede bir ad veya eyleme yardımcı eylemlerden birini getirilerek oluşturulan söz öbeklerine birleşik eylem denir." şeklinde tarif etmiştir (2013, s. 204).

Birleşik fiil kavramı kabul etmeyen araştırmacılardan biri H. İ. Delice'dir. Delice, "birleşik fiil" denen yapının aslında bir "fiil öbeği" olduğunu belirtir. Bu öbeklerin amacının anlamı netleştirmek, sınıflandırmak ve açıklamak olduğunu dile getirir (2002, s. 192-193).

L. Johanson ise birleşik fiil kavramını, "*Bir fiil sözlük birimle kendisinden hemen sonra gelen gramatikleşmiş bir fiilin çok genel bir işlevle birleşmesidir.*" şeklinde tanımlamıştır (2007, s. 89). Böylece L. Johanson, birleşik fiili, iki fiilin birleşmesi olarak kabul etmektedir. N. Demir de "Kip ekleriyle kurulan birleşik fiiller" (2013, s. 2) çalışmasında, her iki ögesi fiil olan birleşik fiiller, kendi anlamıyla kullanılan bir fiil ile tasvirî fiil, asıl anlamıyla kullanılan fiilin anlamını çeşitli açılardan dönüştüren, niteleyen bir fiilden meydana geldiği şeklinde tanımlamıştır.

Bir isim veya isim soylu bir kelime veya bir fiil ile birleşen yardımcı fiiller, gramer yapıları, işlev ve anlam bakımından bir araya gelmek için belirli kuralları takip ederler. M. Özkan, isim veya isim soylu bir kelime ile yapılan birleşik fiilleri, "*İsim unsuru önce, yardımcı fiil sonra gelmektedir. Bu birleşik fiillerde asıl anlamı isim unsuru üzerindedir. Yardımcı fiiller anlama etki etmemektedir. Yardımcı fiiller görevi isimleri fiilleştirmek ve onların çekimini sağlamaktır.*" şeklinde tanımlamıştır. (2019, s. 83)

İki ayrı fiilin bir araya gelerek oluşturduğu birleşik fiillerde ise, iki yol izlenmektedir. Z. Korkmaz, gramer yapıları, işlev ve anlam bakımından bir araya gelerek karmaşık fiilleri oluşturan birleşik fiillerde, "*Birinci fiil kök ve gövdesinde farklı zaman kalıbı içindeki sıfat fiillerin, ol- yardımcı fiili ile birleşiminden oluşurlar. Bu birleşimde esas anlam ikinci fiildedir.*" şeklinde tanımlamıştır (2014, s. 700). İkinci yol ise, gramer yapıları ve anlam bakımından bir araya gelerek tasvir fiilleri oluşturan {-A}, {-I} ve {-(y)-Ip}, {-Up} zarf-fiil yapılarıdır. Bu tip yapıları Z. Korkmaz, "*Asıl anlam birinci fiildedir. İkinci fiil ise, bir esas fiil olduğu hâlde, anlam kayması yoluyla, sözlük anlamından farklı yeni bir anlam kazanmış, esas fiil olmaktan çıkmış, birinci fiile bazı anlam incelikleri katan bir yardımcı fiil durumuna gelmiştir*" şeklinde tanımlamıştır (2014, s. 708).

M. Ergin, iki ayrı fiilin bir araya gelerek oluşmuş birleşik fiilleri konusunda diğer araştırmacılardan ayrılmaktadır. M. Ergin karmaşık fiilleri, isimle birleşik fiil yapan yardımcı fiiller bölümünde ele almıştır (2006, s. 386).

Birleşik fiillerin yapısı üzerine çalışan gramerciler, konuyu farklı şekilde ele almışlardır. Z. Korkmaz, birleşik fiilleri, esas anlamını korumuş veya işlev incelikleri kazanmış olan birleşik fiiller ve anlam kaymasına uğramış ve deyimleşmiş olan birleşik fiiller, şeklinde incelemiştir (2014, s. 693). Esas anlamını korumuş veya işlev incelikleri kazanmış olan birleşik fiilleri isim ile yardımcı fiil, sıfat-fiil ile yardımcı fiil ve zarf-fiil ile yardımcı fiil şeklinde üç gruba ayırıp incelemiştir (Korkmaz, 2017, s. 694-729). Aynı şekilde T. N. Gencan, birleşik fiilleri kurallı ve anlamca kaynaşmış olarak iki bölüm altında incelemiştir (2007, s. 358).

H. Ediskun, birleşik fiilleri dörde ayırmıştır: İki veya daha fazla fiilden meydana gelmiş birleşik fiiller, bir sıfat-fiil ile ol- yardımcı fiilden meydana gelmiş birleşik fiiller; isim kök veya gövdesinden bir kelime ile et-, eyle-, kıl-, buyur-, ol- yardımcı fiillerinden biriyle meydana gelen birleşik fiiller; anlamca kaynaşmış birleşik fiiller şeklinde incelemiştir (2010, s. 228).

J. Deny, *et-, eyle-, kıl-, ol-, olun-* yardımcı fiilleriyle bir isimden meydana gelen fiillere *mürekkep fiil* adını verir (1941, s. 476-479). Fiil ile bir yardımcı fiille yapılan ise *karmaşık (coplexe) fiil* adı altında inceler (Deny, 1941, s. 465-475). M. Ergin, birleşik fiilleri ikiye ayırmaktadır. Birinci gruba yabancı kökenli veya Türkçe isimler ya da sıfat-fiiller ile *et-, ol-, eyle-, bulun-, yap-* yardımcı fiillerinin oluşturduğu şekilleri alır. İkinci gruba da *bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy-* yardımcı fiillerinin {-A}, {-I}, {-U} zarf-fiili (nadiren {-Ip}) zarf-fiili ekini almış fiil şekilleriyle meydana getirildiği birleşik fiilleri dahil eder (Ergin, 2006, s. 286-287).

T. Banguoğlu, birleşik fiilleri üç bölümde incelemektedir. T. Banguoğlu, birinci grubu zarf öbeği kalıbında olanlar, ikinci grubu çekim öbeği kalıbında olanlar, üçüncü grubu da bağlam öbeği kalıbında olanlar, şeklinde incelemiştir (2007, s. 310). T. Banguoğlu, *ver-, bil-, dur-, kal-, gör-, gel-, yaz-* yarı yardımcı fiilleriyle {-A}, {-I} zarf-fiillerinin meydana getirdiği fiilleri de *tasvir fiilleri* adı altında ayrı bir bahis olarak ele almaktadır (2007, s. 488).

F. K. Timurtaş, birleşik fiilleri dörde ayırmaktadır: *Birleşik sıgaları*, yardımcı fiillerle yapılan birleşik şekiller, *tasvirî fiiller, isim, sıfat ve zarflarla* meydana getirenler (2005, s. 133-134). A. von Gabain, şekil bilgisi bölümünde bağlı fiiller başlığı altında modal yardımcı fiiller: *kıl-u u-, kör-ü bil- bol-galı u-* gibi örnekleri inceler. Hemen sonra tasvirî fiiller başlığı altında *alta-yu tur-, ay-u bil, ölüp bar-* gibi örnekleri incelemektedir (Gabain, 2007, s. 87-91).

A. B. Ercilasun, birleşik fiilleri ikiye ayırıp *bir tarafı isim bir tarafı fiil ve iki tarafı fiil* olan birleşik fiiller şeklinde incelemiştir (2014, s. 76).

H. İ. Delice, "Birleşik Fiil Sorunu" adlı çalışmasında, sınıflandırmada birleşenlerin türünü esas alarak yardımcı fiille ve asıl fiille kurulanlar olarak ikiye ayırdıktan sonra yardımcı fiille kurulanları da yabancı isim ile yardımcı fiil ve asıl fiil ile yardımcı fiil şeklinde kendi içinde ikiye ayırarak tasnif etmek mümkün olabilecektir, der (2017, s. 37).

Her ne yol ile oluşursa oluşsun, "*Meydana gelen birleşik fiiller de bir kelime grubudur. Grubu oluşturan unsurlar asıl anlamlarından az veya çok farklı, yeni bir anlam ifade etmek üzere bir araya gelmektedir.*" (Gabain, 1953, s. 16). Kelime gruplarında esas olan, anlamca bir bütünlük meydana getirmektir. Birleşik fiillerde de anlamca kaynaşma söz konusu ve tek bir kavramı karşılamaktadır.

Birleşik fiilleri oluşturmakta kullanılan yardımcı fiiller *etmek, eylemek, yapmak, kılmak, olmak, bulunmak* fiilleridir. Bunlara *tam yardımcı fiil* adı verilmektedir. Bunlardan *etmek, eylemek, yapmak, kılmak* fiilleri geçişli fiil yapar; *olmak* ve *bulunmak* ise geçişsiz fiil yapmaktadır (Ergin, 2006, s. 386; Korkmaz, 2014, s. 199; Özkan, 2019, s. 83).

Bu çalışmada esas anlamı korumuş olan birleşik fiiller, Türkçe isim ile yardımcı fiil ve asıl fiil ile yardımcı fiil şeklinde kurulmuş olanlar incelenecektir. Birinci grupta, Türkçe isim ile *eyle-, it-* ve *kıl-* yardımcı fiiller; ikinci grupta ise karmaşık ve tasvir fiilleri şeklinde ikiye ayırmak süretiyle asıl fiil ile yardımcı fiiller incelenecektir. Ayrıca, metinde tespit edilen iki asıl fiilden oluşan birleşik fiiller de ele alınacaktır.

İSİM İLE YARDIMCI FİLDEN OLUŞAN BİRLEŞİK FİLLER

a) eyle- yardımcı fiili: Türkiye Türkçesinde sayılı birkaç örnekte kalan (Korkmaz, 2014, s. 199) *eyle-* yardımcı fiili, Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak kullanılmıştır. Metinde *eyle-* fiili ile 113 birleşik fiil; bunlardan 28 birleşik fiil de Türkçe kelimelerle kurulmuştur:

Pes yol gösterdi saña ve seni dervîş buldı, bay eyledi. (86b/06)

Şöyle kim Ebū Mūsā el-Şa‘rî Başra‘ya beg-idi ma‘zül itdi ve kendünün tayısı ‘Abdullāh bin ‘Āmir‘i anda beg eyledi. (262a/10)

Eyitdi: “‘Alī eyü kişidür velikin halâyık-ıla kengel çok eyler anuñ gibi laṭife itmek kişünñ heybetini giderür.” (256b/02)

Pādişāh eyitdi: “Circis ölmüş şıgırı diri eyledi, sen-daḥı it,” didi. (64a/11)

Pes Benī İsrā‘îl ulularından bir er anı ‘avratlığa diledi çün düğün eylediler. (40a/9)

‘Avrat şād oldı kendüye eyitdi kim ‘İsā gözsüzi gözlü eyler ve mübtelāyı dürüst eyler ve ādemden pîsliği ve ebraşlığı zā‘il ider. (40a/15)

Andan soñra eyitdi: “İy yārānlar, selāmu eksik eylemeñ kıyāmete degin ve benüm üstüme selāmumu degürün ve bilesin kim sizün sevgünüz baña oldur kim ... (225a/3)

Ya ‘nī Ḥudā‘ya cān virmeñi babam üstine sen geñez eylegil. (226b/6)

Çün Muḥammed anlaruñla oturdı, ol bulut anlaruñ üzerinde durdı, gölge eyledi. (84b/15)

Ḥaḫ Ta‘ālā kudretinden anuñ oğlını işidür ve görür ve söyler eyledi ve ellerin sağ eyledi. (66b/7)

Rāfiżi eyitdi; ‘Aişe ‘Alī-y-ile şavaş eyledi andan yarın uçmağa mı giriser? (246b/1)

Ḥaḫ Ta‘ālā ol ḥavz aña şovuḫ eyledi, şöyle-kim hiç zahmet ol od ıssından anuñ tenine irişimedi ... (62a/14)

Ne suç eyledüm ki beni öldürmege kaçd idersiz müşrik mi oldum veyā kanlu mı oldum ve Resül dîmedim mi? (324a/13)

Pes ‘Osmān, ‘Alī‘ye ve Ṭalḥa ve Zübeyr‘e eyitdi; ben ‘ummālle and virdüm kelle şart eyledüm kim eger ayruḫ daḥı kimse anlardan şikāyete gelürse anları ma‘zül eyleyem. (266b/9)

Benüm Tañrı‘m cihān ve cihāniyān perverāndur ve dükeli ḥalka rızkın viren oldur kim bizi yokdan var eyledi yine öldüriser yine diriñür-iser ... (38b/10)

Ya ‘nī şükür ol Tañrı‘ya kim sizi ḥor eyledi ve sizi rüsvāyı eyledi ve sizün sözlerüñüzi yalan eyledi. (329b/4)

Eyitdi: “Terāzū vaḳtinde ol arada kim ümmetümün ‘amellerin dartaḫlar ve ben anlara yardım eyleyem.” (226b/8)

Ammā eyitdi pîrlik ve za‘îflık hālinde oğul vire ya beni yigit eyleye. (8a/14)

b) it- yardımcı fiili: Türkiye Türkçesinde yaygın kullanılan *et-* yardımcı fiili, Eski Anadolu Türkçesinde de yaygın olarak *it-* bazen *et-* şeklinde kullanılmıştır. Metinde *et-* şekli 5 birleşimde tespit edilmiştir; *it-* şekliyle ise 397 birleşik fiil oluşturmuştur. Bunlardan 32 birleşik fiil Türkçe kelimelerle kurulmuştur:

Hem bizüm diyārumuzdan peygāambarlık da‘vîsin ider bize söger düzaḥîdür ve bizüm rüzigārumuzı acı ider. (144a/6)

Allah, ḥaḫ üzerinde dutsun kim kıyāmet gününde sen baña aşşı itmîşsin. (221b/7)

Eyitdi; ben urmadum bir gün 'Ammār'a ve Sa'd-î Vaḳḳāş'a va 'de virür midi kim anlar benden **dilek itdiler** kim ḥalvet geleler oturalar. (269b/5)

Cāzū eyitdi: "Buyur kim bir öli sığır getürsünler tā ben anı senüñ öñüñde **diri ideyim**." (64a/13)

İy nā-dān! Ben itmedüm kim bu oğlanı ben öldürmedüm, sen dilersin kim yalandan bu oğlanı sen öldürdüñ diyü **dürüst idesin**. (28b/4)

Pes aña eyitdiler kim **eyü itmedüñ** kim kendüñe emān dilemek, yüri var kendüzine ve bize daḥı emān dile. (130b/4)

Veger kuşlar Süleymān üzerinde durdılar tā gölge itmek-içün, bulıt dāyim Muhammed başı üzerinde durur, **gölge iderdi**. (202b/10)

Pākdur bizüm Tañrı'muz, bizler ziyān-kārlaruz ve **güç itdük** kendü tenümüze kim endişe itdük kim deroışlere nesne virmeyelüm deyü. (55a/8)

Ammā hıç kimse bir avuç toprağ-ıla leşkeri **kör idüp** hezîmet itmedi. (199b/2)

Sükkān eyitdi: "Yā Resülallahı, bu işi yārānlara **söz idemezem**." (127b/15)

Eger odı Haḳ Ta'ālā İbrāhīm'e **şovuk itdi**. (194b/15)

Ol kādirdür kim yok **var ide**. (8a/04)

Çün itdi, baḳdı yüzün **turş itdi** ve rengin döndürdi. (97b/7)

Çün 'Arab bāzārınuñ günü oldı, peygāmbar kızıl kaftān geyürdi ve ḥalkı da 'vet iderdi ve her kişiye eydürdi kim; baña **yardım idüñ**, Haḳ Ta'ālā'nuñ peygāmın irişdürmekde. (93b/2)

Ve bir yanda yazılmış-ıdı kim ḥarbde gönül **yavuz itmek** 'ārdur ve her kim kāfirlerden kaçā Haḳ Ta'ālā'nuñ 'azābından kurtulmaya. (108a/05)

Pes iy Muhammed, bu gice Haū Ta'ālā'dan dile tā ümmetüñ yükini **yıyni itsün**," didi. (163b/7)

Ḥalk andan rızıklanalar ve siz eydürsüz kim biz yok etmegi sevmesüz girü **yok iderüz**. (128b/15)

• **et- yardımcı fiiliyle örnekler:**

Anlar eyitdiler; pes hey yiter söyle siz 'Oāmān'a bundan **beter etdüñüz** ol kuyudan ki ol şatun almış-ıdı andan aña bir içüm şu virmedüñüz. (323b/10)

... ve şer 'ini **icrā edene** la 'net itmiş ola. (306a/13)

Şöyle kim nübüvveti **taşdıḳ etmek** Ebū Bekir naşibi oldı. (295a/2)

... benüm suçum eydüñ eger ḥaṭā itdümse **töve edeyin** bu cengi benümle niçün idersiz kāfirlerle itmezsiniz. (272b/12)

Evvel oldur kim ya **zinā ede** yāḥūz mürtedd ola ne 'üzü bi'llāh dīnden döne. (276a/3)

c) kıl- yardımcı fiili: Türkiye Türkçesinde az sayıdaki birkaç örnekte kalan (Korkmaz, 2014, s. 199) *kıl-* yardımcı fiili Eski Anadolu Türkçesinde yaygın olarak kullanılmıştır. Metinde *kıl-* fiiliyle 42 birleşik fiil oluşturmuştur. Bunlardan 5 birleşik fiil ise Türkçe kelimelerle kurulmuştur:

İy Muḳammed'üñ ḥānedāni ve sizi arı kıla **arı kılmak**. (300a/7)

Resül namāz kılmadın işāret-ile, ya du 'ā-y-ıla ölü **diri kılordı** Haḳ Ta'ālā emri- y-ile. (204b/1)

Ba'zı yārānlaruñ peygāmbara **gönül kıldı** kim Resül zü'l-fikār anlara virmedı. (108a/1)

Çün Hüseyin gitmeḡliḡi Kūfe'ye **toḡru kıldı** 'Abdullāh bin 'Abbās, 'Abdullāh bin Zübeyr'e eyitdi; gözün aydın olsun Hüseyin gider. (314b/2)

Anı gördiler, eyitdiler biz yol **yavu kılduk** bizden biri bu intifā'dan düzli dükeli ve Haḳ Ta'ālā bizi iñen bāḡ ni 'metinden maḥrüm eyledi. (55a/3).

KARMAŞIK FİİLLER

Fiil kök ve gövdelerinden kurulan farklı zaman kalıbı içindeki sıfat-fiiller *ol-* yardımcı fiiliyle birleşerek karmaşık fiiller oluşturur (Banguoğlu, 2007, s. 482; Deny, 1941, s. 465; Kononov, 2001, s. 217; Korkmaz, 2014, s. 700; Özkan, 2013, s. 271). Sıfat-fiil ve yardımcı fiil birlikteliği ile kurulan birleşik fiillerde, anlam birleşik fiildedir. T. Banguoğlu (2007, s. 482), Z. Korkmaz (2014, s. 700), J. Deny (1941, s. 465) ve A. N. Kononov'a (2001, s. 217) göre bu türlü birleşikler, zaman ve tarz özelliği dolayısıyla aynı zamanda kılınış kategorisinde de yer alırlar. Sıfat-fiiller, zaman çekimine göre üç gruba ayrılırlar:

ÖNCELİK FİİLLERİ

{-mİş} ol-: {-mİş} ol- birleşik fiilinde, *ol-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda bitmişlik ifade eder.

*Ve ol kişi kim anlaruñ zamânında güzide olmuş ola ve emîn ola vilâyetde ve resülün emîni ola vahy vaktinde anuñ hakkında yavuzluk söylemek ve la 'net okumağ şöyledür kim anlara **demiş olur**. (304b/11)*

*Eger dimez-isem hüyanet itmiş olurum ve dağı sinüñ fermānuñı **dutmamış oluram**. (220b/4)*

*Ben hergiz tövbe itmezem olmamış curma tövbe nice eydeyim eger itmedüm dirsem inanmazlar ve ger itdüm dirsem yalan **söylemiş olurum** didi. (150a/11)*

{-mİş} ol- birleşik fiilinde, *ol-* yardımcı fiilinin istek kipi çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda bitmişlik ifade eder. Eski Anadolu Türkçesinde **{-mİş} ol-** yapısındaki birleşik fiiller, istek ekiyle kullandıklarında gelecek zaman, istek, dilek, ihtimal işlevinde kullanılmıştır (Özkan, 2013, s. 269-275). Metinde, gelecek zaman ve istek işlevleri tespit edilmiştir:

*Ve aḥbârda gelmişdür kim kıyâmet güninde yetmiş ferişte Yahyâ'nuñ çevresinde **durmuş olalar** ve bile yüriyeler tâ uçmağa degin. (12a/7)*

*Bir yıl rûze **dutmuş olalar** ve ben anlardan hoşnûd olam. (183b/1)*

*Ya 'nî her kim buyruk duta sizden birüñüz Tañrı'nuñ ve Peygâmbâr'ıñ ve ide eyü işler verüvüz aña âevâbın ve dağı **düzmiş olavuz** aña uçmağda rızık. (298a/08)*

*İy Muhammed, gönüm senüñ sebebüñden meşğüldür, dilerem kim senüñ işüñ **düzülmüş ola** ve benüm çok mâlum yok kim saña virem. (85b/1)*

*İllâ kim biz anlara kâdir olduk, koğıl tâ anlar bunda gelsünler eger geleler ayaklar ile zindāna **gelmiş olalar**. (107a/6)*

*Ḥağ Ta'ālâ kim saña bir gönlegi **giyürmüş ola** eger mu'afıklar ol gönlegi senden çıkarmak dileseler sen anı çıkarmağıl. (271a/14)*

*Şol koyun sürüsü gibi kim çoban **gitmiş ola**. (236b/4)*

*Pes anlardan sizlerüñ cümlesinden ben 'azâb idem aña dünyâda kim **itmemiş olam** hiç kimseye cihāniyândan. (45a/5)*

*Ol cümlesinden hiç kimse ulurağ ve pākîzerek Yahyâ'dan yoğ-ıdı ve ammâ ma 'nî ḥaşûr oldur kim hişâr **itmiş ola** dükeli günâhdan kim hergiz günâh itmedi ve endişe dağı itmedi günâh. (9b/14)*

*Ve ol kişiye kim resül du 'â **kılmış ola** sen Tañrı'dan korkmayup ve Resül'den utanmayup aña nite la 'net okursın her ki resüle muḥâlefet itse. (305a/7)*

Eger dükeli 'âlemde ayı bizcileyin görmişler olur-ısa rāst ola, yoḥsa bizüm gözlerümüzde ḥelāl **olmuş ola**. (197b/2)

Eger öldürürseñ bir ulu **öldürmüş olasin** ve eger 'afv iderseñ ulu 'afv itmiş olasin. (141a/12)

Yezîd eyitdi iy Hārîcî mel'ün sen Resûl ḥānedānuñ düşmeni misin hiç beter ve şom daḥı andan **toğmamış ola**. (331b/1)

İy 'Abbās sizüñ dīnñüzde ḥile itmek var mı kimse-y-ile kim emān **virmiş olasız?** (131a/3)

Ve çok kişi ola ki daşra teni **yanmış ola** ammā diri kıala ve hiç kimse olmaya kim anuñ yüregi ve cigeri **yanmış ola** ve diri kıala. (195a/11)

Ol kişiler kim yefimler mālını zulm-ıla **yemiş olalar**. (157b/9)

Ve çün bakar görür mīve hemān yirinde Tañrı kudretiyle ve ol kimse kim ol mīveden ve ol ta'āmlardan **yimış ola** hergez bevl ü ḡā'ıt olmaya. (177a/3)

Ya'nî evlerde destūr virdi Allah kim **yücelmiş ola** ve daḥı su'āl ḥācet evidür. (299a/7)

{-mİş} ol- birleşik fiilinde, ol- yardımcı fiilinin istek kipinin hikâyesi ile çekime girmesiyle oluş ve kılınış, geçmiş zamanda bitmişlik ifade eder.

İy kâşkî ben **öl-miş olaydum**, bundan ilerü ve anamdan öli **doğmuş olaydum** ve ḥalk beni **untmış olalardı**. (22b/12)

ALIŞKANLIK FİİLLERİ

Geniş zaman sıfat-fiil eki almış fiil kök ve gövdelerinin ol- yardımcı fiiliyle kurduğu birleşikler, bir oluşun geçmiş, şimdiki ya da gelecek zamanlarda alışkanlık hâlinin sürdüğünü ya da süreceğini ifade eder. Bir oluşun tarzı yönünden anlam inceliği taşıyan alışkanlık fiilleri, basit ve birleşik zaman çekimlerine girebilmektedir (Banguoğlu, 2007, s. 484). Alışkanlık fiillerinde süreklilik gösteren oluş ve kılınış, yardımcı fiilin aldığı zamana göre geçmiş, şimdiki ya da gelecek zamanı verebilmektedir.

{-r} ol-: {-r} ol- birleşik fiilinde, ol- yardımcı fiilinin geçmiş zaman çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, geçmiş zamanda süreklilik ifade eder. Metinde tek bir örnekte tespit edilmiştir:

İñen hoş beslediler tā kim yidi **yaşar oldı**. (20b/9)

{-mAz} ol-: {-mAz} ol- birleşik fiilinde, ol- yardımcı fiilinin geniş zaman çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda alışkanlığın biteceğini ifade eder.

Veger benden bu deñlü ḥatā geldi-y-ise n'ola kim imāmdan hem ḥatā gelür ve hem şavāb ḥāşşa ki bu deñlü biñ yerlerde sözler söylemek ve kısmet itmek āḥîr mecmū'ı rāst **gelmez olur**. (264b/8)

Ḥüseyin eyitdi; Ḥaḳ Ta'ālā kim kaderlemişdür andan **kaçmaz olmaz**. (313b/15)

{-mAz} ol- birleşik fiilinde, ol- yardımcı fiilinin geniş zaman kipinin şartı çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda alışkanlığın biteceğini ifade eder.

İy kavm, şabr idüñ ben size bunda gelmedüğümüñ 'özrin eydiyem eger inanursañuz ḥoḍ itdüñüz ve **inanmaz olursañuz** bir yir gösterin baña izāfe viresiz. (323b/15)

{-mAz} ol- birleşik fiilinde, ol- yardımcı fiilinin istek kipiyle çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda alışkanlığın biteceğini ifade eder.

Ya'nî bedürüstü Tañrı diler kim gidere sizden her ne kim **yaramaz ola** size anda iy Muḥammed'üñ ehl-i beyti ve arıda sizi ardaḥlukla. (282a/4)

NİYET FİİLLERİ

Z.Korkmaz (2014, s. 705) ve T.Banguoğlu (2007, s. 485), niyet fiillerini, *ol-* yardımcı fiilinin {-AcAk}, {-IcI}, {-AsI} ile oluşturduğu birleşik fiiller, oluş ve kılınışın teşebbüs ve niyet hâlinde olduğunu gösterir olarak açıklamıştır. A. N. Kononov (2001, s. 209). ise, oluş ve kılınışın teşebbüs ve niyetinin yanında istek, belirleme ve karar bildiren işlevlerinin de olduğunu belirtir. Metinde *ol-* yardımcı fiili, geniş zaman kipinin şartı, istek kipi, emir kipi, geniş zaman kipinin hikâyesi ve gelecek zaman kipinin şartı ekleri ile çekime girmiştir. Bu birleşik fiiller geçmiş ve şimdiki zamanda gerçekleşmemiş, gelecek zamanda gerçekleşmesine niyet, teşebbüs, istek, karar hâlinindedir. Bu sebepten dolayı *ol-* yardımcı fiilin gelecek zamanı taşıdığı pek görülmesi de metinde tek bir örnekte tespit edilmiştir.

{-AcAk} ol-: {-AcAk} *ol-* birleşik fiilinde, *ol-* yardımcı fiilinin geniş zaman kipinin şartı çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda teşebbüs, istek, belirtme ve karar ifade eder.

İy 'Ömer, eger benüm cümle tavarum helāk olup yırtıcı canavarlar hep **yırtacak olursa** ben resülün vaşiyetin kımazam. (242a/6)

Mu 'āviye eyitdi kim; ben Resül'den 'aleyhi's-selām işitdüm kim halk evvelden āhire cem ' **olacak olursa** bir mü 'mini öldürmege anuñ yerine mecmü 'mı öldürmek vācibdür. (285a/12)

Eger 'Ukkāşe bunda baña kışāşı **itmeyecek olursa** kıyāmet gününde siz beni anuñ elinden almayasız. (222a/12)

Eger eylük **idecek olursam** baña yardım eyleñ ve eger yavuzluk idersem baña yol virmeñ. (239a/3)

Yā Resülallahı, eger saña ecel **irecek olursa** bu benüm mühletüm gelmedin benüm haqumı kim ödeyüvire? (240b/6)

Yā 'Alī eger bu iş seniñ üzerüne **düşecek olursa** saqın kim Ebū Leheb oğlanların halāyık üstine musallaḥ itmeyesin. (256a/3)

Eger ol **ölmeyecek olursa** anuñ yerine beni öldüresiz, ben Tañrı kitābında okuyup görüp dururam. (273a/8)

Ya 'nī her gün ol işi üstine kā 'imdür eger saña kazā **gelecek olursa** ki ol kazā ve ol hükümde baña hayr ola. (315b/13)

{-AcAk} *ol-* birleşik fiilinde, *ol-* yardımcı fiilinin istek kipi çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda istekifade eder.

Çün enbüh kâfirler gördüñüz velikin Tañrı'nuñ dileği bir işi işlemekdedür kim ol iş **işlenecek ola** tā helāk ide. (302b/6)

{-AsI} ol-: {-AsI} *ol-* birleşik fiilinde, *ol-* yardımcı fiilinin geniş zaman kipinin şartı çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda teşebbüs, istek, belirtme, karar ifade eder.

Benüm katumda bir mihmān var, eydür kim eger pādīşāh anı kim ben direm **idesi olursa** anuñ atımı diri göreyim tā aña binsün. (39a/15)

Ol altunlardan vir kim helālün Ümmü'l-Fazl penhān itmişdür kim berü çıkdıguñ vaktde aña virdün ve itdün kim ben **gelesi olursam** sen altunı kendüne ve oğlanlaruña şarf idesin. (105b/13)

Aña eyitmek gerek kim anları ma 'zül eyleye ve eger **itmeyesi olursa** 'Oāmān'ı öldü[r]mek gerek. (264a/1)

İy hatun! Bu oğlanuña seniñ karnuñdadur eger kız **olası olursa** Mescid-i Beytü'l-Muqaddis'e nicesi kayı bilürsin. (16b/14)

Bu haţţ içinde ol, eger bu haţţdan **çıkası olursañ** tâ kıyâmete-degin beni görmezsin. (95a/9)

Resül bildi kim eger birinüñ sarâyına **konası olursa** girü kalanları melül olurlar. (100b/1)

Ya 'nî Tañrı size eyü 'ivaz virsün yoħsa eger böyle **olmayası olursa** sizüñ-ile bizüm aramızda şulh olmaz. (238a/9)

{-AsI} ol- birleşik fiilinde, ol- yardımcı fiilinin gelecek zaman kipinin şartı çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda teşebbüs, istek, belirtme, karar ifade eder.

Korkaram kim eger saña du 'â- yı bed **kılası olıarsa** tizde helâk olursın. (214b/5)

{-IcI} ol-: {-IcI} ol- birleşik fiilinde, ol- yardımcı fiilinin istek kipi çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda teşebbüs hâlinde olduğunu ifade eder.

Tañrı'dan korkuñuz kim Tañrı'ñuz **saklayıcı ola**, ve kuvvet **virici ola**. (219a/3)

Anlara yumşak ve **esirgeyici ola** mü 'minlere ve katı ve iri ola kâfirlere. (243b/6)

Ol eyitdi; ben 'Arabı ħor dahı degülem, Muhammed'üñ kıızı oğlıyam nice 'Arabı ħor **idici olam**. (301a/8)

{-IcI} ol- birleşik fiilinde, ol- yardımcı fiilinin emir kipi çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda teşebbüs hâlinde olduğunu ifade eder.

Eylük eylegil ve anları esergeyeci olğıl ve anlara lutf **eyleyici olğıl** ve evvel senden uçmak kilidin soralar. (233a/7)

{-IcI} ol- birleşik fiilinde, ol- yardımcı fiilinin geniş zaman kipinin hikâyesi çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gerçekleşmesi beklenen, fakat gerçekleşmeden bitmişlik ifade eder.

İy Muhammed eger ħamr cāmı almışmısañ dükeli seniñ ümmetüñ ħamr **içici olurlardı**. (155a/7)

TASVİR FİİLLERİ

Zarf-fiil eki almış fiil ile yardımcı fiilin kurduğu birleşik fiiller, iki ayrı fiilin kaynaşmasından oluşmuş birleşiklerdir. Bu birleşikler içindeki birinci fiil, {-A}, {-I} veya {(y)-Ip}, {-Up} zarf fiil yapısındadır ve asıl anlam bu fiildedir. İkinci fiil ise, aslında bir esas fiil olduğu hâlde, anlam kayması yoluyla, yavaş yavaş hem sözlük anlamından farklı yeni bir anlam kazanmış hem de esas fiil olmaktan çıkıp, esas fiile bazı anlam incelikleri katan bir yardımcı fiil durumuna gelmiştir. Anlamca birbirine sıkı sıkıya bağlı bulunan ve tek bir oluş ve kılınış gösteren bu birleşiklerde, yardımcı fiillin görevi, esas fiildeki oluş ve kılınış biçimini, tarzını tasvir etmektedir. Tasvir fiilleri bu özellikleri dolayısıyla, fiilin kılınış kategorisini de temsil ederler (Banguoğlu, 2007, s. 488; Gabain, 2007, s. 90; Korkmaz, 2017, s. 708; Özkan, 2017, s. 148).

Türk gramercilerin tasvir fiiller [fiil+zarf-fiil eki+yardımcı fiil] olarak adlandırdığı yapı için E. Bacanlı (2009, s. 1) ve F. Gökçe (2007, 1-2), *art fiil* terimi kullanırlar. L. Johanson (2007) ise, *ekleşik fiil* terimi kullanır.

YETERLİK FİİLLERİ

Yeterlik fiilleri bir esas fiilin *{-(y)-A}* zarf-fiil biçimi üzerine *bil-* yardımcı fiilinin getirmesiyle kurulur. Bu tür birleşiklerdeki *bil-* yardımcı fiilli; ya bir oluş ve kılınışı gerçekleştirme güç ve yeterliğini, yani "yapabilme iktidarını", ya da bir oluş ve kılınışın gerçekleşme olasılığının bulunduğunu gösterir (Korkmaz, 1959, s. 108). Bu birleşik fiiller geçmiş ve şimdiki zamanda oluş ve kılınışın sürdüğünü ifade ederler.

{-A} bil-: Metinde yeterliği ve gücün varlığını gösterme görevi ile kullanılan örnekler:

'Avrat eyitdi; diledüm kim seni sınyam ne kadar kuvvetüñ var-ımuş göreyim, bu ipleri üzebilür misin? (52b/6)

Metinde imkân gösterme görevi ile kullanılan örnek:

Velikin diledi-kim ol anda ne işi Mekke'de eyü olabilürdi kim Hüseyin anda olacağ olursa kimse anuñ 'ahd itmez. (314a/13)

bil- ile yapılan olumsuz şekil, olumsuz fiil tabanlarından da oluşabilir. Bu durumda *bil-* tasvir fiili "imkân" ve "ihtiyar" gösterir (Korkmaz, 2005, s. 607). Eski Türkçede *bil-* yardımcı fiilinin olumsuz şekli *u-* yardımcı fiiliyle yapılmıştır (Banguoğlu, 2007, s. 489; Gabain, 1953, s. 24). Metinde imkân görevi ile kurulan örnekler *bil-* yardımcı fiiline olumsuzluk eki *{-mA-}* ile geniş zaman olumsuzluk *{-mAz}'* nin eklenmesiyle yapılmıştır.

Ümmü Seleme eyitdi: "Anlaruñ gönli ğam-nāk olup-durur hac ümüdin dutarlar-ıdı idebilmediler." (119b/6)

Çün harem kenârına irişdiler islâm leşkerin gördiler kim hiç kimse silâh geymiş yok, getirebilmediler. (117a/6)

TEZLİK FİİLLERİ

Tezlik fiilleri, *{-I}*, *{-U}* zarf-fiil eki almış bir esas fiilin *ver-* yardımcı fiili ile birleşmesinden oluşmaktadır. *vir-* yardımcı fiilin görevi, esas fiildeki oluş ve kılınışın tezlikle, ansızın, kolayca gerçekleşebileceğini bildiren tasvir fiilleri yapmaktadır (Banguoğlu, 2007, s. 490; Korkmaz, 2014, s. 714). Metinde, tezlik fiillerin geçmiş zaman çekimine girerek oluş ve kılınışın geçmişte tezlikle bitmişlik; istek ve emir kipi ile çekime girerek oluş ve kılınışın gelecekte kolayca, tezlikle gerçekleşebilirlik durumunu bildirmektedir. Olumsuz şekilleri, *vir-* fiiline geniş zaman olumsuzluk eki *{-mAz}* getirilmiştir. *vir-* yardımcı fiili zaman bakımından basit ve birleşik fiillerin bütün çekim kalıplarına girebilmiştir.

{-I} vir-: *{-I}* *vir-* birleşik fiilinde, *vir-* yardımcı fiilinin geçmiş zaman çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, geçmiş zamanda bitmişlik ifade eder.

Resül saña talāk mı virdi? Hafşa dek durdı, 'Ömer bir dağı sorıvirdi. (136a/13)

Ebū Bekir eyitdi: "Ne dir?" Eydivirdiler kim eydür ben yatsu namâzını Ümmihânî evinde kıldum. (187b/11)

{-I} *vir-* birleşik fiilinde, *vir-* yardımcı fiilinin istek kipi ile çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda kolayca, ansızın, tezlikle gerçekleşebileceğini ifade eder.

Aña eyitdi kim; dek dur nitekim na 'leyni biz ol erden alavuz dîni 'izzetin anlardan altıvirevüz. (94a/5)

{-I} *vir-* birleşik fiilinde, *vir-* yardımcı fiilinin emir kipi ile çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda kolayca, ansızın, tezlikle gerçekleşebileceğini ifade eder.

Benüm re'yüm oldur kim her kişi deve Ka'be-hâne adına ve ol develeriün anlarıñ arasına şalvirelüm tā anlar develeri boğazlasunlar. (76a/3)

Ya'nī iy perverdigārum yapıvir baña senüñ katuñda bir ev uçmağda ammā peygāmbar evi biri imān ve biri şefā'at evidür. (299a/9)

{-I} *vir-* birleşik fiilinde, *vir-* yardımcı fiilinin olumsuzluk ekleriyle çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, gelecek zamanda kolayca, ansızın, tezlikle gerçekleşemeyeceğini ifade eder.

Bū Süfyān eyitdi: "Çün baña emān virdüñüz niçün koyvirmezsiz kim ilerü varam. (131a/5)

{-U} *vir-*: {-U} *vir-* yardımcı fiiliyle örnekler:

'Ömer bin Sa'd kığırtı her kim ne aldı-y-ısa tiz getürsünler dedi ve bu oğlanı koyviriñ. (328a/8)

Yā Resülallahi, eger saña ecel irecek olursa bu benüm mühletüm gelmedin benüm haqumu kim ödeyüvire? (240b/7)

SÜREKLİLİK FİİLLERİ

Süreklilik fiilleri, esas fiilin {-y)-A}, {-I}, {-U}, {-Ip} zarf-fiil biçimleri üzerine *dur-*, *gel-*, *kal-*, *gör-* yardımcı fiillerinin getirilmesiyle oluşmaktadır (Banguoğlu, 2007, s. 491; Korkmaz, 2014, s. 716; Özkan, 2017, s. 148). Süreklilik fiilleri kullanım farklarıyla oluş ve kılınışın geçmiş, şimdi ve gelecek zaman içinde sürekli olduğunu ortaya koymaktadır. Metinde *dur-*, *gel-*, *kal-* yardımcı fiillerle oluşan birleşik fiiller mevcuttur.

dur- fiili: *dur-* yardımcı fiili, esas fiilin {-A}, {-I}, {-U}, {-Ip}, {-Up} zarf-fiil şekilleri üzerine getirilir. *dur-* yardımcı fiili oluşturduğu birleşik fiillerin yapılarını derecelendirilebilir kılmaktadır. {-A}, {-I}, {-U}, {-Ip}, {-Up} *dur-* yapısındaki birleşik fiilleri süreklilik, zaman içinde yayılma ve tekrarlılık ifade eder (Aksan, 2003, s. 9). Metinde *-e dur-* birleşik fiilin oluş ve kılınış, şimdiki zamanda gerçekleşmekte olduğunu ifade eder. Hareket gösteren fiillerle kullanılmıştır:

Ol vaqt ben elüm üze duram cānını aluram eger maşrıqda olsun ve eger mağribde olsun. (164b/1)

{-I} *dur-* ve {-U} *dur-* birleşik fiilinde *dur-* yardımcı fiilinin geçmiş zaman çekimine girmesiyle oluş ve kılınış geçmiş zamanda süreklilik ifade eder.

Ve Muḥammed bin Cerīr geli durdı aña eyitdiler; ol 'Oāmān katına vardı aña haber itdi kim Mışırlular girü döndiler didiler kim nāme bulduk. (270b/8)

'Ubeydullah la'ānetü'llāh eyitdi; eger pīr degülmiş-isedük şimdi buyururdum pāre pāre eyleylerdi velikin ol aq şakaluñdan utanuram Zeyid ağlayu durdı. (333b/15)

Çün iki gün kaldı ol vakte bir taş daḥı düşdi ve üstinde bir ruḥ'a baḡlu ol ruḥ'ayı 'Alī şeşdi açdı oḡudı yazılmış-kim başıñuzı ve tenüñüzü yuyasız ve diñleyü durasız. (330b/11)

{-Ip} *dur-*: {-Ip} *dur-* birleşik fiilinde, *dur-* yardımcı fiilinin geniş zaman çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, şimdiki zamanda süreklilik ifade eder.

Eyitdi anı kim sen begendüñ benüm katumda begenilip-durur ki peygāmbarın işitdüp-dururam begendüm ol kişi kim 'Abdullāh bin 'Abbās begendi. (256b/12)

Resül'den 'aleyhi's-selâm **işidip-dururam** kim Haq Ta 'ālā kim saña bir gönleği giyürmiş ola eger mu 'afıklar ol gönleği senden çıkarmak dileseler sen anı çıkarmağıl. (270a/13)

Eyitdi belî ki nâmeler **gelip-durur** ki beglerini qahr itmişler ve Kûfe'yi düşmenden hâlî kılmişlar. (313b/6)

{-Ip}dur- birleşik fiilinde dur- yardımcı fiilinin geniş zaman kipinin hikâyesi ile çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, geçmiş zamanda süreklilik ifade eder.

Çün ol vaqt yakın geldi 'Alî aña göz dutup durdı endişede ve fikirde **kalıp-dururdu**. (285b/11)

Şöyle kim cümle yârânlar anuñla bile ağladı ve her âyet kim enşârikerüñ hakkında **inip-dururdu**. (237b/15)

{-Up} dur-: {-Up} dur- birleşik fiilinde, dur- yardımcı fiilinin geniş zaman kipinin hikâyesi ve geniş zaman ile çekimine girmesiyle oluş ve kılınış, geçmiş veya şimdiki zamanda süreklilik ifade eder. {-Up} dur- süreklilik fiili, hareket ve durum gösteren fiillere gelmiştir.

Yâ Resülallahi, niçün ağlarsın ki Haq Ta 'ālā senüñ evvelki, günâhuñı dağı ve soñrağı günâhuñı dağı **yarlıgayup durur**? (225b/7)

Haq Ta 'ālā aña **buyurup durur** kim: "Muhammed'üñ cânını kendü destürü-y-ıla al." (227b/8)

İki gündün soñra 'Amr Ma 'dî şu kenârında **turup dururdu** ulu taşlar atardı gücin şanamağ-ıçün. (252a/11)

Ol sebebden kim mest olup-dururdu bir bāğ içinde bir cühüduñ 'avrat-ıla bile **yatupdururlardı**. (249b/10)

-üp tur-: Metinde tek bir örnekte bu yardımcı fiilin ötümsüz ünsüz şekliyle kullanıldığı da tespit edilmiştir:

İy Kûfe kavmi Tañrı sizi helāk itsün n'itmiş olam ben sizüñ haqkuñuzda fitne odı **sevinüp tururken** anı girü yaqdıñuz. (326b/15)

gel- fiili: gel- yardımcı fiiliyle kurulan süreklilik fiilleri, esas fiildeki oluş ve kılınış, alışkanlık hâlinde sürmekte bulunduğunu ifade eder (Banguoğlu, 2007, s. 491; Korkmaz, 2014, s. 719). Metinde bu anlamda geniş zaman kipinin hikâyesi çekimine giren gel- yardımcı fiili {-A} gel- birleşik fiilinin gösterdiği oluş ve kılınış, geçmiş zamanda alışkanlık hâlinde sürmekte olduğunu ifade eder.

Pes atam evine vardum, hasta düşdüm ve atam Ebü Bekir şormazdı ve hem resül dağı beni **şoragelmezdi** ammâ evümüz kapusundan geçerken annama eyitdi-kim; kızuñ nicedür. (149a/13)

Geçmiş zaman ve emir kipi çekimine giren gel- yardımcı fiili {-A}, {-U}, {-I}, {-Up} gel- birleşik fiillerinin gösterdiği oluş ve kılınış, geçmiş zamanda anlık ifade eder.

Muhammed Cerir eydür; Yezid'üñ gözi **tolageldi** eyitdi; ya 'nî Tañrı la 'net olsun her kim bunu işledi. (331a/9)

Pes nāgāh uyqudan uyandı, **durı geldi**, yüzün beyābāna dutdı, gitdi, atası anası her çend kim cehd itdiler anı yığmadılar. (15a/2)

Pes ol sâ 'at Circis ayağı üzerine **туру geldi**, Haq Ta 'ālā'ya şükr ve sipās itdi. (63b/3)

Eyitdi; beni nāme-y-ile getürdüñüz niçe kez haberler göndürü elçiler **viribiyüp geldüm** eger baña yardum ider-iseñüz şöyle kim va 'de itdüñüzdi iderseñüz va 'de yirine gele vefā itmiş olasız. (318b/11)

kal- yardımcı fiili: Geçmiş zaman çekimine giren kal- yardımcı fiili {-I} kal- birleşik fiilinin gösterdiği oluş ve kılınışın, geçmiş zamanda hareketsiz olarak sürmekte olduğunu ifade eder.

*Ben gitdüm Cebra'ıl yirinde **duri kaldı**. Eyitdüm: "İy Cebra'ıl, niçün **duri kalduñ**?" (170b/12)*

YAKLAŞMA FİİLLERİ

Esas fiilin {-A} zarf-fiil biçimi üzerine yaz- tasvir fiilinin getirilmesi ile kurulan yaklaşma fiilleridir. Eski Türkçede yaz- fiili "yanılmak, hata etmek, günah işlemek" anlamında kullanılmıştır (Korkmaz, 2014, s. 724; Özkan, 2019, s. 94). Metinde, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi, "az kalsın gerçekleşecek olma" anlamında kullanılmıştır. {-A} yaz- birleşik fiilinde yaz- yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman çekimine girmesiyle oluş ve kınımış, geçmiş zamanda "az kalsın gerçekleşecek" olmayı ifade eder.

*Ol eyitdi-kim belı, ben anlaruñ mihteriyem, ammâ dün gice İsa benüm katumda idi ve beni dutdı yüzüme bir tabanča urdı şöyle kim gözlerüm **çıkayazdı**. (72b/8)*

UZAKLAŞMA FİİLLERİ

git- yardımcı fiiliyle kurulan uzaklaşma fiilleri, esas fiildeki bir oluş ve kınımışın "uzaklaştığını" gösterir (Korkmaz, 2014, s. 724; Özkan, 2019, s. 94). Zeynep Korkmaz'a göre "bazı gramerciler bir iki örneklere dayanarak süreklilik fiileri arasına katarak oluşturulmuş", kendine göre ise "Eski Anadolu Türkçesine özgü şekillerdir. Bugün Türkiye Türkçesinde {-A} git- birleşik fiili kullanımdan düşmüş ve yerini daha yeni bir bir şekil olan {-Ip} git- birleşik fiiline bırakmış." şeklinde ifade etmiştir. (2014, s. 725). Metinde hem -a git- hem -up git- örneklerine rastlanmıştır. Bu tasvir fiil, {-A} zarf fiilinden sonra git- yardımcı fiili olarak oluşmuştur.

Emir kipi ve öğrenilen geçmiş zaman kipinin hikâyesi ya da geçmiş zaman çekimine giren git- yardımcı fiilin -a git-, -up git- birleşik fiilinin gösterdiği oluş ve kınımışın uzaklaştığını gösterir.

*Ol eyitdi; bārı bu 'avratı oğlanı **duta gitmegil** gördüñ kim 'Oāmān'ı öldürdiler anuñ oğlanı 'avratın görürlerdi. (314a/5)*

*Pes er 'avratımuñ anasın aldı, gitdi ol aracuğa iletı kim kendüñüñ anasını **koıup gitmişlerdi**. (57a/13)*

YARI YARDIMCI FİİLLER

Yardımcı fiil tespit edilmemekle birlikte, isimlerle kaynaşmış olan ve yardımcı fiillere benzer bir işleyişle isimleri fiilleştiren fiiller de vardır. Bunlar bir tam fiildir, ancak isimlerle kaynaşınca yardımcı fiil işleviyle kullanılmaktadırlar. T. Banguoğlu, yarı yardımcı fiilleri, "... nesne olan adlarla kaynaşmış daha bazı fiiller vardır ki salt kılış ve oluş anlamı taşımamakla birlikte yardımcı fiillere benzer bir işleyişle, yani adın kavramını fiilleştirmek üzere birleşik fiiller yaparlar. Bunlara yarı yardımcı fiiller (verbe semi-auxilliarire) adını veririz." şeklinde açıklamıştır (2000, s. 316).

Z. Korkmaz ise bu gruba giren birleşiklerde, yarı tasvir niteliğinde bir oluş ve kınımış bulunmadığını, birleşikteki birinci fiilin, ikinci fiildeki oluş ve kınımış belirleyici bir zarf görevi yüklediği için "belirleyici birleşik fiiller" terimini kullanmıştır (2014, s. 727).

Bazı Türkoloji çalışmalarında yarı yardımcı fiil ile kurulan birleşik fiil yapıları anlamca kaynaşmış deyimleşmiş birleşik fiiller içerisinde değerlendirilmektedir (Karahan, 2011, s. 75-76; Öztürk, 2008, s. 13). S. Alibekiroğlu, yarı yardımcı fiilleri,

“İsim+fiil/asıl fiil yapılarda asıl anlam korunuyorsa, mecazlaşma yoksa bunlar da birleşik fiildir. Bu birleşiklerde kullanılan asıl fiiller de yarı yardımcı fiil sayılmalıdır.” şeklinde tanımlamıştır (Alibekiroğlu, 2014, s. 153). Metnimizdeki örneklerde asıl anlam korunduğu için asıl anlamı korumuş birleşik fiiller içine incelemeyi uygun bulduk. Metinde, bu tipteki birleşik fiiller, esas fiil +{-U} zarf-fiil +fiil yapısındadır.

Meysere eyitdi: “İy Muhammed, sen ilerü var muştula kim şöyle bilürem kim eger sen muştulayu varursañ (mujde vermek için varmak) *Hadice bu deveyi saña bağışlar.* (86b/2)

Yünus’ı isteyü çıktılar, (aramak için çıkmak) *her biri bir yaña isteyü gitdi* (aramak için gitmek). (36a/10)

SONUÇ

Çalışmada, Ebû İshâk İbrâhîm bin el-Mansûr bin Halefi'l-Müzekkir en-Nisâbûrî'nin *Kıyasü'l-Enbiyâ* adlı eserindeki esas anlamını korumuş, karmaşık fiiller ve tasvir birleşik fiilleri incelenmiştir.

Fiilleriyle kullanılan isim ile *eyle-*, *it-*, *kıl-* asıl yardımcı fiil, oluşan birleşik fiillerin sayısı 734'tür. Bunlardan 102 birleşik fiil, Türkçe kelimelerle oluşmuştur.

Metinde yer alan karmaşık ve tasvir fiiller, kılınışları bakımından incelendiğinde şu tespitlerde bulunmak mümkündür:

- *-mİş ol-* birleşik fiili geniş zaman ve istek kipi ile çekime girdiğinde gelecek zamanda bitmişlik; istek kipi hikâyesi ile çekime girdiğinde ise geçmiş zamanda bitmişlik gösterir. Öncelik fiilleri, gösterdikleri oluş ve kılınışın gelecek veya geçmişte bitmişlik işlevini taşıyan birleşik fiillerdir.
- Alışkanlık fiilleri oluş ve kılınışın geçmiş, şimdiki ve gelecek zamanda süreklilik belirten birleşik fiillerdir.
- Niyet fiilleri *ol-* yardımcı fiili geniş zaman kipinin şartı, istek kipi, emir kipi, geniş zaman kipinin hikâyesi ve gelecek zaman kipinin şartı ekleri ile çekime girmiştir. Bu birleşik fiiller gösterdiği oluş ve kılınışın geçmiş ve şimdiki zamanda gerçekleşmemiş, gelecek zamanda ise gerçekleşmesine niyet, teşebbüs, istek, karar hâlidir. Bu sebepten dolayı *ol-* yardımcı fiilinin gelecek zaman eki aldığı tek bir örnekte görülmektedir.
- Yeterlik fiilleri oluş ve kılınışın gerçekleşme ihtimali ve yeterliğini gösterir. Geçmiş ve şimdiki zamanda süreklilik gösterirler.
- Tezlik fiilleri geçmiş zaman çekimine girerek oluş ve kılınışın geçmişte tezlikle bitmişlik; istek ve emir kipi ile çekime girerek oluş ve kılınışın gelecekte kolayca, tezlikle gerçekleşebileceğini gösterir.
- Süreklilik fiilleri kullanım farklarıyla oluş ve kılınışın geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman içinde sürekli olduğunu gösterir.
- Metinde yardımcı fiil tespit edilmemekle birlikte, yardımcı fiillere benzer bir işleyiş ile meydana gelen yapılar mevcuttur. Bunlar bir tam fiildir, ancak isimlerle kaynaşınca yardımcı fiil işlevi ile kullanılmaktadırlar. Esas fiil genellikle {-*(y)U*} zarf-fiil yapısındadır. *-u /-ü* yapısındaki zarf-fiilin işlevi sebep göstermektir. Birleşik fiile “için” anlamı katmaktadır. Metinde tespit edilen yarı yardımcı fiiller: *çık-*, *yat-*, *var-*. Metinde, tespit edilen yarı yardımcı fiillerinde, asıl anlam korunduğu için esas anlamı korumuş olan birleşik fiiller bölümünde almayı uygun bulduk.

EXTENDED ABSTRACT

During the Anatolian principalities, Turkish language has a peculiar language structure. During the period called as ancient Anatolian Turkish, a unique language structure of the Turkish language was formed. Thus, this period became a milestone in the history of the Turkish language and culture. Although works were presented through translated versions from Arabic and Persian, it was a period in which foreign elements did not get highly involved in these translations. In the study, we focused on the combined verbs in the translation of Abû İshâk İbrâhîm b. al-Mansûr b. Halefi'l-Müzesikkir an-Nisâbü'rî's Qisas al Anbiyâ translation. Especially, we discussed the *combined verbs keeping the basic meaning* composed of Turkish words, *complex verbs and depiction verbs*.

The reason is that Turkish has a national stance for the verbs, from the oldest texts up to today. When the periods of Turkish are examined, there are also words with foreign elements in words such as name, adjective, preposition included in the existence of words. On the other hand, verbs always revealed a national stance in these periods and even foreign origin words were used by verbalizing with Turkish suffixes. From this point of view, it is possible to note that Turkish language is extraordinarily rich in terms of verbs as a word type. It provides a very rich expression opportunity to the language with its wide range of meaning, time and verb types.

In this study, complex verbs and their depictive combined verbs which had original meanings were examined in Qisas al Anbiya of Abû İshâk İbrâhîm bin el-Mansûr bin Halefi'l-Müzekkir an-Nisâbü'rî. The number of the nouns used in the text with *eyle-*, *it-*, *kil-* main auxiliary verbs was 734. 102 compound verbs of these were formed with Turkish words. The combined verb *-miş/-miş ol-* shows perfect in the future tense when the conjugated verb enters with present tense and optative mode. When *-miş/-miş ol-* combined verb conjugates with optative mode, they show an end in the past. Priority verbs are combined verbs showing formation and manner of action of finishing of the past or the future. Formation and manner of action of habit verbs are combined verbs that show continuity in past, present and future times. The intent verbs have been conjugated with *ol-* auxiliary verb's present tense condition, optative, imperative mode, present tense mode story and future tense's condition. These combined verbs are in the form of intent, attempt, desire and decision to occur in the future and not happened in the past and present. For this reason, it is seen in an example that the auxiliary verb *ol-* takes the role in future tense. Competence verbs' formation and manner of action indicate that there is power and competence. They show continuity in the past and present. Formation and manner of action of thesis verbs show the quick end during past by entering into the past tense and shows quick happening in the future by entering into optative and imperative mode. The aforementioned form and the past are continuous in the past, present and future time with the difference in the use of continuous verbs. Although there is no auxiliary verb, there are a few examples in the text of semi-auxiliary verbs that are combined with nouns and verb nouns with a similar function to auxiliary verbs. For example, *alup git-*, *isteyü çık-*, *oturu yat-* etc.

KAYNAKÇA

- Aksan, Y. (2003). Türkçede durum değişikliği eylemlerinin kılınış özellikleri. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 14, 1-14.
- Alibekiroğlu, S. (2014). *Çağdaş Türk lehçelerinde yardımcı fiiller* (Yayımlanmamış doktora tezi). Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Alibekiroğlu, S. (2018). Türkiye Türkçesinde yarı yardımcı fiiller. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 6(15), 1140-1147.
- Bacanlı, E. (2014). *Kılınış kategorisi ve Altaycada kılınış belirleyicisi olarak art fiiller*. Ankara: TDK Yay.
- Banguoğlu, T. (2007). *Türkçenin grameri* (8. bs.). Ankara: TDK Yay.
- Budu, M. (2019). *Ebû İshâk İbrâhîm b. el-Mansûr b. Halefi'l-Müzekkir en-Nisâbü'rî'nin Kısasü'l-Enbiyâ tercümesi: Fiiller-metin-sözlük* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Delice, H. İ. (2002). Yüklemler olarak Türkçede fiil. *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 26(2), 185-212.
- Delice, H. İ. (2017). Birleşik fiil sorunu. R. Gürses & N. Balta (Haz.), *Birleşik fiil: Bildiriler ve tartışmalar* içinde (s. 33-44). Ankara: TDK Yay.
- Demir, N. (2013). Kip ekleriyle kurulan birleşik fiiller. *Prof. Dr. Leylâ Karahan Armağanı* içinde (s. 389-368). Ankara: Akçağ Yay.
- Deny, J. (1941). *Türk dili grameri: Osmanlı lehçesi* (A. U. Elöve, Çev.). İstanbul: Maarif Matbaası Yay.
- Ediskun, H. (2010). *Türk dilbilgisi: Sesbilgisi-biçimbilgisi-cümlebilgisi*. (12. bs.) İstanbul: Remzi Kitabevi Yay.
- Ercilasun, A. B. (2014). *Kutadgu Bilig grameri: Fiil*. (2. bs.) Ankara: Akçağ Yay.
- Ergin, M. (2006). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basımevi Yay.
- Gabain, A. (1953). Türkçede fiil birleşmeleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, 1-28. Erişim adresi: http://tdkgov.tr/dosyalar/TDA/1953/1953_2_Gabain.pdf
- Gabain, A. (2007). *Eski Türkçenin grameri* (5. bs.) (M. Akalın, Çev.). Ankara: TDK Yay.
- Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Tek Ağaç Yay.
- Gökçe, F. (2007). *Oğuz Türkçesinde fiil birleşmeleri: Tarihsel, karşılaştırmalı bir deneme* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Hacıeminoğlu, N. (2016). *Türk dilinde yapı bakımından fiiller: En Eski Türkçe metinlerinden zamanımıza kadar yazı dilinde*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler* (N. Demir, Çev.). Ankara: TDK Yay.
- Karaağaç, G. (2013). *Dil bilimi terimleri sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Karadoğan, A. (2019). *Türkiye Türkçesinde kılınış*. Ankara: Divan Kitap Yay.
- Karahan, L. (2011). *Türkçede sözdizimi* (20. bs.). Ankara: Akçağ Yay.
- Kononov, A. N. (2001). *Türk dili grameri*. İstanbul: Multilingual Yay.
- Korkmaz, Z. (1959). Türkiye Türkçesinde iktidar ve imkan gösteren yardımcı fiiller ve gelişmeleri. *TDAY Belleten* 1959, 107-124. Erişim adresi: [http://tdkgov.tr/dosyalar\(TDA/1959/1959_7_Korkmaz.pdf](http://tdkgov.tr/dosyalar(TDA/1959/1959_7_Korkmaz.pdf)
- Korkmaz, Z. (2005). *Türk dili üzerine araştırmalar* (C. 1) (2. bs.). Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2014). *Türkiye Türkçesi grameri: Şekil bilgisi* (4. bs.). Ankara: TDK Yay.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü* (5. bs.). Ankara: TDK Yay.
- Özçelik, S. (2002). Tasvir fiillerinde kullanılan ekleri üzerine. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2(610), 820-824. Erişim adresi: dk.gov.tr/dosyalar/TDD/2002s610/610_08_S_OZCELIK.pdf
- Özkan, M. (2013). Eski Anadolu Türkçesi dönemi metinlerinde karmaşık fiillerin kullanılışı üzerine. M. Özkan & E. Doğan (Haz.), *8. Milletlerarası Türkoloji Kongresi içinde* (s. 269-275). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yay.
- Özkan, M. (2017). *Türk dilinin gelişme alanları ve Eski Anadolu Türkçesi* (5. bs.). İstanbul: Filiz Kitabevi Yay.
- Özkan, M. (2019). Mahmûd b. Kâdî-i Manyâs'ın Gülistan tercümesinde söz yapımı-II. *Karabük Türkoloji Dergisi*, 1, 71-102. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/826736>
- Öztürk, D. (2008). *Türkiye Türkçesinde anlamca kaynaşmış-deyimleşmiş birleşik fiiller*. Ankara: TDK Yay.
- Timurtaş, F. K. (2005). *Eski Türkiye Türkçesi: XV. yüzyıl gramer-metin-sözlük* (3. bs.). Ankara: Akçağ Yay.

ATEBETÜ'L- HAKÂYIK'TA ONTOLOJİK METAFORLAR THE ONTOLOGICAL METAPHORS IN ATEBETU'L- HAKAYIK

M. Emin YILDIZLI*

Öz

Metaforlar bir topluluğun, milletin, medeniyetin sosyal, siyasal, felsefi vb. yaşayış ve hissediş şeklinin, öncelikle düşüncede şekillenip bu düşüncenin uyandırdığı duygulardan hareketle kullanılan dil aracılığıyla belli bir düzen ve uyumluluklar neticesinde sözcükler vasıtasıyla muhataba aktarılma olayıdır. Bu düşünüş ve ifade kalıplarından hareketle yola çıkıldığında metaforlara yönelik yapılan/ yapılacak çalışmalar, metaforların ait olduğu toplumların bilinçaltındaki birikimlerine ulaşmayı mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda hazırlanan bu çalışmayla Atebetü'l- Hakâyik'taki ontolojik metaforlar, Reşit Rahmeti Arat'ın çalışmasından hareketle tespit edilecek ve bu tespitler ışığında dönemin ve eserin metaforik düşünce yapısı üzerinde tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Metafor, Ontolojik Metafor, Atebetü'l- Hakâyik, Atebetü'l- Hakâyik'ta Ontolojik Metaforlar

Abstract

Metaphors, firstly by having its form in collective mind based upon the feelings and ways of thinking that stem from the social, political, philosophical etc. lifestyles of a nation or civilization, are certain conceptual tools for communication amongst interlocutors, which are utilized in a certain form and coherence. Considering these forms of thinking and expression, the studies that are or will be conducted on metaphors makes it possible to reach the subconscious accumulation of societies to which metaphors belong. In this context, in this study the ontological metaphors in Atebetü'l- Hakâyik will be determined based on the work of Reşit Rahmeti Arat and will be discussed on the metaphorical thought structure of the period and the work in the light of these findings.

Keywords

Metaphor, Ontological Metaphors, Atebetü'l- Hakâyik, The Ontological Metaphors in Atebetü'l- Hakâyik

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, eminyildizli@istanbul.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-2459-9543> İstanbul TÜRKİYE

“Bilgi, var olan bir şeyin kavranması demektir “

(Hartman)

GİRİŞ

Metafor

Metaforlar, “algıladığımız şeyi, dünyada yolumuzu bulma tarzımızı ve diğer insanlarla ilişki kurma biçimimizi, kavramlarımızı yapıya kavuşturur (Lakoff & Johnson, 2005, s.25)”. Metaforlar bu yapıya kavuşturma durumunu “bir tür şeyi başka bir tür şeye göre anlayarak ve tecrübe ederek” gerçekleştirir (Lakoff & Johnson 2005, s. 27). Bu tanımlamalarda dikkat çeken üç kavramdan (şey, anlamak, tecrübe) hareketle metaforlar; tecrübelerden yola çıkarak hayatımızdaki şeyleri anlamlandırma durumudur şeklinde düşünce geliştirilebilir. Lakoff ve Johnson bu anlamlandırma durumunun sadece kelimelerle dilde değil, gündelik hayat içerisinde düşünce ve eylemde de yaygın olduğunu ifade ederler ve metaforu bir biliş süreci olarak görürler (Lakoff & Johnson 2005, s. 25-31). “Metaforlar insanın dünyayı algılayışını kolaylaştırdığı gibi düşüncelerin muhataplarına daha kolay anlatmasını, cümledeki ifade ve etki gücünü arttırmayı da hedeflemektedir. Bu yönden bakıldığı zaman ortaya sanata dayalı bir anlatım çıkmaktadır. Bu sanatsal ifade gücü de fikirlerin güçlendirilmesi ve kabul ettirilmesi açısından önem taşımaktadır (Yıldızlı vd., 2018, s. 2)”. İnsan bilişindeki şeylerin daha etkili bir anlatımla başka bir şey üzerinde geçici anlam alanları oluşmasını sağlayacak şekilde ortaya çıkması ise dil metaforlarını oluşturur. Dil metaforları bilişsel süreci tamamlanmış ve yapıya kavuşturulmuş olan kavramların, muhataplarına aktarımı ya da anlamlandırılması sırasında faydalanılan bir araç olarak da görülebilir. Bilişsel süreci tamamlanan ve aktarılma isteği taşıyan düşünceler bu aktarımları düşünürün kendi kültüründen, konuştuğu dilin kelime varlığından ve kelimelerin kazandığı yeni anlamlardan faydalanarak dil metaforlarına dönüştürür. Doğal olarak “günlük iletişim hayatımızda iç içe yaşadığımız dil metaforları bizim anlatım yolumuzu ve konuşma tarzımızı belirler (Yunusoğlu, 2016, s. 31).” Metaforlar bu ifade ediş tarzını “insanın kavramsal sisteminde mevcut olan zihni modellerin iki alan (kaynak alan ve hedef alan) arasındaki haritalanması” şeklinde geliştirir (Yunusoğlu, 2016, s. 31). Bu haritalanmayı ise kültürel uyumluluk çerçevesinde dilin ifade gücünden, kelimelerin anlam genişliğinden ve kavramların belirgin özelliklerinden yola çıkarak gerçekleştirir.

Biliş süreci sonunda, dil bahsedilen haritalanmayı gerçekleştirirken kendi düzenini de sistematüğini de A, B’dir şeklinde belli uyumluluklar içerisinde, belli bir düzen doğrultusunda gerçekleştirir. Bu sistematüğün içerisinde; kültür, dil (konuşma dili, yazı dili, gramer kuralları), mantık ve belli uyumluluklar vardır. İşte tüm bu uyumlar sistematüğü doğrultusunda A, B’dir şeklinde metaforlar ortaya çıkar (Yıldızlı, 2011, s.14-15). Aşağıdaki örnek; “terör” kavramının nasıl haritalandığını ve algı dünyasında uyandırdığı duyguları metaforik olarak ifade ederken nasıl daha etkili hâle getirdiğini göstermesi açısından incelenmiştir.

Terör bütün insanlığa çevrilmiş kanlı bir silah; barış, huzur ve güvenliğin önüne döşenmiş mayın tarlası, ölüm tuzağıdır.

Hedef AlanKaynak Alan

Terör	insanlığa çevrilmiş kanlı bir silahtır.
Terör	kanlı bir silahtır.
Terör	silahtır.
Terör	mayın tarlasıdır.
Terör	ölüm tuzağıdır.

Terör kavramı öncelikle "terör silahtır" ifadesiyle metaforlaştırılırken, silah kelimesinin sıfatları da (kanlı bir silah/ insanlığa çevrilmiş kanlı bir silah) anlatımı daha etkili bir hâle getirmek için metaforun etki alanını genişletmiştir. Cümlenin devamında terör mayın tarlasıdır, terör ölüm tuzağıdır ifadeleri de terör silahtır metaforuyla uyumluluk içerisinde, dinleyiciye terör kavramıyla ilgili olumsuz duygular göndermek ve hissedilmesi istenen duyguyu pekiştirmek amacıyla kullanılmıştır. Böylelikle terör kavramı birden çok kavramla edinilen tecrübeler ve kültürel uyumluluk çerçevesinde mantıksal tutarlılık içinde olumsuz duygular oluşturacak şekilde kullanılmıştır.

Yukarıdaki hedef alan/ kaynak alan haritalanmalarından yola çıkıldığında terör kelimesinin sözlükte ifade ettiği anlamın da ötesinde duygulara ve daha somut ifadelere dayanan bir anlamlandırma ve tanımlama çeşitliliği ortaya çıkmaktadır. Örneklerdeki gibi metaforik ifade taşıyan anlatımlar "terör tehlikelidir" gibi kuru bir ifadeden daha etkili ve daha detaylı bir tanımlama yapmaktadır.

Araştırmacılar bu vb. tanımlamaları yapan metaforları kavramsal metaforlar temelinde; ontolojik, yönelim ve yapısal metaforlar şeklinde sınıflandırmışlardır . Bu araştırma kapsamında kavramsal metaforların alt başlıklarından birisini oluşturan ontolojik metaforlar incelenecektir.

Ontolojik Metaforlar

Ontoloji (Varlıkbilim) deyimi, varlık anlamına gelen Yunanca ontos deyimiyle bilgi anlamına gelen Yunanca logos deyiminin bileşimi olarak ilk kez Aristoteles tarafından kullanılmıştır (Hançerlioğlu, 1982, s. 136-137). Ontoloji eski Yunan felsefesinden beri ele alınan ve Aristoteles'in "ilk felsefe" adını verdiği var olanların özü üzerine inceleme yapan bilim (Akarsu, 1979, s. 185-186) olarak tanımlanırken; zaman zaman metafizik anlamına gelecek şekilde anlaşılıp, bazen de metafiziğin bir dalı olarak değerlendirilmiştir (Cevizci, 1999, s. 644). Genel olarak ise varlığın kendisini, varlığın temel özelliklerini konu alan, somut varlığı araştırmak yerine, varlığı soyut bir biçimde araştıran ve "varlığın varlık olmak bakımından doğasının ne olduğu", "varlığın kendi başına ne olduğu" sorularını soran felsefe dalı olarak düşünülmüştür (Cevizci, 1999, s. 644).

"Dünyayı ve dünyanın belli bir bölgesini ya da alanını anlayabilmenin yolu, o alanda var olan ya da var olabilen şey türleri, onların varlık koşulları, birbirleriyle olan bağımlılık ilişkileri üzerine açık veya örtük birtakım kabullerde bulunmaktan geçtiğine göre, buradan hareketle her bilimin kendine ait ve özgü bir ontolojisi olduğu söylenebilir. Örneğin, sosyolojinin ontolojisi kişileri, kurumları, yapıları, normları, ilişkileri, vb. kapsar(Cevizci, 1999, s. 644)."

Cevizci'nin yukarıdaki açıklamasında bahsi geçen (her bilimin kendine ait ve özgü bir ontolojisi olduğu söylenebilir) düşünce ışığında ontoloji ve dil metaforlarının ortak hareket noktası şu şekilde düşünülebilir: Varlığı tanıma, anlamlandırma amacı taşıyan ontoloji, kullanılan dil vasıtası ile yolu aydınlatır. Kullanılan dil ne kadar güçlü bir ifade yeteneğine sahip olursa tanımlamaya çalıştığı varlığı da o kadar net bir biçimde anlayıp kavrayabilir. Dil içinde yaşadığı dünyayı tanımlamayı, kavramların birbiri ile olan ilişkisi neticesinde elde ettiği

tecrübeler, ilişkide olduğu varlıkların özellikleri, sahip olduğu temellendirilmiş bilgi ve birikimlerden hareketle ifade etmeye çalışırken kendisine kolaylık sağlayacak yollar keşfetmiştir. Bu yollardan birisi de biliş sürecinde tanımlanmaya çalışılan herhangi bir varlığın ya da kavramın (Lakoff & Johnson burada “entity” kavramını özellikle kullanmaktadırlar), daha etkili ve daha canlı bir şekilde aktarılma isteğiyle başka bir kavram üzerinde şemalanması sonucu oluşan dil metaforlarıdır.

Dil metaforlarının bir alt başlığı olarak incelenen ontoloji metaforları da “tecrübelerimizin unsurlarını ayırt etme ve onları somut şeyler olarak veya tek biçimli tözler olarak ele alma imkânı sağlar (Lakoff & Johnson, 2005, s. 49)”. Lakoff ve Johnson’un “entity” diye üzerinde durduğu “şey”ler somut ya da daha belirli olmadığı durumlarda da onları başka “şey”ler üzerinde daha belirgin hâle getirir, bu durum da ontolojik metaforların ortaya çıkmasına olanak sağlar. Varlığı, kavramı ya da bu varlık ve kavramlara karşı elde edilen tecrübeyi aktarmak için ihtiyaç duyduğumuz daha somut ya da daha canlı ifadeler ontolojik metaforları ortaya çıkarır. Ya da bir başka ifadeyle varlığın temelinde var olan değişmeyen tek soyutluğu (töz) alıp, algılanışı daha kolay şeylere (entity) çevirmemizde bize yardımcı olurlar (Yıldızlı, 2011, s. 18). “Ontolojik metaforlar fiziksel nesnelere tecrübelerimizde olağanüstü farklı ontolojik metaforlara, yani olaylara, aktivitelere, hislere, düşüncelere şeyler ve tözler olarak bakma tarzlarına temel sağlar (Lakoff & Johnson, 2005, s. 50).”

Lakoff ve Johnson’un ifadesiyle varlığın tözünü anlamamızda bize yardımcı olan ontolojik metaforlar Türk dilinin önemli eserlerinden birisi olan Atebetü’l- Hakâyık’ta aranarak varlığın dile yansması bu araştırmayla ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Edip Ahmed tarafından yazılan eser “40 beyit ve 101 dörtlükten ibaret (484 mısra); aruzun feülün feülün feülün feül vezniyle yazılmıştır (Ercilasun, 2013, s. 329)”. Eser insanda bulunması gereken erdemler ve yazarın insana yönelik verdiği öğütler etrafında gelişmektedir. Ayrıca eser Edip Ahmed’in kendi ifadesiyle (69: dad ispehsalar beg üçün bu kitap 70: çıkardım ajunda atı kalsu tip) dönemin hükümdarı Dad İspahsalar Bey için yazılmıştır.

Ontolojik Metaforların Atebetü’l- Hakâyık özelinde inceleneceği bu çalışmada, Reşit Rahmeti Arat tarafından hem Latin harflerine hem de Türkiye Türkçesine yapılan aktarım esas alınacaktır.

1. İNCELEME: ATEBETÜ’L- HAKÂYIK’TA ONTOLOJİK METAFORLAR

1.1. Kaynağını Cansız Varlık ve Maddelerden Alan Metaforlar

21: eşit emdi kaç söz habib fazlındın

22: ukuş huş yititip sözümni aña

Aktarım: Şimdi peygamberin fazlından birkaç söz dinle. Akıl ve dikkatini bileyip sözümü anlamaya çalış.

Kaynak Alan: Bıçak

Hedef Alan: Akıl ve dikkat

Metafor Açıklaması: Akıl ve dikkat bıçaktır ya da keskin bir nesnedir metaforuyla şemalanan düşünce aklın ve dikkatin verimli kullanılmasıyla bıçak gibi etkin bir silaha dönüşebileceğinden hareket ederek Akıl silahtır metaforuyla birlikte üst metafor olarak “Akıl nesnedir” metaforu oluşmaktadır.

81: biligdin urur men sözümke ula**82: biligligke ya dost özünni ula**

Aktarım: Sözüme bilgiyi vurur ve bağlarım, ey dost bilgiliye kendini bağla

Kaynak Alan: Yük

Hedef Alan: Bilgi

Kaynak Alan: Taşıyıcı

Hedef Alan: Söz

Metafor Açıklaması: Bilginin birikim sonucunda oluşan bir yük olduğu düşüncesinin metaforlaştığı aşamada bilginin taşıyıcısı ya da aktarıcısı olarak düşünülen ur- fiili metaforik olarak kullanılmıştır. Bu metaforun ortaya çıkmasındaki kültürel alt yapının açıklanmasında; yükün yüklendiği bir araçtan kültürel aktarım yapıldığı düşünülebilir. Yük bilgidir ve bu yükü gideceği yere taşıyacak olan araç da "söz"dür. Burada bilginin dil aracılığıyla aktarılması metaforik olarak ifade edilmiştir ve "Dil taşıyıcıdır" üst metaforu oluşmuştur.

85: bahalığ dinar ol biliglig kişi**86: bu cahil biligsiz bahasız bişi**

Aktarım: Bilgili kişi kıymetli dinardır. Bilgisiz kişi değersiz akçedir.

Kaynak Alan: Kıymetli dinar

Hedef Alan: İnsan

Kaynak Alan: Değersiz Akçe

Hedef Alan: İnsan

Metafor Açıklaması: Bilgili kişinin değerli, bilgisiz kişinin değersiz bir varlık olduğunu para birimi üzerinde metaforlaştıran düşüncenin temelinde; insanın para ile doğrudan metaforlaştırılması onun bir değeri olduğunu göstermesi açısından önemlidir. İnsanda doğuştan var olduğu düşünülen değerın derecesi ise bilginin insanda bulunduğu oranda daha da artıp-azalacaktır. Buradan hareketle İnsan Paradır/ İnsan Değerli Bir Madendir/ Bilgili İnsan Kıymetli Dinardır/ Bilgisiz İnsan Kıymetsiz Dinardır/ Bilgili İnsan Değerli Bir Madendir/ Bilgisiz İnsan Değersiz Bir Madendir alt metaforlarından hareketle "Bilgi değerlidir ve Bilgisizlik değersizdir" üst metaforları oluşmaktadır.

103: bilig yind usanma bil ol haq resul**104: bilig çinde erse siz arkañ tidi**

Aktarım: Bilgiyi ara, usanma, bil ki o hak Resul, bilgi Çin'de de olsa arayınız, dedi.

Kaynak Alan: Aranılacak Nesne

Hedef Alan: Bilgi

105: biliglig biligni eğer gen bolur**106: bilig tatğm ay dost biliglig bilür**

Aktarım: Bilgiyi daima bilgili arar. Bilginin tadını ey dost bilgili bilir.

Kaynak Alan: Aranılacak Nesne

Hedef Alan: Bilgi

Metafor Açıklaması : Bilgi aranılacak bir nesne olarak düşünülmüştür. Burada her ne kadar yind- fiiliyle oluşturulan bir metafor karşımıza çıksa da burada metaforun ortaya çıkmasını sağlayan temel unsur bilginin aranmasıdır, dolayısıyla doğrudan yind- fiili metaforun başlı başına değerlendirilmesinde ve açıklanmasında yetersiz kalmaktadır. Yind- eylemi bilgiyi bulunacak bir nesne hâline getirmektedir. Nesne gizlidir ve insan o gizli olan nesneyi "bilgi"yi bulmak için bir eylem gerçekleştirmek zorundadır. Metaforda bir hareketlilik eylem bulunsa dahi metaforun ifade ettiği kavramsal yapının doğrudan; Bilgi aranılacak nesnedir/ Bilgi bulunması gereken bir nesnedir alt metaforlarıyla "Bilgi nesnedir" üst metaforunu işaret ettiği düşünülmektedir .

107: bilig bildürür bil bilig kıadrını**108: biligni biligsiz otun ne kıılır**

Aktarım: Bilginin kıymetini yine bilgi bildirir. Bilgiyi biligsiz otun ne yapar.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Bilgi

Kaynak Alan: Kıymetli nesne

Hedef Alan: Bilgi

Kaynak Alan: Odun

Hedef Alan: Biligsiz İnsan

Metafor Açıklaması: Bildirmek, bilgi ve kıymet kelimeleri ile oluşan ilk metaforun (Kıymetli nesne bilgidir) oluşmasında bazı alt metaforların etkin olduğu düşünülmektedir. Burada öncelikle bildür- eylemi düşünüldüğünde bu eylemi bir insanın gerçekleştireceği bilinmektedir. Bu eylemden hareketle “bilig bildürür” ifadesi ele alındığında ise bilginin insanla metaforlaştırıldığı görülmektedir. Bu beyitte ilk olarak karşımıza çıkan alt metafor Bilgi insandır metaforudur. Bilig kadri, bilginin kıymeti ifadesi ise bilgiyi değerli, kıymetli bir nesne olarak algılatmaktadır. Bilgi insandır, Bilgi kıymetli nesnedir, Bilginin Değer ölçüsü bilgidir, Bilgili insan değerlidir alt metaforlarından hareketle “Bilgi değerlidir” üst metaforu oluşmaktadır.

Bu beyitte bilgili insanla biligsiz insanın karşılaştırıldığı ve biligsiz insanın “odun” kelimesi ile metaforlaştırıldığı Biligsiz insan odundur metaforu da karşımıza çıkmaktadır. Beyitte geçen bir önceki Bilgili insan değerlidir metaforuyla mantıksal uyum çerçevesinde şair, biligsiz insanı odun kelimesi ile değersiz hâle getiren bir metafor oluşturmuştur. Biligsiz insan odundur, Biligsiz insan değersizdir alt metaforları “Biligsizlik değersizdir” üst metaforunu oluşturmaktadır.

111: ne türlüğ arıksız arır yumağın**112: cahil yuparımaz arıksız erür**

Aktarım: Nice kirli şeyler yıkamakla temizlenir, cahil yıkamakla temizlenmeyen bir kirdir.

Kaynak Alan: Kir

Hedef Alan: Cahillik

Metafor Açıklaması: Bilginin ve bilgeliğin övüldüğü, ön plana çıkarıldığı yukarıdaki açıklamaları yapılan bazı beyitlerden sonra bu beyitte cahil insanın sanki bir elbise veya bir eşya gibi kirli olduğu, ne kadar yıkansa da o kirden temizlenemeyeceği Cahillik kirdir metaforuyla anlatılmıştır. 111 ve 112. beyitin tamamı göz önüne alındığında Cahillik kirdir metaforunun oluşması için bu ifadenin kültürel temelinde, Bilgi elbisedir/ Bilgi eşyadır/ Cahillik elbisedir/ Cahillik eşyadır/ Cahillik temizlenemez elbisedir/ Cahillik kirliliktir benzeri metaforlar bulunduğu düşünülmektedir. Bu sayılan alt metaforların üstünde oluşan üst metaforun ise “Bilgi temizliktir” kavramsal metaforu olduğu tespit edilmiştir.

117: biliglig kereglık sözüğ sözleyür**118: kereksiz sözini kömüp kızleyür**

Aktarım: Bilgili ancak lüzumlu sözü söyler, lüzumsuz sözü gömerek gizler.

Kaynak Alan: Değersiz meta

Hedef Alan: Lüzumsuz Söz

Metafor Açıklaması: “Söz nesnedir” üst metaforunun alt metaforu olarak oluşturduğu düşünülen Lüzumsuz söz değersiz nesnedir metaforu, konuşmanın faydalı ve faydasız yönlerini ortaya çıkarmak açısından oluşturulmuş bir metafor olarak düşünülmektedir. Beyitte ortaya çıkan üst metaforun yine alt metaforlarından birinin de Lüzumlu söz değerli nesnedir şeklinde metaforik ve mantıksal uyumluluklar içerisinde oluşması beklenmektedir.

127: tavarsızka bilgi tükenmez tavar**128: nesebsızka bilgi yirilmez neseb**

Aktarım: Bilgi malı olmayan için tükenmez bir hazinedir. Bilgi nesezsiz için yerilmez bir neseptir.

Kaynak Alan: Hazine

Hedef Alan: Bilgi

Metafor Açıklaması: Bilgiyi değerli ve kıymetli bir hazine olarak gören şair bu beyitte Bilgi hazinedir metaforunun oluşmasını sağlamıştır. Bu düşünüşten hareketle, Bilgi zenginlik verir, Bilgi refah sağlar vb. alt metaforların oluşmasıyla "Bilgi değerlidir" üst metaforunun oluştuğu düşünülmektedir.

131: tiliñ bekte tutğıl tişin sınmasun

132: kıalı çıksa bektin tişini sıyur

Aktarım: Dilini muhafaza et dışın kırılmasın, eğer muhafaza altından çıkarsa dışını kırar.

Kaynak Alan: Kırıcı Nesne

Hedef Alan: Dil

Metafor Açıklaması: Beyitte dilden kasıt sözdür. Bu beyitte dil, doğru kullanılmadığı zaman sahibine zarar veren bir nesne gibi düşünülerek metaforlaştırılmıştır. Bu metaforla birlikte "Söz nesnedir" üst metaforunun ortaya çıktığı görülmektedir.

139: öçüktürme erni tilin bil bu til

140: başıktursa bütmez büterok başı

Aktarım: İnsanı dil ile kızdırma; bil ki ok yarası kapanır, fakat dilin açtığı yara kapanmaz.

Kaynak Alan: Ok

Hedef Alan: Dil

Metafor Açıklaması: Bu beyitte de dilden kasıt sözdür. Söz doğru kullanılmadığı zaman muhatabında ok yarasından daha kötü bir yara açan, muhatabını ya da söyleyenini kötü duruma sokan kesici bir nesne gibi düşünülmüştür. Dil oktur metaforundan hareketle oluşan diğer metaforları; Söz oktur, Dil kesici bir nesnedir, Dil delici bir nesnedir, vb. şeklinde sıralanacak olursa bunlar etrafında oluşacak üst metaforların "Dil silahtır, Söz silahtır, Söz tehlikelidir" şeklinde oluşması beklenmektedir.

155: ağız til bezeki köni söz turur

156: köni sözle sözni tiliñni beze

Aktarım: Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür. Sözü doğru söyle dilini süsle.

Kaynak Alan: Süs

Hedef Alan: Söz

Metafor Açıklaması: Tıpkı insanı süsleyen süs eşyaları, takılar, mücevherler gibi dili, insanın konuştuğu cümleleri süsleyen ve güzel hâle getiren şeyin, doğru bir söz olduğu Süs sözdür metaforuyla oluşturulmuştur. Bu düşünceden hareketle, Söz mücevherdir, Söz süs eşyasıdır, Söz takıdır alt metaforlarıyla "Söz değerlidir" üst metaforu oluşmuştur.

167: könilik tonın keç kıoğup egrilik

168: keçim ton talusı könilik tonı

Aktarım: Eğriliği bırakıp doğruluk libasını giy, elbiselerin en iyisi doğruluk libasıdır.

Kaynak Alan: Elbise

Hedef Alan: Doğruluk

Metafor Açıklaması: Doğruluğun insanın ayıplarını ve kusurlarını örten, insanı böylelikle güzel gösteren bir elbise gibi görüldüğü bu beyitte, metafor Doğruluk elbisedir şeklinde oluşmuştur. Bu metaforla birlikte, "Doğruluk güzelliştir" üst metaforunun oluştuğu söylenebilir.

169: kıatığ kızler azın kışı bilmesün

170: sözünđin özünke ökünç kelmesün

Aktarım: Sırrını iyi sakla kimse bilmesin. Sözünden kendine pişmanlık gelmesin.

Kaynak Alan: Değerli eşya **Hedef Alan:** Sır

Metafor Açıklaması: Saklanması gereken değerli bir eşya gibi görülen sır değerli eşya ile metaforlaştırılırken üst metafor olarak da "Sır değerlidir" metaforu ortaya çıkmaktadır.

179: öñ arķış uzadı kıpup yol tutup

180: öñi kıpımış arķış nece kıçgölüg

Aktarım: Kervanbaşı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır. Başu kalkmış kervan ne kadar gecikebilir.

Kaynak Alan: Kervan **Hedef Alan:** Dünya Hayatı

Metafor Açıklaması: Kendisinden önceki beyitlerle birlikte ele alınması gereken bu beyitte kervanbaşı ifadesiyle dünya hayatı kastedilmektedir. Böylelikle Dünya hayatı kervandır metaforu oluşmaktadır. Bu metaforla dünyanın geçiciliğı ifade edilmek istenirken "Dünya geçicidir" üst metaforu da oluşmaktadır.

219: bakıp taş bezekin körüp sen muña

220: köñül bamaķıñ bil ģata'lar başı

Aktarım: Bakıp dış süsünü görerek senin ona gönül bağlaman bil ki hataların başıdır.

Kaynak Alan: Bağlanılacak Nesne **Hedef Alan:** Gönül

Metafor Açıklaması: Bir önceki beyitlerde dış görünüşü ile insana benzetilen dünya bu beyitte de dışı süslü bir insan olarak metaforlaştırılırken, âşık olmak ya da sevmenin gönülle ilgisine vurgu yapılarak gönlün sevilene bağlanılacak bir nesne şeklinde metaforlaştırıldığı görülmüştür.

237: aķı er biligni yete bildi kör

238: anın sattı malın sena' aldı kör

Aktarım: Cömert adam bilgiye yetebildi bak, malını onunla sattı ve sena aldı.

Kaynak Alan: Satılacak Nesne **Hedef Alan:** Bilgi

Metafor Açıklaması: Bilginin satılacak bir nesne olarak metaforlaştırıldığı bu beyitte satılan bilginin karşılığının mutluluk ve huzur olduğu belirtilmek istenmiştir. Beyitin tamamı dikkate alındığında Bilgi satılacak nesnedir (sena almak eylemi dikkate alındığında) metaforuyla bir üst metafor olarak "Bilgi mutluluktur" metaforunun da oluştuğı görülmektedir.

267: ol ol kim tekebbürni yirdin salıp

268: tevazu'nı berk tut yapuş keđaña

Aktarım: O (söz) şudur: Kibri yere çalıp, tevazuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.

Kaynak Alan: Atılacak nesne **Hedef Alan:** Kibir

Kaynak Alan: Korunacak Nesne **Hedef Alan:** Tevazu

Metafor Açıklaması: Kibir ve tevazunun birer nesne olarak metaforlaştırıldığı beyitte kibir değersizleştirilirken tevazu değerli hâle getirilmiştir ve bir üst metafor olarak "Kibir değersizdir", "Tevazu değerlidir" metaforları oluşmuştur.

273: kıamuğ kıazğanığlı aķun malını

274: yiyümedi bardı körüñ ģalini

Aktarım: Dünya malını kazananların hepsi onu yiyemeden gitti, hallerini görün.

Kaynak Alan: Yiyecek **Hedef Alan:** Dünya Malı

Metafor Açıklaması: Dünya malının ve dünya içindeki malın mülkün yiyecek olarak metaforlaştırıldığı, aslında bu zenginliğin bir fayda sağlamayacağı da ifade edilmek istenmiştir. Dünyanın içindeki maddi imkânların yiyecek olarak tasavvur edildiği ve yiyeceklerin hazır bulunduğu yerin de sofraya olduğu düşüncesinden hareketle dünyanın da bir sofraya olarak metaforlaştırıldığı ve üst metafor olarak da "Dünya sofradır" metaforunun oluştuğu düşünülmektedir.

277: tekebbür libasın keğip tap salın

278: kerip halkka közgün tap uslan tilin

Aktarım: Kibir elbisesini giydin ise derhal çıkar. Halka karşı göğsünü kabarttın ise dilini derhal düzelt.

Kaynak Alan: Elbise

Hedef Alan: Kibir

Metafor Açıklaması: Büyükleme ve kibirlenmenin hoş görülmediği bir yargıyı ifade eden bu beyitte kibirlenmek bir elbise gibi düşünülmüştür. Burada üzerinde düşünülmesi gereken elbise ifadesidir. Bu metafor Türk düşüncesinde aslında kibrin insanda doğuştan olmadığını göstermesi açısından önemlidir. İnsanın dünyaya hem bedenlen (giyinmesi, gelişmesi, vs.) hem de ruhen (bilgi, birikim, tecrübe, erdemler vs. açısından) çıplak geldiği olgusundan hareketle bir yargı ortaya konulacak olursa; insanın giyinmesinin sadece bedenlen ortaya çıkan bir ihtiyaç olmadığı görülecektir. İnsan ihtiyaç duyduğu, kendisini donatması gereken erdemlerle ruhuna da çeşitli elbiseler giydirmektedir. Türk düşüncesi ruhu donatan bu elbiseler içerisinde kibri hoş görmemektedir ve ondan kurtulmak gerektiğini bu beyitte ifade etmektedir.

337: yazukluğ kişiniñ yazukın keçür

338: 'adavet kökini kazıp sen köçür

Aktarım: Kusurlu adamın kusurunu affet; düşmanlık kökünü kazıp ortadan kaldır.

Kaynak Alan: Zararlı bitki

Hedef Alan: Düşmanlık

Metafor Açıklaması: Zararlı bir bitki nasıl toprağa, bahçeye ve oralardaki ürünlere zarar veriyorsa düşmanlık da insana ve ondaki diğer güzelliklere zarar veren bir bitki gibi düşünülmüştür. İnsan ruhuna zarar veren bu duygunun atılması gerektiği Düşmanlık zararlı bitkidir metaforuyla ortaya konulmuştur.

395: sen artağ sen anın ajun artadı

396: nelük bu ajunka kıılır sen gile

Aktarım: Sen bozulsun onun için dünya bozuldu, niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun.

Kaynak Alan: Bozulabilen Nesne

Hedef Alan: Dünya

Kaynak Alan: Bozulabilen Nesne

Hedef Alan: İnsan

Metafor Açıklaması: İnsan ve dünyanın birbirlerini etkileyen nesnelere olarak kurgulandığı düşünce dünyasında bu iki kavramın birbirlerinin dışı gibi çalışan makinelere benzetildiği hissi uyanmaktadır. Bu ifadenin günümüz modern düşünce dünyasında kavramsal olarak dünya ve insanın makine olarak metaforlaştırıldığı söylenebilir. Eserin yazıldığı dönem göz önüne alındığında ise neden ve sonuçlarıyla birbirine bağlı ayrı düşünülemez birer varlık ifade edilmektedir. Fakat beyitteki ifadeden anlaşılana ise burada sonuca etkili esas faktörün insan olduğu görüşü ön planda durmaktadır. Kısacası dünya nasıl bir yer olursa olsun insan kendi çalışmasını doğru erdemler ve esaslar üzerine kurarsa dünya bundan o derece etkilenecektir. İnsanın erdemleri ne kadar sağlamsa insanın dünyadan şikâyeti de o derece azalacaktır.

433: seniñ malıñ ol mal aşındurduñ

434: saña hasret ol tek tutup turduñ

Aktarım: Senin malın öbür tarafa geçirdiğin maldır, elinde tuttuğun senin için ancak hasrettir.

Kaynak Alan: Mal

Hedef Alan: Amel, ibadet

Kaynak Alan: Öbür taraf

Hedef Alan: Ahiret

Kaynak Alan: Elinde Tuttuğun (Dünya Malı)

Hedef Alan: Hasret

Metafor Açıklaması: Bu beyitte öne çıkan “mal” kelimesiyle iki farklı vurgu yapılmaktadır. Birincisi dünya malı; para, mücevher, meta olarak değerli olan her şeyi ifade etmektedir. İkincisi ise insanın öldükten sonra gideceği mekân olan ahirette onu rahat ettirecek maldır ki onlar da insanın yaşadığı dünyada yapmış olduğu amel, ibadet, iyilik ve benzerlerini kapsar. Böylelikle Amel maldır, İbadet maldır, gibi metaforlarla “Amel değerlidir”, “İbadet Değerlidir” üst metaforları oluşmaktadır. Bununla birlikte dünya malı için ise hasret metaforunun kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca ahiret kelimesi de biraz daha nazik bir ifadeyle Öbür taraf olarak metaforlaştırılmıştır.

435: bu kün kendü sücüg bu tirmek saña

436: açığ bolğa yarın çoğup barduñ

Aktarım: Bugün toplamak senin için tatlıdır, (fakat) yarın bırakıp gitmek acı olur.

Kaynak Alan: Tatlı

Hedef Alan: Toplamak

Kaynak Alan: Acı

Hedef Alan: Bırakmak

Metafor Açıklaması: Önceki beyitlerde bulunan metaforik söylemlerle tutarlılık içinde bir ifade devamlılığı izleyen bu beyitin metaforlarını oluşturan toplamak ve bırakmak fiilleri dünya malı kazanmayı, biriktirmeyi yahut o malı bırakıp gitmeyi ifade etmek anlamında da metaforik bir iç içelik göstermektedirler. Böylelikle bu beyitteki ifadelerde iç içe metaforik söylemler ortaya çıkmaktadır. Bunlar; Toplamak tatlıdır, Bırakmak acıdır, Toplamak dünya malı biriktirmektir, Bırakmak dünya malını bırakmaktır.

437: bu ajun mezese katıglıg meze

438: iz ası öküşrek mezese aza

Aktarım: Bu dünyanın tadı karışıktır, eziyeti daha çok ve tadı azdır.

Kaynak Alan: Tat alınan yiyecek

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Eserin bu beyitinde dünya karışık tatlı bir yiyecek gibi düşünülmüştür ve Dünya tat alınan bir yiyecektir metaforu oluşmuştur. Beyitteki metaforik ifade eserin nerdeyse tamamına hakim olan dünya görüşü ile uyumlu bir yapı içerisinde.

27: anıñ öğdisindin tatr bu tilim

28: anıñ medhi bolsa şeker şehdaña

Aktarım: Onun methinden ağzım tatlanır; onun yâdı dilim için şeker ve baldır.

Kaynak Alan: Tatlı

Hedef Alan: Övme

Kaynak Alan: Şeker- Bal

Hedef Alan: Anmak, hatırlamak

Metafor Açıklaması: Övme tatlıdır; Anmak, Hatırlamak şeker ve baldır metaforlarının olduğu bu beyitte övülmesi ve hatırlanması tatlı yiyeceklerle veya doğrudan tatlıyla ifade edilen Peygamberdir.

105: biliglig biligni eğer gen bolur

106: bilig tatğın ay dost biliglig bilür

Aktarım: Bilgiyi daima bilgili arar. Bilginin tadını ey dost bilgili bilir.

Kaynak Alan: Tatlı bir yiyecek **Hedef Alan:** Bilgi

Metafor Açıklaması: Beyitte bilgi sadece tatlı bir yiyecek olarak metafolaştırılmamıştır. Bilgi sahibi bir insanın araması neticesinde bulunabilecek bir yiyecek olarak düşünülmüştür. Böylelikle bilgi sadece Tatlı bir yiyecektir metaforundan da öte Bilgi aranılması gereken bir yiyecektir metaforu da ortaya çıkmaktadır. Bu alt metaforların üstünde bir metafor olarak ise "Bilgi saklıdır" metaforunun oluştuğu düşünülmektedir.

109: biligsizke hağ söz tatıgsız erür**110: anar pend nasihat asıgsız erür**

Aktarım: Bilgisize doğru söz tatsız gelir. Ona öğüt ve nasihat faydasızdır.

Kaynak Alan: Tat alınan bir yiyecek **Hedef Alan:** Söz

Metafor Açıklaması: Sözün iki tür insanda oluşturduğu duyguyu ifade etmesi bakımından önemli bir metafor olarak ortaya çıkan "Söz tat alınan bir yiyecektir" metaforu, beyitte geçen ifadeden yola çıkıldığında bilgili ve bilgisiz insan için zıt duyguları ifade etmesi açısından da üst bir metafor olma niteliğindedir. Bu üst metaforun alt metaforlarının Bilgili için doğru söz tatlıdır, Bilgisiz için doğru söz tatsızdır, şeklinde gelişebileceği düşünülebilir.

193: bekasız erür bu ajun lezzeti**194: keçer yıl keçerteg meze müddeti**

Aktarım: Bu dünya lezzeti baki değildir. Zevk müddeti geçer yıl gibi geçer.

Kaynak Alan: Tat alınacak yiyecek **Hedef Alan:** Dünya

Metafor Açıklaması: Dünya ve içinde yaşanan hayatın yiyecek gibi düşünüldüğü beyitte, şimdilik insana tatlı gibi gelen bu yiyeceğin (dünya hayatının) lezzetinin daim olmadığı, geçici olduğu anlatılmak istenmiştir. Beyitte bu anlatış tarzı ile aslında yaşanan dünyanın da geçiciliğine bu metaforla vurgu yapılmıştır. Dünya tat alınan yiyecektir metaforunun bu bağlam neticesinde düşünülmesiyle birlikte "Dünyanın geçicidir" üst metaforunun da ortaya çıkması olasıdır.

207: 'asel tatrup ilkin tamağta tıtp**208: kiğinrek kadağka sunup zehr kıatar**

Aktarım: Önce baldan tattırarak ağzını tatlandırır, biraz sonra kadehe zehir katarak sunar.

Kaynak Alan: Tat alınacak yiyecek **Hedef Alan:** Dünya zevkleri

Kaynak Alan: Zehir **Hedef Alan:** Dünya dertleri

209: sücüg tattıñ erse açığka anun**210: birin kelse rahat kelür renc onun**

Aktarım: Eğer tatlı tattın ise acıya hazır ol, rahat birer birer gelirse zahmet onar onar gelir.

Kaynak Alan: Tat alınacak yiyecek **Hedef Alan:** Dünya zevkleri

Kaynak Alan: Zehir **Hedef Alan:** Dünya dertleri

Metafor Açıklaması : Dünya hayatında insanın heveslerine ve zevklerine yönelik duyguların tatlı bir yiyeceklerle metaforlaştırıldığı beyitlerde insanın dertlerinin de zehirle metaforlaştırıldığı görülmüştür. Dünya hayatındaki zevklerin ve zehirlerin peş peşe geldiğini açıklayan beyitlerde tatlı yiyeceği de zehri de sunanın dünya olduğu görüşü ön planda durmaktadır. Dünyanın zevk

ve sefasına kapılmanın onun gerçek yüzünü görmeyi engellediği düşüncesinden hareketle oluşturulan metaforlarda insanın tatlı bir zevk ve sefayla gözlerinin boyanması aslında ona gelecek kötü zor günleri göstermektedir.

1.2. Kaynağını Hayvandan Alan Metaforlar

119: biligsiz ne aysa ayuruğmadım

120: anın öz tili öz başını yiyür

Aktarım: Bilgisiz ne söylese anlamadan söyler, onun dili kendi başını yer.

Kaynak Alan: Kendisini yiyip bitiren varlık **Hedef Alan:** Dil

Metafor Açıklaması: Bilgisiz kişinin söylediği sözü ifade etmesi açısından kendisini yiyip bitiren bir varlıkla metaforlaştırılan dil, bilgi olmadan kullanıldığında insana zarar veren bir kavram üzerinde şemalanmıştır.

135: sözün boşlağıdma yığa tut tiliñ

136: yeter başka bir kün bu til boşlağı

Aktarım: Sözünü başıboş bırakma dilini sıkı tut; dilin başıboşluğu bir gün başa bela olur.

Kaynak Alan: Vahşi bir hayvan **Hedef Alan:** Dil

Metafor Açıklaması: Sözün taşıyıcısı olarak metonimik bir ifadeyle anlatılan dilin başıboş bırakıldığında (bilgisiz konuşulduğunda, her istediğini söylediğinde) vahşi bir hayvan gibi insana zarar vereceği metaforik şekilde ifade edilmiştir.

137: hıredliğımu bolur tili boş kişi

138: telim başını yidi bu söz til boşı

Aktarım: Boş boğaz adam akıllı olur mu? Bu boş boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi.

Kaynak Alan: Kendisini yiyip bitiren varlık **Hedef Alan:** Dil

Metafor Açıklaması: Gereksiz ve çok konuşmanın tıpkı kendisini yiyip bitiren bir varlık gibi insana zarar vereceği Dil kendisini yiyip bitiren bir varlıktır metaforuyla açıklanmıştır.

157: küdeşgil tiliñni kel az kıl sözün

158: küdeşilse bu til küdeşlür özün

Aktarım: Dilini sıkı tut, gel sözünü kısa kes. Dil korunursa kendin korunmuş olursun.

Kaynak Alan: Vahşi bir hayvan **Hedef Alan:** Dil

Metafor Açıklaması: İnsanın zarar görmemesi için vahşi bir hayvanı sıkı tutması, onu gözetim ve denetim altında bulundurması gerektiği düşüncesinin dil üzerinde şemalanması ile Dil vahşi bir hayvandır metaforu oluşmuştur. Oluşan metafor daha önceki beyitlerde incelenen metaforik ifadelerle de uyum içerisinde.

159: resul erni otka yüzün atğuçı

160: til ol tidi yığ til yulottın yüzün

Aktarım: Resul; insanı yüzükoyun ateşe atan dildir, dedi. Dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar.

Kaynak Alan: Vahşi bir hayvan **Hedef Alan:** Dil

Metafor Açıklaması: Dilini sıkı tut, yüzünü ateşten koru ifadesiyle, önceki beyitlerde incelenen Dil vahşi bir hayvandır metaforu metaforik uyumluluklar çerçevesinde oluşmuştur.

213: yılan teg bu ajun yılan oğlağı

214: yoğamağğa yumşaq içi pür ağı

Aktarım: Bu dünya yılan gibidir; yılanı oklamak lazımdır. El ile yoklanırsa yumuşaktır fakat içi zehir doludur.

Kaynak Alan: Yılan

Hedef Alan: Dünya

215: yılan yumşak erken yavuz fi'l iter

216: yıraçturğu yumşak tip azılmağı

Aktarım: Yılan yumşak olduğu hâlde kötülük yapar, uzak durmalı ve yumşak diye yanılıp tutmamalı.

Kaynak Alan: Yılan

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması : Dünya dışarıdan bakıldığında rengi ve yumuşaklığıyla insanı cezbeden bir yılan görüntüsü verse de yılanı doğası gereği nasıl zehirli ve insan için tehlikeliyse dünya da insan için tehlikelidir. Bu yüzden insan dünyadan tıpkı yilandan kaçtığı gibi kaçmalıdır, düşüncesinden hareketle Dünya yilandır metaforu oluşmuştur.

Dil ve dünya ile ilgili metaforlar “Kaynağını Hayvandan Alan Metaforlar” özelinde incelendiğinde “Dil hayvandır”, “Dünya hayvandır” üst metaforlarının her iki kavramda da ortak olarak ortaya çıktığı söylenebilir.

1.3. Kaynağını Elementlerden Alan Metaforlar

229: kamuğ tilağı er senasın ayur

230: aklılık kamuğ 'ayb kirini yuyur

Aktarım: Bütün diller cömert adamın methini söyler; cömertlik bütün ayıpların kirini temizler.

Kaynak Alan: Su

Hedef Alan: Cömertlik

Metafor Açıklaması: Cömertlik kirleri temizleyen su gibi düşünülerek metaforlaştırılmıştır. Cömertlik sudur alt metaforunun “Cömertlik temizliktir” üst metaforunu oluşturduğu düşünülmektedir.

339: yalınlansa tutnup gâzab hıç dotı

340: halimlik suvın saç ol otı öçür

Aktarım: Hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak alevlenirse yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.

Kaynak Alan: Ateş

Hedef Alan: Hiddet

Kaynak Alan: Ateş

Hedef Alan: Düşmanlık

Kaynak Alan: Su

Hedef Alan: Yumuşak Huylu (Halimlik)

Metafor Açıklaması: Hiddet ve düşmanlığın ateşle metaforlaştırıldığı beyitte, bu iki kavramın insan için zararlı olduğu ve söndürülmediği sürece büyüyüp güçlenerek insana zarar vereceği düşüncesi hâkimdir. Hiddetin ve düşmanlığın zıddı olan halimliğin, uyumlu ve çözüm odaklı olmanın, suyla metaforlaştırıldığı beyitin devamında insanın su gibi durgun sakin olması durumunda insana huzur vereceği ve onu başına gelecek kötülüklerden koruyacağı düşüncesi hâkimdir.

351: öçer mihnet otı keçer nevbeti

352: kalur şabr idisi şevabın yüdüp

Aktarım: Mihnet ateşi söner, nöbeti geçer; sabır sahibi sevap kazanmakla kalır.

Kaynak Alan: Ateş

Hedef Alan: Mihnet

Metafor Açıklaması: Üzüntü ve sıkıntının ateş üzerine şemalanmasıyla ortaya çıkan Mihnet Ateştir metaforu, insanın bu ateşin sönmesi için sabır göstermesi gerektiğini insanın ancak sabırla sıkıntısından kurtulabileceğini ifade etmektedir.

387: vefa köli suğlup kurup yulları

388: cefa toldı taşı tenizdin ediz

Aktarım: Vefa gölünün suyu çekildi kaynakları kurudu. Cefa doldu taşı denizden daha engin.

Kaynak Alan: Göl (Tatlı su)

Hedef Alan: Vefa

Kaynak Alan: Su (Deniz suyu)

Hedef Alan: Cefa

Metafor Açıklaması: Vefa ve cefanın iki farklı kavram üzerinden metaforlaştırıldığı görülmektedir. Vefanın daha az ve nadir bulunduğunu göstermesi açısından göl ifadesinin, cefanın daha fazla ve zararlı (deniz suyunun tuzlu olması) olmasını göstermesi açısından deniz kavramlarının seçildiği düşünülmektedir. Göl suyu tatlıdır, durgundur aynı zamanda insana rahatlama ve bir eminlik verir. Fakat deniz suyu tuzludur, her ne kadar bazı zamanlarda durgun olsa da çoğu zaman hareketliliği ve dalgasıyla insanda bir endişe ve tedirginlik yaratır.

1.4. Kaynağını Soyut Kavramlardan Alan Metaforlar

159: resul erni otka yüzün atğuçı

160: til ol tidi yığ til yulottın yüzün

Aktarım: Resul; insanı yüzükoyun ateşe atan dildir, dedi. Dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar.

Kaynak Alan: Zebani

Hedef Alan: Dil

Metafor Açıklaması: Eserin genelinde dil ile ilgili metaforlarda dilin insana bela getiren bir varlık olduğu düşüncesi hâkimdir. Dilin sadece insana yaşadığı maddi dünyada değil ölümden sonra gideceği ahirette de bela olmaya devam edeceği düşüncesi, İslam'ın da etkisiyle, insanı ateşe atacak olan ve cehennem bekçiliğini yapan melek olarak adlandırılan zebani, dil kavramının metaforik olarak ifadesinde kullanım bulmuştur.

255: tirip könlü toğmaz közi suş bahıl

256: kul ol malğa malı aña erklig ol

Aktarım: Açgözlü hasisin gönlü toplamakla doymaz, o malın kuludur ve malı ona hâkimdir.

Kaynak Alan: Tanrı

Hedef Alan: Mal

Metafor Açıklaması: Açgözlü, gönlü ve gözü doymaz insan için malın, dünya zenginliğinin tanrı hükmünde olduğu görüşü beyitte metaforik olarak kul kavramıyla açıklanmıştır.

425: aya malğa suş er yakın bil bu mal

426: bu kün kađđu saşınç yarın yük vebal

Aktarım: Ey mala karşı haris adam, gerçek bil ki, bu mal bugün kaygı ve düşünce yarın yük ve vebaldir.

Kaynak Alan: Kaygı ve düşünce

Hedef Alan: Mal

Kaynak Alan: Yük ve vebal

Hedef Alan: Mal

Kaynak Alan: Bugün

Hedef Alan: Dünya

Kaynak Alan: Yarın

Hedef Alan: Ahiret

Metafor Açıklaması: İç içe metaforlardan oluşan bu beyitte, öncelikle göze çarpan zaman ifadelerinin (bugün ve yarın) dünya ve ahiret kavramları üzerinde şemalaştığıdır. Bugün,

yaşanılan maddi dünyayı ifade ederek metaforlaştırırken yarın, ölümden sonra gidilecek dünyayı ahireti metaforlaştırması açısından önemlidir. Bugün için yaşanılan maddi dünyada doymak bilmeyen açgözlü insan için kaygı ve endişe verici bir düşünce olan mal, insanın ölümünden sonra da ona yük ve sorumluluk olarak geri dönecektir. Eserin sonlarına doğru iç içe metaforlarla tek bir beyitte anlatılan bu düşünce eserin geneline hâkim olan dünya malına bakış açısını özetler nitelikte olması açısından önem taşımaktadır.

433: seniñ malıñ ol mal aşındurduñ

434: saña hasret ol tek tutup turduñ

Aktarım: Senin malın öbür tarafa geçirdiğin maldır, elinde tuttuğun senin için ancak hasrettir.

Kaynak Alan: Hasret

Hedef Alan: Dünya malı

Kaynak Alan: Sevap ve iyilikler

Hedef Alan: Ahiret malı

Metafor Açıklaması: Dünya malının doyumsuzluğu ve insanın dünya malına karşı her zaman bir hasret içerisinde olacağı düşüncesinin hâkim olduğu beyitte insanın öbür tarafa yani ahirete götüreceği malın onun erdemleri ve iyi davranışlarının karşılığı olan sevapları olacağı düşüncesi de beyitte işlenmiştir.

1.5. Kişileştirmeler

57: anıñ bahşışindin bulıt uvtanur

58: bu sözni bütün çın tutar duşmanı

Aktarım: Onun ihsanı karşısında bulutlar utanır, bu sözün doğruluğunu düşmanları da itiraf eder.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Bulut

Metafor Açıklaması: İnsana ait bir özellik olan utanma eylemi bulutla metaforlaştırmıştır.

65: öküş az tip aymaz pezirlerteniz

66: bulıt hediye kılsa uşak kaçreni

Aktarım: Bulut ufak bir katre de hediye etse, deniz az veya çok demeden, bunu kabul eder.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Bulut

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Deniz

Metafor Açıklaması: Bulut hediye verebilme özelliğiyle kişileştirilerek bir metafor meydana getirilirken deniz de bu hediyeyi kabul eden alçak gönüllü bir insan olarak düşünülmüş ve beyitte Bulut insandır, Deniz insandır metaforları oluşmuştur.

133: sanıp sözlegen er sözi söz sağı

134: öküş yañsağan til unulmaz yağı

Aktarım: Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir. Çok gevezelik eden dil karşı konulmaz düşmandır.

Kaynak Alan: Düşman

Hedef Alan: Dil/ çok konuşmak

Metafor Açıklaması: Dil, gereksiz ve çok konuştuğu zaman insanın düşmanı olarak görülmüş ve beyitte Dil düşmandır alt metaforuna bağlı olarak "Dil insandır" üst metaforu oluşmuştur.

141: sefih er tili öz başı duşmanı

142: tilindin töküldi telim er çanı

Aktarım: Sefih adamın dili kendi başının düşmandır. Birçok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü.

Kaynak Alan: Düşman

Hedef Alan: Dil/ konuşma

Metafor Açıklaması: Dil doğru kullanılmadığı zaman insanın kanını döken, onu öldüren bir düşman olarak idrak edilmiş ve buna bağlı olarak da "Dil insandır" üst metaforu oluşmuştur.

183: nelük malğa munça köñül bamağın

184: bu mal kelse erte barur baz kiçe

Aktarım: Mala bu kadar gönül bağlamak neden, bu mal sabah gelirse akşam yine gider.

Kaynak Alan: Vefasız Sevgili
zenginliği

Hedef Alan: Mal

Metafor Açıklaması: Dünya malı, zenginlik, gönül bağlanan istediği zaman gelip istediği zaman giden vefasız bir sevgili olarak görülmüş ve Mal zenginliği vefasız sevgilidir metaforunun üst metaforu olarak "Mal zenginliği insandır" metaforu oluşmuştur.

205: ajun külçirer baz alın kaç çatar

206: bir elgin tutup şehd birin zehr kıtar

Aktarım: Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaç çatar, bir elinde bal tutup bir elinde zehir saklar.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Dünya insanı kandıran, ikilemde bırakan kararsız bir insan algısı etrafında kişileştirilmiştir.

207: 'asel tatrup ilkin tamağta tıtip

208: kiğınrek kaçahka sunup zehr kıtar

Aktarım: Önce baldan tattırarak ağzını tatlandırır, biraz sonra kadehe zehir katarak sunar.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Dünya, insanı kandırarak kötülük yapmak isteyen bir insan hüviyetinde metaforlaştırılmıştır.

217: bu ajun ma körmekke körküg taşı

218: velikin içinde tümen na-ğoşı

Aktarım: Bu dünyanın da dıştan görünüşü güzeldir, fakat içinde binlerce nahoşluk vardır.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Dünya güzel görünüşlü fakat kötü ahlaklı bir insan olarak düşünülerek metaforlaştırılmıştır.

219: bakıp taş bezekin körüp sen muğa

220: köñül bamağın bil hata'lar başı

Aktarım: Bakıp dış süsünü görerek senin ona gönül bağlaman bil ki hataların başıdır.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Bir önceki açıklaması yapılan beyitin devamı niteliğinde olan bu beyitte de dünya, dışı süslü, gönül bağlanabilecek güzel bir insan olarak kişileştirilirken, o sahte günele gönül bağlamanın da hata olduğu beyitte özellikle belirtilmiştir.

221: niğab kötrür ajun birer yüz açar

222: yazar kıol kıçar teg yana terk kıçar

Aktarım: Dünya bazen peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi kollarını açar ve hemen kaçar.

Kaynak Alan: Kadın

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Dünya, onu seveni kandıran bir sevgili gibi düşünülerek metaforlaştırılırken "Dünya insandır" üst metaforu oluşmuştur.

231: aklı bol saña söz sökünç kelmesün

232: sökünç kelgü yolnıa kılık tıyur

Aktarım: Cömert ol, sana söz, sövme gelmesin; sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.

Kaynak Alan: Dost (kötülüğü engelleyen insan)

Hedef Alan: Cömertlik

Metafor Açıklaması: Cömertliğin insanın başına gelecek kötü bir olayı engelleyecek bir dost gibi görüldüğü ve beyitte bu şekilde bir kişileştirme yapıldığı düşünülmüştür.

305: harış toğmaz ajun nejnini tirip

306: harışlık qarımaz idisi qarıp

Aktarım: Haris, dünya malını toplamakla doymaz, sahibi ihtiyarladığı hâlde harislik ihtiyarlamaz.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Harislik

Metafor Açıklaması: Açgözlülük, hırs, hayalî olarak ihtiyarlamayan bir insan üzerinde şemalanarak metafor oluşturulmuştur.

441: hünerlîğka ajun vefasızraq ol

442: hünersizka mundın cefa azraq ol

Aktarım: Dünya hüner sahibi için daha çok vefasızdır, hünersize burada cefa daha azdır.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Dünya

445: ne yazdı ajunka bu şahib hüner

446: negüke bu anı ulaşı kınar

Aktarım: Hüner sahibi dünyaya karşı ne gibi bir kusur işlemiştir, niçin bu dünya ona durmadan eziyet çektirir.

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Bilgi, beceri sahibi bir insan için dünya eziyet ve cefa veren bir insan olarak metaforlaştırılmıştır.

447: hasislerni kötrüp nefisni çalıp

448: azu kıutsuz ajun qarıp mu munar

Aktarım: Hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor, yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?

Kaynak Alan: İnsan

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Küçük ve bayağı insanlara değer veren onları yükselten değerli ve bilgili insanlara cefa ve eziyet edip onları sıradanlaştıran bir insan özelinde şemalandırılan dünya aynı zamanda, ihtiyar ve aklını yitirmiş bir insan olarak da düşünülmüştür.

1.6. Yer-Alan Metaforları

69: dad ispehsalar beg için bu kitip

70: çıkardım ajunda atı kıalsu tip

Aktarım: Dad İspehsalar Bey için bu kitabı yazdım ki dünyada adı kalsın

Kaynak Alan: Ad/ nam yayılacak mekân

Hedef Alan: Dünya

73: anıñ vuddı birle köñüller tolup

74: anıñ yadı birle ajun tolsu tip

Aktarım: Gönüller onun sevgisi ile ve dünya onun yâdı ile dolsun.

Kaynak Alan: Ad/ nam yayılacak mekân

Hedef Alan: Dünya

239: tirildi ulamsız ulamı bolup

240: ajunda at eğgü çoğup bardı kör

Aktarım: (Cömert adam) muhtaçların yardımcısı olarak yaşadı; dünyaya iyi ad bırakarak gitti.

Kaynak Alan: Ad/ nam yayılacak mekân

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması : Hayatın devam ettiği, canlılığın hüküm sürdüğü ve insanın maddi varlığıyla sığınıp yaşadığı dünya, somut mekân kategorisi içindedir. Eserde verilmek istenen felsefe doğrultusunda erdemleriyle yaşamak zorunluluğu içerisinde olan insan bu somut mekân içerisinde yaptığı iyiliklerle ve erdemli davranışlarla adının dünyada yayılmasını sağlamalıdır. Bu adın dünyada yayılması üst metafor yapısında Dünya ad/nam yayılacak bir mekândır şeklinde metaforlaştırılırken, bu adın dünyada kalması ve yayılmasının aynı zamanda zamanla ilgili bir kavramsal metaforu da oluşturduğu düşünülmektedir. Dünyanın geçiciliğinin de vurgulandığı eserde metafor olarak adın mekana yayılmasının aynı zamanda adın zamana da yayılmasının gerekliliğini doğurduğu ön görülmektedir. Bu düşünce 240. mısradaki çoğup bardı ifadesiyle biraz daha somutlaştırılabilir. Koyup gitmek bu mısradaki “ölmek” eylemi yerine metaforik bir ifade olarak kullanılmıştır. İnsanın ölümünden sonra da adının dünyada kalması, insanın yapmış olduğu iyi davranışlar neticesinde isminin bulunduğu mekândan bağımsız olarak zamanın kendi seyri içerisinde varlığını devam ettirdiğini göstermektedir. Bu açıklamalar ışığında, “Zaman adın yayıldığı bir mekândır” ve “Zaman mekândır” üst metaforlarının oluştuğu düşünülmektedir.

177: bu ajunrıbağ ol tüşüp köçgölüg

178: rıbağka tüşügli tüşer keç gülüg

Aktarım: Bu dünya konup göçmek için bir kervansaraydır. Kervansaraya geçmek için iner.

Kaynak Alan: Kervansaray

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Beyitte açık bir ifadeyle Dünya kervansaraydır metaforu oluşturulmuştur. İnsanın ölümü ve maddi dünyadan geçiciliği edibin, yaşanılan dünyayı kervansaraya insanı da bu kervansaraya gelen yolcuya şemalandırmasıyla metaforik ifadelerde uyumluluk sağlanmıştır. Böylelikle hem dünyanın hem de insanın geçiciliğinin ifade edilmek istendiği düşünülmektedir. Beyitte oluşturulan Dünya kervansaraydır metaforuyla üst metafor olarak “Dünya mekandır” metaforu oluşmaktadır. Bunun yanında dünyanın kervansaray olarak görülmesi ve insanın bu kervansaraydan gelip geçmesi düşüncesiyle İnsan yolcudur metaforu da ortaya çıkmaktadır.

191: tarıglık tip aymış ajunnu resul

192: tarıglıkta katlan tarı eğgülük

Aktarım: Resul, dünya için tarladır demiş. Tarlada çalış çabala iyilik et.

Kaynak Alan: Tarla

Hedef Alan: Dünya

Metafor Açıklaması: Dünyanın kavramsal bir şekilde mekân olarak düşünüldüğü beyitte alt metafor olarak ortaya çıkan Dünya tarladır metaforu, insanın yaşadığı dünyada yapmış olduğu iyilikleri tohumla metaforlaştırırken (Böylelikle bu beyitte İyilik tohumdur metaforu da oluşmaktadır.) bu iyiliklerin dağıtılacağı/ ekileceği yerin de bir tarla gibi düşünülen dünya olduğu vurgulanmıştır.

SONUÇ

Varlık, varlığın adı, varlığın yarattığı duygu durumu, varlığın başka varlığa benzerliği, varlığın kendisi dışında başka bir varlıkla açıklanabilme durumu vb. tüm bu bağlantılarla birlikte bilişsel süreçlerini tamamlayan düşüncelerin, Atebetü'l- Hakâyik örneğinde oluşturduğu ontolojik metaforlar bu araştırmayla ortaya konulmaya çalışıldı.

Ontolojik metaforlar üzerine kurulan bu çalışmada Türk'ün bilincinin ve bilişinin göstergesi olarak pek çok varlığın nasıl metaforlaştırıldığı görülmektedir. Dil ve düşünce dünyasının ortaya konulması açısından önemli görülen bu tarz çalışmalara katkı sağlamak adına yapılan araştırmada eserin tamamı incelenmiş tespit edilen ontolojik metaforlar; Kaynağını Cansız Varlık ve Maddelerden Alan Metaforlar, Kaynağını Hayvandan Alan Metaforlar, Kaynağını Elementlerden Alan Metaforlar, Kaynağını Soyut Kavramlardan Alan Metaforlar, Kişileştirmeler ve Yer-Alan Metaforları, başlıkları altında değerlendirilmiştir. Bu başlıklar altında tespit edilen metaforlar aşağıda liste hâlinde verilecektir.

Eserde yapılan incelemelerde; bilgi, insan, söz/ dil ve dünya kavramlarına yönelik yapılan metaforlar eserde hâkim ontolojik metaforlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kavramlar özelinde oluşan alt metaforların üst metaforların oluşumuna da etki ettiği ve bu kavramlara yönelik üst metaforların da esere hâkim olduğu görülmüştür.

Eserde her ne kadar hâkim metaforlar ön plana çıksa da edip tarafından oluşturulan veya kültürel devamlılıkla ortaya çıkan metaforların hepsi eserin tamamı göz önüne alındığında da sistematik uyumluluk çerçevesinde birbiriyle bağlantılı bir şekilde oluşmaktadır. Kısacası eserdeki ontolojik metaforlar birbirinin tamamlayıcısı (bazen de açıklayıcısı) olacak şekilde mantıksal tutarlılıklarla yaratım süreçlerini tamamlamışlardır. Hem mantıksal hem de sistematik olarak ortaya çıkan bu uyumlar eserin alt yapısındaki felsefenin anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu durum eserdeki metaforlardan hareketle şöyle bir cümle içerisinde örneklendirilebilir: Bilgi sahibi bir insan cahillikten temizlenmiş, kendisini dünyanın nimetlerine kaptırmamış, boş yere kaygı ve endişe taşımayan, dünya malına önem vermeyen, akli bıçak gibi keskin, dilinden herkesin emin olduğu vefalı ve tevazu sahibi bir insandır.

Alt Metaforlar Listesi

Ahret malı sevap ve iyiliklerdir. Ahret öbür taraftır. Ahret yarındır. Akıl bıçaktır. Akıl silahtır. Anmak şeker ve baldır. Bırakmak acıdır. Bilgi aranılacak nesnedir. Bilgi aranılması gereken bir yiyecektir. Bilgi elbisedir. Bilgi eşyadır. Bilgi hazinedir. Bilgi insandır. Bilgi kıymetli nesnedir. Bilgi refah sağlar. Bilgi satılacak nesnedir. Bilgi tatlı bir yiyecektir. Bilgi yüküdür. Bilgi zenginlik verir. Bilgili insan değerli madendir. Bilgili insan kıymetli dinardır. Bilgisiz insan değersiz madendir. Bilgisiz insan kıymetsiz dinardır. Bilgisiz insan odundur. Cahillik elbisedir. Cahillik eşyadır. Cahillik kirdir. Cahillik temizlenemez elbisedir. Cefa deniz suyudur. Cömertlik dostluktur. Cömertlik sudur. Çok konuşmak düşmandır. Dikkat bıçaktır. Dikkat silahtır. Dil düşmandır. Dil kendisini yiyen bir varlıktır. Dil kırıcı nesnedir. Dil oktur. Dil vahşi bir hayvandır. Dil zebanidir. Doğruluk elbisedir. Dünya bozulabilen nesnedir. Dünya bugündür. Dünya dertleri zehirdir. Dünya hayatı kervandır. Dünya kadındır. Dünya kervansaraydır. Dünya malı hasrettir.

Dünya malı yiyecektir. Dünya nam yayılacak mekândır. Dünya tarladır. Dünya tat alınacak bir yiyecektir. Dünya tat alınan yiyecektir. Dünya yılandır. Dünya zevkleri tat alınacak bir yiyecektir. Düşmanlık ateştir. Düşmanlık zararlı bitkidir. Gönül bağlanılacak nesnedir. Hasret elinde tuttuğundur. Hiddet ateştir. İbadet maldır. İnsan bozulabilen nesnedir. İnsan değerli bir madendir. İnsan değersiz akçedir. İnsan kıymetli dinardır. İnsan paradır. Kibir atılacak nesnedir. Kibir elbisedir. Lüzumlu söz değerli nesnedir. Lüzumsuz söz değersiz nesnedir. Mal kaygı ve düşüncedir. Mal tanrıdır. Mal yük ve vebaldır. Mal zenginliği vefasız sevgilidir. Mihnet ateştir. Övme tatlıdır. Sır değerli eşyadır. Söz süstür. Söz taşıyıcıdır. Söz tat alınacak bir yiyecektir. Tevazu korunacak nesnedir. Toplamak tatlıdır. Vefa göl suyudur. Yumuşak huyluluk sudur.

Üst Metaforlar Listesi

Akıl nesnedir. Amel değerlidir. Bilgi değerlidir. Bilgi mutluluktur. Bilgi nesnedir. Bilgi saklıdır. Bilgi temizliktir. Bilgisizlik değersizdir. Bulut insandır. Cömertlik insandır. Cömertlik temizliktir. Deniz insandır. Dil hayvandır. Dil silahtır. Dil taşıyıcıdır. Doğruluk güzelliştir. Dünya geçicidir. Dünya geçicidir. Dünya hayvandır. Dünya insandır. Dünya mekândır. Dünya sofradır. Gönül nesnedir. Harislik insandır. İbadet değerlidir. Kibir değersizdir. Mal zenginliği insandır. Sır değerlidir. Söz değerlidir. Söz nesnedir. Söz silahtır. Söz tehlikelidir. Tevazu değerlidir. Zaman mekândır.

EXTENDED ABSTRACT

Ontological metaphors “enable us to distinguish the elements of our experience and treat them as concrete things or uniform substances (Lakoff- Johnson 2005: 49)”. More concrete, more vivid expressions for which we need to convey the existence, a concept; and the ones we need in order to transmit the experiences that were obtained corresponding to certain concepts bring out ontological metaphors. Or in other words, they help us capture the unchanging intangibility (substance) that is on the foundational basis of existence and translate it into things (entity) that are easier to perceive (Yıldızlı 2011: 18). “Ontological metaphors provide us with a basis for thinking ways for treating our extraordinarily diverse experiences of physical objects, namely events, activities, feelings and thoughts as things and substances (Lakoff- Johnson 2005: 50).”

In this study, by searching for the ontological metaphors that (in Lakoff and Johnson’s words) help us understand the essence of being, in one of the important works of the Turkish language, *Atebetü- Hakâyık*; we will try to illuminate the ontological reflections on the language.

Having been written by Edip Ahmed in the prosodic form of *feûlün feûlün feûlün feûl*, it consists of 40 couplets and 101 verses (484 lines), and unfolds around the virtues that one must have and the advices of the author for the people (Ercilasun 2013: 329).

Based on ontological metaphors, the study shows how multiple ontological elements were metaphorized as an indicator of Turkish consciousness and cognition. In this study, conducted so as for contributing to these kind of works that have a considerable significance for unravelling the ways of thinking in a language, the ontological metaphors pointed out throughout the original work were categorized into following sets: The Metaphors Derived from Inanimate Objects and Matter, The Metaphors Derived from the Animals, The Metaphors Derived from the Elements, The Metaphors Derived from Abstract Concepts, The Metaphors of Personification and Space/Area. And the metaphors that were ascertained under these categories are as follows: Abandoning is painful. Knowledge is an object to be searched for. Knowledge is an object to be eaten. Knowledge is a dress. Knowledge is a belonging. Knowledge is a treasure. Knowledge is a human being. Knowledge is a precious object. Knowledge provides welfare. Knowledge is an object for sale. Language is a harsh object. Language is an arrow. Language is a wild animal.

Language is a demon of hell. Righteousness is a dress. World is a violable object. World is today. Earthly troubles are poison. Earthly life is a caravan. Property is God. Property is a burden and sin. Wealth is an unfaithful lover. Affliction is fire. Pride is sweet. Secret is a valuable belonging. Speech is an ornament. Speech is a carrier. Speech is a food to be enjoyed. Modesty is an object to be protected. Collecting is sweet. Knowledge is precious. Knowledge is happiness. Knowledge is object. Knowledge is hidden. Knowledge is cleanliness. Ignorance is worthless. Cloud is human being. Generosity is human being. Generosity is cleanliness. Sea is human being. Language is an animal. Language is a weapon. Language is a carrier. Righteousness is beauty. World is temporary. World is an animal. World is a human being. World is a place. World is dining table. Heart is an object. Greed is a human being. Prayer is precious. Wealth is a human being. Secret is precious. Speech is precious. Speech is an object. Speech is a weapon. Speech is dangerous. Modesty is precious. Time is a place.

In the examinations of our study; metaphors concerning the concepts of knowledge, human, speech / language and the world come out as the dominant ontological metaphors in the work. It has been the case that the sub-metaphors formed in the context of these concepts has also an influence on the formation of the higher-order metaphors and the higher-order metaphors related to these concepts dominated the work.

Even though the dominant metaphors came to the forefront in the work, each of the metaphors that were either created by the author or formed in parallel with cultural continuity emerges in a manner of systematic coherence with each other, when the work is considered in its entirety. In short, ontological metaphors in the work have reached their latest form in a logical coherence, in a complementary (and sometimes explanatory) way for each other. The coherence (or compatibility) that comes forward both logically and systematically, facilitates the understanding of the philosophy embedded in the underlying structure of the work.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B. (1979). *Felsefe terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1992). *Atebetü'l- Hakâyık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Cevizci, A. (1999). *Paradigma felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2013). *Başlangıçtan yirminci yüzyıla Türk dili tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1982). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kök, A. & Eker, Ö. (2016). Atebetü'l- Hakâyık'ın tanıklığında bilgi metaforları. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 225, 223-237. Erişim Adresi: http://www.tdav.org.tr/wp-content/uploads/2017/07/aras_225.pdf.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (2005). *Metaforlar hayat, anlam ve dil*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Yıldızlı, M. E. (2011). *Kutadgu Bilig'te Dünya Metaforu* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Yıldızlı, H., Erdol, T. A., Baştuğ, M., & Bayram, K. (2018). Türkiye'de öğretmen kavramı üzerine yapılan metafor araştırmalarına yönelik bir meta-sentez çalışması. *Eğitim ve Bilim*, 43 (193). doi: 10.15390/EB.2018.7220.
- Yunusoğlu, M. K. (2016). *Budist Türk çevresi eserlerde metaforlar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

MANAS DESTANINDA TÜRKLER İÇİN KULLANILAN SAYI İSİMLERİYLE KURULMUŞ EPİTETLER VE 'UÇAN/UÇAN TENİZ' EPİTETİ

EPITHETS ESTABLISHED WITH NUMBER NAMES USED FOR TURKS AND 'UÇAN /UÇAN TENİZ' EPITHET IN MANAS EPIC

Nurdin USEEV*

Öz

Dünyanın en büyük destanlarından biri olarak bilinen Manas Destanının S. Orozbekov, Togolok Moldo, Cusup Mamay varyantlarında Türk adı geçmekte ve Kazak, Kırgız, Türkmen, Karakalpak, Kıpçak vd. Türk boy ve topluluklarının genel adı olarak kullanılmakta ve Türk milleti için destanda değişik epitetler yer almaktadır. Bilindiği gibi epitetler bir nesnenin, insanın, olayın ve kavramın sıfatlarını, kökenlerini, başkalarından farklı özelliklerini yansıtarak özelleştiren kelimeler ya da kelime grupları olduğu için destanda Türkler için kullanılan epitetleri incelemek Türkiyat araştırmaları için büyük önem arz etmektedir. Çünkü bu epitetler Manas Destanında anlatılan Türk halkının değişik özelliklerini yansıtmaktadır. Dolayısıyla makalemizde Türkler için kullanılan ve sayı isimleriyle yapılmış epitetlerle sadece Togolok Moldo varyantında geçen uçan/uçan teniz epiteti ele alınarak bu epitetlerin yansıttığı değerler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Sayı isimleriyle kurulmuş epitetlerin Türklerin boy yapısı ile ilişkili olup sayı bakımından çokluğunu yansıttığı öngörülebilir. Özellikle Türk milleti için kullanılan kırk uruu ve tokson uruu epitetlerinin Kırgız ve Özbek Türklerinin şecereleriyle ilişkili olması destanda Türk adı altında bu boyların verildiğini de göstermektedir. Uçan kelimesinin de büyük gemi anlamına geldiği tespit edilerek Türklerin çokluğunu değişik bir şekilde yansıttığı anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Manas Destanı, Türk etnik adı, epitet, uçan, sayı, kırk.

Abstract

The Turk ethnonym is mentioned in the variants of S. Orozbekov, Togolok Moldo, Cusup Mamay of Manas Epic, which is known as one of the biggest epics in the world. And it is used as the general name of Turkish tribes and communities such as Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Karakalpak, Kipchak. For this general Turkish people, different epithets were used in the epic. As it is known, epithets are words or phrases that customize the attributes, origins and characteristics of an object, human, event, and concept by reflecting their characteristics. Therefore, it is of great importance for Turkic studies to study the epithets used for Turks in the epic. Because these epithets reflect the different characteristics of the Turkish people described in the Epic of Manas. Some of these epithets are the epithets formed by numbers. Therefore, in our article, we tried to deduce the values reflected by these epithets and the uçan

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, nurdin.useev@manas.edu.kg, <https://orcid.org/0000-0001-8989-8512>.
Bişkek KIRGIZİSTAN

/ uçan teniz epithet in Togolok Moldo variant. It has been suggested that the epithets formed by the number names are related to the height structure of the Turks and reflect their number. Especially the fact that the kirk uruu and tokson uruu epithets, used for the Turkic nation, are related to the genealogy of the Kyrgyz and Uzbek Turks show that these tribes were given under the name of Turk in the Epic of Manas. It was determined that the word uçan also meant big ship and it reflected the diversity of Turks in a different way.

•

Keywords

Epic of Manas, Turk ethnonym, epithet, uçan, number, kırk (forty).

GİRİŞ

S. Karalaev tarafından söylenen Manas, Semetey ve Seytek daireleri ile birlikte 500.553 mısradan oluşan Manas Destanı, dünyanın ve dolayısıyla Türk dünyasının en büyük destanıdır. Destanın ilk dairesi olan Manas bölümünün S. Orozbekov varyantı 180.378 mısradan oluşmaktadır. Bu konuda E. D. Polivanov şunları belirtmektedir:

Manas Destanı, hiç şüphesiz, Türk boy ve topluluklarının sözlü edebiyat eserlerinin içinde hem içerik zenginliği hem de bilimsel değeri (edebiyat incelemelerinin çok değerli malzemesi olarak) açısından ilk sırada bulunmaktadır. İlyada'dan onlarca kere büyüklükte olan bu devasa destan, hacim bakımından dünyada bilinen destanlar içinde en büyük destan olarak birinciliğe layıktır (Polivanov, 1936, s. 145).

Hacim bakımından görülen bu büyüklük; destanın içerik zenginliğinden, karmaşık olay örgüsünden ve ideolojik öneminden kaynaklanmaktadır. Çünkü bilim adamlarının çoğunluğuna göre V-XII. yüzyıllar arasında ortaya çıkan Manas Destanı, Ö. Çobanoğlu'nun deyimiyle "Türk epik destan geleneği evreninin kutup yıldızı olan Oğuz Kağan Destanını yeryüzüne ve bugüne bağlayan altın kazıktır" (2017, s. 13).

Kahramanlık destanları içinde yer alan Manas Destanı, Altay'daki Kırgız, Kazak, Kıpçak vd. Türk boylarının bağımsızlık için mücadele ettiklerini, özgür bir devlet kurduktan sonra Türkistan'ı Çinlilerden boşalttıklarını, daha sonra Amur Nehri'nden Hazar Denizi'ne, Ural Dağlarından Hindistan'ın kuzeyine kadarki toprakları içine katan büyük bir imparatorluk kurduklarını anlatan ve her zaman tehlike uyandıran Çin'i ele geçirmelerini işleyen bir destandır. Yani Manas, bir imparatorluk kurma destanıdır.

Bilindiği gibi Manas Destanı Türk Dünyasının, özellikle Eski Türk kültürünün bir ansiklopedisi olarak değerlendirilmektedir. Bu konuda H. Geyikoğlu, destanda anlatılan Eski Türk hayatını ve diğer Türk destanlarında yer alan ortak unsurları dikkate alarak Manas Destanının sadece Kırgız Türklerinin değil, bütün Türklüğün ortak bir kültür ürünü olduğunu düşünmekte (2001, s. 203); N. Yıldız ise destana yansıyan ortak motifler dikkate alındığında, bütün Türk boyları açısından bir ansiklopedi özelliğini taşıdığını belirtmektedir (1995, s. 47). Bunların yanı sıra, Manas Destanında Türk boylarının birliği, işlenen ana konulardan biridir. Bu bağlamda, destanda Türk adı Kazak, Kırgız, Özbek, Kıpçak, Uygur vd. Türk boylarının ortak adı olarak geçmektedir. A. Akmatiev, Manas Destanında geçen Türk adının Kazak, Özbek, Kırgız vd. boylardan oluşan Türk halkını yansıtarak Türk boy ve topluluklarının ortak kökenini ve tarihî geçmişini tasdik ettiğini belirtmektedir (2005, s. 498-499). Destandaki Türk adı, genel olarak Türk boylarını belirtmenin yanı sıra, Kırgızların üst kimliğini, Türklerin efsanevi atasını ve Türkiye Türklerini de ifade etmektedir (Useev, 2018a, s. 106-129). Destanda kahramanların konuştuğu dile de Türkî dil, Türkçe denilmektedir (Useev, 2016, s. 203-223). Dolayısıyla Manas Destanındaki Türk adı ile ifade edilen halk; Kazak, Kırgız, Özbek, Uygur vd. boylardan oluşan Türklüğün geneli, tümüdür.

Manas Destanında Türk boylarının çeşitli özellikleri destanlara özgü kalıplarla anlatılmaktadır. Epitetler, bu kalıpların en çok kullanılanlarıdır. Epitetler bir nesnenin, insanın, olayın ve kavramın sıfatlarını, kökenlerini, başkalarından farklı özelliklerini yansıtarak özelleştiren kelimeler ya da kelime gruplarıdır ve sabit ve değişken olarak ikiye ayrılırlar. Sabit epitetler halk edebiyatı eserlerinde çok kullanılan, artık kalıplaşmış kelime ve kelime gruplarıdır.

Değişken epitetler ise söyleyici tarafından oluşturulan, sadece belirli bir metinde geçen kelime ve kelime gruplarıdır (Şeriyev ve Muratov 1994, s. 116). Türkiye’de epitetler üzerinde yapılan çalışmaları değerlendiren S. Bekki, epiteti şöyle tanımlamaktadır: “Epitet, sözlü gelenek ürünlerinde, estetik özellik kazandırılmak istenen kahraman yahut herhangi bir nesnenin rengini, hacmini, güzelliğini veya çirkinliğini yansıtmak için o kahraman ya da nesneye koşulan öğelerdir” (2012, s. 204-205). G.V. Yuldıbaeva ise Ural Batır adlı Başkurt destanındaki epitetleri ele alan makalesinde epitetlerin iki grupta toplandığını, birinci gruptakilerin nesnenin, kahramanın değişik sıfatlarını yani rengini, malzemesini, yaşını, fizikî özelliğini belirttiğini; ikinci gruptakilerin ise anlatılmakta olan nesneye veya kahramana verilen ahlakî-etik, estetik ve duygusal değerlendirmeleri bildirdiğini ifade etmektedir (2011, s. 150). Dede Korkut Destanındaki epitetleri ele alan İ. Başgöz, epitetleri hikâyenin özeti olarak değerlendirmektedir (1998, s. 31).

Bu bağlamda Manas Destanında Türkler için kullanılan epitetlerin incelenmesi büyük önem arz etmektedir. Çünkü Türklerin epitetlerini incelemekle onların değişik özelliklerini, boy yapısını, kültürünü ve tarihini anlamak mümkündür. Makalede destanın S. Orozbekov, Cusup Mamay ve Togolok Moldo tarafından söylenen varyantlarında geçen sayı isimleriyle kurulmuş epitetler ve uçan/uçan teniz epitetini tasvirî yöntemle ele alınarak bu epitetlerin Türklerin ne gibi özelliklerini yansıttığı, içerdiği etnoğrafik değerler tespit edilecek, ayrıca, günümüzdeki Türk boy ve topluluklarında görülen benzer kullanımlarla karşılaştırılacaktır.

1. Tört Ata/Tört Uruk Türk

Aşağıdaki metinlerde Türk için dört ata ve dört uruk sıfat tamlamaları epitet olarak kullanılmaktadır:

T. Moldo, Manas, 2017, s. 415

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Kıtaydan kelip Almambet,

Tuzagıya ilindi.

Tört ata Türktün uulunan,

Törö kılam kimin di. Çin’den gelip Almambet,

Tuzagına tutuldu.

Dört ata Türk’ün oğlundan,

Törö yapacağım kimini.

T. Moldo, Manas, 2017, s. 518

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Tört uruk Türktün uulunan,

Törö Töştük tenim çok.

Aydarkandın balası,

Aytiluu Kökçö begim çok. Dört boy Türk’ün oğlundan,

Törö Töştük dostum yok,

Aydarkan’ın oğlu,

Ünlü Kökçö beyim yok.

Çin’e yapılan Çoñ Kazat yani Büyük Sefer’de Almambet ile Çubak arasında yaşanan gerginlik sırasında Almambet’in Manas’a söylediği sözleri içeren ilk metinde Almambet, Manas’a dört atadan türeyen Türk’ün çocuklarından hangisini törö yapacağım diye sinirlenmektedir. Çin askerine karşı tek başına kalan Manas’ın üzüntüsünü yansıtan ikinci

metinde Manas, her savaşta yanında bulunan arkadaşlarını düşünmekte, bu sırada Türklerin dört boydan oluştuğunu dört uruk epiteti ile ifade etmektedir.

Tört ata epiteti dört sayısını bildiren dört sayı isminden ve baba, ata anlamına gelen ata kelimesinden oluşan ve dört ata anlamına gelen sıfat tamlaması şeklindeki epitetdir. Tört ata epiteti ile Türklerin dört kardeşten türemiş dört boydan meydana gelen bir halk olduğu anlatılmaktadır. Bu anlamı, bu epiteye hem anlam hem de yapı bakımından benzeyen dört uruk epiteti de kuvvetlendirmektedir. Tört ata/tört uruk epitetlerindeki dört sayısının hem kültürel değeri hem de tarihî gerçekliği bulunmaktadır. Dört sayısı birçok halkta üniversalite, bütünlüğün, hakimiyetin, gücün, sağlamlığın, aklın ve doğruluğun sembolü olarak yer almaktadır (Maslova, 2004, s. 92). A. E. Garmayeva, dört kelimesi ile Moğolcada dört anlamına gelen dürbe (dürben, dürev) ve doğmak, türemek anlamına gelen türebe kelimesini ilişkilendirerek aynı kökten geldiği fikrini savunmakta ve dört sayısının doğumu, neslin devam etmesini yansıttığını ileri sürmektedir (2009, s. 14). Dört sayısı Türkiye Türkçesindeki dört ayak üstüne düşmek, dört başı mamur gibi deyimlerde tam olmayı, sabitliği, devamlılığı bildirmektedir (Tenişev vd., 2001, s. 583). Buna göre dört ata/tört uruk epitetlerindeki dört sayısının Türklerin bütünlüğünü ve soyunun devamlılığını, yani köklü ve sayıca kalabalık halk olduğunu yansıttığı fikri ileri sürülebilir.

Tört ata / dört uruk epitetlerin tarihî gerçekliği Türklerin türeyiş efsanelerine dayanmaktadır. Çin kaynaklarında geçen bir efsaneye göre Türklerin ataları Hunların kuzeyinde bulunan Sou ülkesinden çıkmıştır. Liderlerine A Pang-pu denir. Onun on yedi küçük ve büyük kardeşi vardır. Büyük kardeşlerinden biri kurttan doğar ve İ-ci Ni-su-tu adını taşır. Bu kardeşlerin devletleri düşmanlar tarafından yok edilir. İ-ci Ni-su-tu, tabiatüstü özellikleri sayesinde halkıyla birlikte sağ kalır. Onun yaz ve kış Tanrıların kızları olan iki eşi olur. Bu iki eşinden birisi dört oğul doğurur. Dört oğuldan birisi beyaz leylektir. İkinci çocuk A-fu ve Kem nehirlerinin arasına yerleşir. Ondan Kırgızlar türer. Üçüncüsü Çu-çin suyuna yerleşir. En büyüğü Chien-su ve Şin dağlarına yerleşir. Burada ülkesi tahrip edilen A Pang-pu'nun bir oymağı da yaşar ve soğuktan ıstırap çeker. İ-ci Ni-su-tu'nun büyük oğlu ateşi bularak onları ölümden kurtarır. Bundan dolayı diğer üç kardeşi de gelip büyük kardeşlerini başkan seçerler. O da Türk adını alır (Klyaştorıy, 1964, s. 105-106; Ögel, 1993, s. 26-28). Görüldüğü gibi B. Ögel ve S. G. Klyaştorıy tarafından Göktürklerin tarihî değeri yüksek resmi devlet efsanesi olarak değerlendirilen bu efsanede Türkler, dört oğuldan türemektedir. Bize göre Manas Destanındaki Türkler için kullanılan ve onların dört atadan türeyerek dört boydan oluşan halk olduğunu gösteren dört ata / dört uruk epitetleri işte bu efsanedeki dört oğul motifinden dolayı ortaya çıkmış olabilir.

2. Kırk Uruu Türk

Kırgızların değişik boylarını ve diğer Türk halklarını temsil eden kırk çoronun Manas'ın eşi Kanıkey tarafından misafir edildiği anlatılırken, Türklerin kırk boydan oluştuğu, kırk uruu epiteti ile belirtilmiştir:

T. Moldo, Manas, 2017, s. 347

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Bul olturgan kırk çoro,

Kıraanıña car çoro,

Kırk uruu Türktün balası,

Kılımdı bilgen daanası.

Kıraanıña coldoştör,

Sandagan Türktün sarası. Burada oturan kırk çoro,

Kahramana yar çoro,
Kırk boy Türkün çocukları,
Dünyayı yöneten bilgeleri.
Kahramana kardeşler,
Kalabalık Türk'ün iyileri.

Daha çok Kırgızlar için söylenen ve kırk boy anlamına gelen kırk uruu epiteti bu metinde genel Türk halkı için kullanılmaktadır. Metnin asıl amacı Manas'ın kırk çorosunu özellikleri ile birlikte anlatmak, tanıtmaktır. Onların en büyük özellikleri, her birinin Kırgızların bazı boylarının ve diğer Türk halklarının önderlerinden olmalarıdır. Böylece, devletin toprak yapısında da önemli rol oynamaktadırlar. Manas'ın kırk çorosu ayrı ayrı boyları yöneten, savaş döneminde ordunun en önemli birliğini oluşturan kahramanlardır (Akmataliev vd.: 2015, s. 620-621). Üstelik her birinin bir şehri vardır (Useev, 2017, s. 160-163). B. Ögel, Eski Türklerde devlet teşkilatının "kavimlere göre kurulmuş teşkilat" ve "şehirlere göre düzenlenmiş idare teşkilatı" gibi iki temel üzerine dayandığını ifade etmektedir (1991, s. 207). Bu bilgi, Manas'ın kırk çorosunun ayrı ayrı şehirlerin sahipleri olarak onların bu şehirleri yönetmesinin nedenini açıklığa kavuşturmuştur. Yani halkı oluşturan boyları temsil eden kırk çoronun devletin ayrı ayrı şehirlerini de yönetmesi, B. Ögel'in belirttiği eski Türk devlet teşkilatının boylara ve şehirlere dayanan iki temeli ile örtüşmektedir.

Kırgız isminin kırk sayısından ortaya çıktığı ve şecerelerde kırk kız motifi ile açıklandığı bilinmektedir. Bundan dolayı Kırgızların kırk boydan oluştuğuna inanılmaktadır (Abdrakunov, 1990, s. 170). Bize göre Manas Destanında Türklerin kırk uruu epiteti ile tasvir edilmesi Kırgızların bir Türk halkı olarak değerlendirilmesinden ve kırk sayısının kutsanmasından kaynaklanmıştır.

Kırk uruu epiteti Türklerin kırk boydan oluşan, sayısı kalabalık, bütün bir halk olduğunu göstermektedir. Çünkü aynı metindeki "sandagan Türk (kalabalık Türk)" tabiri ve kırk sayısının anlamları bunu kanıtlamaktadır. Bilindiği gibi kırk sayısı Türk halklarında değişik anlamlara sahiptir. Örneğin Başkurlarda kırk sayısı; 1) zamanın kutsal kısmını (kırk çıgu 'birisinin doğumundan ve ölümünden sonra kırk günün geçmesi') 2) mesafe birimini (kırk adım 'kırk adım') ve 3) tam olma, sınır, bütünlük anlamlarını içeren hacmi (kırk könek su "kırk kap su") yansıtmaktadır (Muratova, 2009). K. Gabithanulı, kırk sayısının Kazak halk edebiyatında bazen zaman ve mekânın en yüksek sınırını, bazen de sayının en fazlasını ifade ettiğini belirterek bu sayının kutsallığını dört sayısına bağlamaktadır (2006, s. 137-141). Tarihî ve çağdaş Türk dillerinde kırk sayısı; 1) insan hayatının belirli bir dönemini, 2) doluluğu, tamlığı, yeterliği (kırk defa söyledim, kırk yılın başında, kırkka çıdagan kırk birge hem çıda "kırka dayanan kırk bire de dayanır") bildirmektedir (Tenişev vd., 2001, s. 591-592). Kırk sayısı taşıdığı çeşitli değerleri mitolojik dönemlerden ve kutsal dinlerden alarak hazırlama ve tamamlama sayısı, çokluk bildirme ifadesi ve halk edebiyatı ürünlerinde formel bir sayı olarak kullanılmaktadır (Güvenç, 2009, s. 95).

3. Tokson Uruu Türk

C. Mamay tarafından söylenen Manas Destanında ve destanın ikinci dairesi olan Semetey bölümünde Türk'ün epiteti olarak doksan boy anlamına gelen tokson uruu tabiri kullanılmıştır:

C. Mamay, Semetey, 1995, 3. Kitap, 2010, s. 85
Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
Çoň Beycinde uruşta,
Tokson uruu Türk uulu,

Alda kaçça sanaksız,
 Ancu, Mancu, Kalmak da,
 Karmaştı kaçça köp kördü. Büyük Pekin'deki savaştta,
 Doksan boy Türk oğlu,
 Bundan da çok fazla,
 Ancu, Mançu, Kalmak ile,
 Yayılan savaşı çok gördü.
 C. Mamay, Manas, 2010, s. 272
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Sarı Koldun sırtınan,
 San topozun bir aldı,
 Tokson uruu Türk uulu,
 Toptoluşup az kaldı,
 Çoguluşsa alardı,
 Toso turgan al barbı? Sarı Kol'un dağından,
 Çok yakını aldı,
 Doksan boy Türk oğlu,
 Birleşeceğine az kaldı,
 Birleşirse onları,
 Durduracak güç var mı?

Külçoro'nun Madıkan'a söylediği sözün bir kısmını içeren ilk metinde Külçoro, Pekin'de yapılan savaşa katılan Türklerin doksan boydan oluştuğunu belirtmektedir. Çin kahramanı Koşurbay'ın Afgan hükümdarı Çinaaça'yı Türklerle karşı kışkırtmaya çalıştığı anı tasvir eden ikinci metinde Koşurbay, Çinliler ile Afganistanlıların birlikte Türklerle karşı savaşması gerektiğini, aksi halde doksan boydan oluşan Türkleri durduracak gücün olmadığını söylemektedir.

Gördüğümüz gibi bu metinlerde Türk'ün epiteti olarak doksan boy anlamına gelen tokson uruu tabiri kullanılmıştır. Bize göre buradaki tokson uruu tabiri öncelikle Türklerin çokluğunu gösteren bir epitetir. Çünkü metinlerin genel anlamı ve tokson sayısının destandaki kullanımı bunu desteklemektedir.

C. Mamay, Manas, 2010, s. 192
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Kamın kılıp Kanıkey,
 Karap cüröt talaada,
 Toktono albay cel kıyal,
 Tokson türdüü iş tüşüp,
 Batıp cüröt sanaaga. Hazırlanıp Kanıkey,
 Bakınıp geziyor bozkırda,
 Hiç durmadan düşünce,
 Doksan çeşit iş aklına gelip,
 Batmıştır o hüzüne.

Sefere giden Manas'ı düşünerek ıstırap çeken Kanıkey'in bozkırda ilaç yapacak otları aramakta olduğu tasvir edilen yukarıdaki metinde Kanıkey'in başına düşen işlerin çokluğu doksan sayısı ile belirtilmiştir.

Tokson uruu epiteti Türklerin çeşitli boylardan oluşan bir halk olduğunu da yansıtmaktadır. XI. yüzyılda Barskanlı Mahmud (Kaşgarlı Mahmud), Türklerin yirmi boydan oluştuğunu belirterek oymaklarının sayısı hakkında şöyle demektedir: “Bunlardan her bir boyun birçok oymakları vardır ki sayısını ancak Ulu Tanrı bilir. Ben bunlardan kök ve ana boyları saydım; oymakları bıraktım “ (DLT, I, s. 28). Bize göre, Manas Destanında Türklerin doksan boydan oluştuğunun belirtilmesi dokuz sayısı ile ilgilidir. Çünkü Çağdaş Türk dillerinde dokuz sayısı doluluğu, tamlığı, yeterliği (dokuz düğüm altında, dokuz köyden kovulmuş) bildirmektedir (Tenişev vd., 2001, s. 587-588). Kazakçada söz konusu sayının kutsallık, çokluk ve sabitlik anlamı vardır (Gabithanulı, 2006, s. 127-128). Türklerde dokuz sayısı ve dokuz gezegen birinci derecede bir önem taşımakta, Türk hakanlarının davul ve tuğları dokuzar tane olmakta idi. Her tuğ ve davul, devletin bir bölgesini temsil ederdi (Ögel, 1995, s. 247-248). Üstelik Divanü Lûgat-it Türk'te bayrakla eş değer kelime olan tuğ kelimesi ile ilgili maddede, vilayeti ne kadar çok, payesi ne kadar yüksek olursa olsun, bir bey veya hükümdarın tuğ, bayrak sayısının dokuzdan fazla olmayacağı, çünkü Türklerin dokuzu uğurlu saydıkları anlatılmaktadır (DLT, III, s. 127). Bundan dolayı tokson uruu epiteti ile Türklerin çeşitli boylardan oluşan, sayısı çok halk olduğunun ifade edildiğini söyleyebiliriz.

Manas Destanı'nda anlatılan Özbekler de doksan boy anlamına gelen tokson uruu epiteti ile nitelendirilmiştir:

S. Orozbekov, Manas, 1995, III. Kitap, s. 53
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Tokson uruu Özübek,
 Tozgonu bolso cıyayın,
 Tozoku Kıtay curtuna
 Topoloñdu kılayın. Doksan boy Özbeklerin,
 Dağılmışı olsa toplayayım,
 Cehennem Çin halkına
 Belayı ben salayım.
 S. Orozbekov, Manas, 2006, V. Kitap, s. 62
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Samarkandı cay kılıp,
 Tokson uruu Özübek
 Calpı baarın bay kılıp,
 Aziret toosun cer kılıp. Semarkand'ı yurt edinip,
 Doksan boy Özbeklerin
 Tamamını zengin edip,
 Aziret dağını yurt edinip.

Manas'ın Türkistan'ı Çinlilerden boşaltma, Türk boylarını bir çatı altında toplama isteğini dile getirdiği metnin bir parçası olan ilk metinde Özbeklerin doksan boydan oluştuğu belirtilmiştir. İkinci metinde Manas'ın doksan boydan oluşan Özbekleri zenginleştirdiği tasvir edilmiştir.

Bu iki metinde Özbeklerin doksan boydan oluşan bir halk olarak verilmesi, Özbeklerin şeceresindeki ve tarihî kaynaklardaki bilgilerle yakınlık göstermektedir. Çünkü Özbek şecerelerinde, değişik kaynaklarda Özbeklerin doksan iki boydan oluştuğu söylenmekte, XVI. asırda Seyfeddin Ahsikendi tarafından Fergana vadisinde kaleme alınan Macmu'atü't Tavarih adlı tarih içerikli eserde bu boyların adları verilmektedir (Sultanov, 1977, s. 165-166). Demek ki

Manas Destanındaki doksan boylu Özbeklerin boy yapısıyla örtüşmektedir. Sadece iki sayıda farklılık göstermektedir.

4. Uçan / Uçan Teniz Türk

Togolok Moldo tarafından söylenen Manas Destanında diğer varyantlarda görülmeyen ve çok dikkat çeken epitet uçan/uçan teniz epitetidir:

T. Moldo, Manas, 2017, s. 235

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Manasındı baldarım,
Üyünön baylap berem dep.
Kan Koşoyuñ şartıldap,
Kandardın baarın cayladı.
Uçan teniz Türk uulun,
Ubada sözgö bayladı. Manasını çocuklarım,
Evinden bağlayıp vereceğim diye,
Kan Koşoy'un neşeli
Hanların hepsinin gönlünü aldı.
Kalabalık Türk oğullarına
Söz vererek yatıştırdı.

T. Moldo, Manas, 2017, s. 299

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Uguz Kandan ber cakka,
Urmattuusu belgilüü.
Uçan teniz köp Türkkö
Uzattısı belgilüü. Uguz Handan bu yana
Hürmetlisi bellidir.
Kalabalık Türk'e
Ünü bellidir.

T. Moldo, Manas, 2017, s. 511

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Salkar colgo salabız.
Uçan Türktün uuluna
Uyalbay kantip barabız. Salkar yoluyla gidelim,
Kalabalık Türk oğullarına
Utanmadan nasıl gideriz.

Manas'a karşı başkaldırmak isteyen yedi beye Koşoy'un söylediği sözün bir kısmını içeren ilk metinde Türkler için uçan teniz epiteti kullanılmaktadır. Manas'ın erdemleri anlatılan ikinci metinde Türklerin çokluğu, kalabalık bir halk olduğu uçan teniz köp epiteti ile verilmiştir. Manas'ın kahramanlarına, çorolarına söylediği sözleri yer alan üçüncü metinde Manas, Türklerle uçan demektir.

Gördüğümüz gibi yukarıdaki metinlerde Türkler için uçan, uçan teniz ve uçan teniz köp epitetleri kullanılmaktadır. Geçtiği metinlerdeki anlamından ve köp kelimesinden hareketle söz konusu epitetlerin çok, kalabalık anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Üstelik bu anlama geleceğini uçan teniz kelimelerinin başka kullanımları da kanıtlamaktadır:

T. Moldo, Manas, 2017, s. 338

Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı

Otuz miñ asker kol menen,
 Uçan teñiz mol menen.
 Malabaydın koşunu,
 Cönöp çıktı col menen. Otuz bin asker ordu ile,
 Kalabalık çok ile,
 Malabay'ın ordusu,
 Yöneltiler yol ile.
 T. Moldo, Manas, 2017, s. 246
 Manas Destanı (Özgün Metin) Türkiye Türkçesine Aktarımı
 Baatır Töştük kep saldı,
 Kep salganda dep saldı:
 Uçan teñiz kep kıldın,
 Uzaktan beri kek kıldın. Kahraman Töştük söyledi,
 Sözünde o şöyle dedi:
 'Çok söz ettin,
 Çoktan beri kin güttün'

Bu metinlerdeki uçan teñiz kelimelerinin çok, kalabalık anlamında kullanıldığı bellidir. Birinci metinde Malabay adlı kişinin yola çıkan askerinin çok sayıda olduğu, ikinci metinde ise Ürbü'nün çok konuştuğu uçan teñiz kelimeleri ile ifade edilmiştir.

Deniz, göl anlamına gelen teñiz kelimesi Kırgız Türkçesinde, özellikle Manas Destanında göl gibi geniş, yüce gönüllü anlamına gelmektedir (Useev, 2018b, s. 150). Bu bağlamda teñiz kelimesinin epitetle çokluğu yansıttığını ileri sürebiliriz.

E. Arıkoğlu başkanlığındaki grup tarafından hazırlanan Kırgızca-Türkçe Sözlük'te söz konusu kelime madde başında uçay şeklinde, ancak örnek cümlede uçan biçiminde yer almaktadır (2017). Bize göre bu bir teknik hatadan kaynaklanmıştır. Çünkü Kırgızcanın açıklamalı sözlüğünde, Manas Destanında hep uçan olarak geçmektedir. K. K. Yudahin, Manas Destanında geçen uçan kelimesinin hep teñiz kelimesi ile birlikte geçtiğini ve çok, sayısı çok, kalabalık anlamına geldiğini yazmakta, ancak uçan kelimesinin leksik anlamını vermemektedir (1985, s. 313). Dolayısıyla söz konusu kelimenin anlamını tarihî Türk lehçelerinden aramakta yarar vardır. Gerçekten Divanü Lûgat-it Türk'te uçan kelimesi geçmekte ve Kıpçakça olduğu belirtilerek "iki yelkenli gemi" anlamına geldiği ifade edilmektedir (DLT, I, s. 122). Karahanlı Türkçesindeki uçan kelimesinin bu anlamı uçan teñiz epitetinin genel ve teñiz kelimesinin leksik anlamına bir bakıma uygun düşmekte, aynı zamanda da uymamaktadır. Çünkü uçan kelimesi ile verilen iki yelkenli gemi deniz, göl anlamına gelen teñiz kelimesiyle anlam bakımından ilgilidir ve bir bütünlük oluşturmaktadır. Öte yandan, geminin çoklukla ne ilişkisi var sorusuna cevap vermek gerekmektedir. Sir. G. Clauson, Çağatayca'da küçük gemi için kayak, orta hacimli gemi için keme ve büyük gemiler için uçan kelimesinin kullanıldığını belirtmektedir (1972, s. 28). Bundan hareketle uçan teñiz epitetindeki uçan kelimesinin büyük gemi anlamına geldiğini ve su birikintilerinin büyüğünü bildiren teñiz kelimesi ile birlikte bir bütünlük oluşturarak büyüklüğü, çokluğu yansıttığını ileri sürebiliriz. Zaten Eski Türk halk edebiyatındaki teñiz kelimesiyle kurulmuş teriñ teñiz, tüpsiz teñiz gibi deyimlerde genişlik ve derinlik söz konusudur (Ögel, I, 1995, s. 469).

Türklerin çokluğunun deniz ve büyük gemi ile verilmesi Türk kültürü, hayat tarzı için de ayrı bir önem taşımaktadır. Çünkü epitetler bir halkın sosyal, kültürel ve ekonomik hayatı için önemli bir rol oynayan olgu ve olaylardan hareketle ortaya çıkmaktadır. Bilindiği gibi Avrasya bozkırlarında yaşayan Türklerde denizcilik, gemicilik iyi bilinmiyordu. Ancak Türklerin

çokluğunu, büyüklüğünü bildiren bir epitette hem büyük geminin hem de denizin bir karşılaştırma ögesi olarak yer alması Türklerin az da olsa gemicilikten haberdar olduğunu göstermektedir.

SONUÇ

Manas Destanında Türklerin çeşitli özelliklerini, Türklere özgün niteliklerini yansıtmak için değişik epitetler yer almıştır. Bu epitetlerin bir kısmını sayı isimleri oluşturmaktadır. Sayı isimleriyle kurulmuş epitetler sayı ismi + uruu/uruk kelimesi şeklindeki sayı sıfat tamlamasını meydana getirmektedir; kırk uruu Türk, tokson uruu Türk, dört uruk Türk. Bu epitetler Türklerin daha çok sayı bakımından çokluğunu yansıtmaktadır. Örneğin kırk uruu epiteti, kırk sayısının kutsallığıyla ilişkili olup Kırgızların şeceresindeki kırk boydan oluşma inancını yansıtmaktadır. Destanda da bu sıfat bütün Türklük için kullanılarak Türklerin kırk boydan oluştuğunu bildirmektedir. Tokson uruu epiteti Türklerin doksan boydan oluşan büyük bir halk olduğunu göstermekle birlikte Özbeklerin şeceresindeki doksan boydan oluştukları inancıyla örtüşmektedir. Bize göre Manas Destanında Kırgız ve Özbek Türklerine özgün olan kırk uruu ve tokson uruu epitetlerinin genel Türk milleti için kullanılması Türk adının, adı geçen halkları da kapsayan bir üst kimlik olduğunu yansıtmaktadır. Dört uruk/dört ata epiteti Eski Türk şecereleriyle ilişkili olup Türklerin dört atadan ortaya çıkan dört büyük boydan oluştukları inancını göstermektedir. Büyük gemi anlamına gelen uçan kelimesiyle yapılan uçan/uçan teniz epiteti de Türklerin çokluğunu sanatsal bir şekilde bildirmektedir. Üstelik uçan/uçan teniz epiteti ata, demire ve göçebelğe dayanan Türk bozkır kültüründe denizciliğin de bilindiğini yansıtmaktadır. Çünkü bir kavramın benzetme unsuru olabilmesi için o kavramın iyi bilinmesi, geniş bir çevrede kullanılması gerekmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

The Epic of Manas, which is among the heroic epics, is an epic that tells that the Turkish tribes in Altay struggled for independence, emptied Turkestan from the Chinese after establishing a free state, then established a great empire and conquered China, which always aroused danger.

As it is known, the Epic of Manas is considered as an encyclopedia of the Turkic World, especially the Old Turkish culture. In this regard, H. Geyikoğlu thinks that the Epic of Manas is a common cultural product of not only the Kyrgyz Turks but also the whole Turkishness, taking into account the ancient Turkish life described in the epic and the common elements in other Turkish epics; N. Yıldız states that considering the common motifs reflected in the epic, it is an encyclopedia for all Turkish tribes. In addition to these, the unity of Turkish tribes in the Manas Epic is one of the main topics covered. In this context, the Turkish name in the epic is mentioned as the common name of Turkish tribes such as Kazakh, Kyrgyz, Uzbek, Kipchak, and Uygur.

In the Manas Epic, various characteristics of the Turkish tribes are described with patterns specific to epics. Epithets are the most used ones of these patterns. Epithets are words or groups of words that customize the attributes, origins, and different characteristics of an object, person, event and concept, and they are divided into fixed and variable. Fixed epithets are now stereotyped words and word groups that are widely used in folk literature works. Variable epithets, on the other hand, are words and phrases created by the narrator and occur only in a specific text.

In this context, it is of great importance to examine the epithets used for Turks in the Manas Epic. Because by examining the epithets of the Turks, it is possible to understand their different characteristics, stature, culture and history.

In the Epic of Manas, there are different epithets to reflect the various characteristics of the Turks and their unique characteristics. Number names make up some of these epithets. The epithets established with number names make up the numeral adjective clause in the form of the number name + the word *uruu* / *uruk*; *kırk uruu Türk*, *tokson uruu Türk*, *tört uruk Türk*. These epithets reflect the majority of Turks in terms of more numbers. For example, the epithets of forty *uruu* are related to the sacredness of the number forty and reflect the belief of the Kyrgyz genealogy of forty tribes. In the epic, this title is used for all Turkishness and states that the Turks are made up of forty tribes. Although the epithet of *tokson uruu* shows that the Turks are great people consisting of ninety tribes, it coincides with the belief that they are made up of ninety tribes in the Uzbek genealogy. *Tört uruk* / *tört ancestor* epithet is related to the Old Turkish genealogy and shows the belief that the Turks were made up of four great sizes that emerged from four ancestors. The epithet *uçan* / *uçan teniz*, made with the word *uçan*, which means great ship, artfully expresses the abundance of Turks. Moreover, the *uçan* / *uçan teniz* epithet reflects that seafaring is also known in the Turkish steppe culture based on ancestors, iron and nomadism.

KAYNAKÇA

- Abdrakunov, T. (1990). *Babalardan kalgan söz*, Frunze: Adabiyat Yay.
- Akmataliev, A. (2005). Manas Distanında Türk sözünün maanisi. *Türk Tsvivilizatsiyasının Dünyölük Tsvivilizatsiyalar İçindegi Ordu: II El Aralık Kongress*. Bişkek, s. 497-500.
- Akmataliev, A. vd., (2015). *Manas. sagımbay enstiklopediyası*, Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- Arıkoğlu, E. vd., (2017). *Kırgızca-Türkçe sözlük* (C. II). Bişkek: KTMÜ Yay.
- Başgöz, İ. (1998). Dede Korkut destanında epitetler (N. Özdemir, Çev.). *Millî Folklor*, 37, s. 23-35.
- Bekki, S. (2012). Türkiye'de epitetler üzerine yapılan çalışmalar ve Köroğlu'nun bir şiirinin tahlili. *Millî Folklor*, 95, s. 202-214.
- Çobanoğlu, Ö. (2015). *Türk dünyası epik destan geleneği* (4. bs.). Ankara: Akçağ Yay.
- DLT: *Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi* (C. I- IV). (1998). (4. bs.). B. Atalay, Çev.). Ankara: TDK Yay.
- Gabithanulı, K. (2006). *Kazak mifologiyasının tildegi körinisi*, Almatı: Arıs Yay.
- Garmaeva, A. E., (2009), *Çislovaya simvolika v Mongol'skih yazıkah, Avtoferat na soiskaniye uçenoy stepeni kandidata filologičeskih nauk*, Ulan-Ude: Buryat Devlet Üniversitesi Yay.
- Geyikoğlu, H. (2001). Tarih açısından Manas Destanı ve Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin milli duygularına etkisi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 6, s. 201-207.
- Güvenç, A. Ö., (2009). Kırk sayısının halk edebiyatı ürünlerinde kullanımı üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, s. 85-98.
- Klyashorniy, S. G., (1964). *Drevnetyurkskiye runičeskiye pamyatniki kak istočnik po istorii sredney azii*, Moskova: Nauka Yay.
- Mamay, C. (1995). *Semetey* (C. II) Kırbashev, K. (Haz.). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- Mamay, C. (2010). *Manas. Ürümçü: Şinjan El Basması* Yay.
- Maslova, V. A. (2004). *Kognitivanya lingvistika*, Minsk: Tetrasistems Yay.
- Muratova, R. T. (2009). *Simvolika Çisel V Başkirskom Yazıke, Avtoferat Na Soiskaniye Uçenoy Stepeni Kandidata Filologičeskih Nauk*, Ufa: Ufa Dil, Tarih ve Edebiyat Enstitüsü yayınları.
- Orozbakov, S. (1995). *Manas: baatırdık epos* (C. III), (Musaev, S. vd. Haz.), Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yay.
- Orozbakov, S. (2006). *Manas: baatırdık epos* (C. V), (S. Musaev, & C. Mederalieva, Haz.), Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi yayınları.
- Ögel, B. (1991). *Türk kültürüne giriş, Türklerde köy ve şehir hayatı (Göktürklerden Osmanlılara)* (C. I). Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Ögel, B. (1993). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)* (C. I). Ankara: TTK Yay.
- Ögel, B. (1995). *Türk mitolojisi (kaynakları ve açıklamaları ile destanlar)* (C. II). Ankara: TTK Yay.
- Polivanov, E. D. (1936). Vvodniye zameçaniya k perevodu 'Manasa'. *Literaturniy Uzbekistan*, 2, s. 145.
- Sultanov, İ. T. (1977). Opıt analiza traditsionnih spiskov 92 'plemyon İlatiya'. *Srednyaya Aziya v Drevnosti i Srednevekovye*, B. G. Gavurov & B. A. Litvinskiy (Ed.), Moskova: Nauka Yay, s. 165-176.
- Şeriyev, C. & Muratov, A. (1994). *Kırgız adabiyatı, termindin tüşündürmö sözdüğü*, Bişkek: Kırgız Ansiklopedisi Yay.
- Tenişev, E. R vd., (2001). *Sravnitel'no-istoričeskaya grammatika tyurkskih yazıkov, Leksika*. (II. bs.), Moskova: Nauka Yay.

- Togolok Moldo. (2017). *Manas. baatırdık epos.* (O. Sooronov, Haz.). Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi yayınları.
- Useev, N. (2016 Bahar/Spring). Manas destanında Türkü til kavramı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 41, s. 203-223.
- Useev, N. (2017). "Manas" eposu cana Orhon-Enesay cazma estelikleri: tildik okşoştuktar menen kaarmandar paralleli. Bişkek: KR Prezidentine Karaştuu Uluttuk Mamlekettik Til Komissiyası, KTMÜ.
- Useev, N. (2018a). Manas destanında Türk adı, *Uluslararası Türk Dünyası Aşıklık Geleneği Çalıştayı (3-4 Mayıs, 2017, Bişkek,)* Bildirileri içinde (s. 106-129). Bişkek: KTMÜ.
- Useev, N. (2018b). Manas'ın hayvanlarla ilişkin epitetleri, 9. *Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi (20-23 Kasım, 2017, Ordu)* Bildirileri içinde (s. 435-451). Ankara, Türk Halk Edebiyatı.
- Yıldız, N. (1995). Manas destanı'nda hoşgörü. *Millî Folklor*, 26(Yaz), s. 47-50.
- Yuldbaeva, G. V. (2011). Epiteti v başkirskom narodnom epose 'Ural Batır', *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Filologiya, İskusstvovedeniya*, 54, s. 150-153.

18. YÜZYILA AİT BİR TÜRKÇE SARF KİTABI: HĀZĀ KĪTĀB-I SARF-I TÜRKÎ

AN 18TH CENTURY TURKISH GRAMMAR BOOK: HĀZĀ KĪTĀB-I SARF-I TÜRKÎ

Sevda KAMAN*
Elif Gizem KARAOĞLU**

Öz

Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu'nda Ms. Diez A quart. 95 numarasıyla kayıtlı Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî (H. 1201/M. 1786) adlı eser, 1b-10a varakları arasında yer alan küçük bir Türkçe sarf (şekil bilgisi) kitabıdır. Eserin 1b-7b varakları arasında eşya-alet, at biniş-koşum takımı, içecek, silah, giysi, ayakkabı, kumaş, hayvan, yiyecek, meyve, organ, mesken, bitki-baharat, boya, kimyevi madde isimleri sıralanmış; daha sonra bu isimlerden birçoğunun iyelik çekimleri (3. teklik kişi iyelik çekimi hariç) verilmiştir. İsimlerin iyelik çekiminden sonra 7b-8a varakları arasında basit ve birleşik zamanlı fiil çekimlerine örnekler verilmiştir. Eserin 8b-10a arasındaki varaklarında ise 18. yüzyıl İstanbul'unun meslek isimleri (193 adet) "Bâb u fî Beyân-ı Esnâfları" alt başlığında listelenmiştir. Osmanlı Türkçesi gramer kitaplarından Müyessiretü'l-Ulûm (M. 1530)'dan sonra en eski tarihli gramer kitabı olan Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî, 18. yüzyıl Türkçesinin söz varlığını ve şekil özelliklerini içermesi açısından önemli olduğu kadar 18. yüzyıl İstanbul'unun sosyal ve meslek hayatına, dönemin günlük hayat kültürüne ışık tuttuğu için de dikkate değerdir. Bu makalede amaç eseri Türkoloji dünyasına tanıtmak ve 18. yüzyıl Türkçesi üzerine yapılan çalışmalara katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Türkçesi, sarf (şekil bilgisi), 18. Yüzyıl, İstanbul meslek isimleri

Abstract

The Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî (h.e. 1201/c.e. 1786), which is registered with the number Ms. Diez A quart. 95 at the Berlin State Library Eastern Manuscripts Collection is a small Turkish grammar (morphology) book located between the 1b-10a pages. Between the 1b-7b pages of the work, the names of goods-tools, horse riding-harnesses, beverages, weapons, clothes, shoes, fabric, animals, food, fruits, organs, dwellings, plants-spices, paint, chemical substances are listed; afterwards, possessive suffixes of many of these names were given (except for the 3rd person singular possessive suffixes). Between the pages 7b-8a, simple and compound tense verb inflection examples are given. In the pages between 8b-

* Dr. Öğr. Üyesi, Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, skaman@bartin.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8167-8961> Bartın TÜRKİYE

** Öğr., Gör., Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, (Doktora Öğrencisi, Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı), elifkaraoglu92@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9144-4229> Bartın TÜRKİYE

10a of the work, the occupational titles of 18th-century Istanbul (193 titles) are listed under the subheading “Bâb u fî Beyân-ı Esnâfları”. *Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî*, which is the oldest grammar book after *Müeyyessiretü'l-Ulûm* (C.E. 1530), one of the Ottoman grammar books, is noteworthy as it includes the lexical and morphological features of 18th-century Turkish as well as it sheds light on the social and professional life of 18th century Istanbul and the daily life culture of the period. The purpose of this article is to introduce the work to the world of Turcology and to contribute to the studies on the 18th-century Turkish.

•

Keywords

Ottoman Turkish, grammar (morphology), 18th century, occupational titles in Istanbul

GİRİŞ

Arapça kökenli *sarf* sözcüğünün asıl anlamı “harcama, tüketme, kullanma” iken terim anlamı “dil bilgisi, yapı bilgisi” dir (TDK, *Türkçe Sözlük*, <https://sozluk.gov.tr/>). Osmanlı Türkçesinde “dil bilgisi” için daha çok *sarf ve (ü) nahiv* ifadesi tercih edilmiştir. Sarf kitaplarında amaç dilin doğru söylenip yazılıp okunmasını sağlamak ve kurallarını ortaya koymaktır.

Türkçenin grameriyle ilgili çalışmaların tarihî süreci XI. yüzyılın ikinci yarısında Kaşgarlı Mahmut’un kayıp eseri *Kitâbu Cevâhir Nahv fi-Lûgat-it-Türk* ile başlar. Korkmaz, Türkiye Türkçesi ile ilgili gramer çalışmalarını üç başlık altında toplamıştır: Osmanlı dönemi gramerleri, Tanzimat dönemi gramerleri, Cumhuriyet dönemi gramerleri (2019, s. 87). Türkiye Türkçesi grameri ile ilgili ilk çalışma Bergamalı Kadri’nin 1530’da Kanuni Sultan Süleyman’ın sadrazamı İbrahim Paşa’ya sunduğu *Müyessiretü’l-Ulûm* adlı eseridir (Karabacak, 1999, s. 629). *Müyessiretü’l-Ulûm*’dan önce Divriğili Fahreddin Efendi tarafından XIII-XIV. yüzyıllarda *Kasîdetü fi-Kavâid-i Lisânî’t-Türk* adlı manzum bir gramerin yazıldığı fakat bu gramerin de kayıp eserlerimiz arasında bulunduğunu belirtmekte fayda vardır (Korkmaz, 2019, s. 87). Bunların dışında Gülşenî şeyhlerinden Mehmet Muhiddin’in 1579’da yazdığı *Bâleybelen* adlı eseri Türkçe, Farsça, Arapça esas alınarak ortaya konulan yapma bir dilin grameridir. Koç, bu yapma dilin bütün gramerinin Türkçedeki karşılıklarını vermek için Mehmet Muhiddin’in çalışmasının mukayeseli bir gramer yapısında gerçekleştiğini ve böylelikle Türkçenin ilk yapı bilgisi ve ilk zamirler kitabının bu şekilde ortaya çıktığını ifade etmiştir (Koç, 2008, s. 272). Bu eserin gramer çalışmaları arasında sayılmamasının sebebi Şeyh Mehmet Muhiddin’in Türkçe, Farsça ve gerektiğinde Arapçadan yaptığı özel katışımlarla ortaya çıkardığı yapay dilin gramerini işlemiş olması ve müstakil bir Türkçe gramer çalışması olmamasıdır.

Türk gramerciliği Tanzimat’a kadar verimsiz bir dönem geçirmiştir çünkü Türkçe bu dönemde yoğun bir şekilde Arapça ve Farsçanın tesiri altında kalmıştır. Dolayısıyla bu dönemde hazırlanan çalışmalar söz konusu dillerin yapı ve şekillerini ortaya koymuştur. Korkmaz bu dönemi şöyle değerlendirmiştir:

“Osmanlı Türkçesi içindeki Türkçe nasıl horlanmış ve geri plana itilmiş ise, Türk dilinin grameri de aynı ihmâl ve küçümsemeye uğramıştır. Osmanlı Devletinde medrese dilinin Arapça olması, bol bol Arapça gramerlerin yazılmasına yol açmıştır. XVI-XIX. yüzyıllar arasında Türkçenin yapısı ile ilgili olarak, yalnız Bergamalı Kadri’nin, *Müyessiretü’l-ûlum*’u gibi tek bir eserin elde bulunması, genellikle böyle bir ihmâlin sonucudur.” (2002, s. 42)

Gramer çalışmalarının ivme kazandığı Tanzimat döneminin başlıca çalışmaları şunlardır: Mehmed Fuad ve Ahmed Cevdet Paşa *Medhal-i Kavâid* (1851), *Kavâid-i Osmâniye* (1865), *Kavâid-i Türkiye* (1875), *Tertîb-i Cedîd Kavâid-i Osmâniye* (1875); Süleyman Paşa *İlm-i Sarf- Türkî* (1874); Ali Nazîma *Lisân-ı Osmânî* (1880); Selim Sabit *Sarf-ı ve Nahv-i Osmânî* (1881); M Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi *Mikyâsu’l-Lisân Kıstâsu’l-Beyân*¹ (1881), Mehmed Rıfat *Külliyât-ı Kavâid-i Osmâniye* (1885); Abdullah Ramiz Paşa *Emsile-i Türkî* (1886); Şemseddin Sami *Nev Usûl Sarf-ı Türkî* (1892); Necib Asım: *Osmanlı Sarfı* (1894); Mehmed Rıfat *Hâce-i Lisân-ı Osmânî* (1894-1895); Şeyh Efendi *Mufassal Yeni Sarf-ı Osmânî* (1901). Tanzimat sonrasında 1908 Meşrutiyetine

¹ Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi *Mikyâsu’l-Lisân Kıstâsu’l-Beyân* adlı eserini 1846’da yazmaya başlamış, dört yıl sonra bitirmiştir. Eserin yayımlanma tarihi ise 1881’dir (Karabacak, 2018, s. 1).

kadar çalışmalar hızla devam etmiştir. Bu dönemde hazırlanan gramerlerde yer yer konuların ele alınışı, sınıflandırılması, adlandırılması gibi bazı yenileşmeler olmuşsa da Türk gramerinin temel konuları ve terim sistemi açısından genellikle eski gelenek ve anlayışın ağırlıkta olduğu söylenebilir. 1908'den 1928 yılına kadar gramer anlayışında ve yazılan gramerlerde bir değişim olduğu göze çarpmaktadır. Bu dönemde tarihî Türk gramerciliğinde Arapça ve Farsça etkisindeki gramer anlayışının yerini Batı gramerciliğinin aldığı görülmüştür. Dönemin öne çıkan çalışmaları şöyledir: Hüseyin Cahid Yalçın: *Türkçe Sarf ve Nahiv* (1908); Ahmet Cevat Emre: *Lisân-ı Osmânî* (1912) (Korkmaz, 2019, s. 91-92). Türk Dil Kurumu Gramer Bilim ve Uygulama Kolunun "Türkiye Türkçesi ve Tarihî Devirler Yazı Dilleri Gramerleri Projesi" kapsamında 1928 yılından önce yazılan gramer kitapları yeni harflere aktarılmış; ayrıca söz konusu kitaplar yüksek lisans, doktora tezi, doçentlik çalışmaları olarak da hazırlanmıştır. Görüldüğü üzere Türkçenin gramerine yönelik çalışmalar "sarf ve nahiv" olarak yani "yapı bilgisi ve söz dizimi" çerçevesinde ele alınmıştır. Sadece "sarf" başlığı altında hazırlanan eserler şunlardır:

Süleyman Paşa: İlm-i Sarf-ı Türkî (1874), *Selim Sabit: Sarf-ı Osmanî* (1881), *Mihri: Mutavvel Sarf-ı Osmânî* (1890), *Şemseddin Sami: Nev Usûl Sarf-ı Türkî* (1892), *Necip Asım: Yeni Usûl Osmanlı Sarfı* (1896), *Şeyh Vasfi: Mufassal Yeni Sarf-ı Osmânî* (1901), *Komisyon: Mufassal Yeni Sarf-ı Osmânî* (1908), *Ahmed Rasim: Tecrübeli Sarf* (1922) (Korkmaz, 1992, s. VII-VIII)

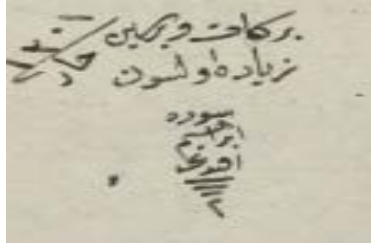
Bu bilgiler ışığında bu makalede ele alınan *Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî* (1786)'nin Osmanlı Türkçesi gramer kitaplarından *Müeyyessiretü'l-Ulûm* (1530)'dan sonra en eski tarihli gramer kitabı olduğunu söylemek mümkündür. Bu durum da eserin önemini gözler önüne sermektedir.

18. yüzyıla ait bir Türkçe sarf kitabı olan *Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî*'nin ele alındığı bu çalışma giriş, inceleme, metin, sözlük bölümlerinden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde tarihî gramer çalışmaları hakkında bilgiler aktarılmıştır. İnceleme bölümünde eserin kimliği, müellifi, yazmanın tavsifi, eserin içeriği, önemi ve dil özellikleri hakkında bilgiler verilmiştir. Yazarın hem söyleyişe hem de eski yazı (kalıplaşmış imla) geleneğine uygun yazdığı görüldüğü için metin transkripsiyon alfabesine aktarılırken esere sadık kalınmıştır. Eserin yazımında eksik bırakıldığı düşünülen ekler [ ] işaretleri içinde tamamlanmıştır ancak metne çok fazla müdahale etmemek adına eksik sözcük çekimleri dipnotlarda belirtilmiştir. Okunuşundan ve anlamından emin olunmayan sözcük ve ibarelerin sonuna (?) konulmuştur. Bunun dışında metne sadık kalınmış, herhangi bir noktalama işareti eklenmemiştir. Çalışmadaki 18. yüzyıldaki esnaf ve zanaatkâr isimlerinin karşılıklarının verilmesinde tarihî anlamları esas alınmıştır. Bu sebeple meslek isimlerinin okunuşunda ve sözlük hazırlanırken Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme* (2003), Reşat Ekrem Koçu'nun *Tarihte İstanbul Esnafı* (2016), Carbognano'nun *18. Yüzyılın Sonunda İstanbul* (1993), Zafer Toprak'ın *Zanaattan Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletmelere Lonca'dan Kobi'ye Esnaf ve Sanatkârın Dünü* (2004), Sadık Müfit Bilge'nin *Osmanlı İstanbul'unda Esnaf ve Ticaret* (2018) adlı eserlerinden, Miyase Koyuncu'nun *18. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Esnafı (İstanbul ve Bursa Örnekleri)* (2004) adlı doktora tezinden; *Tarih Terimleri Sözlüğü* (1974), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (1983), *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae-Arabicae-Persicae: Lexicon* (1680), *A Turkish and English Lexicon* (1987), *Kâmûs-ı Türkî* (1901), *Lehçe-i Osmânî* (1890), *Misallı Büyük Türkçe Sözlük* (2005), *Tarama Sözlüğü ve Derleme Sözlüğü*, *Türkçe Sözlük* adlı sözlüklerden yararlanılmıştır.

1. Eserin İncelenmesi:

1.1. Eserin kimliği, müellifi ve yazmanın tavsifi:

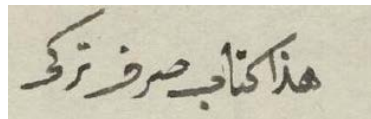
Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî, 1b-10a varakları arasında yer alan küçük bir şekil bilgisi kitabıdır. Berlin Devlet Kütüphanesi Doğu El Yazmaları Koleksiyonu'nda (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz/Orientalische Handschriften) Ms. Diez A quart. 95 numarasıyla (<http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de>) kayıtlıdır. 7b'deki ketebe kaydında H. 1201 (M. 1786) tarihi ve "seveddehü İbrahim Efendi" ifadesi bulunmaktadır:

Fotoğraf 1: *Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî*, 7b

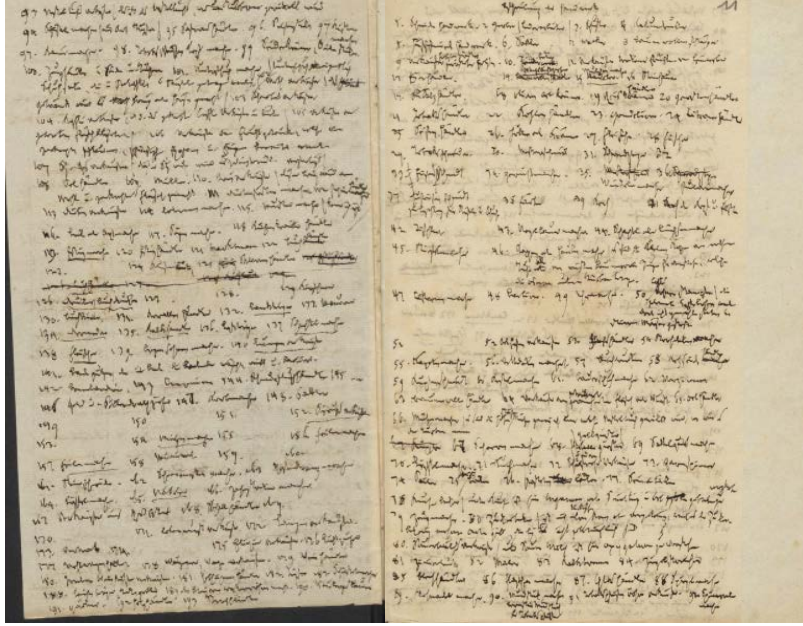
"Seveddehü" ifadesi ile eseri yazanın (karalayanın) İbrahim Efendi olduğu ifade edilmiştir. İbrahim Efendi eserin yazarı olabileceği gibi müstensihi de olabilir. Dolayısıyla esere not düşülen tarih H. 1201 (M. 1786) telif tarihi olabileceği gibi istinsah tarihi de olabilir ancak genellikle eserin bir müsveddeden temize çekildiğine dair ifadeler telif kaydı olarak düşünülmektedir (Çetin, 1971, s. 62). İSAM Tahkikli Neşir Esasları'na göre "Elimizde sadece müsvedde nüsha varsa, onu "müellif nüshası" olarak değerlendirmek gerekmektedir." http://www.isam.org.tr/documents/_dosyalar/_pdfler/Nesir_Kilavuzu_13Mart.pdf. Eserde İbrahim Efendi ile ilgili başka bir bilgi yoktur. Eserin yazılış amacını belirten veya yazarı hakkında bilgiler içeren bir ön söz (mukaddime) yer almamaktadır. Osmanlı arşivi ve literatürü tarandığında İbrahim Efendi ile ilgili bir bilgiye ulaşılamamıştır. Eserde İstanbul meslek isimleri (193 adet) ve "*Kilitçiler Hānı*" ifadesi yazarın bir İstanbul sakini olduğu ihtimalini akla getirmektedir. Ayrıca kütüphane kataloğunda yazmanın bulunduğu yer İstanbul olarak gösterilmiştir. Yazmayı bulup kütüphaneye bağışlayan Heinrich Friedrich von Diez (1751-1817)'dir. Schmiede, Heinrich Friedrich von Diez'in Prusya'nın elçisi iken İstanbul'da kaldığı yıllarda (1784-90) İstanbul'dan Türkçe, Arapça, Farsça birçok yazmayı topladığını; ölümünden sonra 17.000 cilt basma kitap ve 835 yazmayı Berlin Kraliyet Kütüphanesine bağışladığını aktarmıştır (t.y., s. 7, 8). Bu makalede incelenen *Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî*'nin Berlin Devlet Kütüphanesi tarafından açık erişime sunulma tarihi 6 Eylül 2019'dur. Bu durum Diez'in topladığı yazmalar arasında henüz kaydedilmediği için bilim dünyasına sunulmamış, incelenmemiş daha birçok yazmanın varlığına işaret etmektedir.

Eserin 1b-7a arasındaki varaklarında satır sayısı on üç, sonrakilerde ise düzensizdir. Yazı türü divânîdir. Siyah mürekkeple yazılmıştır. Nüsha, kahverengi deri ciltle kaplıdır. Sayfa ölçüsü 21,5 x 15,5 cm, cilt ölçüsü 21,9 x 15,7 x 0,4 cm'dir. 1b'de *Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî* başlığı yer almaktadır:

Fotoğraf 2: *Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî*, 1b

8b/01'deki "Bâb u fî Beyân-ı Esnâfları" başlığı altında meslek isimleri (8b-10a arasında) sıralanmıştır. Diez, eserde bahsi geçen İstanbul meslek isimlerini (193 adet) Almancaya çevirerek yazmanın sonundaki varaklara kendi el yazısıyla listelemiştir:

Fotoğraf 3: *Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî*, 12a-12b

1.2. Eserin içeriği ve önemi:

18. yüzyılda yazılmış bir şekil bilgisi kitabı olan *Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî*, Türkçenin yapısı ile ilgili olarak 16-19. yüzyıllar arasında yazılmış günümüze ulaşan tek eserin *Müeyyiretü'l-ûlum* (M. 1530) olmadığını göstermektedir. *Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî*, yazılış tarihi bakımından önemli olduğu kadar yazım özellikleri açısından da dikkate değerdir. *Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî*'de kimi sözcüklerin okutucu ünlülerle veya harekeli; kimi sözcüklerin söyleyiş (telaffuz) esas alınarak yazılması Osmanlı Türkçesinde eklerin ses düzeni ile ilgili çalışmalara katkı sağlayacak bir eser olduğuna işaret etmektedir. Eserin 1b-7b varakları arasında **eşya-alet** (*şam'dân, mikrâş, mûm, çubuk, ibrik, mâşa, şofra, kaşık, bıçak, minder, yaşdık, yorgan, çârşaf, seccâde, kilim, halı, kalem, kalemtraş, kâğıt, peşkir, yağlık*), **at biniş-koşum takımı** (*râht, bâht*), **içecek** (*kahve, şerbet, süd, su*) **silah** (*kılıc, tüfenk*), **giysi** (*kaput, biniş, kürk, kaftân, entâri, yelek, gömlek, ton, çakşır, yemânî, şâl, kuşak, şarık, duvak*), **ayakkabı** (*mest, pabuc, çizme*), **kumaş** (*çuka, alaca, abâ, kebe*), **hayvan** (*at, kedi, horuz, tavuk, kaz, ördek, koyun, kuzu, keçi, manda, katır, eşek, öküz, kırağ/kısrak, deve, arslan, kaplan, tilki, köpek, kurd, ayu, tavşan, kekkik, bülbül, serçe, kanarya, tütü, kumrı, şahin*) **yiyecek** (*şeker, tuz, ekmek, kaymak, yağ, bal, ta'am*) **meyve** (*incir, üzüm, ceviz, alma, amrüd, nâr, kiras, ayva, erik, kayısı, şeftâli*) **organ** (*el, ayak, göz, kulak, baş, arka, göğüs, ağız*), **mesken** (*panâyır, ev, konak, çadır, köşk, bâğ, bâğçe, çardak*), **bitki-baharat** (*gül, sünbül, lüle, karanfil, zencebül, yeşibahâr, kimyün, biber, dârçîn, sinâmekî, dâr-ı fülful, besbâse, kebâbiyye, kardaş kanı, 'üdü'l-kahr, kaküle, lotür, mâzi, Hindüstân cevizi, za'ferân, günlük, kara zirre, kaşnı, yüzerlik/yüzlük(?), peygamber ağacı, tütün*), **boya isimleri** (*çivit, kırmız, rastık*) ve **kimyevi maddeler** (*kalem-i cengâr, kükiirt, nişâdır, göz taşı, saçıkbrız, 'anber*) sıralanmıştır. Bu isimlerden "mikrâş, mâşa, şerbet, kumrı, süd, sinâmekî, dâr-ı fülful, besbâse, kebâbiyye, kardaş kanı, 'üdü'l-kahr, kalem-i cengâr, çivit, kaküle, kükiirt, kırmız, lotür, mâzi, rastık, nişâdır, Hindüstân cevizi, göz taşı, za'ferân, kara zirre, kaşnı, saçıkbrız, peygamber ağacı, kilim, halı, duvak, kalemtraş, kâğıt" dışındakilerin iyelik çekimi (3. teklik kişi iyelik çekimi hariç) yapılmıştır. Yazar hayvan adlarından sonra 2a/01-03'te "geldi gitti aldı virdi kodı kırdı buldı durdı şordı döndü çıkdı çevirdi" gibi günlük hayatta sıklıkla kullanıldığını

Aşağıdaki tabloda belirtildiği üzere bazı meslekler iki kez yazılmıştır:

Tablo 1: Eserde sıralanan esnaf ve zanaatkâr isimleri

1. abâcılar	2. aqçılar	3. arabacılar	4. arpacılar
5. açıcılar	6. aşdarcılar	7. aynacılar	8. bacacılar
9. bağcılar	10. bağçevânlar	11. bal mûmcılar	12. balıkcılar
13. bārūtçılar	14. bakırcılar	15. bakqallar	16. başmacılar
17. berberler	18. beyzciler	19. bezzâzlar	20. boyacılar (2)
21. bozacılar	22. böreciler	23. câmçılar	24. cemmâzlar(?)
25. cigerciler (2)	26. çakmaqcılar	27. çanakçılar	28. çarkçılar (2)
29. çırbcılar	30. çorabcılar	31. çömlekciler (2)	32. çöreciler
33. çubuqcılar	34. çukacılar	35. damkacılar	36. debbâğ
37. degirmenciler	38. desdreciler	39. dıvârcılar	40. dividciler
41. doğramacılar	42. dörpüciler	43. duğucılar	44. duhâncılar
45. duhân kıyıcılar	46. dügmeciler	47. dülgerler	48. egeciler
49. ekmeciler	50. eñserciler	51. esirciler	52. eskiciler
53. fenerciler	54. fesciler	55. filcâncılar (2)	56. gözlemeciler
57. haffâflar	58. hakkâklar	59. halıçılar	60. hallâclar
61. hammâllar	62. haşırcılar	63. helvâcılar	64. horaşâncılar
65. hoşâbcılar	66. ırkatlar	67. igneciler (2)	68. imâmeciler
69. ipekçiler	70. iplikçiler	71. iskemleciler	72. kabuqcılar
73. kadâyıfcılar	74. kafesciler	75. kâğıtçılar	76. kahveciler
77. kalaycılar	78. kalıbcılar	79. kalyoncılar	80. kantarcılar
81. karulacılar (?)	82. kaşşâblar (3)	83. kaşşarlar	84. kaşıkçılar
85. kavurcu[lar]	86. kavuqcılar	87. kayıkçılar	88. kazâncılar
89. kazzâzlar	90. kebâbcılar	91. keçeciler	92. kelesteciler
93. kerpicciler	94. keserciler	95. keşkekciler	96. kettâncılar
97. kılabdâncılar (2)	98. kılıccı	99. kıncılar	100. kıymacılar
101. kirecciler	102. kiremitciler	103. kirişciler	104. kolancılar
105. kıltuqcılar	106. kıpçacılar	107. kömürçiler	108. kubürçılar
109. kımbaracılar	110. kundaqcılar	111. kıru yemişciler	112. kuşakçılar
113. kıtuvcılar (2)	114. küpciler	115. kürkciler	116. lağımçılar
117. leblebîciler	118. limoncılar	119. lüleciler	120. maqascılar
121. meyhânciler	122. mezârcılar	123. misvâkçılar	124. muhâllebciler
125. mücellidler	126. mühreciler	127. mürekkebciler	128. mûmcılar
129. mûtaflar	130. nalbant	131. nalburlar	132. nalçacılar
133. nakqâşlar	134. oduncılar	135. oturaqcılar	136. örekciler
137. örekciler (?)	138. örücüler	139. paşdırmacılar	140. pabuccılar
141. pambuqcılar	142. parmakçılar	143. paşdırmacılar	144. pekmezçiler (2)
145. bıçaq[çı]lar	146. pirincçiler	147. sâ'atçiler	148. şâbuncılar (2)
149. şafrancılar	150. şahhâflar	151. şamancılar	152. şandıkçılar
153. şarâclar (2)	154. sebzevâtçılar	155. sepetçiler	156. şırıkcılar
157. simitçiler	158. sirkeçiler	159. şâlcılar	160. şekerciler
161. şerbetciler	162. şîşeciler	163. tâcirler	164. tahmîsciler
165. tekneçiler	166. tekyeciler	167. tellâklar	168. temürçiler
169. tenekeçiler	170. terlikçiler	171. terzî	172. tesbihciler
173. taraqcılar	174. taşcılar	175. tavuqcılar	176. topçılar

177. tökmeciler	178. tırşucular	179. tuzcılar	180. tülbentciler
181. tütün kıyıcılar	182. unkapancılar	183. usturacılar	184. vezneciler
185. yağcılar	186. yaşdıkcılar	187. yağlıkcılar	188. yemenîci
189. yoğurtcılar	190. yorgancılar	191. yumurtaçılar	192. zeytuncılar
193. zeytunyağcılar			

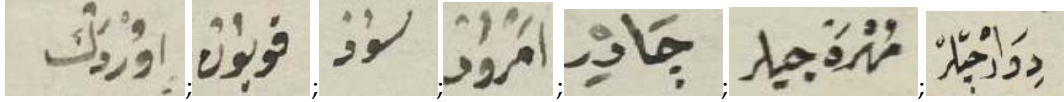
1.3. Eserin dil özellikleri:

18. yüzyıl, Osmanlı Türkçesinin Timurtaş'ın (1997, s. 2) ve Duman'ın (1998, s. 1) "Klasik Osmanlıca", Deny'nin (1941, s. II) "Eski Osmanlıca", Erdal'ın (1994, s. 69) "Orta Osmanlıca", Develi'nin (1998, s. 27) "Yeni Türkiye Türkçesi" olarak nitelendirdiği döneme dâhil edilmektedir. Develi, 18. yüzyılı bugünkü standart yazı dilimize temel teşkil eden "Yeni Türkiye Türkçesi"nin ses düzeninin esaslı olarak oluştuğu bir dönem olarak görmektedir ve 18. yüzyılı önceki dönemlerden ayıran fonolojik özellikleri dudak uyumları sürecinin tamamlanmış olması, Eski Türkiye Türkçesindeki kelime başı /i/ fonemlerinin /è//ye dönüşmesi, bazı eklerde görülen, ancak henüz tamamlanmamış olan /ŋ/ > /n/ gelişmesi şeklinde sıralamıştır (1998, s. 31-32). Çalışmanın bu bölümünde eserin dil özellikleri "yazım özellikleri, ses ve şekil bilgisi özellikleri" başlıkları altında incelenmiş ve eser yazıldığı döneme göre değerlendirilmiştir.

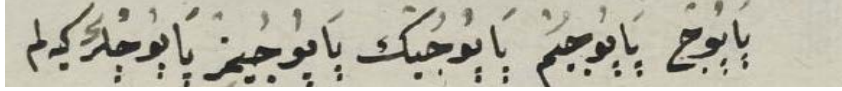
1.3.1. Yazım özellikleri:

Eser dönemin söyleyiş özelliklerini yansıtmaktadır ancak gerek sözcük yazımında unutulmuş sesler, ekler, sözcükler gerekse de sözcüklerin ikili yazılımı, iyelik çekim sıralamasındaki ve fiil çekimlerindeki düzensizlik eserin özensiz yazıldığını göstermektedir. Eserde bazı sözcük ya da eklerdeki ünlüler harekeli yazılmıştır; bunlardan birkaçı şöyledir:

dörpüciler 10/07, mühreciler 10/03, çadır 2a/07, amrüd 2a/04, süd 2a/03, koyun 4a/08, ördek 1b/08

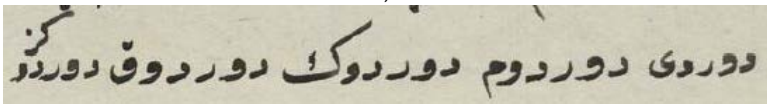
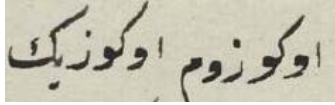

3b/04 papuc papucum papucun papucumuz papuçları giyelim

Eserde sözcük ya da eklerdeki ünlüler bazen de okutucu harflerle yazılmıştır:

4b/01 öküzüm öküzün 5a/10 durdı durdum durduñ durduğ durdunuz

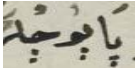
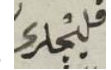
Bu durum Arap harflerinin sözcük ve eklerin okunmasındaki yetersizliklerini bir nebze olsun azaltmaktadır ve 18. yüzyıl Türkçesi hakkında sözcüklerin söylenişi ve eklerin ses düzeni hakkında ipuçları vermektedir. Eserde sözcüklerin yazımında ikilikler tespit edilmiştir: 4b/02 kışrağ/ kışrakları; erik 5b/12/erik 2a/05; tavuk/tavukları 4a/05; kurd/kurtları 4b/08, 4a/12; katır 1b/09/katır 4a/12.

5a/02 tütî tütum tütun tütimiz tütiniz tütileri geldi

4a/09 kuzı kuz[u]m kuzun kuzumuz kuzunuz kuzular[ı] yiyelim

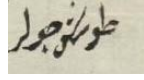
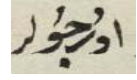
قوزى قوزم قوزوك قوزومز قوزبىز قوزىرىم

Sözcük sonundaki -ç sesi *pabuçları* 3b/04 ve *kılıçları* 3a/05 sözcükleri dışında cim (ج) ile yazılmıştır. Eserin yazım özellikleri yazarın yer yer söyleyişe yer yer de eski imlaya uygun yazdığını bu bakımdan metinde tutarlılık olmadığını göstermektedir.

1.3.2. Ses bilgisi özellikleri:

Damak Uyumu: 16-18. yüzyıllardaki Osmanlı Türkçesi metinlerinde olduğu gibi eserdeki eklerde de damak uyumu tamdır.

Dudak Uyumu: Kartallıoğlu'na göre Osmanlı Türkçesindeki dudak uyumu 16. yüzyılda "uyumsuzluk-düzensizlik", 17. yüzyılda "düzensizlik-geçiş" ve 18. yüzyılda "geçiş-uyum" safhalarındadır (2011, s. 70). H. 1201/M.1786 tarihli *Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türki'*nin dudak uyumuna göre "geçiş-uyum" niteliğini taşıdığı görülmektedir. Arap harfli metinlerde dudak uyumunun takibi harekeli metinlerde daha kolaydır çünkü Kartallıoğlu'nun da ifade ettiği gibi "Arap harfli metinlerdeki imla kalıplaşması, bu alfabenin bırakıldığı tarihe kadar devam etmiş; dil tarihi içinde meydana gelen değişimler, Arap harfli imlaya çok az yansımıştır." (2011, s. 19). *Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türki'*de kimi sözcüklerin harekeli yazıldığı ve okutucu ünlülerle kullanıldığı ve yer yer kalıplaşmış imlaya değil söyleyişe (telaffuz) yer verildiği için eserdeki dudak uyumuna uygun

örnekler dikkat çekicidir. Örneğin 10a/01'deki *turşucular* ve *örücüler* sözcükleri yazarın dönemin söyleyiş özelliklerini de aktardığını düşündürmektedir çünkü Osmanlı Türkçesinde +ç eki imlası kalıplaşmış eklerden biridir. Aynı durum *şurd* sözcüğünün iyelik çekiminde de görülmektedir:

4b/08 *şurd şurdum şurdun şurdumuz şurdunuz şurtları*

قود قودوم قودون قودومز قودوك قودولرى

Yine *ko-* 5a/08 ve *dur-* 5a/10 fiillerinin kişilere göre görülen geçmiş zaman çekimi de eserde yer yer söyleyişin esas alındığını göstermektedir:

5a/08 *şodı şodum şodun şoduk şodunuz şodıldardı*

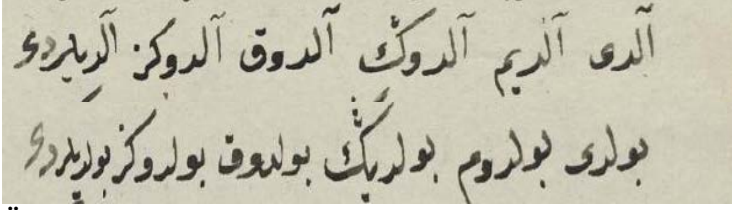
5a/10 *durdı durdum durdun durduk durdunuz*

قودى قودوم قودوك قودوق قودوك قودولردى
دوروى دوروم دوروك دوروق دوروك

Metinde görülen geçmiş zamanın 3. teklik/çokluk çekiminin yuvarlak tabanlardan sonra hep düz ünlülü olduğu görülmektedir ancak görülen geçmiş zaman ekinin diğer kişi çekimlerinde "geçiş-uyum özelliği" görülmektedir. Eserin şekil bilgisi özelliklerinin incelendiği bölümden anlaşılacağı üzere dudak uyumuna aykırı kullanımlar da fazladır Bu durum yazarın eski yazı geleneğine uyararak yazmasına da bağlanabilir:

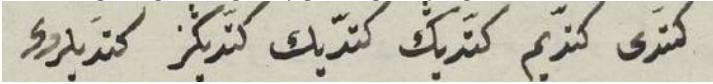
5a/06 *aldı aldım aldun aldık aldunuz aldıldardı*

5a/09 *buldı buldum buldın bulduk buldunuz buldıldardı*

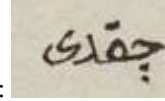
Ünsüz Uyumu: *Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî*'de ünsüz uyumunu konu alan ekler ilk seslerine göre C, D sınıfındadır. Metinde geçen +cl isimden isim yapma eki ünsüz uyumuna uymamaktadır. Tonlu ve tonsuz tabanlardan sonra hep cim (ج) ile yazılmıştır. D sınıfı ekler ise daima (د) ile yazılmıştır dolayısıyla tonsuz tabanlardan sonra ünsüz uyumuna uyulmadığı görülmektedir. Bununla birlikte bazı sözcüklerde (د) harfi üzerine şedde konulmuştur:

5a/05 *gitdi gitdim gitdin gitdik gitdiniz gitdilerdi*

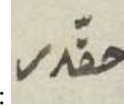

Buradaki *git-* fiilindeki gibi (د) harfi üzerine şedde konulması tonsuz tabanlardan sonra ünsüz

uyumuna bir işaret olarak yorumlanabilir. *Çık-* fiilinde ise şedde kullanılmamıştır:

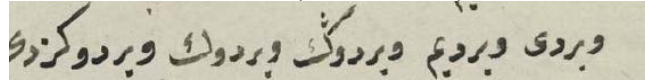
Bildirme ekinde de tonsuz tabanlardan sonra ünsüz uyumuna uyulmamıştır:

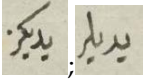
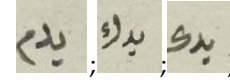
Ünlü değişimleri: 18. yüzyıl ilk hecedeki /i/ fonemlerinin /è/ye dönüştüğü bir dönemdir.

Ancak metinde *vir-* 5a/07 fiili ye (ی) ile yazıldığı ve üstün veya esre ile harekelenmediği için /i/ li okunmuştur:

5a/07 *virdi virdim virdün virdük virdünüzdi*

Bunun yanında

(*yedik yediniz yedi yedik yedim*) şeklinde yazılan *ye-* fiili /e/ li okunmuştur.

Ünsüz değişimleri: Metindeki düzenli ünsüz değişimleri dışında dikkati çeken t->d- ve -r->-l- değişimidir. Metindeki *dörpüciler* 10/07, *damkacılar* 9b/06 gibi sözcükler t->d- değişimini örneklemektedir. Bununla birlikte metinde ön seste t- ünsüzünün korunduğunu gösteren *ton* 3b/01, *temürçiler* 9a/01, *taşcılar* 8b/06, *tuzcılar* 8b/06, *tökmeciler* 10a/07 gibi sözcükler de vardır. Metin içerisinde aynı kelimenin /t/ 'li ve /d/ 'li şekillerinin bir arada kullanımına rastlanmamıştır. Metinde -r->-l- değişimini yalnızca *kelesteciler* 9b/02 sözcüğü örneklemektedir.

1.3. 3. Şekil bilgisi

1.3.3.1. İsim çekim ekleri :

Çokluk eki: Eserin 8b-10a arasındaki varaklarında sıralanan 18. yüzyıl İstanbulu'nun meslek isimlerinin tamamı çokluk eki almıştır:

+lar, +ler: şarâclar 8b/03, ipekciler 9a/06...

Hal ekleri

+a: *atlara* 3b/06.

+da: *zamānda* 7b/02, 7b/05.

Bildirme ekleri :

+dır, +dir: *güzeldir* 6a/02, *dilberdir* 6a/03, *bâğdır* 6a/09, *hakdır* 6a/09.

İyelik ekleri: Eserin başında yalın halleri verilen isimlerin iyelik çekiminde düzensizlikler olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin 4b/04 *arslan* sözcüğünün iyelik çekimi sıralanırken 3. çokluk kişi çekimi unutulmuştur. Bunun yanında isimlerin iyelik çekimi yapılırken 3. teklik kişi çekimine yer verilmemiştir. Ayrıca kimi sözcüklerde iyelik çekimi yapılırken kişi sırasına uyulmadığı görülmektedir:

4b/09 *ayu ayuḡ ayum ayumuz ayuḡuz ayuları geldi*

6b/02 *bâğ bâğım bâğın bâğınız bâğımız bâğların*

+(i)m, +(i)m, +(u)m, +(ü)m: *şam dānım* 2b/01, *gözüm* 6a/04, *ibrîğim* 2b/06, *kırdım* 4b/08, *papucum* 3b/04, *öküzüm* 4b/01, *tütüm* 5a/02.

(Dudak uyumuna uymayan sözcük: *kapudım* 3a/07).

+(i)ḡ, +(i)ḡ, +(u)ḡ, +(ü)ḡ: *alacın* 3b/13, *şofracın* 3a/02, *biberin* 6b/11, *yenibaharin* 6b/09, *yelegin* 3a/12, *papucun* 3b/04, *gögsün* 6a/08.

(Dudak uyumuna uymayan sözcükler: *gülin* 6b/04, *sünbülün* 6b/05, *kapudın* 3a/07, *kimyünün* 6b/10, *öküzün* 4b/01).

+ı: ešnāfi 8b/02 ve **+sı, +si, +su, +sü:** *senāsi* 7b/06.

+(i)mız, +(i)miz, +(u)muz, +(ü)müz: *çizmemiz* 3b/05, *devemiz* 4b/03, *kaymağımız* 5b/01, *cevizimiz* 5b/06, *göğsümüz* 6a/08, *kırdumuz* 4b/08.

(Dudak uyumuna uymayan sözcükler: *bülbülümüz* 4b/12, *öküzümüz* 4b/0, *horuzumuz* 4a/04, *papucumuz* 3b/04, *kapudumuz* 3a/07).

+(i)ḡız, +(i)ḡiz, +(u)ḡuz, +(ü)ḡüz: *hoşabırın* 2b/10, *şekerinin* 2b/11, *kırdunuz* 4b/08, *göğsünüz* 6a/08

(Dudak uyumuna uymayan sözcükler: *öküzünüz* 4b/01, *koyunuz* 4a/08, *horuzunuz* 4a/04, *tavuğunuz* 4a/05, *kapudunuz* 3a/07, *üzünüz* 5b/05, *amrüdünüz* 5b/08, *gözünüz* 6a/04, *köşkiniz* 6b/01, *sünbülünüz* 6b/05, *kimyünüz* 6b/10...).

+ları: *şam dānları* 2b/02, *şuları* 2b/09, *şekerleri* 2b/11, *ešnāfları* 8b/01.

1.3.3.2. Fiil çekim ekleri:**Şekil ve zaman ekleri****Haber kipleri**

Metinde haber kiplerinin geniş zaman, gelecek zaman, görülen geçmiş zaman örneklerine rastlanmıştır.

Görülen geçmiş zaman eki

-dım, -dim, -dum, -düm: *aldım* 5a/06, *gıtdim* 5a/05, *kıdım* 5a/08, *döndüm* 5a/12. Olumsuzu: *sevedim* 8a/03.

-dın, -din, -dun, -dün: *okusaydın* 8a/10, *geldin* 5a/04, *döndün* 5a/12, *şordun* 5a/11.

(Dudak uyumuna uymayan sözcükler: *buldın* 5a/09, *viridin* 5a/07, *çevirdün* 5a/13, *aldun* 5a/06).

-dı, -di, -du, -dü: *geldi* 2a/01, *gıtdi* 2a/01, *aldı* 2a/01, *viridi* 2a/01, *kıdı* 2a/01, *kırdı* 2a/01, *buldı* 2a/02, *dırdı* 2a/02, *şordı* 2a/02, *döndi* 2a/02, *çıkdı* 2a/02, *çevirdi* 2a/03.

-duk, -dik, -duk, -dük: *çevirdik* 5a/13, *bulduk* 5a/09, *döndük* 5a/12, *okusaydık* 8a/10.

(Dudak uyumuna uymayan sözcükler: *alduk* 5a/06, *viridük* 5a/07).

-dınız, -diniz, -dunuz, -dünüz: *yediniz* 7b/06, *gelseydiniz* 7b/03, *gıtdiniz* 5a/05, *döndünüz* 5a/12

(Dudak uyumuna uymayan sözcükler: *aldunuz* 5a/06, *çevirdiniz* 5a/13).

-diler: *yediler* 7b/06, *içdiler* 7b/06.

Geniş zaman:

-ar, -er: *korğarım* 8a/02, *severim* 8a/02.

Olumsuzu: *sevmem* 8a/03, *sevmezim* 8a/03.

Gelecek zaman

-iser, -ısar: *seviserim* 8a/02.

-se gerek: *sevsem gerek* 8a/02.

-ecek, -acak: *seveceğim* 8a/02.

Tasarlama kipleri

Metinde tasarlama kiplerinden emir kipi çekiminin örneklerine rastlanmıştır.

Emir kipi:

-sın, -sin, -sun, -sün: *gelsin* 2b/04, *gelsün* 2b/06, 3a/01, *berekât virsin* 7b/07, *ziyâde olsun* 7b/08

-elim: *binelim* 3b/06, *içelim* 2b/05, *yiyelim* 2b/08, *giyelim* 3a/07.

Fiillerin birleşik çekimleri**Görülen geçmiş zamanın hikâyesi**

geldim idi 7b/01, *geldin* idi 7b/01, *geldik* idi 7b/01, *geldiğiniz* idi 7b/01, *geldiler* idi 7b/02, *yedim* idi 7b/04, *sevdim* idi 8a/01.

Olumsuzu: *yemediğin* idi 7b/04, *yemedi* idi 7b/04, *yemedilerdi* 7b/04, *sevmedim* idi 8a/04, *sevmedim* idi 8a/06, *sevmediğin* idi 8a/06, *sevmedik* idi 8a/06, *sevmedilerdi* 8a/06.

Geniş zamanın hikâyesi

güzel olurdu 7b/03, *sever idim* 8a/01, *eyü olurdu* 8a/10.

Olumsuzu: *sevmezdim* 8a/03, 8a/04, *sevmez idim* 8a/07, *sevmez idin* 8a/07, *sevmez idik* 8a/07, *sevmezler* idi 8a/07.

Gelecek zamanın hikâyesi

sevecek idim 8a/01, 8a/09, *sevecek idin* 8a/09, *sevecek idik* 8a/09, *seveceklerdi* 8a/10.

Olumsuzu: *sevmeyecektim* 8a/03, *sevmesem gerek* idi 8a/08, *sevmesen gerek* idi 8a/08, *sevmesek gerek* idi 8a/08, *sevmeseler gerek* idi 8a/09.

Şart kipinin hikâyesi

gelseydin 7b/02, *gelseydiğin* 7b/02, *gelseydik* 7b/03, *gelseydiğiniz* 7b/03, *gelselerdi* 7b/03, *sevsem* idi 8a/01, *sevseydim* 8a/05, *sevseydiğin* 8a/05, *sevseydik* 8a/05, *sevseydiğiniz* 8a/05, *sevselerdi* 8a/05, *okusaydım* 8a/10, *okusaydığin* 8a/10, *okusaydıık* 8a/10, *okusalardı* 8a/10.

Gereklilik kipinin hikâyesi

sevmem gerek idi 8a/04.

1.3.3.3. Yapım ekleri

+cı, +ci, +cu, +cü: *tırşucular* 10a/01, *örücüler* 10a/01, *abâcılar* 9a/01, *desdereçiler* 9b/02.

(Bunun yanında dudak uyumuna uymayan örnekler çok fazladır: *pabuccı* 8b/02, *bârütçılar* 9a/02, *tavuğçılar* 9b/10, *topçılar* 10a/05, *tuzçılar* 8b/06, *yoğurtçılar* 9b/01, *dörpücüler* 10/07...).

2. Metin**HÂZÂ KİTÂB-I ŞARF-I TÜRKİ**

1b/01	şam ‘dân miqrâş mûm çubuk ibriğ
1b/02	kahve mâşa şerbet hoşâb şeker tuz
1b/03	ekmek panayır şofra kaşık bıçak kılıc
1b/04	tüfenk kaput biniş kürk kaftân
1b/05	entâri yelek gömlek ton çakşır
1b/06	mest pabuc çizme at râht bâht
1b/07	yemânî yağlık peşkir çuğa alaca abâ
1b/08	kebe kedi horuz tavuğ kaz ördek

- 1b/09 koyun kızu keçi manda katır eşek
 1b/10 öküz kışrağ deve arslan kaplan
 1b/11 tilki köpek kırd ayu tavşan keklik
 1b/12 bülbül serçe kanarya tütü kumrı şahin
 2a/01 geldi gitdi aldı virdi kodı kırdı
 2a/02 buldı durdı şordı döndü çıkdı
 2a/03 çevirdi süd kaymak yağ bal incir
 2a/04 üzüm ceviz alma amrüd nâr kiras
 2a/05 ayva erik kıyası şeftâli el ayak
 2a/06 göz kulağ baş arka göğüs ağız
 2a/07 ev konağ çadır köşk bağ bağçe
 2a/08 gül sünbül lâle karanfil zencebîl yenibahâr
 2a/09 kimyün biber dârcîn sinâmekî dâr-ı fülül besbâse
 2a/10 kebâbiyye kıardaş kanı 'üdü'l-kahr kıalem-i cengâr kıaküle çivit
 2a/11 kükürt kırmız loğur mâzî rastık nişâdır
 2a/12 göz taşı Hindüstân cevizi za'ferân günlük
 2a/13 kıara zirre kıaşnı yüzlük(?)² şaçıkıbrız peygamber ağacı
 2b/01 şam 'dân benim şam 'dânım şam 'dânın şam 'dânımız şam 'dânınız
 2b/02 şam 'dânları mikrâş mikrâşım mikrâşın mikrâşımız mikrâşınız mikrâşları
 2b/03 mûm mûmum mûmun mûmumuz mûmunuz mûmları yandı
 2b/04 çubuk çubuğum çubuğın çubuğumuz çubuğunuz çubukları gelsin
 2b/05 tütün tütünüm tütünün tütünümüz tütününüz tütünleri içelim
 2b/06 ibrik ibriğim ibriğin ibriğimiz ibriğiniz ibrikleri gelsün
 2b/07 kıahve kıahvem kıahven kıahvemiz kıahveniz kıahveleri içelim
 2b/08 ta'âm ta'âmım ta'âmın ta'âmımız ta'âmınız ta'âmları yiyelim
 2b/09 şu şuyum şuyun şuyumuz şuyunuz şuları içelim
 2b/10 hoşâb hoşâbım hoşâbın hoşâbımız hoşâbınız hoşâbları
 2b/11 şeker şekerim şekerin şekerimiz şekeriniz şekerleri geldi
 2b/12 tuz tuzum tuzun tuzumuz tuzunuz tuzları geldi
 2b/13 ekmek ekmeğim ekmeğin ekmeğimiz ekmeğiniz ekmekleri yiyelim
 3a/01 panayır panayırım panayırın panayırımız panayırınız panayırıkları gelsün
 3a/02 şofra şofram şofran şoframız şofranız şofralar[ı] geldi
 3a/03 kıaşık kıaşığım kıaşığın kıaşığımız kıaşığınız kıaşıkları geldi
 3a/04 bıçak bıçığım bıçanın bıçığımız bıçağınız bıçakları geldi
 3a/05 kıılıc kıılıcım kıılıcın kıılıcımız kıılıcınız kıılıçları geldi
 3a/06 tüfenk tüfengim tüfengin tüfengimiz tüfenginiz tüfenkleri
 3a/07 kıaput kıapudım kıapudın kıapudumuz kıapudunuz kıapudları giyelim
 3a/08 biniş binişim binişin binişimiz binişiniz binişleri giyelim
 3a/09 kürk kürküm kürkün kürkümüz kürkleri giyelim
 3a/10 kıaftân kıaftânım kıaftânın kıaftânımız kıaftânınız kıaftânları
 3a/11 entâri entârim entârin entârimiz entâriniz entâri[er] giyelim
 3a/12 yelek yelegim yelegin yelegimiz yeleginiz yelekler[i] giyelim
 3a/13 gömlek gömleğim gömleğin gömlegimiz gömleğiniz gömlekleri giyelim

² *Yüzlük* sözcüğünün “peçe, nikap, yüz örtüsü; doğarken bazı çocukların yüzünde kalan döl kesesi parçası.” (TDK, *Tarama Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>) anlamlarının yanı sıra “ekmek fırınına atılan odun, bir çocuk oyunu, kılıf” (TDK, *Derleme Sözlüğü*, <https://sozluk.gov.tr/>) anlamları vardır. Metinde *yüzlük* sözcüğü bitki adları içinde sayıldığı için *yüzerlik/üzerlik* sözcüğünün bir varyantı olabilir. Nitekim DS'de *üzerlik* sözcüğünün diğer karşılıkları “ilezik, üzellik, üzerik, üzerlik, üzerrik, üzerriyh, yüzerlik, yüzellik” şeklindedir.

- 3b/01 ton tonum tonun tonumuz tonunuz tonlar[ı] giyelim
 3b/02 çakşır çakşırım çakşırın çakşı[rı]mız çakşırınız³
 3b/03 mest mestim mestin mestimiz mestiniz mestleri giyelim
 3b/04 papuc papucum papucun papucumuz papuçları giyelim
 3b/05 çizme çizmem çizmen çizmemiz çizmeniz çizmeler[i] giyelim
 3b/06 at atım atın atımız atınız atlara binelim
 3b/07 rāht rāhtım rāhtın rāhtımız rāhtınız rāhtları
 3b/08 bāht bāhtım bāhtın bāhtımız bāhtınız bāhtları
 3b/09 yemānī yemān[i]m yemān[i]n yemān[i]miz yemān[i]niz yemānileri giyelim
 3b/10 yağlık yağlığım yağlığın yağlığımız yağlığınız yağlıkları
 3b/11 peşkir peşkirim peşkirin peşkirimiz peşkiriğiniz peşkirleri
 3b/12 çuğa çuk[a]m çuk[a]n çukamız çukanız çukaları
 3b/13 alaca alac[a]m alac[a]n alacamız alac[a]nız alacaları
 4a/01 abā abām abān abānız abāmız abāları giyelim
 4a/02 kebe keb[e]m keb[e]n kebebiz kebeniz kebeleri geldi
 4a/03 kedi kedim kedin kedimiz kediniz kedileri geldi
 4a/04 ħoruz ħoruzum ħoruzun ħoruzumuz ħoruzunuz⁴
 4a/05 tavuk tav[uğ]m tav[uğ]n tavuğumuz tavuğunuz tavukları
 4a/06 kaz kazım kazın kazımız kazınız kazları yiyelim
 4a/07 ördek ördegim ördegin ördegimiz ördekler[i]
 4a/08 koyun koyunum koyunun koyunumuz koyununuz koyunlar[ı] yiyelim
 4a/09 kuzı kuz[u]m kuzun kuzumuz kuzunuz kuzular[ı] yiyelim
 4a/10 keçi keçim keçimiz keçiniz keçileri geldi gitdi
 4a/11 manda mandam mandañ mandamız mandañız mandalar[ı]
 4a/12 kañır kañırım kañırın kañırımız kañırınız kañırları
 4a/13 eşek eşegim eşegin eşegimiz eşeginiz eşekleri
 4b/01 öküz öküzüm öküzün öküzümüz öküzünüz⁵
 4b/02 kışrağ kışrağım kışrağın kışrağımız kışrağınız kışrağları
 4b/03 deve devam deveñ devamımız deveñız develer[i] geldi
 4b/04 arslan arslanım arslanın arslanımız arslanınız⁶
 4b/05 kaplan kaplanım kaplanın kaplanımız kaplanınız kaplanları
 4b/06 tilki tilkim tilkin tilkimiz tilkiniz tilkileri geldi
 4b/07 köpek köpegim köpegin köpegimiz köpeginiz köpekleri
 4b/08 kurd kurdum kurdun kurdumuz kurdunuz kurtları
 4b/09 ayu ayun ayum ayumuz ayunuz ayuları geldi
 4b/10 tavşan tavşanım tavşanın tavşanımız tavşanınız tavşanları
 4b/11 keklık kekligim kekligin kekligimiz kekliginiz keklıkleri
 4b/12 bülbül bülbülüm bülbülün bülbülümüz bülbülünüz bülbüller[i] geldi
 4b/13 serçe serçem serçen serçemiz serçeniz serçeleri
 5a/01 kanarya kanaryam kanaryan kanaryamız kanaryanız kanaryalar[ı] geldilerdi
 5a/02 tütü tütüm tütun tütümüz tütünüz tütüleri geldi
 5a/03 şahin şahinim şahinin şahinimiz şahininiz şahinleri
 5a/04 geldi geldim geldin geldik geldiniz geldiler idi ammā
 5a/05 gitdi gitdim gitdin gitdik gitdiniz gitdilerdi

³ Bu satırda *çakşır* sözcüğünün 3. çokluk iyelik çekimi *çakşırları* unutulmuştur.

⁴ Bu satırda *ħoruz* sözcüğünün 3. çokluk iyelik çekimi *ħoruzları* unutulmuştur.

⁵ Bu satırda *öküz* sözcüğünün 3. çokluk iyelik çekimi *öküzleri* unutulmuştur.

⁶ Bu satırda *arslan* sözcüğünün 3. çokluk iyelik çekimi *arslanları* unutulmuştur.

5a/06	aldı aldım aldunı aldunı aldunı aldunı aldunı
5a/07	viridi viridim viridün viridük viridünüzdi
5a/08	ķodı ķodum ķodunı ķodunı ķodunı ķodunı ķodunı
5a/09	buldı buldum buldunı bulduķ buldunı buldunı
5a/10	durdu durdum durdunı durduķ durdunı durdunı ⁷
5a/11	ķordı ķordum ķordunı ķordunı ķordunı ķordunı ⁸
5a/12	döndü döndüm döndün döndük ⁹ döndünüz döndiler
5a/13	ķevirdi ķevirdüm ķevirdün ķevirdik ķevirdünüz ¹⁰
5b/01	ķaymak ķaymaķım ķaymaķın ķaymaķımız ķaymaķınız ķaymaķları
5b/02	yaķ yaķım yaķın yaķımız yaķınız yaķları
5b/03	bal balım balın balımız balınız balları geldi
5b/04	incür incürim incürin incürimiz incürünüz incürleri
5b/05	üzüm üzümüm üzümün üzümümüz üzümünüz ¹¹
5b/06	ceviz cevizim cevizin cevizimiz cevizünüz cevizleri
5b/07	alma almam almanı almamız almanız almaları geldi
5b/08	amrüd amrüdüm amrüdün amrüdümüz amrüdünüz ¹²
5b/09	nār nārım nārın nārımız nārınız nārılar[ı] geldi
5b/10	kiras kirasım kirasın kirasımız kirasınız kirasları
5b/11	ayva ayvam ayvanı ayvamız ayvanız ayvalar[ı] geldi
5b/12	erik erikim erikin erikimiz erikünüz erikleri
5b/13	ķaysı ķaysım ķaysın ķaysımız ķaysınız ķaysıları
6a/01	ķeftāli ķeftālim ķeftālin ķeftālimiz ķeftāliniz ķeftālileri yiyelim
6a/02	el elim elin elimiz eliniz elleri geldi güzeldir
6a/03	ayaķ ayaķım ayaķın ayaķımız ayaķınız ayaķları dilberdir
6a/04	göz gözüm gözün gözümüz gözünüz gözler[i] gördilerdi
6a/05	ķulaķ ķulaķım ķulaķın ķulaķımız ķulaķınız ķulaķları iķitdi
6a/06	baķ baķım baķın baķımız baķınız baķları maķbüb
6a/07	arķa arķam arķanı arķamız arķanız arķaları dilber
6a/08	göğüs göğsüm göğsün göğsümüz göğsünüz göğseleri bāğdır
6a/09	aķız aķzım aķzın aķzımız aķzınız aķzları ģaķdır
6a/10	ev evim evin evimiz eviniz evleri buldıldardı
6a/11	ķonaģ ķonaģım ķonaģın ķonaģımız ķonaģınız ķonaģları
6a/12	ķārdaķ ķārdaģım ķārdaģın ķārdaģımız ķārdaģınız ¹³
6a/13	ķādır ķādırım ķādırın ķādırımız ķādırınız ķādırıları
6b/01	köķ köķüm köķkin köķkimiz köķkiniz köķkleri
6b/02	bāģ bāģım bāģın bāģınız bāģımız bāģları
6b/03	bāģķe bāģķem bāģķen bāģķemiz bāģķeniz bāģķeleri
6b/04	göl gülüm gülün gülümüz gülünüz gülleri
6b/05	sünböl sünbölüm sünbölün sünbölümüz sünbölünüz sünbölleri

⁷ Bu satırda *dur-* fiilinin görülen geçmiş zaman 3. çokluk şahıs çekimi *durdılar* unutulmuştur.

⁸ Bu satırda *sor-* fiilinin görülen geçmiş zaman 2. çokluk çekimi *sorduñuz* yerine görülen geçmiş zamanın hikâye 2. çokluk çekimi *ķorduñuzdı* verilmiş; sonrasında 3. çokluk şahıs çekimi *sordılar* unutulmuştur.

⁹ Metinde *dön-* fiilinin görülen geçmiş zaman çokluk birinci kişi çekimi **دوروق** şeklinde yazılmıştır ancak metinde görülen geçmiş zaman çokluk birinci kişi çekimi bu sözcük dışında damak uyumuna uygundur, bu da sözcüğün sehven böyle yazıldığını göstermektedir.

¹⁰ Bu satırda *ķevir-* fiilinin görülen geçmiş zaman 3. çokluk şahıs çekimi *ķevirdiler* unutulmuştur.

¹¹ Bu satırda *üzüm* sözcüğünün 3. çokluk iyelik çekimi *üzümleri* unutulmuştur.

¹² Bu satırda *amrüd* sözcüğünün 3. çokluk iyelik çekimi *amrüdları* unutulmuştur.

¹³ Bu satırda *ķārdaķ* sözcüğünün 3. çokluk iyelik çekimi *ķārdaķları* unutulmuştur.

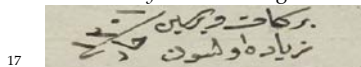

6b/06	lâle lâlem lâlen lâlemiz lâleniz lâleleri
6b/07	ķaranfil ķaranfilim ķaranfilin ķaranfilimiz ķaranfiliniz ķaranfilleri
6b/08	zencebîl zencebîlim zencebîlin zencebîlimiz zencebîliniz zencebîlleri
6b/09	yeñibahâr yeñibahârim yeñibahârin yeñibahârimiz yeñibahâriniz ¹⁴
6b/10	kimyûn kimyûnum kimyûnin kimyûnümüz kimyûnünüz kimyûnları
6b/11	biber biberim biberin biberimiz biberiniz biberler biberleri
6b/12	dârĉin dârĉinim dârĉinin dârĉinimiz dârĉininiz dârĉinleri
6b/13	'anber 'anberim 'anberin 'anberimiz 'anberiniz 'anberleri
7a/01	günlük günlük günlük günlükim günlüküniz günlüklerimiz ¹⁵ günlükleri
7a/02	yüzerlik yüzerligim yüzerliğin yüzerligimiz ¹⁶ yüzerlikleri
7a/03	minder yaşıdık yorĉan ĉârşaf seccâde kilim ģalı
7a/04	şâl kuşak şarık duvaķ kalem kalemtraş kâĝıt
7a/05	minder minderim minderin minderimiz minderiniz minderleri
7a/06	yaşıdık yaşıdığım yaşıdığın yaşıdığımız yaşıdığınız yaşıdıkları
7a/07	yorĉan yorĉanım yorĉanın yorĉanımız yorĉanınız yorĉanları
7a/08	ĉârşaf ĉârşafım ĉârşafın ĉârşafımız ĉârşafınız ĉârşafaları
7a/09	seccâde seccâdem seccâden seccâdemiz seccâdeniz seccâdeleri
7a/10	şâl şalım şâlin şâlimiz şâliniz şâllar şâlları
7a/11	kuşak kuşaĝım kuşaĝın kuşaĝımız kuşaĝınız kuşaķları
7a/12	şarık şarığım şarığın şarığımız şarığınız şarıkları
7a/13	kalem kalemim kalemın kalemimiz kalemünüz kalemlerimiz kalemünüz kesildi
7b/01	geldim idi geldin idi geldik idi geldinizdi
7b/02	geldiler idi geĉmiş zamânda gelseydik gelseydi
7b/03	gelseydik gelseydiniz gelselerdi güzel olurdu
7b/04	ta'âm yedim idi yemedin idi yemedi idi yemedilerdi
7b/05	geĉmiş zamânda yedim içdim yedin içtin yedi içti
7b/06	yedik içtik yediniz içtiniz yediler içdiler senâsı
7b/07	berekât virsin 1201 ģâr(?) ¹⁷
7b/08	ziyâde olsun
7b/09	Seveddehü İbrâhim Efendi
8a/01	sevdim idi sevecek idim sevsem idi sever idim
8a/02	severim seviserim sevsem gerek seveceğim ammâ ķorķarım
8a/03	sevmem sevmezim sevmedim sevmezdim sevmeyecekdik
8a/04	sevmedim idi sevmezdim sevmem gerek idi ammâ
8a/05	sevseydik sevseydin sevseydik sevseydiniz sevselerdi
8a/06	sevmedim idi sevmediğin sevmedik idi sevmedilerdi
8a/07	sevmez idim sevmez idin sevmez idik sevmezler idi
8a/08	sevmesem gerek idi sevmeşen gerek idi sevmesek gerek idi
8a/09	sevmeseler gerek idi sevecek idim sevecek idin sevecek idik
8a/10	seveceklerdi okusaydım okusaydın okusaydık okusalardı eyü olurdu
8b/01	Bâb u Fî Beyân-ı Eşnâfları
8b/02	terzî eşnâfı debbâĝ eşnâfı pabuccı eşnâfı

¹⁴ Bu satırda *yeñibahâr* sözcüğünün 3. çokluk iyelik çekimi *yeñibahârları* unutulmuştur.

¹⁵ Bu satırda *günlük* sözcüğünün 2. çokluk iyelik çekimi *günlüğüñiz* unutulmuştur.

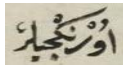
¹⁶ Bu satırda *yüzerlik* sözcüğünün 2. çokluk iyelik çekimi *yüzerliĝiñiz* unutulmuştur.

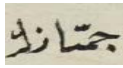
¹⁷ ifadesinde *ģâr* sözcüğünün hangi anlamda kullanıldığı anlaşılamamıştır. Arapça kökenli *ģâr* "sıcak, hararetili" anlamına gelmektedir.

- 8b/03 yemenîci eşnâfi nalbant eşnâfi şarâclar eşnâfi
 8b/04 keçeciler eşnâfi hallâclar leblebîciler şekerciler
 8b/05 kuru yemişçiler beyzciler yumurtacılar bal mûmcılar
 8b/06 tekneçiler eşnâfi taşçılar eşnâfi tuzcılar zeytûnyağcılar
 8b/07 pirinciler arpacılar duhâncılar kömürçiler kayıkçılar
 8b/08 limoncılar şâbûncılar bakğallar kaşşâblar balıkçılar eşnâfi
 9a/01 duhân kıyıcılar bıçak[çı]lar kılıccı kinciler temürçiler
 9a/02 kahtarçılar kundağcılar bârûtçılar nalçacılar boyacılar
 9a/03 eskiciler aşcılar bacacılar doğramacılar kafesciler kutuçular
 9a/04 haffâflar fesciler nalburlar berberler sâ'atçiler eşnâfi
 9a/05 taħmîsciler kavurc[ı]lar duğucılar kettâncılar haşırçılar
 9a/06 halıcılar yorgancılar başmacılar boyacılar ipekçiler eşnâfi
 9a/07 bakırçılar kazâncılar çarğcılar kalaycılar pamukçılar eşnâfi
 9a/08 paşdırmacılar yağcılar kavuğcılar koltuğcılar oturağcılar
 9a/09 çağmağcılar mağascılar eşnâfi düğmeciler kabuğcılar kolancılar kuşağcılar
 9a/10 çuğacılar abacılar iplikçiler ipciler ekmekçiler börekçiler
 9b/01 çörekçiler gözlemeciler kadâyıfcılar helvâcılar yoğurtçılar
 9b/02 dülgerler nakğaşlar kelesteciler kiremitçiler kerpiciler
 9b/03 tenekeçiler şişeciler câmcılar aynacılar iğneciler
 9b/04 imâmeciler çubuçular parmağcılar örekeçiler tûlbentçiler
 9b/05 filcâncılar kilitçiler hânı şafrancılar şâbûncılar şandıkçılar
 9b/06 tarağcılar lüleçiler kazğazlar bezzâzlar kaşşarlar damğacılar
 9b/07 terlikçiler bozacılar şerbetciler kahveciler kebâbcılar
 9b/08 hoşâbcılar pekmezçiler zeytûncılar degirmenciler keşkeçiler
 9b/09 divîdçiler kâğıtçılar mürekkebciler fenerçiler örekçiler (?)¹⁸
 9b/10 tavuğcılar arabacılar çömlerçiler kaşşâblar cigerciler simitçiler
 9b/11 keserciler desdereçiler çırbcılar huraşâncılar sebzevâtcılar
 10a/01 turşucular sirkeçiler bedesden şahğâflar örücüler tâcirler
 10a/02 esîrciler yaşdığcılar kılâbdâncılar mûtaflar kürkçiler mücellidler
 10a/03 mûhreciler iskemleciler divârcılar cemmâzlar (?)¹⁹ kirecciler eşnâfi
 10a/04 hammâllar kutuçular yine kaşşâblar kirişçiler cigerciler tellâklar
 10a/05 kumbaracılar topçılar yağlıçılar tekyeciler kılâbdâncılar sepetçiler
 10a/06 şaraçlar kıymacılar kopçacılar tütün kıyıcılar pekmezçiler kalıbcılar
 10a/07 kalıyoncılar tökmeçiler dörpücüler egeciler lağımçılar ırğatlar açıcılar
 10a/08 hakkâklar usturacılar tesbiğçiler kaşıkçılar iğneciler misvâkçılar
 10a/09 muğallebciler şâlcılar aşdarcılar aşbahâ pazarı(?)²⁰ şırıçılar çorabcılar
 10a/10 çarğcılar karulacılar(?)²¹ eşserçiler mûmcılar unğapancılar vezneçiler
 10a/11 meyğâneçiler küpciler çanağcılar çömlerçiler filcâncılar eşnâfi
 10a/12 kubûrcılar mezârcılar bâğcılar bâğçevânlar oduncılar şamancılar

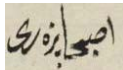
18

19

20

burada geçen ikinci sözcük yazım hatası yapıldığı düşünülerek *pazarı* şeklinde okunmuştur.

21

Pakalın, *karula*'yı yakasını direğe veya yakın münasip bir yere bağlamak üzere tertip edilmiş kamçılar şeklinde tanımlamıştır (1993, C. II, s. 284). Karulacıların görevi ile ilgili bir bilgi bulunamamıştır.

Sözlük

- abā** (<Ar. *'abā*) Yünün dövülmesiyle yapılan kalın ve kaba kumaş.
a. 1b/07, 4a/01.
- abacı** Aba satan kimse.
a. 9a/01
- ağız** Ağız.
a. 2a/06, 6a/09.
- ağcı** Ağcı, ipek ve ibrişim iplik (ipek) ve kumaşların rengini açan kimse.
a. 10a/07.
- al-** Almak.
a. 2a/01, 5a/06.
- alaca** Birkaç renkli iplikten dokunan, genellikle kırmızı zemin üzerine sarı çubuklu, Anadolu'da çok yaygın bir kumaş cinsi.
a. 1b/07, 3b/13.
- alma** Elma.
a. 2a/04, 5b/07.
- ammā** (<Ar.) Ama.
a. 5a/04, 8a/02, 8a/04.
- amrūd** (<Far. *emrūd*) Armut.
a. 2a/04, 5b/08.
- 'anber** (<Ar.) Amber balığından çıkarılan güzel kokulu, kül renginde bir madde.
'a. 6b/13.
- arabacı** 1. Araba yapan sanatkâr. 2. Araba süren kimse.
a. 9b/10.
- arpacı** Arpa ve özellikle hayvan yemi satan kimse. Yem satan, allaf.
a. 8b/07.
- arğa** İnsanın vücudu, bedeni; vücudun belden boyuna kadar olan sırt kısmı.
a. 2a/06, 6a/07.
- arслан** Aslan.
a. 1b/10, 4b/04.
- aşbahā pazarı (?)** a. 10a/09.
- aşdarcı** Astar satan kimse.
a. 10a/09.
- aşcı** 1. Bir ev veya konakta yemek pişirmekle görevli kimse. 2. Hususi bir dükkânda yemek pişirip para karşılığında satan kimse.
a. 9a/03.
- at** At.
a. 1b/06, 3b/06.
- ayağ** Ayak.
a. 2a/05, 6a/03.
- aynacı** Ayna yapan veya satan kimse.
a. 9b/03.
- ayu** Ayı.
a. 1b/11, 4b/09.
- ayva** Ayva.
a. 2a/05, 5b/11.
- bāb** (<Ar.) Kitabın bölümlerinden her biri.
b. 8b/01
- bacacı** Bacacı, baca temizleyen kimse.
b. 9a/03.
- bāğ** (<Far. *bāğ*) Üzüm kütüklerinin dikili bulunduğu toprak parçası.
b. 2a/07, 6b/02.
- bāğcı** Bağ yetiştiren ve üzümünü satan kimse.
b. 10a/12.
- bāğçe** (<Far. *bāğ+çe*) Bahçe, Sebze, meyve, çiçek veya ağaç yetiştirilen yer.
b. 2a/07, 6b/02.
- bāğçevān** (<Far.) Mesleği bahçeye bakmak, çiçek, meyve veya sebze yetiştirmek olan kimse, bağban.
b. 10a/12.
- bāht** (<Far. *baht*) Arabaya koşulan hayvanın kayış takımı.
b. 1b/06, 3b/08.
- bağkal** (<Ar. *bağkāl*) Bakkal.
b. 8b/08.
- bağcı** Bakırdan kaplar yapan sanatkâr.
b. 9a/07
- bal** Bal.
b. 2a/03, 5b/03.
- balıçcı** Balıkçı.
b. 8b/08.
- bal mūmcı** Bal mumu yapan veya satan kimse.
b. 8b/05
- bārūtcı** 1. Barut yapan. 2. Osmanlı Devleti'nde barutçu başının gözetiminde baruthanede barut yapan cebeci ocağına bağlı işçi.

- b. 9a/02.
- başmacı** 1. Tülbent üzerine kalıp basan kimse. 2. Basma yapan ve satan kimse.
b. 9a/06.
- baş** Baş, kafa.
b. 2a/06, 6a/06.
- bedesden** (<Far. *bezzāz-istān*) İçinde değerli eşya, antika, mücevher vb. şeyler satılan, üstü kapalı çarşı.
b. 10a/01.
- ben** Ben, teklik birinci kişiyi gösteren söz.
b. 2b/01.
- berber** (<Far.) Saç ve sakal kesmeyi meslek edinmiş kimse.
b. 9a/04.
- berekāt** (<Ar.) Bereketler.
b.virsin Allah'a şükürler olsun ki, neyse ki.
b. 7b/07.
- besbāse** (<Ar.) Üzerlik tohumunun beyaz türü.
b. 2a/09.
- beyān** (<Ar.) Açıklama.
b. 8b/01.
- beyzci** Yumurtacı.
b. 8b/05.
- bezzāz** (<Ar.) Bez ve bezden yapılmış şeyler satan tüccar, manifaturacı.
b. 9b/06.
- bıçak** Bıçak.
b. 1b/03, 3a/04.
- bıçak[çı]** Bıçak yapan veya bıçak satan kimse.
b. 9a/01.
- biber** (<Yun. *pipéri* < Sans. *Pippali*) Biber.
b. 2a/09, 6b/11.
- bin-** Binmek.
b. 3b/06.
- binış** Çok bol ve geniş cüppe, ferâce.
b. 1b/04, 3a/08.
- boyacı** Boya çeşitlerini hazırlayan ve satan, boyama işi ile uğraşan ve hayatını bununla kazanan adam.
b. 9a/02, 9a/06.
- bozacı** Boza yapan ve gezerek boza satan kimse.
b. 9b/07.
- börekci** Börek pişirip dükkanında veya sokakta satan kimse.
b. 9a/10.
- bul-** Bulmak.
b. 2a/02, 5a/09, 6a/10.
- bülbül** (<Far.) Bülbül.
b. 1b/12, 4b/12.
- cāmcı** Camcı, cam ticaretini veya cam takmayı meslek edinmiş kimse.
c. 9b/03.
- cemmāz (?)** c. 10a/03.
- ceviz** (<Ar.) Ceviz.
c. 2a/04, 5b/06.
- cigerci** 1. Koyun ve sığır gibi hayvanların ciğer, yürek, böbrek ve bağırsak gibi kısımlarını satan kimse. 2. Yalnız ciğer pişirip satan kimse.
c. 9b/10, 10a/04.
- çadır** (<Far. *çāder*) Çadır.
ç. 2a/07, 6a/13.
- çakmaçcı** Çakmaklı silâhların çakmaklarını yapan ve tamir eden kimse.
ç. 9a/09.
- çakşır** (<Far. *çākşūr*) Paça bölümü diz üstünde veya diz altında kalan bir tür erkek şalvarı.
ç. 1b/05, 3b/02.
- çanaçcı** Çanak yapan veya satan kimse.
ç. 10a/11.
- çardak** (<Far. *çehār* + Ar. *ṭāḳ*) Çardak.
ç. 6a/12
- çarçcı** 1. Tekerlekli bileği ile bıçak vb. bileyen kimse. 2. Gemilerde makine bölümünü yöneten kimse.
ç. 9a/07, 10a/10.
- çarşaf** (<Far. *çār-şeb*) Çarşaf.
ç. 7a/03, 7a/08.
- çevir-** Çevirmek.
ç. 2a/03, 5a/13.
- çirbıcı** Çırpıcı, eskiden sokaklarda beygirle dolaşarak konak ve evlerden kirlenmiş halıları toplayıp yıkayan ve temizleyen kimselere verilen isim, kassar.
ç. 9b/11.
- çık-** Çıkmak.
ç. 2a/02.

- çivit** Çin, Yemen ve Hindistan'da yetişen bir bitkiden elde edilen veya sun'î olarak yapılan mâvi renkli toz boya.
ç. 2a/10.
- çizme** Çizme.
ç. 1b/06, 3b/05.
- çorabcı** Çorap ören, çorap yapan veya çorap satan.
ç. 10a/09.
- çömlekcı** Toprakta çanak, çömlek gibi kaplar yapan veya satan kimse.
ç. 9b/10, 10a/11.
- çörekci** Çörek yapan veya satan kimse.
ç. 9b/01.
- çubuk** Tütün içmek için kullanılan, ekseri yâsemin, kiraz, gül, pelesenk gibi ağaçlardan yapılan uzun ağızlık.
ç. 1b/01, 2b/04.
- çubukçı** 1. Çubuk takımlarının bakımı, tütün temini ve hazırlanması gibi işlere bakan hizmetçi, tütüncü. 2. Tütün içiminde kullanılan çubukları yapan veya satan kimse.
ç. 9b/04.
- çuğa** (<Far. *çūḡa*) Çuha, yünden dokunmuş, tüysüz, ince ve sık düz kumaş.
ç. 1b/07, 3b/12.
- çuğacı** Çuha dokuyan veya satan kimse.
ç. 9a/10.
- damğacı** Damğacı, damga vurmakla görevli kimse.
d. 9b/06.
- dārçin** (<Far.) Tarçın.
d. 2a/09, 6b/12.
- dār-ı fülful** (<Far. *dār* +Ar. *fulful*) Tarçın tohumu da denen, karabibere benzer, uzun taneli bir baharat çeşidi.
d. 2a/09.
- debbâğ** (<Ar.) Deri terbiye eden kimse, tabak, sepic.
d. 8b/02.
- değirmenci** Un değirmeni işleten, un değirmeni çalıştıran kimse.
d. 9b/08.
- desdereci** Testereci.
d. 9b/11.
- deve** Deve.
d. 1b/10, 4b/03.
- dilber** (<Far.) Gönülüne çeken, güzel.
d. 6a/03, 6a/07.
- dıvârcı** Duvarcı, duvar ören usta.
d. 10a/03.
- dividci** Divit yapan veya satan kimse.
d. 9b/09.
- doğramacı** Yapılarda dülger işi olan kaba ahşap kısımlar dışındaki kapı, pencere, raf vb. ağaç işlerini yapan kimse.
d. 9a/03.
- dön-** Dönmek.
d. 2a/02, 5a/12.
- dörpüci** Doğrama ve kesme gibi işlerde kullanılan aletleri keskinleştiren, kullanılır hâle getiren.
d. 10a/07.
- duğücü** Terayağı yapan ve satan kimse.
d. 9a/05.
- duḡancı** Tütün yetiştiren veya satan kimse.
d. 8b/07.
- duḡan kıyıcı** Ham tütünü kıyıp satan kimse.
d. 9a/01.
- dur-** Durmak.
d. 2a/02, 5a/10.
- duvağ** Duvak, gelinin başını, bazen de yüzünü örten dantel veya tül den örtü.
d. 7a/04.
- düğmeci** Ismarlama düğme yapan veya düğme satan kimse.
d. 9a/09.
- dülger** Yapıların kapı, pencere dışındaki kaba tahta ve ağaç işlerini yapan usta.
d. 9b/02.
- eğeci** Eğeci, ege ile iş gören maden vb. şeyleri eğeleyen kimse.
d. 10a/07.
- ekmek** Ekmek.
e. 1b/03, 2b/13.
- ekmekci** Ekmek yapan ve gezdirip satan kimse.
e. 9a/10.
- el** El.
e. 2a/05, 6a/02.
- encir** (<Far.) İncir. krş. **incir**

- e. 5b/04.
- eşserci** Çivici.
e. 10a/10.
- entâri** (<Ar.) Genellikle tek parçalı kadın giyeceği.
e. 1b/05, 3a/11.
- erik** bk. **eriğ**
e. 2a/05.
- eriğ** Erik. krş. **erik**
e. 5b/12.
- esirci** Köle ve cariye alıp satan, bunun ticaretini yapan kimse.
e. 10a/02.
- eskici** 1. Eski elbiseler vb. alıp satan kimse. 2. Eski ayakkabı vb. tamir eden kimse.
e. 9a/03.
- eşnâf** (<Ar.) Küçük sermaye ve zanaat sahibi.
e. 8b/01, 8b/02 (3), 8b/03 (3), 8b/04, 8b/06(2), 8b/08, 9a/04, 9a/06, 9a/07, 9a/09, 10a/03, 10a/11.
- eşek** Eşek.
e. 1b/09, 4a/13.
- ev** Ev.
e. 2a/07, 6a/10.
- eyü** İyi.
e. **ol-** Yerinde olmak. 8a/10.
- fenerci** Fenerci, tulumba takımında feneri taşıyan tulumbacı.
f. 9b/09.
- fesci** Fes yapan veya satan kimse.
f. 9a/04.
- fi** (<Ar.) İçinde, içine, hakkında, dair.
f. 8b/01.
- filcâncı** Fincan ve ona benzer şeyleri yapan veya satan kimse.
f. 9b/05, 10a/11.
- geçmiş** Mazi.
g. **zamân** Mazi. 7b/02.
- gel-** Gelmek.
g. 2a/01, 2b/04, 2b/06, 2b/11, 2b/12, 3a/01, 3a/02, 3a/03, 3a/04, 3a/05, 4a/03, 4a/10, 4b/03, 4b/06, 4b/09, 4b/12, 5a/01, 5a/02, 5a/04, 5b/03, 5b/07, 5b/09, 5b/11, 6a/02, 7b/01, 7b/02, 7b/03.
- gerek** Lazım, icap. (Metinde gereklilik kipi ve -sA gerek kalıbında gelecek zaman işlevindedir)
g. 8a/02, 8a/04, 8a/08, 8a/09.
- git-** Gitmek.
g. 2a/01, 4a/10, 5a/05.
- giy-** Giymek.
g. 3a/07, 3a/08, 3a/09, 3a/12, 3a/13, 3b/01, 3b/03, 3b/04, 3b/05, 3b/09, 4a/01.
- gögüs** Göğüs, bağır.
g. 2a/06, 6a/08.
- gömlek** Gömlek.
g. 1b/05, 3a/13.
- gör-** Görmek.
g. 6a/04.
- göz** Göz.
g. 2a/06, 6a/04.
- göz taşı** Bakır sülfat.
g. 2a/12.
- gözlemeci** Gözleme yapıp satan kimse.
g. 9b/01.
- gül** (<Far. *gul*) Gül.
g. 2a/08, 6b/04.
- günlük** Günlük, günlük ağacının tütsü olarak kullanılan ve nefese rahatlık veren reçinesi.
g. 2a/12, 7a/01.
- güzel** Güzel, hoş.
g. 6a/02.
g. **ol-** İsteğe uygun bir şekil almak, istenildiği gibi olmak. 7b/03.
- haffâf** (<Ar.) Ayakkabı, terlik vb. şeyler yapan ve satan esnaf, kavaf.
h. 9a/04.
- hakık** (<Ar.) Gerçek.
h. 6a/09.
- hakkâk** (<Ar.) Maden, taş, tahta vb. üzerine şekiller, özellikle mühür kazan sanatkâr.
h. 10a/08.
- halı** Halı.
h. 7a/03.
- halıcı** Halı yapan, satan veya döşeyen.
h. 9a/06.
- hallâc** (<Ar.) Pamuk veya yünü bu iş için yapılmış bir âletle, tokmak ve yay ile kabartan kimse, pamuk atıcısı.

- h. 8b/04.
- ħammāl** (<Ar.) Ücretle yük taşıyan kimse.
h. 10a/04.
- ħān** (<Far.) Serbest meslek sâhiplerine büro veya atölye olarak oda oda veya daire daire kiraya verilen büyük bina. (**Kilitçiler ħānı**).
h. 9b/05.
- ħār (?)** Ar. Hararetli, sıcak.
h. 7b/07.
- ħaşırıcı** Hasır yapan, satan veya odalara döşeyen kimse.
h. 9a/05 .
- ħelwācı** Helva pişirerek dükkânında veya sokakta gezerek satan kimse.
h. 9b/01.
- Hindüstān cevizi** Hindistan cevizi.
H. 2a/12.
- ħoraşāncı** Duvarcı.
h. 9b/11 .
- ħoruz** (<Far. *ħurūs*) Horoz.
h. 1b/08, 4a/04.
- ħoşāb** (<Far.) Hoşaf.
h. 1b/02, 2b/10.
- ħoşābcı** Hoşaf yapıp satan kimse.
h. 9b/08.
- ırķat** (<Yun. *ergates*) Irgat, amele, rençber.
i. 10a/07.
- i-** İmek, cevher fiili.
i. 5a/04, 7b/01, 7b/01, 7b/04, 8a/01, 8a/04, 8a/06, 8a/07, 8a/08, 8a/09.
- İbrāhim Efendi** k.a. *Hāzā Kitāb-ı Sarf-ı Türkî*'nin yazarı ya da müstensihisi.
İ. 7b/09.
- ibrīķ** (<Ar.) Su koymaya yarayan kulplu, emzikli kap.
i. 1b/01, 2b/06.
- iç-** İçmek.
i. 2b/05, 2b/07, 2b/09, 7b/05, 7b/06.
- igneci** İğne yapan veya satan kimse.
i. 9b/03, 10a/08.
- imāmecı** Kehribar vb.den çubuk imâmesi vb. yapan kimse.
i. 9b/04.
- incir** bk. **encir**.
i. 2a/03.
- ipci** İp üreten, yapan veya satan kimse.
i. 9a/10.
- ipekci** İpek böceği yetiştiren veya ipek böceğinden ipek elde edip satan kimse.
i. 9a/06.
- iplikci** İplik yapan veya satan kimse.
i. 9a/10.
- iskemleci** İskemle yapan veya satan kimse.
i. 10a/03.
- işit-** İşitmek.
i. 6a/05.
- ķabuķcı (?)** Kabukçu.
ķ. 9a/09.
- ķadāyıfıcı** Kadayıf yapan veya gezdirip satan kimse.
ķ. 9b/01.
- ķafescı** 1. Pencere kafesi yapan doğramacı.
2. Kafes yapan ve satan kimse.
ķ. 9a/03.
- ķaftān** (<Far. *ķaftān*) Ekserisi süslü ve kıymetli kumaştan, boyu diz kapağına veya topuklara kadar inen, önden açık, bazısının kolları yarıya kadar yırtmaçlı, astarsız hafif üst giyeceği.
ķ. 1b/04, 3a/10.
- ķahve** (<Ar.) Kahve.
ķ. 1b/02, 2b/07.
- ķahvecı** 1. Kahve satan kimse. 2. Herkese açık bir yer (kahvehane) işleten kimse.
ķ. 9b/07.
- ķāğıt** (<Far.) Kâğıt.
k. 7a/04.
- ķāğıtçı** Kâğıt satan, kâğıt tüccarı. 9b/09
- ķāķūle** (<Ar. *ķāķulle*) Zencefilgillerden, Hindistan, Endonezya, Seylân gibi sıcak iklimlerde yetişen ıtırılı otsu bitki.
ķ. 2a/10.
- ķalaycı** Kalay süren esnaf.
ķ. 9a/07.
- ķalem** (<Ar.) Kalem.
ķ. 2a/10, 7a/04, 7a/13.
- ķalem-i cengār** (<Ar. *ķalem* +Far. *jengār*) Bakır pası cinsinden bir göz taşı, jengar.
ķ. 2a/10.
- ķalemtraş** (<Ar. *ķalem* +Far. *tirāş*) Eskiden

- kamış kalemleri açmakta kullanılan uzun saplı, 15-20 santim boyunda küçük bıçak.
k. 7a/04.
- kalıbcı** Kalıp yapan, bir şeyi kalıba geçiren veya kalıp satan kimse.
k. 10a/06.
- kalyoncu** Kalyonlarda çalışan deniz eri, denizci.
k. 10a/07.
- kanarya** (<İsp. *canario*) Kanarya.
k. 1b/12, 5a/01.
- kanırcı** 1. Alınıp satılanı tartıp vergiyi toplayan memur. 2. Kantar yapan ve satan kimse.
k. 9a/02.
- kaplan** Kaplan.
k. 1b/10, 4b/05.
- kaput** (<Fr. *capote*) Yağmurluk, üstlük, milvata.
k. 1b/04, 3a/07.
- karanfil** (<Ar.) Karanfil.
k. 2a/08, 6b/07.
- kara zirre** (<T.+Far. *zire*) Kara kimyon.
k. 2a/13.
- kardaş kanı** Asya, Meksika ve Antiller'in tropik bölgelerinde yetişen, çeşitli türleri bulunan, odunundan ince marangozluk ve doğramacılıkta faydalanılan ağaç veya ağaççık şeklindeki bitki.
k. 2a/10.
- karulacı** (?) Karula yakasını direğe veya yakın münasip bir yere bağlamak üzere tertip edilmiş kamçuları bağlamakla görevli kimse?
k. 10a/10.
- kaşşâb** (<Ar.) Kasap.
k. 8b/08, 9b/10, 10a/04.
- kaşşar** (<Ar.) Temizleyici, bez ağartıcı, kasarıcı.
k. 9b/06.
- kaşnı** (<?)Maydanozgiller familyasından, şeytan tersi, çadır uşağı otu gibi bitkilerden elde edilen bir nevi zamk.
k. 2a/13.
- kaşık** Kaşık.
k. 1b/03, 3a/03.
- kaşıkçı** Şimşir, boynuz, kemik vb.den kaşık yapankimse.
k. 10/08.
- katır** bk. **kaştır**.
k. 1b/09.
- kaştır** Katır. krş. **kaştır**.
k. 4a/12.
- kavuçku** Kavuk yapan ve satan esnaf.
k. 9a/08.
- kavurcu** Kahve kavurucusu.
k. 9a/05.
- kayıkcı** Kayık kullanan, kira ile kayığı işleten, bir yalının kayığını kullanan kimse.
k. 8b/07.
- kaymak** Kaymak.
k. 2a/03, 5b/01.
- kaysı** (<Far.) Kayısı.
k. 2a/05, 5b/13.
- kaz** Kaz.
k. 1b/08, 4a/06.
- kazancı** Kazan yapan, tamir eden veya satan kimse.
k. 9a/07.
- kazzâz** (<Ar.) İpek satan kimse, gazzaz.
k. 9b/06.
- kebâbcı** Kebap yapıp satan aşçı.
k. 9b/07.
- kebâbiyye** (<Ar). Karabibere benzer baharat tanesi.
k. 2a/10.
- kebe** (< Yun. *kapa* < Lat. *cappa*) Kilim gibi yere serilen, hayvan örtüsü veya çoban kepeneği yapılan çok kalın keçe.
k. 1b/08, 4a/02.
- keçeci** Keçe yapan, keçe satan kimse.
k. 8b/04.
- keçi** Keçi.
k. 1b/09, 4a/10.
- keci** Kedi.
k. 1b/08, 4a/03.
- keklik** Keklik.
k. 1b/11, 4b/11.
- kelesteci** Keresteci.
k. 9b/02.
- kerpicci** Çiğ tuğla yapan kimse.

- k. 9b/02
keserci Keserci.
 k. 9b/11.
kesil- Kesilmek.
 k. 7a/13.
keşkekci Keşkek yapan ve satan kimse.
 k. 9b/08.
kettāncı Ketenci.
 k. 9a/05.
ķılābdāncı (<Ar. *ķullāb*+*Far dān*) Kılaptan yapan veya satan kimse. krş.
ķılābdāncı.
 ķ. 10a/02.
ķılābdāncı bk. **ķılābdāncı.**
 ķ. 10a/05.
ķılıc bk. **ķılıç.**
 ķ. 1b/03, 3a/05.
ķılıccı Kılıç yapan kimse.
 ķ. 9a/01.
ķılıç Kılıç. krş. **ķılıc.**
 ķ. 3a/05.
ķıncı Kesici aletler için kılıf yapan kimse.
 ķ. 9a/01.
ķırmız (<Ar. *ķirmiz*) Kırmızı böceğinden çıkan parlak kırmızı renkte boya, çiçek boyası.
 ķ. 2a/11.
ķışrağ Dişi at. krş. **ķışraq.**
 ķ. 1b/10, 4b/02.
ķışraq bk. **ķışrağ.**
 ķ. 4b/02.
ķıymacı Kıyma ustası.
 ķ. 10a/06.
ķilim (<Far.) Kilim.
 k. 7a/03.
ķilitci Kilit yapan veya satan kimse.
 k.+ler **ķānı** Kilit Han, Eminönü Uzunçarşıda yer alan bir han. 9b/05.
ķimyūn (< Ar. *ķemmūn*< Yun. *ķyminon*) Kimyon.
 k. 2a/09, 6b/10
ķiras (<Yun. *ķerasi*) Kiraz.
 k. 2a/04, 5b/10
ķirecci Kireç taşından kireç yapan ve satan kimse.
 k. 10a/03.
ķiremitci Kiremit yapan veya satan kimse.
 k. 9b/02.
ķirişci Kiriş yapan veya satan kimse.
 k. 10a/04.
ķo- Koymak, bırakmak. Krş. **ķor-**.
 ķ. 2a/01, 5a/08.
ķolancı Hayvanın semerini ya da eyerini bağlamak için kullanılan örme ya da kayış bağı yapan veya satan kimse.
 ķ. 9a/09.
ķoltuķcı Koltuk yapan veya satan kimse.
 ķ. 9a/08.
ķonağ bk. **ķonak.**
 ķ. 6a/11.
ķonak Konak. Krş. **ķonağ.**
 ķ. 2a/07.
ķopçacı Kopça yapan veya satan kimse.
 k. 10a/06.
ķor- bk. **ķo-**.
 ķ. 2a/01 .
ķorķ- Korkmak.
 ķ. 8a/02.
ķoyun Koyun.
 ķ. 1b/09, 4a/08.
ķömürci Kömür ticareti yapan kimse.
 k. 8b/07.
ķöpek Köpek.
 k. 1b/11, 4b/07.
ķöşk (<Far. *ķuşk*) Köşk, kasır.
 k. 2a/07, 6b/01.
ķubüracı Kuburcu, mezaracı.
 ķ. 10a/12.
ķumbaracı Kumbara atan er, humbaracı.
 ķ. 10a/05.
ķumrı (<Far. *ķumrī*) Kumru.
 ķ. 1b/12.
ķulak Kulak.
 ķ. 2a/06, 6a/05.
ķundaķcı Tüfek kundağı yapan usta.
 ķ. 9a/02.
ķurd bk. **ķurt.**
 ķ. 1b/11, 4b/08
ķurt Kurt. krş. **ķurd.**
 ķ. 4b/08.
ķuru yemişci Kuru yemiş satan kimse veya kuru yemiş satılan yer.
 ķ. 8b/05.
ķuşak Kuşak.
 ķ. 7a/04, 7a/11.
ķuşakcı Kuşak yapan veya satan kimse.
 ķ. 9a/09.

- kuşucu** Kutu yapan veya satan kimse. 9a/03, k. 10a/04.
- kuzı** bk. **kuzu**. k. 4a/09.
- kuzu** Kuzu. krş. **kuzı**. k. 1b/09, 4a/09.
- kükürt** (<Far. *gūgird*) Kükürt. k. 2a/11.
- küpçi** Küp yapan veya satan kimse. k. 10a/11.
- kürk** Kürk. k. 1b/04, 3a/09.
- kürkci** Kürk yapan ve üstlük giyeceklere kürk kaplayan kişi. k. 10a/02.
- lağımçı** 1. Lağım temizlemekle görevli işçi. 2. Düşman kale ve siperlerini atmak için lağım kazın asker ve bu işle görevli sınıf. l. 10a/07.
- lâle** (<Far.) Lale. l. 2a/08, 6b/06.
- leblebici** Leblebi yapan veya satan kimse. l. 8b/04.
- limoncu** Limon satan kimse. l. 8b/08.
- loğür** (<Yun.) Aromatik bir bitki (*symplocos racemosa*). l. 2a/11.
- lüleci** Çamurdan çubuk lülesi ve ona benzer şeyler yapan kimse. l. 9b/06.
- mağbüb** (<Ar.) Sevgili. m. 6a/06.
- mağascı** Makas yapan veya satan kimse. m. 9a/09.
- manda** Manda. m. 1b/09, 4a/11.
- māşa** (<Far.) Maşa. m. 1b/02.
- māzı** (<Far. *māzū*) Servigillerden, yaprakları almaşık ve küçük pullar biçiminde, gövdesi düz olan, dipten dallanan bir süs bitkisi. m. 2a/11.
- mest** (<Ar.) Üzerine mesh edilebilen, kısa konçlu, hafif ve yumuşak bir ayakkabı türü. m. 1b/06, 3b/03.
- meyhāneci** Meyhâne işleten kimse, şarapçı. m. 10a/11
- mezarcı** Mezar kazın, mezarların bakımını yapan kimse. m. 10a/12.
- miğrâş** (<Ar. *miğrâş/miğrâz*) Kesecek âlet, makas. m. 1b/01, 2b/02.
- minder** İçi yumuşak bir malzeme ile doldurularak dikilen, oturmaya, yaslanmaya yarar şilte. m. 7a/03, 7a/05.
- misvâkçı** Misvak yapan veya satan kimse. m. 10a/08.
- muğallebci** Muğallebci. m. 10a/09.
- mūm** (<Far.) Mum. m. 1b/01, 2b/03.
- mūmçı** 1. Mum yapan veya satan kimse. 2. Eskiden fitilli tüfek ile silahlanmış asker. m. 10a/10.
- mūtaf** (<Far. *mūy-tāb*) Dokumak veya örmek suretiyle keçi kılından çul, yem torbası vb. şeyler yapan ve satan kimse, muytaf. m. 10a/02.
- mücellid** (<Ar. *mucellid*) Cilt yapan kimse, ciltçi. m. 10a/02.
- mühreci** Duvarcı ustası. m. 10a/03.
- mürekkebci** Yazı yazmakta kullanılan boya ve bilhassa bezir işinden mürekkebi yapan ve satan kimse. m. 9b/09.
- nağğâş** (<Ar.) Renkli resim ve tezyinat yapan sanatkâr, kitapları resimleyen, kap ve sayfalarını süsleyen, mimarî eserlerin tavan ve duvarlarını, çinileri, toprak kapları vb.lerini resim ve şekillerle bezeyen süsleme ustası. n. 9b/02.
- nalbant** (Ar. *na'l* +Far. *bend*) At vb. hayvanları nallayan kimse. n. 8b/03.

- nalbur** (Ar. *na'l* +Far. *ber*) Saç ve demirden nal, çivi, maşa vb. eşya yapan kimse. n. 9a/04.
- nalçacı** Nalcı. n. 9a/02.
- nār** (<Far.) Nar. n. 2a/04, 5b/09.
- nışâdır** (<Ar. *nevşâdur*) Amonyak tuzu, amonyum klorür. n. 2a/11.
- oduncı** Ormandan odun kesip taşıyan veya başkalarının kesip taşıdıkları odunları yığıp satan kimse. o. 10a/12.
- oķu** - Okumak. o. 8a/10.
- ol-** olmak. o. 7b/03, 7b/08.
- oturaķcı** İskemleci, sandalyeci. o. 9a/08.
- öküz** Öküz. ö. 1b/10, 4b/01.
- ördek** Ördek. ö. 1b/08, 4a/07.
- örekeci** Öreke (yün ipliği yapmak için kullanılan alet) yapan veya satan kimse. ö. 9b/04.
- örekeci** (?) bk. **örekeci**. ö. 9b/09.
- örücü** 1. Kumaşlardaki yırtıkları, delikleri öreerek tâmir eden. 2. Duvar yapan veya onaran kimse, yapı ustası. ö. 10a/01.
- pabuc** bk. **papuc**. p. 1b/06.
- pabuccı** Ayakkabı yapan veya satan kimse, ayakkabıcı. p. 8b/02.
- pambuķcı** Pamuk alıp satan kimse. p. 9a/07.
- panayır** (<Yun. *paneyiri*) Belli zamanlarda belirli yerlerdeki meydanlarda kurulan büyük pazar. p. 1b/03, 3a/01.
- pambuķcı** Pamuk satan tüccar. p. 9a/07.
- papuc** (<Far. *pā-pūş*) Pabuç. krş. **pabuç**. p. 3b/04.
- parmaķcı** Çıkrıkçı esnafından parmaklık ve tırabzan parmaķı yapan kimse. p. 9b/04.
- paşdırmacı** Pastırma yapan veya satan kimse. p. 9a/08.
- pekmezci** Pekmez yapan veya satan kimse. 9b/08, 10a/06
- peşkir** (<Far. *pīş-gīr*) Pamuk ipliğinden dokunmuş havlu. p. 1b/07, 3b/11.
- peyğamber ağacı** (<Ar.+T) Yabani kimyon-gillerden, Antil Adaları'nda ve Venezuela'da yetişen, 10-15 metre yüksekliğinde, kışın yapraklarını dökmeyen, reçinesinden gayakol çıkarılan bir ağaç. p. 2a/13.
- pirincci** Pirinç satan kimse. p. 8b/07.
- rāht** (<Far. *raht*) At takımı; yol gereçleri. r. 1b/06, 3b/07.
- rastıķ** (<Far.) Antimon tozundan yapılan, hanımların kaşlarını veya saçlarını boyamak için kullandıkları siyah boya. r. 2a/11.
- sā'atci** Saat yapan, satan veya tamir eden kimse. s. 9a/04.
- şābūncı** Sabun yapan veya satan kimse. ş. 8b/08, 9b/05.
- şaçıķıbrız** (<?)Demir sülfat. ş. 2a/13.
- şafrancı** Safran alıp satan kimse. ş. 9b/05.
- şamancı** Saman alıp satan kimse. ş. 10a/12.
- şandıķcı** Sandık yapan veya satan kimse. ş. 9b/05.
- şahhāf** (<Ar.) Yazma ve basma eserler alıp satan kitapçı. ş. 10a/01.
- şarāc** (<Ar. *serrāc*) At takımları, eyer ve koşum yapan veya satan kimse. ş. 8b/03, 10a/06.
- şarıķ** Fes, külâh, kavuk gibi başa giyilen

- şeyler üzerine sarılan tülbent, şal vb., imame, destar.
ş. 7a/04, 7a/12.
- sebzevâtcı** Sebzeçi, zerzevatçı.
s. 9b/11.
- seccâde** (<Ar.) Namazlık.
s. 7a/03, 7a/09.
- senâ** Ar. İhtişam. (Steingass, 1998, s. 699)
s. 7b/06.
- sepetci** Sepet yapan veya satan kimse.
s. 10a/05.
- serçe** Serçe.
s. 1b/12, 4b/13.
- sev-** Sevmek.
s. 8a/01, 8a/02, 8a/03, 8a/04,
8a/05, 8a/06, 8a/07, 8a/08, 8a/09.
- seveddehü** (<Ar.) Metinde “yazdı, karaladı” anlamında kullanılmıştır.
s. 7b/09.
- şırıkcı** Sırıklara taktıkları fiçileri taşıyan hamal.
ş. 10a/09.
- simitci** 1. Simit yapan ekmekçi. 2. Simit gezdirip satan kimse.
s. 9b/10.
- sinâmekî** (<Ar.) Baklagillerden, sıcak bölgelerde yetişen, yaprağı müşhil olarak kullanılan, sarı çiçekli, otsu veya ağaçsı bitki.
s. 2a/09.
- sirkeci** Sirke yapan veya satan kimse.
s. 10a/01.
- şofra** (<Ar. *sufre*) Sofra.
ş. 1b/03, 3a/02.
- şor-** Sormak.
ş. 2a/02, 5a/11
- süd** Süt.
s. 2a/03
- şu** Su.
ş. 2b/09
- sünbül** (<Far. *sunbul*) Sümbül.
s. 2a/08, 6b/05.
- şâhin** (<Far.) Şahin.
ş. 1b/12, 5a/03.
- şam‘dân** (<Ar. *şem’*+Far. *dân*) Şamdan.
ş. 1b/01, 2b/01.
- şâl** (<Far.) Şal.
ş. 7a/04, 7a/10.
- şâlcı** Şal satan kimse.
ş. 10a/09.
- şeftâli** (<Far. *şeftâlî*) Şeftali.
ş. 2a/05, 6a/01.
- şeker** (<Far.) Şeker.
ş. 1b/02, 2b/11.
- şekerci** 1. Şeker yapan ve satan kimse.
2. Şekerleme, reçel, şurup çeşitlerini yapıp satan kimse.
ş. 8b/04.
- şerbet** (<Ar.) Şerbet.
ş. 1b/02.
- şerbetçi** Şerbet, limonata gibi şeyler yapan veya satan kimse.
ş. 9b/07.
- şişeci** Şişe satan kimse.
ş. 9b/03.
- ta‘âm** (<Ar.) Yemek, aş.
t. 2b/08, 7b/04.
- tacir** (<Ar.) Ticaretle uğraşan kimse, tüccar.
t. 10a/01.
- taḥmîsci** Kuru kahveci.
t. 9a/05.
- taḥaḥcı** Tarak yapan ve satan kimse.
t. 9b/06.
- taşcı** 1. Yapı vb. için ocaktan taş çıkarıp satan kimse. 2. Mermer vb. gibi taşları yontarak çeşitli şeyler yapan kimse.
t. 8b/06.
- taḥşan** Tavşan.
t. 1b/11, 4b/10.
- tavuk** Tavuk.krş. **taḥuk.**
t. 1b/08, 4a/05.
- taḥuk** bk. **taḥuk.**
t. 4a/05.
- taḥukçı** 1. Tavuk satan kimse. 2. Tavuk yetiştiren.
t. 9b/10
- tekneci** Tekneci.
t. 8b/06.
- tekyeci** Tekkeyi idare eden.
t. 10a/05.
- tellâk** (<Ar. *dellâk*) Çarşı hamamında erkekleri yıkayan, keseleyen kimse, dellak.
t. 10a/04.

- temürçi** 1. Demir işleyip çeşitli aletler yapan zanâatkâr. 2. Demir satan, demir ticareti yapan kimse.
t. 9a/01.
- tenekeci** Tenekeden çeşitli kaplar yapan ve teneke onaran kimse.
t. 9b/03.
- terlikçi** Terlik yapan veya satan kimse.
t. 9b/07.
- terzi** (<Far. derzī) Terzi.
t. 8b/02.
- tesbiḫci** Tespih yapan veya satan kimse.
t. 10a/08.
- tilki** Tilki.
t. 1b/11, 4b/06.
- topcu** Topların kullanılması, bakımı ve taşınması ile uğraşan asker sınıfı.
t. 10a/05.
- ton** Elbise.
t. 1b/05, 3b/01.
- tökmeci** Dökmeci, erimiş madenleri kalıba dökmek suretiyle çeşitli eşyalar yapan kimse, dökücü, dökümcü.
t. 10a/07.
- tūṭī** (<Far.) Papağan. krş. **tūṭī**, **tūṭu**.
t. 1b/12, 5a/02.
- tūṭī** bk. **tūṭī**.
t. 5a/02.
- tuṣucu** Tuṣu kurup satan kimse.
t. 10a/01.
- tūṭu** bk. **tūṭī**.
t. 5a/02.
- tuz** Tuz.
t. 1b/02, 2b/12.
- tuzcu** Tuz satan kimse.
t. 8b/06.
- tüfenk** (<Far. *tufeng*) Tüfek, Uzun namlulu, taşınabilir ateşli silah.
t. 1b/04, 3a/06.
- tülbentci** Tülbent yapan veya satan kimse.
t. 9b/04.
- tütün** Tütün.
t. 2b/05.
- tütün kıyıcı** Ham tütünü kıyıp satan kimse.
t. 10a/06.
- ‘ūdū’l-kaḥr** (<Ar. Pisik otu. Keskin kokulu, mor çiçekli bir bitki.
‘ū. 2a/10.
- unḳapancı** Un tartan kimse.
u. 10a/10.
- usturacı** Ustura yapan veya satan kimse.
u. 10a/08.
- üzüm** Üzüm.
ü. 2a/04, 5b/05.
- vezneci** Terazî vb. yapan usta.
v. 10a/10.
- vir-** Vermek.
v. 2a/01, 5a/07.
- yağ** Yağ.
y. 2a/03, 5b/02.
- yağcı** Sade yağ yapan ve satan kimse.
y. 9a/08.
- yağlık** Sırma işlemeli, büyük mendil, çevre.
y. 1b/07, 3b/10.
- yağlıkçı** Çevre, havlu, iç çamaşırı, yağlık vb. satan kimse.
y. 10a/05.
- yan-** Yanmak.
y. 2b/03.
- yaşdıḳ** Yastık.
y. 7a/03, 7a/06.
- yaşdıḳcı** Yastıkçı, yastık yapan veya satan kimse.
y. 10a/02.
- ye-** Yemek.
y. 2b/08, 2b/13, 4a/06, 4a/08, 4a/09, 6a/01, 7b/04, 7b/05, 7b/06.
- yelek** Yelek.
y. 1b/05, 3a/12.
- yemānī** (<Ar. *yemenī*) Yemeni, Kalıpla basılıp elle boyanan, kadınların başlarına bağladıkları tülbent.
y. 1b/07, 3b/09.
- yemenici** Yemeni yapan ve satan kimse.
y. 8b/03.
- yeñibahār** Mersingillerden, Amerika'nın sıcak bölgelerinde yetişen bir bitki.
y. 2a/08, 6b/09.
- yine** Gene, tekrar.
y. 10a/04.
- yoğurtcu** Yoğurt yapan veya satan kimse.
y. 9b/01.
- yorğan** Yorgan.
y. 7a/03, 7a/07.
- yorğancı** 1. Yatak yorganı yapan ve satan

- kimse. 2. Oda döşemek ve yaygıları hazırlayıp yerli yerine takmak sanatını bilen ve yapan esnaf.
y. 9a/06.
- yumurçacı** Yumurta satan kimse.
y. 8b/05.
- yüzerlik** Üzerlik, sedef otugillerden, acı tohumları susama benzeyen, beyaz çiçekli, çok dallı, halk arasında tütsü olarak kullanılan sıcak bölge bitkisi.
y. 7a/02.
- yüzlük (?)** Üzerlik otu.
y. 2a/13.
- za'ferân** (<Ar.) Safran.
- z. 2a/12.
- zamân** (<Ar.) Zaman.
z. 7b/02, 7b/05.
- zencebîl** (<Ar.) Zencefil.
z. 2a/08, 6b/08.
- zeytuncı** Zeytin satan kimse.
z. 9b/08.
- zeytunyağcı** Zeytinyağı yapan veya satan kimse.
z. 8b/06.
- ziyâde** (<Ar.) Çok.
- z. ol-** Yenen veya yenecek olan yemeğin fazla ve bereketli olmasını dileyen bir hayır temennisi sözü. 7b/08.

SONUÇ

Elimizdeki veriler, Türkçenin yapısı ile ilgili olarak 16-19. yüzyıllar arasında yazılmış günümüze ulaşan tek eserin Bergamalı Kadri'nin Müyessiretü'l-ûlum (M. 1530)'u olduğunu göstermekteydi. Bu çalışma, Osmanlı sahasında Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî (M. 1786)'nin, Müyessiretü'l-ûlum'dan sonra günümüze ulaşan ikinci gramer kitabı olduğunu ortaya koymaktadır. Eser, ses uyumları açısından bir geçiş devresi sayılan 18. yüzyıl yani Orta Osmanlıca denilen devredeki ses uyumlarını içermesi bakımından da değerlidir. Sarf aynı zamanda dilin doğru okunup yazılmasıyla ilgili kuralları bildirmek için de yazıldığından yazar bazı sözcükleri harekeli ve okutucu ünlülerle yazmıştır. Yazar eklerin yazımında kalıplaşmış imlaya uyduğu gibi zaman zaman da söyleyişi esas almıştır.

Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî, 18. yüzyıl Türkçesinin şekil özelliklerinin yanı sıra dönemin sosyal hayatıyla ilgili bilgiler de vermektedir. Yazar eserine isimlerin yalın hâllerini vererek başlamış, sonrasında bu isimlerin iyelik çekimlerini vermiştir. Bu 149 isimden Türkçe kökenliler 69 (% 46), Farsça kökenliler 36 (24), Arapça kökenliler 24 (%6), Yunanca, İspanyolca, Fransızca vb. kökenli kelimeler 8 (%5), Arapça+Farsça kökenli 6, Farsça+Arapça kökenli 2, Arapça+Türkçe kökenli 1, Türkçe+Arapça kökenli 1 (%6.8), kökeni bilinmeyenler 2 (%1)'dir. Seçilen bu isimler ve eserin sonundaki meslek isimleri dönemin aile ve çalışma hayatına, yemek kültürüne yani 18. yüzyılın günlük hayat sosyolojisine dair bilgiler vermektedir. Eser varak sayısına oranla (1b-10a) zengin bir söz varlığına sahiptir. İsimlerin yanı sıra günlük hayatta sıklıkla kullanılan fiillerin basit ve birleşik zamanlı çekimleri verilmiştir. Yazarın belirgin bir metodu yoktur. Eserde iyelik çekimleri ve fiil çekimleri düzensiz bir şekilde verilmiştir. Eser, Türkçenin şekil bilgisini bütünlüklü veren bir çalışma değildir ancak yazarın metinde sıraladığı sözcük ve eklerle dönemin konuşma dilinin yansıtmayı amaçladığı anlaşılmaktadır.

Extended Abstract

In Ottoman Turkish, the terms *sarf* and *nahw* were used for grammar: *sarf* was used for studies on structure, syntax; and the term *nahw* was used for studies on sentence knowledge, morphology. In sarf books, the goal is to ensure that the language is read, written and spoken correctly and to set out its rules. Historical Turkish Grammar studies began with the lost work of Mahmud al-Kashgari in the second half of the 11th century: *Kitâbu Cevâhiri'n Nahv fi-Lûgat-it-Türk*. After these periods, grammatical studies related to Turkey Turkish have been discussed in three titles: grammars of the Ottoman period, grammars of the Tanzimat period and grammars of the Republican period. The most unfruitful of these periods is the Ottoman period. There are

no grammatical studies dating back to this period apart from the lost grammar work of Divriğili Fahreddin Efendi entitled *Kasidetü fi-Kavâid-i Lisâni't-Türk*, which he wrote in the 13th-14th centuries; and the work of *Muyessiretü'l-Ulûm* (1530) by Kadrî of Pergamon.

Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî, a book on morphology written in the 18th century, is the second extant grammar book written in the Ottoman field, regarding the structure of the Turkish language between 16th-19th centuries after *Muyessiretü'l-Ulûm* by Kadrî of Pergamon. The work is in the collection of Oriental Manuscripts in the Berlin State Library (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz/Orientalische Handschriften). It is a small morphology book registered with the number Ms. Diez A quart. 95, between 1B-10a leaves. In the colophon section on 7b, the date H. 1201 (C.E. 1786) and the phrase “seveddehü Ibrahim Efendi” are found. It was Heinrich Friedrich von Diez (1751-1817) who found the manuscript and donated it to the library. *Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî* has been open to access in the Berlin State Library since 6 September 2019. The number of lines between 1b-7a leaves of the work is thirteen, yet on the next leaves is irregular. The type of writing is Diwani. It was written with black ink. It is a brown leather-bound book. The page size is 21.5 x 15.5 cm, and the book size is 21.9 x 15.7 x 0.4 cm. Between the 1b-7b pages of the work, the names of goods-tools, horse riding-harnesses, beverages, weapons, clothes, shoes, fabric, animals, food, fruits, organs, dwellings, plants-spices, paints and chemical substances are listed. Possessive suffixes of many of these names are provided, but there are irregularities in them and some of the words are left without suffixes. On the 2a/01-03, simple verb inflections; and between 5a/04-13 and 7b-8a leaves, simple and compound tense verb inflections are given. Between the 8b-10a leaves of the work, 193 occupational titles of 18th-century Istanbul are listed under the subheading “Bâb u fî Beyân-ı Esnâfları”. It is noteworthy that there are place names here besides occupation names. The work is noteworthy as it is the oldest grammar book after *Muyessiretü'l-Ulûm* and as it includes the lexical and morphological features of 18th-century Turkish. Also, it is significant for it sheds light on the social and professional life of 18th-century Istanbul and the daily life culture of the period.

The study consists of three parts, except the introduction and conclusion. In the first part, the work was examined; in the second part, the text was transcribed; and in the third part, the dictionary section was included. The aim of this article is to introduce the work to the world of Turkology and to contribute to the studies on 18th-century Turkish.

KAYNAKÇA

- Ahmed Vefik Paşa (1306/1890). *Lehçe-i Osmânî*. İstanbul: Mahmûd Bey Matbaası.
- Ayverdi, İ. & Topaloğlu, A. (2005). *Misalli büyük Türkçe sözlük*. İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- Baykal, B. S. (1974). *Tarih terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Bilge, S. M. (2018). *Osmanlı İstanbul'unda esnaf ve ticaret*. İstanbul: Kitabevi.
- Carbognano, C. C. (1993). *18. yüzyılın sonunda İstanbul*. (E. Özbayoğlu, Çev.). İstanbul: Eren Yay.
- Çetin, N. M. (1971). Yazma eserlerin tanınması. *İlim ve Sanat*, 59, 59-64.
- Deny, J. (1941). *Türk dili grameri (Osmanlı lehçesi)* (A. U. Elöve, Çev.). İstanbul: Maarif Vekaleti Yay.
- Develi, H. (1998). XVIII. Yüzyıl Türkiye Türkçesi üzerine. *Doğu Akdeniz Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 1, 27-36. Erişim adresi: https://www.academia.edu/30694708/18_Y%C3%BCzy%C4%B1l_T%C3%BCrkiyeT%C3%BCrk%C3%A7esi_%C3%9Czerine
- Duman, M. (1998). Damak ünsüzlerinin klasik Osmanlı Türkçesi dönemindeki gelişmelerine dair. *Doğu Akdeniz*, 1, 1-26.
- Erdal, M. (1994). Vowel harmony in the hebrew script version of the anonymous Tevârîh-i Âl-i 'Osmân. A. Borg&M. Erdal (Ed.), *Mediterranean language review (8)* içinde (s. 68-76). Harrassowitz Verlag Wiesbaden. Erişim adresi: https://www.academia.edu/12830112/VOWEL_HARMONY_IN_THE_HEBREW_SCRIPT_VERSION_OF_THE_ANONYMOUS_TEVARIH-I_AL-I_OSMAN
- Kahraman S. A. & Dağlı Y. (Haz.). (2003). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi seyahatnamesi: İstanbul*. (C. 1). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Karabacak, E. (1999). Başlangıçtan Cumhuriyet'e kadar gramer kitaplarımız. H. Y. Nuhuğlu (Der.), *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi Tebliğleri* içinde (s. 629-635), İstanbul: IRCICA Yay.
- Karabacak, E. (2018). A linguistic evaluation of the preface of "Mikyasu'l-Lisan Kustasu'l-Beyan" by Abdurrahman Fevzi Efendi. *SHS Web of Conferences*, 48, 01036, 1-12. Erişim adresi: <https://doi.org/10.1051/shsconf/20184801036>.
- Kartallıoğlu, Y. (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde eklerin ses düzeni (16, 17 ve 18. yüzyıllar)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Koç, M. (2007). Bilim tarihinin ilk yapma dili Bâleybelen. Z.Dilek & M.Akbulut & E.Kâhya & Z. Bağlan Özer & R.Gürses & B. Karababa Taşkın (Haz.), 38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi Bildirileri içinde (s. 269-278), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.
- Koçu, R. E. (2016). *Tarihte İstanbul esnafı*. İstanbul: Doğan Kitap.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Korkmaz, Z. (2002). Türkiye Türkçesindeki gramer çalışmaları ve çalışmaların günümüzdeki durumu. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 50(1), 41-59. Erişim adresi: http://tdk.gov.tr/dosyalar/TDA/2002_1/2002_1_05_Korkmaz.pdf.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- Koyuncu, M. (2004). *18. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı esnafı (İstanbul ve Bursa örnekleri)* (Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Ankara). Erişim adresi: <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Meninski, F. (1680). *Thesaurus linguarum orientalium-lexicon Turcico-Arabico-Persicum*. Avusturya.
- Pakalın, M. Z. (1983). Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü (C. 3). İstanbul: MEB Yayınevi.
- Redhouse, J. W. (1987). *A Turkish and English lexicon*. New Impression. Beyrut, Librairie du Liban.
- Steingass, F. J. (1998). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Lübnan.
- Şemseddin Sami (1317/1901). *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Toprak, Z. (2004). *Zanaattan küçük ve orta büyüklükteki işletmelere lonca'dan kobi'ye -esnaf ve sanatkârın dünü*. İstanbul: Osmanlı Bankası Müzesi.
- Timurtaş, F. K. (1997). *Osmanlı Türkçesine giriş (C.I-III)*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Elektronik kaynaklar:

Hâzâ Kitâb-ı Sarf-ı Türkî. (M.1786). https://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht?PPN=PPN1049145127&PHYSID=PHYS_0004&DMDID= Erişim tarihi: 06.10.2019

- İSAM Tahkikli Neşir Esasları (İTNES). <http://www.isam.org.tr>. Erişim tarihi: 01.02.2020.
- Schmiede, H. A. (t.y.) Dede Korkut araştırmacılığının banisi: Türk medeniyetinin bilgin âşığı Heinrich Friedrich von Diez (1751-1817) 250 yıl önce doğdu. <https://core.ac.uk/download/pdf/161801578.pdf>. Erişim tarihi: 10.02.2020.
- TDK, Türkçe Sözlük, <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: 20.01.2020.
- TDK, Derleme Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: 02.02.2020.
- TDK, Tarama Sözlüğü, <https://sozluk.gov.tr/> Erişim tarihi: 02.02.2020.

**KAZAKİSTAN'DA YAŞAYAN İKİ DİLLİ AHISKA TÜRKLERİNİN
DİL SEÇİMLERİNİN İNCELENMESİ***
**INVESTIGATION OF LANGUAGE CHOICE OF BILINGUAL
AHISKA TURKS LIVING IN KAZAKHSTAN**

Kayhan İNAN**
Necati DEMİR***

Öz

İki dilli topluluklarda dil sürdürümünün sağlanması ve dil kaybının önüne geçilmesinde bireylerin dil seçimlerinin uzun süreli etkisi vardır. Bu araştırmada da Kazakistan'da yaşayan iki dilli Ahıska Türklerinin dil repertuvarlarında bulunan Türkçe, Rusça ve Kazakçaya yönelik dil seçimleri Fishman'ın ortaya attığı "alan" kavramı etrafında incelenmiştir. Tarama modeline göre tasarlanmış araştırma için Kazakistan'ın güney eyaletlerinde yaşayan 274 katılımcıdan anket aracılığı ile veriler toplanmıştır. Katılımcılar %85,0 oranında ana dillerini Türkçe olarak belirttiler de Rusça dil yeterliklerinin Türkçeden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bunun yanında kimlik ve ana dili bağlamında dil kaybının düşük düzeyde seyrettiği belirlenmiştir. Dil öğrenme kaynağı olarak Türkçenin evde öğrenilen bir dil olduğu ve eğitim ortamında girdiye sahip olmadığı anlaşılmıştır. Kişi, ortam ve işleve bağlı olarak katılımcılar Türkçe ve Rusçayı eşit oranda kullanıyor gibi görünse de yaş, cinsiyet ve yerleşim yeri değişkenlerine göre bu eşitliğin bozulduğu belirlenmiştir. Türkçe dil seçiminin ağırlıkla evde, aile büyükleriyle ve duygusal işleve dönük eylemler için gerçekleştirildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Dil seçimi, dil sürdürümü, iki dillilik, Ahıska Türkleri, Kazakistan

Abstract

Language choice of individuals has a long-term impact on ensuring language maintenance and preventing language loss in bilingual societies. This study investigates language choices for Turkish, Russian, and Kazakh which exist in the repertoire of bilingual Ahıska Turks who live in Kazakhstan around the concept of "domain" suggested by Fishman. Data were collected through surveys from 274 participants who live in the southern states of Kazakhstan for the research which is designed according to the survey model. Although the participants stated that their native language is Turkish at a rate of 85,0%, it was observed that they are much more competent in the Russian language. Within the context of identity and native language, it was determined that language loss remains at a low level. As

* Bu makale Kazakistan'da Yaşayan Ahıska Türklerinde Türkçe Ana Dili Bağlılığı başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.
** Arş. Gör. Dr. Amasya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü kayhan.inan@amasya.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0002-7438-0742> Amasya -TÜRKİYE
*** Prof. Dr. Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü necatidemir@gazi.edu.tr
<http://orcid.org/0000-0003-1826-9123> Ankara -TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 16.12.2019
Kabul Tarihi: 31.08.2020

language learning source, it was seen that Turkish is a home-learned language and does not have any input in the educational atmosphere. Although an individual seems to use Turkish and Russian in terms of language use, it was determined that this balance is impaired in people, environment, and function-based language choices. It was concluded that the Turkish language is mainly chosen to use at home, with family elders and for actions towards emotional function.

•

Keywords

Language choice, language maintenance, bilingualism, Ahiska Turks, Kazakhstan

GİRİŞ

Dil, insana özgü bir iletişim aracı olmasının ötesinde, işlev ve etkileri ile aynı zamanda bireyin ait olduğu grubun, sahip olduğu kimliğin, yaptığı işin de göstergesidir. İnsanın birlikte yaşama, bir gruba dâhil olma ve kendini bir yere ait hissetmesinin bir sonucu olarak dile atfedilen bu değer, aynı zamanda insanın sahip olduğu sosyal konumu ve kimliği de işaret eder. Dilin bu değeri onun iletişimde seçilmesini ve kullanımını da etkiler. Özellikle birden çok dilin birlikte bulunduğu ortamda diller birbirinden ayrı işlevler üstlenerek belirli alanlarda özelleşir. Bireyin belirli kişilerle, belirli işleve yönelik olarak, belirli ortamlarda belirli bir dili kullanmasını gerektirir. Bu durum iki dillilerin iletişimde kullandıkları dili rastlantısal yolla seçmediklerini düşündürür.

İki Dillilerde Dil Seçimi

Çoğu insan günlük yaşamında duruma, ortama ve kişilere göre belirli bir üslubu tercih eder. Bir iş görüşmesinde daha resmî, arkadaşlar ile daha samimi ve aile ile daha yerel bir üslup ile konuşmak kişinin dil seçimlerine bağlı olarak belirlenir. Birden çok dilin ve dillere ait değişkelerin bir arada bulunduğu ortamlarda ise kişiler, iletişimin türü ve bağlamına göre dil repertuarından uygun bir dili veya değişkeyi tercih eder.

Gumperz (1972), dil repertuarını bir toplumda bireylerin kullandığı ve sahip olduğu dil ile ilgili olguların tamamı olarak tanımlar. Repertuar kavramı toplumdaki dil farklılıklarının belirlenmesini sağlar. Böylece dilleri ve değişkeleri özel kümeler ayırarak onları konuşma davranışına yönelik tercih edilecek bir seçenek hâline getirir.

Repertuardaki dillerin seçiminde etkili olan en temel unsur aidiyettir. Çünkü çok dilli bir ortamda dil seçimi üsluptan ziyade bireyin üyesi olduğu gruba bağlı olarak gerçekleştirilir. Bir grubun üyesi olma yaş, cinsiyet, ırk, din gibi pek çok özelliği içinde barındırır. "Birey bağımlık duyduğu gruplar ile yaptığı dil seçimlerini uyumlu hâle getirmek ister" (Dabene ve Moore 1995). Bu bağlamda dil seçimi ile ilgili iki temel yaklaşımdan söz edilebilir. Bunlardan ilki, kişi ve iletişim odaklı bireysel yaklaşım, ikincisi ise dil ve toplum odaklı determinist yaklaşımdır.

Bireysel yaklaşıma göre birey, iletişim sürecinde sosyal konuma göre dil repertuarına bir dili veya uygun bir kodu seçer. Bireyin dil tercihlerinde sosyal hiyerarşi önemli bir yer tutar. Bu bağlamda resmiyetin önemli bir belirleyici olduğu söylenebilir. Holmes'a (2013) göre de üst düzey bir yönetici veya samimi olunan arkadaşlar için kullanılan dilin ve kodların farklı olması resmiyet ile ilişkilidir.

Determinist yaklaşıma göre ise gruptan gruba konuşulan konular ve diller değişir. İş yerinde konuşulan dil ile dedikodu yapılan dil farklıdır (Appel Muysken 1987). Bu bağlamda Fishman (1965), kişilerin dil seçimine yönelik davranışlarını anlamak için öncelikle kimin kiminle, hangi dilde ve ne hakkında konuşulduğuna bakılması gerektiğini öne sürmüştür. Onun bu görüşünün temel dayanağı aile, arkadaş, din, eğitim, iş, kamusal alan ve göçmenlik gibi farklı bağlamlarda farklı dillerin kullanılmasından ileri gelmektedir. Bu durumda "aileler hangi dili ne amaçla kullanacaklarına karar vermek zorundadır. Göçmen ebeveynlerin verdikleri bu karar çocuklarının göç ettikleri yeni ülkedeki sosyokültürel konumlarını belirlemektedir" (Kasatkina 2010: 47).

Fishman'ın topluluk ve bireylerin dil seçimlerinde etkili olan değişkenlerin belirlenmesine yönelik görüşleri determinist yaklaşım için önemlidir. Ona göre dil seçiminde etkili olan değişkenler medya, durum ve alan olarak sıralanmaktadır.

Medya değişkenini insanların dile erişimi ve kullanımı konusunda sahip oldukları imkân olarak tanımlayan Fishman (1965: 78) kişinin okuma, yazma ve konuşma becerilerine ait yetkinlik düzeyinin dil repertuarındaki bütün diller için farklı olabileceğine dikkat çeker. Bazı diller eğitim ve öğretim dili olarak her kademedeki okullarda kullanılırken bazı diller bundan yoksundur. Benzer şekilde bazı dillerin medya organlarında kullanımı daha yaygındır. Bu durum kişinin bazı beceri alanlarında belirli dilleri daha çok kullanmasına neden olur.

Resmîyet ve samimiyet gibi iletişimin üslup boyutunu etkileyen unsurları kapsayan durum değişkeni, çok dillilikte bir dilin özel bir kullanıma sahip olmasıdır. İnsanlar, bazı dillere resmîyet, bazı dillere samimiyet atfeder. Günlük hayatta Arapçanın yerel değişkesinin kullanıldığı Kuzey Afrika ülkelerinde haber bültenlerinin Arapçanın yüksek değişkesi ile sunulması buna örnektir. Toplumlar da diller zaman içerisinde belirli durumlar için özelleşir. Latincenin Avrupa'da, Arapçanın İslam dünyasında, Çincenin Uzak Doğu'da bilim dili olması, çoğu Türk devletinde şairlerin Farsça şiir yazması durum değişkeni içerisinde değerlendirilebilir.

Dil seçimi konusunda Fishman'ın ortaya attığı en dikkat çekici nokta olan alan kavramı, belirli şartlarda belirli dillerin kullanılması şeklinde açıklanır. Alan, bireyin içinde bulunduğu mekân, iletişim kurduğu insanlar ve iletişim konusunu içine alan genel belirleyicidir. İki dilli veya çok dilli topluluklardaki dil seçimine ilişkin genel karakterin ortaya konulmasında sıklıkla alan değişkenine bakılır. Almanya'da göçmen bir ailenin ikinci kuşak üyesi olan bir kişi dil repertuarını evde ve camide Türkçe, okulda ve işte Almanca kullanacak şekilde organize eder.

Alan, dil seçimini etkileyen kişi, ortam ve konu olmak üzere üç temel sosyal unsuru içine alan genel bir terimdir. Alan, bir tiyatro sahnesine benzetilebilir. Nasıl bir tiyatro sahnesi oyuncu, dekor ve oyundan oluşursa, günlük hayatta da kişiler, kişiler arası iletişimin konusu ve iletişimin mekânı vardır. Kişiler, ortam ve konunun özelliklerine göre dil repertuarından uygun bir dil seçer.

Dil seçimi sosyolojik boyutlarının yanında sosyal psikolojiyi de içine alan bir olgudur. Dil seçimine sosyal psikolojinin penceresinden bakıldığında iki dilli bireylerin dil seçimlerinde üç durumun etkili olduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi kişi odaklı ihtiyaçların giderilmesiyle diğer ikisi ortamdaki kaynaklanan durumlar ve anlık durumlar olarak sıralanır (Fasold 1987).

Kişisel ihtiyaçlar çerçevesinde mahremiyet sağlama, güvensizlik, kaygı ve kızgınlık hissetme ve kişinin çevresine karşı kendi kimliğinin sınırlarını göstermek istemesinin dil seçiminde etkili olduğu düşünülür. Ortamdan kaynaklanan durumlara bireyin, grubu ve ortamı kapsayan etkinlikleri, bir grup ile özdeşleşmek amacıyla sergilediği davranışları ve ait olunan grubun genel karakterinin getirdiği sosyalleşme veya sosyalleşememe durumu örnek gösterilmektedir. Anlık durumlar için ise grup kimliğini önemsememe, içinde bulunulan anın gerektirdiği şekilde davranma ve iletişim sürecinin karakterine özgü davranışlar gösterme örnek gösterilebilir. Bunun yanında kişilerin repertuarındaki dillerde sahip oldukları yetkinlik düzeyi ve iki dilliliğin türü de dil seçimlerini etkilemektedir.

Çok az iki dilli birey her iki dilde de eşit yetkinliğe sahiptir. Fishman'a (1972: 75) göre, "dengeli iki dillilerin dışındaki iki dillilerin dil gelişimleri genellikle dilin nüfuzuna göre gerçekleşmektedir". Yani iki dillinin bildiği her dil eşit şekilde kullanılmamaktadır. Çoğu zaman birinci dil, ikinci dilin işlevi veya artan kullanım sıklığı ile doğru orantılı olarak zayıflamaktadır.

Bu durum kişiyi bir dilde ve bu dile bağlı beceri alanlarında etkin kılarken, diğer dilde kurulan iletişimde sadece alıcı konuma düşürür. Kişinin bildiği dillerde üretici ve alıcı olmasında farklılıklar görülebilir. Beardsmore'a (1986) göre üretici konumda olan bir kişi, bildiği dillerin konuşma, dinleme, okuma becerilerinde belirli bir yeterliğe sahipken alıcı konumunda olan kişi, daha çok dinleme ve okuma becerilerinde yeterlik gösterir.

Kişinin bildiği dillerden birini içinde bulduğu koşullardan dolayı daha az kullanması zamanla o dili kaybetmesine yol açabilir. Uyuşuk iki dillilik olarak adlandırılan bu durum, sık ülke değiştiren insanlarda görülmektedir. Örneğin Türkiye'de doğmuş ve Türkçeyi öğrenmiş bir Suriyeli sığınmacı daha sonra yerleştiği Kanada'da Türkçeyi unutabilir. Türkçenin yerini İngilizce veya Fransızca alabilir. Dilin seçimi ve kullanımı dil repertuarında yer alan dillerin canlılığının korunması ve sürdürümünün sağlanmasında önemlidir.

Kazakistan ve Ahıska Türkleri

Kazakistan 2,7 milyon kilometrekarelik yüzölçümü ile Rusya Federasyonu'nun ardından en geniş topraklara sahip Sovyetler Birliği ülkesiydi. Yeraltı kaynakları bakımından zengin bu uçsuz bucaksız coğrafya, seyrek bir şekilde nüfuslanmıştır.

Bir devlet olarak Kazakistan'ın ortaya çıkması ve günümüz Kazak kimliğinin şekillenmesi Türkistan coğrafyasındaki diğer örneklerde olduğu gibi büyük oranda Rus İmparatorluğu ve onun mirasçısı Sovyetler Birliği ile ilişkilidir. Sovyetler Birliği'nin kurulması ve Kazakistan'ın da bu birlik içerisinde kesin bir şekilde yer alması ile birlikte ülke, asi milletlerin cezalandırılmaları için sürgün alanına dönüşmüştür. Özellikle 1930'lardan itibaren Stalin tarafından Doğu Avrupa'dan Almanlar, Polonyalılar, Ukraynalılar ve Kırım Tatarları; Kafkasya'dan Karaçay, Balkar, Çeçen, İnguş ve Ahıska Türkleri; Uzakdoğu'dan Koreliler ve diğer başka milletler düşmanla işbirliği yaptıkları ve yönetime karşı geldikleri gerekçesi ile vatanlarından sökülerek Kazakistan'a gönderilmiştir. Bunun yanında 1940'lı yıllarda İkinci Dünya Savaşı'ndan kaçanlar ve 1950'lerde çalışmaya gelenler ile birlikte Kazakistan'daki nüfus yapısı çeşitlenmiş ve Kazakların nüfus içerisindeki oranı azalmıştır (Savin 2007; Aydınğün ve Tüfekçioğlu 2012).

Kazakistan'da konuşulan 126 dilin %20'sini Türk dilleri oluşturmaktadır. Kazaklar ile birlikte Özbekler, Uygurlar, Tatarlar, Azerbaycanlılar, Türkler ve Kırgızlar gibi Türk halklarının nüfus içindeki oranı ise %69'dur (Suleymenova 2011). Bu nüfus içerisinde bağımsızlıktan sonra çeşitli sebeplerle Türkiye'den gelerek Kazakistan'a yerleşenler dışında ülkedeki Türk nüfusunu Ahıska Türkleri oluşturmaktadır. 1944'te sürgün edilen Ahıska Türklerinin %32'si Kazakistan'a yerleştirilmiştir. 1989 yılında ise Fergana'daki olaylar nedeniyle 20 bin kadar Ahıska Türkü de Özbekistan'ı terk ederek Kazakistan'a yerleşmiştir (Demiray 2012). Buna kimliğinde Azerbaycanlı yazılan kitle de dâhil edildiğinde Kazakistan, diğer pek çok ülkeden daha fazla Ahıska Türküne ev sahipliği yapmaktadır.

Kazakistan'daki Ahıska Türklerinin nüfusu hakkında kesin bir bilgi sayı verilmemekle birlikte 150 bin ile 200 bin arasında olduğu düşünülmektedir (Savin 2007; Demiray 2012; Güzeloğlu 2014). Kızılorda'dan başlayarak Almatı'ya kadar çizilen bir hat üzerinde yer alan Kızılorda, Çimkent, Taraz, Cambul ve Almatı şehirleri ve bu şehirlere ait köyler ve kasabalar Ahıska Türklerinin yoğun olarak yaşadığı yerlerdir. Bu yerlerin içerisinde Ahıska Türklerinin %30'u Almatı, %28'i Güney Kazakistan, %24'ü Cambul eyaletinde yaşamaktadır (Savin 2007).

Ahıska Türklerinin çok zor koşullar altında kalsalar dahi buldukları ortama uyum sağlama becerileri yüksektir. Özellikle Kazakistan'daki Ahıska Türklerinin durumu eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan akrabalarından daha iyidir. Üren'e (2016) göre Ahıskalıların Kazak

toplumu ile kaynaşmasında Kazakistan yönetiminin de payı büyüktür. Kazakistan toplumu içerisinde çalışan ve üreten bir halk olarak bilinen Ahıska Türkleri geniş aileler şeklinde yaşamaları, akrabalar ve komşular arasında yakın ilişkiler kurmaları ve gösterdikleri güçlü sosyal dayanışma nedeniyle ekonomik olarak iyi durumdadır. Adlarından söz ettiren iş adamları ve girişimcilere sahip olmanın yanı sıra Türkiye’den gelen yatırımcılar ile ortaklıkları mevcuttur. Aile, akrabalar ve komşuların çevrelediği bir alanda yaşayan Ahıska Türkleri, Türklük temelinde birbirlerini tek parçadan oluşan bir kitle olarak görme eğilimindedir. Bu durum onların kültürlerini ve dillerini korumalarını sağlamıştır. “Sovyetler Birliği döneminde Rus ve Rus olmayan kültürlerden sınırlı oranda etkilenmişlerdir. Dinî adetler, doğum, sünnet, evlilik ve cenaze adetlerini günümüze kadar korumuşlardır” (Güzeloğlu 2014: 313).

Ahıska Türklerinin Kazakistan içerisinde bir eğitim kurumunda ana dillerini öğrenme ve ana dillerinde eğitim alma olanakları kısıtlıdır. Sovyetler Birliği döneminde Ahıska Türklerinin Kazakistan’da Türkçe eğitim alma olanakları hiçbir zaman olmamıştır. Ancak bazı okullarda Azerbaycan Türkçesi ile eğitim verilmiştir. Bununla birlikte Sovyet dönemi Kazakistan’ında Ahıska Türkleri ağırlıklı olarak Rusça, az da olsa Kazakça, Özbekçe ve Uygurca eğitim görmüştür. Dervişeva’nın (2006) verdiği bilgiye göre bağımsızlığın ardından Kazakistan’ın 40 ortaokulunda Ahıska Türkleri Türkiye Türkçesi dersi almaya başlamıştır. Bu derslere çoğunlukla Ahıska Türkü öğretmenler girmiştir. Öğretmenlerin eğitimleri Ahıska Türklerine ait derneklere Türkiye’den gelen uzmanlar tarafından verilmiştir. Bir kısmı da Türkiye’de seminerlere gönderilmiştir. “Yasal düzenlemeler ile Ahıska Türklerinin kendi okullarını açmalarının önündeki engeller ortadan kaldırılmıştır” (Üren 2016: 181). Ancak Özbekler, Uygurlar ve Ruslar gibi milletler ile karşılaştırıldığında Ahıska Türkleri kendi okullarını açma ve ana dilinde eğitim alma noktasında yeterli ilerlemeyi sağlayamamıştır.

Araştırmanın Amacı

Araştırmanın amacı, Kazakistan’daki Ahıska Türklerin dil repertuarlarında yer alan dilleri seçme ve kullanma durumlarını iki dillilik bağlamında incelemektir. Bu amaç çerçevesinde araştırmada şu sorulara cevap aranmıştır:

1. Katılımcıların dil repertuarında yer alan dillere ait yeterlikleri nasıldır?
2. Katılımcılar hangi dilleri ana dili olarak nitelendirmektedir?
3. Katılımcılar dil repertuarındaki dilleri hangi kaynaktan edinmiş/öğrenmiştir?
4. Katılımcıların dil repertuarında yer alan dilleri hangi sıklıkla kullanmaktadır?
5. Katılımcılar kişi, ortam ve işleve göre dil repertuarındaki hangi dili seçmektedir?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Bu araştırma, Kazakistan’da yaşayan Ahıska Türklerinin Türkçe dil seçimlerini incelemeye yönelik betimsel bir çalışmadır. Araştırmanın dayandığı model ise tekil tarama modelidir. Tekil tarama modeli, ilgilenilen olay, madde, birey, grup, kurum, konu vb. birim ve duruma ait değişkenleri betimlemeye çalışır (Karasar 2009).

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu Kazakistan’da yaşayan Ahıska Türklerinden 274 katılımcı oluşturmaktadır. Çalışma grubunun tamamı Kazakistan’ın güney eyaletlerindeki yerleşim birimlerinde yaşamaktadır.

Tablo 1: Katılımcıların Demografik Durumlarına İlişkin Bilgiler

Değişkenler	N	%
Cinsiyet		
Kadın	144	52,6
Erkek	130	47,4
Yaş		
10-17	61	22,3
18-29	110	40,1
30-39	38	13,6
40 yaş ve üstü	65	23,3
Medeni Durum		
Evli	119	43,4
Bekâr	155	56,6
Yerleşim Birimi		
Şehir	135	49,3
Köy	139	50,7
Kimlik		
Türk	80	29,2
Ahıska Türkü	161	58,8
Kazak	6	2,2
Kazakistanlı	2	0,7
Kazakistanlı Türk	20	7,3
Diğer	5	1,8
Toplam	274	100,0

Katılımcıların cinsiyet dağılımı 144 (%52,6) kadın, 130 (%47,4) erkek şeklindedir. Yaş değişkenine göre ise 10-17 yaş aralığında 61 (%22,3), 18-29 yaş aralığında 110 (%40,1), 30-39 yaş aralığında 38 (%13,6), 40 yaş ve üstünde ise 65 (%23,3) katılımcı bulunmaktadır.

Katılımcılardan 119 (%43,4) kişi evli, 155 (%56,6) kişi ise bekârdır. Şehirde yaşayan katılımcıların sayısı 135 (%49,3), köyde yaşayan katılımcıların sayısı ise 139'dur (%50,7). Katılımcıların kendini tanımladıkları kimliğe bakıldığında 80 (%29,2) kişinin kendini Türk, 161 (%58,8) kişinin kendini Ahıska Türkü, 6 (%2,2) kişinin kendini Kazak, 2 (%0,7) kişinin kendini Kazakistanlı, 20 (%7,3) kişinin kendini Kazakistanlı Türk ve 5 (%1,8) kişinin ise kendini diğer olarak tanımladığı görülmektedir.

Veri Toplama Araçları

Araştırma yöntemine uygun olarak verilerin toplanmasında "Dil Biyografisi Anketi" kullanılmıştır. Anket, Kişisel Bilgi Formu, Dil Kullanımı Anketi, Dil Seçimi Anketi alt başlıklarından oluşmaktadır. Dil Biyografisi Anketi ile katılımcıların kişisel bilgileri ile birlikte dil repertuarlarında bulunan dillere yönelik kullanımları hakkında bilgi edinmek amaçlanmıştır. Anket içeriğinin hazırlanmasında Fuller (1982), Zeng (1997), Rivera-Mills (1998), Lee (1999), Dweik (2000) ve Boucher-Yip'in (2004) araştırmalarında kullandığı anket sorularından yararlanılmıştır. Anketin kapsam geçerliğini sağlamak amacıyla beşi Gazi Üniversitesinden, biri Başkent Üniversitesinden olmak üzere toplam altı uzmanın görüşüne başvurulmuştur. Ön uygulaması ise 2017 yılında Erzincan'ın Üzümlü ilçesine yerleştirilen Ahıska Türkleri ile gerçekleştirilmiştir.

Anketin birinci bölümü olan Kişisel Bilgi Formu, sekiz sorudan oluşur. Form ile katılımcılara ait cinsiyet, yaş, medenî durum, eğitim durumu, meslek, yerleşim birimi, kendilerini tanımlama durumları ve Türkçe eğitim görüp görmedikleri sorulmuştur. İkinci bölüm olan Dil Kullanım Anketi ise katılımcıların dil biyografilerini çıkarmak ve repertuarlarındaki dilleri hangi sıklıkla kullandıklarını belirlemek amacıyla oluşturulmuştur. Bu bölümde dilin nereden öğrenildiği, hangi sıklıkla kullanıldığı ve dil yeterlik düzeylerine ilişkin sorular sorulmuştur. Anketin üçüncü bölümü olan Dil Seçimi Anketi ise Fishman'ın (1965) alan tanımlamasından yola çıkılarak katılımcıların yer, kişi ve işleve göre hangi dilleri seçtiğine ilişkin sorulara sahiptir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Veri toplama süreci 2017 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında gerçekleştirilmiştir. Araştırmacı tarafından Kazakistan'ın Ahıska Türkü nüfusu açısından yoğun yerleşim yerlerine sahip Almatı, Cambul, Güney Kazakistan ve Kızılorda eyaletlerindeki şehir ve köylere gidilerek yüz yüze görüşmeler yolu ile verilerin toplanması sağlanmıştır.

Araştırma kapsamında toplanan verilerin analiz edilmesinde nicel değerlendirme yöntemlerinden yararlanılmıştır. Nicel verilerin incelenmesi için gerekli hesaplamalar SPSS 25.0 programı yardımı ile yapılmıştır. Dil Biyografisi Anketi aracılığı ile toplanan verilerin incelenmesinde frekans, yüzde ve aritmetik ortalama gibi betimsel istatistiğe ilişkin hesaplamalar yapılmıştır. Betimsel istatistik verileri yaş, cinsiyet ve yerleşim yeri değişkenlerine göre incelenmiştir ve bu değişkenlerin dil seçimi üzerindeki etkisini incelemek amacıyla ki-kare testi yapılmıştır. Ayrıca anket verileri üzerinden kişiye, ortama ve işleve göre dil seçimleri için dil sürdürüm gücü hesaplanmıştır. Dil sürdürüm gücü indeksi Lewis (1995) tarafından geliştirilmiştir. İndeks, toplulukların dil seçimleri üzerinden dili sürdürme gücünü belirlemektedir. İndeks puanına göre 1,66-2,00 aralığı yüksek, 1,28-1,65 aralığı orta, 0,00-1,27 aralığı ise düşük sürdürüm gücünü ifade etmektedir. Buna ek olarak Bosnalı (2007) tarafından Dieu-Renaud'dan (1979) uyarlanan dil kaybı oranı da hesaplanmıştır. Elde edilen bulgular alanyazındaki diğer araştırmaların sonuçları ile karşılaştırılmıştır.

BULGULAR ve YORUMLAR

1. Katılımcıların Türkçe, Rusça ve Kazakçaya Ait Yeterliklerine İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcıların Türkçe, Rusça ve Kazakçaya ait yeterlik durumu belirlenmeye çalışılmıştır. Tablo 2'de katılımcıların üç dilin temel beceri alanlarında sahip oldukları yeterliğe ilişkin betimsel istatistik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Türkçe, Rusça ve Kazakçaya Ait Yeterlikleri

		Çok iyi		İyi		Orta		Zayıf		Bilmiyor m	
		N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Türkçe	Konuşma	122	44,5	87	31,8	50	18,2	11	4,0	4	1,5
	Dinleme	152	55,5	74	27,0	38	13,9	6	2,2	4	1,5
	Okuma	123	44,9	58	21,2	65	23,7	22	8,0	6	2,2
	Yazma	110	40,1	59	21,5	64	23,4	26	9,5	15	5,5
Rusça	Konuşma	196	71,5	51	18,6	21	7,7	5	1,8	1	0,4
	Dinleme	204	74,5	46	16,8	17	6,2	5	1,8	1	0,4
	Okuma	189	69,0	41	15,0	35	12,8	8	2,9	1	0,4
	Yazma	188	68,6	38	13,9	32	11,7	14	5,1	1	0,4
Kazakça	Konuşma	70	25,5	89	32,5	84	30,7	22	8,0	9	3,3
	Dinleme	81	29,6	95	34,7	71	25,9	19	6,9	8	2,9
	Okuma	69	25,2	90	32,8	74	27,0	31	11,3	10	3,6
	Yazma	61	22,3	87	31,8	77	28,1	38	13,9	11	4,0

Tablo 2'de Türkçe, Rusça ve Kazakçadaki yeterlik oranlarına bakıldığında katılımcıların üç dilde de konuşma ve dinleme becerilerinde okuma ve yazmaya göre daha yüksek yeterliğe sahip olduğu görülmektedir. Oranlar dikkate alındığında katılımcıların Rusçayı diğer dillerden daha iyi bildikleri anlaşılmaktadır. Rusçanın ardından Türkçe gelmektedir. Kazakça ise diğer dillere göre en az yeterliğe sahip olunan dildir.

Türkçe dil becerileri arasındaki yeterlik farkının diğer iki dilden daha fazla olduğu görülmektedir. Türkçede dinleme becerisinde çok iyi düzeyde yeterliğe sahip olanların oranı ile yazma becerisinde çok iyi düzeyde yeterliğe sahip olanların oranı arasındaki fark %15'lere kadar çıkmaktadır. Bu durum Türkçe dil becerilerinin gelişiminde dengesizlik olduğuna işaret etmektedir. Katılımcılar, Türkçe ve Rusça dil becerilerinde belirli bir yeterliğe sahip olmalarından dolayı Beardsmore'un (1986) iki dillilik sınıflandırmasına göre üretici iki dilli olarak kabul edilebilir. Buna ek olarak Rusça dil becerilerinin tamamında, Türkçede ise daha çok konuşma, dinleme ve okumada yetkin olmaları onları ikinci tip üretici iki dilli yapmaktadır.

Ahıska Türklerinin Rusçada diğer dillerden daha yüksek yeterliğe sahip olmasının başlıca nedeni, aldıkları eğitimin ağırlıklı Rusça olmasından kaynaklanmaktadır. Pek çok Sovyet cumhuriyetinde olduğu gibi Kazakistan'daki hâkim dilsel atmosfer göz önünde bulundurulduğunda Rusça sadece Ahıska Türkleri için değil diğer halklar için de saygınlık, zenginlik, kültür ve güç göstergesi olarak saygın bir dildir. Ulaşılan bu sonuç alanyazınla da örtüşmektedir. Fishman (1972: 75), çok az sayıdaki iki dilli bireyin bildikleri dillerde eşit yeterliğe sahip olduğuna dikkat çeker. Çoğu zaman birinci dil, ikinci dilin işlevi veya artan kullanım sıklığı ile doğru orantılı olarak zayıflamaktadır. Bosnalı'nın (2007) İran'da yaptığı saha araştırmasında katılımcıların Farsçada %75, Azerbaycan Türkçesinde ise %70 oranında yeterliğe sahip olduğu belirlenmiştir. Yalınkılıç (2013) ise Bulgaristan'daki Türkler arasından seçtiği katılımcıların %56,4'ünün Bulgarcada, %29,7'sinin Türkçede çok iyi düzeyde yeterliğe sahip olduğunu ortaya koymuştur. Dağdeviren Kırmızı (2015) da benzer şekilde Gagauz katılımcılar ile gerçekleştirdiği

araştırmasında katılımcıların genel dil yeterliklerinde Rusçanın Gagauzcadan daha önde olduğunu Rumencenin ise bu iki dilin ardından geldiğini belirtmiştir.

2. Katılımcıların Ana Diline İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcılara ana dillerinin ne olduğu sorulmuştur. Tablo 3'te katılımcıların ana dillerine ilişkin betimsel istatistik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların Ana Dillerine İlişkin Dağılım

Ana Dili	N	%
Türkçe	233	85,0
Rusça	9	3,3
Türkçe ve Rusça	18	6,6
Kazakça	5	1,8
Diğer	9	3,3
Toplam	274	100,0

Tablo 3'e bakıldığında diller arasındaki yeterliğin eşitsizliğine rağmen katılımcılar %85,0 oranında ana dillerini Türkçe olarak işaretledikleri görülmektedir. Rusça, sahip olunan yeterlik düzeyinin yüksekliğine karşın %3,3 oranında ana dili olarak belirtilmiştir. Türkçe ve Rusçayı birlikte ana dili olarak belirtenler ise %6,6 oranındadır. Kazakça ve diğer dillerin oranı ise daha da düşüktür. Bu sonuçlar göstermektedir ki katılımcılar, ana dillerini sahip oldukları yeterlik düzeyinden bağımsız olarak değerlendirmektedir. Aslında bu durum Sovyet coğrafyasında görülen yaygın bir durumdur. Tishkov (1997) çoğu kişinin ana dili sorulduğunda bilmeseler dahi etnik kimlikleri ile ilişkili dili söylemeleri nedeniyle Rusçanın iletişimdeki gücünün istatistiklere tam olarak yansımadağına dikkat çekmektedir. Dave (2007) ise bu durumu sindirilemeyen iki dillilik olarak tanımlamaktadır. Buna göre Sovyet coğrafyasında insanlar, ana dili sorulduğunda o dilde hiçbir yeterliği olmasa dahi etnik kimlikleri ile ilişkili dili belirtme eğilimindedir.

Bosnalı'nın (2007), Dieu-Renaud'dan (1979) uyarlayarak araştırmasında kullandığı formüller üzerinden katılımcıların kendilerini tanımladıkları kimlik ile sahip oldukları ana dili birlikte değerlendirildiğinde Türkçenin sürdürümü ve kaymasına ilişkin verilere ulaşılabilmektedir. Bu bağlamda kendini Türk, Ahıska Türkü ve Kazakistanlı Türk kimliğine ait hissedenlerin sayısı 261'dir (%95,3). Bu 261 katılımcı sahip oldukları kimlik nedeniyle Türkçeyi ana dili olarak konuşma potansiyeline sahiptir. Buna karşın katılımcılarından 251'inin (%91,6) Türkçeyi ana dili olarak belirttiği görülmektedir. Potansiyel ve belirtilen ana diline ait verilerden yola çıkarak Türkçenin ana dili olarak sürdürümüne ve kaymasına ilişkin formüller işletildiğinde sürdürüm için 0,96, kayma için ise 0,03 sonucuna ulaşılmaktadır. Buna göre dil sürdürümü göstergesi olarak hesaplanan 0,96'nın en yüksek değer olan 1'e yakınlığı göz önünde bulundurulduğunda Türkçenin yüksek oranda sürdürüldüğü söylenebilir. Dil kayması için hesaplanan 0,03 değerinin ise en düşük değer olan 0'a yakın olması nedeniyle dil kaymasının düşük oranda gerçekleştiği söylenebilir.

3. Dil Öğrenme Kaynağına İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcılara Türkçeyi ve Rusçayı nereden öğrendikleri sorulmuştur. Tablo 4'te katılımcıların Türkçe ve Rusçayı öğrendikleri kaynağına ilişkin betimsel istatistik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 4: Dil Öğrenme Kaynağına İlişkin Dağılım

Kaynak	Aile		Okul		Cami		Arkadaş		Televizyon		Kitap		Diğer	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Türkçe	246	89,8	6	2,2	2	0,7	4	1,5	11	4,0	1	0,4	4	1,5
Rusça	89	32,5	152	55,5	-	-	21	7,7	7	2,6	2	0,7	3	1,1

Tablo 4'te dil öğrenme kaynağı bakımından ulaşılan sonuçlar katılımcıların Türkçeyi %89,8 oranında aile içinde öğrendiklerini göstermektedir. Televizyon ise aileden sonra %4,0 oranında Türkçenin öğrenildiği ikincil kaynaktır. Rusça ise %55,5 oranında okulda, %32,5 oranında aile içinde, %7,7 oranında arkadaş çevresinde öğrenilmektedir. Bu sonuçlara bakıldığında Türkçe öğreniminin büyük oranda aile içinde gerçekleştirildiği ve Rusçaya göre Türkçenin öğrenme kaynağının daha az çeşitli olduğu anlaşılmaktadır. Türkçe yayın yapan televizyon kanallarının ise Türkçe öğrenmede bir kaynak olması Avrupa'daki Türkler için de geçerlidir. Yağmur ve Bayram Jacobs (2015), Hollanda'daki Türkler için Türk medyasının çocukların Türkçe öğrenmelerinde önemli olduğuna vurgu yapmaktadır. Türk medyasına Kazakistan'dan erişim ise ülkenin bağımsız bir devlet olarak uluslararası yayınların serbest bırakması ile başlamıştır. Bu nedenle 30 yaş ve üzerinde televizyondan Türkçe öğrenen katılımcı oranı azdır. Rusçanın öğrenilmesinde ailenin oranının yüksekliği ise dikkat çekicidir. Alanyazına bakıldığında da dil öğretimi kaynaklarına ilişkin benzer bir tablo ortaya çıkmaktadır. Thompson (1971), Amerika'daki iki dilli bireylerin İspanyolca öğrenmesinde evin en önemli kaynak olduğu sonucuna ulaşmıştır. Boucher-Yip (2004) ise Malezya'daki Semai topluluğunun Semai dilini aileden öğrendiğini, Malayca'yı ise daha çok okul aracılığı ile öğrendiğine dikkat çekmektedir.

4. Katılımcıların Türkçe, Rusça ve Kazakça Kullanım Sıklığına İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcıların Türkçe, Rusça ve Kazakçayı hangi sıklıkta kullandıkları sorulmuştur. Tablo 5'te katılımcıların dil kullanım sıklıklarına ilişkin betimsel istatistik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 5: Türkçe, Rusça ve Kazakçanın Kullanım Sıklığına İlişkin Dağılım

Kullanım Sıklığı	Her Zaman		Genellikle		Bazen		Hiçbir Zaman	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Türkçe	114	41,6	111	40,5	42	15,3	7	2,6
Rusça	110	40,1	107	39,1	50	18,2	7	2,6
Kazakça	30	10,9	81	29,6	131	47,8	32	11,7

Dil kullanım sıklığına ilişkin dağılıma bakıldığında Türkçe ve Rusçanın en sık kullanılan iki dil olduğu görülmektedir. Her zaman Türkçe kullandığını belirtenlerin oranı %41,6 iken Rusça için bu oran %40,1'dir. Her iki dili hiçbir zaman kullanmayanların oranı %2,6'dır. Kazakça ise katılımcıların %47,8 oranında bazen kullandığı bir dildir. Katılımcıların her zaman kullandıkları dillerde Türkçe ve Rusçanın birbirine çok yakın oranlara sahip olduğu görülmektedir. Ayrıca Türkçenin çok az bir farkla Rusçanın önünde olduğu söylenebilir. Kazakça ise dil kullanım sıklığı açısından katılımcıların seyrek kullandığı dildir.

Tablo 6'da ise katılımcıların Türkçe, Rusça ve Kazakça kullanım sıklıklarının değişkenlere göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 6: Katılımcıların Türkçe, Rusça ve Kazakça Kullanım Sıklıklarının Değişkenlere Göre Dağılımı

	Her Zaman		Genellikle		Bazen		Hiçbir Zaman		
	N	%	N	%	N	%	N	%	
Türkçe	10-17 yaş	18	29,5	24	39,3	19	31,1	-	-
	18-29 yaş	55	47,8	44	38,3	12	10,4	4	3,5
	30-39 yaş	18	47,4	17	44,7	3	7,9	-	-
	40 yaş ve üstü	25	38,5	29	44,6	8	12,3	3	4,6
	Kadın	57	39,6	62	43,1	21	14,6	4	2,8
	Erkek	57	43,8	49	37,7	21	16,2	3	2,3
	Köy	32	44,6	55	39,6	20	14,4	2	1,4
	Şehir	52	38,5	56	41,5	22	16,3	5	3,7
	Rusça	10-17 yaş	32	52,5	18	29,5	11	18,0	-
18-29 yaş		40	34,8	51	44,3	19	16,5	5	4,3
30-39 yaş		15	39,5	13	34,2	10	26,3	-	-
40 yaş ve üstü		25	38,5	26	40,0	12	18,5	2	3,1
Kadın		63	43,8	47	32,6	32	22,2	2	1,4
Erkek		47	36,2	60	46,2	18	13,8	5	3,8
Köy		56	40,3	58	41,7	23	16,5	2	1,4
Şehir		54	40,0	49	36,3	27	20,0	5	3,7
Kazakça		10-17 yaş	6	9,8	23	37,7	31	50,8	1
	18-29 yaş	10	8,7	22	19,1	55	47,8	28	24,3
	30-39 yaş	3	7,9	13	34,2	19	50,0	3	7,9
	40 yaş ve üstü	11	16,9	23	35,4	30	46,2	1	1,5
	Kadın	14	9,7	48	33,3	64	44,4	18	12,5
	Erkek	16	12,3	33	25,4	67	51,5	14	10,8
	Köy	15	10,8	49	35,3	68	48,9	7	5,0
	Şehir	15	11,1	32	23,7	63	46,7	25	18,5

Tablo 6'ya göre her zaman Türkçeyi kullandığını belirtenler 10-17 yaş aralığı en düşük orana sahip grupken 18-28 ve 30-39 yaş aralığındaki katılımcılar diğer gruplardan daha yüksek oranlara sahiptir. Rusçayı her zaman kullananların ise 10-17 yaş aralığındaki katılımcılar olduğu görülmektedir. Her zaman Türkçeyi kullanan erkekler ise kadınlardan daha yüksek orana sahiptir. Rusçada ise bunun tersi söz konusudur. Köyde yaşayanların arasında ise şehirde yaşayanlara göre Türkçeyi her zaman kullananların oranı daha yüksekken Rusçayı her zaman kullananlarda köy ve şehre ait oranlar aynıdır. Her zaman Kazakçayı kullandığını belirtenlerin oranı ise Türkçe ve Rusçanın kullanımına göre düşüktür.

Özellikle 10-17 yaş grubunda her zaman Türkçe kullandığını belirtenlerin diğer gruplardan daha düşük orana sahip olması alanyazındaki diğer araştırma sonuçları ile örtüşmektedir. Çolak

Bostancı (2014), Amerika'daki Türkler üzerine gerçekleştirdiği araştırmasında birinci kuşak Türklerin Türkçeyi ikinci kuşaktan daha sık kullandığını bulgulamıştır. Altınkamuş ve Ağırdağ (2014) da Belçika'daki ikinci kuşak Türklerin Felemenkçe ile daha çok etkileşimde bulunmasından dolayı daha az Türkçe konuştuğu sonucuna ulaşmıştır. Akran etkisi nedeniyle İngilizcenin iletişimde belirtisiz dil hâline geldiğini belirten Lee (1999), 50 yaşın üzerindekiilerde Navajo dilinin gençlere göre daha sık kullanıldığı sonucuna ulaşmıştır. Hudyma (2012) ise Kanada'da yaşayan 70 yaş üzerindeki Ukraynalıların Ukraynacayı günlük yaşamlarında İngilizce ile birlikte yarı yarıya kullandıklarını belirlemiştir. Bu orana bakıldığında Ahıska Türkleri arasında her zaman ve genellikle Türkçe kullandığını belirtenler bütün yaş gruplarında %70'i aşmaktadır. Bu sonuçlar Ahıska Türklerinin diğer etnik gruplara göre Türkçenin kullanım sıklığında daha iyi durumda olduğunu göstermektedir.

5. Katılımcıların Kişi, Ortam ve İşleve Göre Dil Seçimlerine İlişkin Bulgular

5.1. Kişilere Göre Dil Seçimi

Araştırma kapsamında katılımcılara çevrelerindeki kişilerle iletişim kurarken hangi dili seçtikleri sorulmuştur. Tablo 7'de katılımcıların kişilere göre dil seçimine ilişkin betimsel istatistik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 7: *Kişilere Göre Dil Seçimlerine İlişkin Dağılım*

Dil Seçimi ¹	T		T=RK		RK	
	N	%	N	%	N	%
Büyükanne	199	71,3	46	16,5	16	5,7
Büyükbaba	189	67,7	51	18,3	18	6,5
Anne	183	65,6	70	25,1	18	6,5
Baba	183	65,6	60	21,5	22	7,9
Akraba	147	52,7	104	37,3	28	10,0
Kardeş	144	51,6	97	34,8	23	8,2
Ağabey/Abla	142	50,9	105	37,6	25	9,0
Çocuk	139	48,7	67	24,0	25	9,0
Arkadaş	64	22,9	136	48,7	79	28,3

Tablo 7'ye bakıldığında katılımcıların dil seçimlerini iletişim kurdukları kişilere göre gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır. Türkçe iletişimin en az oranda tercih edildiği grup ise arkadaş çevresidir. Büyükanne, büyükbaba, anne ve baba ile sadece Türkçenin kullanılma oranı %60'ı aşmaktadır. Bu kişiler ile iletişimde Rusça/Kazakçanın seçilme oranı özellikle büyükannede oldukça düşüktür. Anne ve baba ile iletişimde sadece Türkçenin seçilme oranının birbirine yakın olduğu görülmektedir. Akraba, kardeş, ağabey/abla ile iletişimde ise Türkçe kadar diğer diller de tercih edilmektedir. Aile üyeleri bağlamında çocuklar ile iletişimde sadece Türkçeyi kullananların oranı ise diğer üyelere göre düşüktür.

Tablo 8'de ise katılımcıların kişilere ilişkin dil seçimlerinin değişkenlere göre dağılımı gösterilmektedir.

¹ T, Sadece Türkçe; T=RK, Türkçe ve Rusça/Kazakça; RK, Sadece Rusça/Kazakça

Tablo 8: Kişilere İlişkin Dil Seçimlerinin Değişkenlere Göre Dağılımı

Dil Seçimi	T		T=RK		RK		Ki-Kare
	N	%	N	%	N	%	
Büyükanne							
10-17 yaş	41	71,9	13	22,8	3	5,3	$\chi^2_{(6)}=6,753; p>0,05$
18-29 yaş	77	71,3	23	21,3	8	7,4	
30-39 yaş	33	86,8	4	10,5	1	2,6	
40 yaş ve üstü	48	82,8	6	10,3	4	6,9	
Kadın	107	78,7	22	16,2	7	5,1	$\chi^2_{(2)}=1,006; p>0,05$
Erkek	92	73,6	24	19,2	9	7,2	
Köy	112	86,2	14	10,8	4	3,1	$\chi^2_{(2)}=14,181; p<0,05$
Şehir	87	66,4	32	24,4	12	9,2	
Büyükbaba							
10-17 yaş	39	67,2	16	27,6	3	5,2	$\chi^2_{(6)}=9,788; p>0,05$
18-29 yaş	73	68,2	25	23,4	9	8,4	
30-39 yaş	32	86,5	4	10,8	1	2,7	
40 yaş ve üstü	45	80,4	6	10,7	5	8,9	
Kadın	100	74,6	27	20,1	7	5,2	$\chi^2_{(2)}=1,320; p>0,05$
Erkek	89	71,8	24	19,4	11	8,9	
Köy	107	84,3	14	11,0	6	4,7	$\chi^2_{(2)}=15,621; p<0,05$
Şehir	82	62,6	37	28,2	12	9,2	
Anne							
10-17 yaş	32	52,5	25	41,0	4	6,6	$\chi^2_{(6)}=11,498; p>0,05$
18-29 yaş	77	67,5	29	25,4	8	7,0	
30-39 yaş	30	78,9	6	15,8	2	5,3	
40 yaş ve üstü	44	75,9	10	17,2	4	6,9	
Kadın	91	64,1	41	28,9	10	7,0	$\chi^2_{(2)}=1,665; p>0,05$
Erkek	92	71,3	29	22,5	8	6,2	
Köy	102	76,1	26	19,4	6	4,5	$\chi^2_{(6)}=9,006; p<0,05$
Şehir	81	59,1	44	32,1	12	8,8	
Baba							
10-17 yaş	31	55,4	19	33,9	6	10,7	$\chi^2_{(6)}=10,801; p>0,05$
18-29 yaş	76	66,7	28	24,6	10	8,8	
30-39 yaş	30	78,9	6	15,8	2	5,3	
40 yaş ve üstü	46	80,7	7	12,3	4	7,0	
Kadın	91	65,5	36	25,9	12	8,6	$\chi^2_{(2)}=1,954; p>0,05$
Erkek	92	73,0	24	19,0	10	7,9	
Köy	104	79,4	19	14,5	8	6,1	$\chi^2_{(2)}=13,086; p<0,05$
Şehir	79	59,0	41	30,6	14	10,4	
Akraba							
10-17 yaş	24	39,3	30	49,2	7	11,5	$\chi^2_{(6)}=7,912; p>0,05$
18-29 yaş	64	55,7	39	33,9	12	10,4	

30-39 yaş	25	65,8	11	28,9	2	5,3	
40 yaş ve üstü	34	52,3	24	36,9	7	10,8	
Kadın	73	49,3	63	42,6	12	8,1	$\chi^2_{(2)}=4,212; p>0,05$
Erkek	74	56,5	41	31,3	16	12,2	
Köy	83	58,9	46	32,6	12	8,5	$\chi^2_{(2)}=4,380; p>0,05$
Şehir	64	46,4	58	42,0	16	11,5	
Kardeş							
10-17 yaş	23	42,6	24	44,4	7	13,0	
18-29 yaş	63	57,8	36	33,0	10	9,2	$\chi^2_{(6)}=5,335; p>0,05$
30-39 yaş	23	60,5	13	34,2	2	5,3	
40 yaş ve üstü	35	55,6	24	38,1	4	6,3	
Kadın	73	52,5	54	38,8	12	8,6	$\chi^2_{(2)}=0,578; p>0,05$
Erkek	71	56,8	43	34,4	11	8,8	
Köy	81	60,9	43	32,3	9	6,8	$\chi^2_{(2)}=4,569; p>0,05$
Şehir	63	48,1	54	41,2	14	10,7	
Ağabey/Abla							
10-17 yaş	21	36,8	28	49,1	8	14,0	
18-29 yaş	64	57,1	38	33,9	10	8,9	$\chi^2_{(6)}=7,928; p>0,05$
30-39 yaş	22	57,9	14	36,8	2	5,3	
40 yaş ve üstü	35	53,8	25	38,5	5	7,7	
Kadın	71	49,3	60	41,7	13	9,0	$\chi^2_{(2)}=1,246; p>0,05$
Erkek	71	55,5	45	35,2	12	9,4	
Köy	81	58,3	50	36,0	8	5,8	$\chi^2_{(2)}=6,166; p<0,05$
Şehir	61	45,9	55	41,4	17	12,8	
Çocuk							
10-17 yaş	12	44,4	8	29,6	7	25,9	
18-29 yaş	66	64,1	25	24,3	12	11,7	$\chi^2_{(6)}=11,217; p>0,05$
30-39 yaş	19	55,9	13	38,2	2	5,9	
40 yaş ve üstü	39	60,9	21	32,8	4	6,3	
Kadın	66	57,4	36	31,3	13	11,3	$\chi^2_{(2)}=0,513; p>0,05$
Erkek	70	61,9	31	27,4	12	10,6	
Köy	82	70,7	26	22,4	8	6,9	$\chi^2_{(2)}=12,297; p<0,05$
Şehir	54	48,2	41	36,6	17	15,2	
Arkadaş							
10-17 yaş	8	13,1	30	49,2	23	37,7	
18-29 yaş	41	35,7	44	38,3	30	26,1	$\chi^2_{(6)}=22,495; p<0,05$
30-39 yaş	4	10,5	25	65,8	9	23,7	
40 yaş ve üstü	11	16,9	37	56,9	17	26,2	
Kadın	29	19,6	74	50,0	45	30,4	$\chi^2_{(2)}=2,125; p>0,05$
Erkek	35	26,7	62	47,3	34	26,0	
Köy	35	24,8	76	53,9	30	21,3	$\chi^2_{(2)}=6,983; p<0,05$
Şehir	29	21,0	60	43,5	49	35,5	

Tablo 8, kişilere göre dil seçiminde sadece Türkçeyi tercih eden 40 yaş ve üstündekilerin diğer yaş gruplarından daha yüksek oranlara sahip olduğunu göstermektedir. Özellikle bu yaş grubundaki katılımcılar büyükanne, büyükbaba, anne ve baba ile iletişimlerinde Türkçe kullanılmaktadır. 10-17 yaş grubundaki katılımcılar ise diğer yaş gruplarına göre Türkçe ve Rusça/Kazakçayı birlikte kullanma durumu açısından öndedir.

Bu oranlar sadece Türkçeyi tercih edenlere ait değerlerin yaşa bağlı olarak dalgalandığına dönük bir izlenim vermekle birlikte ki-kare testi sonuçları ebeveyn, kardeşler, çocuk ve akrabalar ile iletişimde yaşın dil seçimi üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığını ve bu kimselerle ağırlıklı Türkçenin kullanıldığını göstermektedir. Bunun yanında arkadaşlar ile iletişimde dil seçimi ve yaş arasında anlamlı bir ilişki belirlenmiştir ($\chi^2_{(6)}=22,495$; $p<0,05$). Bu sonuç aile üyeleri dışında sayılabilecek arkadaş çevresinde diğer dillerinin kullanımının genç kuşaklar arasında yaygın olduğunu göstermektedir.

Cinsiyet değişkeninin kişilere göre dil seçimlerine ait oranlar üzerindeki etkisine bakıldığında anlamlı bir ilişki bulunamamıştır ($p>0,05$). Ancak erkeklerin aile üyeleri ve yakın çevreleri ile kadınlara göre daha yüksek oranda sadece Türkçeyi tercih ettiği belirlenmiştir. Kadınların ise erkeklere göre Türkçe ile birlikte diğer dilleri de kullanma eğilimine sahip olduğu söylenebilir. Ahıska Türkü aileler arasında yapılan gözlemlerde evin reisi olarak kabul edilen erkeklerin Türkçe konuşulması için eşlerini ve çocuklarını uyardıkları ve bu konuda hassas oldukları gözlenmiştir. Ancak yine da kadın ve erkekler arasında keskin bir ayırmadan bahsetmek güçtür.

Katılımcıların kişilere göre seçtikleri dilde en belirgin etkiye sahip olan değişkenin yerleşim yeri olduğu söylenebilir. Oranlara bakıldığında kişilerin köy veya şehirde oturması onların yakın çevreleri ile iletişimlerinde Türkçeyi kullanmalarını etkilemektedir. Türkçenin tercih edilmesi açısından köyde yaşama durumunun kişiler arası iletişim ile anlamlı bir ilişkisi bulunmaktadır ($p<0,05$). Bunun yanında test sonuçları kardeşler ve akrabalar ile iletişimde yerleşim yerinin seçilen dil üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığını göstermektedir ($p>0,05$). Yerleşim yerine göre iletişimde Türkçe dışındaki dillerin en çok tercih edildiği kişilerin arkadaşlar olduğu görülmektedir. Hem köyde hem şehirde yaşayan katılımcılar arkadaş çevresinde ağırlıklı farklı dillerden de yararlanmaktadır.

Ahıska Türklerinin aile ve yakın çevreleri ile iletişimlerinde gerçekleştirdikleri dil seçimlerinin özellikle Bulgaristan'daki Türkler ile benzeştiği görülmektedir. Yalınkılıç (2013), Bulgaristan'da yaşayan Türklerin anne ve babaları ile %60 oranında sadece Türkçe konuştuğunu, kardeşler ile iletişimde bu oranın %30'lara düştüğü sonucuna ulaşmıştır. Komşu ve arkadaşlar ile iletişimde Türkçenin kullanımı Bulgaristan Türklerinde Ahıska Türklerine göre daha yüksektir. Bu durum Bulgaristan'da yaşayan Türklerin belirli bir bölgede yoğunlaşmaları ve çoğunluğu oluşturmalarından kaynaklanmaktadır. Ahıska Türkleri, yaşadıkları bölgelere zorla yerleştirilmiş ve yerleştirildikleri bölgelerde çoğunluğa sahip olamamıştır. Bunun yanında erkeklerin Türkçe, kadınların ise Türkçe ve Bulgarca'yı birlikte konuşma eğilimine sahip olmaları da Bulgaristan Türkleri ile Ahıska Türklerine ait sonuçlar arasındaki diğer benzerliktir. Ahıska Türklerinin aile üyeleri ile iletişimlerinde gerçekleştirdikleri dil seçimleri Bani-Shoraka'nın (2005) Tahran'da yaşayan Azerbaycan Türklerinin Türkçe kullanımı hakkındaki araştırması ile karşılaştırıldığında Ahıska Türklerinin, Azerbaycan Türklerine göre sadece Türkçeyi tercih edenlerde daha yüksek oranları yakaladığı görülmektedir. Ahıska Türkleri arasında anne ve baba ile iletişimde sadece Rusça/Kazakça kullananlar bütün yaş gruplarında %5 oranını aşmazken Azerbaycan Türklerinde anne ve babası ile sadece Farsçayı kullananlar genç kuşaklarda %30'lara kadar çıkmaktadır.

Yaş, cinsiyet ve yerleşim yeri bağlamında Ahıska Türklerinin kişilere göre dil seçimleri Dağdeviren Kırmızı'nın (2015) Gagauzlar ile ilgili ulaştığı sonuçlar ile kısmen uyusmaktadır. Gençlerin yaşlılara göre aile içerisinde Rusçayı daha fazla kullanması, Ahıska Türklerinde de gözlenen bir durumdur. Köyde yaşayanların şehirde yaşayanlara göre aile içerisinde Türkçeyi Rusçadan daha yüksek oranda kullanmaları da Gagauzlar ile Ahıska Türklerinin benzeştiği bir noktadır. Ancak Gagauzlarda kadınların erkeklere göre Gagauzcayı daha çok tercih etmeleri, onları Ahıska Türklerinden ayırmaktadır. Batı Avrupa'daki göçmen Türklerin kişilere göre dil seçimlerine bakıldığında ise Yağmur ve Akıncı (2003), kuşak farkının Türkçenin kullanımına etki ettiği sonucuna varmıştır. İskoçya'da yaşayan Türklerin dil kullanımlarını inceleyen Özdemir (2016) de birinci kuşak Türk göçmenlerin ikinci kuşaktakilere göre aile içerisinde Türkçeyi daha çok tercih ettiği sonucuna ulaşmıştır. Batı Avrupa'daki Türklere ait bu sonuçlar Ahıska Türklerine ait sonuçlar ile uyusmaktadır.

Katılımcıların kişilere göre gerçekleştirdikleri dil seçimlerine ait veriler aynı zamanda dil sürdürüm indeksine göre de incelenmiştir. Tablo 9'da dil sürdürüm indeksine göre Türkçenin sürdürüm gücüne ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 9: Kişilere İlişkin Dil Seçimlerinde Türkçeye Ait Dil Sürdürüm İndeksi Puanları

Kişi	İndeks Puanı
Büyükanne	1,70
Büyükbaba	1,66
Anne	1,61
Baba	1,61
Çocuk	1,52
Kardeş	1,46
Ağabey/Abla	1,43
Akraba	1,43
Arkadaş	0,94

Tablo 9'daki kişilere göre dil sürdürüm indeks puanları büyükanne (1,70) ve büyükbaba (1,66) için güçlü düzeyde ($1,66 \geq x \geq 2,00$) sürdürüme işaret etmektedir. Anne (1,61), baba (1,61), çocuk (1,52), kardeş (1,46), ağabey/abla (1,43) ve akrabaya (1,43) ilişkin oranlar orta düzeyde ($1,28 \geq x \geq 1,65$) sürdürüm gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Arkadaş (0,94) için hesaplanan indeks puanı ise düşük düzeyde ($0,00 \geq x \geq 1,27$) sürdürüm gücüne karşılık gelmektedir.

Bu sonuçlar sahada gerçekleştirilen gözlemler ve görüşmeler ile uyusmaktadır. Görüşülen kişiler, aile ve yakın çevrelerinde Türkçe iletişim kurduklarını ve bu konuda bilinçli davrandıklarını sıklıkla dile getirmişlerdir. Bununla birlikte yaşamlarını sürdürmek için Rusça ve Kazakça kullanmaktan da çekinmedikleri söylenebilir.

5.2. Katılımcıların Ortama Göre Dil Seçimlerine İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcılara buldukları ortama göre hangi dili seçtikleri sorulmuştur. Tablo 10'da katılımcıların ortama göre dil seçimlerine ilişkin betimsel istatistik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 10: Ortama Göre Dil Seçimine İlişkin Dağılım

Dil Seçimi	T		T=RK		RK	
	N	%	N	%	N	%
Evde	164	58,8	89	31,9	26	9,3
Misafirlikte	75	26,9	148	53,0	55	19,7
İşte	55	19,7	97	34,8	77	27,6
Sokakta	47	16,8	123	44,1	109	39,1

Tablo 10'daki oranlara bakıldığında katılımcıların ortama ilişkin dil seçimlerinde iki temel eğilim görülmektedir. Birinci eğilim ağırlıkla sadece Türkçenin iletişim dili olarak tercih edildiği yerlerdir. Özellikle ev Türkçenin en güçlü olduğu mekândır. Türkçenin seçimi bakımından ev bir merkez olarak kabul edilirse merkezden uzaklaştıkça Türkçenin yerini Rusça ve Kazakça almaktadır. En yüksek oranda sadece Türkçenin kullanıldığı yer %58,8 ile evdir. Bunu misafirlik (%26,9) izlemektedir. Sokak (%16,8) gibi kamusal alanlarda ise sadece Türkçenin tercih edilme oranı oldukça düşmektedir. Türkçe ve Rusça/Kazakçanın en yüksek oranda tercih edildiği ortamın ise misafirlik (%53,0) olduğu görülmektedir. Ev ortamında ise Türkçe ve Rusça/Kazakça kullananların oranı %31,9'dur.

Tablo 11'de katılımcıların ortama ilişkin dil seçimlerinin değişkenlere göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 11: Katılımcıların Ortama İlişkin Dil Seçimlerinin Değişkenlere Göre Dağılımı

Dil Seçimi	T		T=RK		RK		Ki-Kare
	N	%	N	%	N	%	
Evde							
10-17 yaş	33	54,1	22	36,1	6	9,8	$\chi^2_{(6)}=1,428; p>0,05$
18-29 yaş	69	60,0	35	30,4	11	9,6	
30-39 yaş	21	55,3	13	34,2	4	10,5	
40 yaş ve üstü	41	63,1	19	29,2	5	7,7	
Kadın	82	55,4	55	37,2	11	7,4	$\chi^2_{(2)}=4,551; p>0,05$
Erkek	82	62,6	34	26,0	15	11,5	
Köy	81	57,4	47	33,3	13	9,2	$\chi^2_{(2)}=4,551; p>0,05$
Şehir	83	60,1	42	30,4	13	9,4	
Misafirlikte							
10-17 yaş	16	26,2	35	57,4	10	16,4	$\chi^2_{(6)}=16,419; p<0,05$
18-29 yaş	44	38,3	50	43,5	21	18,3	
30-39 yaş	5	13,2	25	65,8	8	21,1	
40 yaş ve üstü	10	15,6	38	59,4	16	25,0	
Kadın	39	26,4	81	54,7	28	18,9	$\chi^2_{(2)}=0,298; p>0,05$
Erkek	36	27,7	67	51,5	27	20,8	
Köy	35	25,0	85	60,7	20	14,3	$\chi^2_{(2)}=7,681; p<0,05$
Şehir	40	29,0	63	45,7	35	25,4	
İşte							

10-17 yaş	4	12,9	15	48,4	12	38,7	
18-29 yaş	39	36,1	38	35,2	31	28,7	
30-39 yaş	5	13,9	17	47,2	14	38,9	$\chi^2_{(6)}=16,480; p<0,05$
40 yaş ve üstü	7	13,0	27	50,0	20	37,0	
Kadın	30	27,0	44	39,6	37	33,3	
Erkek	25	21,2	53	44,9	40	33,9	$\chi^2_{(2)}=1,194; p>0,05$
Köy	23	20,9	57	51,8	30	27,3	
Şehir	32	36,9	40	33,6	47	39,5	$\chi^2_{(2)}=7,864; p<0,05$
Sokakta							
10-17 yaş	8	13,1	22	36,1	31	50,8	
18-29 yaş	32	27,8	44	38,3	39	33,9	
30-39 yaş	2	5,3	23	60,5	13	34,2	$\chi^2_{(6)}=23,278; p<0,05$
40 yaş ve üstü	5	7,7	34	52,3	26	40,0	
Kadın	24	16,2	64	43,2	60	40,5	
Erkek	23	17,6	59	45,0	49	37,4	$\chi^2_{(2)}=0,300; p>0,05$
Köy	26	18,8	53	38,4	59	42,8	
Şehir	21	14,9	70	49,6	50	35,5	$\chi^2_{(2)}=3,593; p>0,05$

Tablo 11'e göre yaş, cinsiyet ve yerleşim yeri değişkenleri bağlamında katılımcıların ortama göre dil seçimlerine bakıldığında ev içerisinde 40 yaş ve üstündeki katılımcıların diğer yaş gruplarından daha yüksek oranda Türkçeyi kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu sonuç kişilere göre dil seçiminde Türkçenin kullanımına yönelik ulaşılan sonuçlar ile de uyumludur. Ancak katılımcıların ev dışındaki iletişimleri yaşa göre karmaşık bir dağılım göstermektedir. Ev dışındaki ortamlarda katılımcılar ağırlıkla Türkçe ile birlikte diğer dilleri de kullanma eğilimine sahiptir. Ki-kare testi sonuçları yaşın ev ortamındaki dil seçimleri ile anlamlı bir ilişkisi olmadığı yönündedir ($\chi^2_{(6)}=1,428; p>0,05$). Ancak misafirlik, iş ve sokakta gerçekleştirilen dil seçimleri ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişki vardır ($p>0,05$).

Katılımcıların cinsiyetleri ile ortama ilişkin dil seçimlerine bakıldığında ev dışındaki misafirlik, iş ve sokakta erkek ve kadınların Türkçe kullanma oranlarının birbirine yakın olduğu ancak ev ortamında erkeklerin kadınlara göre çok daha yüksek oranda Türkçeyi seçtikleri görülmektedir. Ki-kare testi sonuçları ise ortama göre seçilen dil ile cinsiyet değişkeni arasında anlamlı bir ilişki olmadığını göstermektedir ($p>0,05$).

Yerleşim yerine ait oranlara bakıldığında köyde yaşayanların hem Türkçe hem de Rusça/Kazakçayı birlikte kullanma eğilimi şehirdekilerden daha yüksektir. Ancak şehirde yaşayanlar da sadece Rusça/Kazakçayı köyde yaşayanlardan daha yüksek oranda kullanmaktadır. Ki-kare testi sonuçları yerleşim yeri ile iş ve sokaktaki dil seçimi arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğunu ($p<0,05$) göstermektedir. Ev ve misafirlikteki dil seçiminde katılımcıların yaşadıkları yerleşim yeri ise anlamlı bir farklılık yaratmamaktadır ($p>0,05$).

Ahıska Türklerinin ortama göre dil seçimleri Türkçenin kesin bir şekilde ev dili olduğunu göstermektedir. Alanyazına bakıldığında ilgili araştırmaların birbirinden farklı sonuçlar ortaya koyduğu görülmektedir. Yağmur vd. (1999) Avustralya'daki Türkler arasında evde sadece Türkçe konuşanların %21,8 oranında olduğunu belirlemiştir. Bu oran Ahıska Türklerine ait

orandan düşüktür. Ortama göre dil seçimlerine göre Gagauzların durumuna bakıldığında ise Gagauzcanın kullanımının evde dahi Rusça karşısında gerilemiş olduğu ve daha çok 41-74 yaş aralığındaki kişilerin tercih ettiği görülmektedir (Dağdeviren Kırmızı 2015).

Katılımcıların ortama göre gerçekleştirdikleri dil seçimlerine ait veriler aynı zamanda dil sürdürüm indeksine göre de incelenmiştir. Tablo 12’de dil sürdürüm indeksine göre Türkçenin sürdürüm gücüne ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 12: Ortama Göre Dil Seçimlerinde Türkçeye Ait Dil Sürdürüm İndeksi Puanları

Ortam	İndeks Puanı
Evde	1,50
Misafirlikte	1,07
İşte	0,90
Sokakta	0,77

Tablo 12’de ortama göre dil seçimlerine ilişkin dil sürdürümü indeks puanları incelendiğinde güçlü düzeyde ($1,66 \geq x \geq 2,00$) sürdürüme sahip bir ortamın olmadığı görülmektedir. Bununla birlikte ev (1,50) için orta düzeyde ($1,28 \geq x \geq 1,65$) sürdürüm gücüne sahip olduğu söylenebilir. Misafirlik (1,07), iş (0,90) ve sokak (0,77) için ise hesaplanan indeks puanının düşük düzeyde ($0,00 \geq x \geq 1,27$) sürdürüm gücüne karşılık geldiği görülmektedir. İndeks puanları iki dilli iletişim bağlamında tek bir dilin tamamen hâkim olduğu yalıtılmış bir ortamın bulunmadığı, belirli oranlarda dil repertuarındaki bütün dillerin konuşulduğunu göstermektedir. Bu sonuçlar Bosnalı’nın (2007) İran’daki Azerbaycan Türkleri, Boucher-Yip’in (2004) Malezya’daki Semailer, Komondouros ve McEntee-Atalianis’in (2007) Türkiye’deki Rumları konu alan araştırmalarında ulaştıkları sonuçlar ile uyuşmaktadır.

5.3. Katılımcıların İşleve Göre Dil Seçimlerine İlişkin Bulgular

Araştırma kapsamında katılımcılara belirtilen işlevlere göre hangi dili seçtikleri sorulmuştur. Tablo 13’te katılımcıların işleve göre dil seçimlerine ilişkin betimsel istatistik bilgilerine yer verilmiştir.

Tablo 13: İşleve Göre Dil Seçimine İlişkin Dağılım

Dil Seçimi	T		T=RK		RK	
	N	%	N	%	N	%
Dua ederken	221	79,2	42	15,1	16	5,7
Yemin ederken	200	71,7	64	22,9	15	5,4
Mutluyken	144	51,6	109	39,1	26	9,3
Rüya görürken	139	49,8	95	34,1	45	16,1
Sinirliyken	125	44,8	109	39,1	45	16,1
Düşünürken	125	44,8	104	37,3	50	17,9
Sayı sayarken	101	36,2	121	43,4	57	20,4

Tablo 13’te işleve göre dil seçimlerine bakıldığında katılımcıların tercihlerini maddi ve manevi alanlara yönelik işlevlere göre gerçekleştirdiği görülmektedir. Bu bağlamda yemin ve dua gibi maneviyat boyutu ağır basan eylemler için sadece Türkçenin tercih edildiği görülmektedir. Katılımcılar, %79,2 oranında dua ederken, %71,7 oranında ise yemin ederken sadece Türkçe kullanmaktadır. Bu işlevlerde Türkçenin seçilmesi diğer işlevlerden çok daha yüksektir.

Duygusal işlevlere sahip eylemlerde ise Türkçenin ağırlığını koruduğu görülmektedir. Katılımcılar mutlu olduklarında %51,6, sinirlendiklerinde ise %44,8 oranında sadece Türkçeyi

tercih etmektedir. Bu eylemler için Türkçe ile Rusça ve Kazakçayı birlikte tercih edenlerin oranları da yüksektir. Sahada görüşülen katılımcıların sınırlı olduklarında sövgü sözleri için Türkçe ile birlikte Rusçayı da tercih ettiklerini belirtmişlerdir. İki dili birlikte kullandıklarında ya da sadece Rusçayı tercih ettiklerinde kendilerini kötü bir söz söylememiş gibi hissettiklerini ifade etmişlerdir. Özellikle anne ve babaların çocuklarının argo kelimeler veya sövgü sözleri için Türkçeyi tercih ettikleri durumlarda daha şiddetli tepki gösterdikleri gözlenmiştir. Bu durum sınırlıyken Türkçe kullananların mutluken kullananlara göre daha düşük orana sahip olduğunu açıklamaktadır.

Rüya görmek ve düşünmek gibi iç dil kullanımında katılımcıların ağırlıkla sadece Türkçe kullandığı görülmektedir. Rüya görürken %49,8 oranında, düşünürken ise %44,8 oranında sadece Türkçe kullanılmaktadır. Bu oranlara Türkçe ile birlikte Rusça ve Kazakçayı da kullandığını belirten katılımcıların oranları oldukça yakındır. Grosjean (2010), iki dilli bireylerin rüyalarında kullandıkları dilin buldukları duruma ve bağlama göre değiştiğini belirtmektedir. Bu bağlamda Türkçe ve Rusça/Kazakça rüya görenlerin oranının da yüksek olması şaşırtıcı değildir. Sayı saymak için Türkçe kullanımı ise diğer eylemlerden daha düşüktür (%36,2). Özellikle Türkçe ile birlikte diğer dillerin kullanımı en yüksek orana sayı sayarken ulaşmaktadır.

Aşağıda yer alan Tablo 14'te katılımcıların işlevlere göre dil seçiminin değişkenlere göre dağılımı verilmiştir.

Tablo 14: Katılımcıların İşlevlere Göre Dil Seçiminin Değişkenlere Göre Dağılımı

Dil Seçimi	T		T>RK		T=RK		Ki-Kare
	N	%	N	%	N	%	
Yemin ederken							
10-17 yaş	49	80,3	10	16,4	2	3,3	
18-29 yaş	79	68,7	27	23,5	9	7,8	
30-39 yaş	24	63,2	13	34,2	1	2,6	$\chi^2_{(6)}=6,196; p>0,05$
40 yaş ve üstü	48	73,8	14	21,5	3	4,6	
Kadın	107	72,3	34	23,0	7	4,7	$\chi^2_{(2)}=0,252; p>0,05$
Erkek	93	71,0	30	22,9	8	6,1	
Köy	106	75,2	32	22,7	3	2,1	$\chi^2_{(2)}=6,088; p<0,05$
Şehir	94	68,1	32	23,2	12	8,7	
Dua ederken							
10-17 yaş	50	82,0	8	13,1	3	4,9	
18-29 yaş	83	72,2	23	20,0	9	7,8	
30-39 yaş	34	89,5	3	7,9	1	2,6	$\chi^2_{(6)}=6,774; p>0,05$
40 yaş ve üstü	54	83,1	8	12,3	3	4,6	
Kadın	120	81,1	22	14,9	6	4,1	$\chi^2_{(2)}=1,699; p>0,05$
Erkek	101	77,1	20	15,3	10	7,6	
Köy	121	85,8	16	11,3	4	2,8	$\chi^2_{(2)}=8,345; p<0,05$
Şehir	100	72,5	26	18,8	12	8,7	
Mutluken							
10-17 yaş	27	44,3	27	44,3	7	11,5	
18-29 yaş	54	47,0	48	41,7	13	11,3	$\chi^2_{(6)}=7,572; p>0,05$
30-39 yaş	23	60,5	14	36,8	1	2,6	

40 yaş ve üstü	40	61,5	20	30,8	5	7,7	
Kadın	76	51,4	61	41,2	11	7,4	$\chi^2_{(2)}=1,580; p>0,05$
Erkek	68	51,9	48	36,6	15	11,5	
Köy	82	58,2	49	34,8	10	7,1	$\chi^2_{(2)}=5,541; p>0,05$
Şehir	62	44,9	60	43,5	16	11,6	
Sinirliyen							
10-17 yaş	24	39,3	23	37,7	14	23,0	
18-29 yaş	52	45,2	45	39,1	18	15,7	
30-39 yaş	17	45,2	16	42,1	5	13,2	$\chi^2_{(6)}=3,392; p>0,05$
40 yaş ve üstü	32	49,2	25	38,5	8	12,3	
Kadın	64	43,2	62	41,9	22	14,9	$\chi^2_{(2)}=1,127; p>0,05$
Erkek	61	46,6	47	35,9	23	17,6	
Köy	74	52,5	45	31,9	22	15,6	$\chi^2_{(2)}=7,535; p<0,05$
Şehir	51	37,0	64	46,4	23	16,7	
Rüya görürken							
10-17 yaş	24	39,3	21	34,4	16	26,2	
18-29 yaş	52	45,2	41	35,7	22	19,1	
30-39 yaş	21	55,3	15	39,5	2	5,3	$\chi^2_{(6)}=16,255; p<0,05$
40 yaş ve üstü	42	64,6	18	27,7	5	7,7	
Kadın	75	50,7	48	32,4	25	16,9	$\chi^2_{(2)}=0,402; p>0,05$
Erkek	64	48,9	47	35,9	20	15,3	
Köy	81	57,4	41	29,1	19	13,5	$\chi^2_{(2)}=6,642; p<0,05$
Şehir	58	42,0	54	39,1	26	18,8	
Düşünürken							
10-17 yaş	20	32,8	22	36,1	19	31,1	
18-29 yaş	51	44,3	44	38,3	20	17,4	
30-39 yaş	16	42,1	19	50,0	3	7,9	$\chi^2_{(6)}=16,820; p<0,05$
40 yaş ve üstü	38	58,5	19	29,2	8	12,3	
Kadın	66	44,6	54	36,5	28	18,9	$\chi^2_{(2)}=0,231; p>0,05$
Erkek	59	45,0	50	38,2	22	16,8	
Köy	72	51,1	46	32,4	23	16,3	$\chi^2_{(2)}=4,561; p>0,05$
Şehir	53	38,4	58	42,0	27	19,6	
Sayı sayarken							
10-17 yaş	20	32,8	25	41,0	16	26,2	
18-29 yaş	46	40,0	44	38,3	25	21,7	
30-39 yaş	12	31,6	20	52,6	6	15,8	$\chi^2_{(6)}=5,241; p>0,05$
40 yaş ve üstü	23	35,4	32	49,2	10	15,4	
Kadın	52	35,1	67	45,3	29	19,6	$\chi^2_{(2)}=0,469; p>0,05$
Erkek	49	37,4	54	41,2	28	21,4	
Köy	55	39,0	62	44,0	24	17,0	$\chi^2_{(2)}=0,265; p>0,05$
Şehir	46	33,3	59	42,8	33	23,9	

Tablo 14'te görüldüğü üzere işleve göre dil seçimlerine ait oranlar yaş değişkeni bağlamında ele alındığında 40 yaş ve üzerindeki katılımcıların duygusal işlevlerde, iç dil kullanımında ve sayı saymada diğer yaş gruplarından yüksek oranda sadece Türkçeyi seçtikleri belirlenmiştir. Yemin ve dua etme işlevlerinde ise Türkçe kullanımı her yaş grubunda %60'ın üzerinde olmakla birlikte beklenenin aksine genç kuşaklarda daha yüksektir. Ki-kare testi sonuçları incelenen işlevler açısından düşünme ve rüya görme dışında dil seçimi ile yaş değişkeni arasında anlamlı bir ilişki olmadığını göstermektedir ($p>0,05$). Düşünme ve rüya görme eylemlerine dönük dil seçimlerine ait ki-kare testi sonuçları yaş ile düşünürken seçilen dil arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir ($p<0,05$). Buna göre ileri yaştaki katılımcılar genç kuşaklara göre düşünürken Türkçeyi daha çok tercih etmektedir ($\chi^2_{(6)}=16,820$; $p<0,05$). Benzer şekilde katılımcıların yaşlarına bağlı olarak rüyalarını Türkçe görme oranları da artmaktadır ($\chi^2_{(6)}=1,255$; $p<0,05$).

Cinsiyete göre işlevsel dil seçimi oranları incelendiğinde kadınların erkeklere göre maneviyat ile ilişkili dua etmede daha yüksek oranda Türkçeyi tercih ettikleri belirlenmiştir. Bununla birlikte diğer işlevler için sadece Türkçeyi kullananların oranı kadın ve erkeklerde neredeyse aynıdır. Ki-kare testi sonucu da katılımcıların cinsiyetleri ile işleve göre dil seçimleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmadığını göstermektedir ($p>0,05$).

İşleve göre dil seçimlerinde katılımcıların yaşadıkları yerleşim yerinin yaş ve cinsiyet değişkenine göre daha etkili olduğu görülmektedir. İncelenen işlevlerin tamamında köyde yaşayan katılımcılar arasında sadece Türkçeyi seçenlerin oranı şehirde yaşayanlara göre daha yüksektir. Şehirde yaşayan katılımcılar özellikle duygusal işlevler ve düşünme eyleminde köydekilere göre daha yüksek oranda Türkçe ile birlikte diğer dilleri de tercih etmektedir. Ki-kare testi sonuçları yerleşim yeri değişkeni ile katılımcıların yemin etme, dua etme, sinirlenme ve rüya görme eylemlerindeki dil seçimleri arasında anlamlı bir ilişki olduğunu göstermektedir ($p<0,05$).

Ahıska Türklerinin işleve göre dil seçimlerine ilişkin sonuçları Yalınkılıç ve Yağmur'un (2014) Batı Trakya Türkleri ile gerçekleştirdikleri araştırmanın sonuçları ile karşılaştırıldığında Ahıska Türklerinin işleve göre dil seçimlerinde Batı Trakya Türklerinin gerisinde olduğu görülmektedir. Batı Trakya Türkleri arasında düşünme, rüya görme ve sayı sayma eylemlerinde sadece Türkçenin kullanımı %60'ın üzerindedir. Sadece Yunancayı seçenlerin oranı ise sayı saymadaki %0,7'lik oran dışında %0'dır. Bu bağlamda Ahıska Türklerinin durumunun Bulgaristan Türklerine yakın olduğu söylenebilir. Yalınkılıç (2013), Bulgaristan Türklerinde duygu dilinin ağırlıkla Türkçe olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bununla birlikte Bulgaristan Türklerinde rüyalarını Türkçe görenlere ait oran Ahıska Türklerinden yüksek, notlarını Türkçe alanların oranı ise Ahıska Türklerinden düşüktür. Dağdeviren Kırmızı'nın (2015) Gagauzlar ile ilgi ulaştığı sonuçlara göre ise Ahıska Türkleri işleve yönelik dil seçimlerinde Gagauzların önündedir. Gagauzlarda özellikle gençlerin ağırlıkla Rusçayı tercih ettiği ve Gagauzcanın kullanımının yaşlılar ile sınırlı kaldığı görülmektedir. Ahıska Türklerinde de yaş grupları arasında benzer bir durum söz konusu olsa da gençler arasında Rusçanın Türkçe ile birlikte kullanımı daha ağır basmaktadır. Benzer şekilde Yağmur (2016) da Avustralya, Almanya, Fransa ve Hollanda'da yaşayan Türklerde birinci kuşağın ikinci kuşağa göre Türkçenin seçiminde daha yüksek ortalamaya sahip olmasına rağmen iki kuşak arasında istatistiksel olarak anlamlı bir fark bulunmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Katılımcıların işleve göre gerçekleştirdikleri dil seçimlerine ait veriler aynı zamanda dil sürdürüm indeksine göre de incelenmiştir. Tablo 15'te dil sürdürüm indeksine göre Türkçenin sürdürüm gücüne ilişkin bilgiler yer almaktadır.

Tablo 15: İşleve Göre Dil Seçimlerinde Türkçeye Ait Dil Sürdürüm İndeksi Puanları

İşlev	İndeks Puanı
Yemin ederken	1,68
Dua ederken	1,73
Mutluyken	1,43
Sinirliyi	1,29
Rüya görürken	1,35
Düşünürken	1,28
Sayı sayarken	1,16

İşleve göre dil seçimlerine ilişkin dil sürdürümü indeks puanları incelendiğinde katılımcıların dua etmek (1,73) ve yemin etmek (1,66) için güçlü düzeyde ($1,66 \geq x \geq 2,00$) sürdürüme sahip oldukları söylenebilir. Bununla birlikte mutlu olmak (1,43), rüya görmek (1,35), sınırlanmak (1,29) ve düşünmek (1,28) eylemleri orta düzeyde ($1,28 \geq x \geq 1,65$) sürdürüm gücüne sahiptir. Sayı saymak (1,16) için ise hesaplanan indeks puanı düşük düzeyde ($0,00 \geq x \geq 1,27$) sürdürüm gücüne karşılık gelmektedir.

SONUÇ

Araştırmada Kazakistan'da yaşayan Ahıska Türkü katılımcıların repertuarlarında yer alan dilleri seçim ve kullanım durumları toplanan veriler üzerinden açıklanmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda Kazakistan'ın güney eyaletlerinde yaşayan 274 Ahıska Türkünün demografik durumları ve dil seçimlerine ilişkin nicel veriler toplanmıştır. Toplanan veriler frekans analizi ve ki-kare testi yapılarak analiz edilmiştir.

Katılımcıların dil repertuarı Türkçe, Rusça ve Kazakçadan oluşmakla birlikte Rusça dil yeterlikleri diğer iki dilden daha yüksektir. Rusçayı Türkçe izlemektedir. Özellikle Türkçe ve Rusça arasındaki yeterlik farkının Rusça lehine olması katılımcıların ikinci tip üretici iki dilli olduğunu göstermektedir. Türkçe katılımcıların en yetkin oldukları dil olmamasına rağmen %85,0 oranında ana dili olarak belirtilmiştir. Bu bulgu katılımcılar arasında ana dilinin yetkinlik ve kullanımdan çok kimlik ve ait olunan etnik grup bağlamında değerlendirildiğini göstermektedir. Katılımcıların ana dili ve kendilerini nitelendirdikleri kimlik bağlamında dil sürdürümleri incelendiğinde dil kaymasının düşük oranda gerçekleştiği Türkçenin sembolik de olsa katılımcılar için önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Dil öğrenme kaynakları incelendiğinde katılımcıların Türkçeyi ağırlıklı aile içinde öğrendikleri, televizyonun ise az bir oranda da olsa katkı sağladığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu durum Türkçenin öğrenilmesinde en temel kaynağın aile olduğunu ve diğer kaynakların Türkçe öğrenimini desteklemediğini göstermektedir.

Katılımcıların dil kullanım sıklıklarına bakıldığında Türkçeyi ve Rusçayı neredeyse eşit oranda kullandıkları görülse de kişi, ortam ve işlev bağlamında bu dengenin değiştiği söylenebilir. Kişiler bağlamında özellikle aile büyükleri ile Türkçe baskın bir iletişim diliyken arkadaş çevresinde Türkçe ile birlikte diğer diller de tercih edilmektedir. Benzer şekilde ortama göre dil seçiminde de ev dilinin yaş, cinsiyet ve yerleşim yeri gözetmeksizin Türkçe olduğu ancak evden uzaklaştıkça dil seçiminin Rusça lehine gerçekleştiği bulunmuştur. Özellikle genç katılımcıların ev dışında Rusçayı daha çok kullandıkları söylenebilir. İşleve göre dil seçiminde Türkçenin katılımcılar için bir duygu ve maneviyat dili olduğu bu işlevlere dönük eylemlerde Türkçenin seçildiği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak sayı saymak gibi sayısal işleve sahip eylemler için Rusçanın da Türkçe kadar tercih edildiği belirlenmiştir.

Bütün bu sonuçlar göstermektedir ki Kazakistan'daki Ahıska Türkleri çok az eğitim, medya ve kurumsal desteğe sahip olmalarına rağmen Türkçe ev ve aile çevresinde öncelikli iletişim dili olarak kullanılmaktadır. Ancak dil seçimleri değişkenler bağlamında incelendiğinde Rusçanın şehirde yaşayanlar, Kazakçanın ise genç kuşaklar arasında iletişim dili olarak tercih edildiği söylenebilir. Bu kapsamda Kazakistan'da yaşayan Ahıska Türklerinin Türkçeyi ev ve aile bireyleri dışında da kullanacakları iletişim ortamlarının sağlanması Türkçenin sürdürülmesi için önemlidir. Özellikle gençlerin Türkçe medya içerikleri, Türkçe yazılı materyallere ulaşması kolaylaştırılmalıdır. Ayrıca Kazakistan'daki diğer topluluklarda olduğu gibi Ahıska Türklerinin de ana dillerinde eğitim almaları için girişimlerde bulunmak yararlı olacaktır. Türkiye ve Kazakistan arasındaki kardeşliğe dayanan ilişkiler bu desteğin sağlanmasında yeterli zemine sahiptir.

EXTENDED ABSTRACT

In the research, the choice and use of the languages in the linguistic repertoire of Ahıska Turks, living in Kazakhstan, were sought to be explained and evaluated through the data collected. In this context, quantitative data on the demographic status and language choices were collected from 274 Ahıska Turks living in the southern provinces of Kazakhstan. Frequency analysis and chi-square tests were used to analyze the data. Although the linguistic repertoire of participants consisted of Turkish, Russian, and Kazakh languages, their Russian language proficiency was higher than that of the other two languages. Russian was followed by Turkish. Particularly, the proficiency difference between Turkish and Russian, in favor of Russian, showed that the participants were had two-second type generative languages and bilingual. Although Turkish was not the language participants were the most proficient in, 85.0% stated it as their mother tongue. This finding suggests that among the participants, the mother tongue is evaluated in terms of identity and ethnic group rather than proficiency and use. When the language continuity of the participants was examined in the context of the mother tongue and the identity they defined themselves, it was concluded that Turkish, that the language shift was low, was important for the participants, albeit symbolically. When the language learning resources were examined, it was concluded that the participants learned Turkish mainly in the family and that television contributed to it, albeit to a small extent. This showed that the main source of learning Turkish was family, and other sources did not support learning the Turkish language. When the frequency of language use of the participants is examined, it can be said that although they use Turkish and Russian almost equally, this balance changes in terms of person, environment, and function. In terms of individuals, Turkish is the dominant language of communication with family elders, while Turkish and other languages are preferred around friends. Similarly, it was found that the language of the house was Turkish regardless of age, gender, and settlement; yet, as they moved away from home, the choice of language was made in favor of the Russian language. It can be said that young participants, in particular, use Russian more outside the home. It was concluded that Turkish was the language of emotion and spirituality for the participants in the language selection according to the function, and Turkish was chosen in the actions related to these functions. However, it is determined that Russian is preferred as much as Turkish for actions having numerical functions such as counting numbers. All these results show that, although Ahıska Turks in Kazakhstan have received very little education, media, and institutional support, Turkish is used as the primary language of communication around home and family. However, Russian and Kazakh, in recent years, are preferred as the language of communication among younger generations and those living in the city, due to urbanization, means of communication, and centralization. This trend is expected to continue in the future.

KAYNAKÇA

- Altınkamuş, F. & Ağırdağ, O. (2014). Determinants of language use and attitudes among Turkish speakers in flanders: a focus on generational difference. *Bilig*, 70, 59-80.
- Appel, R. & Muysken, P. (1987). *Language contact and bilingualism*. London: Edward Arnold.
- Aydınçün, A. & Tüfekçioğlu, H. (2012). Avrasya'nın merkezinden dünyaya açılan ülke: Kazakistan. A. Aydınçün & Ç. Balım (ed.), *Bağımsızlıklarının Yirminci Yılında Orta Asya Cumhuriyetleri* içinde (s.53-131). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Bani-Shoraka, H. (2005). *Language choice and code-switching in the Azerbaijani community in Tehran*. Uppsala: Uppsala University.
- Beardsmore, H. B. (1986). *Bilingualism: basic principles*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Bosnalı, S. (2007). *İran Azerbaycan Türkçesi toplumdilbilimsel bir inceleme*. İstanbul: Kebikeç.
- Boucher-Yip, E. F. (2004). *Language maintenance and shift in one semai community in peninsular Malaysia* (Unpublished doctoral dissertation). University of Leicesters School of Education, Leicesters.
- Çolak Bostancı, G. (2014). Amerika'daki birinci ve ikinci kuşak Türklerin dil tercihleri, sürdürümleri, tutumları ve etnik dilsel canlılıkları. *Bilig*, 70, 105-130.
- Dabene, L. & Moore, D. (1995). Bilingual Speech of Migrant People. Lesley Milroy & Pieter Muysken (eds.), *In One Speaker, Two Languages* (pp. 17-44), Cambridge: Cambridge University.
- Dağdeviren Kırmızı, G. (2015). *Emotional and functional attitudes of native speakers towards Gagauz as an endangered language* (Yayımlanmamış doktora tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dave, B. (2007). *Kazakhstan, ethnicity, language and power*. New York: Routledge.
- Demiray, E. (2012). Anavatanlarından sekiz ülkeye dağıtılmış bir halk Ahıska Türkleri. *Turkish Studies*, 7(3), 877-885.
- Dervişeva, F. (2006). *Ahıska Türkleri sözlü kültür bağlamında* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Dweik, B. (2000). Linguistic and cultural maintenance among the chechens of Jordan. *Language, Culture and Curriculum*, 13(2), 184-196.
- Fasold, R. (1984). *The Sociolinguistics of Society*. Leicesters: Blackwell.
- Fishman, J. (1965). Who speaks what language to whom and when. *La Linguistique*, 2, 67-88.
- Fishman, J. (1972). *Advances in the sociobiology of language*. The Hague: Mouton.
- Fuller, E. (1982). *A Study of Navajo language maintenance and shift* (Unpublished doctoral dissertation). University of Pittsburgh Graduated Faculty, Pittsburgh.
- Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality*. Massachusetts: Harvard University.
- Gumperz, J. J. (1972). Introduction. John J. Gumperz & Dell Hymes (Eds.), *In Directions in Sociolinguistics* (pp. 1-26), New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Güzeloğlu, H. (2014). Kazakistan'ın sürgünde yaşayan Ahıska Türklerinin sosyal problemleri. Rasim Bayraktar (Ed.), *Uluslararası Ahıskalı Türklerin Hukuki ve Sosyal Sorunları Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 305-323), Ankara: Astana.
- Holmes, J. (2013). *An Introduction to sociolinguistics*. New York: Routledge.
- Hudyma, K. (2012). *Language maintenance and shift: case study of Ukrainian in Saskatchewan*, (Unpublished master's thesis). University of Saskatchewan College of Graduate Studies, Saskatoon.
- Karasar, N. (2006). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Yayınevi.
- Kasatkina, N. (2010). *Analysing language choice among Russian-speaking immigrants to the United States*, (Unpublished doctoral dissertation). University of Arizona Graduated College, Arizona.
- Komondouros, M. A. & McEntee, L. (2007). Language attitudes, shift and the ethnolinguistic vitality of the Greek Orthodox community in Istanbul. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 28(5), 365-384.
- Lee, T. S. (1999). *Sources of influence over Navajo adolescent language attitudes and language use* (Unpublished doctoral dissertation). Stanford University School of Education, Stanford.
- Lewis, M. P. (1995). Measuring K'iche' (Mayan) Language maintenance: a comprehensive methodology. *SIL Electronic Working Papers*, 6(1), 1-13.
- Özdemir, S. (2016). İskoçya'da yaşayan Türklerin dil kullanımları ve dil tercihlerinde bireysel etmenler. *Turkish Studies*, 11(4), 761-782.

- Rivera-Mills, S. V. (1998). *Language use proficiency and attitudes among Hispanics in a northern California community* (Unpublished Doctoral Dissertation). The University of New Mexico Institute of Romance Languages, Albuquerque.
- Savin, I. (2007). Successful integration but inadequate protection: The Meskhetian Turks in Kazakhstan. Tom Trier & Andrei Khanzin (Eds.), In *The Meskhetian Turks at a Crossroads* (pp. 43-79), Berlin: Lit Verlag.
- Suleymenova, E. (2011). *Yazıkovıe protsessı i politika*, Almatı: Kazak Universiteti.
- Thompson, R. (1971). *Language loyalty in Austin, Texas: A Study of a bilingual neighbourhood* (Unpublished doctoral dissertation). University of Texas Graduated School, Austin.
- Tishkov, A. (1997). *Ethnicity, nationalism and conflict in and after the Soviet Union: the mind aflame*, London: Sage.
- Üren, M. (2016). *Kimlik, çıkar ve jeopolitik ekseninde Ahıska Türkleri sorunu*, Ankara: Nobel.
- Yağmur, K. & Akıncı, M. A. (2003). Language use, choice, maintenance, and ethnolinguistic vitality of Turkish speakers in France: intergenerational differences. *International Journal of The Sociology of Language*, 164, 107-128.
- Yağmur, K. & Bayram Jacobs, D. (2015). Language maintenance and shift patterns of the Turkish speakers in the Netherlands. *Bilig*, 74, 259-286.
- Yağmur, K. (2016). *Intergenerational language use and acculturation of Turkish Speakers in four immigration contexts*, Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Yağmur, K. et al. (1999). Language attrition, language shift and ethnolinguistic vitality of Turkish in Australia. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 20(1), 51-69.
- Yalınkılıç, K. (2013). *Bulgaristan Kırcalı Türklerinin dil durumu- toplumdilbilimsel bir inceleme* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Yalınkılıç, K. & Yağmur, K. (2014). Batı Trakya Türklerinin anadillerine ve kültürlerine karşı tutumları. *Bilig*, 70, 283-308.
- Zeng, D. (1997). *Language maintenance and language shift among Chinese American young adults in the greater New York City area* (Unpublished doctoral dissertation). State University of New York Graduated School, New York.

ANKARA'NIN DİLBİLİMSEL MANZARASI: TİCARİ TABELALAR

LINGUISTIC LANDSCAPE OF ANKARA: COMMERCIAL SIGNBOARD

Emre ÇETİNKAYA*

Öz

Toplumdilbilimin alt araştırma alanlarından biri olan dilbilimsel manzara, kamusal alanı çevreleyen dillerin nicelik ve nitelik açısından nasıl bir görünüm sergilediğini incelemektedir. Literatürün ilk çalışmalarında, elde edilen veriler ışığında toplumda yaşayan ulusların ana dillerinin sokağa yansması yani dilbilimsel canlılığı araştırılmaktaydı. Bugün ise, çıktılardan elde edilen sonuçların göç, siyaset, ticaret gibi farklı ancak domino etkisiyle birbirine bağlı değişkenlere cevap verdiği anlaşılmıştır. Bu makale, dilbilimsel manzara çalışmalarını Türkiye'den seçilen örneklerle tanıtmayı ve Altındağ, Mamak ve Çankaya semtleri özelinde Ankara'nın dilbilimsel manzarasıyla ilgili genel bir görünüm sunmayı hedeflemektedir. Ancak çalışmanın sınırlılıkları gereği resmî kurum ve kuruluşların dili, araştırma bölümünün dışında tutulmuştur. Buradaki amaçlarımızdan biri de toplumun devlet politikalarından bağımsız olarak ticari tabelaları nasıl ve hangi koşullarda şekillendirdiğini sorgulamaktır.

Anahtar Kelimeler

Dilbilimsel Manzara, Dilsel Canlılık, Kamusal Alan, Tabela, Ankara

Abstract

The linguistic landscape, which is one of the sub-research fields of sociolinguistics, examines how the languages surrounding the public sphere display in terms of quantity and quality. In the initial studies of the literature, the data obtained were investigating the reflection of the native languages of the nations living in the society, that is, linguistic vitality. However, at this point, it has been understood that the results obtained from the outputs respond to variables that are different from each other, such as migration, policy, commerce but that affect each other with the domino effect. This article will introduce the work of the linguistic landscape with selected examples from Turkey and it aims to present a general view of the linguistic view of Ankara in the sample of Altındağ, Çankaya and Mamak districts. However, due to the limitations of the study, the language of official institutions and organizations was excluded from the research. One of our goals in this limitation is to question how and under what conditions the society shapes commercial signs, regardless of state policies.

Keywords

Linguistic Landscape, Etno-Linguistic Vitality, Public Sphere, Singboard, Ankara

* Arş. Gör. Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/Türkiye, emre.cetinkaya21356686@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-0097-537X Ankara TÜRKİYE

GİRİŞ

Türkiye’de kamusal alanları çevreleyen sokak isimleri, ticari tabelalar, duvar yazıları vb. işaretlerin dili, uzun süredir hem bilimsel hem de popüler araştırmalara konu olmaktadır. Bu araştırmaların odak noktasını, İngilizcenin küresel anlamdaki sembolik gücü ve bu güç karşısında Türkçenin konumu oluşturmaktadır (Sancak vd., 2008; Köktekin & Kara 2006). Görece daha az olmakla birlikte, Suriye ve Iraklı göçmenlerin ana dili Arapçanın görünürlüğü, bu bağlamda dil planlama politikaları, araştırmaların diğer bir boyutunu kapsamaktadır (Şahbaz & Sakar 2017). Ancak *dilbilimsel manzara* (linguistic landscape) çalışmaları kuramsal bir alana dönüşene kadar, bu araştırmalar sezgisel bir boyutta ilerlemekteydi. Dolayısıyla veriler ve sonuçlar genellikle “dilsel tutuculuk” çerçevesinde değerlendirilmekteydi. Sancak ve diğerleri, (2008) ve Tekin & Cantürk (2010) benzeri çalışmalarda, işaretlerin dili için kullanılan “dilsel kirlilik” ve “kültürel yozlaşma” ifadeleri, yukarıda bahsettiğimiz tutumun en açık göstergeleridir. Şüphesiz bireylerin ana diliyle ilgili konularda, bu tarzda bakış açısı sergilemesi anlaşılır bir durumdur. Ancak dillerin işaretlerde görülme oranı, dillerin öz dinamiklerinden bağımsız hareket etmektedir. Bu rekabet özünde kültürel, ekonomik ve sosyolojik etkenlerle ilişkilidir. Bu bağlamda toplumdilbilimin çalışma alanlarından biri olan dilbilimsel manzara, bu tartışmalar için teorik bir çerçeve sunmaktadır.

Bu çalışmada ilk olarak Ankara’nın semtlerinden seçmiş olduğumuz örneklerle dilbilimsel manzaranın tanıtılması ve Mamak, Çankaya, Altındağ semtleri özelinde, Ankara’nın dilbilimsel manzarasıyla ilgili genel bir görünüm sunulması hedeflenecektir. Ancak konunun ve bölgenin genişliği düşünülerek, çalışmanın korpusuna sadece ticari tabelalar dahil edilmiştir. Resmî kurum ve kuruluşların dili, teorik bölümde ele alınmakla birlikte, araştırma bölümünün sınırlılıkları dışında bırakılmıştır.

Yukarıda bahsettiğimiz üç semtin örneklem olarak seçilmesinin nedeni, birbirinden farklı sosyoekonomik yapılaraya sahip olmalarıdır. Altındağ, Suriye ve Iraklı göçmenlerin *gettolaşmasıyla* diğer iki semtten ayrılırken; Çankaya, ticaret merkezi olması ve bu durumun getirisi olarak da Batı dillerinin yoğun etkisi altında kalmasıyla farklı bir görünüm sergiler. Mamak ise yaklaşık 650 bin kişilik nüfusuyla Ankara’nın dilsel görüntüsüyle ilgili genel bir özet sunmaktadır.

Çalışma temelde iki araştırma sorusu üzerine kuruludur:

1. Ankara’nın dilbilimsel manzarasını hangi diller şekillendirmiştir ve bu dillerin birbirine oranla ticari tabelalardaki ağırlığı nedir?
2. İki ve çok dilli işaretler nitelik açısından nasıl bir görünüm sergiler?

Çalışmada, ticari tabelaların sınırlandırılması için literatürde bölgenin ortalama tutumunu yansıttığı düşünülen 200 işaretle yetinilmiştir. Bu işaretlerin hepsi, tarafımızca görülmüş ve kayıt altına alınmıştır. Ancak her semtte, işaretlerin elde edilmesinde farklı mesafeler arasında çalışılmıştır. Örneğin Çankaya’nın Kızılay mahallesinde yaklaşık 1 km’de ve 2 cadde-sokakta 200 işarete ulaşmak mümkünken bu sayı, Mamak’ta yaklaşık 5-6 km ve 5 cadde-sokak; Altındağ’da 8 km ve 6 cadde-sokağa çıkmıştır.

Tanımlanabilir işaretlerin sınıflandırmasında, bazı güçlüklerle de karşılaştığımızı belirtmeliyiz. Bunlardan en önemlisi tek bir dükkan ve/veya işletmede birden fazla tabelanın bulunmasıdır. Burada tercih ettiğimiz yöntem Cenoz & Gorter’e (2008) benzer şekilde, “tek işletme-tek işaret” yönünde olmuştur. Karşılaştığımız diğer bir sorun ise üç semtte, her zaman

aynı tarzda ve içerikte işletmelerin bulunmamasıdır. Çankaya'da bu tarz bir sorundan bahsetmek mümkün olmasa da, örneğin Mamak'ta eğitim; Altındağ'da giyim-kuşam işletmelerinin azlığı göze çarpmıştır. Burada homojen bir dağılımı sağlamak adına, diğer iki semtte eksikliğini hissettiğimiz işletmeleri Çankaya'da dışarıda tutmayı seçtik.

Çalışma tamamlandığında, Ankara'nın dilbilimsel manzarasına şekil veren koşullar bilimsel olarak sorgulanmış olacaktır. Türkiye'de İstanbul, Türk dünyasında ise Sovyetler sonrası Azerbaycan ve Kazakistan farklı çalışmalara konu olmuştur (sırasıyla bkz. Wendel, 2017; Shibliyev, 2014; Moore, 2014). Türk dünyası özelinde bu yöndeki araştırmaların ilerlemesi, Türk halklarının birleştirici ve ayrıştırıcı unsurları hakkında da önemli veriler ortaya çıkaracaktır.

ŞEHİR MERKEZLERİNİN NABZI: DİLBİLİMSEL MANZARA

Şehir merkezlerinde yürürken çevremizde ticari tabelalar, sokak isimleri, duvar yazıları vb. gibi bizi saran sayısız işaret bulunmaktadır. Ancak biz, çoğu zaman bu işaretlerin ya hiç farkına varmayız ya da ihtiyacımız doğrultusundaki az sayıda işarete odaklanırsak. Farkına varmadan her an maruz kaldığımız bu işaretler bütünü dilbilimsel manzara çalışmalarının araştırma malzemesini oluşturmaktadır.

Dilbilimsel manzara çalışmalarının malzemesi, yukarıda bahsettiğimiz işaretlerden meydana gelmektedir. Ancak ele alınan malzemenin işlenmesi ve girdilerden ortaya çıkacak sonuçlar birbirinden farklı bakış açıları içermektedir. Literatürün başlangıç çalışmalarından Landry & Bourish'e (1997) göre, dilbilimsel manzara çalışmaları, ilgili toplumda yaşayan ulusların adillerinin sokağa yansımaları yani nicelik ve nitelik olarak bu dillerin *etnolingüistik canlılığını* (etno-linguistic vitality) araştırmaktadır.

Nicelik açısından dilbilimsel canlılık kavramı, bireylerin ana dillerinin metropollere hangi oranda yansıdığıyla ilintilidir. Bu yönüyle dilbilimsel manzara, devletlerin dil planlama politikaları ve ilişki içerisindeki dillerinin karşılıklı etkileşimi hakkında bilimsel bir işlev üstlenmektedir. Nitelik açısından ise sokağa yansıyan dillerin hangi işaretlerde ne koşullarda kullanıldığıyla ilgili sembolik bir değer taşımaktadır. Nicelik ve nitelik açısından işaretlerin dilbilimsel manzaradaki konumuna güzel bir örnek olarak Hollanda'da yaşayan Türk azınlıkları ve Türkçenin durumu verilebilir. Hollanda'da Türkçe nicelik açısından oldukça kısıtlı bir kullanıma sahiptir. Hatta Türk marketleri dışında, metropollerde Türkçe işaretlere rastlamak mümkün değildir. Fakat Türk marketlerin camkanlarında ve giriş kapılarında bulunan "Helal" yazısı toplumsal bir birliğin simgesini oluşturmaktadır (Edelman, 2010, s. 16). Bilgisel ve sembolik değer açısından evrensel bir örnek de İngilizcenin dünya üzerindeki prestijli konumudur. Bugün Türkiye'de özel olarak da çalışmamızın konusunu oluşturan Ankara'da, anadili İngilizce olan herhangi bir topluluk bulunmamaktadır. Ancak İngilizce işaretler hem nicelik hem de nitelik açısından Türkçeye rekabet halindedir ve ticari tabelalarda İngilizcenin marka değerini arttırdığı kanısı yaygındır.

Dillerin dilbilimsel canlılığının politik, tarihsel, ekonomik vb. etkenlerden etkilenebildiğini belirten Giles ve diğerleri (1997, s. 308), bahsedilen bu uyarıcıların temelde üç ana başlıkta toplanabileceğini aktarır.

1. Statü değişkenleri: Ekonomik statü, sosyal statü, tarihsel statü ve dilsel statü
2. Demografi değişkenleri: Grup bölgesel dağılım faktörleri, grupların sayısal oranı (doğum ve ölüm oranları, evlilik, göç vb.)
3. Kurumsal destek değişkenleri: Bir dilin kitle iletişim araçları, eğitim, devlet hizmetleri, sanayi, din ve kültür gibi alanlarda resmî veya gayriresmî olarak desteklenmesi.

Burada üzerinde durulması gereken önemli konu, dilbilimsel canlılığın “neden” değil “sonuç” olmasıdır. Yani bir dilin işaretlerde görülme oranı doğrudan hedef alınan bir olgu olmaktan ziyade siyasi, sosyal ve ekonomik nedenlerin yansıması olarak algılanmalıdır. Türkiye’de de sıklıkla tartışma konusu olan İngilizcenin Türkçe üzerindeki etkisi bu bağlamda düşünülmeli ve çözüm önerileri getirilmelidir.

Dilbilimsel manzara çalışmalarındaki farklı bakış açılarına değinen Ben Rafael’e (2009, s. 40-41) göreyse, dilbilimsel canlılık konusu ilgili işaretlerden elde edilebilecek sonuçların çok küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Ona göre metropollerden elde edilebilecek veriler doğrudan ve dolaylı olarak birçok soruya yanıt vermektedir. Örneğin sosyal hareketler, güç ilişkileri ve siyasi değişimler doğrudan dilbilimsel manzaradan okunabilmektedir. Türkiye’de halk direnişiyle son bulan “15 Temmuz Darbe Girişimi” bu yönde bir örnek olarak verilebilir. Halk direnişinin başarılı olması sonucunda sokak isimleri ve anıtlarda “15 Temmuz Direnişi”ni hatırlatan işaretler yerini almıştır. Bu durum toplumsal hareketlerin dilbilimsel manzaraya hızlıca yansımasını göstermektedir.

Resim 1. 15 Temmuz sonrası Ankara’nın dilbilimsel manzarası

Ankara özelinde dilbilimsel manzaranın şekillenmesine verilebilecek bir başka örnek de mülteci ve göçmenler konusudur. Suriye ve Irak iç savaşından kaçarak Türkiye’ye sığınan mültecilerin ana dili çoğunlukla Arapçanın çeşitli varyantları/lehçeleridir. Doğal olarak da Arapça bugün Ankara sokaklarında ticari, sosyal ve siyasi sebeplerle yerini almıştır. Aslında turistik bölgelerde Arapça zaten kullanım alanına sahipti, fakat Resim 2.’de olduğu gibi hastanelerde ve Resim 3.’te görüldüğü gibi eczanelerde Arapça işaretlerin kullanılması yeni bir durumdur.

Resim 2. Hastanelerdeki Arapça İşaretler

Resim 3. Eczanelerdeki Arapça İşaretler

Resmî ve Gayriresmî İşaretler

Dilbilimsel manzarayı şekillendiren aktörler en temel anlamda resmî ve gayriresmî kişi ve kuruluşlar olarak ikiye ayrılmaktadır. Resmî kurum ve kuruluşlar devletlerin dil politikaları hakkında önemli bilgiler verirken; gayriresmî aktörler tarafından belirlenen işaretler toplumun doğal bakış açısını yansıtmaktadır. Literatürde sırasıyla, *yukarıdan-aşağıya* (top-down) ve *aşağıdan-yukarıya* (bottom-up) karşıtlığıyla da işlenen resmî ve gayriresmî işaretler (bk. Backhaus, 2006, s. 62), bütüncül olarak ele alındığında ilgili bölgenin dilbilimsel manzarasını tam olarak yansıtmaktadır. Scolon & Scolon'a (2003, s. 181) göre resmî işaretler temelde düzenleyici söylem, alt yapısal söylem, ticari söylem, uyarı söylemi olmak üzere dört sembolik işlevi taşımaktayken; gayriresmî işaretler bilgisel ve ticari söylem olmak üzere iki temel başlıkta toplanabilir.

Resmî işaretlerin otoritenin belirlemiş olduğu baskın kültürü temsil ettiğini belirten Ben-Rafael'e göre gayriresmî işaretler otoriteden bağımsız olarak ortaya çıkmaktadır ve dilbilimsel manzaranın daha özgür olan tarafını yansıtmaktadır (2009, s. 49). Bu çalışmada da özel olarak ticari tabelaların araştırma malzeme olarak seçilmesi, toplumun devlet politikalarından bağımsız olarak dilbilimsel manzarayı nasıl ve hangi şartlar altında şekillendirdiğini araştırmaktan kaynaklanmaktadır.

Bu bölümde son olarak bahsedilmesi gereken konulardan biri de gayriresmî işaretlerin her zaman otoriteden bağımsız olarak ortaya çıkmadığı gerçeğidir. Bu durumla ilgili önemli bir örnek Türk Dil Kurumunun yabancı isimlere sahip olan özel şirket ve işyerlerinin isimlerini Türkçeye değiştirmesi karşılığında bu kurumlara "onur ödülü" vermesi gösterilebilir. Fakat bu uygulamanın başarılı olduğunu söylemek güçtür. Çünkü ticari tabelalarda önemli olan anadili kaygısı değil müşterinin algısı ve marka değeridir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi dilbilimsel manzarada Türkçenin İngilizce ve diğer Batı dilleriyle rekabet edilmesi, dilbilimsel manzarayı oluşturan aktörlerden daha çok bu aktörleri yönlendiren dış koşullara bağlıdır.

İşaretlerin Niteliği

Şehir merkezlerinde tanımlanabilir işaretler tek bir dille oluşturulabilirdiği gibi birden fazla dili de hedef alabilmektedir. Bu tarz işaretlerin niteliği ve nasıl okunması gerektiği bazı karmaşık durumları ortaya çıkarmaktadır. Örneğin Resim 4.'de Türkçe sözcükler kullanılmasına rağmen sözcükler arasındaki sahiplik ilişkisi İngilizce ('S) takısıyla sağlanmıştır. Aslında konuşma dilinde Türkçe ve İngilizce dil ilişkileri bu boyuta taşınmamıştır. Türkçede her ne kadar teknolojiyle ilgili sözcükler İngilizce ve diğer Batı dillerinden kopyalanmış olsa da (kopyalama teorisi için bk. Johanson, 2007) morfolojik yapısında ilgili dillerden yapıları tercih etmemektedir. Ancak aşağıdaki örnekte olduğu gibi ticari tabelalarda stilistik kaygı, anlamın ve dil gerçeklerinin önüne geçebilmektedir. Bu tarz işaretlerin niteliksel değeri ve nasıl okunması gerektiği birbirinden farklı sorunları barındırmaktadır.

Resim 4. *Türkçe-İngilizce Örtüşük Dilli Ticari İşaret*

Birden fazla dilin kullanıldığı işaretleri dört ana başlıkta inceleyen Reh (2004), aynı metnin birden çok dille yazıldığı durumlar için *dublikasyon* "duplicating", metnin tek dille yazılıp belirli bölümlerinin farklı dillere aktarıldığı işaretler için *parçalı* "fragmentary" terimlerini kullanmaktadır. Ona göre bu iki işaret sistemi dışında *örtüşük* "overlapping" ve birbirini

tamamlayıcı “complementary” olmak üzere iki metin oluşturma yöntemi daha bulunmaktadır. İlgili bölümde çok dilli işaretlerin hepsi ele alınacak olmakla birlikte, yukarıda bahsettiğimiz gibi farklı bir dilin morfolojisinin veya seçilmiş bir dilbilgisi kategorisinin kullanıldığı işaret sistemi literatürde tartışılmış değildir. Bu yüzden, bahsedilen durum için en yakın gördüğümüz örtüşük işaretler terimi kullanılacaktır.

Literatürde, çok dilli işaretlerin niteliğiyle ilgili tartışılan konulardan biri de tanımlanabilir bir işarette, hangi dilin öncül ve önemli olduğudur. Bu yönüyle çok dilli işaretler göstergebilimsel bir değer taşımaktadır. Doğal olarak bu değer resmî işaretlerde, ülkenin ve/veya bölgenin *prestij diline* (lingua franca) pozitif yönde daha yakındır. Gayriresmî işaretlerde ise öne çıkarılmak istenen dil, farklı sebeplerle belirlenebilir. Örneğin Edelman’a göre Hollanda’da Flemenkçe-Türkçe işaretlerde, ilkinin büyük fontlarda ve belirgin yazılması, “göçmenlerin asimilasyonu”nda başarı kaydedildiği gibi mikro milliyetçi bir tutumun ürünüdür (2010, s. 22).

Huebner’e (2006) göre işaretlerde hangi dilin daha önemli olduğuna karar vermek kendi içerisinde sorunları ve değişkenleri olan bir durumdur. İlgili dillerin metnin hangi konumunda olduğu, yazıların rengi ve büyüklüğü, temel metindeki niceliksel büyüklüğü vb. gibi durumlar çok dilli işaretlerde önemli dili ön plana çıkarmaktadır

ARAŞTIRMA SONUÇLARI

İlk araştırma sorusunun cevapları için tablo 1. ve 2.’ye bakıldığında, Ankara’nın dilbilimsel manzarasının %71.5 oranında tek dilli işaretlerden oluştuğu görülmektedir. Çankaya genel ortalamaya en yakın ilçe konumundayken, Altındağ’da tek dilli Türkçe işaretler, diğer iki semte oranla daha düşüktür. Aslında İngilizce ve diğer Batı dillerinin konumu Mamak ve Altındağ’da neredeyse aynı görünümü sergilemektedir. Suriye ve Iraklı göçmenlerin Altındağ’da gettolaşması, tek dilli Türkçe işaretlerin görece diğer semtlerden az olmasına sebep olmaktadır.

Ankara’nın eğitim, ulaşım, alışveriş vb. konularında merkezi bir yük üstlenen Çankaya’da İngilizce tek dilli tabelaların diğer iki ilçeden fazla olması ilk görünüşte anlaşılır gelmektedir. Ancak, bu tabelaların büyük bir çoğunluğu doğrudan anadili İngilizce olan konuşurlara yönelik içeriklere sahip değildir. Bu yüzden İngilizce bölgede bilgisel değil stilistik bir işlev taşımaktadır.

Tablo 1. İşaretlerdeki dillerin sayısı

Dillerin Sayısı	Mamak	Çankaya	Altındağ
1	163 (%81.5)	152 (%76)	114 (%57)
2	37 (%18.5)	44 (%22)	85 (%42.5)
3	- (%0)	3 (%1.5)	1 (%0.5)
4 ve fazlası	- (%0)	1 (%0.5)	- (%0)

Tablo 2. İşaretleri oluşturan diller

Dil / Diller	Mamak	Çankaya	Altındağ
Türkçe	156	128	102
İngilizce / İng. - Türk.	6 / 34	23 / 44	6 / 41
Arapça / Arp. - Türk.	- / 3	- / 5	7 / 43
Fransızca / Fran. - Türk.	- / -	2 / 1	- / -
Tür. - Jap.	-	1	-
Tür. - Kat.	-	1	-
Tür. - Arp. - İng.	-	2	1
Tür. - Far. - İng.	-	1	-
Tür. - Uyg. - Çin. - İng.	-	1	-

Ankara'da, toplam işaretlerin yaklaşık %27.5'i iki dilli işaretlerden meydana gelmektedir. Tek dilli işaretlerin aksine, İngilizce genel ortalamada önemli bir yer tutmaktadır. Her üç ilçede de İngilizce-Türkçe iki dilli işaretler ağırlıktayken; Altındağ'da bu duruma ek olarak Arapça-Türkçe işaretler de görülmektedir.

Ankara'nın dilbilimsel manzarasında üç ve daha fazla dili hedef alan işaretler neredeyse yok denecek kadar azdır. Çankaya ve Altındağ'da bulunan Türkçe-Arapça-İngilizce üç tabela da eczanelere aittir. Elde ettiğimiz bilgilere göre bu üç dilli işaretler kısa bir süre öncesine kadar Türkçe-İngilizce olmak üzere iki dili kapsamaktaydı. Sağlık sektöründe Arapça işaretlerin yer almasının temel sebebinin Suriye ve Iraklı göçmenlerin sağlık hizmetlerinden ücretsiz faydalanabilmesi olduğunu düşünmekteyiz. Tek dört dilli işaretin bulunduğu Çankaya'daki "Uygur Sofrasında", hem yerel halka hem de turistlere hitap etmesi bakımından Türkçe ve İngilizce bilgisel bir işlev taşımaktadır. Bunun yanında Uygurca ve Çince kültürel bir temsil işlevi görmektedir.

İkinci araştırma sorusuna gelecek olursak, tablo 3.'den dillerin niceliksel öneminin en genel hatlarıyla *Türkçe>İngilizce>Arapça* yönünde olduğu görülmektedir. Ancak bu tablonun oluşmasında birbirinden farklı dinamikler olduğunu belirtmek gereklidir. Bu dinamiklerden ilki yerel belediyelerin almış olduğu tabelaların %75 oranında Türkçe olması zorunluluğudur. Bu uygulama özellikle Altındağ gibi Arapça işaretlerin yoğun olduğu ilçelerde uygulanmaktadır ve Arapça işaretlerin küçük fontlarda ve Türkçeye göre daha az görünür olmasına neden olmaktadır. Çankaya ve Mamak'taki yoğun Türkçe-İngilizce işaretlerde ise, ilkinin hem yüzdesel olarak hem de niteliksel olarak belirgin olması gibi bir zorunluluk bulunmamaktadır. Aslında Suriye ve Iraklı göçmenlerin bu bölgelere yoğun göçünden önce, İngilizcenin Türkçe üzerindeki etkisi, farklı boyutlarda tartışılmaktaydı. Görece yeni olan dilin sisteme eklenmesiyle birlikte bu tartışmalar çoğunlukla Arapçanın varlığı ve tehlikesi üzerine yönelmiştir.

Tablo 3. İşaretlerdeki dillerin öncüllüğü

	Mamak	Çankaya	Altındağ
T-İ (İlki odaklı / İkincisi odaklı / Eşit)	20 / 1 / 13	20 / 8 / 16	35 / 1 / 5
T-A (İlki odaklı / İkincisi odaklı / Eşit)	3 / - / -	5 / - / -	39 / 1 / 3
T-Diğer (İlki odaklı / İkincisi odaklı / Eşit)	- / - / -	1 / - / 2	- / - / -

İşaretlerin niteliğini belirleyen ikinci konu İngilizcenin stilistik bir işlev taşımasıdır. Bu yüzden Türkçe-İngilizce iki işaretler çoğunlukla dublikasyon ve parçalı metin türlerinden değil; örtüşük dilli tabelalardan oluşmaktadır. Bunun sonucu olarak da her iki dile de eşit payda ve önem ayrılabilir. Örnek olarak *Crazy Kuaför*, *Champion Bilardo*, *Modies Giyim* gibi örtüşük dilli tabelalarda doğal olarak Türkçe ve İngilizce aynı odakla tabelalarda yer almaktadır.

Tablo 4. Çok dilli işaretlerin niteliksel görünümü

	Mamak	Çankaya	Altındağ
Dublikasyon	4	9	44
Parçalı	3	7	15
Örtüşük	29	36	26
Tamamlayıcı	1	4	-

Ticari tabelalarda bilgisel bir işleve sahip olan Arapça, çoğunlukla dublikasyon ve parçalı metin görünümünde olduğu için, Türkçe metinlerin altında ve küçük fontlarda yazılmaktadır. Zaten buradaki çeviri türlerinin tamamı Türkçeden Arapçaya yapıldığı için bu beklenebilir bir durumdur.

SONUÇ

Bu çalışmada, dilbilimsel manzara araştırmalarının kuramsal alt yapısı Ankara'dan seçilen örneklerle tanıtılmıştır. Ek olarak Mamak, Çankaya ve Altındağ semtleri özelinde Ankara'nın dilbilimsel manzarasıyla ilgili genel bir görünüm sunulmuştur. Bu görünümünden bir sonuç çıkaracak olursak, Ankara'nın kamusal alanlarında farklı coğrafya ve kültürlere ait dillerin bulunduğunu söyleyebiliriz. Ancak sistem içerisindeki aktif dillerden sadece Türkçe, Arapça ve İngilizce baskın bir rol oynamaktadır. Diğer diller nicelik açısından kısıtlı bir etki alanına sahiptir.

Nicelik açısından Ankara'nın dilbilimsel manzarasındaki baskın konumdaki diller nitelik açısından birbirinden farklı görünüm sergilemektedir. Özellikle iki ve çok dilli işaretlerden anlaşılacağı üzere, Türkçe ve İngilizce ön plana çıkarılmak istenirken; Arapça belirli bilgisel işlevleri yerine getirmektedir. Bu durumun oluşmasındaki en önemli etken, Arapça işaretlerin yoğun bulunduğu bölgelerde, yerel belediyelerin almış olduğu ticari tabelaların %75 oranında Türkçe olması kararıdır.

Şüphesiz Ankara'nın farklı semtlerinde farklı sonuçlarla karşılaşmak mümkündür. Çalışmada, bu yönüyle giriş niteliğinde bir yöntem denemesi uygulanmıştır. Ayrıca zaman içinde değişen kültürel ve sosyolojik ilişkiler, siyasi tutum, göç gibi konular dilbilimsel manzaranın farklı yönlerine evrilmesine neden olabilmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

The linguistic landscape, which is one of the sub-research fields of sociolinguistics, examines how the signs surrounding the public sphere display in terms of quantity and quality. Before the linguistic landscape turned into a theoretical field, research was conducted on the signs we mentioned above. However, these studies generally focused on the global power of English and the position of local languages against this power. In addition, another common feature of these studies was methodological deficiency. Along with linguistic landscape studies, a theoretical perspective on the language of public sphere, which has been the subject of research and discussion for a long time, has been developed.

Actors shaping the linguistic landscape are divided into two as official and informal institutions in the most general sense. The language of the signs in official institutions has an informational function regarding the language planning policy of the states. The language of informal signs reflects the natural perspective of society. In this study, the main reason why commercial signs are chosen as research materials is questioning how individuals shape the linguistic landscape regardless of state policies.

In the study, Mamak, Çankaya and Altındağ districts of Ankara were selected as research areas. These three districts have different socio-economic structures. Altındağ is separated from the other two districts with the ghettoization of Syrian and Iraqi immigrants. Since Çankaya is a trade center, it displays a different view from the others. Mamak provides important information about Ankara's middle-income population.

Many world languages are active in the linguistic landscape of Ankara. However, Turkish, English and Arabic are dominant in these languages. Turkish is naturally the most powerful language in the linguistic landscape of Ankara. English displays an important appearance especially for commercial and stylistic reasons. Arabic is mostly used in signs for immigrants.

Another issue that linguistic landscape studies take into consideration is which of the languages in bilingual and multilingual signs are preliminary and important. In this respect, signs have a semiotic value. In the bilingual and multilingual signs of Ankara, Turkish and English are usually placed with the same importance. In Turkish-Arabic and English-Arabic signs, Arabic is generally secondary to other languages..

KAYNAKÇA

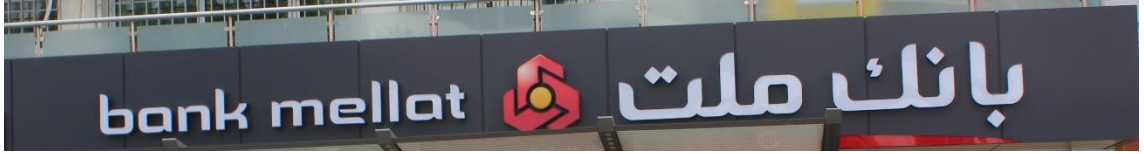
- Backhaus, P. (2006). Multilingualism in Tokyo: A look into the linguistic landscape. *International Journal of Multilingualism*, 3(1), 52-66.
- Ben-Rafael, E. (2009). A sociological approach to the study of linguistic landscapes, Elana Shohamy & Durk Gorter (Ed.), *Linguistic landscape: Expanding the scenery*, içinde (40-54). New York, NY & London: Routledge.
- Cenoz, J. & Gorter D. (2006). Linguistic landscape and minority languages. *International Journal of Multilingualism*, 3(1), 67-80.
- Edelman, L. (2010). *Linguistic landscapes in the Netherlands: A Study of multilingualism in Amsterdam and Friesland*. The Netherlands: LOT.
- Giles, H., Richard Y. Bourhis & Donald M. Taylor (1977). Towards a theory of language in ethnic group relations. Howard Giles (ed.), *Language, ethnicity and intergroup relations*, içinde (307-348), London: Academic Press.
- Huebner, T. (2006). Bangkok's linguistic landscapes: Environmental print, codemixing and language change. *International Journal of Multilingualism*, 3(1), 31-51.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkilenler*. (N. Demir, Çev.). Ankara: TDK.
- Köktekin F. & Kara F. (2006). Erzurumda iş yeri adlarında dil kirliliği. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 542, 129-138.
- Landry, R. & R. Y. Bourhis (1997). Linguistic landscape and ethnolinguistic vitality: An empirical study. *Journal of Language and Social Psychology*, 16(1), 23-49.
- Moore, I. (2014). Negotiating public space: The Post-Soviet linguistic landscape in Kazakhstan. *International Journal of Communication and Linguistics Studies*, 1 (4), 1-21.
- Reh, M. (2004). Multilingual writing: A reader-oriented typology - with examples from Lira municipality (Uganda). *International Journal of the Sociology of Language*, 170, 1-41.
- Sancak, Şenol vd. (2008). Dil ve kültür yozlaşmasında Giresun örnekleme. *Karadeniz Araştırmaları*, 16, 101-111.
- Scollon, R. & Scollon, S. (2003). *Discourses in place: language in the material world*. London & New York, NY: Routledge.
- Shibilyev, J. (2014). Linguistic landscape approach to language visibility in post-Soviet Baku. *Bilig*, 71, 205-232.
- Şahbaz, N. K. & Sakar, C. (2017). Suriyeli mültecilerle değişen iş yeri tabelalarının dilsel kullanımlar açısından incelenmesi: Mezitli ilçesi örneği. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, (5)3, 472-484.
- Tekin, F. & Cantürk, S. (2018). Dil kirliliği bağlamında Giresun (merkez) iş yeri isimleri üzerine bir araştırma. *International Journal of Social Science*, 72, 157-172.
- Wendel, John N. (2017, 6-8 February). Istanbul's linguistic landscapes: sociolinguistic profiles of four Istanbul neighborhoods. *Proceedings of INTCESS 2017 4th International Conference on Education and Social Sciences*, Istanbul.

EKLER

Ek 1. Türkçe-İngilizce iki dilli (tamamlayıcı) tabela

Ek 2. Farsça-İngilizce iki dilli (dublikasyon) tabela

Ek 3. Tanımlanamayan tabela (La'dess: Türkçe "lades" sözcüğünün stilistik dönüştürümü)

Ek 4. Fransızca-Türkçe iki dilli (tamamlayıcı) tabela

Ek 5. Tek dilli Arapça tabela

TÜRKÇE SÖZLÜK'TEKİ TÜRKÇE KÖKENLİ KUŞ ADLARININ AD BİLİMİ AÇISINDAN İNCELENMESİ ANALYSIS OF TURKISH BIRD NAMES IN THE TURKISH DICTIONARY IN TERMS OF ONOMASTICS

Gizem KORKUT*

Öz

Bu çalışmada; Türkçenin kuş adlandırmasında kullanılan ölçütleri ortaya koyabilmek ve kavram oluştururken kullandığı yöntemleri incelemek hedeflenmiştir. Türk Dil Kurumunun 2019'da on birinci baskı olarak yayımlanmış olduğu Türkçe Sözlük'te yer alan kuş adları tespit edilmiş ve daha sonra adlandırma yöntemlerine göre kuşların; beslenmesi, fiziksel özelliği, çağrılma sesi, davranışı, rengi, yaşam alanı, başka bir hayvana benzemesi ve bir sebebe bağlı olmamasına göre olmak üzere sekiz başlık altında Türkçe kökenli kuş adları tasnif edilmiştir. Tespit edilen kuş adları, hem görünüş hem de işitsel açıdan incelenmiştir. Çalışmada; Türkçe kökenli ve Türkçe kökenli olmayan kuş adları ayırımına gidilmiş ve inceleme kısmında Türkçe kökenli kuş adları ele alınmıştır. Türkçe Sözlük'teki kuş söz varlığını tam olarak yansıtmak adına çalışmada Türkçe kökenli olmayan kuş adları da listelenmiştir. Çalışmanın sonuç kısmında; kuş adlandırmasında kullanılan en yaygın adlandırma yöntemlerinden, söz dizimsel açıdan en çok kullanılan adlandırma yöntemlerinden ve köken bilgisi açısından kuş adlarının köken olarak en çok yer aldığı dillerden bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler

Türk dili, ad bilimi, Türkçe Sözlük, kuşlar, kuş adları

Abstract

In this study; it is aimed to reveal the criteria used in bird naming in Turkish and to examine the methods used in creating concepts. The names of the birds in the Türkçe Sözlük, which was published by the Turkish Language Association in 2019 as the eleventh edition, were determined and later, according to the naming methods; Bird names of Turkish origin were classified under eight headings according to their nutrition, physical characteristics, calling sound, behavior, color, habitat, resemblance to another animal, hunting and not depending on a reason. Identified bird names were examined both in appearance and aural. In the study, Turkish and non-Turkish-origin bird names were distinguished and Turkish-origin bird names were examined in the study. In order to reflect the bird vocabulary in the Türkçe Sözlük fully, the bird names that are not of Turkish origin are also listed in the study. In the conclusion of the study; the most common naming methods used in bird naming, the most used naming methods in terms of syntax and the languages in which bird names are mostly used in terms of etymology were mentioned.

Keywords

Turkish language, onomastics, Turkish Dictionary, birds, bird names

* Arş. Gör., Munzur Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, gizemkorkut@munzur.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3408-2545 Tunceli TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 04.05.2020
Kabul Tarihi: 01.12.2020

GİRİŞ

Ad bilimi çalışmaları, bir dilin kavram dünyasını aydınlatır ve adlandırmada hangi yolların kullanıldığının tespit edilmesini sağlar. Türkiye’de ad bilim çalışmalarının genellikle 20. yüzyılın sonlarına doğru hız kazandığını söyleyebiliriz. Çalışmalara bakıldığında; büyük bir çoğunluğunun *yer adları* üzerine olduğu tespit edilmiştir. Yer adlarının disiplinlerarası bir boyutunun olması ve tarihe de kaynaklık etmesi açısından üzerinde daha çok ilgi çektiği düşünülebilir. Gerek dilbilgisi terimleri sözlüklerinde gerekse araştırmacılar bireysel olarak kendi kitaplarında ad bilimi terimi üzerine farklı tanımlar yapılmıştır. Vardar ad bilimini; gösterilenden ya da bahsedilen kavramdan yola çıkarak anlatımı, gösterilenin bağlandığı gösterenleri anlambilimsel olarak inceleyen araştırma biçimi olarak tanımlamıştır (2007, s. 12). Kamile İmer vd. ad bilimini; yer adı bilimi, kişi adları bilimi, su adı bilimi ve dağ adı bilimi olarak dört başlık altında sınıflandırarak tanımlamıştır (2011, s. 12). Zeynep Korkmaz ad bilimini, özel adların kökenine, tarihî gelişimine, dil ve kültür ilişkisi açısından ele alan bilim dalı olarak tanımlamış ve ad biliminin yer adları, kişi adları, coğrafi adlar gibi kavram alanlarını incelemesinden kaynaklı alt dalları olduğunu belirtmiştir (2017, s. 64). Bunun yanı sıra ad biliminin; sözcükleri ve sözcüklerin kavram ilişkilerini inceleyen bir bilim dalı olduğunu geniş anlam olarak belirtmiştir (2017, s. 65). Türk ad bilimini müstakil bir bilim dalı olarak kavramsal açıdan ele alan ve alanyazındaki yerini inceleyen *Türk Ad Bilimi I Giriş* kitabı Prof. Dr. Saim Sakaoğlu tarafından hazırlanmıştır. Sakaoğlu ad bilimini; canlıların, nesnelere ve kavramların olmak üzere etrafımızda görüp ve algıladığımız şeylerin adlandırılmasıyla ilgilenen bilimin adı olarak vermiştir (2000, s. 9). Doğan Aksan ad biliminin; geniş ad bilim ve özel adların üzerinde duran ad bilim olmak üzere iki madde şeklinde açıklamıştır. İlk maddede; ad biliminin anlambilimle olan yakın ilişkisinden ve yöntem bakımından ayrıldıklarından bahsetmiştir ve ad biliminin sözcük-kavram ilişkisine önem vererek bu ilişkinin sözcük üzerine nasıl görüldüğünü ve adlandırmada oynayan rolleri inceleyen bilim dalı olarak tanımlamıştır (Aksan, 2015a, s. 32). İkinci maddede ise; dillerdeki özel adlarla ilgilenen ve bu özel adları köken, tarihsel gelişimini, dil ve kültür ilişkisi bakımından inceleyen bilim olarak tanımlamıştır (Aksan, 2015a, s. 32). Bu tanımlardan yola çıkılarak ad bilimi için; nesne ve kavramlar arasındaki ilişkiyi temel alarak, adlandırmasında kullanılan ölçütleri ve adlandırmada kullanılan yöntemleri tespit eden bilim dalı olarak tanımlayabiliriz.

Dil, doğada gördüğü varlıkları kendince anlar kimi zaman da başka varlıklar üzerinden benzeterek açıklar. Doğadaki adlandırmalar varlık ve olayların insan zihnindeki tasarımları ve görüntüsüyle ilişkilidir (Aksan, 2017, s. 40). Bu kavramlar farklı benzetme ve aktarmalardan geçerek her dilde farklı şekilde karşılık bulmaktadır. Dil konuşurları kendi bakış açısıyla çevrelerini algıladığından dolayı; dilde konuşurların maddi ve manevi kültürüne, dünyaya algıya biçimlerinden ipuçları bulabiliriz. Toplumların hayata bakış açısı farklı olduğu için her birinin adlandırma geleneği farklı olup kendilerine özgü izler barındırmaktadır. Tespit edilen kuş adlarında *mavi* yerine *gök* sözcüğünün kullanılmasını buna örnek gösterebiliriz. Eski Türklerin renk adı olarak *gök* sözcüğünü kullanması eskicilik ve yaygınlık bakımından adlandırmada *mavi* sözcüğünden daha yaygın kullanılmasına yol açmıştır. Bu sebeple insanlar, bildikleri ve günlük yaşamlarında daha çok kullandıkları sözcükleri adlandırmada seçme eğilimindedir. Nesnelere toplumlardaki ilk bakıştaki göze çarpan özelliğinin farklı olması sebebiyle vurgulanan özellikler değişkenlik gösterebilir. Farklı anlatım yollarından geçilerek farklı benzetme ve aktarmalarla sözcüğün adlandırılma süreci tamamlanır.

Çalışmanın ana temasını oluşturan kuş adlarına bakacak olursak; Türkçede genellikle çalışmaların sözcükbilim üzerinden söz varlığı ekseninde yapıldığı tespit edilmiştir. Çalışmanın ana kavramı kuşlar olduğu için yalnızca kuş üzerine yapılmış müstakil çalışmalardan bahsedilecektir. Ad bilimi açısından Şerif Ali Bozkaplan'ın 1987'de *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*'de yayımlanmış olan "Türkiye Türkçesi Ağzlarındaki Kuş Adlarının Sistematiği" başlıklı çalışmadan söz edebiliriz. Bu çalışmada; öncelikle seçilen bazı kuş efsanelerine yer verilmiş, sözcüklerin türetim morfolojisine bakılmış, söz dizimsel olarak incelenmiş ve kuş adları sıralanmıştır. Söz varlığı açısından kuş adlarını inceleyen yayınlar arasında; Emine Gürsoy Naskali'nin 1994 yılında E. Denison Ross'tan çevirisini yaptığı "Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü" kitabı, Eda Bindaş'ın 2016 yılında hazırlanmış olduğu "Karaçay Malkar Türkçesinde Hayvan (Kuş) İsimleri ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırılması" başlıklı yüksek lisans tezi, Adem Aydemir'in "Kutadgu Bilig ve Divanü Lügati't Türk'te Kuşlar", Gökmen Mor'un "Divanü Lügati't Türk'te Kuş Adları Üzerine Bir İnceleme", Serkan Küçük'ün "Eski Türkçede Kuş İsimleri", Mustafa Samet Kumanlı ve Arda Karadavut'un "Memlük Kıpçak Türkçesi Sözlüklerinde Kuş Adları", Osman Yıldız'ın "Mahtumkulu'nun Dilinde Kuş Adları" çalışmaları verilebilir. L. Sami Akalın "Türk Folklorunda Kuşlar", Mustafa Sever'in "Türk Mitolojisinde Kuşlar" makalesi, Emine Gürsoy Naskali ve Ayşe Şeker'in editörlüğünü üstlendiği "Kuş Kitabı", Halil Ersoylu'nun "Türk Kültüründe Kuşlar" kitabı kuşların daha çok efsanevi ve mitolojik unsurlardan bahseden çalışmalardır.

Çalışmanın ana bölümünde kuşlar; beslenmesine, fiziksel özelliğine, çağırılma sesine, davranış özelliğine, yaşam alanına, başka bir hayvana benzemesi yönüne ve bir sebebe bağlı olmamasına göre listelenmiştir. Tespit edilen Türkçe kökenli kuş adları, www.trakus.org sitesinden hem görsel olarak hem de işitsel olarak incelenerek sekiz başlık altında tasnif edilmiştir. Tasnifi Türkçe sözcükler üzerinden gerçekleştirdiğimiz için ödünç sözcüklere çalışmanın bu bölümünde yer verilmemiştir. Ancak çalışmamızdan ödünç söz varlığı tamamen çıkarmak Türkçe Sözlük'teki kuş adlarını yansıtmamızda eksikliğe neden olacağı için onları son bölümde listelemekte yetinilmiştir.

1. Türkçe Sözlük'teki Türkçe Kökenli Kuş Adlarının Ad Bilimi Açısından İncelenmesi

1.1. Adını Beslenme Özellikleri Göre Alan Kuşlar

Beslenme türüne göre adını alan kuşlar; *bitki* ve *hayvan* ile beslenme olarak iki başlık altında listelenmiştir. Bu incelemeye göre hayvanlarla beslenmesinden kaynaklı verilen adların daha çoğunlukta olduğu tespit edilmiştir.

1.1.1. Adını Bitki İle Beslenmesinden Alan Kuşlar

Bu başlık altındaki kuşlar adını; beslendiği tarım bitkilerine, ağaç tohumlarına göre almıştır. Kuşlar bu beslenmeyi gerçekleştirirken ardıç ağacı gibi ağaçların türemesine yardımcı olurken tahıllara ise zarar vermektedir. Ancak bu ayırım, adlandırma yapılırken kullanılmamış olup adlandırmada yalnızca kuşların beslendiği bitkilerin adına yer verilmiştir.

ardıç kuşu: [Tü.+Tü.] Karatavuk familyasından, Avrupa ve Asya ormanlarında yaşayan, kahverengi sırtlı, beyaz karınlı, siyah kuyruklu bir tür kuş (TS, 2019, s. 147).

arpacı kumrusu: [Tü.+Fars.] Yerli bir tahtalı güvercin türü (TS, 2019, s. 156).

buğday biti: [Tü.+Tü.] Yarım kanatlılar familyasından, yeşil vücutlu ve siyah başlı, ekinlere zarar veren bir kuş (TS, 2019, s. 404).

ekin kargası: [Tü.+Tü.] Kara ve erguvani, parlak tüyleri olan parıltılı bir karga türü (TS,

2019, s. 766).

1.1.2. Adını Hayvan İle Beslenmesinden Alan Kuşlar

Bu başlık altındaki kuşların *arı*, *balık*, *çekirge*, *karınca*, *örümcek* gibi türdeki hayvanları yemesinden kaynaklı ad verildiği tespit edilmiştir.

arı kuşu: [Tü.+Tü.] Arı kuşu familyasından; Güney Avrupa, Kuzey Afrika, Orta Asya'da ağaçların çok bulunmadığı ve genellikle açık arazilerde yaşayan, sırtı sarı, karnı maviye çalan yeşil renkte olan bir tür kuş (TS, 2019, s. 149).

balık kartalı: [Tü.+Tü.] Su kıyılarında, yaşamını balık yiyerek sürdüren, beyaz ve kahverengi çizgili kartal familyasına ait yırtıcı bir kuş; deniz tavşancılı (TS, 2019, s. 245).

balıkçıl: [Tü.+Tü.] Uzun bacaklılar familyasından, uzun boyna ve gagaya sahip, su kıyılarında yaşayan, balıkla beslenen büyük bir kuş türü (TS, 2019, s. 244).

balıkçın: [Tü.] Perde ayaklılardan, gagası uzun, kuyruğu çatalı ve uzun, deniz kıyılarında yaşayan bir kuş cinsi, deniz kırlangıcı (TS, 2019, s. 244).

çekirge kuşu: [Tü.+Tü.] Diğer bir adı sığırcık olan kuş (TS, 2019, s. 513).

çekirge ötleğeni: [Tü.+Tü.] Orta Asya ve Avrupa'nın iç kısımlarında yaşayan ötücü bir kuş türü (TS, 2019, s. 513).

karıncakuşu: [Tü.+Tü.] bk. karıncayiyen (TS, 2019, s. 1330).

karıncayiyen: [Tü.+Tü.] Karıncayla beslenen ve Avustralya'da yaşayan bir tür memeli karıncakuşu (TS, 2019, s. 1330).

leş kargası: [Fars.+Tü.] Avrupa ve Asya'daki ormanlarda, kırlarda ve bahçelerde yaşayan, başı kara ve vücudu kül rengi olan karga familyasından bir kuş (TS, 2019, s. 1583).

leşçil akbaba: [Fars.+Tü.] Beyaza çalan tüyleri ve kanadının uçlarının siyah olmasıyla bilinen başı çıplak küçük bir akbaba türü (TS, 2019, s. 1583).

örümcek kuşu: [Tü.+Tü.] Örümcek kuşu familyasından, boyu orta, koyu kül rengi tüyleri olan, bazısından siyah, beyaz, pembe veya koyu kırmızı benekler bulunan ötücü kuş (TS, 2019, s. 1861).

1. 2. Fiziksel Özelliklerine Göre Adlandırılmış Kuş Adları

Adını fiziksel özelliklerinden alan kuşlar; *baş*, *gaga*, *kuyruk*, *gövdesine* ve *tüyüne* göre olmak üzere beş başlık altınca incelenmiştir. Sıralama yapılırken kuşun baş kısmından kuyruk kısmına doğru bir sıralama tercih edilmiştir.

1. 2.1. Baş Özelliğine Göre Kuş Adlandırmaları

Kuşun başının büyüklüğüne, başının üzerindeki çıkıntılı tüye veya hiç tüy olmamasına göre adlandırmalar yapılmıştır. Yapılan adlandırmalarda en çok kuşun başında tüy olup olmaması kullanılmıştır.

ibibik: [Tü.] Çavuş kuşu (TS, 2019, s. 1137).

kelaynak: [Fars.+?] Leylekgillerden, yeryüzünde sadece Şanlıurfa Birecik'teki Fırat vadisini çeviren kayalarda yaşayan, tüysüz başlı, gagası uzun bir kuş (TS, 2019, s. 1380).

kocabaş: [Tü.+Tü.] İspinozgillerden, uzunluğu yaklaşık 18 santimetre olan, kahverengi sırtlı ve pembe karnınlı bir kuş türü, flurcun (TS, 2019, s. 1454).

¹ Talat Tekin, *arı* sözcüğünü *hāri olarak tasarladığı bir köke götürmüştür (1995, s. 173).

tepeli akbaba: [Tü.+Tü.] Çoğunlukla Güney Amerika'daki sazlık göllerde yaşayan, tüyleri siyah ve beyaz olmak üzere iki renkli, uzun boylu, başında ve boynunda tüy olmayıp çıplak olan ve erkek cinsinde kafasının üzerinde koyu kırmızı bir tepelik olan yırtıcı bir kuş türü, kondor (TS, 2019, s. 2325).

tepeli bülbül: [Tü.+Fars.] Kafasının üst kısmında tüy olan bir bülbül türü (TS, 2019, s. 2525).

tepeli deve kuşu: [Tü.+Tü.+Tü.] Uçma yetisi olmayan, çoğunlukla Yeni Gine ve Avustralya'da yaşamını sürdüren bir deve kuşu türü (TS, 2019, s. 2325).

tepeli horoz: [Tü.+Fars.] İbîği yüksek ve büyük olan dövüşçü bir horoz (TS, 2019, s. 2325).

tepeli patka: [Tü.+?] Genellikle Orta Anadolu'da yaşamını sürdüren dalıcı bir ördek türü (TS, 2019, s. 2325).

tepeli tarla kuşu: [Tü.+Tü.+Tü.] Tepeli, kuyruğu uzun ve atın dışkıları arasında beslenerek yaşamını sürdüren tarla kuşu, tepeli toygar (TS, 2019, s. 2325).

tepeli tavuk: [Tü.+Tü.] Tepeli tavuk familyasından olan, genellikle Güney Amerika'da yaşamını sürdüren, ağaçlara tırmanabilme yeteneği olan bir tavuk türü (TS, 2019, s. 2325).

tepeli toygar: [Tü.+Tü.] Tepesi olan ve kuyruğu uzun bir tür kuş (TS, 2019, s. 2325).

1.2.2. Gaga Yapısına Göre Kuş Adlandırmaları

Gaga yapısına bakılarak; kaşık, kılıç, süzgeç gibi nesnelere benzetilerek kuşlar adlandırılmıştır. Gaganın uzun, ucunun yassı ve yayvan görünüşte olmasından dolayı kaşığa benzetilmiş ve kuşa *kaşıkçı kuşu* adını kazandırmıştır. Gagasının ince uzun ve sivri oluşundan dolayı *kılıç kuşu* adı verilmiştir.

kaşıkçı kuşu: [Tü.+Tü.] bk. pelikan (TS, 2019, s. 1346).

kılıç gagalı: [Tü.+Tü.] Yağmur kuşu familyasından olan, gagası çok ince ve uzun olan, tüyleri beyaz ve kanatları siyah kuş türü (TS, 2019, s. 1408).

1.2.3. Gövde Niceliğine Göre Kuş Adlandırmaları

Gövdesine göre yapılmış adlandırmalarda genellikle "küçük" ve "büyük" gibi niceliğini belirten sıfatlardan faydalanılmıştır. Kuş türü olan *balaban* için Clauson; Karahanlı Türkçesinde *balā* "yavru kuş, yavru" olarak geçtiğini belirtmiştir (EDPT, 1972, s. 332). Räsänen, *bālā* sözcüğünü sözlüğünde Farsça olarak vermiştir (VEWT, 1969, s. 59). Bu sözcük için Derleme Sözlüğü'nde *balaban* sözcüğü için "şişman, gürbüz; büyük, iri" (DS II, 2019, s. 496) anlamı verilmiştir.

Räsänen etimolojik sözlüğünde *baykuş* sözcüğü için *baj* "reich" + *kuş* "vogel" şeklinde vermiştir (VEWT, 1969, s. 57). Gülensoy da *bay* "güçlü, zengin" + *kuş* olarak benzer şekilde köken açıklaması vermiştir (2011, s. 123). Clauson, *bay* madde başı altında *baykuş* sözcüğüne yer vererek *bay* ve *kuş* sözcüklerinin bir araya gelmesi sonucunda sözcüğün oluştuğu görüşündedir (EDPT, 1972, s. 384). Tietze *baykuş* "zengin" bilgisini vermiştir (2016, s. 613). Görüldüğü üzere araştırmacıların genellikle *bay+kuş* şeklinde sözcüğün oluştuğu fikrinde yoğunlaşmışlardır. Buradan hareketle kuşun; güçlü, kuvvetli yönlerinin temel alınarak adlandırmanın yapıldığı düşünülebilir. *Çimçek* kuşu için Gülensoy; *çim* "yansıma kök" + *çek* şeklinde bir sözcük çözümlemesi yapmıştır. Çimin ince ve kısa oluşu, serçeyi zayıflık ve güçsüzlük bakımından tanımlamada kullanılabilir. Zeynep Korkmaz ekin oluşumuyla ilgili; +CA ve +ok pekiştirme ekinin birleşmesinden oluştuğunu ifade etmiş ve bu ekin küçültme ve sevgi işleviyle sıfat, zarf ve ad türetmede kullanıldığını belirtmiştir (2019, s. 39). Bununla birlikte madde başının tanımda

da görüldüğü gibi “küçük serçe” ifadesinden serçeden de küçük olan bu kuş için ayrıca bir küçültme ekinin getirilerek adlandırmanın yapıldığını düşünebiliriz. *Bıldırın* kuşu için Clauson, Eski Türkçede sözcüğün *budursun* olarak kullanıldığını vermiş *bıldır bıldır* “yağlı” anlamına gelen yansıma sözcüğünü tanık göstermiştir (EDPT, 1972, s. 309). Gülensoy sözcüğün *bıldırın*² olarak vermiş ve Tietze’nin görüşüne karşı çıkararak Orhon Türkçesinde sözcüğün “*güldür güldür*” yansıma söz dizimini karşıladığını belirtmiştir. Gülensoy, sözcük için *bıldır+çın*³ şeklinde sözcüğün kurulmuş olabileceğini belirtmiştir. Kuşun kendisine bakıldığında ise görünüş itibarıyla şişkin gövde yapısı kuşun yağlı olarak görünümüne sebebiyet verdiği için bu ad verilmiş diye düşünülebilir. Gülensoy, sözcüğü *karlıgaç* < *kar(ı)lı+gaç* biçiminde açıklamıştır (2007, s. 514). Hasan Eren *kırlangıç* kuşu için; sözcüğün *karlık* isim köküne +*aç* küçültme ekinin eklenmesiyle oluşturulduğunu ve sözcüğün *karlık* şeklinde Teleütçede yaşadığını belirterek, *karlaguç* > *karlanguç* > *kırlangıç* şeklinde geliştiğinden bahsetmenin doğru olamayacağını ifade etmiştir (1999, s. 238). Kuşun sözlükteki madde başı tanımında da yer alan küçük vurgusu kuşun gövde yapısıyla ilgili olup küçültme eki vasıtasıyla da bu küçüklük kuşun adında verilmek istenmiş olabilir. *Şeytan kuşu* görünüş itibarıyla korkutucu olmasından dolayı şeytan metaforuyla ilişkilendirilip adlandırılmıştır.

balaban kuşu: [+ Tü.] Genellikle bataklıklarda yaşayan, ağır ve yağlı bir eti olan, iri balıkçıla benzer bir kuş (TS, 2019, s. 242).

balaban: [?] Atmaca, doğan vb. yırtıcı bir kuş (TS, 2019, s. 242).

baykuş: [Tü.] Kulaklarının yerinde başında iki tüy demeti bulunan, yırtıcı gece kuşları familyasına mensup kuşların genel adı (TS, 2019, s. 287).

bıldırın: [?] Tavuk familyasından, boz renkli ve benekli etinden ve yumurtasından yararlanan, ülkemizde en çok sonbaharda eti için avlanan göçebe kuş (TS, 2019, s. 328).

çimçek: [Tü.] Bir tür küçük serçe (TS, 2019, s. 548).

kırlangıç: [Tü.] Kırlangıçgillerden, gagası geniş, kuyruğu çatallı, kanadı ince uzun küçük göçebe kuş (TS, 2019, s. 1418).

küçük kumru: [Tü. + Fars.] Kumru cinsi küçük bir tür kuş (TS, 2019, s. 1553).

küçük karga: [Tü. + Tü.] Karga cinsi küçük bir tür kuş (TS, 2019, s. 1553).

küçük martı: [Tü. + İt.] Martı cinsi küçük bir tür kuş (TS, 2019, s. 1553).

küçük sakarca: [Tü. + Tü.] Sakarca cinsi küçük bir tür kuş (TS, 2019, s. 1553).

şeytan kuşu: [Ar.+Tü.] Beslenmesini kurbağa yiyerek gerçekleştiren, kuyruksuz büyük bir cins yarasa türü (TS, 2019, s. 2220).

1.2.4. Kuyruk Yapısına Göre Kuş Adlandırmaları

Kuyruğun yapısına, hareketine ve uzunluğuna göre kuş adlandırmaları yapılmıştır. Kuyruk yapısının yukarıya doğru dik biçimde olmasından dolayı adını *dik kuyruk* olarak almıştır. Kuyruğunun yaptığı hareketine göre *yontkuşu* ve *kuyruksallayan* adları aynı tür kuşa verilmiş olup farklı adlandırmalar kullanılmıştır. Bu ad verilirken gövde olarak küçük olan bu kuş türü diğer küçük kuşlar gibi sekerek değil koşar gibi hareket etmesinden ve bu eylemi yaparken kuyruğunun hareket etmesinden kaynaklı bu adı almıştır. *Kuyrukkakan* kuşu da yine küçük kuş türlerinden olup kafa oynatma hareketiyle kuşun kuyruğunun oynamasından kaynaklanan bir ad verilmiştir. *Uzun kuyruk*, *sülün ve kıkuyruk* kuşları kuyruğunun

² Gülensoy; *bıldır+çın* olarak sözcüğü çözümlenmiş olup +*çın* ekini kuş adlarına gelen bir ek olarak tanımlamıştır (2011, s. 141).

³ *bıldır* < bir yıldır + çın “hayvan adlarına getirilerek sözcük türeten yapım eki” (Gülensoy, 2011, s. 141).

uzunluğundan dolayı bu adı almıştır. *Yont* sözcüğü, Anadolu ağızlarında “başiboş hayvan” (DS, 2019, s. 4294), (TS, 2019, s. 2606) olarak kullanılmıştır. *Yont kuşu*'nun kuyruğunun devamlı sallanmasından dolayı, bu hareketin yonetsimsiz ve denetsimsiz olduğu düşünülüp adlandırmada kullanılmış olabilir.

dik kuyruk: [Tü. + Tü.] Bir tür ördek (TS, 2019, s. 661).

kıl kuyruk: [Tü. + Tü.] Ördekgillerden, 55-65 santimetre arasında uzunluğu değişen, sivri kuyruğu olan, tüyleri beyaz ve yeşil olmak üzere karışık renkli, gagası ve ayakları mavi renkte olan bir tür kuş (TS, 2019, s. 1409).

kuyrukkakan: [Tü. + Tü.] Kara tavukgillerden olan ve beslenme şeklini böcekler ve meyveler oluşturan küçük bir cins ötücü kuş (TS, 2019, s. 1549).

kuyruksallayan: [Tü. + Tü.] Kuyruksallayangillerden olan, kül renginde kanatları ve vücudunun üst kısmı, vücudunun alt kısmı sarı renkte olan, kuyruğu uzun, gövde yapısı bakımından küçük bir ötücü kuş (TS, 2019, s. 1550).

uzunkuyruk: [Tü. + Tü.] Bir tür iskete kuşu (TS, 2019, s. 2438).

yont kuşu: [Tü. + Tü.] Kuyruksallayan (TS, 2019, s. 2606).

1. 2.5. Vücudunda Bulunan İşarete Göre Kuş Adlandırmaları

Muharrem Öçalın; *bağırtlak* sözcüğün kökünün “göğüs, dös” anlamındaki “bağır” ile bağlantısının “bağır-” eylemi ile akciğer ilişkisi yönünden zor da olsa kurulabileceğini belirtmiş ve sözcüğün Türkmen Türkçesindeki “Bağırını yere vurup duran kuş” anlamının da sözcüğün “göğüs, dös” anlamıyla ilişkili olduğu ancak bu anlamını eylem anlamını bastırarak kadar kuvvetli bulmadığını belirtmiştir (2006, s. 11). Derleme Sözlüğü'nde yer alan “kadınların göğüslerini kapamak için kullandıkları göğüslük” anlamındaki *bağırtlak* sözcüğü yine “göğüs” anlamında kullanılmıştır (DS I, 2019, s. 480). Kuşun resimlerine bakıldığında; yanaklarda beyaza çalan rengin, karnın üst kısmında yani göğüs ve gerdanında ise belirgin kiremit rengi göze çarpmaktadır. Bu kısımların vücudun tamamının rengine oranla daha canlı bir renkte olduğu, siyah bir şerit gibi halkayla sarılmış oluşu iyice belirgin hale gelmiştir (Oğurlu ve Ünal, 2016, s. 56). *Boğmaklı kuş* için resimlere bakıldığında kuşun boğaz kısmını beyaz bir halkanın çevrelediği ve bu halkanın bulunduğu yer kuşa adını vermiştir. Türkçe Sözlük'te *çil*; “vücutta, genellikle de yüzde oluşan, açık kahverengi küçük benekler” olarak tanımlanmıştır. Kuşun tüm vücudunu kaplayacak şekilde dağılmış kahverengi küçük benekler *çil* kuşuna adını vermekte kullanılmıştır. *Tahtalı güvercin*, boynunda ve kanatlarında bulunan tahtaya benzer beyaz leke kuşa adını vermiştir.

bağırtlak: [Tü.] Gövdesi orta büyüklükte olan ve eti sevilen göçebe bir ördek türü, bozkır tavuğu (TS, 2019, s. 228).

boğmaklı kuş: [Tü.+Tü.] Bir tür toygar kuşu (TS, 2019, s. 372).

çil: [Tü.] Orman tavuğu familyasından, ormanlarda yaşamını sürdüren bir kuş, dağ tavuğu (TS, 2019, s. 546).

tahtalı güvercin: [Fars.+Tü.] Boynunun her iki kenarında ve kanatlarında tahta şeklinde beyaz bir leke bulunan bir tür güvercin, Avrupa, güneybatı Asya, kuzeybatı Afrika ve Türkiye'de çoğunlukla ormanlık ve ağaçlık bölgelerde yaşayan *tahtalı* olarak da bilinen kuş (TS, 2019, s. 2246).

tahtalı: [Fars.] Tahtalı güvercin (TS, 2019, s. 2246).

1. 2.6. Tüy Yapısına Göre Kuş Adlandırmaları

Tüy yapısına göre kuşlar, genellikle baş bölmesinde olan çıkıntı şeklindeki tüylerden kaynaklı bir adlandırma yapılmıştır. Rengârenk tüylere sahip olan *cennet kuşunun* tüyelerinin güzelliği cennetle ilişkilendirilerek adlandırma yapılmıştır. Gagasının altında kısa siyah bir tüy bulunan *sakallı kartal* adını almıştır. *Telli turna* ise göz hizasından başlayarak aşağı yana doğru uzanan tüylerinden dolayı bu adı almıştır. *Kız kuşunun* başındaki tüyler adeta atkuyruğu yapılmış gibi toplu şekilde gözükmetedir. Saç toplama kadın eylemi olarak görüldüğü için ve küçüklüğünden dolayı da *kız kuşu* olarak kullanıldığı düşünülebilir.

cennet kuşu: [Ar.+Tü.] Cennet kuşugillerden, güzel tüylü renkli bir kuş (TS, 2019, s. 453).

kız kuşu: [Tü.+Tü.] Yaklaşık 34 santimetre uzunluğu olan, başında sorgucu olan, koyu yeşilimsi renkte, yenebilir bir eti olan küçük bir cins kuş (TS, 2019, s. 1437).

sakallı kartal: [Tü.+Tü.] Vücudu iri ve güçlü olan gagası çengelli yırtıcı kuş (TS, 2019, s. 2012).

telli turna: [Tü.+Tü.] Turnagillerden, vücudu gümüş renginde, başı ve boynu kara, su kıyılarında yaşamını sürdüren, uzunluğu 85 santimetre olan, büyük bir kuş (TS, 2019, s. 2314).

1. 3. Çağrıldığı Sese Göre Verilen Kuş Adları

Çağrıldığı sese göre verilmiş kuş adlarında yalnızca *civciv* tespit edilmiştir. Gülensoy; *ci(v)ci(v) ~ cu cu* olarak sözcüğü vermiştir (2011, s. 216). Anadolu ağzlarında *cüce, cüçük, cülük* olarak verilmiştir (DS, 2019, s. 4474). On beşinci yüzyıl öncesi söz varlığını gösteren Tarama Sözlüğü'nde ise *cüçük, cüje* olarak geçmektedir (TaS II, 2019, s. 780).

civciv: [Tü.] Kümes hayvanlarının yumurtadan yeni çıkmış yavrusu (TS, 2019, s. 470).

1. 4. Davranışsal Özelliklerine Göre Kuş Adları

Türkçe Sözlük'te *davranış*; "davranma işi, tutum, davranım, muamele, hareket" olarak tanımlanmıştır. Bu başlık altında kuşların; avlanmasına, huyuna, yürüyüşüne, ötüşüne ve yaptığı yuvaya göre adlandırmalar tasnif edilmiştir.

1.4.1 Avlanmasına Göre Kuş Adlandırmaları

Bu başlıktaki kuşların, çoğunlukla yırtıcılık yönünün vurgulanarak adını aldığı görülmüştür. Avcı kuşlarda ad verilirken genellikle *al-, at-, av-, yırt-* gibi harekete dayalı fiil köklerinden faydalanılmıştır. Gülensoy, *kartal* sözcüğü için **karta-* "tırmala-" *-l* ile türetildiğini belirtmiştir (2009, s. 441). Avcılığın, yırtıcılıkla sıkı bir ilişkide olması ve saldırganlığı çağrıştıran fiillerin ad vermede baskın şekilde kullanılmış olması şaşırtıcı bir sonuç değildir.

Yırtıcılığı vurgulanmayıp avlanma türü ile ilgili kuş adının da oluşturulduğu tespit edilmiştir. Türkçe Sözlük'te *ökse*; ökse otu saplarından veya çobanpüskülü kabuklarından çıkarılan yapışkan macun olarak tanımlanmıştır (TS, 2019, s. 1842). Kuşun bu yapışkanlı macun vasıtasıyla avlanmasından dolayı bu ad verilmiştir.

alıcı kuş: [Tü.+Tü.] Avcı kuş (TS, 2019, s. 92).

atmaca: [Tü.] Kartalgillerden, avlanmaya alıştırılabilen küçük bir cins yırtıcı kuş, akkuş (TS, 2019, s. 187).

avcı kuş: [Tü.+Tü.] Yırtıcı kuşları yakalamakta usta olan kuş, alıcı kuş (TS, 2019, s. 191).

avcı kuşu: [Tü.+Tü.] Ava alıştırılan ve avcılara yardımcı olan kuş (TS, 2019, s. 191).

kartal: [Tü.] Kartalgillerden, çok güçlü ve iri olan, çoğunlukla kızıl ve siyah tüylü, yüksek taşlık ve kayalık alanlarda yuva kuran, yırtıcı bir kuş türü (TS, 2019, s. 1339).

ökse kuşu: [Rum.+Tü.] Saka kuşu (TS, 2019, s. 1842).

sungur: [Tü.] Doğan türüne benzeyen, yırtıcı ve avcı bir tür kuş türü (TS, 2019, s. 2171).

yırtıcı kuş: [Tü.+Tü.] Evcilleştirilmemiş vahşi kuşların genel adı (TS, 2019, s. 2595).

1. 4.2. Huyuna Göre Kuş Adlandırmaları

Ağaçkakan kuşu; ağaçların kavuklarında yaşayan kurtları, tırtılları, böcekleri yiyebilmek için ağaç kovuklarını gagalayarak oyması sebebiyle bu adı almıştır. Tietze; *angut* için "kiremit renkli bir kuş" ve "hödük, anlamaz" tanımlarını vermiştir (2016, s. 295). Clauson, sözcüğün Eski Türkçede *anıt* "kırmızı kaz" şeklinde geçtiğini belirtmiştir (EDPT, 1972, s. 176). Räsänen; "kırmızı kaz benzeri bir kuş olarak tanımlamıştır" (VEWT, 1969, s. 21). Genellikle etimolojik sözlüklerde kuşu tanımlamada renginin vurgulandığı görülse de adlandırılmada kuşun rengi kullanılmamıştır. Türkteş; *angut* kuşunun adının ötmesinden kaynaklı verildiğini belirtmiştir (2017, s. 35). Ancak kuşun ötüşü dinlendiği zaman, kuşun ötüşünün yalnızca *an* şeklinde olduğunu duyabiliyoruz. Bu ötme şekliyle kuşun adı arasında bağlantı kurmamız biraz zor olabilir. Kuşun, rüzgârı arkasına alarak yere konduğu için iniş esnasında sendelemesi ve takla atması sebebiyle⁴ Türkçe Sözlük'te karşılığı "ahmak, kaba saba" olarak verilen *angut* sözcüğü kuşa ad olmuştur. *Çobanaldatan* kuşunun resmine bakıldığında; kuşun renklerinin kahverengi ağırlıkta olduğunu ve ağaç gövdesine bire bir benzediği görülmektedir. Kuşun bu özelliği, kuşun kamufle olabilmesi kuşun aldatılma, yanıltılma özelliği kazandırmıştır. Kuşun tehlike esnasında kısa aralıklarla yere düşme taklidi yaparak yaklaşan olması durumunda ise tekrar havalanarak peşinde olanı atlatmaya çalışması sebebiyle kuş adının hakkını vermektedir. Kuşun bir diğer adı da *keçisağan*dır. Yaygın bir anlatıya göre; bu kuşun kurtla anlaştığı, yavru kuşlarını yememe vaadiyle yaralı bir kuş gibi davranarak çobanı sürüden uzaklaştırdığı ve bunun sonucunda kurdun tüm sürüyü telef etmesinden dolayı bu adla anılmaktadır⁵. Yine halk anlatılarına göre; sürülerin etrafında uçuşması ve keçileri sağdığı inancıyla *keçisağan* adı verilmiştir. Kuşun Latincesi; *Caprimulgus* olup, direkt Latince'den Türkçe çevirisi yapılarak *keçisağan* adı bu kuşu adlandırmada kullanılmıştır. *Dalgıç kuşunun* suda yaşaması, derin dalış ve su altında uzun süre kalma özellikleri sebebiyle bu ad verilmiştir. Performans ve fiziksel olarak güzel olan *taklacı güvercinler* attıkları taklalar sebebiyle adlarını almıştır. *Yalıçapkını* genellikle deniz kıyısında yaşadığından ve havada uzun süre asılı kalabilmesinden kaynaklı yalılardaki kadınları gözlediği düşünülerek bu ad verildiğine dair anlatılar vardır⁶. Clauson, *tavuk* sözcüğünün **takı+ğū* > "tavuk" bk. *takı:ğu*: şeklinde yapısını vermiş ve erken dönemlerde Moğolcada *takiya* şeklinde yaşadığını belirtmiştir (EDPT, 1972, s. 468). Doerfer, eski bir yansıma kökenli ek olan *+ğu* ile sözcüğün türetilmiş olabileceğini ya da alıntı olabileceğini belirtmektedir (TMEN II, s. 861). Gülensoy sözcüğün; *takığu*<**takığ*<**takuk*<*tağuk*<*tawuk* şeklinde geliştiğini ve <**tak*<**dağ* şeklinde yansıma bir köke dayandığını belirtmiştir (2011, s. 871). Tavukların yemlenirken gagalalarının yere vurma sesinin taklidiyle yansıma şekilde sözcüğün türetilip ve bu kuş türüne ad olabileceği düşünülebilir.

ağaçkakan: [Tü.+Tü.] Serçegiller familyasına ait, gagası vasıtasıyla ağaçları oyabilen ve ağaçta yaşayan kurtları yiyerek beslenen, gagası uzun bir tür kuş türü (TS, 2019, s. 37).

angut: [Tü.] Ördekgillerden, kiremit renginde tüyleri olan, evcilleştirebilen bir tür kuş türü (TS, 2019, s. 125).

⁴ <https://www.kuslar.gen.tr/angut-kusu.html>

⁵ <https://www.trthaber.com/haber/yasam/yeni-bir-kus-turu-bulundu-129493.html>

⁶ https://www.trakus.org/kods_bird/uye/?fsx=2fsd117@d&tur=Yal%FD%E7apk%FDn%FD

çobanaldatan: [Fars.+Tü.] Çobanaldatangillerden, kahverengiye çalan gri üzerine noktaları olan, kanadı sivri ve kuyruğu uzun, boynu kısa, başı iri ve enli, gagası ufak, kısa ve kancalı bir tür kuş, keçisağan (TS, 2019, s. 555).

dalgıç kuşu: [Tü.+Tü.] Dalgıç kuşlarından, Amerika ve Avrupa'nın kuzeyinde yaşayan bir hayvan (TS, 2019, s. 586).

keçisağan: [Tü.+Tü.] bk. çobanaldatan (TS, 2019, s. 1376).

taklacı güvercin: [Tü.+Tü.] Uçma esnasında birden çok takla atabilen bir güvercin türü, taklacı (TS, 2019, s. 2251).

taklacı: [Tü.] Taklacı güvercin (TS, 2019, s. 2251).

tavuk: [Tü.] Sülüngillerden, yumurtası ve eti için üretilen kümes hayvanı (TS, 2019, s. 2289).

yalıçapkını: [Yun.+Tü.] Yalıçapkınıgillerden, su kenarlarında yaşamını sürdüren kuş (TS, 2019, s. 2513).

1.4.3. Ötüşüne Göre Kuş Adlandırmaları

Kuşların ötmesine göre kuş adları genellikle yansıma köklerden hareketle verilmiştir. Gülensoy; *borazan kuşu*'nu < *boru+zen* olarak ayırmıştır (2011, s. 161). Türkçe *boru* sözcüğüne; Farsça *-zen* ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş sözcük, anlam itibarıyla sesli bir çalgı olan *borazanla* ilişkilendirilmesi şüphesiz ötüş şeklidir. *cırla-* için Tietze; "ince ses çıkararak ağlamak; tiz sesle bağırıp çağırmak" anlamını vermiştir (2016, s. 84). Kuşun tiz ve ince ses çıkarması sebebiyle *cır* yansıma kökünden türetilmiş *cırlayık* sözcüğü kuşa ad olmuştur. Kuşun *gu guk* şeklinde ötmesi, işitsel olarak da çok net bir şekilde fark ediliyor oluşu bu *guguk kuşuna* adını vermiştir. *Çoğur* "bir tür çoban düdüğü" olarak Derleme Sözlüğü'nde geçmektedir (DS II, 2019, s. 1258). Düdüğün ve kuşun sesleri dinlendiğinde ikisin de boğuk bir sese sahip olduğunu ve bu sebeple kuşun adı verilirken *çoğur* nesnesinden yardım alınarak kuşa ad verilmiştir. Hindinin çıkardığı *gulu gulu* sesinden yola çıkılarak kuşa *güçük* adı verilmiştir. Clauson; karganın çıkardığı *sesten* türediğini yansıma kökten türediğini belirtmiştir (EDPT, 1972, s. 653). Gülensoy, *kā "yansıma" + *r* + *kā* kökünden geldiğini, ifade eder (2011, s. 467). Clauson, *keklik*'i için ses taklidi olarak açıklamıştır (EDPT, 1972, s. 710). Gülensoy, *kek/*kak* "yansıma" köküne +*lik* ekinin getirilmesiyle sözcüğün oluştuğunu belirtmiştir (2011, s. 493). Kuşun ötüşünde *kak-kek* sesleri net bir şekilde duyulmaktadır. Bu sebeple kuşun ötüşünün ad belirlemede kullanıldığı açıkça görülmektedir. *Ötleğen* ve *ötleği* sözcüğü anlam olarak bülbül kuşunu karşılamaktadır. Bu sebepten ötürü; güzel sesiyle tanınan bu kuş türünün *öt-* eylemiyle oluşturulması şartı değil. *Puhu* kuşun "pu hu" şeklinde ötüşünden yola çıkılarak yansıma sesler birleşerek kuşa adı verilmiştir. Nişanyan *saksagan* için; Eski Türkçede *sağızgan/sakızgan* sözcükleri karşılık vermiş ve **sakız-* "şakılamak?" köküne dayandırmış ve +(g)An sıfat-fiil ekiyle türetildiğini söylemiştir⁷. Nişanyan *sığırcık* için; Eski Türkçe *sıkır-* "çığır-, öt-" sözcüğünün üzerine +*cuk* küçültme ekinin getirilmesiyle sözcüğün oluşturulduğunu belirtmiştir⁸. Hamza Zülfikar *şakrak* için; "şen ve gevrek" (1995, s. 619) olarak tanımını vermiştir. Kuşun ötücü bir kuş olmasından dolayı *şakrak kuşu* adı verilmiştir. Hasan Eren, *turna* kuşu için başka dillerde de *turna* sözcüğüne benzer adların kullanıldığını söyleyerek kuşun sesinden yola çıkılarak adlandırmanın yapıldığını belirtmiştir (1999, s. 418).

borazan kuşu: [Tü.+Tü.] Yaşam alanı Güney Amerika, gövdesinde mavi ve yeşil renklerde metalik yansıma olan bir tür kuş, agamin (TS, 2019, s. 378).

⁷ <https://www.nisanyansozluk.com/?k=saksa%C4%9Fan>

⁸ <https://nisanyansozluk.com/?k=s%C4%B1C4%9FC4%B1rc%C4%B1k>

cırlayık: [Tü.] Örümcek kuşu familyasına ait, ormanlık, fundalık gibi ağaçlık yerlerde yaşayan, ötme şekli güzel olan bir kuş türü (TS, 2019, s. 461).

çoğurcuk: [Tü.] bk. Sığırcık (TS, 2019, s. 559).

guguk kuşu: [Tü.+Tü.] Gugukgiller familyasından, çoğunlukla Avrupa'da yaşayan, dişileri başka kuşların yuvasına yumurtlayarak yavrularının bakım işini yuvanın sahibine gördüren, gri sırtlı, kahverengi ve beyaz karnında çizgileri olan, 35 cm boyunda, böcekçil bir kuş (TS, 2019, s. 992).

gülük: [Tü.] Hindi (TS, 2019, s. 999).

karga: [Tü.] Kargagillerden, geniş kanatlı, kara tüylü kuş (TS, 2019, s. 1326).

keklik: [Tü.] Sülüngillerden, büyüklüğü güvercin kadar olan, eti için avlanan, boz tüylü, ayakları ve gagası kırmızı renkte olan bir tür kuş (TS, 2019, s. 1379).

ötleğen: [Tü.] Çalı bülbülü (TS, 2019, s. 1862).

ötleği: [Tü.] Bir cins kartal (TS, 2019, s. 1863).

puhu: [Tü.] Ormanlık, dağlık ve kayalık alanlarda yaşayan, uzunluğu yaklaşık 65 santimetre, sırt rengi koyu kahverengi baykuşgillerden bir cins kuş (TS, 2019, s. 1951).

saksağan: [Tü.] Kargagillerden, beyaz karınlı, kül renkli kanatları ve kuyruğu olan, vücudunun kalan yerleri parlak, siyah ve uzun kuyruklu kuş, alacakarga, alakarga (TS, 2019, s. 2015).

sığırcık: [Tü.] Serçegillerden, rengi siyah, gagası uzun, serçeye göre vücudu daha iri olan ve *çoğurcuk*, *çekirge kuşu* olarak da bilinen ötücü bir kuş, (TS, 2019, s. 2090).

şakrak kuşu: [Tü.+Tü.] İspinozgillerden, siyah başlı, kırmızı boyunlu, ötücü bir kuş (TS, 2019, s. 2199).

turna: [Tü.] Yaşam alanı Avrupa ve Kuzey Afrika olan, topluluk halinde yaşayan, gövdesi iri ve göçebe bir kuş türü (TS, 2019, s. 2387).

1.4.4. Yaptığı Yuva Türüne Göre Kuş Adlandırmaları

Genellikle ağaç kovuklarında yaşayan, bu kovukların girişini çamurla küçültmesi ve çatlakları çamurla kapatmasından dolayı kuşlar bu adla anılmaktadır.

sıvacı kuşu: [Tü.+Tü.] Sıvacı kuşu familyasından, Avrupa ve Asya'da ormanda yaşamını sürdüren, uzunluğu yaklaşık 15 santimetre olan ötücü bir tür kuş (TS, 2019, s. 2103).

1.4.5. Yürüyüşüne Göre Kuş Adlandırmaları

Tietze; *badi* "kaz, ördek" olarak Anadolu ağızlarında kullanıldığı bilgisini vermiş ve Ermeniceden geçtiğini belirtmekle birlikte Arapçadaki *baṭṭ* "ördek" ile karşılaştırma vermiştir (2016, s. 544). Gülensoy, kullanım alanını halk ağzında olduğunu belirtmiş ve **bad* "yansıma"+*i* (2011, s. 100) şeklinde belirtmiştir. Nişanyan, sözcüğünün kökenini kesin bir şekilde belirtmeyip sözcüğün Arapça şeklini referans olarak göstermiştir⁹. Derleme Sözlüğü'nde ise "kaz ve ördek yavrusu" olarak verilmiştir (DS I, 2019, s. 468). Hamza Zülfikar yansıma sözcükleri incelediği kitabında; *badi* madde başında *ördek* anlamı karşılığını vermiştir (1995, s. 299). Sözcüğün daha çok Anadolu ağızlarında kullanıldığında araştırmacılar hemfikir olmuştur. Ancak sözcüğün "paytak yürüyüş" anlamında kullanımını ve ördeğin yürüyüşünden alındığı ve *pat pat* sesiyle yürüyüş açısından benzerlik kurulmuştur.

⁹ <https://www.nisanyansozluk.com/?k=badi>

badi: Ördek (TS, 2019, s. 224)

badik: Ördek (TS, 2019, s. 224)

1. 5. Rengine Göre Verilen Kuş Adları

Rengine göre kurulmuş kuş adları; ak, boz, gök, kahverengi, kara, karışık renkli, kızıl, sarı ve yeşil olmak üzere dokuz başlık altında alfabetik olarak listelenmiştir. Renk vasıtasıyla kuş adı oluşturulurken kullanılan renklerin; *siyah, beyaz, kırmızı, gri, mavi* yerine Türkçe kökenli şekillerini kullanıldığı tespit edilmiştir. *Akbaba, alacakarga, sarıasma, karabatak, yeşilbaş* gibi renklerin açıkça sözcüğün içinde geçerek oluşturulan kuş adları vardır. Bunun haricinde renklerin doğrudan verilmeyip *altın yağmurcun, kestane kargası, kınalı keklik* gibi benzetme yoluyla verildiği adlar da vardır.

1. 5.1 Ak İle Kurulan Kuş Adları

Tespit edilen kuş adlarının içinde ak renk adı ile kurulmuş olan sözcüklerin tamamında *ak* sözcüğü açık şekilde yer almaktadır. Birleşik yapıda kurulmuş olan bu adlar *ak+sözcük* şeklinde sıfat grubu olarak oluşmuştur.

akbaba: [Tü.+Tü.] Akbabagillerden, çıplak başı ve boynu olan, iri bir gövdeye sahip, yaşam alanı dağlık bölgeler olan, leşçil bir beslenme şekli olan, keskin gözlere sahip ve diğer kuşlara kıyasla çok daha yüksekte uçabilme yetisi olan, yırtıcı kuş türü, kerkes (TS, 2019, s. 60).

akbalıkcıl: [Tü.+Tü.] Leyleksilerden, bataklık, ırmak ve göl kıyıları gibi sulak alanlarda yaşayan, gövde yapısı olarak büyük, beyaz renkli bir cins kuş (TS, 2019, s. 60).

akbaş: [Tü.+Tü.] Yaz mevsimi kutup bölgelerinde yaşayıp, kış mevsimi ise ılık sıcaklıktaki kıyılara göçen, gaga yapısı ince ve kısa olan, bacağı kara yabani bir tür kuş, deniz kazı (TS, 2019, s. 60).

akdoğan: [Tü.+Tü.] Beyaz renkte kartal familyasına bağlı bir doğan cinsi, aksungur (TS, 2019, s. 61).

akkuş: [Tü.+Tü.] Atmaca (TS, 2019, s. 69).

aksungur: [Tü.+Tü.] bk. akdoğan (TS, 2019, s. 75).

1.5.2. Boz ve Tonlarıyla Kurulan Kuş Adlandırmaları

Türkçe Sözlük'te *boz*; "açık toprak rengi, kül rengi, gri" şeklinde geçmektedir (TS, 2019,s.391). Clauson, sözcüğün anlamını "gri" olarak vermiş ve genellikle de atın rengini tanımlamada kullanıldığını belirtmiştir (EDPT, 1972, s. 388). Tietze; "toprak rengi, kül rengi" olarak boz sözcüğünü açıklamıştır (2016, s. 773). Türkçe Sözlük'te tespit edilen kuş adlarında gri renkle ilgili iki sözcük tespit edilmiş ve bu sözcüklerde doğrudan *gri* sözcüğünün verilmediği onun yerine Türkçe kökenli *boz* sözcüğüyle niteleme yapıldığı tespit edilmiştir.

bozdoğan: [Tü.+Tü.] Bir doğan türü (TS, 2019, s. 392).

bozördek: [Tü.+Tü.] Tatlı sularda bulunan bir tür ördek (TS, 2019, s. 393).

1.5.3. Kahverengi ve Tonlarıyla Kurulan Kuş Adlandırmaları

Gövdesinde yer alan açık kahverengi tüylerin kestanenin rengine benzetilmesi sebebiyle bu adı almıştır.

kestane kargası: [Yun.+Tü.] bk. alakarga (TS, 2019, s. 1401)

1.5.4. Kara ile Kurulan Kuş Adlandırmaları

Kara ile kurulan kuş adları genellikle sözcüğünün kendisinin kullanılmasıyla oluşturulmuştur. Yalnızca *kuzgun* sözcüğünde renk sezdirilerek verilmiştir. Clauson *kuz* sözcüğü için; “dağın kuzey tarafında nadiren güneş gören kısmı” olarak tanımını vermiştir (EDPT, 1972, s. 680). Gülensoy; sözcüğü *kuz+gun* şeklinde yapısına ayırmış ve *kuz* sözcüğüne *kara* anlamının yüklenmesi gerektiğini belirterek sözcüğün anlamını *kara karga* olarak vermiştir (2011, s. 586). Kara renk adı ile kurulmuş kuş adlarının; genellikle *sıfat+sözcük* şeklinde sıfat tamlaması olarak oluştuğu tespit edilmiştir. *Bağrıkara* kuşunun yalnızca isnat grubu şeklinde oluşturulduğu tespit edilmiştir.

bağrıkara: [Tü.+Tü.] İskete kuşu (TS, 2019, s. 232).

karabakal: [Tü.+Tü.] Karatavuk familyasına ait, siyah renkteki ardıç kuşu (TS, 2019, s. 1314).

karabatak: [Tü.+Tü.] Karabatakgillerden, beslenmesini balıkla gerçekleştiren, gaga yapısı uzun ve sivri şekilde olan, siyah tüylü deniz kuşu (TS, 2019, s. 1314).

karakarga: [Tü.+Tü.] Kuzgun (TS, 2019, s. 1317).

karakuş: [Tü.+Tü.] Kartal türünden kuşlara verilen ad (TS, 2019, s. 1318).

karaleylek: [Tü.+Ar.] Leylekgillerden, aşağı doğru kıvrılan bir gagaya sahip, siyah tüyleri ve uzun bacakları olan çeltik kargası olarak da bilinen bir kuş (TS, 2019, s. 1319).

karatavuk: [Tü.+Tü.] Karatavukgillerden, kara tüylü, yaşamını meyveleri ve böcekleri yemesiyle sürdüren ötücü bir kuş türü (TS, 2019, s. 1323).

karkara: [Tü.+Tü.] Uzun bacaklılardan, çoğunlukla bataklık bölgelerde yaşayan, kış mevsimini sıcak ülkelerde geçiren, başında çıkıntı şeklinde tüy bulunan turna (TS, 2019, s. 1333).

kuzgun: [Tü.] Ötücü kuşlar takımının kargagiller familyasından, Kuzey Amerika'nın dağlık, fundalık yerlerinde bulunan, siyah renkte tüyleri olup mavi renkte parlayan bir tür kuş, karakarga (TS, 2019, s. 1551).

1.5.5. Karışık Renklerle Kurulan Kuş Adları

Türkçe Sözlük'te *ala* “karışık renkli, çok renkli, alacalı” (TS, 2019, s. 79) olarak tanımlanmıştır. Clauson; “kışmî renkli, benekli, benekli, benekli, lekeli” (EDPT, 1972, s. 126) olarak tanımlamıştır. Tespit edilen kuş adlarının içinde karışık renk ile kurulmuş olanların tamamında *alaca* sözcüğü açık şekilde yer almaktadır. Birleşik yapıda kurulmuş olan bu adlar *alaca/alaca+sözcük* şeklinde sıfat grubu olarak oluşmuştur.

alacabalıkcıl: [Tü.+Tü.] Balıkçıliller familyasından, 50 santimetre uzunluğunda, yaşam alanı sazlıklar olan kül renkli bir tür kuş (TS, 2019, s. 80).

alacakaraga: [Tü.+Tü.] bk. *saksağan* (TS, 2019, s. 81).

alakarga: [Tü.+Tü.] Gövdesi iri, tüyleri karışık renkte tüyleri olan ötücü bir tür kuş, *kestane kargası* ve halk dilinde *saksağan* adıyla da bilinen bir kuş türü (TS, 2019, s. 82).

1.5.6. Kızıl ve Tonlarıyla Kurulan Kuş Adlandırmaları

Türkçe Sözlük'te *kızıl* sözcüğü; “parlak kırmızı renk” olarak tanımlanmıştır (TS, 2019, s. 1436). Clauson; “kırmızı” olarak tanımlamıştır (EDPT, 1972, s. 683). Kuşun gagasının ve gövdesinin altından ayağına doğru uzanan tam kızıl olmayan renkteki tüyler sebebiyle bu ad verilmiştir. *kardinal kuşu*, tüylerinin Kardinalin giydiği cübbenin rengine benzemesi sebebiyle

bu adı almıştır.

kınalı keklik: [Ar.+Tü.] Sülüngillerden, Balkan Yarımadası, Orta ve Doğu Asya'da yaşayan, uzunluğu 38 santimetre olan bir tür kuş (TS, 2019, s. 1411).

kardinal kuşu: [Fran.+Tü.] İspinozgilere ait parlak ve kırmızı renkli, gagası iri, baş kısmında tüyü olan, bir tür ötücü kuş (TS, 2019, s. 1326).

1.5.7. Mavi ve Tonlarıyla Kurulan Kuş Adlandırmaları

Gök (<kök) sözcüğü Eski Türkçe döneminden itibaren daha çok mavi ve yeşil olmak üzere boz, gri gibi birden fazla rengi karşılamada kullanılmıştır (Karadoğan, 2004, s. 94). Türkçe Sözlük'te *gök* sözcüğü; "içinde gök cisimlerinin hareket ettiği boşluk", "yeryüzü üzerine mavi bir kubbe gibi kapanan boşluk", "gökyüzünün ve denizin rengi, mavi veya yeşile çalan mavi" olarak tanımlanmıştır (TS, 2019, s. 957). Clauson; Türklerde gök kavramının önemli olduğunu belirtmiş ve temel olarak sözcüğün *gök* ve buna bağlı olarak da gri-mavi arası gökyüzü rengi olduğunu belirtmiştir (EDPT, 1972, s. 708). Tietze; sözcüğün birinci anlamını gökyüzü olarak vermiş ikincil olarak da mavi anlamına geldiğini belirtmiştir (2016, s. 255). *çakır* Türkçe Sözlük'te "açık mavi, hareli ela" (TS, 2019, s. 483) olarak tanımlanır. *gök* rengiyle kuş adları; kuşun görünüşüne verilmiş olup *güvercin* hariç saydam bir şekilde sözcüğün oluşturulduğu görülmektedir. Clauson güvercin sözcüğünün kökünü; *kögürçgü:n* < *kök* "gri kuş" sözcüğüne bağlanmaktadır (EDPT, 1972, s. 713).

çakırdoğan: [Tü.+Tü.] Yırtıcı kuşlar familyasından *tuğrul* olarak da bilinen bir tür doğan türü (TS, 2019, s. 483).

çakırkanat: [Tü.+Tü.] Kanatlarında mavi parlak çizgiler bulunan bir ördek türü (TS, 2019, s. 483).

gökdoğan: [Tü.+Tü.] Yaşam alanı kuzey yarım küre olan göçmen kuş türü (TS, 2019, s. 958).

gökgüvercin: [Tü.+Tü.] Çoğunlukla Avrupa ve Yakın Doğu'nun açık arazilerinde yaşamını sürdüren bir tür kuş (TS, 2019, s. 958).

gökkuzgun: [Tü.+Tü.] Gökkuzgunumsular takımının gökkuzgungiller familyasından, başı ve kanadı mavi, boynu ve karnı yeşil göçmen kuş (TS, 2019, s. 958).

güvercin: [Tü.] Güvercingillerden, hızlı ve uzun süreli uçabilen, vücudu kısa, tüyleri sık, evcilleştirilebilen ve yemle beslenen bir kuş türü (TS, 2019, s. 1013).

1.5.8. Sarı ve Sarı Tonlarıyla Kurulan Kuş Adlandırmaları

Tespit edilen kuş adlarının içinde sarı renk adı ile kurulmuş olanlarda, *sarı* sözcüğü ve sarıyı hissettiren *altın* sözcüğünün peşine bir adın eklenmesiyle oluşturulmuştur. *Sardoğan* kuşunda sözcük *sarı+doğan* şeklinde oluşmuş ancak vurgusuz orta hece düşmesiyle *-ı* sesi kaybolmuştur. *sarıcık* kuşunda bakıldığında kuşun gövdesinin küçük bir yapıda ve tamamıyla sarı renkte olduğu görülür. Bu sebepten kuşun adı, *sarı* sözcüğüne doğrudan küçültme eki *+cık* eklenmesiyle kuşun adı oluşturulmuştur.

altın yağmurcun: [Tü.+Tü.] bk. yağmur kuşu (TS, 2019, s. 108).

sardoğan: [Tü.+Tü.] Gövdesi sarı renkte olan bir tür doğan türü (TS, 2019, s. 2034).

sarıasma: [Tü.+Tü.] Ötücü kuşlar takımının, sarıasmağiller familyasından, tüyleri parlak sarı olan, siyah kuyruklu bir tür kuş, sarıcık (TS, 2019, s. 2034).

sarıcık: [Tü.] Sarıasma (TS, 2019, s. 2035).

1.5.9. Yeşil ve Tonlarıyla Kurulan Kuş Adlandırmaları

Gövdesi beyaz ve kahverengi ağırlıklı olan bu kuşun, keskin yeşil rengindeki başından dolayı *yeşilbaş* adını almıştır.

yeşilbaş: [Tü.+Tü.] Ördekçillerden, mavi, beyaz, kara, kahverengi tüyleri olan ve erkeğinin başı yeşil olan renkli bir tür yaban ördeği (TS, 2019, s. 2582).

1.6. Yaşam Alanına Göre Kuş Adlandırmaları

Bu başlık altında kuşların; karada, bataklıkta ve sulak alanlarda yaşamasına ya da özel bir coğrafik yere ait olmasına göre aldığı adlandırmalar incelenmiştir.

1.6.1. Karada Yaşamaya Göre Adlandırılan Kuşlar

Bozkır, çöl, dağ, orman, tarla, yaban gibi daha genel bölgeyi niteleyen sözcüklerin kullanımını yanı sıra; *ağaç, çalı, funda, kaya* gibi bitki veya taş kütlesini karşılayan sözcüklerken kuş adı yapımında kullanılmıştır. *Kar baykuşu, kar ispinozu* ve *kar kuşu* ise yaşamlarını karlık bölgede sürdürdükleri için bu adları almıştır. Yaşam alanının karlık bölgede olmasından adını alan *kar baykuşu*'nun sözlük tanımında İskandinavya'da yaşadığı belirtilse de adının içinde belirgin olarak geçmediği için *özel bir coğrafik yere ait olma* başlığında değil *karada yaşamasıyla adlandırılmış kuş* başlığında yer verilmiştir.

ağaç serçesi: [Tü.+Soğd.] bk. dağ serçesi (TS, 2019, s. 38).

bozkır tavuğu: [Tü.+Tü.] bk. bağirtlak (TS, 2019, s. 393).

çalı bülbülü: [Tü.+Ar.] Serçegillerden, ötüşü güzel, gövde yapısı küçük, *ötleğen* ve *bayır kuşu* olarak da bilinen bir tür kuş (TS, 2019, s. 486).

çalı horozu: [Tü.+Fars.] Tavukçillerden, yenilebilen eti olan bir yaban kuşu (TS, 2019, s. 486).

çalı kuşu: [Tü.+Tü.] Serçegillerden, başı koyu kırmızı olup gövdesine doğru bakıldıkça rengi açılan, fundalıklarda yaşayan bir ötücü kuş türü (TS, 2019, s. 486).

çöl tavuğu: [Moğ.+Tü.] Çöl tavuğugillerden, çöllerde yaşam süren, gövdesi uzun, bacakları çarpık kuş takımı (TS, 2019, s. 565).

dağ isketesi: [Tü.+Yun.] bk. fanta (TS, 2019, s. 579).

dağ ispinozu: [Tü.+Yun.] Sırtında siyah benekleri olan, karnı beyaz, erkeğinin gerdanı portakal renginde, ağaçlık yerlerde yaşayan ispinozgillerden bir kuş (TS, 2019, s. 579).

dağ kırlangıcı: [Tü.+Tü.] bk. ebabil (TS, 2019, s. 579).

dağ serçesi: [Tü.+Soğd.] Serçegillerden, ormanlık ve dağlık arazilerde yaşayan ve *ağaç serçesi* olarak da bilinen bir cins serçe, (TS, 2019, s. 580).

dağ tavuğu: [Tü.+Tü.] bk. çil (TS, 2019, s. 580).

funda tavuğu: [Rum.+Tü.] Avustralya'da yaşayan tavuksulardan bir tür kuş (TS, 2019, s. 894).

kar baykuşu: [Tü.+Tü.] İskandinavya ve kuzey kürede yaşayan benekleri koyu renk olan büyük baykuş (TS, 2019, s. 1324).

kar kuşu: [Tü.+Tü.] Serçegillerden, karlı dağların doruklarında yaşayan, bacakları ve parmakları tüylü bir kuş (TS, 2019, s. 1333).

kar ispinozu: [Tü.+Rum.] Asya ve Avrupa'nın yüksek yerlerinde, karlık bölgelerde yaşayan serçeye benzer küçük ötücü kuş (TS, 2019, s. 1332).

kaya güvercini: [Tü.+Tü.] Güvercingillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'nın kayalık yerlerinde yaşayan bir kuş (TS, 2019, s. 1361).

kaya horozu: [Tü.+Fars.] Güney Amerika'da yaşayan, erkekleri portakal renginde, başında tepeliği olan kuş (TS, 2019, s. 1361).

orman tavuğu: [Tü.+Tü.] Orman tavuğugillerden, kuşların özellikle Avrupa ve Asya'da yaşayan siyah tüylü türlerinin ortak adı (TS, 2019, s. 1813).

tarla kuşu: [Tü.+Tü.] Tarla kuşugillerden, tarlalarda yuva yapan, 20 santimetre uzunluğunda, sırtı kahverengi, beyaz karınlı, küçük, ötücü kuş, çayır kuşu, toygır (TS, 2019, s. 2272).

tropik kuşu: [İng.+Tü.] Tropik kuşugiller familyasından pembemsi tüylü, kuyruğunda iki telesi olan deniz kuşu (TS, 2019, s. 2383).

yaban kazı: [Fars.+Tü.] Ördekler familyasından, sazlık alanlarda yaşayan ve yalnız bitki ile beslenen büyük ve göçücü bir kuş, sakar meke (TS, 2019, s. 2497).

yaban ördeği: [Fars.+Tü.] Ördekgillerden, evcil ördeğe benzeyen, boynu yeşil bir tür ördek (TS, 2019, s. 2498).

1.6.2. Bataklık ve Sulak Yerlerde Yaşamaya Göre Adlandırılan Kuşlar

Bu başlık altında *bataklık ve denizde* yaşamaya göre adını almış kuş adları incelenmiştir. Sulak arazi ile ilgili olan *çamur, çeltik, iskele, saz, su, yağmur* kavramlarına da bu başlık altında yer verilmiştir. Bu kavramlar haricinde açık denizlerde yaşamaya ve açık denizlerdeki fırtınalara karşı koymasıyla adını alan *fırtına kuşu* da bu başlık altında değerlendirilmiştir.

batakcıl: [Tü.] Bataklıkları seven, bataklıklarda yaşayan hayvan (TS, 2019, s. 281).

bataklık ardıcı: [Tü.+Tü.] Bataklık ve sık bitki örtülü yerlerde yaşayan küçük ve ötücü kuş (TS, 2019, s. 281).

bataklık baykuşu: [Tü.+Tü.] Baykuşgiller familyasından, sırt tüyleri pas rengi olan bataklıklarda yaşayan bir tür kuş, ishak kuşu, hak kuşu (TS, 2019, s. 281).

bataklık çulluğu: [Tü.+Tü.] Bataklıklarda yaşayan, uzunluğu 30 cm olan, rengi kahverengiye çalan kara bir tür çulluk, su kulluğu (TS, 2019, s. 282).

bataklık kırlangıcı: [Tü.+Tü.] Kısa gagalı, uzun kanatlı, uçarken deniz kırlangıcını andıran bir tür kuş (TS, 2019, s. 282).

çamurcun: [Tü.] Anadolu ve Kuzey Afrika'da yaşayan bir tür ördek (TS, 2019, s. 491).

çeltikargası: [Fars.+Tü.] bk. karaleylek (TS, 2019, s. 518).

deniz çulluğu: [Tü.+Tü.] Kıyı bölgelerde yaşayan bir tür çulluk (TS, 2019, s. 628).

deniz kırlangıcı: [Tü.+Tü.] bk. balıkçın (TS, 2019, s. 629).

deniz ördeği: [Tü.+Tü.] bk. fırtına kuşu (TS, 2019, s. 629).

deniz tavşancılı: [Tü.+Tü.] bk. balık kartalı (TS, 2019, s. 630).

fırtına kuşu: [İt.+Tü.] Perde ayaklılardan, kıvrık gagalı, açık denizlerde yaşayan bir kuş, deniz ördeği (TS, 2019, s. 870).

iskele kuşu: [İt.+Tü.] bk. yalıçapkını (TS, 2019, s. 1208).

saz tavuğu: [Tü.+Tü.] Genellikle bataklıklarda yaşayan, kuyruğunun altı beyaz, bacakları sarı, yüzü kırmızı renkte olan, ot ve sudaki küçük canlılarla beslenen bir tür tavuk (TS, 2019, s. 2051).

su tavuğu: [Tü.+Tü.] Su tavuğugillerden, gri, kızıl karışımı tonda, benekli veya çizgili

tüyleri olan bir kuş, kalinis (TS, 2019, s. 2176).

yağmur kuşu: [Tü.+Tü.] Yağmur kuşugillerden, bataklık ve su kenarlarında yaşayan, kısa boyunlu, kabarık ve kısa gagalı, ayakları üç parmaklı, küçük bir kuş, altın yağmuncun (TS, 2019, s. 2505).

1.6.3. Özel Yer Adlarıyla Kurulmuş Kuş Adlandırmaları

Bir özel yer adını ve bir ismin bir araya gelmesinden adını almış olan kuş adları bu başlık altında listelenmiştir. Özel ad ile kurulmuş kuş adlarının belirtisiz isim tamlaması olarak oluşturulduğu tespit edilmiştir.

Flaman kuşu: [İng.] bk. flamingo (TS, 2019, s., 883).

Hint tavuğu: [Fars.+Tü.] Brahma kökenli bir tür tavuk (TS, 2019, s. 1103).

Kafkas tavuğu: [Yun.+Tü.] Dünyada Kafkaslarda, Türkiye'de Doğu Karadeniz Bölgesi'nin ormanlık alanlarında yaşayan bir tür dağ horozu (TS, 2019, s. 1265).

Pekin ördeği: [Çin.+Tü.] Özellikle Amerika'da yaşayan Çin kökenli bir tür ördek (TS, 2019, s. 1907).

Sudan tavuğu: [Ar.+Tü.] Bir tür Beç tavuğu (TS, 2019, s. 2167).

1.7. Başka Bir Hayvan Türüne Benzetilerek Kurulan Kuş Adları

Nesneye benzetilmesinin yanı sıra başka bir hayvanın fiziksel özelliğine benzetilerek kuş adı yapılmıştır. *Öküzburnu* kuşunun gagasının üzerinde öküzün burun deliklerine benzer bir çıkıntının olmasından dolayı bu şekil adlandırılmıştır. Boynunun uzun oluşu ve gövdesinin hafif çıkıntılı olması sebebiyle çöl hayvanı olan *deveye* benzetilerek *deve kuşu* adını almıştır.

deve kuşu: [Tü.+Tü.] Kısa kanatları uçmaya elverişli olmayıp, uzun bacakları sayesinde çok hızlı koşabilen iri bir kuş (TS, 2019, s. 646).

öküzburnu: [Tü.+Tü.] Serçegillerden, uzun ve kalın gagalı, eti yenebilen bir kuş (TS, 2019, s. 1843).

1.8. Bir Sebebe Bağlı Kalınmaksızın Verilmiş Kuş Adları

Bu başlık altında listelenen kuş adlarının; fiziksel yapısına, davranışsal özelliklerine, yaşına ve cinsiyetine gibi özelliklerinden yola çıkılarak adlandırılma yapılmadığı tespit edilmiştir.

çulha kuşu: [Fars.+Tü.] Bir tür iskete (TS, 2019, s. 571).

çulluk: [Tü.] Çullukgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'da yaşayan, tüyleri kahverengi ve kül rengi, göçebe, eti için avlanan, uzun gagalı, göçmem bir kuş, bekas (TS, 2019, s. 571).

hak kuşu: [Ar.+Tü.] bk. bataklık kuşu (TS, 2019, s. 1029).

ishak kuşu: [İbr.+Tü.] bk. bataklık kuşu (TS, 2019, s. 1206).

keten kuşu: [Ar.+Tü.] İspinozgillerden, güzel sesli, 13 santimetre uzunluğunda tarla ve çalılıklarda yaşayan bir kuş (TS, 2019, s. 1403).

kukumav kuşu: [Rum.+Tü.] Baykuşgillerden, Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika'da yaşayan, kahverengi tüylerinin üzerinde beyaz benekleri olan, başını 180 derece çevirebilen bir tür baykuş, kukumav (TS, 2019, s. 1517).

ördek: [Tü.] Perde ayaklılardan, evcil ve yabani türleri bulunan su kuşu, badi, badik (TS, 2019, s. 1856).

saka kuşu: [Ar.+Tü.] Serçegillerden, başında ve boynunda kırmızı, sarı tüyler bulunan,

güzel öttüğü için kafeste beslenen küçük bir kuş, kutan, saka; ökse kuşu (TS, 2019, s. 2011).

sümsük: [Tü.] Sümsükgillerden, sivri gagalı, kısa bacaklı deniz kuşu (TS, 2019, s. 2180).

sülün: [Tü.] Sülüngillerden, yenilen bir eti olan ve kuyruğu uzun bir kuş türü (TS, 2019, s. 2179).

tavus kuşu: [Ar.+Tü.] Sülüngillerden, erkeğinin tüyleri uzun, kuyruğu parlak, güzel renkli, acı ve tiz sesli, süs hayvanı olarak beslenen bir kuş, tavus (TS, 2019, s. 2290).

toydan: [Tü.] Bir tür iri toy kuşu (TS, 2019, s. 2376).

toygay: [Tü.] Tarla kuşu, turgay (TS, 2019, s. 2376).

2. Türkçe Sözlük'teki Türkçe Kökenli Olmayan Kuş Adları

Türkçe kökenli olmayan kuş adlarının dağılımı şu şekildedir; 8 Rumca, 7 Arapça, 6 Farsça, 5 Fransızca, 1 İngilizce, 1 Hintçe, 1 İspanyolca, 1 Bulgarca, 1 Soğdça olmak üzere dokuz farklı dil kökeninden kuş adları Türkçe Sözlük'te yer almaktadır. Bu verilere ek olarak, belirgin şekilde Türkçe kökenli olmadığı görülen ancak kökeni tespit edilemeyen *İспенç* ve *flurcun* sözcükleri de bu başlık altına dâhil edilmiştir.

agami: [Rum.] bk. borazan kuşu (TS, 2019, s. 35).

albatros: [Fran.] Fırtına kuşugillerden, 1 metre uzunluğunda, Atlantis Okyanusu'nda yaşayan iri bir tür kuş (TS, 2019, s. 85).

bekas: [Fran.] bk. çulluk (TS, 2019, s. 295).

bülbül: [Fars.] Karatavukgillerden, sesinin güzelliğiyle tanınmış olan ötücü kuş (TS, 2019, s. 423).

ebabil: [Ar.] Sağanlardan, kentler ve açık alanlarda yaşayan, kırlangıca göre kanatları daha uzun ve kavisli bir kuş, dağ kırlangıcı (TS, 2019, s. 751).

ferik: [Ar.] Kümes hayvanlarının civcivlikten çıkmış yavrusu, piliç (TS, 2019, s. 862).

flamingo: [İng.] Leyleksilerden, tüyleri beyaz, pembe, kanatlarının ucu kara, eti yenir bir kuş, flaman kuşu (TS, 2019, s. 883).

florya: [Rum.] İspinozgillerden, tüyleri yeşilimsi, ağaçlık ve fundalıklarda yaşayan, güzel ötümlü bir kuş, yelve (TS, 2019, s. 884)

flurcun: [?] bk. kocabaş (TS, 2019, s. 884).

hindi: [Hint.] Tavukgillerden, 15. yüzyılda evcilleştirilerek Amerika'dan bütün dünyaya yayılan, boyun ve başı çıplak, parlak, yeşil ve esmer tüylü, kümes hayvanlarının en büyüğü, mısırtavuğu (TS, 2019, s. 1102).

horoz: [Fars.] Tavukgillerden, tavuğun erkeği olan kümes hayvanı (TS, 2019, s. 1110).

hüthüt: [Ar.] Çavuş kuşu (TS, 2019, s. 1122).

ibis: [Rum.] Leyleksilerden, Afrika ve Batı Asya'nın sulak yerlerinde yaşayan bir kuş, Mısır turnası (TS, 2019, s. 1138).

iskete: [Rum.] Serçegillerden, gagaları dişli, zararlı böcek ve kurtlarla beslenen, güzel sesli bir kuş (TS, 2019, s. 1208).

ispenç: [?] Bodur bir cins horoz veya tavuk (TS, 2019, s. 1210).

ispinoz: [Rum.] İspinozgillerden, gagası kısa ve koni biçiminde, sırt tüyleri yeşilimtrak mavi, boynu ve karnı kırmızı renkte, güzel sesli bir kuş (TS, 2019, s. 1210).

kalinis: [Rum.] Bir tür yağmur kuşu, su tavuğu

kanarya: [İsp.] İspinozgillerden, yeşilimsi veya sarı tüylü, koni biçiminde küçük gagalı, ötücü kuş (TS, 2019, s. 1294).

kerkenez: [Fars.] Kartalgillerden, leşle beslenen, 35 santimetre uzunluğunda, kızılımsı tüyleri olan bir kuş (TS, 2019, s. 1393).

kerkes: [Ar.] Akbaba (TS, 2019, s. 1393).

kolibri: [Fran.] Kolibrigillerden, Amerika'da yaşayan, çok renkli, geriye doğru uçma özelliği olan, uzun gagalı, küçük göçmen kuş (TS, 2019, s. 1463).

kukumav: [Rum.] bk. kukumav kuşu (TS, 2019, s. 1517).

kumru: [Fars.] Güvercinler takımından, güvercinden küçük, boz, gri renkli bir kuş (TS, 2019, s. 1525).

leylek: [Fars.] Leyleksilerden, kışın tropikal Afrika'da yaşayan, siyah telekli, uzun gagalı, uzun bacaklı, büyük, beyaz, göçmen kuş (TS, 2019, s. 1584).

papağan: [Ar.] Papağangillerden, tırmanıcı, eğri gagalı, pek çok türü bulunan, insan sesini taklit edebilen kuşların genel adı, dudu (TS, 2019, s. 1881).

pelikan: [Fran.] Pelikangillerden, pembeye çalan beyaz tüylü, kanatları gri renkli, alt gagasında deriden bir kesesi olan iri kuş, kaşıkçı kuşu (TS, 2019, s. 1908).

penguen: [Fran.] Penguengillerden, Güney Kutbu'nda yaşayan, sırtı kara, göğsü ak, iyi yüzen, deniz hayvanlarıyla beslenen, uçamayan, kısa kanatlı deniz kuşu (TS, 2019, s. 1910).

saka: [Ar.] bk. saka kuşu (TS, 2019, s. 2011).

serçe: [Soğd.] Serçegillerden, insanlara yakın yerlerde yaşayan, kışın göçmeyen, koyu boz renkli, ötücü küçük bir kuş (TS, 2019, s. 2070).

soyka: [Bul.] Tüyleri alacalı, bir tür küçük karga (TS, 2019, s. 2146).

şahin: [Fars.] Kartalgillerden, Avrupa ve Asya'nın dağ, orman ve çalılıklarında yaşayan, 50-55 santimetre uzunluğunda yırtıcı bir kuş (TS, 2019, s. 2196).

tavus: [Ar.] Tavus kuşu (TS, 2019, s. 2290).

zağanos: [Rum.] Bir cins doğan (TS, 2019, s. 2640).

Sonuç

Türkçe Sözlük'ün taranması sonucunda toplamda 214 sözcük tespit edilmiş ve bu sözcükler listelenmiştir. Tespit edilen kuş adları Türkçe ve Türkçe kökenli olmayan olmak üzere önce iki başlığa ayrılmış ve daha sonra Türkçe kökenli sözcükler üzerinde ad bilimi açısından incelenmiştir. Türkçe kökenli olmayıp Türkçenin eklerini almış sözcükler ve Türkçe kökenli olmayıp ancak Türkçe kökenli bir sözcükle sözcük grubu oluşturmuş sözcükler de ad bilimsel açıdan incelenmiştir. Ad bilimi açısından kuş adları; beslenme, fiziksel yapı, çağrıldığı ses, davranış, renk, yaşam alanı, başka bir hayvan türüne benzerlik, avlanma türü olmak üzere sekiz alt başlık şeklinde incelenmiştir. Bu başlıklara ek olarak, bir sebebe bağlı olmaksızın yapılan adlandırmalar için ayrı bir başlık açılmıştır.

Çalışmada; 33 Türkçe kökenli olmayan sözcük ve bir sebebe bağlı kalımsızın adlandırılan 13 sözcüğü çıkarırsak 168 kuş adının somut olarak bir nedene bağlı kalınarak adlandırıldığı söylenebilir. Adlandırılmada en yaygın kullanılan kavram kuşların *yaşam alanı*dır. Kuşların karada, bataklıkta, sulak arazide veya özel bir coğrafik bölgede yaşaması kuş adlarını adlandırmada büyük ölçüde rol oynamıştır. Kuş adlandırılmasında kullanılan yaygın ikinci kavram; kuşun baş, gaga, gövde büyüklüğü, kuyruğu, tüy yapısı veya vücudunda

bulunan leke, çil gibi işaretlerdir.

Kuşlar adlandırılırken kullanılan diğer bir yaygın ölçüt; büyük çoğunlukla kuşun büyüklüğü, rengi ya da çağrışım yaptığı başka bir nesne açısından bakılarak görselliğe dayalı özelliklerdir. Kuşun ötüşüne yapılan adlandırılmada 14 ve kuşun çağrılma biçimine göre yapılan adlandırılmada tek sözcük tespit edilerek işitsel özelliğin %8 oranlarında kullanıldığı tespit edilmiştir. Kuş adlandırmalarında coğrafik olarak özel bir bölgeyi gösteren *Kafkas*, *Pekin*, *Sudan* yer adları ve bir ırkı niteleyen *Flaman*, *Hint* adları hariç özel ad kullanılmadığı tespit edilmiştir.

Biçimsel açıdan kuş adları incelendiğinde; adlandırmanın birden fazla sözcüğün bir araya gelmesiyle oluşturulduğu, büyük bir çoğunluğunun da belirtisiz ad tamlaması, sıfat grubu, birleşik eylem grubu ve isnat grubu şeklinde olduğu tespit edilmiştir. Kuş adlarında *X+kuşu* ve *X'+(II)* +sözcük görülen kuş adı oluşturma yapısıdır. Kuş adlandırmasında *tepeli deve kuşu*, *tepeli karla kuşu* örneklerinde görüldüğü üzere 3 sözcüğün bir araya getirilmesiyle de kurulan yapılar mevcuttur. Kuş adlarının büyük bir çoğunluğunun Türkçe kökenli ve Türkçe+Türkçe şeklinde olduğu tespit edilmiştir.

Türk Dil Kurumunun 2019'da on birinci baskı olarak yayımlanmış olduğu *Türkçe Sözlük'te* kuş adlarını inceleyen bu çalışmada son olarak; kuşların kendilerinde var olan görünüş ve işitsel özelliklere dayanarak niteleyici şekilde adlandırmanın yapıldığını ve kuş adlarının büyük çoğunluğunun Latince şeklinden ziyade Türkçe kökenli biçimlerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Extended Abstract

In this study; it was aimed to reveal the criteria used in the bird naming of Turkish and to examine the methods used in creating a concept. The bird names in the *Türkçe Sözlük*, which was published by the Turkish Language Association in 2019 as the eleventh edition, were determined. In the study; Turkish origin and non-Turkish origin bird names were distinguished and Turkish origin bird names were discussed in the analysis part. In order to fully reflect the bird vocabulary in the *Türkçe Sözlük*, non-Turkish origin bird names were also listed in the study. Turkish origin bird names identified; it has been classified under eight headings according to its feeding, physical characteristics, calling sound, behaviour, color, and habitat, resemblance to another animal and not depending on a reason. The identified bird names were classified under eight headings by examining both visually and aurally on the website www.trakus.org.

In the *introduction part* of the study; the history of the onomastics was briefly mentioned, and it was mentioned that the studies of onomastics accelerated approximately towards the end of the 20th century. Onomastic definitions of the researchers were given and a new definition was made. The literature on birds was searched and previous publications were mentioned.

Turkish origin bird names in the *main part* of the study; it has been classified according to its feeding, physical characteristics, calling sound, behaviour, color, habitat, resemblance to another animal and not depending on a reason. These titles are also divided into subheadings. According to their being fed; divided into plant and animal. According to its physical characteristics; the head, beak, body quantity, tail, mark on the body, and feather structure. According to this study, it was determined that the names given due to feeding with animals were more common. While sorting according to the physical characteristics, a ranking from head to tail was preferred, considering the structure of the bird. It has been determined that the bird naming is mostly based on the head and body. Bird names based on color; it is listed in

Turkish alphabetically order under nine headings: white, grey, blue, brown, black, mixed color, red, yellow and green. The colours used in creating the name of the bird through color; it has been determined that Turkish origin forms are used instead of black, white, red, grey and blue. Bird names according to the habitat; it is listed under 3 titles as land, swamp and water, with special place names. According to the living area, it is named considering the fact that it lives mostly on land.

At the *conclusion* of the study; it was mentioned that the most common naming methods used in bird naming, the most used naming methods in terms of syntactic and the languages where bird names are mostly used in terms of origin information. As a result of scanning the Türkçe Sözlük, a total of 214 words were determined and these words were listed. 15% of the bird names determined from the Türkçe Sözlük are not of Turkish origin. In the study; if we exclude 33 words of non-Turkish origin and 13 words that are named regardless of a reason, it can be said that 168 bird names are named based on a specific reason. The most commonly used concept in naming is the habitat of birds. The fact that birds live on land, swamp, wetland or a special geographic area has played a major role in naming bird. The second common concept used in bird naming; the bird's head, beak, body size, tail, feather structure or markings such as spots and freckles on the body. Another common criterion for naming birds is often the birds' size, color or visual characteristics by looking at it in terms of another object to which it is associated. It was determined that the auditory feature was used at a rate of 8% by determining 14 for the bird singing and a single word in the naming made according to the way the bird was called. It has been determined that special names are not used in bird naming except for *Caucasian*, *Beijing*, *Sudan* place names, which geographically indicate a special region, and the *Flemish* and *Indian* names that describe a race. When bird names are examined formally; It has been determined that naming is formed by the combination of more than one word, and most of it is formed as an indeterminate noun phrase, adjective group, compound action group, and attribution group. It is the bird name forming structure that includes $X + bird$ and $X \{+(II)\} + words$ in bird names. There are also structures built by combining 3 words in bird naming, as seen in the examples of *tepeli deve kuşu*, *tepeli karla kuşu*. It has been determined that the majority of bird names are of Turkish origin and formed in *Turkish + Turkish*. In this study, which examined the bird names in the Türkçe Sözlük, which was published as the eleventh edition of the Turkish Language Association in 2019, it was found that the qualitative the naming was made based on the appearance and auditory features of the birds themselves, and that most of the bird names were used in Turkish rather than Latin.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
Bul.	Bulgarca
DS	<i>Derleme Sözlüğü</i>
EDPT	<i>An Etimological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish</i>
Fars.	Farsça
Fran.	Fransızca
Hint.	Hintçe
İng.	İngilizce
İsp.	İspanyolca
Moğ.	Moğolca
Rum.	Rumca
s.	Sayfa sayısı
Soğd.	Soğdça
TMEN	<i>Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen</i>
TaS	<i>Tarama Sözlüğü</i>
TS	<i>Türkçe Sözlük</i>
Tü.	Türkçe
vd.	Ve diğerleri
Yun.	Yunanca.

KAYNAKÇA

- Akalın, L. S. (1993). *Türk folklorunda kuşlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Aksan, D. (2015). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dil bilim*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aksan, D. (2018). *Türkçenin söz varlığı*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Bozkaplan, Ş. A. (1987). Türkiye Türkçesi ağızlarında kuş isimleri ve onların sistematiği. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 35, 43-79.
- Clauson, S. G. (1972). *An etimological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. London: Oxford University.
- Doerfer, G. (1967). *Türkische und Mongolische elemente im Neupersischen* (Vol. II). Wiesbaden.
- Eren, H. (1999). *Türk dilinin etimolojik sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hatipoğlu, V. (1978). *Dilbilgisi terimler sözlüğü*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- İmer, K., Kocaman A. & Özsoy S. (2011). *Dilbilim sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Karadoğan, A. (2004). Türk ad biliminde renk kültü. *Millî Folklor*, 8 (62), s. 89-99.
- Korkmaz, Z. (2017). *Dil bilgisi terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2019). *Türkiye Türkçesi grameri: Şekil bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Oğurlu İ. ve Ünal Y. (2016). "Bağırtlaklı kuş". *Avrasya Terim Dergisi*, 4 (2). s. 54-66.
- Öçalan, M. (2006). Bağırtlak kelimesinin kökenbilimsel açıklamaları üzerine. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Merkezi*. http://turkoloji.cu.edu.tr/YENI%20TURK%20DILI/muharrem_ocalan_bagirtlak.pdf (Erişim tarihi 10.12.2020)
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, M. & Kecskeméti, I. (1971). *Versuch eines etymologischen wörterbuchs der Türksprachen II Wortregister*. Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Sakaoğlu, S. (2001). *Türk ad bilimi I giriş*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (1995). *Türk dillerinde birincil uzun ünlüler*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Tietze, A. (2016). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati (A-L)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2017). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati (M-N)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Tietze, A. (2018). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lugati (O-R)*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Tarama sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Derleme sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Dil Kurumu. (2019). *Türkçe sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türktaş, M. (2017). Anadolu'da anlatılan kuş efsaneleri. E. Gürsoy Naskali ve A. Şeker (Ed.). *Kuş Kitabı* (s. 27-37). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı dilbilim terimleri sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Zülfikar, H. (1995). *Türkçede ses yansımaları kelimeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

- <https://www.kuslar.gen.tr> [Erişim Tarihi 29.04.2020].
- <https://www.nisanyansozluk.com> [Erişim Tarihi 29.04.2020].
- <https://www.trakus.org> [Erişim Tarihi 29.04.2020].
- <https://www.trthaber.com/haber/yasam/yeni-bir-kus-turu-bulundu-129493.html> [Erişim Tarihi 29.04.2020]

RAYMOND WILLIAMS'IN "HİS YAPILARI" KAVRAMI VE BU KAVRAM PERSPEKTİFİNDE XIX. ASIR TÜRK EDEBİYATI TARİHİ

RAYMOND WILLIAMS' "STRUCTURES OF FEELING" AND XIX. ASIR TÜRK EDEBİYATI TARİHİ THROUGH THE PERSPECTIVE OF THIS CONCEPT

Ahmet Ferhat ÖZKAN*

Öz

"His yapıları", edebiyat ve kültür eleştirmeni Raymond Williams'ın kültür kuramında anahtar kavramlar arasında yer alır. Williams, kendisini en çok dönemin edebî eserlerinde gösterdiğini söylediği his yapılarını bazı eserlerinde açıklamaya çalışmış bazılarında ise doğrudan eleştirilerinde kullanmıştır. His yapıları, Williams'a göre "dünya görüşü" veya "ideoloji" kavramlarına benzemekle birlikte, bu ikisinin ifade ettiklerinde eksik kalan nitelikleri de kapsar. Bu nedenle, aralarında Terry Eagleton'ın da olduğu eleştirmenler tarafından da karmaşık ve soyut bulunan bu kavramın doğrudan tanımını vermektense kavramın Williams'ın metinlerindeki seyrini izlemek daha yararlı sonuçlar verecektir. Bu sonuçlardan biri de, açık bir tanımdan mahrum olmasına rağmen his yapılarının Türk edebiyatı tarihçiliğine ve eleştirisine dair sunduğu imkânlar olduğu, fakat bu imkânların ancak Williams'inkine benzer bir eleştiri tarzı ve bütünlüklü bir bakış zemininde mümkün olduğu gerçeğidir. Bu bağlamda, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın edebiyat tarihçiliğinin; kültür (medeniyet) kavramlarına bakışı ve edebî eseri belirli toplumsal süreçlerin de ürünü olarak görmesi bakımından Williams'ın görüşleriyle benzer nitelikleri olduğu gözlemlenmiştir. Tanpınar'ın tespitlerinin ve Williams'ın "his yapıları" kavramının, özellikle üç noktada kesiştiği görülmüştür: Nesil fikri, yeni türlerin ortaya çıkışı ve duygu. Bu çalışmada, Raymond Williams'ın "his yapıları" kavramının tarihçesi ve tanımları verildikten sonra bu kesişim noktalarına değinilecek ve XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi'nde "his yapıları" ile örtüşen noktalar incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler

Raymond Williams, Ahmet Hamdi Tanpınar, His Yapıları, 19. Yüzyıl Türk Edebiyatı

Abstract

"Structures of feeling", is one of the key concepts in the cultural theory of the literary and cultural critic Raymond Williams. He does not only try to explain structures of feeling in some of his works, but he also uses them in his literary critics. According to Williams, one of the key features of this concept is that it is mostly seen in the literature of the period and though it looks very similar to "ideology" or "worldview", structures of feeling includes specific qualities that those two concepts

* Arş. Gör. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yeni Türk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, ORCID: 0000-0001-9836-0175, Konya TÜRKİYE

remain incapable. The concept of structures of feeling is found complicated and intangible by many critics including Terry Eagleton. Therefore, instead of trying to give its lexical meaning, following the course of the concept in Williams' texts will yield more useful results. One of these results is the fact that despite the lack of a clear definition, the structures of feeling have opportunities for Turkish literature historiography and criticism, but these opportunities are only possible with a criticism style similar to Williams' and a holistic view. In this context, it has been observed that Ahmet Hamdi Tanpınar's literary historiography has similar qualities to Williams' views in terms of his view of the concepts of culture (civilization) and his view of literary work as the product of certain social processes. Tanpınar's detections and Williams' concept of "feeling structures" have been found to intersect, especially in three points: the idea of Generation, the emergence of new literary genres, and emotion. In this study, after the history and definitions of Raymond Williams' concept of "feeling structures" are given, these intersections will be addressed and the points that overlap with "feeling structures" in the XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi by Tanpınar will be examined.

•
Keywords

Raymond Williams, Ahmet Hamdi Tanpınar, Structures of Feeling, 19th Century Turkish Literature

GİRİŞ

On dokuzuncu yüzyıl Türk edebiyatı, onu doğuran düşünsel iklimin yaşadığı sarsıntılardan etkilenmekle kalmamış, bu sarsıntıları etkileyen veya yönlendiren bir mecra da olmuştur. Tanpınar'ın ifadesiyle söylemek gerekirse, bu dönemde Türk edebiyatı "ideolojiler etrafındaki mücadeleleriyle mühim bir rol oynadığı gibi, bazen de bizzat hazırladığı bu vakıaların kuvvetle tesiri altında kalmıştır" (Tanpınar, 1977, s. 101). Bu nedenle, dönemin edebiyatını sadece edebî eserle sınırlandırmak olanaksız gözükmetedir. Fuad Köprülü'nün edebiyat tarihinin hemen başında belirttiği üzere, "Geçmiş zamanlara ait bir 'edebi eser'i layıkıyla ve -tarihî manasıyla- anlamak için, evvela o devrin umumi hayatını, yaşayış ve düşünüş tarzlarını, o devir inşalarının hayat ve kâinat hakkında nasıl telakkiler beslediklerini öğrenmemiz gerekir" (Köprülü, 1980, ss. 1-2). Türk edebiyatına bu türden kapsamlı bir bakış için temel kaynaklardan birisi ise Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'dir. Bu kitapta Tanpınar, sadece bir edebiyat tarihi yazmakla kalmamış, dönemin düşünsel ve toplumsal yapısını dair derin ve kapsamlı şekilde ele almış ve böylece sanat eserinden hareketle dönemin nasıl deneyimlendiğine dair önemli fikirler vermiştir.

Tanpınar'ın edebiyat tarihçiliği, bu anlamda, İngiliz kültür eleştirmeni Raymond Williams'ın edebiyat eleştirmenliğiyle paralellikler taşımaktadır. Örneğin Williams *The English Novel From Lawrence to Dickens*'ın "Giriş" bölümünde, 1847 ve 1848 yılları arasında yayımlanan, aralarında *Wuthering Heights*, *Vanity Fair*, *Jane Eyre*'in da olduğu sekiz romanı anar. Bu romanların sadece birkaç ayın ürünü olmadığını, "toplumdaki değişikliklerin uzun süredir devam etmekte olduğu"nu ekler ve Sanayi Devrimi, demokratikleşme mücadelesi, şehirlerin ve kasabaların büyümesinden bahsederek edebî eserlerin incelemesine, en az bir yüzyıl öncesine uzanan ve böylece sözünü ettiği romanları hazırlayan toplumsal deneyimlerden başlar (Williams, 2013a, s. 1). Bu inceleme tarzı, Tanpınar'ın şu ifadesiyle örtüşen bir nitelik sergiler: "Bize âni görünen her fıskırmanın altında asırlar boyunca devam etmiş bir yığılma, bir içten hazırlanma vardır ki, buna o cemiyetin kendi hayatına dikkati, yahut insan tecrübesi diyebiliriz" (Tanpınar, 2008, s. 271).

Raymond Williams'ın İngiliz kültürüne ve edebiyatına dair diğer önemli kitabı *The Long Revolution* ise, başlıklarıyla bile Tanpınar'ın edebiyat eleştirisi ve tarihçiliği ile benzerlik gösterir. Williams'ın Sanayi Devrimi sonrası İngiliz kültürünün uzun devrimini anlattığı ve üç bölümden oluşan kitabının ikinci bölümü şu alt başlıklardan oluşur: "Bir Kültürün Analizi", "Eğitim ve İngiliz Toplumunu", "Okur Topluluğunun Gelişimi", "Popüler Basının Gelişimi", "Standart İngilizcenin Gelişimi", "İngiliz Yazarların Sosyal Tarihi", "Dramatik Formların Sosyal Tarihi", "Realizm ve Çağdaş Roman". Bu başlıkların, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'ndeki başlıklarla paralelligi, örneklendirmeyi gereksiz kılacak derecede açıktır. Williams ve Tanpınar'ın benzerlikleri bununla sınırlı değildir: İki isim de sistematik olmayan ve hatta yer yer dağınık sayılabilecek bir inceleme tarzı benimsemiştir. İki de, diğer sanatlardaki gelişimleri edebî eser incelemesinden ayrı tutmamıştır. Böylece, Williams'ın ve Tanpınar'ın, ele aldıkları dönemi "kendilerine has" bir şekilde anlamlandırmaya çalıştıkları görülür. Williams için bu anlamlandırma işlemi, kendi kültür kuramı ve bu kuramın önemli bir parçası olan "his yapıları" kavramının üzerinde yükselmektedir. His yapıları, Tanpınar *XIX. Asır Türk Edebiyatı*'ni (1949) yazdığı sırada elbette henüz kavramsallaşmamışsa da, Tanpınar'ın edebiyat tarihine bakış açısı için de anahtar bir kavram olarak kullanılmaya elverişlidir.

Williams ve Tanpınar'ı birbirlerine yaklaştıran bir diğer unsur, iki ismin de metodik yönden ne denli eleştirilebilir olsa da, derin bir kavrayışa sahip olmalarıdır. Graeme Turner, Williams'ın *Kültür ve Toplum*'u hakkında tüm söylediklerini -deyim yerindeyse- şu cümleyle özetler. "*Kültür ve Toplum*'u okuduğumuzda ileri görüşlülüğünden ve elindeki kısıtlı kuramsal desteğe rağmen kavrayış gücünden etkileniriz" (Turner, 2016, s. 66). Metin Kayahan Özgül ise, Tanpınar'ın edebiyat tarihçiliğinde hükümlerini bilgidan değil "sencibilité"den [sensibilité] çıkardığını söyler. Tanpınar'ı benzersiz kılan, onun bu edip tavrından kaynaklanan kavrayış gücüdür. "Şaşırtıcı olan odur ki yazarın edebiyat tarihinde en başarılı olduğu yerler de duyargalarının yardımıyla hüküm verdiği kısımlardır" (Özgül, 2002, s. 97).

Raymond Williams, 1780 ile 1950 arasında yayımlanan İngiliz romanlarını incelediği *Kültür ve Toplum*'un ön sözüne, kitabının temelinde kültür fikrinin ve bu sözcüğün modern kullanımlarının İngiliz düşünce hayatına Sanayi Devrimi ile girdiğine dair bir keşfin yattığını belirterek başlar ve şu şekilde devam eder: "Kitap, bunun nasıl ve neden gerçekleştiğini gösterme ve kültür fikrinin izini günümüze kadar sürme çabasının bir ürünü. Dolayısıyla bu kitap, 18. yüzyılın sonlarından itibaren İngiliz toplumunda yaşanan değişimlere düşünce ve duygu dünyasında verilen tepkilerin bir açıklaması ve yorumu[dur]" (Williams, 2017, s. 11). Williams'ın araştırmasının merkezine "kültür"ü yerleştirmesi ve İngiliz toplumunda "yaşanan değişimlere düşünce ve duygu dünyasında verilen tepkileri" anlama çabası, Tanpınar'ın edebiyat incelemelerindeki önceliğini de açıklar niteliktedir. Nitekim Tanpınar, edebiyat tarihçiliğine dair usul ve esaslardan bahsettiği giriş bölümünde örnek aldığı isimleri ve düşünceleri açıkladıktan sonra "Unutmayalım ki nesil, edebî zümre ve hareket, zaman, muhit ve ırk, edebî nev'i ve sanatkârın kendisi, beraberce mevcut olan şeylerdir" (Tanpınar, 2008, s. 16). Bu ifade, Tanpınar'ın herhangi bir metoda sıkı sıkıya bağlı kalmadığını belirtmesi bakımından önemli olduğu kadar, tüm bu unsurların toplamına ulaşmaya çalıştığı vurgulaması açısından da önem taşır. Williams ise yine *Kültür ve Toplum*'da, farklı alanlarda ve disiplinlerde yapılan çalışmalarla birlikte "yeni bir kültür kuramı"na ulaşabilecek noktaya geldiğini söyler ve "kültür kuramı"nu şu şekilde açıklar: "Kültür kuramı, bütünlüklü bir hayat tarzını oluşturan unsurlar arasındaki ilişkiyi konu alan bir kuram şeklinde ele alınabilir" (Williams, 2017, s. 30). Bu bakımdan, henüz ilk örneklerinden itibaren Tanpınar'ın "medeniyet krizi"yle başlattığı Türk edebiyatının yanı sıra, onu doğuran kültürü de incelediği yadsınamaz bir gerçektir. Diğer yandan, yine Williams'ın "medeniyet" kelimesini incelerken söyledikleri de iki kavramın akrabalığına dikkat çeker: "[Civilization] uzun bir süre için, gerçekte hâlâ da zorlu bir etkileşim içinde olduğu "culture" gibi, aslında bir sürece gönderme yapar ve bazı bağlamlarda hâlâ bu anlamı yaşar" (Williams, 2016, s. 70). Williams, kendi kültür kuramı ile birlikte bu kuram içinde önemli bir yeri olan bir kavram da üretmiştir: His yapıları [*structures of feeling*].

"İdeoloji"den daha çok, ideolojinin deneyimlenmesine odaklanan bu kavramın Türk edebiyatı tarihi için bir aygıt olarak kullanılması farklı bir anlamlandırma olanağı sunacaktır. Fakat bu kavramın, Türk edebiyatındaki değişimi okumak için bir aygıt olarak kullanılması, ancak onu üreten türden bir perspektif ile mümkündür. Bu nedenle, bu çalışmada öncelikle "his yapıları"nın tarihçesine, daha sonra Tanpınar'ın edebiyat tarihçiliğine değinildikten sonra XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi'nin bu kavram için elverişli bir zemin sunduğu açıklanmaya çalışılacak ve his yapılarının Tanpınar'ın bazı dikkatleriyle kesişim noktaları gösterilecektir.

I. His Yapıları Kavramı

His yapılarının tarihini ve neye karşılık geldiğini bulmak için Raymond Williams'ın her eserinde farklı şekilde tanımladığı bu kavramın tarihçesine uzanmak gerekir. Raymond Williams, "duygu yapıları" (*structures of feeling*) terimini ilk kez, 1954'te yayımlanan ve Michael

Orrom ile birlikte yazdığı *Preface to Film* kitabında kullanmıştır (Macey, 2001, s. 366). Williams, bir romanın, filmin veya geçmiş bir dönemin incelenmesi sırasında, yaşamın belirli yönlerini ayrıştırabileceğini ve ancak bu şekilde incelenebileceğini fakat deneyimlenemeyeceğini söyler: "Her unsuru birer çökelti olarak inceleriz, fakat devrin deneyimlenmesinde her unsur bir çözümlü halindedir, karmaşık yapının birbirlerinden ayrılmaz parçalarıdır" (Williams ve Orrom, 1954, s. 33). Williams'ın bu kavrama dair ilk tanımına göre, sanatçı bu bütünlükten yararlanır; sanat eserinde bu bütünlük etkisi, başka bir ifadeyle baskın his yapıları cisimleştirilir ve ifade edilir. Bir sanat eserini, gözlemlenen bu bütünlükle ilişkilendirmek belirli ölçülerde yararlı olabilir. Fakat sanat eserinin analizinde yine de bazı unsurlar dışarıda kalır. Raymond Williams'ın ilk tanımı bu görüşlere dayanır ve şu şekilde sonlanır: "Bir dönemin *his yapısı* olarak adlandırdığım ve ancak sanat eserinin bir bütün olarak deneyimlenmesiyle fark edilen, işte bu unsurdur" (Williams ve Orrom, 1954, s. 33).

Raymond Williams, bu ilk tanımdan sonra, "his yapıları" kavramını kariyeri boyunca yaptığı kültür ve edebiyat eleştirilerinde sıkça kullanmışsa da, birkaç kitabında tekrar tanımlamış ve açıklamıştır. Bu açıklamaların ilki henüz Türkçeye çevrilmemiş *The Long Revolution*'da yer alır. Williams, his yapılarını, bu kavrama duyduğu ihtiyacı doğuran durumu açıklayarak başlar. "Herhangi bir geçmiş dönemi incelerken kavraması en güç olan şey, belirli bir zaman ve mekânda yaşamın niteliğinin hissedilen bu duyumdur: Belirli eylemlerin bir düşünce ve yaşama tarzıyla birleşerek oluşturduğu duyum" (Williams, 1965, s. 73). Williams, bu duyumun Erich Fromm'un "sosyal karakter" veya Ruth Benedict'in "kültür örüntüleri" (*pattern of culture*) kavramlarıyla ifade ettikleriyle ulaşılsa bile bu sonuçların soyut ve eksik kalacağını ifade eder. Williams'a göre eksik kalan bu parça, "deneyim"dir ve kendisini en çok da dönemin sanatlarında ele verir. Williams, kendisinin de bir parça soyut kalan açıklamasını "artık aynı dili konuşmayan nesiller" veya kültürü öğrenmiş olsa bile bir yabancıya o kültürde doğup büyüyen insanla arasında oluşacak küçük davranış, konuşma veya üslup farklılığıyla açıklamaya çalışır. Williams, bu örnekten yola çıkarak geçmiş bir dönemi incelerken kendimizi bir ziyaretçi, öğrenci, başka bir nesilden konuk gibi hissetmemizin kaçınılmaz olduğunu ifade eder. Kendisinin ifadesiyle, "önemsiz" veya "marjinal" olarak değerlendirilebilecek bu eksikliğin oldukça merkezî bir önem taşıdığı söyleyen Williams, his yapıları kavramının tanımını bu açıklamalardan sonra yapar: "Bunu tanımlamak için önereceğim terim *his yapıları*dır: 'Yapı' kavramın ima ettiği gibi sabit ve kesin olsa da, eylemlerimizin en ince ve asgari ölçüde somut alanlarında faaliyet gösteren bir kavram" (Williams, 1965, s. 64).

Raymond Williams, *Kültür ve Materyalizm* kitabında yer alan "Edebiyat ve Sosyoloji" (1970) makalesinde ise "duygu [his] yapıları"¹ fikrine nasıl ve ne amaçla ulaştığını açıklar. Williams, bunun için öncelikle Lucien Goldmann'ın oluşumsal yapısalılık [*genetic structuralism*] kuramı üzerine fikirlerine ve daha sonra "Marksist edebiyat ve düşünce izahları"na yönelik eleştirisine değinir. Marksist eleştirinin temel paradigması olan altyapı-üstyapı fikrine katı, soyut ve durağan niteliğinden dolayı karşı çıktığını belirten Williams, geliştirmeye çalıştığı teoriyi şu şekilde açıklar:

"Farklı türde bir toplumsal bütünsellik teorisi geliştirmeye çalışmak; kültür incelemelerini tüm hayat tarzının öğeleri arasındaki ilişkilerin incelenmesi olarak görmek; belli eserlerde ve

¹ Raymond Williams'ın tüm çalışmalarında "structures of feeling" şeklinde kullandığı terim, bu çalışmada alıntılanan çevirilerde farklı şekillerde Türkçeleştirilmiştir. Çevirmenlerin "Duygu yapısı/yapıları" veya "hissiyat yapıları" olarak Türkçeleştirdiği bu kavram, bu çalışmada "his yapıları" olarak karşılanmıştır fakat alıntılarda onların kullanımlarına bağlı kalmıştır. Bu çeviri tercihinin nedeni, "His Yapıları ve Duygu" bölümünde kısaca açıklanmaya çalışılmıştır.

dönemlerde belli sanat eserlerini ve biçimlerini olduğu gibi, daha genel toplumsal yaşamın biçimlerini ve ilişkilerini de aydınlatabilecek ve onunla bağına koruyabilecek olan yapıyı incelemenin yollarını bulmak; altyapı-üstyapı formülünün yerine, karşılıklı ama eşitsiz şekilde belirleyici güçler alanı gibi daha aktif bir düşünceden yararlanmak" (Williams, 2013b, s. 32).

Böylece *The Long Revolution*'ın amacını da açıklayan Williams, o dönemde Lukacs ve Goldmann'ın eserlerini bilmediğini itiraf eder ve bilmesi durumunda bu iki ismin kendisine yardımcı olacağını da ekler. Williams, Marks'ın "bilmiyordum veya unutmuştum" dediği, *Alman İdeolojisi*'indeki fayda teorisini, Lukacs'ın bilinç türleri arasında yaptığı ayrımları ve Goldmann'ın yapı kavramlarını ekleyince "aktif ve gelişkin bir Marksizm" keşfettiğini ifade eder. Bu keşfin sonucu ise his yapılarıdır: "Kendi çalışmalarında bir duygu [his] yapısı fikri geliştirmek zorunda kaldığımı gördüm. Bu yapı, özellikle bir grup yazara özgü, ama aynı zamanda belirli bir tarihsel durumdaki diğerlerinde de bulunan belli başlı özelliklerin işaret edilişiydi" (Williams, 2013b, s. 34). Ne var ki Raymond Williams, deyim yerindeyse, bu yazısını his yapılarına değil, his yapıları fikrini Goldmann'a ne ölçüde borçlu olduğunu ve yine bu fikrin Goldmann'ın yapı fikrinden ne ölçüde ayrıldığına ayırmıştır. Nitekim Eagleton da bu benzerliğe dikkat çeker: "Goldmann'ın 'bireyötesi yapı'sı onun hep 'duygu yapısı'yla kastettiği şeydir" (Eagleton, 2018, s. 39).

1954'te gün yüzüne çıkan kavramın kuramsal izahı için başlıca kaynaklardan bir diğeriye *Marksizm ve Edebiyat* kitabının bir bölümünü oluşturan "His Yapıları" başlıklı metindir (Williams, 1990, ss. 102-107). Williams bu yazıda oldukça kuramsal şekilde ve özetle "his yapıları"nın geçmişe dönük kültür araştırmalarında ele avuca gelmeyen ne varsa, onları kendisinde topladığını ifade eder. Williams'a göre toplumsal biçimler belirgin olduklarında kolayca tanımlanırlar ve hepsi tanımlandığında bile toplumsal bilincin bütünü oluşturmazlar. "Durağan biçimlerin hiç sözünü etmedikleri ve aslında da hiç fark etmedikleri yaşantılar vardır." (Williams, 1990, s. 104). Williams, *The Long Revolution*'da yaptığına benzer şekilde, bu durumun örneğini dil tarihinden örneklendirerek açıklar. Hiçbir kuşağın kendisinden öncekiyle aynı dili paylaşmadığını, aradaki farklılığın dil bilimsel izahlarla açıklansa da bu açıklamanın yetersiz kalacağını belirtir. "Gerçekten değişen şey aslında çok genel bir şeydir ve bu değişime uyan en iyi sözcük de 'üslup'tur [style]" (s. 104). Ona göre bu değişim, tüm toplumsal yaşam biçimlerinde gözlenebilir. Değişimin hangi etkinin veya karşılıklı ilişkinin sonucu olduğu tam olarak belirlenemez, "çünkü tanımladığımız şey tarihsel olarak başka tikel niteliklerden farklı olan ve bir kuşağa ya da döneme imzasını atan belirli nitelikteki toplumsal yaşantı ve ilişkidir" (s. 104). Bu durumda, matematiksel olarak ifade edildiğinde bile -sosyal bilimlerde yapılamayacak şekilde- tamamlanmamış bir izahtan bahseden Williams'ın eksik parçasının "his yapıları"na tekabül ettiği daha belirgin hale gelir.

"Bu tür değişimler duygu yapılarındaki değişimler olarak tanımlanabilir. Bu oldukça zor bir terimdir ama 'duygu' sözcüğü daha biçimsel olan 'dünya görüşü' ya da 'ideoloji' kavramlarından farklılaştırmak için seçilmiştir. Bu terim, biçimsel olarak korunan ve dizgesel olan inançları incelememiz gerekmele birlikte bu inançların ötesine geçmeliyiz görüşünden daha fazlasını belirtir" (Williams, 1990, s. 105)

Williams, neredeyse tüm yazın yaşamı boyunca bu kavramı ya açıklar ya da onu *Modern Trajedi*'de veya *Kültür ve Toplum*'da olduğu gibi kendi kültür ve edebiyat incelemelerinde kullanır. Yine de, tüm bunlardan sonra bile kavramın tüm bu tanımlarını veya kullanımlarını kapsayan kısa bir izahını yapabilmek oldukça zordur. "Williams'ın kavramı kendi tanımlayışı son derece zor anlaşılır" diyen Turner ise Bennett'ın tanımını "hâlâ taslak mahiyetinde de olsa daha anlaşılabilir" diyerek alıntılar: "Genel fikir şudur: belirli bir çağın, sınıfın ya da grubun

'yaşanan kültürünü' içeren 'bütün bir hayat biçiminden' oluşan, belirli bir örüntüye sahip düzenlilik sergileyen müşterek düşünme ve hissetme biçimleri" (Turner, 2016, s. 26).

His yapıları kavramı, sadece onu icat eden Raymond Williams'ın yerli yerinde kullanabileceğini düşündürecek kadar kaygan bir tanıma sahiptir. Gerçekten de yer yer ince ayrımları ve farklı kapsamları ifade eden bu kavram, Williams'ın kültür kuramı göz önünde bulundurulduğunda, başka bir eleştirmenin bu kavramı kendi açıkladığı bir "durum" için kullanmasının oldukça zor olduğu açıktır. Nitekim, Williams'ın bu kavramını reddedenler kadar benimseyip kullananlar da "his yapıları"nın başlı başına bir sorunsal olduğu konusunda hemfikirdir (Filmer, 2003, s. 199). Bunun yanında, muğlaklığıyla birlikte kavramın iki temel özelliğinin de vurgulanması gerekir. Bunlardan ilki, yine Filmer'in ifadesiyle, deneyime dayanan tarihsel özelliğidir. His yapısı, her zaman "var olan" bir hissin yapısıdır, kolektif tarihsel bir deneyime ve bunun var olan bireyler ve topluluklar üzerindeki gerçek etkisine bağlıdır. İkinci özelliği ise, her ne kadar dönemin düşüncesinin ve kurumlarının sosyal ve kültürel tarihinde görünse de, kendisini en çok da belirli bir dönemin edebiyatında ve sanatında göstermesidir (s. 200-201). Bu nedenle, sadece on dokuzuncu yüzyıl Türk edebiyatını değil, dönemin düşünce/kültür hayatını anlamak için de his yapıları kavramının izini sürmek gerekir. Tanpınar'ın *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, bu kavramın anlam derinliğiyle örtüşen bir yapıya sahiptir ve bu çalışmada 19. yüzyıl Türk edebiyatı tarihine değil, Tanpınar'ın edebiyat tarihine yoğunlaşarak hem bu kavrama, hem de Tanpınar'ın tarihçiliğine ve eleştirmenliğine dair yakın bir okuma yapılmaya çalışılacaktır.

II. His Yapıları ve 19. Yüzyıl Türk Edebiyatında Safhalar/Nesiller

Williams, *Marksizm ve Edebiyat*'ta his yapıları kavramını şu sözlerden sonra anlatmaya başlar: "[D]oğmakta olan-öncesi koşulunu, doğmakta olanın daha açık biçimlerini, kalıntısız olanı ve egemeni daha iyi anlamak için duygu yapıları kavramını incelememiz gerekir" (Williams, 1990, s. 101). Bu çalışmanın henüz başlangıcında alıntılanıldığı üzere, Tanpınar'ın da "asırlar boyunca devam etmiş bir yığılma, bir içten hazırlanma"ya dikkat çekmesi, hatta kitap boyunca yenilikleri hazırlayan unsurlara özel bir önem atfetmesi, dikkat çekicidir. Fakat bu iki isimden yapılan alıntılarda daha dikkat çekici olan, Tanpınar'ın ifade ettiğini, Williams'ın "his yapıları" kavramıyla somutlaştırmış olmasıdır. Bununla birlikte, his yapılarının kaygan ve oynak yapısı yalın bir özdeşleştirmeyi zorlaştırmaktadır.

Williams'a göre, bir nesil kendisinden önceki nesil tarafından kendisine miras bırakılan dünyayı belirli ve kolayca fark edilir şekilde devam ettirebilir, belirli ölçüde yeniden üretebilir, yaşamı başka şekilde duyumsar ve kendi yaratıcı yanıtını böylece yeni bir "his yapısı" olarak şekillendirir (Williams, 1965, s. 65). On dokuzuncu yüzyıl Türk edebiyatı bu bakımdan değerlerin bazen benimsendiği, bazen yeni şekillere sokulduğu, çoğunlukla ise yeni değerlerin eskileriyle ikame edildiği bir dönem olarak göze çarpar. Batı düşüncesinin daha geniş bir zamanda tecrübe ettiği değişimleri birkaç nesil içinde deneyimleyen on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı düşüncesinin nesillere ayrılması bir yandan zorlu bir çabayı ifade etse de Tanpınar, özellikle *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde bu değişimleri nesiller üzerinden okumuş ve birbiri içine giren kuşakları ayırıp tanımlamaya çalışmıştır. Elbette, bu bakışın Tanpınar'la başladığı söylenemez. Nazım Hikmet Polat Türk edebiyat tarihlerini incelediği makalesinde Şahabettin Süleyman'ın *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye'sinde* (1910) Batılı yöntemin izlerinin ilk defa görüldüğünü söyledikten sonra edebiyat tarihi ve toplumsal tarih arasında oluşan bağıntıyı şu şekilde açıklar. "Edebî devirlerin tespiti meselesinde edebiyatın teşekkülü ve değişimin cemiyetteki oluşum ve değişimlerle irtibatlandırılması, daha sonraki edebiyat tarihlerimiz için

temel ilkelerden biri hâlinde devam edecektir.” (Polat, 2002). Fakat Tanpınar’ın bu iki “tarih” arasında kurduğu dengenin ayrı bir değere sahip olduğu açıktır. Öyle ki, Asaf Halet Çelebi, Tanpınar’ın XIX. *Asır Türk Edebiyatı*’ndaki amacını veciz bir şekilde açıklamakla kalmaz, âdetâ Tanpınar’ın kendisine has kültür kuramını da açıklar. “Müellifin bu eserinde göstermek istediği hakikat şudur: Daha eskilerde olmayan ve bize bugünü hazırlayan bir düşünce, bir tahayyül ve sezîş tarzı nasıl başlamış, geçen asır içinde model olarak yetişen büyük kalem erbabı (*hommes de lettres*) arasında ne gibi istihaleler geçirmiştir.” (Çelebi, 2008, ss. 59–60) Bu açıklamada “bugünü hazırlayan bir tahayyül ve sezîş tarzı” ifadesinin his yapıları kavramı ile -elbette belirli fakat önemli bir ölçüde- örtüşmesi dikkat çekicidir.

Tanpınar, “yeni edebiyat” olarak tanımlanagelen dönemi incelemeye, eski edebiyatın değerlerinden başlar. “Eski şiir ve edebiyat için ileri sürülecek her mülâhaza bizi insana, kültürün asıl mekanizması olan zihniyete götürür.” (Tanpınar, 2008, s. 38) diyen Tanpınar, bu zihniyetin “çalışma tarzı”nı anlamak gerektiğini söyler. Ona göre, eski edebiyat bir altın çağa, başka bir ifadeyle “asr-ı saadet”e bağlı kalmıştır. “Cemiyet ve medeniyetin bütün gayreti bu kaybolmuş mazi ve onun değerlerinin peşindeydi” (s. 38). Bunun sonucunda insan, Tanpınar’ın deyimiyle trajik histen yoksun kalmıştır ve “insan kendi kaderiyle karşı karşıya olduğunu hatırına bile getir[mez]” (s. 40). Diğer yandan, Sünni akidenin kendisini sanata muhtaç hissetmemesi, “insana bütünlüğünü veren kaynaşma”nın sadece din olması, bir burjuva sınıfının doğmamış olması, eski edebiyat biçimlerinin “şekli ve teksif nizamı”nın psikolojiye yer açmaya elverişli olmaması ve Tanpınar’ın Yahya Kemal’den alıntıladığı “resimsizlik ve nesirsizlik”, Tanpınar’a göre bu uzun dönemin başlıca temel özellikleridir. Böylece, eski edebiyatın asr-ı saadet özlemi içinde, inançta Sünni akidenin sanatta ise bu inançla birlikte biçime sıkıştığı ve tüm bu durumun Raymond Williams’ın “his yapıları” kavramıyla özdeşleşen dikkate işaret ettiği görülür.

Tanpınar’ın yer yer küçük çelişkiler ve boşluklar barındırsa da, on dokuzuncu yüzyıl Türk edebiyatını ve ona uzanan zaman dilimini belirli tarih aralıklarına bölerek incelemek için özel bir çaba sarf ettiği göze çarpar. Tanpınar, yeni Türk edebiyatını 1. Başlangıçtan 1789’a kadar 2. 1789-1807 3. 1826-1839 4. 1839-1860 5. 1856-1876 şeklinde beş dönemi içeren bir tasnifle incelemiştir. Ne var ki bu tasnife şu eklemelerin de yapılması gerekir. Bunların ilki, 1807 ile 1826 yıllarını başka bölümlerde bir şekilde tanımlamış olsa da bu bölüme ayrı bir başlık açmamış olması, ikincisi ise 1860 ile bitirdiği dördüncü (aslında beşinci) dönemin bitişine dair farklı olaylar (tarihler) seçmiş olmasıdır. Tanpınar’ın dönem tasnifinde dikkati çeken bir diğer husus, 1851-1885 yılları arasını kendi içinde üçe bölmesidir. “Nevilerin Gelişmesi” altında yapılan bu tarihlendirmeler, türlerin gelişimi için ayrı bir dikkati içermektedir. Diğer yandan, Tanpınar’ın Yeni Türk edebiyatına bir nesil teması üzerinden yaklaşmayı tercih ettiği, bununla beraber, bu zaman aralıklarının ve nesillerin yer yer birbirini kapsadığı veya farklılıklar gösterebildiği görülür. Mehmet Önal, Turan Alptekin’in ders notlarından çıkardığı şablonu ve Alptekin’in “Bu sınıflama, dikkatle bakıldığında XIX. *Asır Türk Edebiyatı Tarihi*’nde de vardır” cümlesini alıntıladıktan sonra, bu kez Orhan Okay’ın Tanpınar’ın edebî şahsiyetleri inceleme tarzına dair çizdiği şemaya ve yorumlarına değinir. Bu şemada söylenenler kadar önemli olan husus, tasnifin “sıralama ve iç içe geçme prensibi”yle oluşturulduğu ve Tanpınar’ın “bu şemayı müphem bırakma yolunu” tercih etmesidir (Önal, 2007, s. 161).

Raymond Williams ise bir his yapısının seyrini kesin tarihlerle ilerletmez, onu ilgilendiren, tarih aralıklarından daha ziyade nesillerdir. His yapısının en iyi anlaşılır tanımlama denemelerinden birini nesiller üzerinden yapması, bu açıdan önemlidir. Bununla birlikte, Türk edebiyatının en sıkışık zaman dilimine dair Tanpınar’ın tarihlendirmelerinin de, yenileşmeyi ve

yeni türleri doğuran his yapısının gelişimini/değişimini izlemek için oldukça yararlı bir yöntem sunduğu da inkâr edilemez. Üstelik Tanpınar, tüm dönemlerin yanı sıra, nesil izleğini de ihmal etmemiştir. Kitabın ikinci baskısına yazdığı ön sözde "Albert Thibaudet'nin nesiller görüşü"ne başvurduğunu söylemekle birlikte, bunu herhangi bir metodun ispatı için değil, "bu tarihi vücuda getiren fertleri ve eserleri mümkün olduğu kadar sarıh ve doğru şekilde verebilmek için" yaptığını söylemeyi de ihmal etmez (Tanpınar, 2008, s. 16). Bununla birlikte, Tanpınar'ın nesillere dair dağınık tespitlerini birleştirerek bir nesil çizgisi oluşturmak da mümkündür. Örneğin, II. Mahmut döneminden bahsederken onun devlet kurumlarını Batılılaştırmaya çalıştığından bahseder ve hemen ardından "Bu ilk nesil, bilhassa onun başladığını tamamlayacaktı" (s. 78) der. Daha sonra söylediklerine bakarak, onun 1800 doğumlu Mustafa Reşit Paşa, 1807 doğumlu Sadık Rifat Paşa ve doğum tarihi bilinmese de onunla çağdaş olduğu çok açık olan Mustafa Sami Efendi'yi kastettiği düşünülebilir. Bununla birlikte, Tanpınar; Vasıf-ı Enderuni, Keçecizade İzzet Molla (d. 1785), Âkif Paşa (1787) gibi eski edebiyat geleneğine dâhil olan şairlerin hepsinde, yeniliği arayan bir yön bulur. Bunları takip eden ikinci nesil, öncüllerine ve ardıllarına göre daha az vurgulanmıştır. Öyle ki, bu nesli tanımlayabilmemiz için Tanpınar belki de tek bir ipucu bırakmıştır: 1856-1876 yılları arasındaki dördüncü safhanın henüz başlangıç kısmında, Islahat Fermanı'yla birlikte Âli ve Fuat Paşa'ların Reşit Paşa mektebinin talebeleri olmaktan çıkıp "Gülhane Hattı'ndan daha mühim ve değiştirici bir devrin mesuliyetini kendi başlarına yüklen[diklerini]" (s. 146) ifade eder. Hatta Tanpınar'a göre bu durum "bir bakıma, sekiz sene sonra Namık Kemal'in, Şinasi'nin yanı başında ve yirmi sene sonra da Hamid'in, Namık Kemal'in yanı başında konuşmasına benzer" (s. 146). Tanpınar'ın, Şinasi ve Namık Kemal'i birbirini takip eden nesillere mensup olarak gördüğü düşünülürse, ikinci neslin mahiyeti de daha anlaşılır hale gelir. Nitekim *Edebiyat Üzerine Makaleler*'de bu nesil ayırımını daha açık bir şekilde ifade eder. Türk edebiyatını kurmak için gayret eden ilk iki neslin (1825 ve 1840 sıralarında doğanlar: Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal) zevk ve gayretleri hemen hemen aynıdır" diyen Tanpınar, böylece nesil ayırımını daha açık bir şekilde yapar. Bunun hemen ardından "1850'de doğanlar"ı anan Tanpınar, Abdülhak Hamid'den (1852-1937) "bahsettiğimiz bu üç neslin sonuncusu" olarak bahseder (Tanpınar, 1977, s. 104-105). Turan Alptekin ise, yukarıda da alıntılanan çalışmasında, ders notlarından çıkardığı ve *XIX. Asır Türk Edebiyatı*'na da dikkatle bakılırsa görüleceğini söylediği nesil çizgisinden Tanzimat neslinin Tanpınar tarafından dörde ayrıldığı anlaşılır: "I. Tanzimat Nesli: 1) 1813 nesli (ara nesil) 2) 1826'da doğanlar nesli 3) 1840'ta doğanlar nesli 4) Abdülhak Hâmid-Recâizâde nesli (ara nesil) II. Edebiyat-ı Cedîde ve sonrası: 1) Servet-i Fünûn nesli 2) Fecr-i Âtî ve Yahya Kemâl-Ziya Gökalp nesli 3) Mütareke nesli" (Alptekin, 2001, s. 122).

Tanpınar'ın bu dönemde en çok önem verdiği nesil ise Şinasi neslidir. Fakat bu nesle uzanan devirleri tanımlamak ve ardından bu nesli –ve devamını- tanımlamak bu çalışma için daha faydalı sonuçlar üretecektir. Tanpınar'ın yukarıda bahsetmeye çalışılan zaman dilimlerinden ilki, "başlangıçtan 1789'a kadar" uzanan dönemdir. Bu dönemde Batı ile temasların, sefaretnamelerin ve layihaların sadece Osmanlı düşüncesine değil, gündelik hayatına etkilerine de değinir. Böylece, Tanpınar'ın Williams gibi, "ideoloji"yle veya "dünya görüşü"yle yetinmediği, bir dünya görüşünün gündelik hayata nasıl yansdığı, başka bir ifadeyle deneyimlendiği ve böylece bir his yapısına ulaşmaya çalıştığı görülür. İlk matbaanın bastığı eserlere de bakarak bir "bir uyanış devri" (s. 55) olarak tanımladığı bu dönemi, tıpkı Williams gibi politik gelişmeler çerçevesinde de okumayı ihmal etmez.

Tanpınar'ın "ikinci safha" olarak adlandırdığı dönem 1789 ile 1807 yılları arasını kapsar ve ona göre "Avrupalılaştırma fikrinin asıl kökleşme zamanı bu on sekiz senedir" (s. 61). Bu on sekiz

senelik zaman diliminin his yapıları bağlamında en önemli özelliği, hâkim olmaya başlayan “yaşam tarzı”nın nasıl deneyimlendiğine dair Tanpınar’ın yazdıklarıdır: “Şurasını da söyleyelim ki yenilik, sadece saray ve etrafında hissedilmez; çözülüş halinde bulunan imparatorluğun dört tarafı ecnebi nüfuz ve cereyanlarına açıktır” (s. 66). Williams da his yapılarının kolayca tanımlanabilecek resmî bir oluşum halini almadan önceki veya bu oluşumun toplumdaki dolaşımıyla ilgilenir: “Duygu yapıları çözülme durumundaki toplumsal yaşantılar olarak tanımlanabilirler ve bu tanım onları tortulaşmış olan kolayca ve hemen sağlanabilen öteki toplumsal semantik biçimlenmelerden ayırır” (Williams, 1990, s. 106). Tanpınar, tespitini gündelik hayattaki Avrupalılaşıma etkisinin yoğunluğunu gösteren örneklerle destekler. Onun bu bağlamda söyledikleri sadece gündelik hayatın Batılılaşması hususunu desteklemez, değişen sanat anlayışını, tercih edilen zevkleri, Batı dillerini öğrenmeye yönelik gayretten ötürü yaşam tarzının yönelimini de işaret eder. Tüm bunlar, yine ideolojiden veya dünya görüşünden fazlasını ifade eder. Onun, bu bölümün sonlarında, Osmanlı musikisindeki rönesansa ayırdığı ve burada bile yeniliğin tesirlerini bulduğu satırları, Tanpınar’ın “his yapıları” kavramının içeriğini doldürdüğünü da gösterir: “Böylece, bir taraftan memlekete zevk ve umumi hayat temayülleri, daha ziyade eskinin çerçevesinde kalmak şartıyla, yabancı unsurlarla zenginleşerek yavaş, fakat daima hissedilir bir şekilde garba doğru giderken [...]” (s. 68). Bu alıntıda, Tanpınar’ın “temayül” sözcüğünü ve Batı’ya yönelimi tanımlamak için “hissedilir bir şekilde” ifadesi ile birlikte kullanması, resmî kurumların veya görüşlerin ötesine geçip kültürel deneyime odaklandığını da gösterir. Bununla birlikte, Tanpınar’ın sanattaki biçim değişikliklerini ve tercihlerini, politik gelişmeleri ve entelektüel yönelimi de kapsaması onu bir “gündelik hayat tarihi” tanımından fazlasını ifade eder. “[...] Kabakçı İsyanı ile bu nisbî aydınlanma ve tereddüt devresi kapandı. Fakat, hayata serpilmiş olan tohumlarını zaruretler beslediği için ölmedi” (s. 69) cümleleriyle sonlandırdığı bu dönemin ardından bir boşluk bırakır ve üçüncü safhayı 1826 senesiyle başlatır. Ne var ki Tanpınar’ın ayrı bir bölüm açmadığı 1807 ile 1826 yılları arasının “his yapısı”nı bu bölüm içinde tanımlar. Ona göre; savaşların, isyanların ve ayrılık hareketlerinin karmaşasında geçen bu dönemde “cemiyetin hayatında garip bir değişiklik olmuş ve fikirler resmî hayattan kovulan yeniliğe daha fazla hazırlanmıştır” (s. 71). Herhangi bir kültür tarihçisinin, kargaşa ve isyan devri olarak tanımlayıp “yenilik”e dair emareler göremediği için önemsiz bulacağı bir dönem, böylece Tanpınar’ın gözlemleriyle bir his yapısının oluştuğu bir zaman aralığıdır. Bu bağlamda, Williams’ın “His Yapıları” makalesine tekrar dönmek gerekir:

“Toplumsal biçimler belirgin ve açık seçik oldukları zaman daha kolaylıkla tanınırlar. Kurumlardan biçimlenmelere ve geleneklere uzanan geniş alanda bu durumu gözlemledik. Egemen olan inanç ve eğitim dizgeleri ve etkili olan açıklamalar ve tartışma dizgeleri için de aynı durum söz konusudur. Bütün bu dizgelerin varlığı duyulur. Çoğu oluşmuş ve tasarlanmıştır ve bazıları da oldukça durağandırlar. Ancak hepsi tanımlandığı zaman en basit anlamda dahi toplumsal bilincin bütününe oluşturmazlar” (Williams, 1990, ss. 103–104).

Tanpınar, üçüncü safha olarak nitelendirdiği, Yeniçeri Ocağı’nın ilga edildiği 1826’da başlattığı ve Tanzimat Fermanı’nın ilanı ile (1839) sonlandırdığı dönemde “Bilhassa 1774’ten sonra yavaş yavaş bu fikrin cemiyet hayatımızı idare eden büyük zembereklerden biri haline girdiği görülür. Bütün dâhili meseleler, buhranlar onun etrafında toplanır.” (s. 70) cümlesi, “fikir” sözcüğünün “his yapısı” ile ikâme edilmesi durumunda, Williams’ın da yazabileceğini bir cümleye dönüştür.

1826-1839 arasında da tanımlamalar yine aynı izlek üzerinden devam eder. Bu dönemde toplum hayatında bir değişiklik olduğunu söyleyen Tanpınar, “fikirler resmî hayattan kovulan

yeniliğe daha fazla hazırlanmıştır" (s. 71) dedikten sonra dönemin politik gelişmelerini aktarı ve tüm bunların "imparatorluğun tam bir inhilal evresinde bulunduğu hissini ver[diğini]" söyler. Bu tam da Raymond Williams'ın his yapılarının toplumsal değişim ile bağlantısına dair bir örnek olarak okunabilir. Williams, toplumsal yaşam biçimlerindeki değişimin, toplumsal kurumların, biçimlenme ve inançların yan olayları veya değişimin ikinci dereceden kanıtı olarak görülemeyeceğini, tüm bunların toplumsal yaşantı olduğunu söyler. "Sonuçta, toplumsal gerçek ister istemez bir hissiyat yapısına dönüşür" (Williams, 2018, s. 105) Fakat en az bu tespitler kadar önemli olan, bu değişimin zamanıdır:

"Bu özgül niteleyici değişimler "kişisel" yaşantı ya da toplumdaki yapay ya da rastlantısal "küçük değişim" olarak değil de toplumsal yaşantı olarak görülürler. Bu değişimler iki anlamda toplumsaldırlar ancak bu toplumsallık toplumsal sözcüğünün kuramsal ve biçimsel olarak indirgenmiş anlamlarından farklıdır. Toplumsaldırlar çünkü *var olandaki değişimlerdir* (yaşandıkları sırada bu tabii ki olağandır; yaşanmış oldukları zaman ise yaşanmış oldukları olgusu gene de onların özsel özelliğidir; ayrıca toplumsaldırlar, çünkü doğmakta-olan ya da doğmakta-olan-öncesi olmakla birlikte yaşantı ve eylem üzerine duyulabilir baskılar ve etkili sınırlar uygulamadan önce tanımlanmayı, sınıflandırılmayı ussallaştırılmayı beklemeleri gerekmez. Bu tür değişimler *duygu yapılarındaki* değişimler olarak tanımlanabilir" (Williams, 1990, s. 105).

Tanpınar'ın Tanzimat Fermanı'na doğru uzanan zaman dilimine dair tespitleri Williams'ın "doğmakta-olan" veya "doğmakta-olan-öncesi" kategorileri ile uygunluk göstermeye devam eder. Tanpınar, yeniliklerden bahsederken, sadece "özgül niteleyici değişim"lerden bahsedip "eski"ye dair toplumsal değişimi de ıskalamaz. Bir yandan mimari ve modada resmî düzlemde Batılılaşma devam ederken, diğer yandan "umumi efkâr"ın baskısını hissedildiğini belirtir. Yeniye duyulan ihtiyaç ne denli baskınsa, "eski" de o denli baskındır. Tanpınar, bu gerilimi şu şekilde ifade eder: "Halbuki eski -yürüyen hayat karşısında son sözünü söylemesine rağmen-cemiyetin içinde, ruhlarda bütün unsurlarıyla çok derin surette hâkimdi. Bütün hayat onunla dolu idi. Canlı bir terkip olmayı çoktan bırakmış, fakat dağınık eczası, ayak bağları şeklinde her adıma engel oluyordu" (s. 76). Bu alıntıda "ruhlarda bütün suretleriyle çok derin surette hâkim olan" eskinin "canlı bir terkip olmak"tan uzaklaşması, yeni bir his yapısının varlığını da işaret eder. Nitekim okullar, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, Tercüme Odası gibi kurumlarla yenilikler, "cemiyet hayatını idare eden zihniyete doğru genişlemek ve derinleşmek imkân"ını bulur (s. 77).

Tanpınar, Tanzimat'ın ilanı ile açılan dördüncü safhasını (1839-1860), her ne kadar bölüm başlığında 1860'ta kapatmış olsa da Islahat Fermanı (1856) ile sonlandırır. "Her gün başka bir yenilik peşinde koşan" Abdülmecid'in ve Tanzimat'ın resmî uygulamalarına karşın "halkta eski zihniyet olduğu gibi devam e[der]. Fakat bu ikiliğe rağmen dikkat çekici olan, Reşit Paşa idaresinin, Encümen-i Daniş, Tercüme Odası başta olmak üzere yeni devlet kurumlarının ve en önemlisi gazetelerin devam edegelen his yapısının dinamiklerini oluşturmasıdır. Öyle ki, Tanpınar'ın bu dönemi 1860'la sonlandırmasının sebebi yine bu dinamiğin sağlamasını oluşturur: 1860'ta Şinasi'nin *Şair Evlenmesi* Tercüman-ı Ahval'de tefrika edilir (s. 145). Bu çalışmanın bir sonraki bölümünde işleneceği üzere, yeni türlerin görülmesi, yeni his yapısının doğal sonucudur.

Yukarıda bahsedilmeye çalışılan bu dört safha ile Tanpınar, bir bölümü tamamlayıp ikinci bölüme geçer. Bu aşamada bir çelişki göze çarpar. Bir önceki safhayı 1860'ta bitirdiği halde yeni bölümü Islahat Fermanı'nın yayımlandığı 1856 yılında başlatır. Bölüm başladığında ise 1858'de

Reşit Paşa'nın, 1861'de ise Abdülmecit'in ölümü ile Tanzimat'ın ilk devrinin kendiliğinden kapandığını söyleyecektir. Bu noktada kesin olan, bir devrin nasıl bittiğine dair politik gelişmelerin muhtelif ve tercih edilebilir olmasına rağmen, bir devrin bitişinin Tanpınar'a göre hiçbir ihtilafa meydan bırakmayacak şekilde açık oluşudur. İlk tiyatro eseri olan *Şair Evlenmesi*'nin yayımlanması, ona göre, 1856 ile 1861 arasında yaşanan politik dört gelişmeden çok daha kesin ve önemlidir. 1856 ile 1876 yıllarında ise süregelen his yapısının güçlü bir şekilde devam ettiği görülür. Öyle ki Tanpınar, "Tanzimat devrinin ilk ideolojisi medeniyetçiliktir" diyerek ideoloji bahsini aslında çok daha önce kısaca özetleyebileceğini, fakat politik, sosyolojik, ekonomik, entelektüel ve edebi birçok faaliyetteki eski-yeni çatışmasını anlatarak "ideolojiden daha fazlası"na değinmek istediğini açıkça belirtmiş olur. Bu dönemde gündelik hayat "eski"nin direncine rağmen "müreffeh sınıflarda, ferdi hayat hemen her safhasında mahiyeti tam bilinmeyen garba doğru kaymıştır" (s. 151). Tüm bunlarla birlikte Tanpınar, zaman parçalarına bölerek işlediği edebiyat tarihinde metodolojisini değiştirip kişilere odaklanır. Tanpınar'a göre; Ahmet Cevdet Paşa, Mehmet Münif Paşa ve Şinasi, kendilerinden önce, tüm cephelerdeki yenilik hareketlerinin ağırlığına eşit bir etkide bulunmuş olmalıdır ki, bu üç ismin her biri ayrı bir bölümü hak etmiştir. Bunların ilki, "efkâr-ı umumi" ve "buhran" gibi, yeni bir devrin anahtar kelimelerini kazandırmış (s. 168), *Mecelle* ile "fıkıhı asıl malı olması lazım gelen hayata yaydıkça, asırlardır onu benimseyen zümrenin ve müessesenin fonksiyonunu âdeta hiçe indir[miştir]" (s. 158). İkincisi, gazeteciliği ve Tanpınar'ın onu özellikle genç yaşlarında okuyanların düşüncesinde "bir ihtilal yapmamış olması imkânsız" (s. 171) gördüğü *Muhaverat-ı Hikemiye*'siyle dikkat çeker. Bununla birlikte, yeniliği hazırlayan bu üç isim arasında en önemli ismin Şinasi olduğu açıktır. Bu çalışmada, onun yeni "his yapısı"nın oluşmasındaki katkılarını uzun bir şekilde anlatmak yerine Tanpınar'ın onu nasıl tanımladığına dikkat etmek yeterlidir. Tanpınar, "Bu zekâyâ Türk irfanının Avrupalılaşmasını, yani yeni bir dünya görüşü içinde kendimizi bulmaya borçluyuz" dediği Şinasi hakkında, o güne dek dağınık ve sınırlı hedeflerin ötesine gidemeyen "yenilikleri muayyen bir istikamette toplayan ve hamleyi en muhtaç olduğumuz şekilde cemiyete döndüren, o olmuştur" (s. 178) der. "Şiirde ve nesirde dil, yani insan onunla başlar." (s. 201). Tanpınar, bunu takip eden satırlarda Doğu edebiyatlarının en büyük eksiği olan "nesir"in ve Türk cemiyetinde "fikir"in yine Şinasi ile başladığını ifade eder.

Bu çalışmada, Tanpınar'ın tüm bu dikkatlerinin üzerinde durulmasının nedeni, onun yenilik hareketlerine dair söylediklerinin bir özetini oluşturmak değil, başlayan ve süregelen bir his yapısının onun satırlarında –sadece bu kavram hariç olmak üzere– gelişiminin ne denli kolay izlenebildiğini göstermektedir. Nitekim bu his yapısının temel nitelikleri yine Tanpınar tarafından somutlaştırılır. Yeni Osmanlılar bahsinde, bu çalışma açısından önemli iki tespit bulunur: Bunlardan ilki, 1826 ve 1840 arasında doğmuş olanların yenilik devrinin üçüncü nesli olarak tanımlanmasıdır. Bunlar, Batılılaşmayı kuvvetlendirmek için açılan yeni okullarda okuyan ve yabancı dil bilen kişilerden oluşur. Bu bağlamda, Tanpınar'ın 1826 doğumlu Şinasi ile başlatıp 1840 doğumlu Namık Kemal arasında var olan ve Yeni Osmanlılar mensubu olan bir nesli kastettiği açıktır. *Edebiyat Üzerine Makaleler*'inde, Tanzimat devrinin en önemli problemi olarak gördüğü dil değişiminden bahsederken Şinasi'nin "ilk büyük işareti verdiğini söylemeyi ihmal etmeyecektir (Tanpınar, 1977, s. 103). Şinasi'yi 1840 doğumlu Namık Kemal takip eder. Rezaizade'nin öneminden bahsederken "Şinasi'den sonra, ikinci nesil olan Kemal'in yaptığı yenilik onun varlığıyla Kemal-Ekrem-Hamid mektebi olacaktır. Ayrıca 1880 senelerinden sonra yetişenlerle kendi devri arasındaki asıl birleştirici çizgi odur" (s. 427). Fakat birbirlerinden ayırdığı bu nesillerin, Williams terminolojisi ile his yapılarındaki farklılıkla

ayrılması da olanaklı gözükmemektedir.

Tanpınar, Yeni Osmanlıların oluşumunu ve mücadelesini anlatırken onların temel prensiplerinin dinle çatışmadığını, "Tanzimat'ın getirdiği esasların İslam dininin ve şeriatın tabii icap ve emirleri olduğu"nu söylediklerini ve "ahlakın mebd'e'inde dahi dinci ve şeriatçı" (Tanpınar, 2008, s. 212) olduklarını ifade eder. Böylece Williams ile Tanpınar'ın düşünce yapılarının paralelliğine dair sav biraz daha güçlenmiş olur. Nitekim, 1851 ile 1885 yılları arasını dörde bölen ve ilkinin yönelme devri olarak adlandıran Tanpınar'ın varmak istediği yer, tarihlendirmeden de açıktır ki, yeniliği geleneğe içkin bir durum olarak gören his yapısındaki değişikliğin daha seküler bir niteliğe vardığı dönemdir. Tanpınar için bu dönemin 1895 tarihi olduğu Edebiyat-ı Cedide ile başlattığı ikinci dönemden ve Realizm – Natürizm Tecrübeleri ara başlığında söylediklerinden anlaşılabilir: "Doğrusu istenirse 1880-1895 senelerinde yeni bir devre doğru hazırlık vardır" (Tanpınar, 2008, s. 270). Bu dönemde yapılan çevirilerden Halit Ziya'nın *Hikâye'sine* ve Abdülhak Hamid'in *Makber'ine* dek birçok gelişmeyi örnek gösteren Tanpınar, böylece, Yeni Osmanlılar'ın dine içkin bir yenileşme şeklinde tanımlanabilecek his yapısından, daha seküler bir niteliğe ulaşan yenileşme olarak adlandırılabilir bir his yapısına geçişi işaret eder.

Williams, his yapılarının "süreç halinde olan bir toplumsal yaşantı"yı da kapsadığını söyleyerek his yapısının belirlenmesi zor zaman kapsamını ve tanımını açıklar: "Toplumsal olduğu gerçekte çoğunlukla anlaşılmayan, özel, kendine özgü ve hatta soyutlayıcı olarak kabul edilen ama çözümlemede doğmakta olan, bağlayıcı ve egemen özelliklere, kendi özgül aşama sırasına sahip olan toplumsal bir yaşantı" (Williams, 1990, s. 105). Böylece yeni türleri doğuran his yapısı, yeni türlerin ortaya çıkışıyla birlikte biçim değiştirmiş veya kendisini yeni bir his yapısına bırakmıştır.

Bu özellikler çoğunlukla daha sonraki bir aşamada, biçimlendirildikleri, sınıflandırıldıktan ve çoğu durumda da kurum ve biçimlenmelere dönüştürüldükleri zaman fark edilirler. Bu aşamaya gelindiğinde durum farklıdır; genellikle gerçek toplumsal bugünde yeni duygu yapıları biçimlenmeye başlamış olacaktır (Williams, 1990, s. 105).

Tanpınar, on dokuzuncu yüzyıl Türk edebiyatında en büyük önemi 1826 – 1840 arasında doğan nesle vermiştir. Bu önemin başlıca kaynağı, söz konusu neslin yeni türlerin ilk örneklerini veren isimler olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, yeni türlerin yeni bir his yapısının somutlaşmış hali olduğu ve bir sonraki neslin bu his yapısına karşı kendi cevabını üreteceği de Williams'ın kültür kuramı uyarınca, açıktır. Bir his yapısının ömrünün bir nesille sınırlandırılmayacağını ise yine Williams'tan öğreniriz. *Kültür ve Materyalizm*'de sanayi romanlarını incelediği bölümün sonunda, 1840 ile 1866 yılları arasında yazılan romanlardaki ortak duygu yapısının uzun ömürlü olduğunu, edebiyatta ve toplum düşüncesinde hâlâ geçerli olduğunu söyleyerek bitirir (Williams, 2013b, s. 178). Bu nedenle, yeni türler doğuran his yapısının sadece bir önceki dönemle sınırlandırılmayacağı söylenebileceği gibi, Tanpınar'ın ifadesiyle "bir içten hazırlanma"nın devam ettiği veya yeni türlerin doğuşunun daha sonraki seküler nitelikli yenileşmeyi işaret eden bir his yapısı olduğu da düşünülebilir.

III. Yeni Türler ve His Yapıları

Kültür değişikliğinin yeni edebî biçimler ve türler doğurması, yine Williams'ın literatüründe, his yapısındaki değişikliğin de sonucudur. Terry Eagleton, Williams'ın geldiği Marksist gelenekte bu düşüncenin izlerini Troçki'nin *Edebiyat ve Devrim*'inden yaptığı alıntıyla açıklar. Troçki'ye göre edebî biçimdeki önemli gelişmeler, ideolojideki önemli gelişimlerden doğar. Eagleton, bu görüşü, "18. yüzyıl İngiltere'sinde romanın doğuşuyla ilgili sağlam taslaklı

örneklerle bakarsak durum aşikârdır. Ian Watt'ın iddia ettiği üzere roman, özel biçimi içinde ideolojik ilgilerin değişmiş bir dizisini açığa çıkarır." (Eagleton, 2014, s. 35) ifadesiyle savunur. Hatta dönemin belirli bir romanının içeriği bile –ideolojik bağlam açısından- önemsizdir, "roman, öteki benzer çalışmalarla birlikte belli biçimsel yapıları paylaşır." (s. 35) Eagleton'ın ikinci örneği, Phenaov'un *Dramatic Literature and French 18th Century Painting* kitabındaki, Fransa'da klasik trajediden duygusal komediye doğru yaşanan değişimin, aslında aristokratik değerlerden burjuva değerlere doğru yaşanan değişimi yansıttığını ifade eden düşünceleridir. Eagleton, Avrupa tiyatrosunda, "doğalcılık"tan "dışavurumculuk"a doğru yaşanan kopuşun da aynı zamanlarda yaşandığı ifade ederek Williams'ın "his yapıları" fikrine başvurur: "Raymond Williams'ın ifade ettiği üzere bu kopuş, -sırasıyla- özel 'duyguların yapısını', gerçekliği algılamanın ve tepki vermenin bir dizi geçerli yolunu barındıran belli dramatik geleneklerde bir kopuşu işaret eder" (s. 35-36).

Türk edebiyatında dramatik gelenekteki kopuşun trajik bir sertlikte olduğu ve bu kopuşun his yapılarındaki değişikliklerle ilgili olduğu açıktır. Tanpınar'ın yeni türlerin görüldüğü ve aslında kısa sayılabilecek 1851 ve 1885 yılları arasını daha küçük parçalara ayırarak inceleme çabası, oldukça sıkışık olan dönemin ayrıntılarına nüfuz etme çabasıyla açıklanabilir. Tanpınar, "Düşüncenin on, on iki yıl arayla gömlek değiştirdiği" (s. 230) bu zaman diliminin başlangıç ve bitişlerini ya yeni bir türle ya da yeni bir türün toplumsal etkisi ile yapar. İlk yönelme devri olarak tanımladığı 1851-1861 yıllarını takip eden ikinci dönemi *Tercüman-ı Ahval*'in çıkışı (1861) ile açar ve *Vatan yahut Silistre*'nin (1873) oynanması üzerine oluşan infial ile kapatır. Gazete yeni bir mecra olmasının yanı sıra, yeni türlere ve türlerdeki keskin kırılmaya zemin olmuştur. Tanpınar'a göre roman türünün ilk örnekleri orada okurla buluşur. "Bu karşılaşmalar, hakiki ihtilallerdir" (Tanpınar, 2008, s. 232). Tanpınar; makale, tenkit, deneme gibi türlerin de dâhil olmasıyla "toplumun düşünce sahası"nın genişlediğini söyler. "Gazetenin aksiyonu bununla kalmaz, daha ileriye gider, divanı bile parçalar, Şinasi'den itibaren münferit şiirler sıcağı sıcağına gazetede neşre başlanır" (Tanpınar, 2008, s. 232).

Williams'ın kültür kuramı toplumsal değişim ile edebî ürün arasında zorunlu bir ilişki olduğu kabulünden yola çıkar. Öyle ki, son derece bireysel kabul edilebilecek "yaratıcılık" eylemini "maddi toplumsal süreçten ayrı düşünülmemeyeceği"ni ve onun "toplumsal olanın, yaşantılanmış ve değişen durum ve ilişkilerin yenilenmiş ve yenilenebilir pratiğinin zemini" (Williams, 1990, s. 168) olduğunu varsayar. Bu varsayım, Williams'ın farklı bir şekilde anladığını söylediği altyapı ve üstü yapı ilişkisinin doğal bir sonucu olarak görülmeye elverişli olsa da, Williams, Emma Goldmann'ın yapı kavramından etkilendiğini itiraftan kaçınmaz. "Bu kavram kendi içinde toplumsal olgular ile edebî olgular arasında bir ilişki içeriyordu" (Williams, 2013b, s. 35) Williams, Goldmann'ın, hem belirli bir toplumsal grubun hem de yazarın yarattığı hayal dünyasını düzenleyen ve kolektif olarak üretilen bu yapıları inceleyen "genetik yapısalılık"ını şu şekilde açıklar: "Zorunlu olarak yalnızca yapıların tahliliyle değil, aynı zamanda onları tarihsel formasyonları ve süreçleriyle (bunların nasıl değiştikleri ve aynı zamanda nasıl oluştukları ile) de ilgilenen bir yapısalılık" (Williams, 2013b, s. 35). Bununla birlikte, Goldmann'ın teorisinde geçerli olan gerçek bilinç ve olanaklı bilinç kavramlarını edebiyatın gerçek yapılarına ve süreçlerine uzak bulduğunu söyleyerek "his yapıları"nu buna cevap olarak geliştirdiğini söyler. "Bir, gerçek toplumsal ve doğal ilişkiler, bir de çağdaş kurumlarda ve inançlarda bu ilişkilerin görece sistemli, görece bütünlüklü formasyonları vardı. Ama bana göre en büyük edebiyat eserlerinden basılarında olan şey bu altta yatan, formatif yapıların eşzamanlı olarak gerçekleştirilmesi/fark edilmesi ve bu yapılara yanıt verilmesiydi" (Williams, 2013b, s. 37) Bu açıklama, his yapıları ve edebî tür/biçim arasındaki Marksist

geleneğin seyrini göstermesi bakımından değil, edebî biçim ile his yapıları arasındaki ilişkiye de ışık tutar. Elbette Williams'ın "edebî biçim" veya "tür"ler ile neyi kast ettiği de önemlidir. Zira Williams edebî tür kavramını düz anlamıyla ele almaktan kaçınır. Örneğin, Antik Yunan'da yazılan trajedi ile "hâlen yazılmakta olan" trajedinin aynı tür altında birleştirilmesi pek olanaklı gözükmez, bir "ad sürekliliği" mevcutsa da "öz sürekliliği"nden bahsedilemez (Williams, 1990, s. 145). Williams, bu iddiasını *Modern Trajedi*'sinde ayrıntılı bir şekilde açıklar. Aynı şekilde, biçim de "görünebilen ya da dış şekil ile içkin şekillendirici dürtü" olarak iki ayrı anlamı kapsar. Bununla birlikte, belirli bir tarihsel dönemde belirli bir türün yükselişi veya daha sert bir şekilde ortaya çıkışına dair his yapıları başlığı altında önemli cevaplar mümkündür. Yeni bir yapıya dair "ilk belirtiler olan biçimler ve görenekler"den bahseden Williams'ın (Williams, 1990, s. 105) düşünce çizgisinin Türk edebiyatına uzanması durumunda Batılı türlerin doğuşunu, toplumsal hayata katılımını hatta "efkâr-ı umumiye"nin şekillendirmesini his yapılarından aykırı düşünmeyeceği ortadadır. *Modern Trajedi*'de trajedi ve his yapıları arasındaki koşutluğu göstererek ilerleyen Williams'ın bu çabasının bir benzerini yeni şiire ulaşmak üzere eski şiirden başlayan Tanpınar'da da görürüz. Tanpınar'ın önemini her fırsatta belirttiği 1826 doğumlularla birlikte şiir, yine eski şiir kalsa bile, bu aynılık Williams'ın ifadesiyle bir ad sürekliliğidir. Tanpınar; Avni Bey, Leskofçalı Galib Bey ve Arif Hikmet Bey ve Encümen-i Şuara'nın diğer üyelerinde, başka bir ifadeyle, eski şiirin son temsilcilerinde bile, yeniliğe uzanan bir taraf görmeyi başarır. Bu küçük hazırlıkların ardından şekil değişikliği de gelecektir ve Tanpınar, bu değişikliği, tıpkı Williams gibi estetik bir nedenle açıklamayacaktır. "Kaldı ki toptan bir şekil yeniliği, ancak dili zorlayacak kadar değişen bir düşünce ve görüş, duyuş (duyular ve imajlar) değişikliğinin sonunda bir zaruret olabilirdi" (Tanpınar, 2008, s. 242). Tanpınar, bu cümlenin içini sonraki bölümlerde ölüm düşüncesi, tabiatın keşfi, ferdin doğuşu, vezin meselesi gibi alt başlıklarla doldurur ve tüm söyledikleri insanın talihi ve cemiyetle karşılaşması ve "biz"den "ben"e geçmesiyle özetlenebilir. Kader karşısında insanın kendisini konumlandırışının, bir his yapısı içinde ne denli önemli bir etkisi olduğunu *Modern Trajedi*'de açık bir şekilde görmek mümkündür. Örneğin, Orta Çağ trajedilerinde Hıristiyanlığa özgü Ortodoks kader anlayışının etkisiyle kader karşısındaki konumu da antik Yunan'dan farklılık gösterir: "Ortaçağ'a özgü hissiyat yapısında gerçekten yeni olan şey Feleğin genel ve müşterek bir insani yazgının dışında tanımlanmasıdır. Feleğin çemberine bindiğinizde o sizi en sonunda aşağı fırlatacaktır ama ilk başta ona binip binmeme tercihi size aittir" (Williams, 2018, s. 47). Buna göre, yeni şiiri hazırlayan his yapılarında bireyin artık feleğin karşısında yerini almaya başladığı söylenebilir.

Tanpınar'a göre, tiyatro ve özellikle roman türleri ise bireyin cemiyetle tanışmasına açılan yeni mecralar haline gelirler. 1870-1880 yılları arasında gerek dış âlemi gerekse insan psikolojisini "eskilerde olduğundan başka şekilde kuran bir anlatma şekli"nin benimsenmeye çalışıldığı bir devir olarak gören Tanpınar, bu örneklerdeki eksikliği "deneyim" olarak görür. Toplum hayatından uzak yazarların topluma karışmayan romanlarında "hiç olmazsa hayatı dış tarafından fetheden hamleler" (s. 271) bulunur. Bununla birlikte, Tanpınar'ın hikâye ve roman başlığı altındaki inceleme ve analizlerinde yoğunluklu olarak 1885 yılına kadar olan dönemi incelese de, bu dönemi hep 1885'ten veya 1889'tan sonrasına hazırlanması ölçüsünde ele alır. 1885 *Makber*'in yayımlandığı yıldır. 1889 ise Halit Ziya'nın *Nemide*'sinin ve "yeni hikâyenin esaslarını anlattığı" *Hikâye*'sinin yayımlandığı yıldır. Diğer yandan, "nevilerin gelişimi" bahsinde hep yetersizlikleri vurgulayan Tanpınar'ın, çalışmasının ilerleyen bölümlerinde özellikle romanda 1885 sonrasının somut görünüşünü işaret eden his yapısını tanımlamaya çalıştığı görülür. Örneğin Ahmet Mithat'ın *Dağarcık* gazetesini çıkardığı zamanlarından

bahsederken onun “Bir taraftan yeni öğrendiği Avrupa ilmi ve felsefe tarihi ile dinî akidelerin arasındaki o rahat, buhransız sallanışı ve pozitivist felsefenin, Lamarkizmin verileriyle İslami esasları birleştirmeye çalışması”ndan bahsederek, onun yazılarındaki bu özelliğin “aynı senelerde çıkardığı hikâyelerle nasıl benzeştiği”ni anmadan edemez. “Gerçek romancı muhayyilesiyle doğmuş olan ilk yazar” olarak Halit Ziya’yı görse de, Ahmet Mithat Efendi’yi ilk romancı olarak anar ve onun “hikâye ve romanda icat yahut adaptasyon yolu ile birkaç esaslı kapı açmağa muvaffak” olduğunu belirtir. Bu kapılardan biri de, “bireysellik”tir. Tanpınar, Ahmet Mithat’ta intiharların bolluğundan bahsederken “isterseniz bunu ferdiyetin bir nevi ikrarı, hiç olmazsa kadere karşı şeklini bulmamış bir isyan telakki edebilir” (s. 417) diyerek yorumlar. Bununla birlikte onun açtığı bir diğer kapı “duygu” kapısıdır ve bu yeni meca bir his yapısını da destekler niteliktedir.

IV. His Yapıları ve Duygu

Tanpınar, ilk romanların belli başlı özelliklerine değinirken onun için oldukça önemli olan “insan tâli’ine açılış” ara başlığıyla verdiği bölümü sadece Ahmet Mithat’ın *Mihnetkeşan*’ına ayırır. Oldukça kısa olan bu bölümde Tanpınar, Ahmet Mithat’ın hayat kadınlarını geleneklerin dışında bir bakışla işlediğine değinerek şöyle der: “Acıma hissi, kökünü dinden alan bir ahlakın ötesine geçer” (s. 266). Böylece *Letaif-i Rivayat*’ındaki *Mihnetkeşan*, ona göre, Türk edebiyatında “insani ahlakın ilk uyanışı ve istibdadı”dır.² İnsanın kaderiyle karşılaşması durumunun Williams’ın terminolojisiyle bir his yapısı oluşturduğu göz önüne alındığında ve yeni ahlakın oluşumunu gösterdiği göz önüne alınırsa duyguların bu devrin his yapısı için önemli bir gösterge olduğu belirgin bir hale gelir. Ne var ki, öncelikle, “his yapıları” kavramının duygularla ilişkisine değinmek hem bu kavramın biraz daha açıklanabilmesi hem de yerli yerinde kullanılabilmesi adına önem taşımaktadır.

Sianne Ngai, modern Amerikan edebiyatının başat karakterlerini daha iyi tanımamıza imkân verdiğini düşündüğü yedi duyguyu incelediği *Ugly Feelings*’te Raymond Williams’ı, “his yapıları” kavramıyla duyguların temelde yerleşmiş gelenekler ve kolektif edimler kadar sosyal olduğunu ilk tartışanlardan biri olarak tanıtır ve onun “his yapıları” kavramına değinir. Ngai, bu kavramın analitik inceleme için kaygan yapısına, pozitivist bir materyalist analiz için çıkardığı zorluklara ve aynı zamanda anlamsal zenginliğine işaret ettikten sonra kavrama dair bir dipnot düşerek Williams’ın bu terim ile, haklı olarak, doğrudan duygulardan veya duygulanımlardan bahsetmediğini söyler. “Williams, bilinçliliğin ve ilişkilerin hissî [affective] unsurları” veya “mevcut veya hissî türden [...] sosyal içerik” ile geniş anlamda (ve daha kesin bir şekilde) ‘semantik mevcudiyetin kıyılarındaki yapılandırılmış biçimler’i açıklar” (Ngai, 2005, s. 359). Ngai’ye göre “his yapıları”, duygusal niteliklere eşitlenemez; çünkü ilki, güçlükle anlamlandırılabilen ve devam edegelen biçimlendirmelerdir ve ikincisinin ise ayrı tarihleri vardır, kültürel anlamla ve değerle yoğun bir şekilde doygundur. Ngai, his yapılarının duygu üzerine yapılacak bir araştırmada konu dışı bırakılmayacak niteliğini de görmeden gelmez: “Williams, duygulanımı [affect] veya duyguyu analiz etmez; daha çok, stratejik olarak hissedilen fenomenlerin kütüğünü, var olan alanı ve toplumsal eleştirinin metotlarını genişletmek için harekete geçirir” (s. 360). Williams’ı duygulardan uzak tutmaya çalışan bu soğukkanlı görüş, en azından şu yargıyı doğrulaması açısından önemlidir: “His yapıları”nın Türkçeye çevrildiği şekliyle “duygu yapıları” olarak kabul etmek ve Williams’ın bağlamından

² Tanpınar’ın Ahmet Mithat’ın *Mihnetkeşan*’ı kadar Keçecizade İzzet Molla’nın aynı adlı (*Mihnetkeşan/Mihnet-i Keşan*) uzun mesnevisini “ferdiyet” bağlamında dikkate değer bulduğunu belirtmek gerekir. Tanpınar’a göre, bu mesnevide konu edilen Keşan yolculuğu sırasında İzzet Molla’nın araba aynasında kendi yansımını görmesi bireyin doğuşu anlamına gelir: “Hakikatte bu yeni doğan ferdin kendisini edebiyatta aramasıydı. Biz bu ferdi ilk defa *Mihnet-i Keşan*’ın yolculuk aynasında sarsılırken görmüştük” (s. 271).

ayrı düşünmek, kavramın sadece yanlış isimlendirilmesini değil, bağlamını ve derinliğini de bozmaktadır. Bu bağlamda, "duygu" sözcüğünün Arapça kökenli "his" sözcüğünün Türkçe kökenli bir karşılığı olmadığını ve iki kavram arasında nüansın var olduğunu hatırlatmak gerekir. His, duygunun bir alt bileşeni olarak görülür ve duygu bir hissin sosyal ve sosyal/kültürel olarak somutlaşmış hali olarak kabul edilir.³ Bu terminolojiden de hareketle söylemek gerekirse, Raymond Williams, duyguları inceleyerek bir toplumun ve topluma ait bir dönem edebiyatının incelenebileceğini doğrudan önermez; fakat "bilinçliliğin ve ilişkilerin hissi unsurları"nın bu türden bir incelemenin merkezi olabileceğini ifade eder.

On dokuzuncu yüz yıl Amerikan romanını "duygudaşlık" (sympathy) kavramı üzerinden okuduğu çalışmasında "his yapıları" kavramından yararlanan Glenn Hendler, kitabının "19. Yüzyıl Amerika'sında His Yapıları" başlıklı giriş bölümünde, Raymond Williams'a ve onun kavramlarına geniş yer ayırır. Hendler, "his yapıları"nın, tahkiyeye dayalı edebî türleri duygulanımların daha geniş ölçekli politikası ile [*broader politics of affect*] ilişkilendirmek için kullanışlı olduğunu ifade eder. Hendler, Williams'ın "dünya görüşü" veya "ideoloji" kavramları yerine "daha biçimsel" olan "his yapıları"ni tercih etme nedeninin, "bilincin hissî unsurları"na, "aktif şekilde yaşanan ve hissedilen anlamlara ve değerlere" odaklanmak olduğuna dikkat çeker. Bu nedenle, his yapılarını doğrudan hislerin veya duyguların yapıları olarak konumlandırmak ne denli yanlışsa, onları duygulardan soyutlamak da bir o kadar abes olacaktır. Nitekim Williams da kültür kuramını açıklarken kültür fikrinin tarihinin, "ortak hayatımızın değişen koşullarına gösterilen düşünsel ve duygusal⁴ tepkilerin kaydından oluştuğunu" (Williams, 2017, s. 437) söyler. Aynı şekilde, düşünce ve duyguyu birbirlerinden ayırmak da pek mümkün gözükmemektedir. "Biz dürtü, sınırlama, ve tonun belirleyici öğelerinden söz ediyoruz; bilinç ve ilişkilerin özgül bir biçimde duyarlı olan öğeleri: Duyguya karşı düşünce değil, hissedilen biçimiyle düşünce ve düşünce olarak duygu: Yaşayan ve karşılıklı ilişkili bir süreklilikteki bugünküne benzer bir pratik bilinç" (Williams, 1990, s. 105).

Elbette Tanpınar, duygulara özel bir bölüm açmamıştır, bununla birlikte, onun XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi'nde, bu çalışmada his yapısı olarak tanımlanmaya oldukça elverişli durumlarda duyguları ıskalamadığını da vurgulamak gerekir. Bu bölümün başında da belirtildiği üzere, yeni bir ahlakın uyanışında acıma hissini vurgulaması bile Tanpınar'ın duyguya verdiği önemi belirtmek için yeterlidir. Şinasî'nin *Tercüme-i Manzume*'sinin öneminden bahsederken onu "tek bir hissin derinleşmesinden doğmuş hayalleri ve örgüsüyle dilimizde ilk yeni manzume olduğunu" söyleyip bu şiirin etkisinin daha sonra Hamid'de görüleceğini ekler. (s. 183). "Yeni Şiir"i incelediği alt başlıklardan biri olan "Yeni masallar ve istiarelerin değişmesi"nde, aslında kaynak metinlerde bir kaymaya işaret ederken "hayal ve hislerimiz için böylece yavaş yavaş başka kültürlerin hazır kalıplarının" (s. 255) dile girişinden bahseder. Tanpınar, yeni şiirin değil, yeni insanın başlangıcını da duygularda bulur. Ahmet Mithat'ın *Letaif-i Rivayat*'ında yer alan *Esaret*'te, kahramanın genç kölesine karşı duyduğu aşk üzerinde bir irade göstermesine değinir. "Hikâyenin en mühim tarafı şüphesiz kahramanın genç cariyeye duyduğu aşkı yenmesidir. Onun odasında geçirdiği tereddüt anı, çok acemi bir dille verilen karşısındakinin hislerine hürmet endişesi edebiyatımızda –yani âdeta resmî şekilde- yeni bir insanın başlangıcıdır" (s. 417). Nitekim Ahmet Mithat Efendi'nin *Don Kişot İstanbul'da* romanında *Muhayyelat-ı Aziz Efendi* okuyarak akıl sağlığını bozan kahramanından söz ederken

³ "Duygu" ve "his" sözcükleriyle birlikte diğer duygu kavramlarının (duygulanım, heyecan, *sentiment*, vb.) Türkçe ve İngilizce psikoloji literatüründeki durumları ve bu kavramlar arasında tutarlı bir ayırım denemesi için bkz: (Özkan, 2019, ss. 58–65).

⁴ Metin İngilizce orijinalinde "duygusal" kelimesi ile karşılanan sözcük "feeling"dir.

yeni bir tür olan roman ve duygusal eğitim arasındaki bağlantıyı açık bir şekilde verir. “Böylece romancılık sanatının kaynağına yani istersek hissî terbiye diyebileceğimiz başlangıca varmış olur” (s. 421). Böylece, Tanpınar, daha sonra duyguları kitaplardan öğrenecek olan Zehra veya Bihruz Bey gibi karakterlerin açıklamasını da yapar.

SONUÇ

His yapıları, bir ideolojiyi veya dünya görüşünü tanımlamak gibi daha az risksiz ve kolay sayılabilecek bir çabadan daha ziyade, bir ideolojinin veya dünya görüşünün nasıl deneyimlendiği gibi daha kapsamlı, daha kaygan ve bu nedenle zor bir çabayı işaret eder. Bir toplumun/topluluğun/yazarın herhangi bir ideolojiyi nasıl alımladıkları, buna verdikleri düşünsel ve duygusal tepkilerin toplamı olan “his” ve bu hissin nasıl somutlaşıp kendisini görünür kıldığı gibi pek çok unsur, “his yapıları” kavramının ilgi alanına girer. Kavramın zorluğu, kapsamının tanımlanması güç birçok değişkene bağlı olmasından da kaynaklanır. Bu nedenle, bu çalışmanın somut çıktılarında biri olarak bu kavramın tarihçesinin ve bu tarihte kavramın kazandığı anlam derinliklerinin Türkçe literatüre kazandırılması gösterilebilir.

Bu çalışmanın varmak istediği ikinci sonuç ise Türk edebiyatının en sıkışık ve karmaşık dönemi olarak nitelendirilebilecek on dokuzuncu yüzyıla, bu kavramın ışığında bir bakış için uygun bir zeminin de bulunabileceğini göstermektir. Tanpınar’ın metotlardan daha çok, “edip” bakışına bağlı kalarak kaleme aldığı XIX. *Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Williams’ın kültür kuramına benzer özellikleriyle ve bu kavramın anlam derinlikleriyle örtüşen nitelikler göstermektedir. Batılılaşmanın bir his yapısına dönüşümü, Tanpınar’ın edebiyat tarihinde sadece resmî kurumların eylemleriyle sınırlandırılmaz ve tarihsel bir arka plan dâhilinde verilir. Bu anlamda, Williams’ın terimlerini kullanmak gerekirse, “var-olan” ile birlikte “doğmakta olan”ın da incelemesini yine Tanpınar’da buluruz. Tanpınar’ın “Başlangıçtan 1789’a Kadar” olarak adlandırdığı dönemin sonlarını bir “uyanış dönemi” dönemi olarak adlandırması ayrı bir öneme sahiptir. Sonraki on sekiz yıl (1789-1807) başta olmak üzere, bunu takip eden bölümlerde Batılılaşmayı sadece kültürel bir değişim olarak değil, bu kültürel değişimi hazırlayan bir his yapısı olarak da ele alır. 1839’dan sonra Batılılaşmanın izini sürmek elbette daha kolaydır. Fakat Tanpınar, sonunda yeni türler doğuracak his yapısının başka bir duruma evrilmesinin işaretlerini, başka bir ifadeyle yeni bir his yapısının işaretlerini de verir. Yeni Osmanlılarda şeriatı içkin bir durum olarak deneyimlenmesi istenen “yenilik”, 1851 ve 1885 yılları arasında müstakil ve hatta daha seküler bir nitelik kazanan bir his yapısına dönüşür. Raymond Williams, his yapıları belirli bir nesilde var olduğunu söylemekle birlikte, sadece nesille sınırlandırılmayacağını ifade eder. Bu anlamda, Tanpınar’ın, his yapılarını uygulamak için gerekli olan nesil tasnifini verdiği gözlemlenmiştir. His yapıları ve Türk edebiyatı bağlamında farklı kaynaklardan daha ayrıntılı yapılacak bir çalışmanın, Tanpınar’ın ifadesiyle “düşüncenin her on on iki yılda bir gömlek değiştirdiği” 1851-1885 yılları arasındaki dönemler veya nesiller arasındaki his yapılarını incelemek için gerekli malzemeyi Tanpınar’da bulabileceği açıktır.

Tanpınar’ın edebiyat tarihinin, “his yapıları” kavramı için uygun bir zemin oluşturmasının nedeni sadece bir ideolojinin veya dünya görüşünün nasıl deneyimlendiğini nesiller ve dönemlerle göstermesinden kaynaklanmaz. Onun çalışması, his yapılarının kendisini en çok açık ettiği alan olan edebî eserlerin yeni türler doğuracak kadar somut bir malzeme sunduğunu göstermesi bakımından da önemlidir. Nitekim Tanpınar, yeni türleri onları gerekli kılan veya doğuran kültürel oluşumlarla/durumlarla ve toplumsal izahlarla birlikte yapar.

“His yapıları” kavramının yanlış anlaşılmaya en elverişli yanlarından birisi de onun duygularla olan ilişkisidir. His yapıları, herhangi bir duygunun toplumsal durumuna dair doğrudan bir izah sunmaz. Bu anlamda Williams’ın “his”si [feeling], duygu [emotion] değildir

ve hatta bu "his", afektif anlamdaki "his"se bile eşitlenemez. Yine de onu toplumsal bir deneyimin parçası/aygıtı haline gelen histen ayrı düşünmek de başka türden bir yanlışlığı işaret eder. Sözü edilen nedenlerden ötürü, bu çalışmada, Türk edebiyatına dair yapılacak duyu çalışmalarında "his yapıları" kavramının duyu karşısında ne şekilde konumlandırılması gerektiği gösterilmeye çalışılmıştır.

Tüm bu sonuçlar, Tanpınar'ın edebiyat tarihçiliği ve Williams'ın kültür kuramı arasındaki paralellikleri göstermeyi ve Tanpınar'ın edebiyat tarihinin, bu dönemi anlamak için his yapılarını kullanmaya uygun bir zemin olduğunu düşüncesini desteklemektedir. Öyle ki, Tanpınar'ın bu kitabındaki kimi ifadeleri ve tespitleri, on dokuzuncu yüzyıl Türk edebiyatındaki his yapılarının tanımı ve örneklendirilmesi için yazılmış izlemine uyandırır. Elbette kronolojik olarak mümkün olmayan bu durumun izahı, iki ismin de kültür ve edebiyata bakışlarının paralellikleri ile yapılabilir. Raymond Williams, Sanayi Devrimi sonrasında İngiliz kültürünün yaşadığı ve halen yaşamakta olduğu dönüşümü "uzun devrim" olarak adlandırarak bu süreci his yapılarının yardımıyla açıklar. Tanpınar da, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*'nde, deyim yerindeyse, Türk edebiyatının uzun devrimini -üstelik bu devrimin anahtar kavramı için uygun bir zemin teşkil edecek- şekilde anlatır. Elbette, sadece Williams'ın yerli yerinde kullanabileceği somutlukta bu kavramı Türk edebiyatına uyarlama çabasının, bir uygulama denemesinden ibaret olduğunu da vurgulamak gerekir.

EXTENDED ABSTRACT

Raymond Williams, a cultural and literary critic, is best known for his concept of "structures of feeling". He first used this term in his book *Preface to Film* (1854) and then he elaborated it in his theoretical books, mostly in *The Long Revolution* (1961), *Marxism and Literature* (1977), and he used it as a key term of his *Culture and Society* (1958) and *Modern Tragedy*. But this bibliography can hardly define "structures of feeling" precisely. It may be a core concept in his cultural theory, "[y]et it has been treated as problematic by those who have sought to apply it, as well as those who reject it." (Filmer, 2003, s. 199). However, in spite of its difficulty it is worth an effort to understand it, and this effort requires to read its brief history from several texts mentioned above. Each text of Williams enriches the structures of feeling or makes it more complicated, and the historical trace reaches to this bottom line: "In its broadest sense, a structure of feeling describes the actual living sense of a culture in a particular historical period or in the experience of a particular generation" (Macey, 2001, s. 366). It is similar to ideology or worldview, but -shortly- it focuses on the experience of an ideology or worldview, and it is part of culture but it is most easily accessible in the art and literature of a period. But even these very simplified explanations suggest this concept may be used thoroughly only by its inventor, Raymond Williams. On the other hand, it is observed that his cultural theory and the way he uses the structures of feeling, has common grounds with Ahmet Hamdi Tanpınar: the idea of Generation, the emergence of new literary genres, and emotion. Tanpınar, also a successful novelist and poet, is a literary historian who not only restricts himself with historical recording of Turkish literature in 19th century, but also tries to grasp cultural change thanks to his artistic abilities in his literary history (and criticism) book entitled the 19th century Turkish Literature History. Those common grounds encourage an attempt to use structures of feeling in order to understand 19th century Turkish literature. According to Williams, "Each generation creates its own structure of feeling in response or reaction to the world it inherits, taking up, abandoning, changing the values of its predecessors" (Kanwar, 2018, s. 51). Tanpınar shows how generations reacted to Westernisation through literature, but also using historical facts on

daily life or official institutions. His comprehensive however not very methodical style, as Williams have, actually founds structures of feeling, without naming them due to chronological reasons. He reviews the 19th century Turkish literature dividing in five different time periods, four different generations; his observations show there are two structures of feeling: The first is the one which turned his face to West but still belongs to Islamic epistemology but the second one tended to become more secular and became visible in 1890's. Second common ground, emergence of new literary forms is a natural result of a new structures of feeling, it "as Raymond Williams has suggested, signals a breakdown in certain dramatic conventions which in turn embody specific 'structures of feeling', a set of received ways of perceiving and responding to reality" (Eagleton, 2014, s. 36). Lastly, positioning emotions in "structures of feeling" is critical for a clear understanding of both, because structures of feeling do not directly refer to emotions, but it can be a useful tool to understand how they change in a culture. For instance, Tanpınar observed the change of pity in Turkish literature while discussing Ahmet Mithat Efendi, and this change depended on the emergence of a new ethic which was an important element of the structure of feeling of that period. As a result, implementing structures of feeling to Turkish literature ends up with comprehending different dimensions of structures of feeling -which may be useful for future researches on Turkish literature- and also refines Tanpınar's cultural observations on Turkish literature.

KAYNAKÇA

- Alptekin, T. (2001). *Ahmet Hamdi Tanpınar: Bir kültür, bir insan*. İstanbul: İletişim.
- Çelebi, A. H. (2008). XIX. asır Türk edebiyatı tarihi. A. Uçman ve H. İnci (Haz.), *Bir Gül Bu Karanlıklarda* içinde (ss. 58–61). İstanbul.
- Eagleton, T. (2014). *Marksizm ve edebiyat eleştirisi*. (U. Özmakas, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Eagleton, T. (2018). *Eleştiri ve ideoloji*. (S. Kılıç, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Filmer, P. (2003). Structures of feeling and socio-cultural formations: The significance of literature and experience to Raymond Williams's sociology of culture. *British Journal of Sociology*, 54(2), 199–219. doi:10.1080/0007131032000080203.
- Kanwar, A. S. (2018). Social scientist Raymond Williams and the English novel, Asha S . kanwar published by: *Social Scientist Stable* URL : <https://www.jstor.org/stable/3517297> Raymond Williams and the English Novel. *Social Scientist*, 16(5), 46–58.
- Köprülü, M. F. (1980). *Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Macey, D. (2001). *The Penguin dictionary of critical theory*. London: Penguin.
- Ngai, S. (2005). *Ugly feelings*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Önal, M. (2007). Ahmet Hamdi Tanpınar'ın "XIX asır Türk edebiyatı tarihi" hakkında bir inceleme. *Türkbilig*, (14), 143–167.
- Özgül, M. K. (2002). Edib Tanpınar'dan edebiyat tarihçisi Tanpınar'a. *Hece*, (61), 99–113.
- Özkan, A. F. (2019). *Türk romanında duygular (1872-1901)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Polat, N. H. (2002). Türk edebiyatı tarihçiliği çalışmalarının neresindeyiz? Beşinci Türk kültürü uluslararası bilgi şöleni, Ankara. http://turkoloji.cu.edu.tr/ESKI_TURK_EDEBIYATI/14.php adresinden erişildi.
- Tanpınar, A. H. (1977). *Edebiyat üzerine makaleler*. Z. Kerman (Haz.), İstanbul: Dergâh.
- Tanpınar, A. H. (2008). *XIX. Asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: YKY.
- Turner, G. (2016). *İngiliz kültürel çalışmaları*. (D. Özçetin ve B. Özçetin, Çev.). Ankara: Heretik.
- Williams, R. (1965). *The Long revolution*. London: Penguin.
- Williams, R. (1990). *Marksizm ve edebiyat*. (E. Tarım, Çev.). İstanbul: Adam.
- Williams, R. (2013a). *The English novel from Dickens to Lawrence*. London: Vintage.
- Williams, R. (2013b). *Kültür ve materyalizm*. (F. B. Aydar, Çev.). İstanbul: Sel.
- Williams, R. (2016). *Anahtar sözcükler: kültür ve toplumun sözcüğü*. (S. Kılıç, Çev.). İstanbul: İstanbul.
- Williams, R. (2017). *Kültür ve toplum*. (U. Kocabaşoğlu, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Williams, R. (2018). *Modern trajesi*. (B. Özgür, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Williams, R. & Orrom, M. (1954). *Preface to film*. London: Film Drama Limited.

**AK TOPRAKLARDA BİR KIRIM YERLEŞİMİ:
AKSARAY/HAMİDİYE GEÇİŞ DÖNEMLERİ ÜZERİNE BİR
İNCELEME**
**A CRIMEAN SETTLEMENT IN WHITE SOILS: A RESEARCH ON
AKSARAY HAMİDİYE TRANSITION PERIODS**

Yağmur DERİN *
Onur Alp KAYABAŞI**

Öz

1783'te Kırım'ın Rusya tarafından işgal edilmesinin akabinde zoraki Hristiyanlığa döndürme ve asimilasyon çabaları gibi konularda birçok baskıya maruz kalan Kırım Tatarları, yurtlarından göç etmek zorunda kalmış, kabileler halinde Ak Topraklar olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ne sığınmışlardır. Ağırlıklı olarak Eskişehir, Ankara, Konya'ya göçler yaşanmasının yanı sıra göç eden kabilelerden bir kısmı araştırmanın merkezini teşkil eden, Aksaray'a 12 km mesafede bulunup Hamidiye olarak adlandırılan sahaya yerleştirilmişlerdir. Bölgenin coğrafi yapısı tarım olarak verimsiz bir toprak yapısına sahip olsa da hayvancılıkla uğraşmak için elverişli olması bölgeye yerleştirilen insanların hayatlarını sürdürmesine imkân sağlamıştır. Araştırmada göçten sonra yerleştirildikleri Türk ve Müslüman olan bu sahada kültürel varlıklarını devam ettiren Kırım Tatarlarının özellikle geçiş dönemleri folklor bağlamında incelenmiş, bu dönemlerde gerçekleştirilen uygulamalarda bulunan mitolojik unsurlar belirlenerek açıklanmaya ve Kırım'da yaşamaya devam eden Tatarlarla olan kültürel yakınlık saptanmaya çalışılmıştır

Anahtar Kelimeler

Aksaray, Hamidiye, Kırım Tatarları, mitoloji, doğum, evlenme, ölüm

Abstract

The Crimean Tatars, who were subjected to many pressures on the subjects such as forced returning to Christianity and assimilation efforts after the occupation of Crimea by Russia in 1783, had to migrate from their homeland and took refuge in the Ottoman Empire, which they saw as Ak Topraklar. In addition to migrations to Eskişehir, Ankara and Konya, some of the convoys that migrated were located in the area called Hamidiye, 12 km from Aksaray, which is the center of the research. Although the geographical structure of the region has an unproductive soil structure as agriculture, it is suitable for dealing with animal husbandry, and has enabled the people settled in the region to continue their lives. In the research, especially the transition periods of the Crimean Tatars, who continued their cultural existence in this area, where they were settled after migration, were examined

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, e-mail: derin1yagmur@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-2591-2175>, Aksaray TÜRKİYE

** Doç. Dr., Aksaray Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, e-mail: onuralpkayabasi@hotmail.com ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-4744-4749>, Aksaray TÜRKİYE

Gönderim Tarihi:12.03.2020
Kabul Tarihi: 06.10.2020

in the context of folklore, the mythological elements found in the practices carried out in these periods were determined and tried to be explained and the cultural affinity with the Tatars who continued to live in Crimea.

•

Keywords

Aksaray, Hamidiye, Crimean Tatars, mythology, birth, marriage, death

GİRİŞ

Kırım, Karadeniz'in kuzeyinde yer alan, kuzeyde Orkapı geçidi ile anakaraya bağlanan, doğudan Azak Denizi ve güneyde Karadeniz ile çevrelenen bir yarımadadır. Türklerin bu bölgedeki varlığı MÖ 8. yüzyıla dayandırılır ve bu yüzyılda İskitlerin bir kolu olan Barslı Türklerinin yaşadığı bilinir. Bu tarihten itibaren Hunlar ile çeşitli Türk kabileleri bu bölgeye gelmiştir (Karadavut 2013: 3). Daha sonra Hazar hâkimiyeti altına girince Altın Orda devletine katılmıştır. Altın Orda devletinin egemenlik sürecinden sonra Hanlık şeklinde varlığını sürdürmüş, 1475'te Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (İnalçık 2002: 447-449). 17. yüzyılda gelen Rus tehdidine karşı koyamayan Kırım Tatarları, 1783'te Rusların kontrolüne girmiş, çarlık hakimiyetinde çeşitli baskılara maruz kalmış ve çarlık sisteminin yıkılışından sonra kurulan Sovyet yönetimi işgalinin ardından vatanlarından sürülmüşlerdir (Kırımlı 2002: 458).

Baskılar sonucu oluşan zorunlu göç hareketi, insanların coğrafi olarak buldukları yerden geçici ya da kalıcı bir şekilde bir başka bölgeye yerleşerek hayatlarını devam ettirmesi şeklinde izah edilir ki zorunlu göçe maruz kalan her topluluk olumsuz etkilendiği gibi Kırım Tatarları da olumsuz etkilenmiştir. Kırım'dan Osmanlı Devleti'ne göçlerin nedeninin temelinde Rusya'nın baskıları ve zorlamaları sonucu Rus zulmünden kaçma düşüncesi yatmaktadır (Saydam 1997: 63). 1860 yılında Ruslar Türklerin göç hareketine katılmasına destek vermiş hatta teşvik etmişti. Kırım Savaşı ile göç eden nüfuzun sayısı iyice artmış, Tatar muhacirler kış mevsiminde yollara dökülerek hayatları pahasına Osmanlı Devleti'ne sığınmayı amaçlamışlardı (Saydam 1997: 86-87). 1900-1902 yılları arasında ilk olarak göç edip İstanbul'a gelen Kırım Tatarları, yerleştirileceği bölgelerinin belirlenmesi üzerine bir kabile halinde Aksaray'a bağlı Hamidiye olarak adlandırılan bölgeye gelmişti. Aksaray'a 12 km mesafede bulunan bu bölge, 1999 yılına kadar köy sıfatına sahip olup bu yıldan sonra beldeye dönüştürülmüş, 2009 yılına gelindiğinde ise mahalle olarak Aksaray'a bağlanmıştı. Ekonomik olarak bakıldığında bu bölgeye yerleşenlerin temel geçim kaynakları tarım ve hayvancılık olarak şekillenmiştir. Buğday, arpa, çavdar, yonca ekimleri ile büyükbaş ve küçükbaş hayvancılık dışında serbest meslekle uğraşanlar da bulunmaktadır. Bölgeye yerleşmelerinin ardından Kırım Tatarları yeni yaşam alanlarına alışma sürecinde birtakım sıkıntılar çekseler de etnik ve kültürel olarak monolitik bir yapıya sahip olmaları onların değerlerini uzun yıllar boyunca korumalarını sağlamıştır (Kırımlı 2011: 74-77). Kültür, belirli bir topluma ait sosyal davranış ve teknik kuruluşlar (Kafesoğlu 2019: 16) olarak açıklanmakla birlikte, farklı bölgelerde yaşayan aynı milletler de benzer sosyal davranışlara sahip olmuştur. Dolayısıyla Kırım Tatar kültürü de Türk coğrafyalarında yaşayan soydaşlarla benzer özellikler göstermiş ve bu özellikleri yıllar boyunca koruyabilmiştir. Çalışmada genelde Kırım'da varlığını devam ettiren Tatarların kültürü ile mukayese edilerek özelde Kırım'dan göç edip II. Abdülhamid devrinde Aksaray/Hamidiye'ye yerleştirilen Kırım Tatarlarının gelenek görenekleri araştırılmış, geçiş dönemlerinde uygulanan pratiklerin eski Türk inançlarındaki yeri belirlenmeye çalışılmış ve bu inanç unsurlarının günlük hayattaki yerinin önemi değerlendirilmiştir.

1. DOĞUM

1.1. Doğum Öncesi

Anneye gurur, babaya güven veren doğum, insanlar tarafından sevinçle karşılanmakla beraber kendi içerisindeki evrelere bir takım geçiş törenleri kazandırmaktadır. Doğum da bir

“geçiş” olduğuna göre, inançlar ve gelenekler, gebe kadını daha doğum öncesinden, hatta çocuk sahibi olma isteğinden başlayarak birtakım âdetlere uymaya, bu âdetlerin gerektirdiği işlemleri yerine getirmeye zorlamaktadır. Böylece doğum, annenin gebe kalma isteğinden başlayarak, yüzlerce âdetin, inancın, dinsel ve büyüsel özlü yüzlerce işlemin hücumuna uğrayarak âdeti onlar tarafından yönetilmektedir (Örnek 2000: 132). Nitekim Dîvânu Lugâti't-Türk de geçen “Umayka tapınsa oğul bolur” (Atalay 1985: 123) ifadesi bizlere bu inançların eski Türklerdeki bir örneğini göstermektedir.

Türk toplumlarında kısır kadınların eksik oldukları algısından ötürü, çocuğu olmayan kadınların toplum içerisinde aşağılanma korkusu ile yaşadıkları bilinmektedir. Bu durumun bir örneği Dede Korkut boylarında karşımıza çıkmaktadır. “... oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun, oğlu kızı olmayana Allah Taala beddua etmiştir, biz de beddua ederiz belli bilsin...” (Ergin 2008: 21). Kırsal çevrelerde yaşayanların gerek ekonomik durumlarının iyi olmaması gerekse geleneklerine bağlılıkları nedeniyle, özellikle kadın hastalıkları ya da çocuk sahibi olma gibi durumlarda, tıbbî yöntemlerden çok, öncelikle geleneksel sağaltma şekillerine yöneldikleri bilinen bir gerçektir (Coşkun 2011: 11). Bu bağlamda geçiş dönemi unsurlarından ilki olan doğum için her toplumun farklı inanç ve uygulamaları olduğu gibi, göçmen Kırım Tatarlarının da kendilerine özgü inanış ve uygulamaları bulunmaktadır. Bu doğrultuda araştırma bölgesinde yapılan uygulamalardan ilki kadınların hamile kalmak için çeşitli uygulamalara başvurmasıdır. Günümüzde tıbbi tedavilere öncelik veren kadınlar, birkaç kuşak öncesinde bu imkânlara sahip olmadığından buldukları bölgede bu sorunlarının sağaltımını (tedavi) yapan bir kadına giderek “buğuya koyma” olarak adlandırdıkları bir yöntem başvururlardı. Tıbbi tedavilerden bir sonuç alamayan kadınlara bu tedavi hala uygulanmaktadır. Buğuya koyma yöntemi, bir kaba kaynamış su dökülüp, içine saman atılarak yapılır ve anne adayı kadın, sudan çıkan buhara maruz bırakılır. Bir diğer yöntem ise “ırımlamak”¹ (bk. Atalay 1985: 39) olarak tabir edilen, inciri ezerek su içerisinde kaynatma ve anne rahmine uygulayarak ısıtma yöntemidir. Bunun dışında hamile kalmak isteyen kadınlarda “oğlan yerinin düşmesi” olarak adlandırılan bir rahatsızlığın olduğuna inanılır ve adı geçen rahatsızlığın tedavisi ise şu şekilde yapılır: kırmızı bir bez kadının göbeğine koyulur, 7 kez etrafında döndürülür ve bölgeye masaj yapıldıktan sonra bez, topuz şekline getirilip kadının göbeğine bağlanır. (KK1, KK2, KK5, KK7)

7 kez döndürülmesi, Türk inanç sistemi bağlamında bu sayının kutsallığına atfedilebilir. Örneğin Batı Türklerinde gök ve yer ayrı ayrı 7 kat olarak kabul edilir (Ögel 1995: 163). 7 sayısı Orta Asya ve Türk boylarından günümüzdeki Türk halk inançlarına kadar kutsallığını muhafaza etmiştir. Altay Türklerine göre, ayın tutulması 7 başlı dev yüzündendir, Kırgız Türklerinde “Büyük Ayı”ya “Yedi Bekçi” denir (Yardımcı 2009: 641). Sibiryâ şaman kültürlerinde 7 sayısı dikkat çekmiştir. Şaman ayinlerinin dayandığı kozmik kutupta 7 kesik vardır ve Samoyed şamanı görevini üstlenmeden önce 7 gün 7 gece bilinçsizce yatar, ayrıca 7 benekli mantar yiyebilir. (Schimmel 2000: 158). Bezin kırmızı oluşu da yine dikkat çeken bir özelliktir. Sonraki bölümde göreceğimiz Umay ile ilişkisinin olup olmadığı tartışılan alkarısı, albastı gibi hamilelere ve lohusalara musallat olduğu inanılan bu mitin kırmızı ile ilgisi olduğu anlaşılmaktadır (Çoruhlu 2000: 230).

Kırım Tatarlarında çocuk sahibi olmak için yapılan uygulamaların bazıları, ev kapısının kenarlarını değiştirmek, çocuğu olan bir kadının yastığında uyumak, onun yediği tabaktan yemek, giysilerini giymek ve bir bebeğin kurutulmuş göbeğinin çalkalandığı suyu içmektir. (Yeşil 2014: 120). Bu uygulamalar, bölge insanları tarafından hala korunmaktadır. Anne olmak

¹ “ırımlamak” kelimesinin kökü olan “ır” Dîvânu Lugâti't-Türk'te “utanma” olarak geçer ve bu bağlamda hamile kalamayan kadınların utanma duygusuna sahipliklerine bağlanabilir.

isteyen kadınlar, çocuklu bir annenin kıyafetlerini giyer, onun kullandığı eşyaları kullanır ve özellikle içtiği bardaktan su içerler. Bunun dışında bir çocuğun göbek bağı kendi kapılarının eşliğini kazarak içine gömerler ve üzerinden üç defa atlarlar (KK1, KK2, KK14). Türkler, 7 sayısına olduğu gibi 3 sayısına da bir kutsiyet yüklemişlerdir. Geçmişten günümüze farklı coğrafyalarda varlığını sürdürmüş çeşitli kültürlerde de bu sayıya dinsel, büyüsel ve geleneksel niteliklerinden dolayı ayrı bir önem verildiği görülmektedir (Coşkun 2010: 74). Örneğin Kültigin abidesinde “Üstte mavi gök, altta yağız yer kıldında, ikisi arasında insan oğlu kılınmış.” (Ergin 2015: 41) cümlesi bize dünyanın 3 farklı bölüme ayrıldığı hakkında fikir verebilir. Buna ilaveten Karagas ve Soyotlar da gökleri 3 kat olarak düşündükleri gibi yeraltını da 3 kat olarak düşünmekteydiler (Çoruhlu 2000: 196).

Burada bahsedilmesi gereken bir diğer ayrıntı ise eşiktir. İki mekânı birbirinden ayıran, iki varlık dünyası arasındaki mesafeyi ifade eden eşik, iki dünyayı aynı anda birbirine zıtlılaştırır sınır olup dindışı dünyadan, kutsal dünyaya geçişin paradoksal yeridir. Ayrıca eşige kutsallık yükleyenlerin inanışına göre, eşigin koruyucu muhafızları bulunup, bunlar ev sınırlarını dışarıdan gelebilecek olan şeytani tehditlere ve hastalıklara karşı korurlar (Eliade 1992: 5-6). Bu sebeple insanlar oturdukları ev eşiklerine de benzer anlamlar yüklemiş ve bu alanda çok sayıda ritüel oluşturmuşlardır. Eşikle ilgili diğer inanışlar, eşikte oturmamak, tokalaşmamak vb. olarak artırılabilir. Bu inanışlar Kırım’da da geçerli olup, kapı eşiginde tokalaşmamaya özen gösterilir, eşikte muhabbet edilmez ve eşigin üzerinden bir şey alınıp verilmez (Kalafat 1999: 51).

1.2. Doğum Sırası

Doğum öncesinde inanılan ve uygulanan pratiklerin benzerleri doğum sırasında da uygulanmaya devam eder. Bölgede hamile kadınlar çocuğunun güzel olması için özellikle ayva yerler. (KK12) Ayvaya yüklenen anlamlar dâhilinde, Türkler arasında ayvanın çok olduğu mevsimde kışın sert geçeceğine, hamile kadının gebeliği boyunca ayvayı bol yemesi halinde, çocuğunun gamzeli veya düşük yanaklı olacağına inanılır (Bayar 2004: 3) Ayrıca çocuğun görünüşünde bir bozukluk olmaması için hayvanlara ve hatta televizyonlarda verilen çizgi dizilere bile bakmazlar, bakarlar ise “aklımda” demeleri tembih edilir. (KK3, KK15) “Aklımda” kelimesi, hamilelik esnasında bebeğin benzeyeceği düşünülen, kötü olan herhangi bir varlıktan kutsal olana sığınma düşüncesi ile söylendiği varsayılabilir.

Araştırma bölgesinde, doğum esnasında hamile kadını doğum yaptıracak “yaşlı ebe” ve “arka ebe” olmak üzere iki ebe bulunur. Yaşlı ebe anne adayına doğum yaptıracak esas kişi, arka ebe ise anne adayının kollarından tutarak yardımcı olan kişidir. Doğum gerçekleşeceği sırada anne adayının bulunduğu odaya “Fatma Ana Eli”² (bk. Gün-Şahinoğlu 2011: 20) dedikleri bitki, bir su kabının içine atılır ve bu otun su içinde açılması beklenir. Bitki hızlı bir şekilde açılırsa kadının rahat doğum yapacağına, yavaş bir şekilde açılırsa zorlanacağına inanılır. Doğum yaptıracak ebe “elim benim elim değil, Fatma Anamızın eli” diyerek hamile kadının karnına masaj yapar. (KK5, KK7, KK2) Fatma Ana eli, İslamiyet öncesi Türk inancının bir unsuru olan Umay Ana’nın İslam etkisiyle başkalaşmış hali denilebilir. Öyle ki Kırgızların Manas destanında da Er Manas doğmadan önce, annesi sancılar çekerken kamlar da Umay Ana’dan yardım dilerlerdi (Gömeç 2018: 704).

² Bu bitki çok yıllık otsu bir bitkidir. Adını içinde tohumlarını sakladığı, yumruk şeklinde kapanmış bir ele benzeyen kuru yapraklarından alır.

Umay Ana, ilk olarak Orhun-Yenisey yazıtlarında, kadın iye (Ergin 2015: 53) olarak zikredilse de zamanla çocuk koruyucusu olarak kalıplaşmış olup Kumandilerde gökyüzü ruhları sınıfında nitelendirilip, yüksek dereceli kadın iye olarak bilinmektedir. Orhun abideleri gibi önemli Türk yazıtlarında geçiyor olması Türk kültüründe olan yerini göstermiştir. Gök Tanrı dini mitolojik sisteminde yer almış, ruhların hiyerarşik dizilişinde önemli yerlerden birine konulmuştur ve tarihi gelişim sürecinde kutuplaşmış, şamanlık Umay'ı çocukların, annelerin ve aile ocağının koruyucusu ve çocukları öldüren kara Umay olarak ikiye ayırmıştır. (Bayat 2012: 49-50). Umay Ana, Türk kültüründe daha çok kadının hamilelik döneminde, doğum sırasında ve doğumdan sonra çocuğun büyüünceye kadarki geçen süresi içerisinde onu kötü iyelerden koruduğuna, himaye ettiğine inanılan iye olup; Ak-sarı saçlı, ak-sarı simalı, ak giyimli olarak tasavvur edilmekte ve temsili ise erkek çocuklarda ok ve yay, kız çocuklarında ise beyaz bir bez parçası, boncuk ya da ipek bezlerdir (Kayabaşı 2016a: 222) Umay Ana, doğum sonrası uygulamalarda göreceğimiz "Od-Ene" ile de ilişkilendirilmiş, anneleri ve çocukları himaye etme, bolluk ve bereketi artırma fonksiyonlarını üzerine aldığı gibi aile ocağını korumakla da yükümlü kılınmıştır (Bayat 2012: 72).

Çocukların, annelerin ve aile ocağının koruyucusu olan Umay, tarihî gelişim sürecinde kutuplaşarak iyi özelliklerinin yanında çocuklara, kadınlara vb. zarar veren bir kötülük kaynağı haline gelmiştir. Umay'ın bu zarar veren kötü yönü Türk toplulukları arasında *Hara Umay*, *Kara Umay*, *Mayneke*, *Üzüt Körmös*, *Aza*, *Ayza*, *Al Kızı*, *Almış*, *Abası*, *Al Karısı*, *Albastı*, *Umacı* gibi isimlerle adlandırılmaktadır. Adı geçen bu kötü ruh üremenin ve çoğalmanın düşmanı olup çocuklara ve kadınlara zarar vermekle görevlidir. Nitekim, Umay bazı kaynaklarda ölümle de ilişkilendirilmektedir. İslamiyet'le birlikte Umay inancında birtakım değişiklikler olmakla beraber inanç sistemi içerisinde halk arasında hâlâ izlerini sürdürdüğünü görülmektedir (Kayabaşı 2016a: 222-224).

Doğum esnasında hamile kadının bulunduğu odaya iki ebeden başka kimse alınmaz. Bu kişiler doğum sırasında yanında yardımcı araç gereçler kapsamında mum bulundurur, doğan çocuğun göbeğini kestikten sonra mum ile yakarak göbeği bağlanır. Göbek kesildikten sonra çocuk ilk olarak yıkanır, ardından koltuk altı, bacak arası ve kulak arkası olmak üzere belirli bölgelerine tuz sürülür ve 3 gün kundaklı bir şekilde yatırılır (KK9, KK3). Çocuğa tuz sürülmesinin halk inançlarında özel bir yeri vardır. Nazara uğramaya en elverişli kişilerin başında çocuklar gelir ve tuz nazar durumunda oluşan kötü durumları sağaltmakta sık sık kullanılır. Tuz patlatma, tuz kavurma, tuz gömdürme, tuz ve üzerlik otunu birlikte yakma gibi işlemler nazara karşı yapılan uygulamalardan birkaç tanesidir (Naskali-Şen 2004: 67-68). Bu durumda yeni doğan savunmasız çocuğu tuzlama işleminin, onun nazar ve kötü gözlerden korumak için yapıldığı sonucu çıkarılabilir.

3. günde anneye "sıkma" dedikleri işlem uygulanır. Yeni anne, parmak uçlarından baş kısmına kadar bir çarşafa sarılır ve sıkılır. Bu işlemin kemikleri yerine oturtacağı inancı vardır. Yine aynı günde "buğuya koyma" işlemi uygulanır, "palayış" olarak adlandırdıkları bir süzgeç üzerinden evin en yaşlısı su döker ve anne bu suyu avucuyla göğsünden alarak 3 kez içer. Bu ritüelde su bereketi temsil eder, sütün bol ve bereketli geleceğine inanılır (KK2, KK5). Eski devirlerden beri su, Türkler için çok önemli bir yere sahip olmuş, Orhun yazıtlarında geçen "yer-su" Türklerin koruyucu ruhları olarak anılmış ve Altay Türkleri ayinlerinde yer-su için söyledikleri ilahilerde sudan bereket beklemişlerdir (İnan 1976: 41).

1.3. Doğum Sonrası

İnançlar kapsamında yapılan uygulamalar doğum sonrasında da farklı şekillerde kendilerini gösterir. Anne ve çocuğun doğumdan itibaren 40 gün boyunca mezarlarının açık kalacağı düşüncesi dolayısıyla her türlü tehlikeye de açık olacağı ve 40 günün sonunda bu tehlikelerden arınacağı inancı mevcuttur (Kayabaşı 2016b: 148). Bölgedeki insanlar kırk günü iki kısma ayırır. 20 günü gece ve gündüz ile sayarak ilk “yarı kırklama” işlemi yapılır. Bir kaptaki suya 40 adet taşın konulup, 40 defa ihlas suresi okuyarak bebeği ve anneyi yıkama ile gerçekleşen kırklama işlemi, ikinci 20 gün dolduktan sonra tekrar uygulanır. Anne ve bebeğin 40 gün tehlikeye yakın olduğu inancından dolayı bazı sakıncalar da mevcuttur. Bebek ilk 20 gün asla dışarı çıkarılmaz, 20. gün evden uzaklaşmama şartı ile bir kez çıkarılır, kalan 20 gün ise aynı kaçınmalar devam eder (KK1, KK7, KK16). Kırk gün kaçınması Kırım’da da aynı şekilde devam eder, gelin 40 gün dışarı çıkmaz, kırk çıkarma işlemi yapıldıktan sonra gelin, bahsi geçen bölgede olduğu gibi ilk annesinin yanına gider (Kalafat 1999: 55).

40 sayısı Türk destanlarında sıkça yer almıştır. Oğuz Kağan Destanında kırk sayısına sıkça rastlanır, Oğuz’un kırk günde yürüdüğü belirtilir, Manas Destanında 40 sayısı 127 yerde kırk yiğit, kırk savaşı, kırk gelin, kırk güzel, kırk kulaç vb. biçimlerde görülür ve Dede Korkut ta kırk yiğit, kırk namert, kırk er, kırk otağ, kırk gün kırk gece gibi ifadelerle yüz yerde karşımıza çıkar (Yardımcı 2009: 646). 40 sayısı, İslam öncesi Türk kültüründe önemli bir yer tutmuş, İslam’dan sonra da bu yeri muhafaza etmeye devam etmiştir. İslam’da Mehdî’nin dünyada 40 gün kalacağına, diriliş sırasında gökyüzünün 40 gün boyunca dumanla kaplanacağına ve dirilişin 40 gün süreceğine inanılır (Çoruhlu 2011: 247). Bu bağlamda, 40 sayısının kutsiyeti önemli bir geçiş dönemi olan doğumdan sonraki 40 güne yüklenmiştir. Kırklama işleminde 40 adet taşın kullanılması da mitolojik bir öge olarak göze çarpmaktadır. Taşlar insanlara, iktidar, dayanıklılık, süreklilik, varlık, her zaman kendi olarak kalma, değişmeme ve kadere karşı mutlak bir varoluş anlamları vermiştir (Eliade 1992: 133-134). Taşın kırklanma işlemindeki yeri, süregelen kutsallık anlamı ile kırklama gibi bir arınma ritüelinde, belirli bir gücü temsil etmesiyle, kötülüklerden arınma doğrultusunda yardımcı bir unsur olarak kullanıldığı düşünülebilir. Türkler taşlara farklı anlamlar da yüklemiştir. Örneğin, bazı taşları yanlarında bulduran insanların hastalıklardan kurtulacağı, kadınlar yanlarında belirli bir taşı taşarlarsa gebe kalmayacakları, erkekler yanında buldurlarsa evlatları olmayacağı gibi inanışlar da mevcuttur. Hastaların boyunlarına taş koyarak tedavi edildikleri, kadınların doğum yaparken sol oyluğuna taş konulmasıyla güçlüğü azalacağı gibi taşın insanlara şifa sunduğu inanışlar da bulunmaktadır (Tanyu 1968: 72).

İlk 20 güne daha fazla önem veren kadınlar, bu süre içerisinde lohusalıkta anneyi ve bebeği yalnız bırakmazlar, “albasmasın” diye annenin bebeğine sırtını dönmemesini tembihler. Bebeğin bezlerinin ikinci ezanından sonra dışarı bırakılmaması gerektiğine inanılır, bırakıldığı takdirde bez, yanan bir ocağın üzerinde 3 kez döndürüldükten sonra ayakaltı olmayan bir yere konulur. (KK7, KK5). Bu ritüel ise eski Türklerin “ot-ene” olarak adlandırdıkları ocak anasının koruyucu vasfına sığınması ile bağdaştırılabilir (Ögel 1995: 515). Altaylılar, ateş ruhunu dişi olarak nitelendirdikleri için Ot Ene demiş, ateş evi temizleyip, ışıklandırdığı gibi Ot Ene’de evin koruyucusu vasfından olmuştur (Bayat 2012: 118). Altaylıların inanışına göre her ev iyelidir fakat ateşin ve ocağın iyeleri başkadır. Altaylılar bu iyeyi güzel ve genç kız olarak düşünmüşlerdir. Bu kızın kimseye görünmeyip, ateşi saf ve temiz tuttuğuna inanmışlardır. Ot-Ene’yi Telengit Türklerinde bazı boylar ise erkek olarak tasavvur etmişlerdir. Ateş iyесinin kendine saygı gösterildiği, kurbanlar adanıp ikramlarda bulunulduğu sürece kama yardım ettiğine inanmışlardır (Dilek 2015: 141). Başkurtlarda ev iyesi olarak karşımıza çıkan Ot-Ene, insan

kılığında ve genelde ocak başında “yaşayan” bir yaratık olarak anlatılmaktadır. Bu varlığın insanlar onun üzerine gitmedikçe onlara zarar vermeyeceği ama onları korkutmayı da çok sevdiği inancı vardır (Çetin 2007: 43). Bu bağlamda çocuk bezinin, dışarıda tehlide açık halde bırakıldığı takdirde ocak etrafında dolandırılmasıyla kötü ruhlardan, Ot Ene’nin koruyuculuğuna ve temizleyici özelliğine sığınıldığı çıkarımı yapılabilir.

Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde görülen albasması inanışının temelinde, yeni doğum yapmış annelere görünen, onların hasta olmasına ve hatta ölmesine neden olan kötü bir ruhun varlığı yatmaktadır (Çevirmen-Sayan 2005: 68). Lohusalara musallat olan bu kötü ruh, Çin şeddinden Akdeniz kıyılarına, buz denizinden Hindistan’a kadar yayılmış; Türk folklorunda Al karası, albastı, albis, almıs adlarıyla yer almıştır (İnan 1986: 169). Doğumun ardından kadının hem bedensel hem de sinirsel olarak hassaslığının artması, bazı ruhi görüntüler görmesi, ateşlenmesi ve rahatsızlanması gibi durumlara çeşitli varlıkların sebep olduğu düşünüldüğünden bütün Türk coğrafyasında çeşitli inançlara karşı tedbir alma işlevi taşıyan uygulamalar oluşmuştur. Bununla birlikte bu uygulamaların temelinde savunmasız olan anne ve bebeği koruma düşüncesi yatmaktadır (Bayat 2012: 118). Albastı inancının mevcut olduğu bu bölgede, alkarısının bebeği değiştireceği inancı vardır. Albasmasına temkin olarak, annenin aynaya bakmaması için aynanın üzeri örtülür, bebeğin başucuna mavi boncuk ya da iğde dalından bir parça üzerine takılır, lohusaların başına kırmızı bez bağlanır (KK1, KK5, KK7).

İnsanın yansımasını gösteren ayna, mitolojik bir unsur olmasıyla, özellikle Altay ve Şor Türklerinin kültüründe kötü ruhlara ilgilidir (Kayabaşı 2016b: 148). Ayna, bir diğer Şamanist inanç bağlamında ruhların doğrudan doğruya Şamana sunduğu kehanet aracı olarak, öteki dünyayı görmek ve ruhların yerini tespit etmek için kullanılır (Bayat 2016: 190). Bu yüzden kötü ruhların kolay ulaşılabilirliği açısından ve temelinde bahsedilen inançların yattığı dolayısıyla ayna, bu dönemde sakınılan bir eşya olarak karşımıza çıkmaktadır. Umay’ın temsillerinden olan ve bebeğin beşiğine takılan boncuk ise aynı zamanda, Albastı’nın da canını boncuk şekline sokarak saklaması ve Al basmasından korunmak için de bebeğin beşiğine asılması arasındaki benzerlik gösterir (Kayabaşı 2016a: 224) Boncuğun mavi olmasına özen gösterilmesi ise eski Türklerin bu renge yükledikleri anlamlarla açıklığa kavuşabilir. Mavinin mistik anımsatıcısı Gök Tanrı inancı ile ilgili olup, Ulu Tanrının, göğün rengi olarak bilinir (Kalafat 2012: 28). Mavi, dünya mitolojilerinde akıl, lekesizlik, sadakat, tanrıya hürmet gibi anlamları çağırır. Türkler ise genel anlamda dişil su unsuru anlamı yüklemekle birlikte, gök rengi olan mavi olumlu anlamları ifade etmiştir (Çoruhlu 2011: 231).

Doğum öncesi uygulamalar kısmında bahsedilen kırmızı renk burada yine karşımıza çıkmaktadır. Kırmızı rengin adı olan “al” sözcüğü kutsal olduğu kabul edilen güneş, ateş, ışık ve ısı ile ilişkisinden hareketle “al” sözünün anlamının “değiştiren ve dönüştüren tanrıdan gelen kutsal ışık ve ısı” olduğu söylenebilir (Ekici 2016: 107). Bu bağlamda lohusalara bağlanılan kırmızı bezin, kötü ruhlara karşı, kutsal olana sığınma amacıyla yapıldığı görülebilir.

Doğum sonrasında, çocuğu olup da yaşamayan kadınlar için de çeşitli uygulamalar vardır ve bunlardan ilki isim koyma işlemidir. Kadınlar, çocuklarının uzun ömürlü olması, çocuk yaşta ölmemesi amacıyla “Turgut, Dursun, Yaşar” gibi isimler koymaktadırlar (KK1, KK5). Bu inanış Altay Türklerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu isim örnekleri Altaylılarda “Turi, Turus, Turur, Turmis” olarak kullanılmış ve bu isimler yüzyıllar boyunca temelindeki inançları muhafaza edebilmiştir. (Rox 1999: 32). Bir diğer uygulama ise “kırk yamadan bir mintan dikme”dir. Çocuğu yaşamayan kadınlar, 40 farklı evden kumaş parçası edinir ve bu kumaşlarla bir gömlek dikerek çocuğuna giydirir. Bu yöntem Kırım’da, 7 farklı evden kumaş alınıp yorgan dikip, çocuğa sarma uygulamasıyla benzerlik göstermektedir (Kalafat 1999: 56).

2. DÜĞÜN

2.1. Düğün Öncesi

Bireylerin bir ev veya aile birimi kurmalarının toplumca benimsenmiş ve yaptırma bağlanmış biçimini oluşturan toplumsal kurum (Ozankaya 1975: 44) olarak açıklanan evlilik de bir geçiş aşaması olması sebebiyle kendi içerisinde kültürel unsurlar bulundurur. Düğün, bir halkın hayat tarzını, aile ve nikâh münasebetlerini anlamaya yardımcı olan bir törendir ve düğün geleneklerinde insanların, tabiattan merhamet dileme, kötülüklerden korunma, temizlenme gibi birçok eylemleri görülür (Çetin 2015: 94). Araştırma bölgesi olan Hamidiye’de, Kırım Tatarları arasında akraba evliliği yapılmaz ve bu evlilikler uğursuz sayılır. Kendi aralarında iki aile yetişkin kız ve erkeklerini birbiriyle evlendirir ve bu geleneği “denişik” olarak adlandırır. Bu bölgede kız kaçırma geleneği âdet olmamasına karşı, yalnızca istediği kızla evlenemeyen erkekler bu yöneme başvururlar. Bu toplum arasında evlenip boşanan kadın veya erkekle yapılan evlilikler ayıplanmaz, hiç evlenmemiş kadınlar boşanmış erkeklerle evlenebildiği gibi, hiç evlenmemiş erkekler de boşanmış kadınlarla evlenebilirler. Evliliklerin genelde Kırım Tatarları arasında yapılmasına öncelik verilir, evlenecek kişilerin isteği taktirde başka muhitlere de kız verilir veya kız alınır. Göçmen Kırım Tatar erkekleri 18 yaşından küçükken evlenmezler, kızlarda ise bu yaş 16’ya kadar düşebilir.

Kırım’da yaşayan Tatar genç erkekler “kalav” adı verilen gelenek dahilinde buluşma günlerinde genç kızlarla bakışıp beğendikleriyle görüşürler. Kalav, genç kızlara ve genç erkeklere özellikle cuma günlerinde birbirlerini görmelerine fırsat veren çok eski bir gelenektir. Kızlar bir kişinin evinde toplanır öğlen vaktine kadar eğlenir, erkekler bu sırada dışarı çıkar ve sokak boyunca gezerlerdi. Kızlar, sevdikleri erkeklere selam verirler ve hep bir aradayken muhabbet ederler. Bir diğer buluşma yöntemi ise “cıyın”dır. Cıyında yine kızlar bir eve toplanarak akşamları eğlenirler ve bu toplantılara erkekler davetsiz olarak gelip pencere veya kapı arkasından izlerler. Kızlara köbete olarak adlandırılan bir tür Tatar böreği ve hoşaf ikram edilir, kızlar kendi haklarını sevdikleri erkeklerle paylaşabilir. (Veren 2012: 8).

Bu gelenekler Aksaray’daki Kırım Tatarlarında da devam ettirilmiştir. *Kalavda* genç kızlar akşamüzerleri, erkeklerin işten çıkıp gezmeye başladığı vakit çeşmeye giderler ve orada birbirlerine selam verirler. Cıyında ise nişanlı bir kızın evinde akşamları toplanılır, kızların sevdikleri erkekler pencere kenarlarına gelirler ve burada birbirlerine köbete ve kuruyemiş gibi yiyecekler ikram ederler. Gençler arası tanışma bu şekilde sağlandıktan sonra evlilikler görücü usulü gerçekleşir. Kız istenmeden önce “kız bakma” olarak adlandırdıkları misafirlik gerçekleşir ve erkeğin ailesi kızı ve ailesini tanımaya çalışır. Daha sonraki safhalarda kız isteme gerçekleşir, bu törene aile büyükleri katılır. Söz kesme merasiminde karşılıklı hediyeler verilir, nişan ve düğün günleri ayarlanır. Düğün olmadan önce “ağırılık” adı verdikleri hediye eşyalar damat ailesine götürülür (KK5, KK6, KK4, KK 11), bu hediye eşyalar Kırım’da “dokuzluk” olarak adlandırılır ve düğünden önce damat evine götürülerek hediye merasimi düzenlenir (Şükürçiyeva 2018: 729). Bu yörenin Tatar Türklerinin düğün törenlerinde de çeşitli mitolojik unsurlar bulunur.

2.1. Düğün Sırası

Evlilik, insanların hayatında bir dönüm noktası oluşturur. Bu bağlamda insanlar bu özel güne önem vererek düğün ve benzeri kutlamalarda bulunur. Anadolu’da her aile düğün günü çeşitli hazırlıklara girer. Bu hazırlıklar kapsamında araştırma bölgesi olan Hamidiye’de yapılan uygulamalardan ilki, herhangi bir ağaçtan dal kesilerek ucuna bayrak bağlanıp erkek tarafında

düğün olacak eve asmaktır (KK6). Abdulkadir İnan, Türklerde ağaç kültürünün önemini, son yıllara kadar şamanlığı muhafaza eden Altaylı, Sagay, Şor, Kaç, Televüt ve başka ulusların kamları da özellikle kayın ağacı bulundurmada âyin yapmazlardı (İnan 1976: 40) olarak belirtmiş, Bahaeddin Ögel ise, Kuzey batı Türklerinin bir şarkısına yaptığı yorumlamada “yüce çamlara benzeyen, hakanın doruğu, belgesi bayraktır” (1995: 471) diyerek ağaç ve bayrağı birbirine benzeterek kutsallaştırdıklarından bahsetmiştir.

Gelinin kendi evinden çıkması “kelin tüşmek” olarak adlandırılır. Düğün 3 gün sürdükten sonra gelin evden çıkmadan önce bir duvar köşesine oturtulur ve bu köşe perde ile gizlenir (KK1, KK2). Bu gelenek Kırım’daki Tatarlarda da varlığını sürdürmüştür (Keskin 2015: 85). Gelin evden çıkarken arkasına dönüp bakmaz, damat evine giderken mezarlık etrafında dolandırılır, camii önüne getirilir, yapılan dua ile gelin ve damat arasında ve orada bulunan herkesin nikahının tazelendiğine inanılır, damat evine geldiğinde damadın kapısının önünde duran bir masa etrafında 3 kez döndürülür, gelinin başından kuruyemiş ve şeker bulunan saçı saçılır ve daha sonra kapı eşiğinde testi kırılarak gelin evden içeri girer ve burada da damadın annesi ve gelin birbirlerine helva yedirirler. (KK1, KK2, KK7, KK9)

Gelinin kendi evinden çıkarken arkasına bakmaması, gözünün arkada kalmaması ile ilişkilendirilir, eğer arkasına bakarsa uğursuzluk sayılır ve boşanarak tekrar bu eve geleceğine inanılır. Arkaya bakmama motifi efsane türünde çok sık bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. “Gelin Taşı ve Dede Tepesi” olarak isimlendirilen Anadolu efsanesi buna örnektir (Sakaoğlu 1976: 26). Damat evine giderken mezarlığın etrafında dolandırılması ise atalar kültürü ile ilgilidir. Atalar Kültü, ölmüş büyüklere tanzim, atalara saygı "baba hukuku"nun inanç sahasındaki belirtisi olarak görülmektedir. (Kafesoğlu 1998: 304). Göktürkler de ölüm törenlerinde kişiyi kubbeli otağ altına koyarak, etrafında dönüyor ve öyle yâd ediyorlardı. (Esin 1978: 124). Ölen ataların ve özellikle babaların ruhlarının geride kalanlara iyilik ya da kötülüklerinin dokunabileceği inancı, onlara karşı duyulan minnet duygusu, atalar kültürünün temelini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, atalar kültüründe ölen her atanın ruhu ve dolayısıyla da mezarı kült konusu olmamakta, yalnızca saygıdeğer olanlar buna erişmektedirler (Kayabaşı 2016b: 144).

Gelinin başından saçı saçılması, Şamanist ve Müslüman Türklerin düğün törenlerinde müşterek olan Şamanizm unsurudur. Bu saçı, her devirde topluluğun elde ettiği en mühim mahsulünden olmuştur. Avcılık devrinde av kanı, yağı ve eti, çobanlık devrinde süt, kırmızı ve hayvanların yağı, çiftçilik devrinde darı, buğday, muhtelif meyveler saçı olarak kullanılmıştır. Saçı yabancı soya mensup olan bir kızı kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhları tarafından kabul edilmesi için yapılan bir kurban ayininin kalıntısıdır (İnan 1968: 167). Kırım’da da aynı uygulamalar görülmektedir. Gelinin başından saçı saçılır ve damat evine getirildiğinde tatlı dilli olsun diye gelinin ve görümcenin ağzına helva verilir (Kalafat 1999: 56).

Gelinin, damat evine girmeden kapının önünde testi kırması, yine eşiğin Türk kültüründeki önemini gösterir. (bk. Doğum) kapı eşiğinde yapılan bu ritüelde gelinin kendisini evin koruyucu ruhlarına tanıttığı anlamı çıkarılabilir. Gelin evine yerleştikten sonra “marama”³ olarak adlandırdıkları bir örtü kullanır ve bu örtülerde Umay Ana’yı anımsatan işlemler görülebilir. Doğum bölümünde bahsedilen Umay Ana, kullanılan bu örtüde 3 boynuzlu olarak tasvir edilmiştir.

³ Türk Dil Kurumu sözlüğünde “Marama” kadınların başlarına örttüleri dokuma bez olarak tanımlanmaktadır. (<https://sozluk.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 13 Aralık 2019)

Fotoğraf 1. 3 taçlı tasvir ile Umay Ana motifi işlemeli örtü⁴

Bölgede düğün merasimlerinden sonraki günler erkek ve kız tarafı yakın akrabalarını yemeğe davet ederler. Bu davet Kıyım'da da aynı şekilde varlığını devam ettirir ve iki taraf düğünden sonraki bir hafta içerisinde birbirini ağırlar (Şükürçiyeva 2018: 72).

3. ÖLÜM

3.1. Ölüm Öncesi

Ölümün her canlı için kaçınılmaz bir son oluşu, Türk dünyasının her yanında ölüm çevresinde toplanan âdetlere ve işlemlere bir karakter kazandırmış olmakla birlikte temelinde yatan uygulamalar ve inançlar farklı coğrafyalardaki Türklerin ölüm ile ilgili gelenekleri birbirlerine benzer mahiyete bürünmüştür. Halk arasında ölüm korkusunun oluşturduğu düşünceler dolayısıyla bir takım alışlagelmişin dışındaki olaylar ölümün ön belirtisi sayılmıştır (Örnek 2000: 207). Bir baykuşun evinin çatısına konması, köpek uluması, gece evden maya, süt, un gibi temel besinlerin başkalarına verilmesi, yıldız kayması, rüyada görülen gelinlik, diş dökülmesi gibi olaylar Kıyım Tatarlarına ölümü çağrıştırmıştır (KK11, KK4).

Halk inanmalarında ölümü önceden haber veren belirtiler arasında, hayvanlarla ilgili olanlar büyük bir yer kaplamaktadır ve hayvanların insanlarda olmayan sezi güçleri bu tür inanmaların oluşmasında büyük bir rol oynamaktadır (Örnek 1971: 15). Örneğin baykuş, Türk kültüründe çoğunlukla uğursuz sayılmaktadır ve konduğu evin çatısına ölüm getireceğini düşündürmektedir. Köpek ise eski Türk inanışlarında karşımıza olumsuz bir anlamda çıkmaktadır. Şamanlar ayinleri esnasında, kurt, kartal gibi güçlü hayvanların biçimine girerken daha zayıfları köpek biçimine girmiş ve köpekler çoğunlukla ayinin bir parçası olan yer altına inmede kullanılırdı. Bu bağlamda bazı Türk topluluklarındaki cenaze törenlerinde kurban edilen köpek, ölümü işaret eden bir hayvan olmuştur (Çoruhlu 2011: 196).

Hayvanlarda olduğu gibi yiyecekler çevresinde de birtakım inanmalar mevcuttur. Gece vakitlerinde evden maya, süt ve unun verilmesi ise yine bu besinlerin Türk kültüründeki kutsallığı ile ilgilidir ve evin kutunun da verildiği anlamını taşımaktadır (Kayabaşı 2016b: 152). Yıldız kayması da ölümü düşündüren bir unsurdur ki yine eski Türklerde göktaşlarının hareketlerinin de bir anlamı vardı ve Güneş, Ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü, şimşek gibi ruh-tanrılar tasavvur edilmişti (Kafesoğlu 1998: 302). Ölümün hemen öncesinde hastanın ağırlaşması, burun kanatlarının büyümesi, kulaklarının kıvrılması, çok hasta durumdayken aniden daha iyi duruma gelip etrafıyla konuşmasıyla da ölümün yakın olduğu anlaşılır. Kulakların kıvrılması durumu ise, hastanın ruhunun ilk olarak kulaklarından çıktığı inanışıdır.

⁴ (Yağmur Derin Arşivi, 15. 02. 2019)

3.2. Ölüm Sırası

Bir hastanın ölüm sırasında yanında beklenir, bir din görevlisi çağırılır ve hastanın ağzına zemzem suyu sürülür. Hastanın son kez dileği ve vasiyeti sorulur, vasiyetinin kalabalık ortamda açıklaması yerine yakın olan birkaç kişiye söylemesine özen gösterilir. Hasta öldüğünde yakınlarla sözlü olarak duyurulur, köy ahalisi için selâ ile anons edilir. Hastanın ölümü gerçekleştiğinde gözleri açık ise, sevdiği bir kişiye duyduğu hasreti gidermeden öldüğü düşünülür, gözleri kapatılır, ölünün karnına demirden bir cisim konulur. Ölünün giysileri hemen çıkarılır ve beyaz bir çarşafa sarılarak beklenir. Ölünün bulunduğu odanın pencereleri açılır ve yatağı değiştirilir, ölümün hemen ardından ev içerisinde Kur'an okunmamaya özen gösterilir. (KK3, KK9, KK12, KK14) Pencere açma, Türk inanç sisteminde ölülerin göğe uçtuğu inancıyla açıklanabilir. Nitekim Türkler arasında bazı bölgelerde canın bedenden bir sinek kılığında veya bir kuş şeklinde ayrılacağı inancı hâkimdir (Naskali- Sağol 2009: 13). Bu inanışın kolayca uçmağa (cennete) varması için ruha kolaylık sağlama, yol gösterme gibi işlevleri bulunmaktadır. Bir hasta sabah öldüğünde öğlen vakti gömülür, öğlen öldüğünde ise ikindiye gömülür, akşam ölenler ise istisnalar dışında genelde ertesi gün gömülür ve bu kişilerin dünyaya doymadan ahirete gittiklerine inanılır. Kırım'da da gömme işlemi bu şekilde gerçekleşir. Bir kişi öğle yemeğinden önce ölmüşse aynı gün, gün batımından önce gömülür. Akşam yemeğinden sonra ölmüşse ertesi günün sabahında gömülür.⁵

3.3. Ölüm Sonrası

Ölüm sonrası yapılan uygulamalardan biri ölünün yıkanmasıdır. İnsanlardan uzak görülmeyecek bir yerde ölü yıkanır, yıkamaya yardım eden insanlara para verilir. Yıkama işlemi ise, ölünün üzerine çarşaf serilip su dökülmesi ile gerçekleşir. Ölü için yıkanacak suyun nereden alındığı üzerinde durulmaz, işlem bittikten sonra kullanılan su yakınlarının eline, acılarının azalması inancıyla dökülür. Ölü kefenine gül suyu, fesleğen, kına ve misk konulur, zemzem suyu dökülür. Kefen olarak kullanılan beyaz kumaşa "Umayın"⁶ (bk. Kayabaşı 2016b: 78) ismi verilir. Kefen parçaları ise halk dilinde, "Kölmek", "Uçkur", "Yavluk" olarak adlandırılır (KK5, KK10, KK14,)

Cenaze namazının kılınması için kişinin Müslüman olup intihar etmemiş olması gözetilir. Yeni doğup ölen bebeklerin de cenaze namazı kılınmaz, bunun yerine "kavurmaç" adındaki kızartılmış hamur yiyeceği bölgedeki çocuklara dağıtılır. (KK2, KK3) Bu yöntem Kırım'da cenazenin ilk günü kızartılan hamur yiyeceği olan "Kıykaç"ın ikram edilmesiyle ölümlerin ruhlarına getireceği hafiflik inancıyla benzerlik göstermektedir (Kalafat 1999: 58). Cenaze namazı esnasında ölü, "salağaç" (bk. Atalay 1985: 485) olarak adlandırılan taşıma aleti içinde bulunur. Taşıma esnasında başta yakınları olmak üzere, tanıdıkları sırası ile görev alır. Cenaze bir kadına ait ise, bunu belirtmek için başörtüsü vb. kumaşlar, genç bir kız ise gelinlik ya da sevdiği kıyafetleri konulur. Gömme işlemi tabutsuz bir şekilde gerçekleşir, ölü hafif bir şekilde sağ tarafına döndürülerek gömülür (KK4, KK6, KK8) Kırım'ın Karaim Türklerinin mezarlarında da mevtanın başı kibleye doğru konulur (Kalafat 1998: 52).

Gömme işlemi bitip, halk dağıldıktan sonra mezarda yalnızca din görevlisi kalır, telkin (bk. Günay 2011: 404) verir ve bu din görevlisinin o anda ölen kişinin amellerinin iyi ya da kötü olduğunu anladığına inanılır. Cenaze gömüldükten sonra, ölü sahiplerinin evinde taziye düzenlenir, baş sağlığına gelen insanlar çeşitli yemekler getirir, ölünün ruhu için un helvası

⁵ <http://cidct.org.ua/pogrebalnyiy-obryad-kryimskih-tatar/> (Erişim Tarihi: 11.03.2020)

⁶ Kumaşa verilen bu ismin, Umay'ın ölümle olan ilişkisi düşünüldüğünde bilinçli bir isimlendirme olduğu görülecektir.

yapılır ve gelen ziyaretçilere dağıtılır. (KK3, KK4, KK6, KK8) Kırım'da ise cenazenin ilk günü helva pişirilir, definden sonra yenir ve bu işleme "Bismilla etme" denir (Kalafat 1999: 58) Bismilla etme, göçmenler için farklı bir uygulamaya dönüşmüş, misafirlğe gelindiğinde yiyecekler, "bismilla et" denilerek ikram edilmiştir. Cenazenin gömülmesinden 1 yıl sonra mezar taşı dikilir, (KK4) bu işlem Kırım'da da aynı şekilde vuku bulur (Şükürciyeva 2018: 73). Mezar taşının 1 yıl sonra dikilmesi Orhun Abidelerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bilge Kağan abidesi kendisinin 734'te ölümünden sonra 735'te oğlu tarafından dikilmiştir (Ergin 2015: 19).

Daha sonra gerçekleşen işlemlerden bir tanesi ise devir işlemidir. Bu işlem ıskat (bk. Bardakoğlu 1999: 137) işlemi ile benzerdir ve cenaze evinde bulunan insanların, fakirlere dağıtması için para toplayıp din görevlisine vermeleri şeklinde gerçekleşir. Bunun dışındaki bir diğer uygulama ise mevlid okutmaktadır. Ölümünden sonraki üçüncü, yedinci, kırkıncı ve elli ikinci günü mevlid okutulur. (KK2, KK3, KK4). Kırım'da da aynı belirlenmiş günlerde mevlid okunur, her iki bölgede de cenaze için yüz yırtmak, saç yolmak görülmez, ağtın sessiz bir şekilde yapılması gerektiği düşünülür (Kalafat 1999: 56). Kişinin ölüm şekline göre de bazı inanmalar mevcuttur. Örneğin, birisi ani bir şekilde öldüyse onun günahkâr olduğu düşünülür, doğum yaparken ölen kadınların, yanarak veya boğularak ölen insanların ise cennete gideceğine inanılır. Ölen bir kişinin cesedi yumuşak ise, ardından bir tanıdığın daha öleceği inancı vardır. Ölümünden sonraki ilk geceden itibaren, ruhun evine ziyaret ettiği inancı vardır, bu sebeple 40 gün boyunca evin ışıkları açık kalır ve 40. gün sonunda normal yaşam devam eder (KK3, KK5, KK12). (40 sayısının anlamı için bk: Doğum Sonrası) Işığın açık kalması Türklerin eski inançlarıyla bağdaştırılabilir. Ruhun 40 gün daha dünyadaki varlığı, Hakas şamanlarının, insanın ölümünden sonra içindeki canın aldığı yeni isim olan ve 40 gün kadar varlığını sürdürüp "süne" olarak adlandırılan ruh inancıyla benzerlik göstermektedir (Bayat 2016: 144). Örneğin Tuva Türklerinde de ölen kişinin ruhunun ölümünden sonra 7 gün evde durduğuna inanılır. Bu doğrultuda bir şaman çağırılır, şaman cenaze törenlerinde bir ateş yakar ve bu ateş, kötü ruhların sebebiyet verdiği ölüm olayının ardından hem ölüyü hem ölüünün içinde bulunduğu çadırı hem de orada bulunanları kötü ruhlardan uzaklaştırılmasını sağlar. Çadırın dışına yakılan ateş koruyucu bir vazife görür, bedeni henüz çadırın içinde bulunup insanların arasından ayrılmayan ölüünün ruhunu, diğer ruhların da bulunduğu âleme götürmek için bir yoldur (Kumartaşlıoğlu 2012: 161) Zaman içerisinde bazı kültürel unsurlar dönemin şartlarına uygun olacak şekilde değişime uğrayabilmektedirler. Bu bağlamda cenaze evinde ruhun evde dolandığı inancıyla ışıklarının açık kalması, eski şaman inancındaki süme ruhu, cenaze törenlerinde ateş yakılarak ruhun kötü iyelerden korunması ve diğer dünyaya yolculuğuna yardımcı olabilmesiyle bağdaştırılabilir.

Bir başka örnek olarak; Şor Türklerinin cenaze töreninde de ateşin önemli bir yeri olup ölüünün 40. gününde kam davet edilir. Kam, ruhu uğurlamadan önce akrabalarıyla vedalaşması için eve çağırır. Ölüünün akrabaları insanlardan ayrılıp kamla birlikte batıya doğru giderler ve her biri elinde bir kâse götürür. Ayından önce şaman getirilen yiyeceği büyük bir kâsenin içine koyar, kâsenin kenarını kırar ve sonra büyük kâsenin yanında ateş yakar. Sol eliyle yiyeceği ateşe atarak "Erken ayrılan ruh buradan ye, buradan iç, son defa bizimle ye ve git, artık dönme, sen artık bizimle birlikte olamazsın. Sen artık ebedî gideceksin" der. Törenin sonuna doğru kam, ruha: "Sen buradan ayrılıp ruhların yurduna git." der. Akrabalar dağılmadan önce ayaklarıyla teperek ateşi söndürürler ve "Ben senin ocağını darmadağın ederim. Kavut gibi külünü saçarım" derler. Ateş sönünce herkes evine gider ve böylece ruh yolcu edilir (Dilek 2007: 37-38). Kamın ölü ruhuna söylediği sözler, günümüzdeki telkin uygulamasına benzetilebilir.

Bunun dışında özellikle perşembe günleri, ruhların evlerinin eşiklerinde oturduğu inancı mevcuttur. (Eşik için bk. Doğum Öncesi) Ölen kişinin ardından yas tutma 40 gün sürer, yas

süresinde yüksek sesle konuşmak, müzik dinlemek, kına yakmak gibi davranışlardan kaçınılır. Ölen kişinin mezarının başına bir taş veya tahta dikilir, ölenin cinsiyeti, doğum ve ölüm tarihi belirtilir (KK4, KK13). Mezarların yanına ağaç dikilmesine özen gösterilir, böylelikle ölüünün ruhunun neşeleneceğine inanılır. Türkler arasında ermiş sıfatına sahip kişilerin yattıkları kutsal mekânlar Tanrı'ya ulaşmanın en önemli araçlarındandır. Tanrı'nın sevgili kulları vasıtasıyla Tanrı'ya ulaşmaya çalışan Türkler, hemen her yatır ya da türbenin başında bulunan ağaçlara da kutsallık atfetmişlerdir (Ergun 2012: 418). Örneğin Altaylılar, yerin göbeğinde dalları Bay Ülgen'e ulaşan bir ağacın varlığına inanırlar. Abakan Tatarları göğün yedi katının simgesi yedi dallı kayın ağacının bulunduğu bir demir dağdan söz ederler. Şamanlar göğe çıkarken, mistik yolculuğu sırasında, dokuz ya da yedi basamaklı bir ağaca tırmanır. Bu yolculuğu, yedi basamaklı kutsal bir direk üzerinde gerçekleştirir ve bu direğin dünyanın merkezinde bulunduğu varsayılır. Kutsal direk ve ağaç, evrenin merkezinde bulunan ve dünyayı taşıyan kozmik direk ile örtüşen simgelerdir (Eliade 2000: 296). Bu doğrultuda Türklerin ağaca yükledikleri anlamlar ve en önemlisi ağacın göğe ulaşmakta bir aracı olma düşüncesi günümüz halk inançlarında hala kendi yerini koruyabilmiştir denilebilir. Bunlar dışında mezar taşlarında bulunan işaretler ve simgeler de bizlere halk inanışları bağlamında mitolojik öğeler hakkında birtakım bilgiler vermektedir.

Türklerde mezar taşı dikme geleneği çok eski kültür devirlerine kadar gitmekte ve Göktürklerde görülen mezar taşı heykelleri bir sonraki Uygur Devleti devrinde de kendisini göstermekle beraber insan silüeti biçimi Osmanlı Devleti'ne kadar varlığını sürdürmektedir. Bir kültürel unsur olarak mezar taş biçimleri Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar benzer özelliklerini muhafaza edebilmiştir. Türkler İslam'ı seçmiş olsalar da mezar taşı geleneğini terk etmemiş ve İslam öncesi inançlarının izlerini bu taşlar üzerinde devam ettirmişlerdir (Arslan 2017: 1936). Anadolu'nun her bölgesinde görülen mezar taşları, geleneğin devamlılığını göstermekle birlikte mezar taşı üzerine yapılan tasvir ve çizimler bizlere Türklerin eski inançlarının da devamlılığı hakkında ip uçları sunmaktadır.

Fotoğraf 2. Kesecik tasviri ile Umay⁷

Fotoğraf 3. Taç tasviri ile Umay⁸

⁷ (Yağmur Derin Arşivi, 19.02.2020)

⁸ (Yağmur Derin Arşivi, 19.02.2020)

Fotoğraflarda görülen mezar taşları üzerindeki işlemler bize eski Türk inançlarının izlerini göstermekle beraber mezar taşında görünen kesecik şekli mitolojik bağlamda, yeni doğan bebeklerin göbeklerini koruyan torbacık sembolü gibi o zamandan şimdiye kadar Sayan/Altay Türklerinde bilinmekte (Sagay ve Beltirlerde bu torbacıklar aynen "Umay" olarak adlandırılmaktadır) ve bu da Türklerde bereket tanrıçası Umay şeklindeki anlama tamamen uymakla birlikte Umay'ın ölümle ilişkilendirilmesini sağlamaktadır (Skobelev 2002: 1655-1658). Mezar taşlarında görülen tasvirler bizlere Türk mitolojisinin mezar taşlarındaki izlerinin araştırma bölgesinde hala korunduğunu kanıtlamaktadır.

SONUÇ

Göçmenler kendi oluşturdukları ve inşa ettikleri bölgeleri terk ettiklerinde, tanıdıkları coğrafi, kültürel ve sosyolojik yapılar yok olur, bunların yerini bilinmeyen ilişkiler ve yabancılık çekilen mekânlar alır. Bu psikoloji onları yerleştikleri yerde kendi içine kapatır ve dış dünyaya karşı daha tutucu hale getirir. Bu bağlamda zorunlu göç ile farklı bir coğrafyaya yerleştirilmek, Kırım Tatarlarının kendi içine kapanma konusunda etkili olsa da yerleştirildikleri bölgenin Türk-Müslüman kimliğine sahip olması, Kırım Tatar folklorunun yaşatılmasını olumlu yönde etkilediği görülmüş, yerleştirildikleri coğrafyanın anayurtlarındaki gelenek ve göreneklerinin devamlılığına engel olmadığı tespit edilmiştir.

Aksaray/Hamidiye'de bulunan Kırım Tatarları tarafından, göçe rağmen devamlılığı sağlanan toplum folkloru, kendi dâhilinde yer alan çeşitli kutsal inanışlar ve uygulamalarda mitolojik unsurlar bulundurulur. Bu inanış ve uygulamalar toplumun öz kimliklerinin korunması hususunda kayda değer bir yer teşkil etmiş olmakla beraber, araştırma bölgesinde gerçekleştirilen uygulamalarda da mitolojik unsurların muhafaza edilmesinde önemli bir yer tutmuştur. Bu doğrultuda toplum hayatının önemli geçiş dönemlerinden olan doğum, evlenme ve ölümden uygulanan ritüellerin halk folkloru bağlamında içinde bulundurduğu mitolojik öğelerin nesilden nesle aktarıldığı açıkça ortaya koyulmuştur.

Doğumdan önce çocuk sahibi olmak için, ev kapısının kenarlarını değiştirmek, çocuğu olan bir kadının yastığında uyumak, onun yediği tabaktan yemek gibi uygulanan yöntemler, doğum sonrasında karşılaştığımız 40 gün âdeti ve bu âdet kapsamındaki inanmalar, evlenme geçişinde "kalav", "cıyın" gibi uygulanan kültürel gelenekler, ölüm sonrasındaki uygulamalar ve bu uygulamaların arkasındaki mitolojik unsurlar, araştırma bölgesi ve Kırım'daki kültür ile büyük benzerlik göstermekle beraber, eski Türk inançları ile yakınlığı araştırma sonucunda tespit edilmiştir. Yapılan araştırma doğrultusunda Kırım'da uygulanan gelenek ve göreneklerin bahsi geçen bölge ile benzerliği kaydedilmiştir. Araştırma sahası içerisinde tespit ettiğimiz âdet ve inanmaları, eski Türklerin yaşadığı diğer bölgelerdeki âdet ve inanmalarla da karşılaştırdığımızda büyük benzerlikler ve yakınlıklar taşıdığını görülmüştür. Bu da Türklerin farklı coğrafyalarda yaşamalarının bazı küçük değişikliklere neden olmakla birlikte esasta kültürlerini yaşamaya devam ettirdiklerini, aynı kültür dairesi içinde yer aldıklarını göstermektedir.

EXTENDED ABSTRACT

Crimean Tatars, who had to emigrate from Crimea due to the forced immigration policy, settled in the Ottoman State, which they call "White Soilds" and continued to live here. The Crimean Tatars, who settled in different cities, especially Eskişehir, Ankara, Konya and Aksaray, were not familiar with their surroundings due to their immigrant psychology, although there was closeness in their religion and language in their new regions. In the process of adapting to the

region, they tried to keep their own culture alive, in this context, they were successful in preserving their traditions and customs by marrying within themselves.

Culture is one of the most important elements of community life and can continue to exist as long as nations maintain their culture. In this context, Turkish culture has been preserved throughout history, and has managed to be maintained in the vast geographies where Turks have settled. Within the scope of Turkish culture, observing the traces of some beliefs and practices observed in the ancient religion of the Turks, Gök Tanrı and Shamanism, in the rituals practiced today, especially birth, marriage and death transitions, is a proof that traditions and customs have been preserved throughout the ages.

In this research, the Crimean Tatars who settled in Aksaray were examined in the context of culture, the mythological elements in the rituals they performed during birth, marriage and death transitions were determined, and their similarities with the Tatars who survived in Crimea and how much they preserved their culture were tried to be revealed. For example, Tatars who are in Crimea during the birth transition change the sides of the house door, sleep on the pillow of a woman with a child, eat from the plate she ate, put on their clothes and drink water in which a baby's dried belly is rinsed. These practices are still applied among the Crimean Tatars who settled in Aksaray. Women who want to become mothers wear the clothes of a mother with a child, use the items she uses, and especially drink water from the glass she drank. Apart from that, they bury the umbilical cord of a child by digging the threshold of their own door and jump over it three times. Each of these rituals has a different meaning and goes back to the Old Turkish Religion. To give an example of the practice of the threshold seen in rituals, according to the belief of the ancient Turks who attributed holiness to the threshold, there are guardians of the threshold and they protect the house borders against evil threats and diseases that may come from outside.

As in the birth transition, there are similar mythological elements applied in the Crimea and the research area in the transition of marriage and death. And these elements also appear to be the beliefs of the ancient Turks. For example, in Crimea and in the field of research, hazelnut and sugar spilling on the head of the bride is an element of Shamanism. This practice is the remnant of a sacrificial ritual for a daughter of foreign ancestry to be accepted by her husband's ancestors and protective spirits. Opening the windows of a person's room right after his death is also a practice left over from the Ancient Turks. According to the Turkish belief system, this practice can be explained by the belief that the dead fly to the sky. As a matter of fact, in some regions, the belief that spirit will be separated from the body in the form of a fly or a bird is dominant among Turks.

As a result, community folklore, which is maintained by the Crimean Tatars in Aksaray / Hamidiye, contains mythological elements in various sacred beliefs and practices within itself. Although these beliefs and practices have an important place in the protection of the self-identities of the society, they also have an important place in the preservation of mythological elements in the practices carried out in the research area. In this direction, it has been clearly revealed that the mythological elements that are included in the rituals of birth, marriage and death, which are important transitional periods of social life, are transferred from generation to generation

KAYNAKÇA

- Arslan, A. S. (2017). Taşlar konuşur: Türk mezar taşlarının biçim dili. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 6/3, 1923-1937.
- Bardakoğlu, A. (1999). Iskat. *Diyanet Ansiklopedisi*, C 19 İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 137-143.
- Bayar, N. (2004). Türk kültüründe ayva. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma ve Uygulama Merkezi, Türk Kültüründe Ayrıntılar: Meyve Sempozyumu, 1-8.
- Bayat, F. (2006). *Ana hatlarıyla Türk şamanlığı*, İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Bayat, F. (2012). *Türk mitolojik sistemi (C 2)*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Coşkun, N. Ç. (2010). Tahtacılar da üç sayısı ve üçleme. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmalar Dergisi*, S. 56, 73-92.
- Coşkun, N. Ç. (2011). Mersin’de doğum ile ilgili adetlerin halk hekimliği yönünden incelenmesi. *Lokman Hekim Journal*, 1 (3), 1-12.
- Çetin, Ç. Z. (2007). Tatar Türklerinde mitolojik varlıklarla ilgili mitler ve inanışlar (iyeler ve yaratıklar). *Bilig*, 43, 1-32.
- Çetin, Ç. Z. (2015). Tatar Türklerinin düğün geleneği. *Modern Türklük Araştırma Dergisi*, 2 (3), 93-119.
- Çevirme, H. & Ayşe S. (2005). Alkarısı inanmaları ve bilim. *Milli Folklor*, 17(65), 67-72.
- Çoruhlu, Y. (2000). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Çoruhlu, Y. (2011). *Türk mitolojisinin ana hatları*. İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- Dilek, İ. (2007). Sibiry Türklerinde ateşte ilgili inançlar, törenler ve bazı efsaneler. *Bilig*, 43, 33-54.
- Dilek, İ. (2015). *Resimli Türk mitoloji sözlüğü*. Ankara: Grafiker Yayınevi.
- Ekici, M. (2016). Türk kültüründe al rengi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 16(2), 102-107.
- Eliade, M. (1992). *Kutsal ve dindışı* (K. Mehmet Ali, Çev.). Ankara: Gece Yayınevi.
- Eliade, M. (2000). *Dinler tarihine giriş*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Ergin, M. (2008). *Dede Korkut kitabı*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergin, M. (2015). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Ergun, P. (2012). *Türk kültüründe ağaç kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Esin, E. (1978). *İslamiyet’ten önceki Türk kültür tarihi ve İslam’a giriş*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Gömeç, S. Y. (2018). Umay Ana üzerine düşünceler. 4. *Uluslararası Türk Şöleni: Türk Kültürü Sempozyumu Bildirileri*, Güneş Vakfı Yayınları, 701-710.
- Gün, M. & Şahinoğlu S. (2011). Tahtakuşlar köyü ve geleneksel olarak kullanılan “Fatma Ana Eli” bitkisinin folklorik tıp açısından anlamı. *Lokman Hekim Journal*, 1(3), 18-21.
- Günay, H. M. (2011). Telkin. *Diyanet Ansiklopedisi (C 40)* İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 404-406.
- Gürsoy-Naskali E. & Sağol Yüksekaya G. (Ed.). (2009). *Uçmağa varmak kitabı*. İstanbul: Kitabevi 415.
- İnalçık, H. (2002). Kırım. *Diyanet Ansiklopedisi (C 25)* Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 450-458.
- İnan, A. (1976). *Eski Türk dini tarihi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İnan, A. (1986). *Tarihte ve bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kafesoğlu, İ. (2019). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Kalafat, Y. (1998). Giraylar’dan Cemiloğullarına günümüz Kırım’ı ve Kırım Tatar Türkleri hak inançları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 116, 25-60.
- Kalafat, Y. (1999). *Kırım – Kuzey Kafkaya sosyal antropoloji araştırmaları*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları.
- Kalafat, Y. (2012). *Türk halk inançlarında renkler*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Karadavut, Z. (2013). *Kırım Tatar folkloru*. Konya: Kömen Yayınları.
- Kayabaşı, O. A. (2016a). Türk mitolojisinin kutsal dışısı: Umay. *International Journal Of Eurasia Social Sciences*, Cilt: 7, Sayı: 22, 220-228.
- Kayabaşı, O. A. (2016b). Taşeli Yöresi Tahtacılarının geçiş dönemlerinde mitolojik unsurlar. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 78, 139-158.
- Keskin, K. (2015). *Kırım Tatar Türklerinin kültürel hayatı (XX. yüzyıl ve sonrası)* (Yayınlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kırımlı, H. (2002). Kırım. *Diyanet Ansiklopedisi, (C 25)* Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 458-465.

- Kırımlı, H. (2011). *Türkiye'deki Kırım Tatar ve Nogay köy yerleşimleri* İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kumartaşhoğlu, S. (2012). *Türk Kültüründe ateş ve ocak kültürü*, (Yayınlanmamış doktora tezi). Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.
- Kaşgarlı Mahmut. (1985). *Dîvânü Lugâti't-Türk* (C 1) (Atalay, B. Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmut. (1985). *Dîvânü Lugâti't-Türk dizini*. Besim Atalay (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Naskali E. G. & Şen, M. (Ed). (2004). *Tuz Kitabı*. İstanbul: Kitabevi 217.
- Ozankaya, Ö. (1975). *Toplumbilim terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ögel, B. (1995). *Türk Mitolojisi II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Örnek, S. V. (2000). *Türk halk bilimi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Rox, Jean-P. (1999). *Eski çağ ve orta çağda Altay Türklerinde ölüm*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Sakaoğlu, S. (1976). *101 Anadolu efsanesi*. İstanbul: Damla Yayınevi.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas göçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Schimmel, Anne Marie (2000). *Sayıların gizemi*. (M. Küpüşoğlu, Çev.) İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- Örnek, S. V. (1971). *Anadolu folklorunda ölüm*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Skobelev, S. G. (2002). Eski ve çağdaş Türklerde Umay tanrıçası görüntüsünün parçaları ve ikonografisi. *Türkler*, (C 3), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1653-1668.
- Şükürçiyeva, Z. (2018). Kırım Tatarlarının tarihi, kültürü ve bazı geleneklerine dair. *Altaylardan Toroslara konargöçer Türkler*, Mustafa Gökçe & Fehmi Eroğlu (Edt.), Muğla: Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Tanyu, H. (1968). *Türklerde taşla ilgili inançlar*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Veren, E. (2012). Kırım Tatarları ile diğer coğrafyalarda yaşayan Tatarların evlenme geleneklerinde kız bakma/görme pratiği. *III. Uluslararası Ukrayna'da Türkçe Konuşan Halklar Sempozyumu (18-22 Eylül 2012, Ukrayna Kiev) Bildirileri*, Kiev, Ukrayna Gagauzlar Birliği ve Halk Kültürü Araştırmaları Kurumu Yayını, 42-52.
- Yardımcı, M. (2009). Geleneksel Türk kültüründe aşkların dilinde sayılar. *III. Uluslararası Çukurova Halk Kültürü Bilgi Şöleni Bildirileri*, 1557, No. 4473.
- Yeşil, Y. (2014). Türk Dünyasında geçiş dönemi ritüelleri üzerine tespitler. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 3(9), 117-136.

İnternet Adresleri

<https://sozluk.gov.tr/>, (Erişim Tarihi: 13 Aralık 2019)

<http://cidct.org.ua/pogrebalnyiy-obryad-kryimskih-tatar/> (Erişim Tarihi: 11.03.2020)

Kaynak Kişiler

1. Saliha Derin, 1953, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.
2. Kezban Uygur, 1955, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.
3. Safiye Çelik, 1960, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.
4. Turgut Çelik, 1957, Hamidiye, ilkokul, emekli, Hamidiye, Aksaray, 2019.
5. Seyhan Çelik, 1968, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.
6. Yılmaz Çelik, 1955, Hamidiye, ilkokul, emekli, Hamidiye, Aksaray, 2019.
7. Bahriye Derin, 1972, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.
8. Yaşar Derin, 1968, Hamidiye, ilkokul, emekli, Hamidiye, Aksaray, 2019.
9. Zeynep Ağan., 1940, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.
10. Nusret Dik, 1945, Hamidiye, ilkokul, emekli, Hamidiye, Aksaray, 2019.
11. Mehmet Çelik, 1958, Hamidiye, ilkokul, emekli, Hamidiye, Aksaray, 2019.
12. Emine Çelik, 1985, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.
13. Nuri Sarmaşık, 1940, Hamidiye, ilkokul, emekli, Hamidiye, Aksaray, 2019.
14. Meliha Sarmaşık, 1943, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.
15. Nezahat Çelik, 1967, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.
16. Vahide Çelik, 1977, Hamidiye, ilkokul, ev hanımı, Hamidiye, Aksaray, 2019.

MENTEŞE/MUĞLA BELEDİYE BAŞKANI MEHMET RAGIP ZORBAZZADE HAKKINDA 1920 YILINDA AÇILAN USULSÜZLÜK VE YOLSUZLUK SORUŞTURMASI

INVESTIGATION OF IRREGULARITY AND CORRUPTION ON MENTEŞE/MUĞLA MAYOR OF MEHMET RAGIP ZORBAZZADE IN 1920

Mehmet TEMEL*

Öz

1914-1928 yılları arasında Muğla Belediye Başkanlığı görevinde bulunmuş olan Mehmet Ragıp Zorbazzade hakkında fazla harcama, usulsüz sarfiyat, kayıt dışı ve eksik muamele, bütçe dışı harcama, meclis kararı olmadan ve meclis kararından önce işlem yapma vb. gerekçelerle 1920 yılında usulsüzlük ve yolsuzluk soruşturması açılmıştır. Soruşturma sürecinde mülkiye müfettişinin tüm iddia ve suçlamalarını cevaplayan Zorbazzade'nin dosyası Dâhiliye Nezareti'nde de değerlendirildikten sonra kanuna aykırı muamelelerde bulunduğu gerekçesiyle hakkında azil kararı verilmiştir. Soruşturmanın, Zorbazzade'nin Muğla'da Kuvâ-yı Milliye'yi, örgütlediği, İzmir ve Nazilli'de toplanan yerel kongrelerde Muğla'yı temsil ettiği dönemde açılması Milli Mücadele'ye olan desteğinin kırılmak istendiği şüphesini doğurmuştur. Görevden azledilmemesi ve 1928 yılına kadar sürdürmesi de soruşturma hakkındaki şüpheleri güçlendirmiştir. Bu makalede, soruşturmanın gerekçeleri ve Zorbazzade'nin savunması incelendikten sonra müfettişin iddiaları üzerine bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Muğla, Mehmet Ragıp Zorbazzade, Menteşe Belediyesi, Usulsüzlük, Soruşturma, Kuvâ-yı Milliye

Abstract

Investigation of irregularity and corruption was initiated in 1920 on Mehmet Ragıp Zorbazzade, who served as the Mayor of Muğla between 1914 and 1928, due to causes such as excessive spending, illegal consumption, off-the-books and incomplete treatments, extra-budgetary spending and conducting transactions without the approval of the town council. In the investigation process, the file of Zorbazzade, who replied to all claims and accusations of the civil inspector, was sent to the Ministry of Internal Affairs for investigation, and after the lawsuit, the decision of dismissal was made on the grounds that he had committed illegal acts. As the investigation was initiated when Zorbazzade

* Prof. Dr. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mtemel@mu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9577-8872 Muğla TÜRKİYE

organized the National Forces in Muğla, represented Muğla in local congresses organized in İzmir and Nazilli and supported the National Struggle; it gave rise to the suspicion that the real aim was to prevent him from supporting the National Struggle. Although the decision of dismissal was taken, he was not unseated and served as the mayor until 1928, which reinforced the suspicions about the investigation. In this article, after examining the grounds of the investigation and the defense of Zorbazzade, some evaluations were made on the investigator's claims.

•

Keywords

Muğla, Mehmet Ragıp Zorbazzade, Mentese Municipality, Irregularity, Investigation, The National Forces

GİRİŞ

Kentlerde yerleşik yaşam sürdüren sakinlerin beledi ihtiyaçlarının karşılanması için tarih boyunca yerel yönetim model ve birimleri oluşturulmuştur. Kamu hizmetlerinin genellikle merkezden taşraya ulaştırılmasına rağmen, belediyelerin hizmeti taşra örgütlerine doğrudan ve hızlı ulaştırılmasını sağlaması nedeniyle katı merkezî devletlerin bile belediyelerden yararlandığı görülmüştür.

Belediyeler, temel kamusal mal ve hizmetleri etkin ve verimli bir şekilde yerine getirmenin yanı sıra yerel demokrasinin gelişimine ve sivil toplum unsurlarının yönetsel süreçlere katılmasına da katkı sağlamışlardır. Merkezle taşra arasındaki derin refah farkının engellenmesi adına yerel yönetim alanında birçok yenilik yapılarak günümüzün modern belediyeçilik anlayışına ulaşılmıştır (Ökmen & Özer 2013, s.15).

Osmanlı Devleti'nde geleneksel belediyeçilik anlayışının egemen olduğu Tanzimat öncesi dönemde belediye hizmetleri vâkıflar, loncalar, kadılık kurumu ve mahalle yönetimi gibi mali özerkliği ve tüzel kişiliği bulunmayan birtakım gönüllü kuruluşlar veya atanmış kişiler tarafından yürütülmüştür (Deniz, Akarçay & Karakaş, 2017, s.323).

Bu makalenin konusunu, 1914-1928 yılları arasında Muğla'da belediye başkanlığı yapmış olan Mehmet Ragıp Zorbazzade hakkında usulsüzlük ve yolsuzluk gerekçesiyle 1920 yılında açılan soruşturma oluşturmuştur. Ancak, Muğla Belediyesi'nin cumhuriyet öncesi dönemi tarihi, Zorbazzade'nin siyasi yaşamı ve Milli Mücadele'deki faaliyetlerine ilişkin kısaca bilgi verilmesinin de yararlı olacağı düşünülmüştür.

Ege ve Akdeniz sularının kavuştuğu Anadolu coğrafyasının güneybatı ucunda yer alan Muğla Vilâyeti, tarih boyunca belirli sürelerle Leleg, Karia, Lidya, Pers, Atina, Makedonya, Ptolemaios, Selevkos, Rodos, Roma, Bizans, Selçuk ve Osmanlı yönetiminde kalmış, Türkiye Cumhuriyeti döneminde de uygarlıklardan devraldığı tarihi, kültürel, doğal zenginlik ve birikimleriyle varoluşunu sürdüren güzide bir kenttir. Bu kentin modern belediyeçilik anlamındaki geçmişi Osmanlı Tanzimat dönemine uzanmaktadır.

Çağdaş yerel yönetim düşüncesinin gelişmeye başladığı Tanzimat döneminde, liva ve kaza merkezlerinde seçilmiş üyelerden oluşan belediye meclisleri oluşturulmasını öngören 8 Ekim 1864 tarihli vilayet nizamnamesi (Ortaylı, 1992, s.400), 1867 yılında çıkarılan, taşra belediyelerinin hukuki ve kurumsal alt yapısıyla fonksiyonlarını düzenleyen talimatname ve belediyelerin vilayet içinde idari bir varlık kazanmalarını sağlayan 1871 tarihli vilayet nizamnamesinin ardından (Aslantürk, 2018, s.145-146) Muğla'da ilk belediye örgütü 1871 yılında oluşturulmuştur. Bu tarihten itibaren cumhuriyet dönemine kadar Hacı Kadı Süleyman Bey, Hacı Şerif Ağa, Kara Hâfizzade Hacı Mehmet Ali Efendi, Osman Fikri ve Ragıp Zorbazzade belediye başkanlığı görevinde bulunmuşlardır.

Görev yapan belediye başkanları arasında başarıları nedeniyle ödüllendirilen, esnafla çatışmaları nedeniyle görevden alınması için hakkında Dâhiliye Nezareti'ne toplu dilekçe gönderilen¹, yetkisini kötüye kullanma, hakaret ve hırsızlık suçlamasında bulunma, şahsa ait bir

¹ Esnafla olan anlaşmazlığı nedeniyle Belediye Başkanı Hacı Şerif Ağa'nın görevden alınması için 5 Temmuz 1907 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne toplu dilekçe gönderilmiştir. Müftünün uzlaştırma çabalarına rağmen esnafın kepenk kapatması ve protestolarla büyüyen olayın soruşturulması amacıyla Aydın vali muavini Muğla'ya gönderilmiştir (BOA, Y.PRK.UM, Dos.79, no.122; BOA, DH.ŞFR, Dos. 383, no.85).

bahçenin duvarını yıkarak belediye binası inşa etme gibi iddialarla yapılan şikâyetler üzerine hakkında Şûrâ-yı Devlet tarafından üç kez men-i muhakeme kararı verilen², kanuna aykırı işlemler yaptığı iddiasıyla hakkında usulsüzlük ve yolsuzluk soruşturması açılıp Dâhiliye Nezareti tarafından görevden azledilmesi kararı verilen de bulunmaktadır³.

Muğla'nın ilk belediye başkanı Süleyman Bey zamanında kuruluş ve kurumsallaşma çalışmalarının yanı sıra saatli kule inşa edilmiş, Soğukdere suyu Muğla'ya getirilmiş, meyve-sebze bahçeleri kurularak tarıma öncülük edilmiş, şehir ticaretinin gelişmesi için Yağcılar, Koca Han ve Kiraathane Hanları yaptırılmış, Devlet Hastanesi kurulması için öncü girişimlerde bulunulmuştur (Akça, 2002, s.73-74). Temizlik işlerinde de başarılı çalışmalarda bulunan Süleyman Bey'e Dâhiliye Nezareti, Rabia Ödülü verilmesi için 23 Eylül 1893 tarihinde Sadarete tezkere göndermiştir (BOA, *DH.MKT*, Dos.137, no.49).

Başkan Hacı Şerif Ağa zamanında şehri Asar ve Kızıldağ gibi yamaç bölgesinden ova yönüne doğru genişletme ve bahçe tarımını geliştirme faaliyetleri yapılmış, dini ve hayır kurumlarının imar ve inşasına, sıhhiyeye yardım yapılmış, Hicaz hattının inşası için travers sağlanmış, traverslerin nakli için yardımda bulunulmuştur⁴.

Kara Hafızade döneminde de hayır ve vakıf işlerinin yanında cami çevre düzenlemesi, genel tuvalet inşası, çarşı çardaklarının yükseltilmesi, içme suyu ilavesi gibi çalışmalar yapılmıştır (Akça, 2002, s.74). 1890'lı yıllarda 15 mahalle ve yaklaşık 15000 civarında nüfus olan şehirde yıllara göre farklılık göstermekle birlikte 2400 civarında konutun, 342 civarında dükkân ve diğer taşınmazların bulunduğu anlaşılmaktadır (Mete, 2005, C.30, s. 380)⁵.

Belediye başkanları, bu hizmetleri genellikle sınırlı ve mütevazı bir bütçeyle yürütmeye çalışmışlardır. Bir fikir vermesi bakımından Muğla Belediyesi'nin 1906 yılına ait muvazene cetveliyle 1907 yılı bütçesi hakkında kısa bilgi vermek yeterli olacaktır.

Muğla Belediyesi'nin 1906 yılı muvazene cetveli Mart ayı başından Şubat ayı sonuna kadar devirle beraber emanetler gelirleri 62934 kuruş 10 para, maaş ve masraflarıyla emanetlerden ortaya çıkan ödemeler 60442 kuruş 35 para, gelirlerden masrafların düşülmesinden sonra kalan

² Belediye Başkanı Osman Fikri Bey hakkında yapılan ilk şikâyet, Halilibrahim Oğlu Ziver ve Hacı Karamustafa Oğlu Kemal'e hırsızlık suçlamasında bulunduğu ve iftira attığı iddiasıyla ilgilidir. Ziver ve Kemal adlı kişilerin gazhaneden çalmış oldukları 3 teneke gazın ihbar sonucu yapılan polis tahkikatında dükkânlarında ele geçirilmesi üzerine tahkikat sonuçlanıncaya kadar gaz tenekeleri belediyede koruma altına alınmıştır. Söz konusu kişilerin, Belediye Başkanı Osman Fikri Bey'in kendilerini hırsızlık yapmak ve iftira atmakla suçladığını iddia ederek şikâyette bulunmaları üzerine Menteşe İdare Meclisi başkan hakkında men-i muhakeme kararı vermiştir. Meclisin kararına Liva Cumhuriyet Savcılığı tarafından itirazda bulunulunca dosya Şûrâ-yı Devlet'e gönderilmiş, Şûrâ-yı Devlet de başkan için muhakemeyi gerektirecek bir durum olmadığı gerekçesiyle Muğla İdare Meclisi'nin kararını 4 Haziran 1916 tarihinde onamıştır (BOA, *ŞD*, Dos.1449, no.29).

İkinci şikâyet, başkanın, Hacı Muhsin Ağa Zade Şerif Efendi'nin bahçesine akan suyolunu tahrip ederek Liva Nüfus Müdürü Hasan Efendi'nin hanesine yetkisine aykırı olarak su vermesi ve isale mevkiine gelen Şerif Efendi'nin oğlu Kamil Bey'e hakarete bulunması iddiasıyla ilgilidir. İl meclisinin Osman Fikri Bey hakkında almış olduğu men-i muhakeme kararı, suyoluna müdahale yetkisi olduğu ve hakaretin delili olmadığı gerekçesiyle Şûrâ-yı Devlet tarafından 27 Eylül 1916 tarihinde onanmıştır. Ancak Şûrâ-yı Devlet üyelerinden Abdullah Bey, meydana gelen tecavülden dolayı şikâyetçinin hukuk mahkemesinde dava açması gerekeceği düşüncesinde olduğuna ilişkin şerh düşmüştür. (BOA, *ŞD*, Dos.1449, no.38).

Üçüncü şikâyet de başkanın, Hacı Feyzi Efendi'nin kızı Habibe Hanım'ın bahçesinin duvarını yıkarak belediye dairesi inşa ettirmesi iddiasıyla ilgilidir. Bu şikâyet hakkında İl İdare Meclisi'nin başkan hakkında vermiş olduğu men-i muhakeme kararını da Şûrâ-yı Devlet 25 Mart 1917 tarihinde onamıştır. (BOA, *ŞD*, Dos.1449, no.44).

³ Makalenin konusunu oluşturan Belediye Başkanı Mehmet Ragıp Zorbazzade buna örnektir.

⁴ Aydın Valiliği Şerif Ağa'nın bu hizmetleri nedeniyle Salise rütbesiyle ödüllendirilmesi için 20 Kasım 1906 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne 288/20 numaralı bir tahrirat göndermiştir. (BOA, *DH.MKT*, Dos.1140, no.47).

⁵ Muğla'daki 1889 ve 1894 yıllarındaki taşınmaz malların dağılımı için bkz. (Aktüre, 2006, s.81-82).

bakiye de 2491 kuruş 15 para olarak gerçekleşmiş ve sandık mevcudu olarak 1907 yılı başına devredilmiştir (BOA, *DH.TMIK.S*, Dos.72, no.65, Lef.5).

1907 yılı bütçesinde de gelirlerinin 54210 kuruş, kanunlaşmış ve kanunlaşmamış maaşlar ve masraflarının 52744 kuruş olduğu tahmin edilmiş, 1466 kuruş da gelir fazlasının olduğu anlaşılmıştır (BOA, *DH.TMIK.S*, Dos.72, no.65, Lef.4).

1. MEHMET RAGIP ZORBAZZADE'NİN HAYATI, SİYASAL YAŞAMI VE MİLLİ MÜCADELE'DEKİ FAALİYETLERİ

Ragıp Bey 1869 yılında Muğla'da doğmuş, belediye başkanlığı görevine başladığı 1914 yılına kadar tarım, kereste ticareti⁶, üzümcülük gibi ticari faaliyetlerin yanı sıra rakı işletmesi kurmuş ve işletmiştir. İzmirli Jandarma Albay Hüsnu'nün kızı Abide Hanımla evlenmiş ancak eşi genç yaşta hayatını kaybetmiştir. Kendisi de rahatsızlığı nedeniyle tedavi için gittiği İstanbul'da 1928 yılında hayata veda etmiş ve Edirnekapı Şehitliği'nde toprağa verilmiştir (Türkeş, 2019a, s.447; Türkeş, 2019b, s.37,104).

Zorbazzade Ragıp Bey'in siyasi yaşamı ve belediye başkanlığı yılları büyük ölçüde I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele döneminde geçmiştir. İttihat ve Terakki kültürü ve bu partinin pratiği içinde yetişen Ragıp Bey (Tekeli, 1993, s.157) partinin Muğla'daki üye ve yöneticileri arasında bulunmuş, Muğla Kuvâ-yı Milliyesi'nin oluşum ve gelişiminde önemli katkıları olan Kardeş Yurdu Kulübü'nün de üyeleri arasında yer almıştır (Türkeş, 1973, s.78,91).

İzmir'in işgalini önlemek amacıyla kurulan İzmir Müdafaa-i Hukuk-u Osmanî Cemiyeti'nin 17 Mart 1919 tarihinde düzenlemiş olduğu toplantıya Muğla temsilcisi olarak katılmış (Akça, 2002, s.9), İzmir'in işgalini takip eden günlerde Yunan ve İtalyan işgallerine karşı mücadele amacıyla 17 Mayıs 1919 tarihinde kurulan Menteşeliler Müdafaa-i Vatan Cemiyeti'nin kuruluşunun öncülüğünü yapmıştır. Muğla'nın önde gelen efe ve zeybeklerinden oluşan ilk silahlı milis kuvvetinin oluşmasına katkıda bulunmuş (Türkeş, 1973, s.255-259; Çanlı & Türkeş, 1999, s.7-9), cephe gerisi hazırlıklarının tek elde toplanması konusunu görüşmek amacıyla 19 Eylül 1919 tarihinde toplanan II. Nazilli Kongresi'ne katılan Muğla heyetinde yer almıştır (Türkeş, 1973, s.329)⁷. Güneybatı Kuvâ-yı Milliyesi'nin, Sivas Kongresi kararıyla Garbi Anadolu Umum Kuvâ-yı Milliyesi adı altında toplanıp Ali Fuat Paşa'nın emrine verilmesiyle yeni bir safhaya geçilmiştir (Türkeş, 1973, s.365-366).

1914-1928 yılları arasında Muğla Belediye başkanı olarak görev yapan Ragıp Bey 8 ayrı vali ile çalışmış⁸ ve görevi süresince önemli hizmetlerde bulunmuştur. Alt yapı hizmetleri başta olmak üzere Şemseddin Suyu'nun şehre dağıtımını sağlanmış, mahalle ve çarşı yollarının tamir ve inşası gerçekleştirilmiş (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.1), şehrin içindeki Konakaltı olarak adlandırılan merkez 4200 m²lik park inşa edilerek genişletilmiş, belediye tarafından sessiz sinema çalıştırılmış (Tekeli, 1993, s.168,163), şehir yerleşim merkezinin güneye doğru genişlemesi sağlanmıştır.

⁶ Göktepe ve Kozağaç bölgesindeki ormanları işleyen Ragıp Zorbazzade'nin fabrikası 45 beygirlik çeviri gücüyle kente 110 voltluk elektrik de sağlıyordu. (Tekeli, 1993, s. 151,164).

⁷ Ragıp Bey'in Milli Mücadele'ye katkılarından biri de 1921 yılında Söke-Kuşadası semalarında arızalanıp Bağarasi Köyü'ne zorunlu iniş yapan Yunan uçağının 57. Fırka Kumandanı Miralay Şefik Aker kontrolünde parçalara ayrılarak Muğla'ya getirilip tamir ettirilmesi ve Sakarya Savaşı'nda kullanılması sürecindeki girişim ve çalışmalarıdır. İsmet Tayyaresi adı verilen uçağın getiriliş, tamir ve yeniden kullanımı süreci için bkz. (Türkeş, 2019b, s.17-19).

⁸ 1914-1928 yılları arasında Muğla'da görev yapmış olan mutasarrıf ve valilerin adları ve görev süreleri için bkz. (Eroğlu, 2011, s. 136; Akça, 2002, s.223).

Ragıp Bey'in Kuvâ-yı Milliye'nin örgütlenmesindeki ve belediye başkanlığındaki başarılarının ardında dönemindeki Edhem Fehmi Bey dışındaki mutasarrıf ve valilerle uyum içinde çalışması da bulunmaktaydı. Kuvâ-yı Milliye ve Milli Mücadele döneminde birlikte görev yaptığı mutasarrıflardan Serficeli Hilmi Bey, Atatürk ve Milli Mücadele'ye inanmış, başarılı bir mutasarrıf idi.

İki dönem beraber görev yaptığı Mutasarrıf Müştak Bey de hükümetin takdirini kazanmış bir devlet adamıydı⁹

Mutasarrıf Hilmi Bey, vatansever, çalışkan, Kuvâ-yı Milliye'yi örgütleyip destekleyen, uzlaştırıcı ve güvenilir bir mutasarrıftı. Belediye Başkanı Ragıp Bey ile vatanın kurtarılmasının yönteminde hemfikir olmuş, başkanla uyum içinde başarılı işler yapmışlardı. İşgal döneminde İtalyanların Muğla ve ilçelerindeki faaliyetlerini izleyerek onların bölgedeki Müslüman ve Rumlar arasında nefret duyguları yaratıp ortaya çıkacak karışıklıktan yararlanarak asker çıkarmaya çalıştıklarına ve ikiye bölünmüş politika izlediklerine ilişkin 12, 16 ve 26 Nisan 1919 tarihlerinde Dâhiliye Nezareti'ne tahrirat göndermiş, İtalyanların bazı davranışlarını protesto etmişti (BOA, *EUM.AYŞ*, Dos.6, no. 52, Lef.3,4; BOA, *EUM.AYŞ*, Dos.3, no. 64, Lef.4).

Ancak Hilmi Bey, Mentеше Mutasarrıfı olarak padişah ve İstanbul hükümetlerinin hoşuna gitmeyen işler de yapıyordu. İzmir'in işgalini protesto için 15 Mayıs 1919 günü Muğla şehir merkezinde yapılacak mitingi "*Muğla'nın kahraman evlatlarının istekleri Mutasarrıflık makamının da istekleridir, Mutasarrıflık size muin ve zahirdir. Müsterih olun, teşkilatınızı yapın, icabederse Allah'a kadar yürüyeceğiz ve şikâyetimizi yapmaktan geri durmayacağız*" (Türkeş, 1973, s.255) sözleriyle destekleyerek padişahın, gelecek yabancı işgal kuvvetleriyle iyi ilişkiler kurulacak, Türk misafirperverliğine yakışır şekilde karşılanacak, şunun veya bunun tahrik, teşvik ve işgaline kapılarak misafirlere herhangi bir şekil ve surette muhalefet ve muhasamata girilmeyecek (Aybars, 1995, s.154-155) şeklindeki emrine karşı çıkıyor, Kuvâ-yı Milliye örgütlenmesine yardımcı oluyordu.

Muğla'da basılmakta olan Mentеше Gazetesi'nin 24 Temmuz 1919 günkü 8. sayısı için kaleme aldığı "*ihtirâsât-ı beşeriyeye had ve payan bulunamıyor. Aklın, mantığın bütün edyân ve mesâlikin tanıdığı hakkın tecviz etmediği garip ahvale şahit oluyoruz. Aydın Vilâyetini Yunanlılar, Antalya ve Mentеше sancaklarını İtalyanlar işgal ediyor. Niçin, neden, ne hakla? Bu suali kime karşı dermiyan edelim ki aklın, mantığın kabul etmediği, mazinin, hâlin, istikbalin tecviz edebileceği cevabı alabilelim...*" (Çelebi, 1993, s.225)¹⁰ şeklinde başlayıp devam eden tarihi yazısıyla işgalleri protesto ediyordu. 19 Eylül

⁹ Müştak Bey, çalışkanlığı, güvenilirliği ve disipliniyle dikkat çekmiş bir devlet adamı olmalı ki 13 Nisan 1916 tarihinde Dahiliye Nezareti'nden kendisine gönderilen tahriratta Zor Sancağı'nın önemine binaen tecrübesi nedeniyle oraya nakledilmek istendiği ve cevabını acilen bildirmesi istenince (BOA, *DH.ŞFR*, Dos.62, no.311), 14 Nisan 1916 günü nezarete gönderdiği cevabında görevi kabul edemeyeceğini bildirmiştir (BOA; *DH.ŞFR*, Dos. 515/101). Bu cevabı üzerine bu kez 18 Nisan 1916 tarihinde bizzat Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Zor'daki şartlar nedeniyle oraya mutasarrıf olarak gitmesinin istendiğini, gitmekten çekinmeyeceğine emin olunduğunu ve bir an önce hazırlanması gerektiğini bildiren bir tahrirat daha gönderilmiştir (BOA, *DH.ŞFR*, Dos.63, no.41). Müştak Bey, ertesi günü 19 Nisan 1916 tarihinde çekmiş olduğu cevabi telgrafında bazı durumlar nedeniyle Zor'a gidemeyeceğini, ısrar buyrulursa istifa edeceğini bildirmiştir (BOA, *DH.ŞFR*, Dos.516/79). Dahiliye Nazırının ısrarlı teklifini reddeden Müştak Bey, emre itaatsizlikten cezalandırılmak veya görevden alınmak yerine 21 Haziran 1916 günü Canik Mutasarrıflığına, (BOA, *BEO*, Dos.4419, no.331423) 1917 yılında (BOA, *DH.İD*, Dos.12, no.17) ve 10 Temmuz 1920 tarihinde tekrar Mentеше Mutasarrıflığı'na atanmıştır (Hakses, 2010, s.194). Müştak Bey'in bu dönemde Mentеше Kuvâ-yı Milliyesi tam anlamıyla örgütlenmiş, donatılıp güçlendirilmiş, onun girişimiyle Mentеше Müzaheret Taburları kurulmuş, Denizli'den beraberinde getirdiği Komiser Hamdi Bey'in de çabalarıyla Mentеше polis örgütü güçlendirilip yeniden organize edilmiştir (Türkeş, 1973, s.384-385).

¹⁰ Muğla'nın 23 Temmuz 1919 günü işgal edilmesi üzerine Mentеше Gazetesi İtalyanlar tarafından kapatılınca 24 Temmuz günkü sayıda yayınlanacak olan makale yayınlanamamıştır (Çelebi, 1993, s.223).

1919 tarihinde de 2. Nazilli Kongresi'ne Mentese'yi temsilen katılmıştı (BOA, *DH.KMS*, Dos.53, no.54; Türkeş, 1973, s.329).

Mutasarrıf Hilmi Bey'in Padişah ve hükümetleriyle uyuşmayan bu faaliyet, davranış ve düşünceleri cezasız kalmamış, 20 Ekim 1919 tarihinde sadaret emriyle görevinden azledilmiştir (BOA, *DH.KMS*, Dos.53, no.67; BOA, *BEO*, Dos.4596, no.344688). Kanuna aykırı davranış ve muameleleri nedeniyle muhakemeye alınması teklif edilmişse de (BOA, *DH.KMS*, Dos.53-3, no.67, Lef.1) Sivas Kongresi'ne katılmak üzere maiyetindeki iki kişiyle 27 Ekim 1919 tarihinde yola çıkmıştır (Gökbel, 1964, s.392)¹¹. Yolculuk güzergâhı hakkındaki kesin bilgi, Konya'daki 12. Kolordu Kumandanlığının, sabık menteşe mutasarrıfı Hilmi Bey'in maiyetindeki iki kişiyle Konya'dan geçtiğini Harbiye Nazırı Cemal Paşa'ya bildiren tahriratından ve Cemal Paşa'nın da 12 Kasım 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bilgi veren tezkeresinden öğrenilmektedir (BOA, *DH.KMS*, Dos.53-3, no.67, Lef, 2)¹².

Belediye Başkanı Ragıp Bey'in belediye işlerinde desteğini gördüğü, Kuvâ-yı Milliye örgütlenmesinde uyum içinde çalıştığı Mutasarrıf Hilmi Bey'in Muğla'dan ayrılmasından sonra Ragıp Bey için de yeni bir dönem başlıyordu. 21 Ekim 1919 tarihinde Canik eski mutasarrıf Edhem Fehmi Bey Mentese Mutasarrıfı olarak atanmıştı (BOA, *BEO*, Dos.4596, no.344688).

Yeni mutasarrıfla belediye işlerinde, Milli Mücadele'yi destekleme ve diğer konularda ilişkiler nasıl seyredecekti? Devlet işleri her zaman ne şekil ve şartlar altında olursa olsun yürürdü. Ancak yerel yöneticiler arasındaki uyum, işbirliği, karşılıklı yardım ve anlayış hem mülki hem beledi anlamda şehrin gelişmesine çok daha katkı sağlardı. 21 Ekim günü atanan yeni mutasarrıfın o günün koşullarında göreve başlamasının bir ayı bulabileceği varsayılırsa 1919 yılı için Muğla'da çevreyi tanıma dışında yapabileceği pek fazla icraatının olmayacağı düşünülebilir.

1920 yılının Ragıp Bey için pek şanslı başlamadığını görüyoruz. Yunan ordusunun Anadolu içlerine ilerleyişi sürerken, İngiliz ve İstanbul'daki yöneticilerin Kuvâ-yı Milliye hareketini güçlenmeden boğmak için yaptığı propagandalar nedeniyle ülkede iç ayaklanma ve karışıklıklar hızla yayılırken, Şubat ayında önüne yolsuzluk, usulsüzlük, keyfi uygulama vs. gibi iddialarla hakkında açılmış bir soruşturma dosyası konuldu.

Herhangi bir ihbar mı yapılmıştı, gerçekten soruşturma gerektirecek icraatı mı vardı yoksa bölgedeki milli kuvvetlere ve Milli Mücadele'ye olan desteği kırılmak mı isteniyordu? Yeni Mutasarrıf Edhem Fehmi Bey'e İstanbul hükümeti tarafından böyle bir görev verilmiş olabilir miydi? Soruşturma açılması yeni mutasarrıfın dönemine mi rastlamıştı? Kuvâ-yı Milliye örgütlenmesindeki başarılı çalışmalarının bedeli mi ödetilmek isteniyordu? Hakkında açılan geniş çaplı soruşturma sırasında sorulan sorular ve iddialara verilen cevaplardan bu soruların cevabı bulunabilir miydi?

Mustafa Kemal Paşa Samsun'a ayak bastığında Canik Mutasarrıflığı görevinde bulunan Edhem Fehmi Bey'in, hastalığı gerekçesiyle Mustafa Kemal'i karşılamayıp yerine Muhasebe Müdürü Osman Bey'i görevlendirmesi (Yazıcı, 1985, s.94-95) Mustafa Kemal'in 20 Mayıs 1919 günü Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta İstanbul'a ailesinin yanına dönmek isteyen Mutasarrıf Edhem Fehmi'nin isteğinin kabul edilmesini istemesi (BOA, *DH.ŞFR*, Dos.631, no.17), Nutuk'ta

¹¹ Heyette, Nazillili Hacı Süleyman Efendi ile Denizli delegesi Başağazade Yusuf Bey de bulunmaktadır (Türkeş, 1973, s.339).

¹² Geç ulaştığı Sivas'tan geri dönmeyen Hilmi Bey, Mustafa Kemal Atatürk'ün yanında kalarak Milli Mücadele çalışmalarını sürdürmüştür. Atatürk tarafından Pozantı ve İçel'e mutasarrıf olarak atanmış, Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında da sırasıyla Adana, Diyarbakır, Elazığ, Sivas ve Trabzon valisi olarak görev yapmış ve emekli olmuştur (Türkeş, 2019b, s.36).

ifade ettiği gibi Samsun'a tanidik ve kendisinden büyük enerji beklediği bir zatın mutasarrıf atanması talebi (Kemal Atatürk, 2012, s.12)¹³, Mustafa Kemal ve onun talebiyle mutasarrıf atanan Hamid'in, Edhem Fehmi'yi Rum çetelerine karşı önlem almamak ve silahları teslim etmekle suçlaması (Kemal Atatürk, 2012, s.12; Eken, 1995, s.67-69) onun, Mentеше Mutasarrıflığı sırasında Rumlara ve işgale karşı Canik'te izlediği politikalara benzer davranışları¹⁴, I. Meclis'te 2. Grup içinde gösterilmesi (Zeki, 2018, s.69) ve Hürriyet ve İtilafçı olduğuna ilişkin yorumlar vb. birçok neden belediye başkanı Mehmet Ragıp hakkında açılan soruşturmaya ilişkin ipucu verebilir miydi? Soruşturmanın tahlilinden bu sorulara da yanıt bulunmaya çalışılacaktır.

2. MEHMET RAGIP ZORBAZZADE HAKKINDA AÇILAN USULSÜZLÜK VE YOLSUZLUK SORUŞTURMASI

Çevresinde ve şehir eşrafı arasında saygın, hatırı sayılır bir kişi olarak bilinen Ragıp Bey, azalık ve başkanlık gibi görevlere de en yüksek oyla seçiliyor, mutasarrıflardan takdir görüyordu. 1917 yılındaki görevine seçilişi de aynı şekilde olmuştu. Mentеше mutasarrıf vekili tarafından 2 Nisan 1917 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tahriratta, 3 belediye azalığı için kanuna uygun şekilde yapılan seçimde halen belediye reisi olarak görev yapmakta olan Zorbazzade Ragıp Bey'in en fazla oyu alarak yeniden seçildiği, güzel hizmetleri ve liyakati nedeniyle başkanlık görevini sürdürmesinin uygun görüldüğü bildirilerek onay talebinde bulunulmuştur (BOA, *DH.UVM*, Dos. 90, no.23, Lef.1). Nezaret tarafından Mentеше Mutasarrıflığı'nın 2 Nisan 1917 tarih ve 38301/52 nolu tahriratına verilen cevapta, Meclis-i Mebusan kararıyla asli şekline döndürülen Vilâyât-ı Belediye kanununun 4. maddesi gereğince seçilmiş azalar arasından atanmaları gereken belediye başkanlarının, mahallerinin en büyük mülkiye memurları tarafından seçilip atanmaları gerektiğinden üst makamlarca memuriyetlerinin onayına gerek duyulmadığı bildirilmiştir (BOA, *DH.UVM*, Dos. 90, no.23, Lef.2).

1917 yılında güzel hizmetleri ve liyakati nedeniyle göreve devamı istenen başkana, fazla ve usulsüz sarfiyat, eksik ödeme ve eksik muamele, kayıt dışı işlem, mühürsüz senetle ödeme, gereksiz birleştirme, bütçe dışı harcama, meclis kararından önce ödeme ve meclis kararı olmadan icraatta bulunma gerekçeleriyle 1920 yılı Şubat ayında soruşturma açılmıştır.

Mehmet Ragıp Bey hakkında mülkiye müfettişi tarafından yürütülen soruşturma ve evrak incelemelerinden 1918 ve 1919 yıllarında yapılan tüm harcamaların, alınan kararların, yapılan muamelelerin en ince ayrıntılarına kadar gözden geçirildiği anlaşılmaktadır. Müfettiş tarafından yapılan genel bir tespitten ve ihtiyaç duyulan dokümanların da belediye yetkililerinden alınıp değerlendirilmesinden sonra usule aykırı bulunan tüm maddelerle ilgili gerekçeli yorum yapılmıştır. Müfettişin iddiaları şunlardır (BOA, *DH.UVM*, Dos.1, no. 92, Lef.1).

a. Fazla Sarfiyat

İtalya Bahriye kumandanıyla maiyetlerine (*Bittahkik dört kişi olup bir gece belediye reisi Ragıp Beyin hanesinde misafir kalmışlar ve yalnız bir akşam taamı tenavül eylemişlerdir*) 8 Mart 1919 tarihinde verilen ziyafet için 10097,5 kuruş masraf gösterilmiş, bir seferden ibaret olması gereken bu ziyafette Belediye Müfettişi Osman mührüyle mühürlenmiş senede ekli müfredat sarfiyat pusulasından,

840 kuruşluk beş buçuk kıyye¹⁵ sadeyağı,
250 kuruşluk 5 kıyye zeytinyağı,

¹³ Dâhiliye esbak müsteşarı Hamid Bey, Mustafa Kemal'in teklifi üzerine 25 Mayıs 1919 tarihli irade-i seniyye ile Canik Mutasarrıflığı'na atanmıştır (BOA, *BEO*, Dos. 4576, no.343138; Türkmen, 2020, s.179).

¹⁴ Mentеше Mutasarrıfı Edhem Fehmi'nin Mentеше'deki Rumlara ilişkileri için bkz (Umar, 2002, s.149-151).

¹⁵ Kıyye: 1282 gramı karşılayan ağırlık ölçüsü (Devellioğlu, 1990, s.621).

700 kuruşluk 10 kıyye pirinç,
1250 kuruşluk 10 kıyye şeker,
150 kuruşluk 5 kıyye incir,
650 kuruşluk 5 kıyye peynir,
250 kuruşluk 5 kıyye üzüm,
200 kuruşluk 2 kıyye badem içi,
100 kuruşluk 1 kile ceviz,
40 kuruşluk yarım kıyye künar

beher kıyyesi 50'şer kuruştan 250 kuruşluk 5 kıyye ve beher kıyyesi 25'er kuruştan 50 kuruşluk 2 kıyye ki toplam iki defada 300 kuruşluk 7 kıyye kuru fasulye,

232,5 kuruşluk 93 adet yumurta,
1600 kuruşluk ve en az 25 okkalık¹⁶ 1 adet koç,
100 kuruşluk 40 adet portakal,
105 kuruşluk 21 adet limon,
65 kuruşluk 1 adet kavun,
60'ardan 120 kuruşluk 2 bakraç yoğurt,
90 kuruşluk 4 tabak kaymak,
80 kuruşluk taze soğan ve marul,
80 kuruşluk 2 kıyye zeytin tanesi,
900 kuruşluk meşrubat,
125 kuruşluk yarım kıyye kahve,
190 kuruşluk 2 kıyye sabun,
75 kuruşluk 1 yük çıra,
100 kuruşluk 2 yük odun,

1250 kuruşluk 6,5 kıyye gaz yağı satın alındığı anlaşılmıştır. Söz konusu harcama çok yüksek olmakla birlikte, pusulada kimlerden alındığı müfredatla gösterilen yiyecek, meşrubat ve yakacak için tümünden olmasa bile içlerinden çeşitli şekilde ve 1000 kuruştan fazla tutan alımlardan usule aykırı bir şekilde senet alınmaması da dikkati çekmektedir.

b. Usulsüz Sarfiyat

Ramazan Bayramı'nda ve onu takip eden cülus-u hümayunda belediyeyi ziyaret edecek kişilere dağıtılmak üzere belediye azasından İsmail Efendi'nin hemşirezadesi tüccardan Seyli hazade Salih Efendi'den alınan 6 Temmuz 1919 tarihli senet gereğince 515 kuruşluk 1,5 kilo, milli bayramda belediyeyi günlük ziyaret edecek kişilere dağıtılmak üzere söz konusu kişiden alınan 23 Temmuz 1919 tarihli senet gereğince 360 kuruşluk 1 kilo birinci çeşit sigara satın alınmıştır. Söz konusu kişinin manifatura tüccarından olması nedeniyle sigaraların ondan alınmamış olması gerekirdi. Ziyaretçilerin sırf memur reislerinden ibaret olduğu ve bunların sayısının da elliye aşmayacağı dikkate alındığında 2500 sigaraya tekabül eden 2,5 kilo sigaranın yarım kilosu kâfi iken 2 kilo fazla alınmıştır.

Miktarı belirsiz sarfiyata ait meblağın usulen avans suretiyle ve pulsuz senetle mutemetlere verilmesi, kimlerden ne gibi şeyler satın aldıklarına ilişkin ibraz edecekleri pullu senetlerin incelenerek ellerinde para kalmış ise geri istenmesi gerekirdi. Ancak teşrif eden heyet-i nasihaya

¹⁶ 1 okka= 1282,945 gr (Kallek, 2007, C. 33, s.338).

hükümet dairesinde memur reislerinin de dâhil olduğu ziyafet için harcanan 27186 kuruş 30 paranın açıktan sarf sonrası karşılığında mutemet olarak encümen azasından Ethem ve Belediye Sandık Emini Yusuf Ziya Efendilerden müşterek ve pullu senet alınmıştır. Söz konusu senede bağlı el defterinde çeşit ve miktarı gösterilen yiyecek vesaireden bir kaçının hizasına bayilerine ve yedi bin küsür kuruşluğuna, tarafından satın alınan belediye müfettişine sadece imza ettirildiği ve 5722,5 kuruşluğunun hiç imzasız olduğu görülmüştür. Ethem ve Yusuf Ziya Efendilerin bu muamelesine belediye müfettişinin iştirak ettirilmesi, bayilerinden pullu masraf senedi alınmadan adi el defterine kaydedilerek hesapların kabul edilmesi ve kalan meblağın da adı geçen kişilere verilmesi uygun değildir.

c. Eksik Ödemeler ve Muameleler

Belediye başkanı, sandık emini, kâtip, müfettiş, kalfa ve çavuşlara 500 kuruşa kadar maaşları için Liva İdare Meclisi'nin beher kilosuna 20 kuruş takdir eylediği 30 kilo buğday bedeli olan 600 kuruş pahalılık zammı ve onun %6'sı nispetinde ekmek bedeli verildiği halde arabacı ve küfecilere aynı muamele yapılmamış, maaşlarının bir misli oranında yani 400 kuruş maaşı olan arabacı veya küfeciye 600 kuruş pahalılık zammı ve 360 kuruş ekmek bedeli ile beraber toplam 1360 kuruş verilmesi gerekirken, 400 kuruş maaş ve 400 kuruş pahalılık zammı olmak üzere yalnız 800 kuruş verilmiştir. Bunun, bütçedeki pahalılık zammı tahsisatını idare ettirmek için reis tarafından alınmış bir önlem olduğu kâtip tarafından beyan edilmiştir.

Hâlbuki geçici memurların da pahalılık zammından hakkıyla yararlanması gerekmektedir. Kendileri bu şekilde görev yapmayı kabul etmiş olsalar bile mahkemeye müracaat ettikleri takdirde noksan verilen pahalılık zamlarıyla hiç verilmeyen ekmek bedelini almaya hak kazanacaklardır. Bunların çoğunun bir iki ay çalışmayla geçinemedikleri ve bu yüzden istifa etmekte oldukları görüldüğünden söz konusu pahalılık zammı için bütçeye konulan 280 bin küsur kuruş tahsisattan arabacı ve küfecilere de kanunen hak ettikleri pahalılık zammının tamamının verilmesi gerekirdi. Hesaplamalar sonucu sene sonuna kadar söz konusu tahsisatın idare etmeyeceği anlaşıldığında noksanı hakkında ek tahsisat veya sarf edilmeyecek olan bütçedeki diğer tahsisattan harcanması için hükümetten izin istenilmesi gerekirdi. Bu yön düşünülmediği ve kanuna aykırı eksik sarfiyatta bulunulduğu için arabacı ve küfecilerin görevlerini terk etmesine ve yerlerine tayin olunanların da hakkıyla görevlerini yerine getirememesine sebebiyet verildiği anlaşılmıştır.

19 Mayıs 1919 tarihinden 5 Haziran 1919 tarihine kadar çarşının bazı mahallerinde tamir ve inşa edilen kaldırımların tamir ve inşasında istihdam edilen 20 usta ve ameleye 5 Haziran 1919 tarihli senet gereğince 10100 kuruş yevmiye verilmiş ise de senette belediye çavuşlarından hiç birisinin tasdiki olmadığından, söz konusu senedin kavli-i mücerred (delilsiz, ispatsız, şahitsiz) bir şekilde kâtip tarafından tanzim edildiği, heyetin de kabul ederek sarfını tasdik ettiği görülmüştür.

d. Belediye Müstahdemlerinden Bazısına Yaptırılan Elbise Bedelleri

Bütçede tahsisatı olmadığı halde belediye müfettişi, baş çavuş, çavuşlar ve kâtip için yaptırılan elbise bedelleri olarak geçici harcama suretiyle 28 Temmuz 1919 tarihinde 16915 kuruş sarf edilmiştir. Sarftan sonra belediye meclisince ilgili personelin maaşlarından her ay beşer yüz kuruş kesilerek sene sonuna kadar söz konusu meblağın kapatılmasına karar verilmişse de aradan 4 ay geçtiği halde sadece bir aylık maaşlarından kesinti yapılmıştır.

e. Kayıt Haricinde Yapılan Muamele

Kasapların hayvan kesmemeleri nedeniyle 1918 senesi Nisan ayı zarfında belediyece beheri üçer yüz kuruştan 46 adet taze kuzu satın alınarak 38 adedi salhanede üç kasaba 580 kuruş ücretle ayın 23, 24, 25 ve 26. günlerinde kestirilerek ahaliye satılmıştır. Tamamının satın alma bedeli ve verilen kasap ücretinden satılanlarının bedeline bakıldığında bakiyesi olarak 1982,5 kuruş fiyatıyla en iyi altı kuzunun önceki Mutasarrıf Hilmi Bey ile Belediye Reisi Ragıp Bey'in olduğu ve bu 1982,5 kuruş yevmiyenin açığı bulunduğu ambar ithalat ve ihracat defterinin birinci sayfasındaki kaydından anlaşılmıştır. Satın alma ve satış bedelleri yevmiye defterine kaydedilmeden bu muamelenin açıktan yapılması ve kestirilen 38 kuzudan 500 kuruşa yakın bir temettu' hâsil olmuş iken kestirilenlerin değerinden daha fazla tutacağı şüphesiz bulunan en iyi altı kuzunun bedelinin o miktar eksik tutulmak suretiyle tekabül ettirilmesi sorumluluk gerektirir.

f. Çayır Hâsılatından Meclis Kararına Dayalı Olmayarak Muhtelif Fiyatlarla Satılan Buğday ve Ak Darı

1918 senesinde ortakçılar vasıtasıyla çayıra ektirilen buğday mahsulünden belediye hissesine isabet eden 1733 şinik buğdayın (2 şiniki bir ölçek itibarıyla 866 buçuk ölçek kabul edilerek) 724 buçuk ölçeği 7323 kıyye 300 dirhem olmak üzere birçok kişiye çeşitli fiyatlarla satılmıştır. Bununla ilgili tutulan adi el defterinde hiç birinin satış tarihleri gösterilmeyerek içlerinden muhtelif tarihlere bedelleri tahsil edilmiş olanların hizasına yevmiye defterinde tesadüf edilen sıra numarasının işaret edildiği ancak hizalarındaki tahsil tarihiyle yevmiye numarasının açık olduğu görülmüştür. Muğlalı Eğri Oğlu Mustafa'ya kıyyesi 18 kuruşa satılan 104 buçuk kıyye buğdayın bedeli olan 1881 ve belediye azasından İsmail Efendi'ye kıyyesi 17 kuruşa satılan 100 kıyye buğday bedeli olan 700 kuruş ve fiyatları da gösterilmemiştir.

Belediye Çavuşu Kerim Ağa'ya satılan 25, Belediye Eczacısı Osman Bey'e satılan 150, önceki Özel Muhasebe Müdürü Nuri Efendi'ye satılan 74, Düğerekli Hacı Cafer'e satılan 123, Belediye Reisi Ragıp Bey'in 3 defada aldığı 173 kıyye buğday ile başkanın hizmetçilerine verdiğini 72 ölçek akdarı bedelinin bakaya bulunduğu görülmüştür. Böylece 1918 senesi çayır hâsılatı olarak ambar defterine kaydedilmiş olan 1235 buçuk ölçek akdarıdan beher kilesi 160'ar kuruştan 4 şahsa satılan 32 ve müteferrik şekilde 37 buçuk ölçeği 100'er ve 615 buçuk ölçeği 75'er kuruşa satılan toplam 653 ölçek darının belirlenmiş fiyatla ve fiyatı gösterilmeyenlerin kaç kuruş fiyatla satılacağına dair meclis kararı olmadığı anlaşılmaktadır.

Tamamı resmi varidat defterine veya ambar defterine kaydedilerek satışları gösterilmesi gereken zahirelerden az bir kısmı ambar defterine yazılmıştır. Buğdayın, ihtiyaca uygun olmayan, üzerine mürekkep dökülmüş adi el defterine yazılması ve her iki zahirenin satışlarında meclis kararı aranmadan kendi başına yapılması ve bir kısmının tahsil edilememesi uygun değildir.

g. Mühürsüz Senetle Ödemeler

Şemseddin suyunun, mahalle ve çarşı yollarının tamirinde istihdam edilen sekiz ameleye verilen 266 kuruş hakkındaki 25 Haziran 1919 tarihli müşterek senet, 210 kuruş istihkakı olan Todori adlı şahsa mühürlendirilmemiş ve söz konusu tamiratın icrasına ve meblağın sarfına dair meclisin kararı olmadığı gibi, senet altına yazılan tasdik şerhini yalnız reis ile azadan Tahir Efendi mühürlemiştir. Belediye ebesinin 26 Mayıs 1919 tarihinde ödenen şahsi maaş senedi de ebeye mühürlendirilmemiştir.

h. Gereksiz Birleştirme ve Senet Muhteviyatına Ek Olarak Masraf Kaydolunan Pul Bedelleri

Açık arttırma ile ziraat ambarından satın alınan zahire bedelleri olarak ambar memuru Ethem Efendi'ye verilen 22144 kuruş 30 paranın senedine yapıştırılan 17 kuruşluk pul ve söz konusu ambardan satın alınan yarım kilo barut bedeli olarak verilen 55 kuruşun senedine yapıştırılan 2 kuruş 10 paralık pul, senet muhteviyatına ilave olarak gider kaydedilmiştir. Daireler arasında teati olunan evrak ve senetler kanunen pula tabi olmadığından ve pulların sandıktan sarfı uygun olmadığından söz konusu pul bedeli olan 19 kuruş 10 paranın tazminat olarak gelir kaydedilmesi gereklidir.

ı. Doğrudan Doğruya Sahiplerine Verilmesi Gerekirken Belediye Eczacısına Verilen Tıbbi İlaç Bedelleriyle Nakliye Ücreti

Muğla'da ikamet eden Aydınlı Fuat Bey'den satın alınan tıbbi ilacın bedeli olan 7200 kuruş, Aydın'dan getirilen tıbbi ilacın nakliye ücreti olan 500 küsür kuruş, Doktor Halil Rifat Bey'den satın alınan kulak-boğaz aletlerinin bedeli olan 1000 kuruş ve diğer malzeme bedelini de içine alan toplam 26561 kuruş on paralık 20 Ağustos 1919 tarihli senede 17 kuruşluk pul yapıştırılarak eczacıya verilmiştir. Aydınlı Fuat ve Doktor Rifat beylere ait meblağla deveci ücretinin eczacı tarafından başkanlığa yazılacak müzekkere üzerine doğrudan doğruya kendilerine verilmesi gerekirken eczacı vasıtasıyla verilmesi usulsüzdür. Böylece Belediye Başkanı Ragıp Bey'in eniştesi Dersaadetli Baha Bahir'den satın alınan beher kıyyesi 300 kuruştan 28 kıyye alkol ve 20'şer kuruştan 35 adet boş şişe bedeli olarak 14 Mayıs 1919 tarihli senet gereğince usule aykırı olarak Eczacı Osman Bey'e 8800 kuruş verilmiştir. Söz konusu alkol ve şişelerin satın alınmasına dair meclisin kararı olmadığı gibi senet altına yazılan tasdik şerhi de sadece başkan ile azadan İsmail Hakkı Efendi tarafından mühürlenmiştir.

j. Bütçe Haricinde Sarfiyat

Reis, sandık emini, kâtip, müfettiş, kalfa ve çavuşlara Temmuzdan beri ekmek bedelinin pahalılık zammı tahsisatından verilmekte olduğu görülmüştür. Söz konusu tahsisatın yalnız ilgililere sarf edilmesi veyahut ekmek bedelinin de bu tahsisattan verilmesi için hükümetten izin alınması gerekirken belediye meclisinin kararına bile gerek duyulmadan sarfiyatta bulunmaktadır. Numune fırınının 1918 senesi kânunuevvel, kânunusani ve şubat icarları olan 240 kuruş, bütçeye konulmuş 1919 senesi icar tahsisatından olarak 17 Haziran 1919 tarihinde ödenmiştir. 1919 senesi icar tahsisatı ise sadece söz konusu fırına ait olduğuna göre 1918 senesinden kalan icar bedelinin bu tahsisattan verilmesi uygun değildir ve bütçe haricinde verilmiş demektir.

Bütçedeki harcırah tahsisatı 5000 kuruştan ibaret olduğu halde Dersaadet tarafından Muğla belediye tabipliğine atanan Muhsin Bey'e, harcırahına mahsuben 21 Eylül 1919 ve 18 Kasım 1919 tarihlerinde Ziraat Bankası vasıtasıyla ücretiyle beraber 13361 kuruş 10 para gönderilmiştir ki söz konusu meblağın 8361 kuruş 10 parası tahsisattan fazladır.

Bütçeye araba hayvanları, yem, saman ve navul masrafları tahsisatı olarak 15000 kuruş konulmuş iken mevcut sandığın sayılmasında henüz masraf kaydedilmemiş olarak sandık emini tarafından nakit senetleri gösterilen 39579 buçuk kuruştan başka 6651 kuruş 10 para fazlasıyla 21651 kuruş 10 para, temizlik işleri tahsisatı için 9400 kuruş yazılı iken 667 kuruş fazlasıyla 10068 kuruş sarfiyat icra edilmiştir ki bu iki tahsisattan sarfiyat fazlası toplam 46898 kuruş 30 paraya ulaşmaktadır.

k. Meclisin Kararından Önceki Ödemeler

Cami-i kebir Mahallesinden Giritli Mustafa zevcesi Nazife'nin verdiği pulsuz dilekçenin altına reis tarafından "bir lira itasına karar yazınız ve meblağ-ı mezburun sandıktan verilmesi kaleme" diye 26 Ağustos 1919 tarihiyle havale yapılmıştır. Nazife'ye verilen 1 liranın söz konusu tarihli senedini o günkü tarihiyle meclis tasdik etmiş ise de paranın verilmesi daha önce ve tasdiki sonradan yapılmıştır. Senedin karar defterine kaydedilmediği ve diğer sarfiyat senetlerindeki tasdiklerin de bu şekilde olduğu anlaşılmıştır.

l. Ay Sonuna Kayıt Dışında Bulundurulmakta Olan Harp Vergisi

Belediye reisi ile diğer tüm görevlilerin maaşlarından %3 hesabıyla kesilen harp vergisi, kesilme esnasında yevmiyeye makbuzat kaydedilerek ve makbuzunun doldurularak sahiplerine verilmesi lazım gelirken bir ay zarfında ve çeşitli tarihlerde kesilmiş olan meblağ usule aykırı olarak ay sonuna kadar açıkta bulundurulmuş ayın son günü bir aylık kesintiler kaç kuruşa ulaşır ise sandık emini tarafından bir kıta irsaliye düzenlenerek toptan gelir kaydedilmektedir.

m. Masraf Senetlerindeki Eksik Muameleler

Reis tarafından maaşlara ait senetler zamanında yazıldığı halde tamirat, satın alma ve inşaat ücretleri senetlerinden hiç birisi vaktinde yazılmamaktadır. Bunlardan karar defterine yazılmış olanlarının altına sadece başkan imza atmakta, azalara imza atılmamakta veya mühürlendirilmemektedir. Bu muamele usule aykırıdır.

Belediyenin altı adet sandalyesinin tamiri için marangoz Mehmet Ustaya verilen 120 kuruşun, sarf ve tamirinin gerekip gerekmediği hakkında meclisin kararı olmadıktan başka, senet altına yazılan tasdik şerhi yalnız reis ile azadan Tahir Efendi tarafından mühürlenmiştir.

n. Taliplerine İhale Olunan Vergilerle Çayır Tarlalarının Müzayede Muamelelerinde Görülen Eksikler

Damga resmi: Mezat kaimesinde müşterilerden Helvacı Süleyman'a el çektirilmemiş ve 5600 kuruşta kararlaştırılan damga resminin bu bedel ile karar verilmiş ihalesi hakkında meclisin kararı olmayıp yalnız mezat kaimesinde her iki muamelenin icra edildiği reis tarafından resmi mühürle mühürlenmiştir.

Dellaliye resmi: 12500 kuruşa karardâde (kararı verilmiş) çekildiğine ilişkin meclisçe karar verilmeyerek mezat kaimesine bu konuda yazılan şerh, belediyenin resmi mühürle mühürlüdür.

Salhane resmi: 800 kuruşa ihale edilmiş olan işbu salhane resmi karardâde keşide olunmaksızın ihale edilmiştir

Sergi resmi: Müşterilerden Halil Baba oğlu Süleyman Efendi'ye el çektirilmediği gibi 17050 kuruş bedel ile 1 Mart 1919 tarihinde karardâdesi çekilmiş ve 3 Mart 1919 tarihinde 17361 kuruşa ihale edilmiş olan bu resmin karardâde muamelesi hakkında meclisin karar ve tasdiki bulunmamaktadır.

Kantar resmi: Müşterilerden üç kişiye el çektirilmemiş olmakla beraber 1 Mart 1919 tarihinde 20050 kuruş bedel ile karardâdesi çekilmiş ve 3 Mart 1919 tarihinde 27000 kuruşa ihale olunan mezkûr resmin karardâdesi hakkında meclisin karar ve tasdiki yoktur.

Araba yeri resmi: 10010 kuruş bedel ile 16 Mart 1919 tarihinde karardâdesi çekilmiş ve 19 Mart 1919 tarihinde ihalesi yapılmış olan bu resmin söz konusu bedellerle karardâdesinin çekilmesine

ve ihalesinin icrasına dair meclisin kararı olmayıp bu konuda mezat kaimesine yazılan şerhler yalnız resmi mühürle mühürlüdür.

Kile ve bac-ı bazar resimleri: 3 Mart 1919 tarihinde 1192 kuruş bedelle ihale olunan kile resmiyle, 1192 buçuk kuruş bedelle ihale edilen bac-ı bazar resminin karardâdelerinin çekilmesinde meclisin kararı eklenmemiş ve yalnız resmi mühürle mühürlenmiştir.

Saburhane mevkiindeki 3 bab dükkân, Kasaphane'deki 5 dükkândan dördü, Çarşı Hamamı bitişiğindeki dükkân: Bu dükkânların karardâdeleri meclis kararıyla yapılmamış, bu konuda mezat kaimelerine yazılan şerhler sadece resmi mühürle mühürlenmiştir.

Çayır tarlaları: 35 parçasının karardâdesi meclis kararıyla çekilmeyip bu konuda yazılan şerhler yalnız resmi mühürle mühürlüdür. İadeleri hakkındaki şerhlerin altına heyetin imzaları yazılmış ise de hiç birinin mühür ve imzası yoktur. 18 parçası meclis kararıyla karardâdeleri çekilmişse de ihalelerine dair olan şerhlerin altları, imzaları konulan heyet tarafından mühürlenmemiştir. Söz konusu tarlalardan 10 parçasının adı mezat kaimesine matbu kaimelerden aldırılıp yapıştirilmemiş ve bu tarlalarla diğerlerinin ihale muamelesi usule aykırı olarak adı kaimeler üzerine yapıştirilmiştir. Yukarıda yazılı gelirlerle tarlaların mezat kaimelerindeki eksiklerden başka usulen müstahdem ve müstecirlerin hiç birinden borç senedi, icar ve isticar mukavelenamesi alınmamıştır.

Mutasarrıflık müfettişi tarafından belediyenin hesaplarında yapılan incelemeler sonucunda sandık mevcudu olarak görünen miktarın 140539 kuruş 10 para, kasa nakit mevcudunun, 1250 kuruşu Osmanlı altını, 11000 kuruşu evrak-ı nakdiye ve 154 kuruş 10 parası da Hicaz pulu olmak üzere toplam 12404 kuruş olduğu anlaşılmıştır (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no. 92, Lef.2).

3. BELEDİYE BAŞKANI MEHMET RAGİP BEY'İN SAVUNMASI

Başkan Mehmet Ragıp Bey, mülkiye müfettişinin iddia ve suçlamalarına karşılık bir savunma hazırlamış ve 12 Şubat 1920 tarihinde mutasarrıflığa sunmuştur. Her bir iddia ve suçlamanın gerekçeleriyle cevaplandırıldığı savunma şu şekildedir (BOA, *DH.UMVM*, Dos.92, no.8).

Fazla Sarfiyat iddia ve suçlamasına cevap

İtalya Bahriye kumandanıyla diğer siyasi kişilerin Muğla'ya geleceklerinin mutasarrıflık makamından bildirilmesi üzerine en az on kişiden olması ve bir-iki gün kalmaları muhtemel olan bu misafirler için gerekli yiyeceklerin hazırlanması, çağrıldığı mutasarrıflık makamı dairesinde Sabık Mutasarrıf Hilmi Bey tarafından resmi olarak emir buyrulmuştur. Bu emre istinaden söz konusu satın alımlar 10097 kuruşu bulmuş ve gerekli yiyecekler teşriflerinden önce hazırlanmıştır. Gelen misafirin 4 kişiden ibaret olduğu anlaşılmış ise de burada iki gece kalarak sabah kahvaltısı dâhil olduğu halde günlük 3 yemek verilmiştir. Gerektiğinde ve duruma göre resmi şekilde belediyenin sıhhiye dairesinde verilen ziyafete, hükümet erkânından, askeri amirlerden, sıhhiye memurlarından ve daha bazı kimselerden de katılanlar olmuştur. İtalyan misafirlerin Muğla'dan ayrılışı esnasında da dönüş yolculuklarında yemeleri için yiyecekler hazırlanarak kendilerine verilmiş, memleket adına gerekli resmi saygı gösterilmiştir. Bu nedenle söz konusu satın alımlardan kendi evime zerre kadar bir şey alıkonulmadığı gibi esasen bu gibi insanı küçülten davranışlara da tenezzül edenlerden değilim. Bilakis satın alımlarda yetersizliği anlaşılan bazı yiyecekler evimden ilave edilmiştir.

Satın alımda bulunanlardan ayrı ayrı senet alınması meselesine gelince, belediye müfettişi güvene layık, iffet ve namus sahibi olmakla beraber bu gibi yiyecek ve içeceklerle ilgili maddeler ayrı ayrı ve aynı zamanda çarşı pazar, bir kısmı da özel surette evlerden tedarik ettirilmiş, bu nedenle bir kısmı için senet almak mümkün olmuş ise de diğerleri için mümkün olmadığından

söz konusu masrafların gerçeğe uygun olduğu belediye meclisince kanaat hâsıl olmuş ve bu şekilde müfettişten senet alınarak sarf muamelesi yapılmıştır. “Bir şeyden maksat ne ise hüküm ona göre sadır olur” kanuni kaidesine bakılarak muamele ve cereyan etmiş ise de bu şekilde su-i muamele ve önemli kusur oluşturmaz zannederim.

Fazla alınan sigara iddiasına cevap

Ramazan Bayramı, padişahın tahta çıkışı ve milli bayram gibi resmi ve dini günlerde resmi kutlama için belediyeyi teşrif edenler sadece memur reisleri olmayıp tüm memurlar, kâtipler ve belde halkının büyük bir kısmından oluşmaktadır. Söz konusu sigaranın bir kısmı söz konusu günlerde önceden olduğu gibi mutasarrıflık dairesine verilmiştir.

Sigaraların, manifaturacı Salih Efendi’den alınmaması gerektiği söz konusu edilmekte ise de ticaret her şeyle ilgilidir. Salih Efendi’nin manifatura tüccarı olması sigara satmamasını gerektirmez. Hatta o sıralarda Muğla Reji Dairesinde sigara bulunmadığından Salih Efendi sigaraları İzmir’den getirmişti. Bu da heyetin onayı ile yapıldığı için söz konusu etmeye bile gereği yoktur.

Usulsüz sarfiyat iddiasına cevap

Nasihât Heyetinin teşriflerinden önce özel komisyon tarafından düzenlenen program gereğince hazırlanacak ziyafet malzemesinin satın alınması için Liva encümen üyelerinden Ethem, Belediye Sandık Emni Yusuf Ziya ve Belediye Müfettişi Mehmet Efendi görevlendirilmişlerdir. Komisyon ve heyetin nezareti altında gereken ve ayrıntıları özel defterde yazılı malzemenin bedeli peşin olarak ödenmek üzere satın alınmış, satın alım miktarı olan 27,186 kuruş 30 para harcamayı gösteren pullu ve tasdikli senet verilmiş, belediye heyeti tarafından da tasdik edilmiştir. Bu konuda başka işleme gerek kalmadığından bunun eksik muamele kabul edilmesi de uygun değildir.

Eksik Ödemeler ve Muameleler iddiasına cevap

Bütçeye konulmuş pahalılık zammı ödeneğinin sene sonuna kadar idare edilmesi suretiyle sarf edilmesi belediye cemiyeti tarafından şahsıma verilmiş yetkilerdendir. Küfeci ve arabacı gibi hizmetlerde geçici olarak çalışanlara bir misli maaş ve bir misli pahalılık zammı verilmesi konusuna gelince;

İdari işler için istihdam edilmiş bir arabacı veya küfecinin tayini sırasında sonradan herhangi bir itiraz ve iddiasına gerek kalmaksızın verilecek maaş ve zam miktarı kendilerine anlatılarak işe başlatılmışlar ve hizmet ettirilmişlerdir. Bu nedenle bu husus hesap inceleme heyetinin yetkisi dışında olup başka açıklama yapılmasına gerek görmüyorum.

Belediye Görevlilerinden Bazılarına Yapılan Elbise Bedelleriyle ilgili iddiaya cevap

Belediye görevlilerinin yoksul durumunda olmalarının yanı sıra müfettiş ve çavuşların giydiği elbiseler resmi elbise olmadığından ve üzerlerinde alametleri bulunmadığından görev esnasında esnaf ve halk tarafından tanınmamaktadır. Resmi kıyafetle görev yapabilmeleri için kâtip de dâhil olmak üzere ricada bulunmaları üzerine birer kat elbise imal ettirilmiş ve bedeli de sene sonuna kadar maaşlarından kesilmek suretiyle geçici harcama usulüyle sarfiyatta bulunulmuştur. Her birinin maaşından 500'er kuruş olmak üzere iki defada 1000 kuruş kesilmiştir. Her ay maaşlarından 500'er kuruş kesilmesine ilişkin meclis kararında bir açıklık ve kayıt olmadığından ve yılsonuna kadar kesilmesi şartı bulunduğu karar gereğince tamamının yılsonuna kadar kesilmesi tabii bulunmuştur.

Tasdiksiz ödeme iddiasına cevap

Kaldırım işleri, belediyenin müfettiş, kalfa ve çavuşlarının nezareti altında ifa ettirilmiştir. Her ne kadar senet altına çavuşlardan hiçbirine tasdik ettirilmediği ifade ediliyorsa da belediye heyeti delilsiz işlem yapan bir heyet olmayıp tümü tecrübe sahibi, işinin ehli ve yıllardan beri belediyenin işleriyle meşgul olan kişilerdendir. Bu nedenle gereği gibi inceleme ve araştırma yapmaksızın tasdik işlemi yapmayacakları açık ve şüphesizdir. Söz konusu yevmiye ücretlerinde isimleri bulunan usta ve ameleler kaldırım inşaat ve tamirat işlerini yaptıktan sonra istihkakı hak etmekte ve kararlar tasdik edildikten sonra ödeme yapılmaktadır. Her gün kontrolleri bizzat yapmış olmam nedeniyle artık çavuşların tasdikine gerek kalmaz zannederim.

Kayıt haricinde yapılan muameleye ilişkin iddiaya cevap

Halka ucuz fiyata et yedirmek ve halkı kasapların vurgunculuğundan kurtarmak amacıyla o sıralarda belediye sandığına yeter miktarda meblağın da bulunmaması nedeniyle söz konusu kuzular tarafımdan satın alınmış ve mâl olduğu fiyatla satılarak belediye muamelelerine sirayet ettirilmemiştir. Tetkik heyetinin eleştirdiği gibi tutulan defterler belediyenin resmi ithalat ve ihracat defteri olmayıp önceki kâtip tarafından tutulan hususi bir el defteridir. Bu durum az bir dikkat ve araştırma ile anlaşılabilir iken belediye reisi ile mutasarrıfın en iyilerinden üçer kuzu aldığını ileri sürmenin kişisel kinden kaynaklanmış olduğuna hiç şüphe bırakmıyor. Çünkü cümlenin bildiği gibi ne bir mutasarrıf ve ne de bir belediye reisi bu gibi kötü bir huya tenezzül eder. Bu şekilde şahsi ve memurluk haysiyetini feda eder takımından değildirler. Nitekim bundan on beş yirmi gün önce aynı amaçla mutasarrıflık makamından verilen bir emirle cebimden 580 küsur lira harcanarak hayvan satın alınıp memlekette kestirilmektedir. Bu gibi kötü menfaat peşinde koşacak bir kişinin gösterişsiz parasını belediye ve halk yararına sarf edip ve aylarca parasını belediye menfaatine hasretmeyeceği hususlarını (hala para alınmamıştır) vicdan ve iz'an sahibinin düşünmeden kabul edebileceği fikrindeyim.

1918 senesinde hâsıl olan akdari ve buğday hâsılatının meclis kararına dayanmayarak çeşitli fiyatlarla satıldığı ve bir kısmının tahsil edilemediği iddiasına cevap

Söz konusu zahire, meclisin kararıyla çeşitli fiyatlardan çarşı ve pazarda belde rayicine uygun olarak çiftçilere ve ihtiyaç sahiplerine satılmıştır. Bedeli henüz bakayada kalanların da kaydı silinmeyerek elde tutulmuştur. Gecikme ise henüz ehil ve muktedir bir tahsildar bulunamamasından kaynaklanmıştır. Yeni kâtip, kayıt ve yazım işlemlerinin düzenli bir şekilde tutulması için çaba göstermektedir. Bununla beraber her resmi dairede olduğu gibi belediye dairelerinin de kişilerde alacağının olması tabiidir. Şunu arz ve ilave ederim ki o zaman çok yüksek olan zahire fiyatları tüm emtia ve eşya üzerinde etkisini gösterdiğinden fiyatların yüksekliği halkı geçim sıkıntısına düşürmüştür. Billhassa fiyatlarda bir değişim sağlayabilmek ve çarşı piyasasını korumak amacıyla çeşitli zamanlarda çeşitli fiyatlarla çarşıda açıkça satış yapılmıştır ki bu girişim derhal etkisini göstererek fiyatlardaki yükseklik hemen pek fazla düşmüş, bu nedenle belediye tüm halkın takdirini kazanmıştır.

Mühürsüz senetle ödemeler iddiasına cevap

Suyollarının tamirinde kalfa ve belediye müfettişinin nezareti altında çalışan sekiz amelenin hak kazandıkları yevmiye ücreti olan 2660 kuruşun tamamının kendilerine ödendiği incelemeden anlaşılmıştır. İçlerinden 240 kuruş ücreti olan Todori'nin senedinin mühürlettirilmemesinin nedeni mührünün bulunmaması ve yazı bilmemesidir. Senet altının tasdik şerhine gelince; O tarihte idare heyetinin kısmen Karabağlar'da yazlıklarında bulunması ve amelenin istihkaklarının geç ödenmesi fakir olmaları nedeniyle aç kalmalarına neden olacağından idare başkanı ile azadan Tahir Efendi'nin tasdikleri yeterli görülerek ödemeleri yapılmıştır. Gerçek açık olduğundan kötü muameleye ilişkin herhangi bir şey bulunmamaktadır.

Ebenin senedinin altında maaşını aldığına ilişkin mühür olduğu halde pulun üzerinde olmaması yolsuzluk olduğu anlamına gelmemekte olup bu da tamamlattırılmıştır.

Ziraat ambarından satın alınan zahire ile yarım kilo barut bedeli olarak verilen meblağın senetlerine yapıştirılan pul ve senet muhteviyatına ilave edilmiş olan 19 kuruş 10 paranın zarar olarak gelir kaydedilmesi gerektiği iddiasına cevap

Belediye dairesinin çekmiş olduğu tüm telgraflarla mektuplar ücrete tabi olduğu gibi belediyenin numune fırını için tarh olunan temettuun kaldırılmasına ilişkin mutasarrıflığa takdim olunan müzekkereye 3 kuruşluk Hicaz pulu ve maktu' pul yapıştirılmıştır. Belediye dairesine ait evrakın daireler arasında teati edilen evrak ile kıyaslanmaması gerekir. Söz konusu senetlere pul yapıştirilmesi da bu amaçla yapıılmıştır. Belediye dairelerine ait evrakın puldan istisnası hakkında bir karar varsa dairemize de tebliğ buyrulması.

İlaç bedelleri ve tasdik süreciyle ilgili iddialara cevap

Söz konusu senetlerin muhteviyatını oluşturan tıbbi ilaç, alkol ve şişe bedelleriyle nakliye ücreti faturaya dayalı olup satın alma bedellerinin ödeme ve sarf şekli belediye heyetinin bilgisi dâhilindedir. Senetlerin altındaki tasdik heyetin kararı demektir. Eczaneye ait olan satın almalar öteden beri doğrudan doğruya eczacı tarafından yapılmakta olup faturası ilişitirildikten sonra senedin istihkak sahipleri veya eczacı tarafından düzenlenmesinde herhangi bir sakınca bulunmamaktadır. Bunun yanında bayiler buradadır. Kendilerinden birer senet alınmak suretiyle işlemin tamamlanması mümkündür. Hatta bu işte suiistimal vukuuna zerre kadar şüphe duyulursa bayilerden tahkikat yapılması da pek mümkündür. Bilhassa söz konusu ilaçlar kullanma zorunluluğu gereği yokluğunda vekilim tarafından satın alınmıştır. Keza, ispirotaların satın alınması da bu şekilde yine eczacı tarafından icra edilmiştir. İlaçların, alkolün, şişelerin mevcudu, satış, sarf ve kayıt işlemleri eczanede mevcuttur. Senetlerin altındaki tasdik in aza heyetinin tamamının mühründen sonra kabul edilmesi sandık eminine ait iken eksiklik önceki sandık emininin bu işi geciktirmesinden kaynaklanmıştır. Sonuç itibarıyla bu da önemli olmayıp söz konusu harcamalar her ay sonunda heyetin mührü, tasdiki ve incelemesi altındadır.

Bütçe dışında sarfiyat iddiasına cevap

Pahalılık zammı ve ekmek bedelleri, genel bütçeden maaş alan memurlar hakkındaki tebligata uygun olarak aynı fasıl ve madde dâhilinde ödenmekte olduğu halde hesapları inceleme heyetinin bu konuyla ilgili eleştirilerinin bilgisizlikten ileri geldiği kanaatini oluşturmuştur. Numune fırınının 1918 senesinden içeride kalan iki aylık icar bedeli bu yılın bütçesinden değil geçen seneden devredilen mevcut sandıktan verilmiştir. Bilindiği gibi belediye bütçelerine önceki borçlar adıyla tahsisat konulup yılbaşına devredilen mevcutlar karşılık tutulmaktadır. Belediye bütçeleri genel bütçeyle kıyaslanamaz.

Belediye tabipliğine atanan Muhsin Bey'e gönderilen meblağ konusuna gelince; Muhsin Bey'in isteği üzerine ilk etapta geçici harcamalar hesabına masraf kaydedilmek suretiyle 5000 kuruş gönderilmişti. Daha sonra Karahisar'dan çektiği telgrafta harcırahının yetersizliğinden söz ederek 8000 kuruş daha istekte bulunmuştur. Bütçede karşılığı olmasa da Muhsin Bey'in uzun müddet yollarda kalmaması ve gönderilecek paranın bütçeye masraf kaydedileceği ve sonradan gerçek harcırahı hesaplandığında mahsup işlemi yapılacağı düşüncesiyle idare meclisinden ek tahsisat alınacağı da dikkate alınarak ödeme yapıılmıştır. Muhsin Bey Dinar tabipliğine atanınca paranın bir kısmı iade edilmiş, kalan diğer kısmının da geri ödenmesi için Dinar Kaymakamlığı'na yazı gönderilmiştir. Bunun tahsili halinde geçici harcama hesapları kapatılacaktır. Şu halde bütçedeki tahsisatı aşmak gibi bir yolsuzluk mevcut değildir.

Temizlik işlerine gelince; içinde bulunduğumuz yılın bütçesine konulan tahsisatın yetersizliği nedeniyle sonradan Liva İdare Meclisi'nden ek tahsisat alınarak işlem tamamlanmıştır.

Meclisin kararından önceki ödemelerle ilgili iddiaya cevap

Reis tarafından "1 lira verilmesine karar yazınız ve söz konusu meblağın sandıktan verilmesi kaleme" denilmesi, paranın meclis kararından önce verildiğine delalet etmez. Çok iyi hatırlıyorum ki heyetin hazır bulunduğu bir zamanda izinleri alınarak böyle bir karar yazılmasını kâtime emir verdim. Hesap inceleme heyetinin bu indî ve keyfi sonuçlarını tuhaf karşıladım. Ne bu muamelede ve ne de diğer senetlerde usule aykırı bir işlem vardır.

Ay sonuna kadar kayıt dışında tutulmakta olan harp vergisiyle ilgili iddiaya cevap

Harp vergileri hakkında önceden beri bu şekilde işlem yapıla gelmekte ise de, sonradan işlemlerin düzene girmesi için kesintilerin kesme esnasında yevmiyeye gelir kaydedilmesi gerektiği sandık emanetine tembih edilmiştir.

Masraf senetlerindeki eksik işlemlerle ilgili iddiaya cevap

Bütçede tahsisatı mevcut olan maaşların verilmesi sırasında esasen meclis kararına gerek yoktur. Masraf kısmındaki eksik muamele ise yayla zamanı olması nedeniyle genel heyetin mevcut olmamasından ileri gelen bir durumdur.

İsteklilerine ihale olunan rüsumat ile çayır tarlalarının müzayede muamelelerinde görülen eksikliklerle ilgili iddiaya cevap

Gerek rüsumat, çayır, arazi icar müzayedeleri karardadesi ve gerek ihale işlemleri tümüyle heyetin önünde yapılmıştır. Karardade ve ihale esnasında el çektirilmemiş olan talipler için her ne kadar münadi vasıtasıyla "ihale olunuyor" diye çarşı ve pazarda ses ve ilan ettirilmiş ise de el çektirilmeyen talipler başvuruda bulunmamış olduklarından zamdan vazgeçmiş sayılarak diğer istekliler üzerine ihale işlemi icra edilmiştir. Söz konusu işlem yukarıda ifade edildiği gibi meclis heyeti huzurunda yapılmış, sadece karardade ve ihale şerhleri eskiden beri meclis mühürüyle mühürlenmekte olduğundan şahıs mühürüyle mühürlendiğine ilişkin mesbuk bir muamele değildir. O sıralarda eski kâtinin istifasıyla yerine diğerinin tayinine kadar sandık emininin görev yapması ve onun da işlerinin yoğunluğu ve yazıcılıktaki acemiliği nedeniyle mültezimlerden Hicaz varakası aldırılmamış ise de sonradan alınarak işlemi tamamlanmıştır.

4. MÜLKİYE MÜFETTİŞİNİN, MEHMET RAGİP BEY'İN SAVUNMASIYLA İLGİLİ GÖRÜŞ VE DÜŞÜNCELERİ

a. İtalya Kumandanlarına Verilen Ziyafet

Gelmeleri tahmin edilen on misafir için hazırlanmış olan yiyecek ve içeceklerin dört misafir geldiği halde tamamen sarf edilmiş olması ve bundan başka kendi hanesinden de bazı yiyeceklerin ilave edilmiş olması hakkındaki savunmalar doğru değildir. Çünkü misafirler bir akşamüstü gelip ertesi günün devriyesi sabah vakti dönmüşlerdir ki iki akşam ve bir gündüz yiyeceği ve bir sabah kahvaltısı olarak tamamında erkân-ı hükümetten saydığı kişiler bulunsa bile bu kadar yiyecek, meyve, sabun ve gazyağı sarf edilemez. Satın alınan yiyecekler vesaireyi tamamen kendi hanesine gönderdiği ve yemeklerin orada pişirildiği, belediye hademesinin de her defasında bir sofralık olması lazım gelen bu yemeklerden yalnız tabaklarda artan miktarını yemiş olmaları tabiidir (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

b. Ramazan Bayramı İle Onu Takip Eden Milli Bayramda Satın Alınmış Olan Sigara

Kâtiplerle ahaliden belediyeyi ziyaret eden olmaz. Sadece kendisinin görüştüğü memurlar gelirler, hatta bunlardan bazıları bile makamında bulamazlar. Her ne kadar satın alınan

sigaralardan bir kısmı mutasarrıf makamına verilecek ise de bu beş-on paketi geçmez. Çünkü makama ziyarete giden kâtipler oturmaz, sadece memurların reisleri oturur, onlara birer adet sigara verilir. Bu nedenle satın alındığı gösterilen iki buçuk kilo sigara hakikaten bu miktar ise her halde iki kilo kadar aylarca içmek üzere kendisinde kalmıştır. Nitekim gelecek aydan sonra bir süre birinci nev' sigara içer (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

c. Nasihat Heyetine Verilen Ziyafet

Kasadan evrak-ı müsbitersiz (ispat edici belge) az çok para çıkarmak kesinlikle yasaktır. Satın almalarla görevlendirildiği beyan edilen kişilere, yasağa aykırı olarak açıktan verilen tüm paraların harcama şekli ve yerlerini açıklayan el defterinin kabul edilmesi uygun değildir. Bu defterin, taraflarından tasdiksiz olduğu halde kabul edilmesiyle kendilerinden gerçek sarfiyatla ilgili senet alınması hiçbir şekilde uygun değildir (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

d. Belediye Müfettişi Veya Çavuşu Tarafından Tasdiksiz Olarak Verilen Kaldırım Masrafları

Bu türden harcamalara ait diğer senetler belediye müfettişi veya çavuşlar tarafından tasdik edilmiştir. Bu senedin tasdiksiz muhteviyatının verilmesindeki hatasını örtmek için işlemler sırasında her günkü teftişlerde bizzat ifa ettiğini öne sürmesi tamamen yalandır. Çünkü şimdiye kadar yapılan kaldırımlar inşa edilirken bir defa olsun oradan geçmedi (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

e. Belediyeye Ait Para İle Satın Alınmış İken Kendi Kesesinden Verildiği İddia Olunan Kuzu Parası

Kuzu hesabının kayıtlı olduğu defter, ifade edildiği gibi el defteri olmayıp matbu' ve belediyeye ait resmi ambar ithalat ve ihracat defteridir. Söz konusu defterde belediyeye ait daha pek çok muamele vardır. İncelenirse anlaşılır. Bu 46 kuzu kasabaya altı saat mesafede bulunan Gökova denilen köye gönderilen bir kasap ile belediye hademesinden bir iki kişi vasıtasıyla satın alınıp getirilmiş olacaktır. İddia ettiği gibi eğer kuzuların parası kendi kesesinden verilmiş olsaydı sandık emini resmi bir deftere bunun hesabını kaydetmez ve kendisiyle önceki mutasarrıf Hilmi Bey'in aldığı 6 kuzunun tutulan 1982 buçuk kuruş bedelinin kasa açığı olduğu şerhi verilmezdi. Bundan, kuzuların belediyeye ait meblağ ile satın alındığına şüphe yoksa da gerçeğin daha fazla aydınlatılması için bir de 10 Nisan 1918 tarihinden 16 Nisan 1918 tarihine kadar kasada kaç kuruş mevcut olduğu anlaşılacak üzere bu tarihlere ait yevmiye defteri incelenir. Verilen kuzu parası 14000 kuruş kadardır. Bakalım o vakit kasada bu miktar para var mı yok mu imiş (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

f. Meclis Kararıyla Satıldığı Ve Tahsildar Bulunamaması Nedeniyle Bakaya Bulunduğu İddia Edilen Zahireler

Gerek ayrı ayrı çarşıda ve gerek toptan şuna buna satılan zahirelerin satın alım fiyatları hakkında meclisin hiçbir kararı olmadığı inceleme sırasında kâtip ve sandık emini tarafından ifade edilmiş idi. Kendisi umumi karara dayanmış olduğunu ileri sürse de bu konudaki kararlarla söz konusu zahire belediyenin en önemli gelirlerinden olduğu halde mektep çocuklarına mahsus el defterine yazılmıştır. Bu defterde kimlere satıldığı kayıtlı olan zahirenin her biri hakkındaki kararlar gösterilerek uygulanır ise gerçek ortaya çıkar. Bunun yanında raporda yazılı olduğu gibi kendisi tarafından alınan ve belediye eczacısı, belediye çavuşu ve Özel Muhasebe Müdürlüğüne verilen zahirelerin fiyatları el defterinde gösterilmemiş olduğundan bunlar hakkında meclisin kararı olmadığı kesindir.

Bir de bunlarla raporda gösterilen diğer kişiler zimmetindeki zahire bedellerinin muktedir bir tahsildar olmaması nedeniyle tahsil edilemediği cevabını veren belediye başkanından, eskiden belediye tarafından hiç tahsildar tayin edilmiş midir ve kendi zimmetini de tayin olunacak tahsildar tarafından istenilmesi durumunda mı verecektir bu yönüyle de sorulsun (BOA, *DH.UUMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

g. Senetlerde Mühür ve İmzası Olmayan ve Meclis Tarafından Sarfı Kabul ve Tasdik Edilmeyen Kişilere Yapılan Ödemeler

İstihkak sahiplerinden alınacak senetlere mühür veya imza ettirilmesi zorunlu olduğundan mühür ve yazısı olmayan ameleye çarşıdan mühür aldırılması icap ederdi. Bu eksiklik sonradan tamamlanmış ise de heyetin Karabağlar'da sayfiyelerinde bulunmasından dolayı kendisiyle azadan birisinin tasdikinin yeterli görüldüğü şeklindeki ifadesi doğru değildir. Heyette diğer kişilerin her gün kasabaya gelip giden tüccarlar olduğuna bakıldığında hiçbir alıp verme ile meşgul olmayan Aza Tahir Efendi'nin bulunup da onların Karabağlar'dan gelmemiş olması ihtimali yoktur. Uygun ise senedi tasdik etmeyen azaların kimler olduğu ve ne gibi ticaret ve işle meşgul oldukları reisten araştırılsın (BOA, *DH.UUMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

h. Ziraat Ambarından Satın Alınan Zahirelerle Barut Bedeline Verilen Paraların Senedine Gereksiz Yapıştırılan Pul

Numune fırını hakkında makama verilen müzekkereye pul yapıştırıldığından, belediye dairelerine ait evrakın puldan muafiyeti hakkında bir karar olmadığı gerekçesiyle ziraat ambarından satın alınan zahire ve barut senetlerine pul yapıştırıldığı iddia edilmektedir. Dairelerin uhdesinde bulunan emval vergilerinin takdiri hakkında verilen müzekkerelere pul yapıştırılması zorunludur. Ancak daireler arasında teati olunan evrak ve senetlerin puldan muafiyeti damga kanunu hükümlerinden olduğundan söz konusu senetlere pul yapıştırılması ve bu pulların bedeli olan 19 kuruş 10 paranın bayie verdirileceği yerde senet muhteviyatına ilave olarak masraf kaydedilmesi hiçbir suretle kabul edilemez ve tazmin ettirilmesi gerekir (BOA, *DH.UUMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

1. Tahsisatı Kalmamış Olduğu Halde Temizlik İşleri İçin Yapılan Harcamalar

Temizlik işleri tahsisatından fazla harcadığı raporda belirtilen 46898 kuruş 30 paranın sonradan Liva İdare Meclisi'nden alınan ek tahsisattan mahsup edildiği ifade ediliyor. Bütçedeki tahsisat Temmuz zarfında tükendiğinden ek tahsisat için o zaman mazbata ile makama başvurulması gerekirken tetkik heyetinin inceleme tarihi olan Kasım sonuna kadar talep olunmamıştır. Tasdikli olmayan senetler karşılığında değişik tarihlerde sarf edilmiş olan söz konusu meblağdan 39 bin küsur kuruşun o tarihe kadar yevmiye kaydedilmediği ve söz konusu senetlerin nakit olarak tutulduğu görülmüştür. Her ne kadar sonradan ek tahsisat alınmış ise de tahsisat kalmadığı halde aylarca sarfiyatta bulunulması ve söz konusu sarfiyatın da meclis kararına dayandırılmadıktan başka harcanmış kaydedilmeyerek senetlerin nakit olarak tutulması usulen uygun olmadığından nedenleri tekrar açıklansın (BOA, *DH.UUMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

j. Meclisin Kararından Önceki Ödemeler

Cami-i kebir Mahallesinden Giritli Mustafa zevcesi Nazife'ye verilen 1 lira hakkında ilgilinin dilekçesinin altına 1 lira verilmesine karar yazınız diyerek kaleme konulan havalenin heyetin kararından önce olduğu inceleme heyetinin raporunda yer almaktadır. Havaleyi, heyetin hazır bulunduğu bir sırada muvafakatlerinin alınmasından sonra kâtime emrettiğini ifade ediyor. Mademki heyet o sırada mevcut imiş niçin dilekçenin altına kararını yazdırıp ta imza ettirerek havale etmemiştir, uygun ise bu yönü de sorulsun (BOA, *DH.UUMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

k. Masraf Senetlerindeki Eksik Muameleler

Cevabında, masraf senetlerine tarafından verile muamelesi yapılmamakta olduğu ifade edilse de raporun bu fıkrasına sükût geçiliyor, nedenlerini açıklasın (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

1. Mezat Kaimelerindeki Eksikler

Karardade ve ihale muamelelerinin tamamının heyet huzurunda yapıldığı, karardade ve ihale şerhlerinin öteden beri meclis mühürüyle mühürlenmekte olduğu, şahsi mühürlerle mühürlendiğine ilişkin bir muamelenin geçmişte hiç olmadığı öne sürülüyor. Hâlbuki bu muameleler her dairece yürürlükte ve geçerli olan usul üzere ya mezat kaimeleri veyahut karar defteri üzerinden heyete imza ve mühürlettirilmek suretiyle ifa edilmektedir. Söz konusu muamelelerin karar kaimesine veya karar defterine geçirilerek orada mühür ve imzaları olmadığı halde onların görüşlerinin alınarak yapıldığı hakkındaki açıklamaları dikkate değer bulunmamaktadır. Bununla beraber bazı kaimeler üzerinde, karardade ve ihaleye ait şerhlerde heyetin mühür ve imzaları bulunduğundan kendi görüşüyle yapılmış olan tasdiksiz muamelelerin heyet ile görüşülerek yapıldığını kayıtlarla ispat etsin (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

m. İlave

Önceki yıllara ait geçici harcama hesapları yüzeysel olarak gözden geçirildiğinde Şemseddin suyollarına konulmak üzere sipariş edilen demir boruların kendisi tarafından 45000 kuruşa alındığı ve henüz hesabının kesilmediği görülmüştür. Kâtipten araştırıldığında belediyenin bodrum katında biraz borunun bulunmakta olduğu söylenmiş idi. Söz konusu meblağa karşılık ne miktarda boru getirildiği ve bu boruların şu anda nerede bulunduğu araştırılsın ve bunlarla ilgili gelen evrak incelensin (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.4).

5. BELEDİYE SANDIK EMİNİNİN 12 ŞUBAT 1920 TARİHLİ RAPORU

Soruşturma sırasında belediye sandık emininin kasa mevcudu ve harcamalarla ilgili görüşüne de başvurulmuştur. Raporunda şu bilgilere yer verilmektedir (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.6).

Belediye hesaplarının tetkikiyle görevli heyet tarafından kasa içeriğinin sayılıp incelenmesiyle ilgili düzenlenip takdim olunan rapor mütalaadan geçirilmiştir. Sayım sırasında defter gereğince sandık mevcudu bulunması gereken 140539 kuruş 10 paraya karşılık mevcut görünen 12404 kuruş 10 para altın, evrak-ı nakdiye ve pul bedeli düşüldükten sonra kalan 128135 kuruş hakkındaki zorunlu nedenler şu şekilde arz olunur.

Söz konusu meblağdan söz eden raporun birinci kaleminde yazılı 190 kuruş, eczanenin tamir masraflarının kalanıdır. Söz konusu eczane 1918 yılından beri günlük 300 kuruş icarla belediyenin kiralamasında olup kiralama sırasında def'aten tamirine lüzum görülmüş, tamirat masrafları aylık icar bedelinden mahsup olunmak üzere marangoz esnafından Yorgi Oğlu Vasil Ustanın üstü müfredatlı geçici senedine binaen verilen 3040 kuruştan ay be ay belirli miktarda kesilmiştir. Söz konusu meblağ, eksik kalmış olan akçe olup bu para da 1919 yılı Ekim ayı icarının tesviyesi sırasında kesilmiş ve yerine konulmak suretiyle kapanmıştır.

İlgili raporun ikinci kaleminden başlayarak yirmi kalemini oluşturan ve tamamı 34389 buçuk kuruş olan meblağ, belediye için istihdamı zorunlu bir baş hayvan ve araba bedeli, araba tamirati, genel mahaller için sarf olunan kireç bedeli, söz konusu hayvanların 1919 yılı Ağustos ayından beri zorunlu ihtiyaçlarından olan arpa, saman, navul, semer ve araba takımlarının tamirat bedeli gibi zorunlu oldukça sahiplerinden satın alınarak senet karşılığı verilen paradır. Ancak bütçede

tahsisatı kalmadığından söz konusu senetler yevmiyeye dâhil edilemeyerek açıkta bırakılmakta ve bir taraftan da mutasarrıflık makamına arz olunmakta olduğu gibi 12 Ocak 1920 tarihli mazbata üzerine Liva İdare Meclisi'nden yazılan ilamla verilen 80000 kuruşluk ek tahsisattan mahsup edilerek yevmiyeye dâhil edilmiştir.

Bu arada bir 5000 kuruş vardır ki o da belediye dairesine kış nedeniyle takılması zorunlu olan camın burada ve Rodos'ta bulunamaması nedeniyle o aralık Dersaadet'e giden Hacı Çakır Zade Kemal Efendi vasıtasıyla getirilmek üzere Kayın pederi Hacı Kara Mustafa Zade Tahir Efendi'ye senetle verilen fakat satın alım miktarı bilinmemesi nedeniyle açıkta tutulması zorunlu olan akçedir. Kemal Efendi uygun camı bulup getiremediğinden alınan senet iptal edilmiş, hesap incelemesinden sonra 8 Aralık 1919 tarihinde söz konusu meblağ kendisinden geri alınarak yerine konulmuştur.

13520 kuruş ise mebusan seçimleri için seçim dairelerine giden seçim memurlarının teftiş heyetinin kararıyla takdir olunan meblağdan, hak edenlerin talep ve ısrarı üzerine verilen paradır ki bu gibi masrafların belediye gelirleri müsait olan mahallerce belediye sandığından ödenmesi mebusan seçimleri kanununda açıklanmıştır. Bütçede her ne kadar tahsisatı yoksa da yılsonunda belki harcamalardan arta kalacak gelirler fazlasından, olmadığı takdirde mal sandığından ödenir düşüncesiyle seçim işinin bir an önce yapılmasının önemi göz önünde bulundurularak istihkaklarını peşin almakta ısrar edenlere ellerinden senet alınarak ödenmiştir. Bu da zaten kabul ve tasdik olunacağı tabii olan maddelerdendir.

2930 kuruş 10 para belediye reisinin, 8274 kuruş, belediyede görevli kâtip ve hademenin 1919 Kasım maaşlarına mahsuben ilgili ayın sonunda kendilerinden alınacak bordro muhteviyatındaki istihkaklarından mahsup olunmak üzere her birinden geçici ilmühaberler alınarak verilen akçelerdir. Söz konusu meblağ dahi belediye sandığının 19 Kasım 1919 tarihinde mühürlenip de hesapları inceleme heyetinin 30 Kasım 1919 tarihinde incelenmiş hesaplarından sonra düzenlenen bordro üzerinde ilgili görevlilerden kesilmiştir.

600 kuruş, belediye fırınının 1919 yılı Kasım ayı yakacak bedeli olup, söz konusu yakacaklar aybaşından sonuna kadar hafta hafta dört kez tahakkuk eden ve sonuncusu 800 kuruşu geçmemek üzere kararlaştırılmış olan meblağa mahsup Kasım başından sandığın mühürlenme tarihi olan 19. gününe kadar üç defada verilen ve hesap inceleme memurlarının tetkikiyle sandığın açılışında usule göre senet alınarak yevmiyeye dâhil edilmiş olan meblağdır.

51231 kuruş 10 paranın 50000 kuruşu, belediye yararına satın alınan 500 liralık iç borçlanma tahvillerinin bedeli, 1231 kuruş 10 parası da o sırada belediye sandığında o miktar akçenin bulunmaması nedeniyle peşin olarak alınabilen 300 liralık tahvillerin Ziraat Bankası'na rehin verilmesiyle 200 liralık daha tahvil alınması için bankaya verilen faizdir. Bu konudaki zorunluluk da şu nedenlerden kaynaklanmıştır.

O aralık devlet tarafından alınan kural ve karar üzerine sarf ve satış için çeşitli teşvikler sağlanması ve iç borçlanma tahvilleri hakkında gelmekte olan emirler nedeniyle, ileri gelen memurlardan oluşan, genel ve özel şekilde mutasarrıflık makamında toplanan meclislerde teşvik için belediyenin de borçlanmaya katılması uygun bulunmuştu. Sandığın mevcut miktarıyla alınabilecek 300 liralık tahvilin bankaya rehin gösterilerek borçlanmanın hiç olmazsa 500 liraya yükseltilmesine karar verilmiş, Ziraat Bankası memuruyla cereyan eden resmi haberleşmeyle de sabit olduğu gibi belediye adına muamele olunmuş 500 liralık tahvilatın ilk taksitinin neması olarak 1250 kuruş para da 1919 Mart tarihli yevmiyeye gelir kaydedilmiştir.

Söz konusu tahvillerin bedellerinin masraflar yevmiyesine dâhil edilmeyerek açıkta tutulması konusuna gelince, herkesin bildiği gibi masraf kaydı lazım gelen meblağ sandıktan

çıkan ve bir daha dönüşü olmayan paralar hakkındadır. Tahviller ise tedavül eder, alınır, satılır yani Osmanlı Bankası'nın banknotu veya maliye hazinesinin nakdiye evrakı gibi aynı nakit ve aynı para bulunmasıyla sandıktan çıkan akçenin yerine konulduğunda ihracatın yerini doldurmuş ve böylece masraflardan sayılmamış olarak tanınmıştır. Böylece getirdiği nema, hesap incelemesinden 10 ay önce irat kaydedilmiş olması nedeniyle hiçbir suistimal ve yolsuzluk düşüncesini akla getiremez.

Bir kalemden oluşan 10000 kuruş da belediye için satın alınan tıbbi ilaç bedeline mahsuben ilmühaberle belediye eczacısına tavizen (ileride gelirinden kesilmek şartıyla) verilen paradır. Bunun ayrıntısı da şöyledir:

Söz konusu meblağ, eczane için görülen acil ihtiyaç ve menfaat gereği Aydın muhacirlerinden Fuat Bey'in eczanesinden o vakit belediye başkanlığı vekâletinde bulunan belediye azaları Muhsin, Molla İsmail ve Tahir Efendilerle Doktor Hüseyin ve Eczacı Osman Beyler tarafından satın alınıp götürü olarak 25500 kuruşa pazarlık edilen ilaç ve sıhhi malzeme vs. bedeli için peşinen verilmesi şart olan akçedir.

Sandığın mühürlenmesinden bir buçuk ay önce Eczacı Osman Bey'in 10 Ekim 1919 tarihli geçici ilmühaberiyile ilaç tahsisatı için idare meclisinden mazbata ile istenen ödeneğin gelmesiyle söz konusu ilaçların bedeli tamamen ödenmiş, mal sahibi Fuat Bey'den alınacak senede mahsup olunmak üzere belediye sandığından verilmiştir. Belediye sandığının mühürlenip hesaplarının incelenmesinden sonra da tahsisat talep emri idare meclisi kararıyla ulaştığında gerekli muamelesi yerine getirilerek yevmiyeye dâhil edilmiştir.

Söz konusu kalemlerin sonunda bulunan 2000 kuruş da Çayır Memuru Hüseyin Çavuş'a 10 Haziran 1919 tarihli ilmühaberle verilen paradır. Hüseyin Çavuş'a, çayırda memur iken Muğla'ya gelememesi nedeniyle zorunlu ihtiyaçları ve günlük geçimi için önceki Sandık Emni Ziya Efendi tarafından, kendisi ve bekçi arkadaşı Mehmet'e, belediyenin diğer görevlilerine aybaşına kadar zorunlu olarak verilip de sonunda bordrolarından mahsup edildiği gibi çayır işinin bitiminde muamele olunmak üzere verilmiştir. Ancak çayırın da o sıralarda işlerinin bitmesine bir şey kalmamış iken Hüseyin Çavuş başka bir göreve tayin olunmuş ve görevi bırakıp dışarıya gitmiştir.

6. BELEDİYE SANDIK EMİNİNİN AYRINTILI RAPORUNUN ÖZETİ

Muğla belediye sandık emini tarafından özetlenerek mutasarrıflığa sunulan rapor özetinde şu bilgilere yer verilmektedir (BOA, DH. UMVM, Dos.1, no.92, Lef.7).

Temizlik ve tamiratla ilgili 39579 kuruş 20 para, sarf edilmesi zorunlu olduğu için ödenen ve senetleri nakit olarak saklanıp, tahsisatı geldiğinde sarf işlemleri belediye meclisinin 16 Kasım 1919 tarih ve 504 sayılı kararına dayanan bir meblağ olup sonradan tahsisatı geldiği için gerekli işlemleri yerine getirilmiştir.

13520 kuruş, mebusan seçim memurlarının ücretleri olup belediye gelirlerinin yeterli olmaması nedeniyle maliye veznesinden ödenmesi girişiminde bulunulmuş, konunun önem ve aciliyetine binaen hak sahiplerine senet karşılığında ödenmiş ve senetleri kasada saklanmıştır.

Memur ve müstahdemlerin maaşlarına mahsuben verilen paralar, pahalılık nedeniyle maaşlarının azlığından geçim sıkıntısı içinde olduklarından destek olmak amacıyla (istihkaklarını aşmamak üzere verilmek koşuluyla) belediye heyetinin emir ve izni üzerine her birinden ilmühaber alınarak verilmiş ve maaşlarından mahsup edilmiştir. Hatta bu muamele bazı kurumlarla devlet dairelerinden sayılan muhasebe-i hususiye ve muvazene-i umumiye dâhilinde

bulunan düyun-u umumiye dairelerinde bile mevcuttur. Çünkü olağanüstü durum devam etmektedir.

Fırın yakacak bedeli olarak aylık 800 kuruş verilmesi karar gereği olduğundan o zaman ayın yirmisine kadar 600 kuruş verilmiş, kalanı da senet alınarak resmi işlemleri tamamlanmıştır.

51231 kuruş 10 para belediye adına satın alınan iç borçlanma senetleri olup matbu' makbuzlar nakit olarak heyet huzurunda Rıza Efendi'den devralınmış ve saklanmaktadır.

10000 kuruş olan tıbbi ilaç bedeli, memleketin ihtiyacı için satın alınacak ilaçlar için ödenmek ve resmi senetle değiştirilmek üzere geçici ilmühaber alınması karşılığında ödenecek meblağdır. Reis Vekili Muhsin Efendi'nin emri ve heyetin bilgisi dâhilinde sonradan resmi senedi alınarak resmi işlemleri tamamlanmıştır.

2000 kuruş, 1919 yılında Çayır bekçisi bulunan Hüseyin Çavuş'un maaşına mahsuben diğer görevlilere olduğu gibi Ziya Efendi tarafından verilerek karşılığında geçici ilmühaber alınan ve nakit olarak heyet önünde devren teslim alınıp gerekli işlemleri derdest edilmiş meblağdır.

146 kuruş olan harp vergisine gelince, mebusan seçimi memurları için geçici olarak verilen harcırahın tahsisatı olmaması nedeniyle henüz bütçeye masraf kaydedilememesi ve senet muhteviyatının belediyeden mi yoksa maliye tarafından mı sarf edilmesi gerektiği bilinmediğinden söz konusu meblağ hangi kasadan verilir ise harp vergisinin de oraya ait olacağı muamele sonucu anlaşılacağından vergi irat kaydedilmemiştir. Gelişmelerin sonucuna göre harp vergisinin de oraya ait olacağı işlem sonucu anlaşılacağından ona göre muamele edilmesi tabiidir.

Diğer rapor defterinin 4. sayfasında yazılı olan meclis kararından önceki ödemeler konusuna gelince, ihtiyacı nedeniyle başvuruda bulunan kişinin başvurusu üzerine başkanlık makamından verilen emir gereğince tasdik şerhi yazılarak heyetin tasdikinden sonra ödenmiş ve ispat edici evrakı saklanmıştır.

Senetlerdeki eksik işlem konusu da şöyledir. Zamanındaki idari görevim döneminde maaş sahiplerinden bordro gereği kesilen tekaüt aylıklarının ve harp vergilerinin gelir kaydedildiği belgeleriyle ispatlanmış olup kayıt dışı herhangi bir şey bulunmamaktadır.

Senetlerde verile muamelesi olmadığı konusuna gelince, benden öncekilerin dönemlerinden bu yana bu şekilde işlem takibi yapılmakta olduğundan, ödemeler tüm senetlerin altı belediye heyeti tarafından tasdik edilmesinden sonra yapılmaktadır.

7. BELEDİYE BAŞKANI MEHMET RAGİP BEY'İN İDDİA VE SUÇLAMALARA VERDİĞİ CEVAPLARA İLİŞKİN MUTASARRİFLİĞA SUNDUĞU 12 ŞUBAT 1920 TARİHLİ RAPOR

Belediye Başkanı Ragıp Bey, belediye dairesinin 1919 yılı hesap işlemlerinin inceleme sonuçlarıyla ilgili rapordaki maddelerin hizasına gerekli izahatta bulunduktan sonra açıklamalarının özetini ayrıca mutasarrıflık makamına da sunmuştur. Raporunda şu açıklamalara yer vermiştir (BOA, DH.UMVM, Dos.1, no.92, lef. 8).

İncelemeden, durumun anlaşılacağı gibi inceleme heyetinin görevi belediye hesaplarını incelemek ve herhangi bir suiistimal hissettiğinde gerekli delilleriyle ortaya çıkarmak olduğu halde bunca incelemeye rağmen Allah'a şükür böyle bir muamele bulamadıklarından senetler üzerindeki verile ve tasdik şerhlerini ve buna benzer söz etmeye değmez bir takım maddelerle raporlarını yazmak zorunda kaldıkları görülmüştür. Sizin de bildiğiniz gibi belediye daireleri mahalli birer kurumdan ibarettir. Bazen öyle zorunlu ve acil muamelelere maruz kalınıyor ki ne heyetin toplanmasına ve ne de uzun boylu incelemeye vakit bulunabiliyor.

Söz konusu raporun bir fıkrasında değinilen İtalya kumandanının davet meselesi buna örnektir. Gerçi o maddedeki harcamaların oluşumu hakkında ayrıntılı açıklamada bulunulmuş ise de şahsınızı daha fazla aydınlatmak için tekrar bazı hususların açıklanmasını görev kabul ederim. Şöyle ki:

İtalyan kumandanın Muğla'ya teşriflerini haber alan önceki Mutasarrıf Hilmi Bey tarafından şahsım akşam alaturka saat on bir buçukta makama davet edilerek isimlerini hatırlayamadığım bazı kişiler mevcut olduğu halde İtalyan Bahriye kumandanının memleketimizi ziyaret amacıyla 10 kişiden oluşan maiyetiyle ertesi günü sabah Muğla'ya gelecekleri ifade edilmiş ve memleketin şeref ve haysiyetiyle uygun olmak üzere uygun mahalde iâşe ve barınmalarının sağlanması için emir verilmiştir.

Zamanın yetersizliği nedeniyle belediye heyetinin toplanıp karar almasına imkân bulunamamış olduğundan Hilmi Bey'in huzurunda düzenlenen liste gereğince gerekli yiyecek ve içeceklerin hazırlanıp satın alınması için derhal belediye müfettişine emir verilmiş ve aynı zamanda makama çağrılan kasap Abdal Oğlu Halil İbrahim'den bir de koç satın alınmıştır. Arz edildiği gibi satın alımların çoğunun evlerden ve bir kısmının da çarşıdan ayrı ayrı ve perakende suretiyle yapılmış olması nedeniyle bayilerin her birinden senet alınamamış ve alınmasının imkânı da görülememiştir. Bazı toplu satın alımlar için mesela kasap Halil İbrahim'den alınan koç bedelinin ödendiğine ilişkin senet alınması mümkün idiyse de işlemlerin eşit bir şekilde yürütülmesini sağlamak amacıyla heyet-i umumiye için ayrıntılı bir pusula iliştilirip mutemetlerden birer senet alınmakla yetinilmiştir.

Bu konuda herhangi bir tereddüt ve şüpheye mahal bırakmayacak şekilde söz konusu bayilerden tahkikat yapılması mümkünken inceleme heyetinin yapılan masrafları fazla ve harcamaları yolsuz kabul edip tenkide kalkışması dışarıdan gelecek olan bu gibi yabancılara karşı ne gibi fedakârlıklar gösterilmesi gerekeceği konusunda görgülerinin olmamasıyla açıklanabilir. Bu durumu takdir edemezlerse de araştırabilirlerdi. İşte söz konusu maddeler hakkında yürüttükleri incelemenin bu türden olduğuna tam kanaat getirmem nedeniyle söz konusu etmeye gerek görmüyorum.

Ayrıntılarıyla arz ettiğim cevaptan anlaşılacağı üzere sorulan maddelerle ilgili olarak herhangi bir suiistimal ve kişisel menfaat söz konusu değildir. Sadece belediye işlerinin gecikmeden yürütülmesinin sağlanması için yapıldığı inancıyla bu cevapname düzenlenip takdim edilmiştir.

8. MÜFETTİŞİN BAŞKAN RAGIP BEY'DEN CEVAPLAMASINI İSTEDİĞİ EK SORULAR VE CEVAPLARI

Soruşturma sürecinde gerek başkan Ragıp Bey'in ifadelerinden gerek sandık emininin rapor ve verilerinden mülkiye müfettişinin aklına sorulması gereken yeni soruların geldiği de anlaşılmaktadır. Müfettişin değişik tarihlerde sormuş olduğu ek sorular kâğıtların üst tarafına yazılmış, Başkan Ragıp Bey'in cevapları da her bir sorunun hemen altında yer almıştır. Ek sorular da şunlardır (BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no.92, Lef.9).

Soru 1. İtalyan bahriye kumandanıyla 3 kişiden oluşan maiyetine hanenizde bir akşam yemeğinden ibaret olarak verilen ziyafet için 10097 buçuk kuruş masraf kaydedildiği anlaşılmış ve bu masraf çok fazla görülmüş olduğundan:

- a. Ziyafette kimler mevcut idi?
- b. Yemeklerin çeşidi
- c. Malzemenin kimlerden kaçır kuruşa tedarik edildiği

d. Yemeklerin nerede pişirilip hazırlandığı

e. Ziyafet için satın alınan malzemeden bir şey artıp artmadığı hakkında ilave olarak açıklamada bulunulması rica olunur. 28 Şubat 1920 Mülkiye Müfettişi.

Sorunun cevabı:

İtalya Bahriye kumandanının Muğla'ya teşrif edeceklerini haber alan Livamızın önceki mutasarrıfı Hilmi Beyefendi tarafından geçen Mart ayının 7. günü akşam alaturka saat 11 buçukta makama davet olundum. İsimlerini hatırlayamadığım bazı kişiler mevcut olduğu halde İtalyan Bahriye kumandanının memleketimizi ziyaret amacıyla 10 kişiden oluşan maiyetiyle ertesi günü sabah Muğla'ya gelecekleri ifade edilmiş ve memleketin şeref ve haysiyetiyle uygun olmak üzere uygun mahalde iase ve barınmalarının sağlanması için emir verilmiştir.

Hilmi Bey'in huzurunda düzenlenen liste gereğince gerekli yiyecek ve içeceklerin hazırlanıp satın alınması için derhal belediye müfettişine emir verilmiş ve aynı zamanda makama çağrılan Kasap Abdal Oğlu Halil İbrahim'den bir de koç satın alınmıştır. Şahsımın hanesinde resmikabulleri yapılmış ve konaklamışlardır. İlişikte sunulan pusulada yazılı satın alımlar, kişilerden, evlerden bir kısmı da çarşıdan ayrı ayrı ve perakende suretiyle yapılmış ve fiyatları hizalarında rakamla gösterilmiştir. Pişirilen yemeğin çeşidini zamanın geçmiş olması nedeniyle hatırlayamayacağımdan bir general ve memur reislerine karşı ne gibi çeşitten pişirilip verileceğinin nezdinizce takdir buyrulacağını zannedirim.

Bunun yanı sıra gelen misafirin 4 kişiden ibaret olduğu anlaşılmış ise de söz konusu misafirler burada iki gece kalarak sabah kahvaltısı dâhil olduğu halde günde üç defa yemek verilmiştir. Duruma göre resmi şekilde belediyenin sıhhiye dairesinde verilen ziyafette hükümet erkânından önceki Mutasarrıf Hilmi Beyefendi, Muhasebeci Mehmet Kamil Bey, Sıhhiye Müdür Vekili Hüseyin Bey, Nizamiye Alay Kumandanı Sait Bey, jandarma Kumandanı Rifat Bey ve isimlerini hatırlayamadığım daha bazı memur reisleri beyefendiler de sonradan yemeğe katılmışlardır.

Bunlardan başka yemek dağıtımında hizmet eden önceki Orman Muamelat Memuru Hüseyin Efendi, Çekirge Mücadele Müdürü Cevat Efendi, belediye hademesi, jandarma ve askeri hademeler de geride kalan yemeği yemişlerdir. İtalyan misafirlerin Muğla'dan ayrılışlarında yolculukları sırasındaki yiyecekleri de ayrıca hazırlanarak satın alımlara dâhil olmayan ve yetmeyen, tatlı ve börekle ilgili un, nişasta ve ekmeklerden başka tavuklar da şahsımın hanesinden ilave edilerek verilmiş, memleket adına gereken resmi saygılar ifa edilmiştir.

Satın alımlardan zerre kadar şahsımın hanesinde bir şey alıkonulmadığı gibi aslında bu gibi hırslı emellere de tenezzül edenlerden değilim. Şu kadar ki belediye dairesine gönderilen ve kendi hanemde kullanılan avize büyük lambalara konulan gazyağından belki lambalarda bir şey artmış ise buna ihtimal verebilirim. Şunu da ilave edebilirim ki hanemdeki aşçıdan başka dışarıdan aşçılık eden kadınlara verilen ücretin de bu hesaptan hariç şahsi kesemden harcadığını arz eder, gerçek durumu adilane anlayışınıza takdim ederim. 29 Şubat 1920 Muğla Belediye Reisi.

Soru 2. Bu misafirlerin Muğla'da kaç gün kaldığının ve kaç defa yemek verildiğinin tahkiki. 6 Mart 1920 Mülkiye Müfettişi

Sorunun cevabı:

Bahriye Miralayı Kaptan Giovanni, maiyetinde tercümanlık görevi yapan Dr. Nakarato Caspio ile beraber bir emir neferi olduğu halde geçen Martın 8. günü öğle zamanı Muğla'ya gelerek Belediye Reisi Ragıp Bey'in hanesinde misafir edilmişlerdir. 3-4 kişilik özel hafif bir öğle yemeği yenmiş, akşam da yine reisin evinde 6 kişilik bir sofraya tertip edilmiştir. Ertesi günü yine

aynı hanede 5 kişilik bir öğle yemeği yendikten sonra akşam belediye dairesinde Mutasarrıf Hilmi Bey, Giovanni, Dr. Nakarato, Jandarma Binbaşısı Rifat, Asker Alma Şube Başkanı Saffet, Nizamiye Tabur Kumandanı Sait, Muhasebeci Kamil, Belediye Reisi Ragıp, Mutasarrıf Hilmi Bey'in oğlu Rüştü, Dr. Hüseyin Efendilerle kendisinin bulunduğu 11 kişilik bir ziyafet verilmiştir. Ertesi günü sabah bir arabaya binerek Milas'a doğru hareket etmiştir. Böylece Muğla'da bir buçuk gün kalan heyete dört defa yemek verilmiş olduğu mülkiye müfettişine arz olunur. 7 Mart 1920 Mehmet Ragıp.

Soru 3. Şemseddin suyolları için demir boru getirilmek üzere 45.000 kuruş avans alındığı halde hesabının kesilmediği ifade edilmektedir, nedenleri ve ne kadar boru getirilmiş olduğunun bildirilmesi. Ayrıca 10 Nisan 1919 tarihinden 16 Nisan 1919 tarihine kadar belediye kasası mevcudunun bildirilmesi. 6 Mart 1920 Mülkiye Müfettişi.

Sorunun cevabı

1916 yılı belediye bütçesinin 6. faslının 3. kısmında yazıldığı gibi Özel İdareden belediyeye Muğla suyollarının masrafları karşılığı olarak Muavenet Akçesi'nden 45000 kuruş tahsis edilmiş, özel muhasebeden çekilen bu meblağ 2 Kasım 1916 tarih ve 1187 numaralı makbuzat sütununa gelir kaydedilmiştir. Geçici harcama usulüyle suyollarının geliştirilmesinde kullanılacak olan meblağ, o sırada bazı işler nedeniyle İzmir ve Dersaadet'e gitmem gerektiğinden demir boru satın almak üzere tarafımdan alınmış ve yevmiyenin 5 Kasım 1916 tarih ve 608 numaralı masraf sütununa kaydedilmiştir. İzmir ve Dersaadet'te yaptığım araştırmalarda ihtiyacımıza uygun boru bulunamayınca satın alınıp tedarik edilememiş ve durum Dersaadet'ten Mutasarrıflığa bildirilmiştir.

Mutasarrıflıktan aldığım cevapta söz konusu para ile memleketin ihtiyacı olan şeker ve gaz satın alınması emredilmişti. Dersaadet'te Şehremanetine yapılan müracaatta gaz ve şeker kalmadığı anlaşılınca döndüğümde para sandığa aynen iade edilerek yevmiyenin 15 Şubat 1916 tarih ve 1056 numaralı makbuzat sütununa geri iade kaydedilmiştir.

Açıklamalar kısmında şeker ve gaz satın alımı için sarf edilip geri iade edilen ibaresiyle kaydedildiği ve söz konusu meblağın halen hesabının kesilmediğine ilişkin zatınıza verilen bilgilerin gerçeğe aykırı ve kişisel garazdan ibaret olduğunu arz eder, ilgili meblağın kaydının incelenmesini sağlamak üzere sandık yevmiye defterini de takdim kılabilirim. 10 Nisan 1919 tarihinden 16 Nisan 1919 tarihine kadar olan sandık mevcudunu gösterir bir adet onaylı pusulanın da ekte arz edildiği bildirilir. 8 Mart 1920 Belediye Reisi Mehmet Ragıp.

Pusulada, kasa mevcudunun 10 Nisan 1919 tarihinde 227740 kuruş 30 para, 16 Nisan 1919 tarihinde de 237360 kuruş 30 para olduğu beyan edilmiştir (BOA, DH.UMVM, Dos.1, no.92, Lef.11).

Soru 4. Savunmanızın bir fıkrasında belediye sandığında yeterli miktarda para bulunmaması nedeniyle kuzuların tarafınızdan satın alındığının belediye muameleatına intikal ettirildiği ifade ediliyorsa da söz konusu tarihte belediye sandığında yeterli akçe bulunduğu ekli yevmiye münderecatından anlaşılmaktadır. Kuzu hesabının kayıtlı olduğu defter el defteri olmayıp belediyenin ambar ithalat ve ihracat defteri olduğu ve söz konusu defterde belediyeye ait daha pek çok muamelenin kayıtlı olduğu hesap inceleme heyeti tarafından ifade edilmiş olduğundan izahatta bulunulması. Mülkiye Müfettişi 9 Mart 1920.

Sorunun cevabı

Yukarıda yazılı emir değerlendirildi. Ekli pusulada belirtilen sandık mevcudu 1919 yılı Nisan ayına ait olup kuzular, 1918 yılı Nisan ayı içinde satın alınmıştır. Söz konusu kuzuların bedeli

bizzat kesemden verilerek ve mâl olduğu fiyatıyla memleketin ihtiyacı için kestirilip sattırılmıştır. Ambar ihracat ve ithalat defteri adı verilen defter önceki kâtip tarafından hatırlatma olarak kullanılan adı bir el defteridir. Arzu buyrulur ise söz konusu defter takdim edilebilir. Konunun derinliğine araştırılmasını, bu konuda bir kötü muamele ve para kaçırmaya yönelik hiçbir yönünün olmadığını arz ederim. 10 Mart 1920 Belediye Reisi Ragıp.

Soru 5. Kuzuların satın alındığı 1918 yılı Nisanının 10 ila 16. günleri arasındaki belediye sandığı mevcudunun ve şayet sandık mevcudu müsait ise belediye hesabına mevcudunuzdan para sarfına neden gerek görülmüş olduğunun bildirilmesi. 13 Mart 1919 Mülkiye Müfettişi

Sorunun cevabı

Ekte sunulan pusula içeriğinden anlaşılacağı üzere 1918 yılı Nisanının 10'undan 16. günü dâhil olduğu halde söz konusu tarihte 58022 kuruş 15 para sandıkta mevcuttur. O sıralarda, devletçe gerektiği için satışa sunulan iç borçlanma tahvillerinden hiç olmazsa 1000 liralığının belediye adına alınması, makamına davet eden önceki Mutasarrıf Hilmi Beyefendi tarafından emir buyrulmuşsa da sandık mevcudunun yetersizliği nedeniyle 500 liralığı için tarafımdan taahhütte bulunulmuş idi. Bu nedenle sandık mevcudundan 50000 kuruşu söz konusu taahhüde, kalan 8000 küsur kuruşunun da yevmiye masrafı vesairesine karşılık bulundurulması zorunluluğuna binaen kuzuların bedelleri tarafımdan ödenmiştir. 14 Mart 1920 Belediye Reisi Mehmet Ragıp.

9. DÂHİLİYE NEZARETİ'NİN MEHMET RAGIP BEY HAKKINDAKİ AZİL YAZISI

Başkan Mehmet Ragıp Bey'in soruşturma evrakıyla teftiş heyetinin fezlekesi Dâhiliye Nezareti tarafından da incelendikten sonra bazı hususlara açıklık getirilmesi gerektiği ortaya çıkmıştır. 1 Mayıs 1920 tarihinde Umum Vilâyât Müdüriyeti'nden Menteşe Mutasarrıflığı'na bir tahrirat gönderilerek belediye kanununun ilgili maddeleriyle, belediye muhasebe usulü talimatnamesinin özel maddeleri gereğince tüm satın alımlar ve her türlü sarfiyat için ilk önce belediye meclisinin kararının alınması, miktarı daha önceden tahmin edilemeyen satın alımlar için de bir meblağın kabul edilerek tasdikli bir bordro ile hesaplandıktan sonra diğer devlet dairelerinde olduğu gibi mutemede teslim edilmesi gerektiğine dikkat çekilmiştir (BOA, *DH.UMVM*, Dos. 1, no.92, Lef.13).

Nezaret tarafından 17 Eylül 1920 tarihinde Menteşe Mutasarrıflığı'na gönderilen diğer bir tahriratta da, mülkiye müfettişinin Muğla Belediyesi'ndeki suiistimallerle ilgili tahkikat raporundan, bütçe dışında usule aykırı sarfiyatta bulunulduğu, hesap işlemlerinin usulü dairesinde tedvir edilmediği, müzayede ve ihalelerin usulüne uygun şekilde yapılmadığının anlaşıldığı bildirildikten sonra şu açıklamalarda bulunulmuştur:

Ziyafetler ve bütçe dışındaki diğer harcamalar, ita amirinin sorumluluğunu gerektiren hallerdendir. Belediye başkanları, belediyenin tüm işlemlerinde hesap işlerinin de düzgün bir şekilde döndürülüp yürütülmesine nezaret etme göreviyle yükümlü iken maaşlardan yapılan kesintilerin kayıt dışı bırakılması, belediye memurları için diktirilen elbise bedellerinin maaşlarından kesilmemesi, müzayede kaimelerinde müşterilerden bazılarının el çektilmeden ve belediye meclisinin kararı olmadan ihale işleminin yapılması, belediye mülklerinin icarında sözleşme düzenlenmemesi belediyenin hukukunu zarara uğratan dikkat çekici maddelerdendir.

1918 yılında belediye çayırında üretilen buğday ve akdarı miktarlarıyla fiyatları düzenli olarak defterlere kaydedilmediği gibi satılan hububat bedelinin hemen ve peşin olarak tahsil edilmeyerek bakayada bırakılması ve bu hububattan bir kısmının belediye başkanının

zimmetinde olması belediye kanununun ek maddesi gereğince takibatı gerektirdiğinden hemen gereğinin yapılarak sonucunun bildirilmesi gerekir.

Bu nedenle, bu derece kanuna aykırı muamelelere meydan veren Muğla Belediye Reisi Ragıp Bey'in hemen azledilerek değiştirilmesi, belediye hesaplarının incelenmesi, meydana geldiği açıklanan suç ve eksikliklerin ıslahı ve tamamlanması, bundan böyle bu tür suiistimallere mahal verilmeyerek belediye işlemlerinin kanuna uygun şekilde yürütülmesinin sağlanması ve ortaya çıkan sonuçlardan bilgi verilmesi gerektiği tavsiye olunur (BOA, *DH.UMVM*, Dos. 1, no.92, Lef.14).

10. SORUŞTURMA RAPORU İLE İLGİLİ DEĞERLENDİRME

Mülkiye müfettişinin soruşturma raporunda, içeriğine ancak işletme uzmanı, mahalli idareler kontrolörü veya belediye yönetiminde uzmanlaşmış kişilerin vâkıf olabileceği türden terim, muamele ve faaliyet tanımları yer aldığından uzmanlık alanımızdan da biraz uzak olması nedeniyle raporu teknik anlamda değerlendirmemiz pek de mümkün görünmemektedir. Makbûzât sütununa gelir kaydetme, icar açık arttırma karardâdesi, masraf senetlerine verile muamelesi yapma, ihale sırasında isteklilere el çektirilme vs. gibi birçok tanımlama ve terim, iddialar ve savunma üzerine analiz yapabilmemizi güçleştirmektedir.

Ancak mülkiye müfettişinin raporunda yer alan "...kâtiplerle ahaliden belediyeyi ziyaret eden olmaz, sadece kendisinin görüştüğü memurlar gelirler, hatta bunlardan bazıları bile makamında bulamazlar", "...bu nedenle satın alındığı gösterilen iki buçuk kilo sigara hakikaten bu miktar ise her halde iki kilo kadar aylarca içmek üzere kendisinde kalmıştır, nitekim gelecek aydan sonra bir süre birinci nev' sigara içer", "...hatasını örtmek için işlemler sırasında her günkü teftişlerde bizzat ifa ettiğini öne sürmesi tamamen yalandır, çünkü şimdiye kadar yapılan kaldırımlar inşa edilirken bir defa olsun oradan geçmedi" gibi değer yüklü ve ön yargı ile yaklaşım izlenimi veren ifadeler dikkati çekmektedir.

Belediye Başkanı Ragıp Bey'in savunmasında yer alan müfettişe yönelik "*zâtınıza verilen bilgilerin gerçeğe aykırı ve kişisel garazdan ibaret olduğunu arz eder ilgili meblağın kaydının incelenmesini sağlamak üzere sandık yevmiye defterini de takdim kılabilirim*" şeklindeki ifadesinden de belediye başkanı hakkında yapılan kasıtlı bir şikâyet veya ihbar üzerine soruşturma açıldığı tahmin edilmektedir.

Müfettiş raporundaki iddialar ve belediye başkanının raporla ilgili savunması birlikte değerlendirildiğinde müfettiş ve belediye başkanının birbirini tanıdığı, müfettişin, başkan hakkında pek de iyi niyet taşımadığı izlenimi edinilmektedir. Müfettişin, belediye başkanının belediye parasıyla satın alınan kuzulardan üçünü kendi evine aldığı, İtalyan heyete verilen yemeğin malzemelerinden artmış olabileceği, bir kısmının da başkanın evinde kaldığı şeklindeki görüş ve düşüncesine de ihtiyatla yaklaşılması gerektiği kanısındayız.

Çünkü yukarıda ifade edildiği gibi ticari işletmeleri olan, şehrin bir kısmına hizmet verebilecek düzeyde elektrik üretebilen varlıklı birinin, belediye kaynaklarından ufak tefek nemalanmaya yönelik teşebbüslerle itibarını, güvenilirliğini, saygınlığını zedeleyebileceğini düşünmemizi güçleştirmektedir.

Dâhiliye Nezareti'nin, mülkiye müfettişinin raporuna istinaden Belediye Başkanı Ragıp Bey'in azledilip yerine başkasının seçilmesini önermesine rağmen 1928 yılına kadar meclis üyeleri tarafından her dönem için yeniden seçilip atanması da hakkındaki usulsüzlük ve yolsuzluk iddialarının doğruluğu ve geçerliliği hakkında tereddütler yaratmaktadır. Gerçi onu görevinden alma durumunda olan Mutasarrıf Ethem Fehmi Bey 19 Mart 1920 tarihinde yapılan

BMM seçimlerinde Muğla'dan milletvekili seçilip ayrılmışsa da¹⁷ onun yerine tekrar Menteşe Mutasarrıfı atanan Müştak Bey'in nezaretin azil önerisini uygulamaya koyması beklenirdi.

Hatırlanacağı üzere 5 Ekim 1877 tarihli Vilâyât Belediye Kanunu'nun 4. maddesi gereğince belediye başkanı belediye meclisinin seçilmiş üyeleri tarafından seçilerek atanıyor, hatta sonradan yapılan bir değişiklikle üst makamların seçilen başkanın memuriyetini onaylama yetkisi bile kaldırılıyordu. Diğer bir ifadeyle Ragıp Bey'i azletme yetkisi vali veya mutasarrıfta idi.

Belediye başkanının yeni Mutasarrıf Müştak Bey ile 1914-1916 yılları arasında ve Milli Mücadele yıllarında beraber çalışmış olması ve birbirilerini tanıyor olmaları azle engel olmuş olabilir mi şüphesini akla getirirse de 1928 yılına kadar Muğla'da görev yapacak olan tüm valilerle birlikte seçilmiş bir başkan olarak çalışmaya devam etmesi, üstelik Mustafa Kemal Atatürk'ün ve cumhuriyetin, hakkında en küçük bir şaibe olan yönetici veya bürokrata hoşgörü gösteremeyeceği bir dönemde görevini sürdürmesi çalışmanın başında dile getirdiğimiz Kuvâ-yı Milliyeciliği mi cezalandırılmak istendi şeklindeki şüphemizi güçlendirir niteliktedir.

SONUÇ

1871 yılında kurulmuş olan Menteşe Belediyesi'nin kurumlaşma çalışmaları ilk başkan Süleyman Efendi döneminde tamamlanmış, alt yapı, imar, sosyal tesis, çevre düzenlemesi vs. gibi hizmetler sonraki başkanlar döneminde de geliştirilerek sürdürülmüştür. Menteşe adı 24.10.1926 tarih ve 4248 sayılı kararname ile Muğla adını almışsa da (*Düstur*, Tertip,3, C. 7, s.1681) Cumhuriyet öncesi dönemde Muğla Belediyesi adının yaygın olarak kullanıldığı Osmanlı Arşivi belgelerinde yoğun şekilde görülmektedir.

Cumhuriyet öncesi döneminde genellikle küçük ve denk bir bütçeye sahip olan Muğla Belediyesi'nin gelir kaynaklarını, vergiler, nakdi cezalar, belediyeye ait tarla, çayır, dükkân vs gibi gayrimenkullerin kira bedelleri, giderlerini de personel maaşları, temizlik, aydınlatma masrafları ve sosyal yardım harcamaları oluşturmuştur.

1914-1928 yılları arasında belediye başkanlığı yapan Mehmet Ragıp Zorbazzade döneminde şehir elektrikle tanışmış, I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'nin zorlu yılları en az sıkıntı ile atlatılmaya çalışılmıştır. Başkan Ragıp Bey, hem Menteşe Kuvâ-yı Milliyesi'nin örgütlenmesindeki hem Milli Mücadele'nin başarılmasındaki katkılarıyla Muğla tarihinde önemli bir yere sahip olmuştur.

Hakkında 1920 yılı Şubatında açılan usulsüzlük ve yolsuzluk soruşturması sonucunda Dâhiliye Nezareti'nin görevden azledilmesi gerektiği görüşüne rağmen görevini 1928 yılına kadar sürdürmüş olması, soruşturma dosyasındaki iddia ve suçlamaların ciddiyeti ve doğruluğuna ilişkin şüphelerin oluşmasına neden olmuştur.

İddia ve suçlamaların yerinde ve isabetli olup olmadığını, başkanın suçlu kabul edilip edilemeyeceğini takdir etmek tarihçinin görevi olmamakla beraber, Dâhiliye Nezareti'nin ifadesiyle kanunlara aykırı muamelelere meydan veren bir başkanın 1928 yılına kadar seçilmiş olarak görevini sürdürmesi karşısında iddiaların Mehmet Ragıp nezdinde Kuvâ-yı Milliyeyi güçsüz ve etkisiz bırakmaya yönelik bir girişim olup olmadığı sorusunu sormaktan da alıkoyamamaktadır.

Mehmet Ragıp, Cumhuriyet dönemiyle birlikte belediye hizmetlerinin yanı sıra cumhuriyetin, Atatürk ilke ve inkılâplarının Muğla'da tanınıp kök salması için de çaba

¹⁷ Ethem Fehmi Bey'in Menteşe Mutasarrıflığı'ndan azil tarihi 15 Ağustos 1920'dir (BOA, BEO, Dos.4647. no.348452).

göstererek, Muğla ve Milli Mücadele tarihindeki müstesna yerini almıştır. Milli Mücadele ve Cumhuriyetin ilk yıllarında uzun yıllar beraber çalıştığı ve onun belediye başkan yardımcılığını yapan İskender Alper Bey (BCA, 30.10.0.0/197.347.5, Lef.1,2) 1931-1950 yılları arasında Muğla Belediye Başkanlığı yaptığı dönemde¹⁸ ustasından öğrendiği deneyimlerini uygulamaya koymuştur.

EXTENDED ABSTRACT

Local government models and units have been created to meet the municipal needs of the residents who live in cities. With the development of these models and units throughout the history, which may differ from country to country and from society to society, today's modern municipality understanding has been reached.

With the reform movement that changed the Ottoman traditional concept of municipality, the idea of modern municipality and contemporary local government started to develop and after the legal arrangements regarding the provinces and municipalities in 1864, 1867 and 1871, the first municipal organization was established in Muğla / Menteşe province in 1871. Since then, many people served as mayors until the Republican era, and with the declaration of the Republic, a new process started in relation to the concept of municipality.

Between 1914 and 1928, Mehmet Ragıp Zorbazzade served as the Mayor of Muğla. In 1920, he was subjected to an investigation of irregularity and corruption on the grounds of excessive spending, irregular consumption, off-the-books and incomplete transactions, extra-budgetary spending, and actions taken before and without a parliamentary decision. This investigation is the subject of the current study. During the research process on the subject, since the necessary information and documents could not be found in the archive and documentation centres of the municipality and other local institutions, mainly the Ottoman Archive documents were used.

Ragıp Zorbazzade answered all claims and accusations of the civil inspector during the investigation process, presented records and documents related to expenditures, and cash register assets. After the investigation file was evaluated in the Ministry of Internal Affairs, a dismissal decision was made on September 17, 1920, on the grounds that he made illegal payments outside the budget, did not report his account transactions accurately, did not conduct auctions and bids duly, damaged municipal law and made illegal transactions.

It was also noteworthy that despite the dismissal decision of the Ministry of Internal Affairs, Ragıp Zorbazzade was not dismissed and re-elected and re-appointed by the parliament in every period until 1928. This also caused some doubts about the investigation because the governor of the period during which the practices and actions that led to the investigation were carried out was Hilmi Bey, but the investigation was opened after the appointment of the new governor Ethem Fehmi Bey, who was appointed during the period when the Kuvâ-yı Milliye (The National Forces) was organized and getting stronger.

Ragıp Bey was one of the members of the Kardeş Yurdu Club, which made significant contributions to the emergence and development of the Muğla Kuva-yı Milliye, pioneered the establishment of the Menteşe Müdafaa-i Vatan Cemiyeti, which was established on May 17, 1919 and participated in local congresses in İzmir and Nazilli as the Muğla representative in order to discuss the issue of controlling the preparations to be made behind the front line by a single

¹⁸ İskender Alper'in 1931, 1934, 1938, 1942 ve 1946 yıllarında belediye meclisi tarafından seçildiği belediye başkanlığı görevinin cumhurbaşkanlığı tarafından onaylanma süreçleri için bkz (BCA, 30.11.1.0/62.11.15, Lef.1-4; BCA, 30.11.1.0/91.40.13; BCA, 30.11.1.0/126.43.16; BCA, 30.11.1.0/158.37.5; BCA, 30.11.1.0/184.21.6).

authority and the strategies to be followed by the Western Anatolian Kuvâ-yı Milliye; thus, he was a national hero. Therefore, with the investigation, was it intended to break its support for the National Struggle?

Ragıp Bey, who continued his duty in the first years of the Republic despite the investigation and dismissal decision, became an important figure in the history of Muğla and the National Struggle with the efforts he made for the recognition of the republic and Atatürk Revolutions in Muğla as well as for the effective provision of the municipal services. He died in 1928 and was buried in Edirnekapı Martyr's Cemetery.

KAYNAKÇA

1. Arşivler

a. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Y.PRK.UM, (Yıldız Perakende Umumi Evrakı)

DH.ŞFR, (Dâhiliye Nezareti Şifre Evrakı)

ŞD, (Şûrâ-yı Devlet Evrakı)

DH.MKT, (Dahiliye Nezareti Mektûbî Kalemî)

DH.TMIK.S, (Dahiliye Nezareti Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu Islahat)

BEO, (Bâb-ı Âlî Evrak Odası)

DH.UMVM, (Dahiliye Nezareti Umûr-u Mahalliye ve Vilâyât Müdüriyeti Evrakı)

DH.İD, (Dahiliye Nezareti İdare Evrakı)

İ.DUİT, (İrade Dosya Usulü)

EUM.AYŞ, (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Asayiş Kalemî Evrakı)

DH.KMS, (Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Evrakı)

BOA, *Y.PRK.UM*, Dos.79, no.122.

BOA, *DH.ŞFR*, Dos.631, no.17.

BOA, *DH.ŞFR*, Dos. 383, no.85.

BOA, *DH.ŞFR*, Dos.62, no.311.

BOA; *DH.ŞFR*, Dos. 515/101.

BOA, *DH.ŞFR*, Dos.63, no.41.

BOA, *DH.ŞFR*, Dos.516/79.

BOA, *İ.DUİT*, Dos.42, no.29.

BOA, *ŞD*, Dos.1449, no.29.

BOA, *ŞD*, Dos.1449, no.38.

BOA, *ŞD*, Dos.1449, no.44.

BOA, *DH.MKT*, Dos.137, no.49.

BOA, *DH.MKT*, Dos.1140, no.47.

BOA, *DH.TMIK.S*, Dos.72, no.65.

BOA, *BEO*, Dos.4596, no.344688.

BOA, *BEO*, Dos.4419, no.331423.

BOA, *BEO*, Dos.4647, no.348452.

BOA, *BEO*, Dos. 4576, no.343138.

BOA, *DH.UMVM*, Dos. 90, no.23, Lef.1.

BOA, *DH.UMVM*, Dos.1, no. 92, Lef.1,2,3,4,5,6,7,8,9.

BOA, *DH.İD*, Dos.12, no.17.

BOA, *EUM.AYŞ*, Dos.6, no. 52, Lef.3,4.

BOA, *EUM.AYŞ*, Dos.3, no. 64, Lef.4.

BOA, *DH.KMS*, Dos.53, no.54.

BOA, *DH.KMS*, Dos.53, no.67.

BOA, *DH.KMS*, Dos.53-3, no.67, Lef.1,2.

b. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

30.10, Başbakanlık Muamelât Genel Müdürlüğü Evrakı

30.11, Müşterek Kararnameler (Kronolojik) (1923-1975)

BCA, 30.10./197.347.5, Lef.1,2.

BCA, 30.11./62.11.15, Lef.1-4.

BCA, 30.11./91.40.13.

BCA, 30.11./126.43.16.

BCA, 30.11./158.37.5.

BCA, 30.11./184.21.6.

2. Kitaplar

Akça, B. (2002). *Sosyal-siyasal ve ekonomik yönüyle Muğla (1923-1960)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.

Aybars, E. (1995). *Türkiye Cumhuriyeti tarihi I*, Ankara: Zeus Kitabevi.

- Çanlı, M. & Türkes, Ü. (1999). *Datça (Reşadiye) Kuvâ-yı Milliyesi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi yay.
- Devellioğlu, F. (1990). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- Düstur, (1944). *Tertip*, 3, (C. 7), Ankara.
- Eroğlu, Z. (2011). *Muğla tarihi*. Muğla: Muğla Belediyesi Kültür Yay.
- Gökbel, A. (1964). *Milli Mücadelede Aydın*. Aydın: Coşkun Matbaası.
- Hakses, A.R. (2010). *Muğla Menteşe Büyükleri*. Adnan Çevik (Haz.), Muğla: Muğla Valiliği İl Müftülüğü Yay.
- Atatürk, (2012). *Nutuk 1919-1927*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- Ökmen, M. & Özer, B. (2013). Türkiye’de Yerel yönetimler: yapısal-işlevsel görünüm, sorunlar ve arayışlar. M. Ökmen & F. Elma, (Ed.), *Türk Dünyasında Yerel Yönetimler*, 15-60.
- Türkes, Ü. (1973). *Kurtuluş Savaşı’nda Muğla*. İstanbul.
- Türkes, Ü. (2019a). *Cumhuriyeti kucaklayan Muğla*. Muğla: Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Türkes, Ü. (2019b). *Cumhuriyeti arayan Muğla*. Muğla: Muğla Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Umar, B. (2002). *Yunanlıların ve Anadolu Rumlarının anlatımıyla İzmir savaşı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Türkmen, Z. (2020). *Mütareke ve işgalden Milli Mücadele’ye Mustafa Kemal Paşa 1918-1920*. İstanbul: Yeditepe Yay.

3. Makaleler

- Aktüre, S. (2006).19. Yüzyılda Muğla. *Tarih İçinde Muğla*. (Tekeli, İ. Der.), Muğla, 34-113.
- Aslantürk, A.Y. (2018). Tanzimat sonrası Osmanlı Şehirlerinde taşrada yerel hizmetlerin yeniden örgütlenmesi. *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(4), 141-149.
- Çelebi, M. (1993). Menteşe Gazetesi. *Toplumsal Tarih*, 19(112), 222-225.
- Deniz, A., Akarçay P. & Karakaş, A. (2017). Osmanlıda belediyeçiliğin gelişimi ve modernleşme çabaları. *Akademik Bakış Dergisi*, 64, 314-325.
- Kallek, C. (2007). Okka. *İslam Ansiklopedisi*, (C. 33, s.338-339). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Mete, Z. (2005). Muğla. *İslam Ansiklopedisi*, (C. 30, s.377-381). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Ortaylı, İ. (1992) Belediye. *İslam Ansiklopedisi* (C. 5, s.398-402). İstanbul:Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tekeli, İ. (1993). 1923-1950 Döneminde Muğla’da olan gelişmeler. *Tarih İçinde Muğla*, (Tekeli İ. Der.), Muğla, 114-187.

4. Tezler

- Eken, H. (1995). *Milli Mücadele’de Vali (Kapancızade) Hamid Bey* (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Yazıcı, N. (1985). *Canik Sancağı’nda Pontusçu faaliyetler (1918-1922)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Zeki, O. (2018). *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde bağımsız mebuslar ve yasama çalışmaları (1920-1923)* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

**BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI'DA BİR
KITLIK TÜRÜ: KÂĞITSIZLIK, KÂĞITSIZLIĞIN ETKİLERİ VE
MATBAA-İ AMİRE MÜDÜRÜ İSMAİL HAMİT BEY'İN
FAALİYETLERİ**

**THE TYPE OF A SHORTAGE IN OTTOMAN IN THE FIRST WORLD
WAR YEARS: THE PAPER SHORTAGE, THE INFLUENCES OF
PAPER SHORTAGE AND THE ACTIVITIES OF MR. ISMAIL HAMIT
WHO WAS THE GOVERNMENT PRINTING OFFICE MANAGER**

Ayhan DOĞAN*

Sadık ÇETİN**

Emrah Berkant PATOĞLU***

Öz

Osmanlı Devleti, akıbetini tayin edecek olan Birinci Dünya Savaşı'na girerken yeterli hazırlıktan uzak bir durumdaydı. Bu savaş hem iç üretimi durma noktasına getirmiş hem de ithal edilen ürünlere büyük engeller çıkarmıştı. 1914 yılında başlayıp dört yıl süren bu savaşta devlet ekonomik, askeri, siyasi ve beşeri açıdan büyük kayıplar verirken savaşın gerisinde bulunan halk büyük kıtlıklar yaşamıştır. Özellikle un, süt, peynir, sadeyağ gibi temel tüketim ürünlerinde fiyatlar aşırı derecede artmıştır. Yaşanan bu kıtlık ve fiyat artışı sadece gıda ve diğer zaruri ihtiyaçlarla sınırlı kalmamıştır. Nitekim bu dönemde, eğitimin de önemli bir materyali olan, kâğıdın kıtlığı ciddi anlamda hissedilmiştir. Elde bulunan kâğıt stoklarının kısa sürede bitmesi ve kâğıdın bulunamayışı eğitim öğretim, basın ve yayın faaliyetlerinin aksamasına neden olmuştur. Hatta kâğıt yokluğu, devlet dairelerindeki mutad faaliyetleri de engelleyecek seviyeye ulaşmıştır. Bu çalışmada 1914-1918 yılları arasında devam eden savaş sürecinde İstanbul başta olmak üzere devletin birçok yerinde baş gösteren kâğıt sıkıntısı, kâğıdın temini için yapılan girişimler, kâğıt yokluğunun etkileri ve Matbaa-i Amire Müdürü İsmail Hamit Bey'in faaliyetleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler

Kâğıt, Eğitim Tarihi, Birinci Dünya Savaşı, İsmail Hamit Bey, Matbaa-i Amire

* Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, ayhandogan@gantep.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-3835-0124> Gaziantep TÜRKİYE

** Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, sadikcetin@gantep.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-3207-0751> Gaziantep TÜRKİYE

*** Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü, emrahberkant@gantep.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-5933-3024> Gaziantep TÜRKİYE

Abstract

The Ottoman State was in a condition of insufficient preparation as it entered the First World War, which would determine its fate. This war had brought domestic production to a halt and created great obstacles to imported products. In this war, which started in 1914 and lasted for four years, the state suffered great losses in terms of economic, military, political and humanity, while the people behind the war suffered great scarcity. Especially in basic consumer products such as flour, milk, cheese and butter, prices increased excessively. This scarcity and price increase were not limited to food and other essential necessities. As a matter of fact, the scarcity of paper, which is a significant material in education, was felt seriously in this period. The fact that the available paper stocks were finished in a short time and the lack of paper caused the education, press and broadcasting activities to be disrupted. Even, the lack of paper reached the level that would prevent the usual activities in government offices. In this study, the paper scarcity that emerged in many parts of the state, especially in Istanbul during the war period between 1914-1918, attempts to supply the paper, the influences of the lack of paper and the activities of the Manager of the Government Printing Office, Mr. Ismail Hamit will be examined.

Keywords

Paper, History of Education, First World War, Mr. Ismail Hamit, Government Printing Office

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin şüphesiz en önemli buluşlarından birisi ve hatta en önemlisi yazıdır. Öyle ki bugün teknolojinin geldiği noktanın temelinde yazı yer almaktadır. Nitekim bugün uzaya çıkılıyor ve dahası koloniler kuruluyorsa; bu, bilgi birikiminin kayıt altına alınması sayesinde. Yazının bulunması ve kullanılmasındaki amaç yüzyıllardır aynı olsa da yazı şekli ve yardımcı ekipmanlar sürekli değiştirilerek geliştirilmiştir. Bu çerçevede tarihteki ilk yazı ekipmanının muhtelif ihtiyaçlar neticesinde Sümerler tarafından kullanılan kil tabletler olduğu, bu kil tabletleri ise taş, tahta, kurşun, kalay, tunç, pirinç, fildişi ve kemik gibi malzemelerin takip ettiği kabul edilmektedir (Kramer, 1999, s. 21; Ersoy, 2001, s. 163). Ancak tabiri caizse tarihin en büyük buluşu olan yazının zamanla yaygın ve yoğun bir şekilde kullanılmaya başlaması üzerine insanlar; yazı yazmada, yazılan bu materyalleri taşımada ve muhafaza etmede kolaylık sağlayacak hafif bir malzeme arayışına girmiştir. Bunun üzerine Mısırlılar tarafından papirüs bitkisinden kâğıt imal edilmeye hatta zamanla bu kâğıtların işlenmesiyle oluşan ve üzerine çeşitli metinler yazılan kitaplar derlenmeye başlanmıştır (Yıldız, 2007a, s. 162). Bu nedendir ki Batı dillerinde “kâğıt” sözcüğü için kullanılan “paper, papier, papel” sözcükleri Grekçe ve Latincedeki “papyrus, papyros”tan gelmektedir (Ersoy, 2001, s. 163).

Mısırlılar tarafından papirüs kâğıdının bulunmasıyla Mısır'da papirüs ticareti de gelişme göstermiş; Fenikeliler, Aramîler, İbranîler ve Suriyeliler papirüs satın almaya başlamıştır. Fenikelilerin Eski Yunanlılarla yapmış olduğu deniz ticareti sayesinde Eski Yunanlılar da papirüs almaya başlamış ve çok geçmeden de papirüs ticareti gelişerek Miletos kenti aracılığı ile Akdeniz'e yayılmıştır (Yıldız, 2007a, s. 162). Ne var ki icat edildiği günlerden itibaren uzun bir süre, birçok uygarlık tarafından kullanılan papirüs kâğıdının, Ptolemaios Hanedanı'na mensup Mısır Hükümdarı tarafından MÖ II. yüzyılda bilim, kültür ve sanat gibi alanlarda göstermiş oldukları gelişmelerinden dolayı Mısır'a rakip olacağı düşüncesiyle Bergama Krallığı'na gönderilmesi yasaklanmıştır (Ersoy, 2001, s. 163; Yıldız, 2007b, s. 176; Kaygusuz, Işık, Arğun, 2019, s. 1117). Bunun üzerine Bergama Krallığı tarafından papirüs kâğıdına alternatif olarak deriden yapılan ve “Bergama işi” anlamına gelen “pergament” yani “parşömen” kâğıdı imal edilmiştir (Ersoy, 2001, s. 163; Kaygusuz, Işık, Arğun, 2019, s. 1118). Derinin cilalanması sonucu beyaz bir renk alan parşömen; deri olduğu için üzerinde yazı yazmanın kolay olması, katlanabilmesi, dayanıklı olması ve kolay taşınabilmesi gibi avantajları sayesinde kısa zamanda yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmış ve bu durum uzun süre devam etmiştir (Alar, 2001, s. 298; Yıldız, 2007b, s. 176).

Bugünkü anlamıyla kâğıdın MS 105 yılında Ts'ai Lun adlı Çinli bir memur tarafından icat edildiği; ancak MS 150 yılında Tso Tzu-yi tarafından geliştirildiği kabul edilmektedir. Çince “kâğıt” anlamına gelen “kuchih (kuşi)”nin ilk örneklerinin dut ağacı kabukları, kendir ve kenevirin yanı sıra paçavra ve balık ağı parçalarından oluşturulduğu bilinmektedir (Kocabaşoğlu, 1981, s. 107; Yurtoğlu, 2017, s. 342-373). Ersoy'un aktardığına göre; “kuchih” sözcüğü kimilerine göre Çince'den Farsçaya, oradan da Arapçaya geçmiştir (Ersoy, 2001, s. 163; Kocabaşoğlu, 1981, s. 107). Berthold Laufer, sözcüğün Uygurca “kağat” veya “kağas”tan geldiğini ve Türk lehçelerinde kâğıt karşılığı yer alan “kağat, kağaz, köğöz” gibi sözcüklerin Türkçe olduğunu söylemektedir. Bazı Türk boylarında kağasın “ağaç kabuğu” anlamına gelmesi, Kaşgarlı Mahmut'un bu anlamda “kadız” (kazız) sözcüğünü vermesi bu ihtimali güçlendirmektedir (Ersoy, 2001, s. 163; Kocabaşoğlu, 1981, s. 107).

Türklerin kâğıt ile tanışması da Çin ile komşu olmalarından dolayı çok zor olmamıştır. Çin’de yapıldığı hususunda görüş birliğine varılan kâğıt, ünlü ticaret yolu olan İpek Yolu vasıtasıyla Türkistan bölgesine (Orta Asya) ve İran’a, ardından da Talas Savaşı neticesinde esir düşen Çinliler ve Türkler sayesinde İslam dünyasında tanınmaya başlamış ve oradan da Avrupa’ya yayılmıştır (Tekin, 2017, s. 43; Kocabaşoğlu, 1981, s. 108). Dolayısıyla Türklerin, Anadolu’ya geldiklerinde kâğıdın varlığından haberdar oldukları bilinmektedir. Nitekim Türklerde ilk kütüphane örneklerine Uygurlarda rastlanmaktadır (Alar, 2001, s. 304).

XIII. yüzyılın sonlarından itibaren varlığını sürdüren ve XIV. yüzyılda bir devlet hüviyeti kazanan Osmanlı’da, devletin yönetim birimi olan divanda henüz ilk dönemlerden itibaren kâğıt kullanılmıştır. Öyle ki bu durum neticesinde, kâğıt terbiyesinde yapılan işleme göre “Mührecilik, Aharcılık ve Boyacılık” adı verilen çeşitli meslek dalları dahi meydana gelmiştir (Tekin, 2017, s. 46). Ne var ki ilk dönemlerde Osmanlı Devleti kullanmış olduğu kâğıtları Doğu’dan ve Batı’dan ithal etmiştir. Batı’nın kâğıtla tanışmasına dolaylı olarak etkisi olan Türklerin, XIX. yüzyılda dahi Batı’dan yoğun olarak kâğıt ithalatı devam etmiştir. Osmanlı Devleti’nde kâğıt imalatının kesin olarak ne zaman başladığı bilinmemekle birlikte kayıtlardan elde edilen bulgular neticesinde XV. yüzyılda imal edildiği varsayılmaktadır (Ersoy, 2001, s. 164; Kocabaşoğlu, 1981, s. 113). Bunun dışında Osmanlı Devleti’nde bilinen ilk kâğıt imalatı XVIII. yüzyılda, ilk Türk matbaasının (1729) faaliyete geçmesiyle artan ihtiyaç sonucunda yapılmıştır (Ersoy, 2001, s. 165). Bu bağlamda İbrahim Müteferrika tarafından 1741 yılında Yalova Çardaklı’da bir kâğıt imalathanesi açılmıştır. Kâğıt imalatı için yoğun olarak su kullanıldığından, bölge halkı suyollarının bakımı için vergiden muaf tutulmuş; ancak çok geçmeden su kıtlığı ve teknik eleman eksikliği gibi nedenlerden dolayı söz konusu imalathane kapatılmıştır (Ersoy, 2001, s. 165; Damlıbağ, 2015, s. 22; Ersoy, 1964, s. 102; Kocabaşoğlu, 1981, s. 117). 1789-1807 yılları arasında padişahlık yapan III. Selim döneminde -adını da kâğıt imalathanelerinden alan- İstanbul Kâğıthane’de de bir kâğıt imalathanesi kurulmasına karar verilmiş (Aktepe, 2001, s. 166); ancak imal edilen kâğıtlar imalathanenin masraflarını dahi karşılayamadığından kapatılmasına karar verilmiştir (Ersoy, 2001, s. 165; Ersoy, 1964, s. 102; Kocabaşoğlu, 1981, s. 117). Aynı dönemde, 1804 yılında Beykoz’da Değirmen Ocağı’nda da bir kâğıt imalathanesi açılma teşebbüsüne girişilmiş ve neticede 1805 yılında açılmış; ancak -kâğıt fabrikaları içerisinde en verimli ve uzun ömürlüsü olmasına rağmen- dericilerin hammadde vermemeleri, kâğıdın satılacağı pazar bulunamayışı, satılan kâğıdın ücretinin tahsil edilememesi, Batı’da kâğıt fiyatlarının aniden düşmesiyle rekabet edemeyecek hale gelmesi ve ticaret ve sanayide tecrübeli olunmaması gibi sebeplerden dolayı 1832’de (Güleç’e göre 1834’te) kapanmıştır (Ersoy, 2001, s. 165; Damlıbağ, 2015, s. 22-23; Ersoy, 1964, s. 102; Kocabaşoğlu, 1981, s. 117-118; Güleç, 1994, s. 87-88).

Batı’da kâğıt fiyatlarının düşme nedenlerinden birisi olarak, kâğıt imalatında seri üretime geçilmiş olması düşünülebilir. Nitekim XVIII. yüzyılın sonlarında Fransa’nın bazı vilayetlerinde bulunan mahzen ve bucaklarda bez parçalarından kâğıt imal edilirken Rober adlı bir kişi tarafından 1798 yılından itibaren makine ile seri üretime geçilmiş ve bu sayede Fransa büyük gelişme göstermiştir. Bunun üzerine makine sayısını da arttıran Fransa’nın 1828 yılında 4 adet kâğıt makinesi var iken 1833’te bu sayı 12’ye yükselmiştir (Maarif, 1894, s. 221).

Sultan Abdülmecit’in tahta geçmesinden kısa bir süre sonra, 1844 yılında İzmir’de bir kâğıt imalathanesi kurma çalışmaları başlamış ve 1846 yılında imalathane kâğıt üretimine geçmiştir. Ancak Batı’da kâğıt fiyatlarının yarı yarıya azalmasından dolayı Batı kâğıt piyasasıyla yine rekabet edemeyecek duruma gelerek söz konusu imalathane de kapatılmıştır (Ersoy, 2001, s. 165; Damlıbağ, 2015, s. 23, 31; Ersoy, 1964, s. 102; Kocabaşoğlu, 1981, s. 118).

Osmanlı Devleti'nde diğer bir kâğıt imalathanesi kurma girişimi ise Sultan II. Abdülhamit döneminde olmuştur; ancak 1893 yılında İstanbul Beykoz'da açılan Hamidiye Kâğıt Fabrikası'nın da akıbeti diğer imalathanelerle aynı olmuştur (Ersoy, 2001, s. 166; Damlıbağ, 2015, s. 19-58; Kocabaşoğlu, 1981, s. 118-119). Beykoz Kâğıt Fabrikası 200.000 lira harcanarak meydana getirilmiş, oldukça büyük ve mükemmel bir kâğıt fabrikası iken bunu inşa ve tesis eden İngiliz Kumpanyası, bütçe hesaplamasını yanlış yaparak toplamış oldukları tüm sermayeyi fabrikanın inşaatına ve makinelere harcamış; ancak fabrikanın işletilmesine yönelik gerekli olan yaklaşık 50.000 liralık bütçeyi ayırmamıştır. İhtiyaç duyulan söz konusu meblağın sonrasında da bulunamamış olmasından dolayı 200.000 liraya mal edilen fabrika yaklaşık 50.000 liraya satılma gibi bir duruma gelmiştir (Mütalaa, 1987, s. 6).

Bu fabrikaların kapanması ve yerli üretimin azlığı kâğıt ihtiyacı konusunda devleti dışa bağımlı hale getirmiştir. Avrupa'dan ithal edilen kâğıtların İstanbul'a sevki genel olarak trenlerle gerçekleştirilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sürecinde sipariş edilen kâğıtların değişik istasyonlarda kalması kâğıtların İstanbul'a ulaşmasını geciktirmiştir. Bu nedenle daha önce de Avrupa'ya gönderilmiş olan İsmail Hamit Bey, kâğıt yüklü vagonların bulunması ve en kısa sürede sevki için görevlendirilmiştir. Hamit Bey'in bu görevi uzun bir süre devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan gıda ürünlerindeki kıtlık konusunda literatürde çalışmalar mevcut olmasına rağmen kâğıtsızlık konusuna pek değinilmediği görülmektedir. Ayrıca kâğıt kıtlığının giderilmesi amacıyla görevlendirilen ve önemli bir kurumun başında bulunan İsmail Hamit Bey'in bu süreçteki faaliyetleri değerlendirilmeye alınmamıştır. Bu çalışma, bu alandaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

MATBAA-İ AMİRE MÜDÜRÜ İSMAİL HAMİT BEY

İsmail Hamit Bey, R. 1277 (1861-1862) yılında İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Babası İsmail Şevket Efendi'dir. İsmail Hamit Bey, iptidai mektebini bitirdikten sonra Darüşşafaka'da yedinci sınıfa kadar okumuş ancak kozmografya dersinden sınıfta kalmıştır. Sınıfı geçemediği için uzun süre mektebe devam edememiş ve kaydı silinmiştir. Daha sonra Mekteb-i Mülkiyeye kaydolmuş ve buradaki dersleri geçerek 27 Ağustos 1883 (R. 15 Ağustos 1299) tarihinde şهادetname almıştır (DH.SAİD, d.81).

İsmail Hamit Bey, Mekteb-i Mülkiyeden mezun olduktan sonra Şura-yı Devlet mülga dahiliye dairesinde mülazım olarak devam etmiş ve 1 Nisan 1884 (R. 20 Mart 1300) tarihinde Mekteb-i Sultani Lisan-ı Osmani (Osmanlı Türkçesi) muallimliğine atanmıştır. Daha sonra lisan-ı Osmani muallimliğine ek olarak mülga Ziraat ve Tercüme-i Fünun Kalemine memur edilmiştir. 13 Ocak 1887'de (H. 17 Rebiülahir 1304) bu kalemin lağvedilmesi üzerine bir müddet beklemiş ve ardından Yanya Valisi maiyetine tayin edilmiştir. Bu nedenle yukarıda ifade edilen muallimlik görevinden ayrılmıştır. Ancak ilerleyen süreçte farklı bölgelerde muallimlik görevlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 21 Şubat 1888'de (H. 8 Cemaziyelahir 1305) Fransızca ve tarih-i umumi muallimliklerinde bulunmuştur. Ayrıca Selanik İdadisinde müdürlük yapmış, 10 Aralık 1888 (H.6 Rebiülahir 1306) tarihinde ise aynı mektebin tarih-i tabii derslerini de vermiştir. 30 Kasım 1899'da (R. 18 Teşrinisani 1315) Manastır Vilayeti Maarif Müdürlüğüne tayin edilmiş, bununla birlikte Manastır İdadi Mektebi Fransızca Muallimliğinde de bulunmuştur. 26 Ocak 1891'de (R. 14 Kanunusani 1306) Adana Mekteb-i İdadisinde tarih-i tabii, hukuk ve kavanin muallimliklerine ek olarak Adana Vilayeti Maarif Müdüriyetine tayin edilmiş, 28 Şubat 1892 tarihinde (R. 16 Şubat 1307) ise aynı mektebin Fransızca muallimliğini de yürütmüştür. Bu görevi devam ederken rütbe-i salise ile ödüllendirilmiştir. 13 Aralık 1891'de (H. 11 Cemaziyevvel 1309) Fransa tarafından ofisyeye de akademi nişanı verilen İsmail Hamit Bey'e, bu nişanın ardından

beşinci rütbe mecidi nişanı bahşedilmiştir. İsmail Hamit Bey, 14 Temmuz 1892'den 26 Eylül 1892'ye (R. 2 Temmuz 1308-14 Eylül 1308) kadar gönüllü olarak Adana Vilayeti Müdde-i Umumiliği görevini yürütmüştür. 10 Ekim 1892'de (R. 28 Eylül 1308) Maarif Nezaretinin yaptığı düzenleme sırasında yürütmekte olduğu derslerin yerine ahlak, edebiyat ve kavanin muallimlikleri verilmiştir. İsmail Hamit Bey, 10 Nisan 1895'den 20 Şubat 1896'ya (29 Mart 1311-8 Şubat 1311) kadar Trabzon Mekteb-i İdadisinde Fransızca, kavanin (kanunlar) ve hıfzıssıhha ve mevalid muallimliklerinde bulunmuştur. Ayrıca Trabzon Maarif Müdüriyeti vazifesini yerine getirmiş ve ardından 13 Mart 1896'da (R. 1 Mart 1312) Suriye Vilayeti Maarif Müdüriyetine tayin edilmiş olan İsmail Hamit Bey, Mekteb-i İdadinin kimya, hıfzıssıhha ve mevalid derslerine devam etmiştir. 15 Eylül 1896'da (R. 3 Eylül 1312) Cebel civarında açılacak olan mekteplerin denetlenmesine memur edilmiştir. 19 Kasım 1896'da (R. 7 Teşrinisani 1312) uhdesinde bulunan kimya muallimliği yerine kavanin muallimliği verilmiş, 18 Mart 1897'ye (6 Mart 1313) gelindiğinde bu görevi bırakmıştır. 1 Nisan 1897'de (R. 20 Mart 1313) Maarif Nezareti veznesinde ve Matbaa-i Amire Ruznamçeliğine tayin edilmiştir. 18 Temmuz 1897'de (R.6 Temmuz 1313) irade-i seniyye ile maaşı 750 kuruş artırılarak maaşı 2250 kuruşa çıkarılmış, daha sonra dördüncü rütbeden mecidi nişanı ile ödüllendirilmiştir. 23 Kasım 1897'de (11 Teşrinisani 1313) Hamidiye Ticaret Mektebinde usul-i defteri muallimliği verilmiştir. 16 Kasım 1898'de (H. 2 Receb 1316) ise ikinci rütbeden sınıf-ı mütemayizi verilmiştir (BOA, DH.SAİD.d, nr.81).

İsmail Hamit Bey, bahsi geçen görevlerinin yanı sıra yazım faaliyetleri ile de ilgilenmiş ve Usul-i Defteri adında bir eser kaleme almıştır. Bu eserin Sicill-i Ahval kütüphanesinde bulunduğu belirtilmektedir. Fransızca da bilen İsmail Hamit Bey, Tatarca konuşabilmekte ve Ermeni harfleriyle yazı yazabilmektedir. Nitekim ilerleyen süreçte musavver tarih-i tabii ve tarih-i tabii adlı eserleri tercüme etmiştir. Telif ettiği eserlerden İki Korkaklar ve Kıraat-ı Zevan adlı eserlerin basılması için ruhsat alan İsmail Hamit Bey'e memuriyetindeki gayreti nedeniyle 21 Aralık 1899 tarihinde (H. 17 Şaban 1317) üçüncü rütbeden mecidi nişanı verilmiştir (BOA, DH.SAİD, d.81).

Hamit Bey, 19 Temmuz 1904 (R. 6 Temmuz 1320) tarihinde Hamidiye Ticaret Mektebi müdürlüğüne tayin edilmiş (BOA, MF.MKT, nr.791/92) bu görevi yürütmekte iken 1908 (R. 1324) yılında Matbaa-i Amire Müdürlüğüne atanmıştır. Tayin için Maarif Nezaretinin Bab-ı Aliye yazdığı yazıda Hamit Bey'in daha önce Matbaa-i Amire Ruznamçeciliğinde bulunduğu ve matbaa sanatının usulüne vakıf olduğu ifade edilmektedir. 12 Ağustos 1908 (R. 30 Temmuz 1324) tarihli irade ile Hamit Bey'in tayinine izin verilmiştir (BOA, İ.MF, nr.14/50-1,2). Hamit Bey'in memuriyet vazifeleri değişik zamanlarda değişik coğrafyalarda devam etmiştir. Nitekim Arnavutluk'ta açılması düşünülen iptidai mekteplerin gerekli işlemlerinin yürütülmesi için bölgenin ahvali hakkında yeterli bilgiye sahip olmaları nedeniyle Cevdet Bey ve Hamit Beyler görevlendirilmiştir (BOA, BEO, nr.3981-298518).

Hamit Bey'den memuriyet dönemi içinde yerine getirmesi istenilen görevleri arasında belki de en dikkat çekici olanı Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan kâğıt kıtlığı ile ilgili görevidir. Maarif Nezareti yaşanan kâğıt ihtiyacını gidermek amacıyla 1914 yılında Matbaa-i Amire Müdürü Hamit Bey'i Avrupa'ya göndermiştir (BOA, HR.İD, nr.77/86). Hamit Bey'in bu görevi gerek önemi gerekse uzun bir süre devam etmesi ve yaşanan sıkıntılar itibarıyla dikkat çekicidir.

KÂĞIT KİTLİĞİ VE TEMİN ÇABALARI

10 Mart 1915 tarihinde (R. 25 Şubat 1330) Maarif Nezaretinden Osmanlı Devleti'nin Sofya Elçiliğine bir telgraf çekilmiş ve bu telgrafta Matbaa-i Amireye gönderilecek olan ve bir aydan fazladır Rusçuk'ta bulunan kâğıt yüklü vagonların en kısa sürede sevk edilmesi konusunda

işlerin hızlandırılması istenmişti (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-1). Rusçuk ile İstanbul arası yaklaşık 600 km. olmasına rağmen birkaç ay öncesinde başlamış olan Birinci Dünya Savaşı, kısa sürede gelmesi gereken kâğıtların uzun bir süre gecikmesine neden olacaktı. Bu süreçte Maarif Nezareti, Rusçuk'ta kalan kâğıt yüklü vagonların İstanbul'a sevki konusunda hassasiyet gösteriyor, işin takibini sefaretler üzerinden gerçekleştirilmeye çalışıyordu (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-1). Ancak savaşın henüz başlarında bile değişik sebeplerden dolayı geciken kâğıt yüklü vagonların İstanbul'a ulaşması savaşın daha geniş alanlara yayılması ile çok daha zor bir hal alacaktı.

Aradan iki aydan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen Rusçuk'ta bekleyen kâğıtlar halen gelmemişti. Matbaa-i Amire Müdürü İsmail Hamit Bey 23 Mayıs 1915 tarihinde (R. 10 Mayıs 1331) Maarif-i Umumiye Nezaretine gönderdiği bir yazıda matbaanın içinde bulunduğu müşkül durumu ifade etmektedir. Anlaşılan o ki matbaada basım işlerinin devam ettirilmesi için gereken kâğıt kalmamıştı. Ayrıca kâğıt ihtiyacı sadece matbaa ile sınırlı da değildi. Nitekim Hamit Bey'in 1914 yılında Viyana'dan sipariş ettiği kâğıtlar matbaanın yanında Maliye Nezaretinin ihtiyaçları için de sipariş edilmişti. Sipariş edilen ve satın alınan kâğıtlar Avusturya Macaristan'dan yola çıkarılmıştı. Romanya'dan geçişler için gereken izinler alınmış ve on iki sandık zarf, kâğıt ve mukavvanın Rusçuk'tan geçmiş olduğu Viyana ve Bükreş sefaretleri tarafından bildirilmiştir. Geriye kalan vagonlar ise peyderpey gönderilecekti. Gelmesi gereken 63 vagon bulunuyordu. Ancak bunlardan sadece 28'i gelmişti. Geriye kalanların nerede olduğu tam olarak bilinmiyordu. Bunların Predeal ya da Rusçuk'ta bulunduğu düşünülüyordu. Bu süreçte İstanbul'a ulaşan vagonlardaki kâğıtlar da kısa sürede bitmiş ve matbaa büyük bir kâğıt sıkıntısı çekmeye başlamıştı. Matbaa kâğıt balyalarının en kısa zamanda İstanbul'a ulaştırılması için Maarif Nezaretinin Viyana Sefareti nezdinde teşebbüse geçmesini istemiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-2). Matbaa-i Amire Müdürü Hamit Bey'in bu yazısının Nezaret tarafından dikkate alındığı görülmektedir. Nitekim bu yazının üzerinden henüz bir gün geçmeden ilgili sefaretlere telgraflar çekilmiş ve konu ile ilgilenilmesi istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-3,4). Sofya Sefaretinin 29 Mayıs 1915 (R. 16 Mayıs 1331) tarihli telgrafında söz konusu kâğıtların Romanya'nın Ramazan İskelesi'nde olduğu bildirilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-5).

Her ne kadar kâğıtların nerede olduğu artık bilinse de anlaşılan o ki Ramazan İskelesi'nde bulunan kâğıtlar konusunda şüphe içerisinde olunduğu ve bu kâğıtlar gelse bile ihtiyaca cevap veremeyeceği düşünülüyordu. Ayrıca alınması gereken başka ihtiyaç maddeleri de vardı. Bu nedenle Matbaa-i Amire Müdürü Hamit Bey'in yeniden Avrupa'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Ayrıca Maliye Nezaretine bilgi verilerek istenilen şeylerin Hamit Bey vasıtasıyla temin edilebileceği bildirilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-8).

Hamit Bey, bu seyahatinde Bulgaristan, Romanya, Avusturya ve Almanya'ya gitmiştir. Savaş nedeniyle sınırlarda sorun yaşanmasını önlemek amacıyla ve yollarda kalmış olan kâğıt vagonlarının en kısa zamanda İstanbul'a sevkini sağlamak üzere sefaretlere bilgi verilmiştir. Ayrıca Hamit Bey'in gideceği ülkelerin İstanbul'daki elçilikleri de bilgilendirilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-9, Belgenin kopyası için bkz. Ek 1).

1915 yılının temmuz ayına gelindiğinde kâğıt sıkıntısının eğitim öğretim planlama faaliyetlerini etkilediği anlaşılmaktadır. Nitekim yeni ders yılının başlamasına sadece birkaç ay kalmıştı. Maarif Nezaretinden Maliye Nezaretine 13 Temmuz 1915 tarihinde yazılan ve Maarif Nezaretinin ciddi bir kaygı içerisinde olduğu anlaşılan yazıda kâğıt kıtlığının yeni eğitim öğretim yılında okullara gönderilecek kitapların basım işinde aksaklığa neden olduğu belirtilmiştir. Zira piyasada hemen hemen her şeyin fiyatları ciddi oranda artmıştı. Bu durumdan kâğıt fiyatları da

nasibini almış ve ders kitaplarının basımı için piyasadan kâğıt satın almak imkansız hale gelmişti (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-19).

İstanbul'da bunlar yaşanırken Avrupa'da bulunan Matbaa-i Amire Müdürü Hamit Bey Edirne'ye sevk edilecek vagonlar hakkında bir yazı kaleme almıştır. Edirne Vilayeti'ne hitaben gönderilen 20 Temmuz 1915 (R. 7 Temmuz 1331) tarihli bu yazıda Edirne'de bulunan mektepler için sipariş edilen 175 sandık eğitim öğretim araçlarından iki vagonun Ramazan İskelesi'ne sevk edildiği bilgisini vermiştir. Her ne kadar bu iki vagon hakkında malumat sahibi olursa ve bunlar Edirne'ye gönderilmek üzere iskeleye sevk edilse de geriye kalan 12450, 15448 ve 15805 numaralı vagonların nerede olduğu halen meçhul idi. Hamit Bey bu vagonların transit bir şekilde Romanya-Bulgaristan hattı üzerinden gönderilmesi için Bükreş ve Sofya Sefaretlerine emir tebliği edilmesinin gerekli olduğunu belirtmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-20).

1 Ağustos 1915 (R. 19 Temmuz 1331) tarihine gelindiğinde Hamit Bey tarafından Maarif Nezaretine teferruatlı bir rapor sunulmuştur. Bu rapora ek olarak hangi vagonun nerede bulunduğu ve hangi daireye ait olduğu konusunda açıklayıcı bir cetvel eklenmiştir. Bu raporda Hamit Bey toplam seksen beş vagonun seksen birinin nerede olduğunu tespit edildiğini belirtmektedir. Fabrikalardan yola çıkarılan kâğıt mukavva, eşya, sigara kâğıtlarına mahsus olmak üzere bandroller, sultani mektebine ait olan ders araç gereçlerinin bulunduğu yirmi yedi vagonun İstanbul'a ulaşmış olduğunu belirtmektedir. Geriye kalan 58 vagonun 18'i Rusçuk, 15'i Ramazan, 19'u Brasov, biri Viyana ve bir tanesi ise Eger'de bulunuyordu. Raporun yazıldığı tarihte akıbeti meçhul olan sadece dört vagon kalmıştı. Bunlardan üç tanesi kâğıt, diğeri ise bandrol yüklü vagonlardı (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-26).

Her ne kadar kâğıt ve diğer eşyaların bulunduğu vagonların nerede olduğu konusunda açıklayıcı bilgi toplanmış olsa da vagonların İstanbul'a sevki için büyük engellemelerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kâğıtların sevkinden sorumlu şirket olan Şenker Kumpanyasının Hamit Bey'e verdiği bilgide irsaliye belgelerinin fabrikanın bulunduğu şehirden İstanbul'a kadar değil, devletlerin sınırları dikkate alınarak huduttan hududa düzenlendiği belirtilmiştir. Bu durumda Sofya'dan İstanbul'a kâğıt vagonlarının sevki için yeni belgelerin düzenlenmesi ve bunlar için ek vergilerin ödenmesi gerekiyordu. İstenen vergiler sıralandığında uzun bir liste ortaya çıkıyordu. Örneğin; Rusçuk'ta bulunan vagonlardaki malzemelerin her bir kilogramı için takdir edilen bir buçuk frank kıymet bedelinin % 0,5 ihracat vergisi, her bir balya için 10 santim istatistik ve kantar vergisi, her 100 kg. ağırlık üzerinden 10 santim rıhtım vergisi, her vagon için 12 frank beyanname ve pul masrafı, vagonların Rusçuk'a varışından itibaren günlük her 100 kg. için 10 santim arziye vergisi ve 41 santim şimendifer ücreti verilmesi gerekiyordu (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-26). Anlaşılan o ki bürokrasi Hamit Bey'in İstanbul'a sevk edeceği malzemeler için büyük bir engel teşkil ediyordu. Bu vergiler ödenmedikçe Bulgar topraklarından vagonların geçişi mümkün değildi. Bulgar yetkili makamları vagonların geçişi için bu vergileri istemekteyse de Hamit Bey bu taleplerin ticaret mevzuatına uygun olmadığı kanaatindeydi. Nitekim transit taşımacılık için bu vergilerin istenilmesi doğru değildi. Bu nedenle Hamit Bey, bir müddet Sofya ve Rusçuk'ta bulunmuş, Maliye Nazırı, Gümrük ve Şimendifer Genel Müdürleri ile görüşerek bu sorunu çözemeye çalışmıştır. Hamit Bey yaptığı görüşmeler sonucunda İstanbul'a gönderilecek olan vagonların transit ticaret malzemesi olduğunu ispat etmiş, böylece ihracat vergisi ödenmeden günlük üç dört vagon tahsisi ile sorun çözülmüştür. Hamit Bey bu sorunun çözülmesi üzerine Sofya'dan ayrılmıştır (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-26).

Hamit Bey'in araştırma yapması gereken yerlerden bir diğeri ise Rusçuk şehrinde bulunan Ramazan İskelesi'di. Burada yapmış olduğu araştırmada kâğıt yüklü on beş vagonun

bulunduğu anlaşılmıştır. Bu vagonların transit ilmühaber belgeleri Predeal Gümrüğü'nden yanlışlıkla Bükreş'e yazıldığı anlaşılınca gerekli düzenleme için Bükreş'e gitmiştir. Osmanlı sefirinin de tavsiyesi üzerine Romanya Maliye Nazırı ile bir görüşme gerçekleştirmiş ve bu konuda gerekli düzenlemeler yapılmıştır. 6 Temmuz 1915 (R. 23 Haziran 1331) tarihinde Hamit Bey Avusturya Macaristan'a hareket etmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-26).

Hamit Bey, Predeal'de her ne kadar bir şey bulamamış olsa da Brasov İstasyonu'nda on dokuz vagon bulunduğunu tespit etmiştir. Ayrıca Viyana'da zarf ve kırtasiye yüklü bir, Almanya sınırında bulunan Eger İstasyonu'nda Edirne Vilayetine ait eğitim araç gereçleri yüklü bir vagon bulmuştur. Geriye kalan ve bulunması gereken dört vagon hakkında ise bir malumat sahibi olamamıştır. Hakkında bilgi alınamayan dört vagonun nerede olduğu konusunda bilgi verilmesi için Şenker Kumpanyası'nın genel merkezi nezdinde girişimlerde bulunmuştur (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-26).

Şenker Kumpanyası lojistik ve taşımacılık alanında kökleri eskiye dayanan bir şirkettir. Nitekim 1872 yılında Gottfried Schenker tarafından Viyana'da kurulan kumpanya 1873 yılında Paris'ten Viyana'ya demiryolu ile ilk birleşik taşımacılığı gerçekleştirmiştir. Zamanla şirketin Avrupa'nın değişik merkezlerinde şubeler açtığı görülür. Örneğin; 1874 yılında Budapeşte, Bükreş ve Prag şehirlerinde şubeler açmıştır. 1895 yılına gelindiğinde şirket Austro-Americana deniz nakliye şirketini kurmuştur. Şirket, taşımacılık alanında ilklere imza atmaya devam etmiş, 1922 yılında Almanya'da ilk hava kargo taşımacılığını gerçekleştirmiştir (<https://www.dbschenkerarkas.com.tr>).

Şenker Kumpanyası köklü bir şirket olmasına rağmen faaliyetlerindeki düzensizlik Hamit Bey'in dikkatinden kaçmamış ve bu şirket hakkında olumsuz birtakım ifadelerde bulunmuştur. Hamit Bey, Maarif Nezaretine vagonlar hakkında bilgi verdiği yazısında Şenker Kumpanyası'nın "nakliyatın ehemmiyet ve cesameti nisbetinde ibraz-ı faaliyet olunamadığı asarı delaleti ve Sofya ve Bükreş sefaret-i seniyyelerinin şikayetleriyle sabit" olduğunu ifade etmektedir. Yani Osmanlı Devleti'nin büyük miktardaki nakliye talebinin gerektirdiği özenin Şenker Kumpanyası tarafından gösterilmediğinden şikayetçi olunmuştur. Öyle ki Şenker Kumpanyası bu vagonları yedi sekiz aydan beri İstanbul'a sevk edememişti. (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-26).

Hamit Bey'in Şenker Kumpanyası hakkındaki görüşlerinin doğruluğu ilerleyen süreçte daha açık bir şekilde anlaşılmıştır. Nitekim Şenker Kumpanyası Bulgar Şimendifer İdaresinin taşımacılık hizmetlerinde ücret artışına gittiğini bildirmiştir. Ancak Sofya Sefaretinin Maarif Nezaretine yazdığı yazıda 21 Eylül 1915 tarih ve 214 numaralı Bulgaristan Resmi Gazetesi'ne göre Bulgar hükümeti nakliyat tarifesinde bir değişikliğe gitmemişti. Hatta Şimendifer Nezaretinden alınan bilgi de bunu teyit ediyordu. Sefarete göre Şenker Kumpanyasının böyle bir iddiada bulunmasının nedeni Edirne hattının terk edilip yeni bir yol olan Rusçuk-Kuleli Burgaz'a kadar olan yolun eski yoldan 83 km. fazla olmasından kaynaklanıyordu (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-100, 101).

İşlerin yavaşlamasındaki etkenlerden bir diğeri ise istasyonlarda kalan vagonlar için ek masraf talebi idi. Tüm bu olumsuzluklara devam eden Cihan Harbi nedeniyle Romanya ve Bulgaristan'da resmi görevlilerin tembellikleri de eklenince vagonların İstanbul'a sevkinde ciddi gecikmeler yaşanıyordu (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-26).

Hamit Bey, Maarif Nezaretine hitaben 8 Eylül 1915 tarihli yazısında içinde bulunulan durumu etraflı bir şekilde anlatmıştır. Savaş sebebiyle kâğıt, mukavva, bez, iplik, sicim vb. ürünlerin fiyatlarında aşırı artışlar yaşandığını belirtmektedir. Ürün fiyatlarının artmasında bir diğer önemli etken ise ham maddenin ithal edilmesiydi. Nitekim kâğıt üretiminde kullanılan

reçine Amerika'dan, kâğıt hamurunun temizlenmesinde kullanılan kükürt İtalya'dan getiriliyordu. Ancak bunların ithali "ahval-i hazırâ" nedeniyle mümkün değildi. Bu süreçte reçinenin fiyatı 22 krondan 222 krona, kükürtün fiyatı ise 18'den 118 krona çıkmıştı. Ayrıca Bohemya ormanlarından getirilen ve kâğıt üretiminin başlıca ürünlerinden olan odun, kaolin ve tebeşirin işçi ve nakliye araçlarının yokluğu sebebiyle ithalatı azalmış, bu durum fiyatların artışında etkili olmuştu. Özellikle defterlik bez ve sicim gibi ürünlerin imalinde kullanılan pamuk, keten ve kenevirin ihracının yasaklanmış olması, mevcut olanların da askeri işler için ayrılmış olması bu ürünlerde ciddi fiyat artışlarına neden olmuştu. Haliyle bu artış kâğıt fiyatlarına da yansımıştı. Nitekim bir kilo kâğıdın fiyatı 42,5 dolardan 1915 yılı mayıs ayında 60'a, haziranda ise 72'ye çıkmıştı. Ağustos'a gelindiğinde ise 83'e çıkmıştı. Bez fiyatlarında ise % 100'den fazla artış yaşanmıştı. Ürün fiyatlarındaki artış fabrikalardaki üretimi de olumsuz etkilemiş, bazı fabrikalar kapanmak zorunda kalmıştı. Faaliyetlerine devam eden fabrikalar ise siparişleri yüksek fiyattan kabul etmek durumundaydı. Bu ortamda fabrikalar üretim ve teslim konusunda taahhüt altına girmek istemiyorlardı. Bu nedenle ihtiyaç duyulan kâğıtların temini fabrikalardan daha önce sipariş edilmiş ancak savaş sebebiyle bedeli ödenememiş olan kâğıtlardan karşılanmak mecburiyeti ortaya çıkmıştır (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-69).

Hamit Bey'e göre bu durum bir fırsat olabilirdi. Zira savaş sebebiyle fabrikaların elinde kalmış olan kâğıtlar her ne kadar Osmanlı dairelerinin istediği ebatlardan farklı olsa da gramaj olarak daha ağırdı. Bu durum matbaadaki basım işlerine engel değildi. Ayrıca bu kâğıtlar piyasa fiyatının epeyce altındaydı. Bu nedenle bu kâğıtların alınması daha uygundu. Ancak fabrikalarda bulunan kâğıtlar ihtiyaca kafi değildi. Hamit Bey, fabrikalar nezdinde yapılan girişim sonucu kırk vagonluk kâğıt bulunmuş olduğunu, bunlardan matluba muvafık olanların seçiminden sonra geriye kalan kısım için sipariş verileceğini bildirmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-69).

KÂĞIT SEVKİYATINDA YENİ GÜZERGÂH ARAYIŞLARI

Hamit Bey, uzun süren faaliyetleri sonucunda sevk edilebilen 112 vagonun 24'ünün Macaristan'da Brasov, Romanya'da Predeal ve Ramazan, Bulgaristan'da Rusçuk gümrüklerinde resmi işlemler için bir müddet kalacağını; ancak gerekli takibatın yapılmaması durumunda bu sürenin aylarca hatta bir seneden fazla olacağını ifade etmektedir. Bu durumda sefaretlere gerekli bilginin verilmesi ile transit ticareti dolayısıyla ihracat ve arziye vergisi verilmeksizin sevk gerçekleştirileceğini belirtmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-69). Ancak savaşın gün geçtikçe daha fazla etkisini göstermesi ticaret yollarının güvenliğini tehdit ediyordu. Ayrıca Romanya öteden beri transit ticaret konusunda olumsuz bir tavır içindeydi. Bu nedenle yeni sevk yollarının bulunması gerekiyordu. Hamit Bey, Tuna yolu ile malzemelerin sevk edilebileceğini belirtmiştir. Ancak Tuna yolunun sadece askeri sevkîyata mahsus olması nedeniyle askeri makamlardan gereken izin alınması icap etmiştir. Bu nedenle Maarif Nezaretinin gerekli teşebbüste bulunması gerekmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-71, 72, 74). Maarif Nezareti, Harbiye Nezareti nezdinde girişimde bulunmuş ise de (1206/33-83), Harbiye Nezareti bu konunun kendileri ile ilgili bir mesele olmadığını belirtmiştir. İlgili yazının altına düşülen şerhte Başkumandanlık makamına sorulması istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-84). 14 Aralık 1915 (R. 1 Kanunuevvel 1331) tarihinde Başkumandanlık Vekaletine yazılan yazıda kâğıtların en kısa zamanda İstanbul'a ulaşmasının ne denli önemli olduğunun bir açıklamaya ihtiyaç duyulmayacak kadar açık olduğu belirtilmiş ve gerekli izin alınması konusunda girişimde bulunulması istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-85).

Bir taraftan bu konuda gerekli girişimler yapılırken diğer yandan Bükreş Sefiri'nin ilgili makamlarla görüşmeler gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır. Ancak Osmanlı Devleti'nin Bükreş Sefiri her ne kadar Romanya Nafia Nazırı ile yaptığı görüşmede kendisine teminat verildiği ve

ilgili makamlara gereken emirlerin verileceğini belirtmekteyse de Romanya makamlarına itimat etmenin pek mümkün olmadığını ifade etmektedir. Nitekim daha önce de aynı şekilde teminatların verildiği ancak bu konuda herhangi bir teşebbüste bulunulmadığını söylemektedir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-86).

Romanya makamlarına güvenilemeyeceği düşüncesinin ne kadar doğru olduğu bir müddet sonra anlaşılmıştır. Nitekim Bükreş Sefiri'nin verdiği bilgide Romanya hükümetinin esbab-ı muhtelifeden dolayı Osmanlı Devleti'ne ait eşyanın geçişine tamamıyla engel olduğu belirtilmektedir. Bundan dolayı Hamit Bey satın almış olduğu malzemeleri yeni bir güzergâhtan göndermek zorunda kalmıştır. Yeni bir yol olarak Tuna yolunun tercih edilmesi düşünülmüştür. Ancak daha önce de ifade edildiği üzere Tuna yolu sadece askeri mühimmatın nakli için kullanıldığından Romanya sınırına ulaşmamış olan vagonların Macaristan'da bekletilmesi tercih edilmiştir. Bu vagonlardaki eşyaların zarar görmesi ihtimaline karşı sigortalanması gerekmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-91). Bu durumda Tuna yolunun kullanılması da mümkün olmamış bu nedenle farklı bir güzergâhın bulunması gerekmiştir.

20 Ağustos 1915 tarihinden beri Avusturya fabrikalarından sevk edilen vagon sayısı 123'e ulaşmıştı. Almanya'dan satın alınan eşyalar ise henüz sevk edilememişti. Avusturya'dan gönderilenler ise gecikmişti. Söz konusu 123 vagonun ne kadarının Romanya'da olduğu konusunda Şenker Kumpanyası'nın bilgisi mevcut değildi. Avusturya-Macaristan dahilinde bulunan vagonlar Romanya üzerinden gönderilemeyeceği için inşa edilmekte olan köprünün tamamlanmasıyla Belgrad, Niş ve Sofya yoluyla sevk edilmek üzere vagonların bulunduğu yerlerde bekletilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştır. Hatta Romanya hududunda bulunan vagonların Orşova'ya çekilmesi gerekmiştir. Bu durumda da vagonlar istasyonlarda bekleyeceği için masraf artacaktı. Bu konuda acilen bir karar alınması istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-91). Anlaşılan o ki Osmanlı resmi makamları kâğıt vagonlarının gelişi konusunda ellerinden geldiği kadar acele etseler de gerek Romanya gerekse Bulgaristan yetkili makamları işi olabildiğince uzatıyor ve oyalama yolunu tercih ediyordu. Bu durum kâğıt ve diğer eşyaların gecikmesinde ciddi bir etkendi.

Süreç içerisinde vagonlar peyderpey sevk edilmiştir. Ancak sevk edilen vagonların kimi zaman kaybolması ayrı bir sıkıntıya yol açmıştır. Bu durum Osmanlı şebkenderlikleri ile yapılan yazışmalara yansımıştır. Örneğin; 14 Aralık 1915'de (R. 1 Kanunuevvel 1331) Peşte Baş Şebkenderliğine yazılan yazıda Şenker Kumpanyası vasıtası ile Viyana fabrikalarından satın alınan ve Tuna Macar Seyr-i Sefain kumpanyası adına gönderilmiş olan yirmi beş vagon levazım-ı tabiiyenin Macaristan ile Romanya hududu üzerinde izinin kaybolduğu belirtilmiştir. Hatta Viyana ve Bükreş sefaretlerinin yaptığı tahkikata rağmen bir neticeye ulaşılammıştır (MF.MKT, nr.1206/33-87). Kâğıt vagonlarının İstanbul'a sevkinin gün geçtikçe öneminin artmasına rağmen bu tür talihsizlikler can sıkıcı bir hal almaya başlamıştır.

İSTANBUL'DA KÂĞIT İHTİYACI GÜN GEÇTİKÇE ARTIYOR

1915 sonlarına doğru İstanbul'da kâğıt ihtiyacı daha fazla hissedilir hale gelmiştir. 16 Aralık 1915 (R. 3 Kanunuevvel 1331) tarihinde Harbiye Nezaretinden Maarif Nezaretine yazılan bir yazıda Avrupa'dan sipariş edilen kâğıtların henüz ulaşmadığı, gelecek kâğıtlara karşılık olmak üzere defalarca Matbaa-i Amireye yazı yazıldığı halde sadece 300 top kâğıdın verildiği ifade edilmiştir. Bu durumda Matbaa-i Askeriyenin ihtiyacının fevkalade bir raddede olduğu belirtilerek en azından dört yüz top çifte İstanbul kâğıdının gönderilmesi istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-88). Söz konusu yazının ekinde Matbaa-i Askeriyenin Matbaa-i Amireden talep ettiği ve gönderilen kâğıtlar belirtilmektedir. Buna göre 200 top 16 kiloluk battal, 400 top 11

kiloluk İstanbul, 150 top 12 kiloluk İstanbul, 650 top 16 kiloluk İstanbul kâğıdı istenmiş olmasına rağmen sadece 100 top İstanbul ve 200 top çifte İstanbul kâğıdı alınabilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-89). Bu durumda istenilen 1400 top kâğıt olmasına rağmen ancak 300 top kâğıt verilebilmiştir.

Maarif Nezaretinden Harbiye Nezaretine yazılan cevabi yazıda Matbaa-i Amire'de sadece on beş günlük kâğıdın kaldığı ve bu kâğıtların da ehemmi mühimme takdim etmek suretiyle kullanılacağı belirtilmiştir. Bu durumda Matbaa-i Askeriyenin taleplerinin karşılanması mümkün değildi. Yazının devamında şimdiye kadar yaşanan süreç anlatılmış ve Hamit Bey'in Matbaa-i Amire, Maliye, Harbiye ve Bahriye matbaalarının kâğıt ihtiyacı için Avrupa'ya gönderildiği, sevk edilen vagonların Romanya sınırında beklediği, İstanbul'a geldiğinde bu sorunun bir merteye çözüleceği ifade edilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-90). Anlaşıldığına göre İstanbul'daki kâğıt sıkıntısı artık iyiden iyiye hissediliyor ve devlet matbaasında bile sadece iki haftalık kâğıt stoku bulunuyordu.

Gerek Hamit Bey gerekse diğer makamların yoğun girişimleri nihayet küçük de olsa bir netice vermiştir. Nitekim 23 Aralık 1915 (R. 10 Kanunuevvel 1331) tarihinde 9 vagon ders araç gereçleri ve bir vagon kâğıdın Rusçuk'a geldiği Maarif Nezaretinden Sofya Sefaretine bildirilmiştir. Vagonların hızlı bir şekilde İstanbul'a gönderilmesi için Sofya Sefareti ve Harbiye Nezaretinden gerekli girişimlerin yapılması talep edilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-95,96).

İstanbul'daki kıtlık nedeniyle yurtdışından gelen ürünler öncelikle Harbiye Nezaretinin ihtiyacına tahsis ediliyordu. Hatta kâğıt siparişleri de bu kapsamda değerlendiriliyordu. Sınırı geçerek İstanbul'a gelen kâğıt vagonlarının da bu çerçevede değerlendirilmesi aylar süren çalışmalar sonucu henüz gelmiş olan kâğıtların Matbaa-i Amire'ye teslim edilmeyeceği anlamına geliyordu. Bu nedenle Maarif Nezaretinden Harbiye Nezaretine 16 Ocak 1916'da (R. 3 Kanunusani 1331) bir yazı yazılmış ve Sirkeci İstasyonu'na gelen kâğıt ve levazımın doğrudan doğruya hükümete ait olduğu bildirilmiş ve Sirkeci Gümrüğü'nden serbestçe geçirilmesi istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-103).

24 Ocak 1916 tarihine gelindiğinde Hamit Bey belgelerde sayısı hayli fazla olduğu ifade edilen vagonların sevkine muvaffak olmuştur. Ancak bu vagonlar Rusçuk'ta bir yığın halinde bekliyordu (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-109). Buradan İstanbul'a sevki konusunda Bulgar makamları olumsuz tutumlarını devam ettiriyor ve vagonların sevkini geciktiriyorlardı. Bu engellemelerden en alışıldık olanı ise Bulgarların savaş sebebiyle vagon tahsis etmemesiydi. Bu durumda çözüm yolu Osmanlı vagonlarının sevkini ve kâğıtların İstanbul'a getirilmesiydi. Başkumandan Vekili Enver Paşa imzasıyla gönderilen yazıda "vagonların hal-i hazırda ordunun pek mühim ihtiyacatının celbine hasredilmiş bulunması hasebiyle Rusçuk'ta bulunan kâğıt vesair malzemelerin şimdilik celbine imkan olmadığı" belirtilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-112). Anlaşılan o ki gerek Bulgaristan gerekse Osmanlı Devleti dahil oldukları savaş nedeniyle tüm imkanlarını askeri hizmetlere ayırıyor, türlü zorluklar ve gayretlerle Avrupa'nın değişik devletlerinden temin edilen kâğıtların Edirne'ye çok da uzak olmayan Rusçuk'tan sevkini mümkün olamıyordu.

Bu süreçte değişik dairelerin Matbaa-i Amire'den kâğıt talepleri devam etmiştir. Dahiliye ve Ticaret Nezaretleri, Defter-i Hakani ve Rusumat Müdüriyetlerine yazılan yazıda ihtiyacın Matbaa-i Amire tarafından karşılanabileceği bildirildiği ancak matbaanın kendi ihtiyacı-ı şedidini bile karşılayamadığı belirtilmiştir. Her ne kadar Hamit Bey'in kâğıt temini için Viyana'ya gönderildiği ifade ediliyorsa da kâğıt fiyatlarının gün geçtikçe arttığı, daha uzun süre de artmaya devam edeceği, bu nedenle taleplerin karşılanamayacağı belirtiliyordu. Çözüm yolu olarak ilgili dairelere Hamit Bey'in adresi verilerek onunla irtibata geçilmesi isteniyordu (BOA, MF.MKT,

nr.1206/33-107). Diğer yandan Matbaa-i Askeriye 2500 top kâğıt talep etmişti. Ancak mektep kitaplarının bile basılmasının mümkün olmadığı bir ortamda Matbaa-i Askeriye'nin taleplerinin gerçekleştirilmesi mümkün değildi (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-118). Buna rağmen 9 Şubat 1916'da (R. 27 Kanunusani 1331) Maarif Nezaretinden Başkumandanlık makamına yazılan bir yazıda İstanbul'daki kâğıtsızlığın artık çok şiddetli hissedildiği ve son defa olarak 20 top kâğıdın teslim edilebileceği ifade edilmiştir. Matbaada sadece bir haftalık kâğıdın kaldığı özellikle belirtilmiştir. Karargâh tarafından uygun görüldüğü takdirde her biri yirmişer vagondan oluşan trenler harp levazımı ve diğer eşyaların nakli için gönderilecekti. Lokomotiflerin kuvve-i cerriye (çekim gücüne) göre harp malzemelerinin sevki için her trendeki yirmi vagonun biri kâğıt için ayrılacak ve bu vagonlar İstanbul'a sevk edilecekti. Eğer bu da mümkün olmazsa on beş günde bir kere ek bir tren seferi tertip edilecekti. Bu konuda gerekli kolaylığın gösterilmesi istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-121). Bu sırada Viyana'da bulunan Hamit Bey'in en kısa sürede Rusçuk'a hareket ederek işlere nezaret etmesi istenmiş ve tüm vagonların sevkine kadar Rusçuk'ta kalacağı bildirilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-122).

Öte yandan Rusçuk'ta bulunan yirmi üç vagon kâğıt uzun süreden beri burada bekliyordu. Bu kâğıtlar olumsuz hava şartlarına maruz bir durumdaydı. Bu durumda kâğıtların bozulma tehlikesi vardı. Rusçuk Konsolosu'nun belirttiğine göre bu vagonları koruma altına almak için ne depo ne de muşamba mevcuttu. Kâğıtlara gelebilecek zarardan Hamit Bey ve Maarif Nezaretinin sorumlu olmayacağı Harbiye ve Maliye Nezaretlerine bildirilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-123, 125). Anlaşılan o ki kâğıtların korunması ciddi bir sorun haline gelmişti. Nitekim Harbiye ve Maliye Nezaretlerine gönderilen yazı şubat ayı içinde yazılmıştır. Balkan coğrafyasının şubat ayındaki genel hava durumu dikkate alındığında sağanak yağmurların kâğıtları etkilememesi mümkün değildi.

KÂĞITSIZLIĞIN ETKİLERİ VE ALINAN TEDBİRLER

Birinci Dünya Savaşı'nın getirmiş olduğu sıkıntılı süreç başta İstanbul olmak üzere devletin her bölgesinde etkisini hissettirmiştir. Zira hemen hemen her üründe fiyatlar olabildiğince artış göstermiştir. Nitekim 1914-1918 yılları arasında unun kıyyesi (1,280 kg.) 1,75 kuruştan 45 kuruşa, makarna 3 kuruştan 90 kuruşa, pirinç 3 kuruştan 92 kuruşa, kahve 12 kuruştan 800 kuruşa, tereyağı 20 kuruştan 350 kuruşa, koyun eti 7 kuruştan 125 kuruşa kadar yükselmiştir. Fasulye, çay, soğan, patates, süt, tereyağı ve yumurta fiyatlarında da artış yaşanmıştır (Eldem, 1994, s. 50-51'den aktaran Gözcü, 2016, s.142). Savaş öncesinde okkası (1,280 kg.) 2 kuruş olan şeker savaş sürecinde 300 kuruşa kadar çıkmıştır (Çıracık Mektepleri Mecmuası, 2/35). Temel tüketim mamullerinde bu şekilde artış yaşanmasının yanında kâğıt fiyatları da gün geçtikçe artmıştır. Elbette bu durumun maarif, matbuat hayatı ve bürokratik işleyiş gibi değişik alanlara etkisi olmuştur.

İstanbul'daki kâğıt sıkıntısının ne derece hissedilir hale geldiği konusunda matbuat hayatının önemli temsilcilerinin 15 Aralık 1915 (R. 2 Kanunuevvel 1331) tarihinde Maarif Nezaretine sundukları arzual durumu açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim Kanaat Kitaphanesi ve Matbaası, İkbâl Kitaphanesi ve Kitaphane-i İslâm Yayınevi sahiplerinin sundukları dilekçede içinde bulunulan durum ve talepler açıkça ifade edilmiştir. Kitaphane sahipleri savaş nedeniyle İstanbul piyasasında kâğıt kalmadığı için bu sene mektep kitaplarının yeterli sayıda basılamadığını, basılabilenlerin ise kısa zamanda sarf edildiğini belirtmişlerdir. Bu nedenle İstanbul ve taşrada bulunan mekteplerden talep edilen kitapların gönderilmesinin artık mümkün olmadığını ifade etmişlerdir. Yayınevleri gelecek senenin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Avrupa'dan kâğıt sipariş edip nakliye vasıtaları imkan verdikçe bunların İstanbul'a getirilmesi

için teşebbüste bulunuyorlardı. Bu süreçte türlü zorluklar içerisinde Avrupa'dan gelen bir miktar kâğıda da askeri makamlar tarafından el konuluyordu. Bu durumda Avrupa'dan kâğıt getirmek isteyen bazı tüccarlar da Avrupa'daki acentelerine kâğıt göndermemeleri hususunda ikazlarda bulunuyorlardı. Getirilen kâğıtlara el konulması gelecek sene mekteplere kitap gönderilmesini tamamen engelleyecekti. Yayınevleri savaşa rağmen devletin eğitim konusundaki fedakarlıklarından bahsediyor ve kâğıt ithalatının tekalif-i harbiyeden muaf tutulmasını istiyorlardı. Gelen kâğıtlara el konulmasından vazgeçilmesi ve kâğıt ithalatının zaruri ihtiyaçlar gibi değerlendirilmesini istiyorlardı (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-104, Belgenin kopyası için bkz. Ek 2). Maarif Nezareti yayınevlerinin bu isteğini yerinde bulmuş ve yayınevlerinin dilekçesini gereğinin yapılması için Harbiye Nezaretine göndermiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-105). Harbiye Nezareti ise verdiği cevapta "piyasada bulunan veya Avrupa'dan gelecek olan kâğıtlara vaz-ı yed olunmasına dair nezaret-i acizîden bir işarda bulunulmamış olduğu maruzdur" demiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-108). Yani Harbiye Nezareti yayınevlerinin dilekçelerinde ifade ettikleri kâğıtlara el konulması gibi bir durumun kendilerinin bilgisi dahilinde olmadığını ve bu yolda bir emir vermediklerini ifade etmiştir.

Kâğıt kıtlığı ders kitaplarının basılmasının yanında telif eserlerin basılmasını da engellemiştir. Örneğin; savaş yıllarında Niğde'de maarif müdürlüğü yapan Besim Atalay'ın ifade ettikleri buna güzel bir örnek teşkil etmektedir. Maarif Müdürleri nezaretin verdiği emir gereğince görev yaptığı bölgedeki tarih, coğrafya, kültür ve lisan konularında araştırma yapmak ve bunları her sene nezarete sunmakla mükellefti. Besim Bey, yıllardan beri Anadolu'nun değişik vilayetlerinde görev icra etmiş ve bu konularda çalışmalar yapmıştı. Hatta bu çalışmalarını yaparken bölgeyi köy köy gezmeyi ihmal etmemişti. Kitaplarını yazarken sadece gözlemlerini aktarmakla iktifa etmemiş yerli ve yabancı kaynakları da tetkik ederek atıflarda bulunmuştu. Besim Bey, Maraş'ta maarif müdürlüğü yaparken Maraş Tarihi üzerine bir eser yazmış ve bu eserin basılması için 1915 (R. 1331) yılında Matbaa-i Amire'ye göndermiştir. Aradan üç yıl geçip Besim Bey, eğitim araç gereçleri almak amacıyla İstanbul'a gittiğinde kitabının telif ve tercüme odasının bir dolabında "uyukladığını" görmüştür (BOA, MF.MKT1235/91-1). Besim Bey'in bu girişimi üzerine yazılan yazıda Maraş Tarihi adlı eserin kâğıt olmadığı için basılmadığı, eserin basılmasının ancak kâğıtların gelmesiyle mümkün olabileceği bildirilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1235/91-2).

Bu süreçte kâğıt fiyatlarında ciddi artışların yaşandığını daha önce ifade etmiştik. Kâğıt fiyatlarındaki bu artış matbuat hayatındaki abonelik fiyatlarına ve haftalık basım sayısına da yansımıştır. Örneğin; pazartesi, çarşamba ve cumartesi günleri yayımlanan Karagöz adındaki mizah dergisinin 1914 yılındaki seneliği posta ücreti ile birlikte 65 kuruştur. Dergi 1918 yılına gelindiğinde sadece Çarşamba ve Cumartesi günleri yayımlanır hale gelmiş ve senelik ücreti 200 kuruşa kadar yükselmiştir (Karagöz, no: 642 ve 1116). 1914 yılında seneliği 100 kuruş olan Tasvir-i Efkâr gazetesinin 1918 yılındaki fiyatının 340 kuruş olduğu görülmektedir (Tasvir-i Efkâr, no:1187 ve 2440).

Yaşanan kâğıt sıkıntısı merkez ile vilayetler arasındaki gerçekleşen mutata uygulamaları da aksatmıştır. Örneğin; Kastamonu Valisi Mehmet Reşit, Dahiliye Nezaretine gönderdiği 3 Mart 1915 (R. 18 Şubat 1330) tarihli yazısında daha önceleri yeteri kadar gönderilmekte olan nizamata ve genel emirlerin artık ya dört beş adet gönderildiğini ya da hiç gönderilmediğini ifade etmektedir. Basılacak olan nizamata ve genel emirlerden yirmi ikişer nüsha gönderilmesini istemektedir. Kastamonu Valisi'nin bu isteğine verilen cevapta içinde bulunulan durumdan kaynaklı kâğıt yokluğu nedeniyle istenilen matbu emirlerin şimdilik gönderilemeyeceği bildirilmiştir (BOA, DH.İD, nr.158-2-31/1,2). Ayrıca Konya Vilayeti ve İçil, Bolu ve Çanakale

Mutasarrıflıkları yeni senenin gelmesi münasebetiyle resmi işlemlerin aksamaması için gereken defter ve matbu belgelerin gönderilmesini istemiştir. Fakat bu istekler de kâğıt yokluğundan dolayı bir müddet daha beklenilmesinin gerektiği şeklinde cevaplandırılmıştır (BOA, DH.UMVM, nr.12-37).

Kırtasiye yokluğunun işlemlerin aksaması konusuna etkileyici bir örnek ise İstanbul'da yolcu listeleri konusunda yaşanmıştır. İstanbul Emniyet Komiser Muavinliğine yazılan bir yazıda birkaç günden beri deniz merkezinden yolcu listelerinin gelmediği belirtilmiştir. Yapılan açıklamada şimdiye kadar Haydarpaşa'dan gelen bir memura listelerin verildiği ancak son günlerde kırtasiyenin yokluğu nedeniyle listelerin verilemediği bildirilmiştir (BOA, DH.EUM.SSM, nr.11-13-A).

Savaş yıllarında bu tür sıkıntılar yaşanırken devlet kâğıt sarfiyatını azaltmak amacıyla bir dizi tedbir almıştır. Bu tedbirlerden başlıcası kâğıt kullanımının olabildiği kadar azaltılması idi. 1917 yılında Maliye Nezaretinin Dahiliye Nezaretine göndermiş olduğu bir yazıda bazı dairelerin kırtasiye tahsisatını artırmasını istedikleri ancak bunun mümkün olmadığı belirtilmektedir. İçinde bulunulan süreçte kâğıt ithalinde ciddi sıkıntıların yaşandığı ve savaşın devam etmesi durumunda daha fazla zorluk yaşanacağı ifade edilmektedir. Bu durumda elde bulunan kâğıtların en iyi şekilde kullanılması gerekmiştir. Bunun için tavsiye edilen yöntemler arasında yazılacak yazıların kısa şekilde kaleme alınması suretiyle küçük kâğıtların kullanılması, eğer uzun tafsilat gerekli ise kâğıdın arkasının kullanılması istenmiştir (BOA, DH.UMVM, nr.124-124). Bu konuda aynı tarzda iktisadi tedbirlerin yurtiçi ve yurtdışı dairelere gönderildiği anlaşılmaktadır (BOA, HR.SFR, 04, nr.107-89; BOA, MF.MKT, nr.1231.30/1; BOA, DH.İ.UM.E.K, nr.40-4)

Öte yandan Avusturya ve Almanya'dan kâğıt ithalatında ciddi sıkıntıların yaşanması İstanbul gazeteleri için de yeni tedbirlerin alınmasını zaruri hale getirmiştir. Nitekim Başkumandanlığın Sadarete yazdığı Eylül 1918 (R. Eylül 1334) tarihli bir yazıda kâğıt temininin güçlüğünden bahsedilerek savaş sürecinin devam etmesi durumunda yeni gazete neşrinin engellenmesi istenmiştir. Yeni bir gazetenin neşrinde ancak devlete ve millete faydalı gazetelerin çıkarılmasına izin verilecekti. Bu izin ise meclis-i vükela kararıyla tespit edilecekti (BOA, BEO, nr.4534-340032/2).

Kâğıt kıtlığı daha önce açılmış ancak değişik sebeplerle atıl hale gelmiş olan Beykoz'daki kâğıt fabrikasının yeniden açılmasını gündeme getirmiştir. Nitekim 4 Eylül 1915 (R. 22 Ağustos 1331) tarihli bir yazıda Viyana'da bulunan Hamit Bey'den Beykoz Kâğıt Fabrikası'nı işletmek üzere uzman bir mühendisin araştırılması ve hangi şartlarla geleceğinin bildirilmesi istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-38). Hamit Bey, 20 Ekim 1915 tarihinde Berlin'den Maarif Nezaretine çektiği telgrafta haftaya Viyana'ya dönmek mecburiyetini belirtmiş ve Beykoz Kâğıt Fabrikası ile ilgili girişimleri konusunda 20 Eylül tarihli mektubuna gereken cevabın verilmesini istemiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-67). Anlaşılan o ki kâğıt fabrikası ile ilgili yazışmalarda ciddi gecikmeler yaşanmakta idi. Bu durum Hamit Bey'in girişimlerinin gecikmesine neden oluyordu.

İSMAİL HAMİT BEY'İN DİĞER FAALİYETLERİ

Matbaa-i Amire Müdürü Hamit Bey'in Avrupa'da bulunduğu süre içinde bazı devlet daireleri ihtiyaçlarını temin etmek maksadıyla Hamit Bey'den birtakım taleplerde bulunmuştur. Örneğin; Matbaa-i Bahriye ve Daire-i Bahriye 1500 adet defter talep etmiştir. Fakat istenen defterlerin ebatları konusunda bilgi verilmemiştir. Hamit Bey, bu konuda en kısa zamanda kendisine bilgi verilmesini istemiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-23). Ayrıca Matbaa-i Askeriye için iki adet litoğrafya (taş baskı) makinesi ile bir adet litoğrafya ayağı ve bir adet kırma makinesi

alması istenmiştir. Hamit Bey, bu makine ve edevatını Leipzig'e ulaştığında almak için Leipzig'te herhangi bir bankaya altı yüz lira avans gönderilmesini istemiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-27). Ancak Hamit Bey'in istediği avans litoğrafya malzemeleri için yeterli gelmemiştir. Hamit Bey, 16 Ekim 1915 (R.3 Teşrinievvel 1331) tarihli telgrafta fiyatların artması sebebiyle istenilen malzemeleri peşin olarak 20500 marka sipariş etmek zorunda kaldığını belirtmektedir. 5850 mark peşin olarak ödemiş, geriye kalan paranın da en kısa sürede gönderilmesini istemiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-65,66).

Hamit Bey, Viyana'dan Maarif Nezaretine yazdığı 20 Temmuz 1915 (7 Temmuz 1331) tarihli yazısında sipariş edilen bir milyon altı yüz yetmiş bin adet zarfın tahmini masrafının 600 lira olduğunu belirtmektedir. Ancak devam eden savaş Viyana'da bulunan fabrikaları da olumsuz etkilemişti. Nitekim fabrikalar işçi sayısını azaltma yoluna gitmişlerdi. Ayrıca fiyatlarda % 30 oranında artış yaşanmıştı. Diğer bir olumsuzluk ise fabrikaların peşin çalışmasıydı. Fiyatlar gün geçtikçe artma eğilimindeydi. Zarfların üretilmesi ise belli bir zamana bağlıydı. İstanbul'da alınan avanslar peşin alışverişin ancak % 20'sini karşılıyordu. Hamit Bey böyle bir ortamda avans miktarının artırılması konusunda onay istemiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-25).

Hamit Bey'in, harbin yolları tıkadığı ve ticareti engellediği bir ortamda uzun süre devam edecek olan Avrupa seyahati, Osmanlı devlet daireleri tarafından bir fırsat olarak değerlendirilmiş ve söz konusu dairelerin Hamit Bey'den talepleri devam etmiştir. Örneğin; 9 Eylül 1915'te (R. 27 Ağustos 1331) Viyana'da bulunmakta olan Hamit Bey'e leyli mektepler için 350 karyola ihtiyacı belirtilmiş ve bu karyolaların kaç mal olacağını bildirilmesi istenmiştir. Alınacak olan karyolaların son sistem olması gerektiği özellikle belirtilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-51). Hamit Bey, 30 Eylül 1915 (R. 17 Eylül 1331) tarihli telgrafta Berlin'e gideceğini, bir hafta sonra Leipzig'e geçeceğini ve burada karyolalar hakkında görüşmeler yapacağını belirtmiştir. Ancak bu karyolalar için alınacak olan yatak ebadı hakkında kendisine bir bilgi gelmediğini ifade etmektedir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-56). Bu telgraf üzerine karyolaların somyalı ve tek yataklı olacağı, yatak ebadının ise orta boyda yani 90x190 ebadında olması gerektiği yazılmıştır (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-57).

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Osmanlı Devleti'nin eğitim öğretim sahasında faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Hatta bu süreçte yeni kurumların kurulma teşebbüsleri olmuştur. Örneğin; Darüleytam'da "mükemmel bir mücellidhane" yani kitap ciltlenen bir tesis kurulması düşünülmüştür. Viyana'da bulunan Hamit Bey'den bir araştırma yapması ve mücellithane kurulmasının maliyeti hakkında bilgi vermesi istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-37). Hamit Bey'in yaptığı araştırmada bunun için alınacak makinelerin 1500 liraya mal olacağı anlaşılmıştır. Nakliye ve gümrük masrafları ile birlikte bu rakam 2000 liraya çıkacaktı (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-59). 10 Ekim 1915'te (R. 27 Eylül 1331) bu konuda gerekli izin çıkmıştır. Paranın Hamit Bey'e gönderilmesi ve bulunacak ustanın Hamit Bey ile birlikte gelmesinin uygun olacağı belirtilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-62).

Darüleytamda açılması düşünülen diğer bir şube ise "memleketin fevkalade muhtaç olduğu" kuyumculuk bölümü idi. Darüleytamda kuyumculuk ve minecilik sanatlarını içerecek bir şubenin açılacağı, bunun için gereken eşya ve talebelere öğretmenlik yapacak bir ustanın bulunması için Hamit Bey'den Almanya'da gerekli teşebbüste bulunması istenmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-61).

Hamit Bey'den istekte bulunan bir diğer Osmanlı kurumu ise Harbiye Nezareti idi. Safha ve çubuk halde bulunan barutların kesilmesi için bir makinenin alınması istenmiştir. Bu makine Leibzig'de Karl Karadze Fabrikası'nda üretilmekte, Almanya ve Avusturya fabrikalarında kullanılmaktaydı. Harbiye Nezareti bu makinelerin alınmasını istemiştir (BOA, MF.MKT,

nr.1206/33-73). Hamit Bey'in bu süreçte söz konusu makineler ile ilgili bir dosyayı Harbiye Nezaretine göndermiştir. Bu dosya Harbiye Nezareti tarafından incelenmiş ve malzemelerin "matluba muvafık" olmadığı belirtilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-79).

Daha önce de ifade edildiği gibi Hamit Bey sadece istasyonlarda kalmış olan ve akıbeti tam olarak bilinmeyen kâğıtlar ve eğitim araç gereçlerinin İstanbul'a sevkini yanında matbaacılık konusunda gelişmeleri takip etmek gibi bir gaye ile de gönderilmişti. Zira daha önce Matbaa-i Amire'de tesis edilmiş ve Leipzig'den sipariş edilmiş olan makinelerin nasıl kullanılacağı konusunda ustalara ihtiyaç duyulmuştu. Kemigrafi, fototipi ve galvanoplasti usullerinin öğretilmesi için Hamit Bey'den işin ehli ustaların bulunması istenmiştir. Ustalara aylık beşer yüz frankın Matbaa-i Amire maaş fazlasından verilemeyeceği, amele ve müstahdeme kıyasla belirlenecek ücretin yevmiye kaleminden verilebileceği Hamit Bey'e bildirilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1206/33-97).

HAMİT BEY'İN GÖREVDEN ALINMASI

1919 yılına gelindiğinde Birinci Dünya Savaşı sona ermiş ve bu savaştan Osmanlı Devleti mağlup ayrılmıştır. Bu süreçte Matbaa-i Amire Müdürü İsmail Hamit Bey, Viyana'da bulunduğu sırada 12 Nisan 1919 (R. 12 Nisan 1335) tarihli emirle görevden alınmıştır (BOA, BEO, nr.4566-342385/1). Yerine ise Tedrisat-ı İbtidaiye Dairesi Birinci Şube Müdürü Mahmut Zarif Bey tayin edilmiştir (BOA, MF.MKT, nr.1238-23/1). Bu durumun Hamit Bey'e bildirilmesi gerekmiştir. Bunun için Hariciye Nezareti İngiltere Fevkalade Komiserliğinden Viyana'da bulunan Hamit Bey'e görevden azlinin bildirilmesini istemiş ve bu şekilde Hamit Bey'e tebliğ edilmiştir (BOA, HR.TO, nr.611-20).

Hamit Bey'in hangi sebeple görevden alındığına dair arşiv belgelerinde açık bilgiye rastlanılmamıştır. Ancak süreç içinde yaşanan siyasi gelişmelerin bu konuda etkili olduğu düşünülmektedir. Nitekim Hamit Bey hakkında 6 Kasım 1921 (R. 6 Teşrinisani 1337) tarihli Şurayı Devlet mazbatasında verilen bilgiler bu konuda bir fikir sahibi olmamıza imkân tanımaktadır. Söz konusu belgede Hamit Bey'in görevden azlinin kendisine ulaşmasının ancak 15 Kasım 1919 (R. 15 Teşrinisani 1335) tarihinde gerçekleştiği ifade edilmektedir. Hamit Bey görevden alındıktan sonra İstanbul'a dönmesi istenmiş olmasına rağmen uzun süre dönmemiş ve Viyana'da ikamete devam etmiştir. İstanbul'a dönüşü ise ancak 30 Aralık 1920 (R. 30 Kanunuevvel 1336) tarihinde gerçekleşmiştir. Hamit Bey'in dönüşünün gecikmesinin yaşanan siyasi sebeplerden kaynaklandığı belirtilmektedir (BOA, BEO, nr.4698-352312/2).

SONUÇ

1914-1918 yılları arasında devam eden Birinci Dünya Savaşı sürecinde Osmanlı Devleti'nde ciddi bir kâğıt kıtlığı yaşanmıştır. Devlet, içinde bulunulan kâğıt kıtlığını aşmak amacıyla bir dizi tedbir düşünmüştür. Bu konuda sorunların aşılması için öncelikli çözüm yolu ihtiyaç duyulan kâğıtların ithal edilmesi olmuştur. Avrupa'daki fabrikalardan sipariş edilen kâğıtların İstanbul'a gelmesi için Şenker Kumpanyası ile anlaşılmasına rağmen ciddi aksamlar yaşanmış ve vagonlar değişik ülkelerde farklı istasyonlarda kalmıştır. Kâğıt yüklü vagonların bulunması ve İstanbul'a ulaştırılması için Matbaa-i Amire Müdürü Hamit Bey görevlendirilmiştir.

Yaşanan kâğıt kıtlığı Osmanlı belgelerinde kâğıtsızlık, kâğıt veya kırtasiye fıkdanı şeklinde tarif edilmektedir. Kâğıdın bulunamayışı kâğıt fiyatlarında ciddi artışa neden olmuştur. Bu süreçte değişik devlet kurumları, ihtiyaçları için Matbaa-i Amire'den kâğıt isteklerinde bulunmuşlardır. Ancak içinde bulunulan durum Matbaa-i Amire'nin kendi ihtiyacına bile cevap veremeyecek duruma gelmesine neden olmuştur. Kâğıt kıtlığı sadece resmi işlemlerin değil

matbuat hayatının da aksamasına neden olmuştur. Bu durumun aşılması için İstanbul'un önemli yaynevleri Maarif Nezaretine başvurmuş ve sorunlarının giderilmesini istemişlerdir.

Hiç şüphesiz Osmanlı Devleti'nin böyle bir sorun yaşamasında temel etken kâğıt üretimi konusunda eksikliklerdi. Devlet yetkilileri bir taraftan acil çözüm olarak kâğıt ithaline ağırlık vermekle birlikte sorunun yerli kâğıt üretimindeki yetersizlikten kaynaklandığını fark etmişlerdir. Nitekim Avrupa'da bulunan Matbaa-i Amire Müdürü Hamit Bey'den, yıllar önce atıl hale gelmiş olan Beykoz Kâğıt Fabrikası'nın yeniden açılması için gerekli mühendislerin bulunması ve getirilmesi için teşebbüste bulunması istenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sürecinde yaşanan ve bu makalede anlatılanlar yerli kâğıt üretiminin ne derece önemli olduğunu ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

EXTENDED ABSTRACT

One of the most important inventions of human history, and even the most important is writing. So much so that writing is at the heart of the point where technology has reached today. As a matter of fact, if today going to space is borne and more colonies are established; this is thanks to the recording of knowledge. It is accepted that the first writing equipment in history was the clay tablets used by the Sumerians as a result of various needs, and these clay tablets were followed by materials such as stone, wood, lead, tin, bronze, brass, ivory and bone. In its present meaning, paper was invented by a Chinese officer named Ts'ai Lun in 105 AD however, it is accepted that it was developed by Tso Tzu-yi in 150 AD. It was not difficult for the Turks to meet with paper, since they were neighbors with China. The paper, which was agreed to be made in China, began to be recognized in the Islamic world through the Silk Road, the famous trade route, to Turkistan region (Central Asia) and Iran, and then to the Chinese and Turks captured as a result of the Talas War, and from there spread to Europe.

In the Ottoman Empire, which had existed since the end of the XIII. century and gained a state identity in the XIV. century, the paper was used in the Divan, which was the administrative unit of the state, since the first periods. So much so that as a result of this situation, according to the process performed in paper finishing, even various professions called "Moving, Woodworking and Painting" occurred. Although it is not known exactly when the paper production started in the Ottoman Empire, because of the findings obtained from the records, XV. century. Apart from this, the first paper manufacture known in the Ottoman Empire was in XVIII. century, the first Turkish printing house (1729) was built as a result of increasing need. In this context, a paper mill was opened by Ibrahim Muteferrika in 1741 in Yalova Cardakli. As water is used extensively to produce paper, local people were exempted from tax for the maintenance of waterways; However, the mill was closed shortly afterwards due to water shortage and lack of technical staff. Later, in the period of Selim III, it was decided to establish a paper mill in Istanbul Kagithane, which was named after the paper mills; However, as the produced papers could not even bear the cost of the mill, it was decided to be closed. In the same period, an attempt was made to open a paper mill in the Mill Quarry in Beykoz in 1804 and eventually it was opened in 1805; However, although it was the most productive and long-lasting paper mills, it was closed in 1832 due to reasons such as the lack of raw materials by leather makers, the lack of a market to sell paper, the inability to collect the price of the paper sold, the sudden fall in paper prices in the West, and lack of experience in trade and industry.

Shortly after Sultan Abdulmecit took the throne, the attempt to establish a paper mill in Izmir started in 1844 and in 1846 the mill started paper production. However, due to the decrease in

paper prices in the West by half, the mill was also closed, again becoming unable to compete with the Western paper market.

The attempt to establish another paper mill in the Ottoman Empire took place during the reign of Sultan Abdulhamit II; However, the fate of the Hamidiye Paper Factory, which was opened in 1893 in Beykoz, Istanbul, was the same as other mills. The Beykoz Paper Factory was built by spending 200,000 liras, and while it was a very large and perfect paper mill, the British Company built and established it, making the budget calculation wrong and spent all the capital they collected on the construction of the factory and machinery; however, it did not allocate a budget of approximately 50,000 liras required for the operation of the factory. Since the required amount was not found, the factory, which was costed for 200.000 liras, became like being sold for about 50.000 liras.

The closure of these factories and the scarcity of domestic production made the state dependent on foreign countries for paper needs. The shipment of papers imported from Europe to Istanbul was generally carried out by trains. During the First World War, the papers ordered were left at different stations, delaying the arrival of the papers to Istanbul. For this reason, Mr. Ismail Hamit, who was sent to Europe before, was assigned to find the wagons loaded with paper and to ship them as soon as possible. This duty of Mr. Ismail Hamit continued for a long time.

Although there are studies in the literature about the shortage of food products experienced during the First World War, it is seen that the paper shortage is not mentioned much. In addition, the activities of Mr. Ismail Hamit, who was assigned to eliminate the paper shortage and headed an important institution, were not evaluated. This study aims to fill the gap in this area.

The study was conducted within the scope of document analysis, one of the qualitative research methods. The evaluated documents were scanned from the Ottoman Archives funds of the Presidency of the Republic of Turkey. In addition, exemplary newspapers, journals and current literature from the Ottoman press life were discussed. As a result of the study, it was understood that the paper shortage during the First World War had noticeable influences on bureaucratic and media life. The price increases experienced in many basic consumption products during the war years were also experienced in paper prices and this situation caused a decrease in the weekly printing days of newspapers. It has been observed that the increase in paper prices also caused an increase in the prices of newspapers and journals. Therefore, this situation caused disruption in book publishing activities and education.

To overcome the paper shortage experienced during the First World War, the Director of Printing House Mr. Ismail Hamit was sent to Europe by the Ottoman authorities. Mr. Ismail Hamit worked for a long time in Germany, Austria, Hungary, Romania and Bulgaria and carried out intensive activities to supply the required papers. With his initiatives, an agreement was reached with the Schenker Company for the shipment of papers to Istanbul. Serious difficulties were experienced in delivering the papers obtained due to the war and the problems experienced in the customs to Istanbul.

The absence of paper, which has an important place in the development of civilization and cultural life, during the First World War caused important problems. The main factor in experiencing such a situation during the war years was the insufficient amount of domestic paper production in the Ottoman Empire.

KAYNAKÇA**Birincil Kaynaklar**

- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Bâb-ı Âlî Evrak Odası (BEO)*, nr.3981-298518, nr.4534-340032/2, nr.4566-342385/1, nr.4698-352312/2.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Seyrüsefer Kalemi (DH.EUM.SSM)*, nr.11-13-A.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH.İD)*, nr.158-2-31.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Dâhiliye Nezareti Sicill-i Ahval Defterleri Fihristi (DH.SAİDd)*, nr.81.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Dâhiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı (DH.İ.UM)*, E.K, nr.40-4.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Dâhiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayât Müdürlüğü Evrakı (DH.UMVM)* nr.12-37, nr.124-124.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Hariciye Nezareti İdare (HR.İD)*, nr.77/86.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Hariciye Nezareti Paris Sefareti (HR.SFR)*, nr.107-89.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO)*, nr.611-20.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *İrade Maarif (İ.MF)*, nr.14/50-1,2.
- BOA (Başkanlık Osmanlı Arşivi). *Maarif Mektubi Kalemi (MF.MKT)*, nr.1206/33, nr.1235/91, nr.1238-23/1, nr.1231.30/1.
- Karağöz*. no: 642 ve 1116 (R. 19 Temmuz 1330-6 Teşrinisani 1334 / M. 1 Ağustos 1914-6 Kasım 1918).
- Maarif*. "Kâğıt ve Tarihi", Yıl 3, Cilt 6, No. 154, H. 24 Rebiülahir 1312 / M. 25 Ekim 1894, s. 220-221.
- Mütalaa*. "Sanayi-i Dahiliye ve Beykoz Kâğıt Fabrikası", no: 60, (H. 3 Cemaziyelevvel 1315 / R. 17 Eylül 1313 / M. 30 Eylül 1897), s. 5-6.
- Tasvir-i Efkar*. no:1187 ve 2440 (R. 20 Ağustos 1330-30 Nisan 1334 / M. 2 Eylül 1914-30 Nisan 1918).

Sürelî Yayınlar

- Aktepe, M. (2001). Kâğıthane. *İslam Ansiklopedisi*. (C. 24, s. 166-169). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Alar, H. (2001). Kütüphaneciliğin tarihçesi ve ilk kütüphaneler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 16, 295-308.
- Damlıbağ, F. (2015). Hamidiye kâğıt fabrikası. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 37, 19-60.
- Ersoy, O. (1964). Bursa'da kâğıt fabrikası meselesi (XV-XVI. yüzyıl). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi (DTCF Dergisi)*, 22(1,2), 101-142.
- Ersoy, O. (2016). Kâğıt. *İslam ansiklopedisi* (C. 24, s. 163-166). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Gözcü, A. (2016). I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin gündelik hayatından kesitler. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/32, Bahar, 133-169.
- Güleç, İ. (1994). Osmanlılarda kâğıt ve kâğıtçılık. *Müteferrika* 2, Bahar, 85-94.
- Kaygusuz, M., Işık, N. O. & Arğun, F. N. (2019). Parşömen tarihi ve Bergama'daki geleneksel parşömen ustaları. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 12(28), 1116-1133.
- Kocabaşoğlu, U. (1981). Yazı malzemelerinin ve kâğıdın evrimi, Basın ve Yayın Yüksekokulu Yıllık 1979-1980, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Basın ve Yayın Yüksekokulu, 97-122.
- Yıldız, N. (2007). Papirüs. *İslam ansiklopedisi* (C. 34, s. 162-163). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yıldız, N. (2007). Parşömen. *İslam ansiklopedisi* (C. 34, s. 176-177). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yurtoğlu, N. (2017). Cumhuriyet döneminin öncü bir sanayi kuruluşu: İzmit selüloz ve kâğıt fabrikaları müessesesi (1936-1960). *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 60, 341-372.

Tetkik Eserler

- Eldem, V. (1994). *Harp ve mütareke yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kramer, S. N. (1999). *Tarih Sümer'de başlar*. İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Pakalın, M. Z. (1993). *Tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü*. (C. III), İstanbul: MEB Basımevi.
- Tekin, Ş. (2017). *Eski Türklerde yazı, kâğıt, kitap ve kâğıt damgaları*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Elektronik Kaynaklar

<https://www.dbschenkerarkas.com.tr/tr-tr/hakk%C4%B1m%C4%B1zda/db-schenker-in-tarih%C3%A7esi> 11.02.2020 (erişim tarihi 10.12.2012).

ESKİ TÜRKLERDE MUMYALAMA TEKNİKLERİ VE KULLANILAN TIBBİ MALZEMELER

THE MUMMIFICATION TECHNIQUES IN THE OLD TURKS AND THE MEDICAL MATERIALS USED

Gülay KARADAĞ ÇINAR*

Öz

Sibirya-Altay bölgesi ile İskit sahasında tespit edilen Eski Türkler ait kurganlar defnedilen kişinin cenazesinin yanı sıra çok çeşitli ve kıymetli eşyalara havidirler. Bu yapısı dolayısıyla en eski Türklerin sosyal ve kültürel hayatının tanınmasına olanak sağlamaktadırlar. Mumyalanmış cesetlere sahip kurganlar ise Eski Türklerin anatomisinin şifrelerini sunmaktadırlar.

Türklerin mezar inşasında ve mumyalama sanatındaki becerileri ve kullandıkları teknik dolayısıyla cesetler gerçeğe en yakın formuyla günümüze ulaşmışlardır. Metfuna ait kıyafetler ve mezarda rastlanılan kumaşlar da dokusunu ve renklerdeki canlılığını yitirmemişlerdir. Bu sayede Türk mumyaları en meşhur Mısır mumyalarıyla rekabet etmektedirler.

Bunu sağlayan en önemli faktör Türklerin kurgan inşaatında iyi kurutulmuş toprağı tercih etmiş olmalarıdır. Ayrıca cenazenin tuzlanarak defnedilmesi de her türlü çürüme ve bozulmalara engel teşkil etmiştir. Bu yöntem üzere binlerce yıl zarfında mezarlara en ufak bir nem bile işlememiştir.

Mumyalama sırasında kullanılan malzemeler özellikle de bitkiler mumyalama tekniğinin başarılı olmasında bir diğer etkidir. Bu bağlamda kurganlar özelindeki arkeolojik çalışmalar ışığında Türklerde, cenazenin defin sürecine kadarki muhafaza aşaması ve mumyalama işlemleri irdelenecektir. Ayrıca kullanılan ilaçların, bitkilerin ve uygulanan cerrahi işlemlerin cesedi muhafaza etmekteki etkisi ve tüm bunların tıp tarihindeki yeri ve önemine değinilecektir.

Anahtar Kelimeler

Eski Türkler, Altay-İskit bölgesi, Kurgan, Mumya, Tıbbi malzemeler

Abstract

The kurgans belonging to the old Turks found in the region of Siberia-Altai and in the country inhabited by Scythian preserved both the buried body and the various and valuable goods of the dead. Thanks to this characteristic, the kurgans present the social and cultural life of old Turks. Having the mummified corpse the kurgans illuminate the anatomies of old Turks also.

The bodies have reached with the nearest forms to the original to today by the means of abilities of Turks both the building of kurgans and mummification art. Colors of the dead's clothing and the textiles

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, <https://orcid.org/0000-0001-7284-7380>, gkaradag80@gmail.com, Afyon TÜRKİYE

in the kurgans didn't lose liveness. Therefore the mummies of Turks has competed with the most famous Egypt mummies.

The best-preserved bodies were result of that the old Turks buried their dead in well drained soils. Moreover the corpse has been buried as salted by Turks. So the corpses have been inhibited putrefaction and prevented deterioration. After thousands of years the slight amounts of moisture have not even penetrated to these kurgans.

The plants and medical materials used when the bodies were mummifying were factors to be successful in the Mummy Technique of Turks. In this paper the processes of mummification before burial and the amazingly well-preserved will be examined according to archaeological studies in the kurgans. In addition the evaluations about the plants which are influence at preserved of the body and these plants used in what medical operations will be presented.

•

Keywords

The old Turks, The regions of Altai-Scythian, Kurgan, Mummy, Medical materials

GİRİŞ

Bozkırın Mumyaları

Ölüm gerçeği ile karşı karşıya gelen Eski Türkler yaşadıkları coğrafyanın şartlarına uygun olarak kendilerine mahsus cenaze merasimleri tertip etmişlerdir. Bu merasimlerin önemli aşamalarından biri ölünün defnedilmesi hadisesidir. Araştırmacılar tarafından defin hadisesinin kurgulanması ancak kurganlar üzerinde yapılan arkeolojik çalışmalar ve hazırlanan raporlarla mümkün olmuştur. Bu kurganlar, Altay kurganları, Esik Mezarları ve bu iki kompleks içerisinde sayılabilecek Pazırık, Esik, Berel, Şiliktin, Beşşatır, Ukok, Urumçi, Tuva bölgesi kurganları ve diğerleridir¹.

Bozkır coğrafyasında ilk mumyalanan cesetlere Altay kurganlarında rastlanmaktadır. Örneğin Ursul vadisinde 1927 yılında Gryaznov'un gerçekleştirdiği Şibe kazılarında yaşlı bir erkek ve çocuk cesetlerine ulaşılmıştır. Üstelik bu cesetlere definden önce bedeni iyi muhafaza etmek düşüncesiyle birtakım işlemler uygulanmıştır. 1929 yılından itibaren Rus arkeologlar Rudenko ve Gryaznov'un kazılarıyla gün yüzüne çıkarılan Pazırık Kurganlarından beşincisinde tek bir lahit içerisinde erkek ve kadın cesedi ve yine 2. kurganda mumyalanmış bir erkek ve kadın cenazesine ulaşılmıştır (Rudenko 1970: 279-280). Erkek ceset 50-60 yaşları arasında sağlam gövdeli, Mongoloid tipte ve saçları siyah bir şahıs olarak tarif edilmektedir. Bir kabile lideri olduğu düşünülen ve kafasına aldığı darbelere bakılarak savaş esnasında öldüğü tahmin edilen erkek, 40 yaşlarında uzun boylu ve zarif yapılı karısı ya da en sevdiği cariyesi ile birlikte gömülmüştür (Çoruhlu 2016: 136).

Rus hâkimiyetindeki Altay Dağlarının güneyinde konumlanan Ukok platosunda 1990'lı yıllarda yapılan araştırmalar neticesinde kurganlar tespit edilmiştir. Ak Alaha Kurganları olarak isimlendirilen bu kurganlar üç mezarlık sahası olarak karşımıza çıkmaktadır. Ak Alaha I Mezarlığında platonun iklim şartları ve eşsiz doğası sayesinde bazıları donmuş ya da buz kristalleriyle kaplanmış mezar odalarında mumyalaşmış at kalıntıları ve bir erkek ile bir kadın mumyası bulunmuştur. Erkek mumyanın 45-50 yaşlarında, kadın mumyanın 16 yaşında olduğu ve her ikisinin de Avrupaî hususiyetlere sahip olduğu açıklanmıştır. İncemeler neticesinde bu mezar kompleksinin 2500 yıl önceye ait olduğu tespit edilmiştir (Molodin- Polos'mak 2016: 111; Çoruhlu 2016: 157-162).

Yine Güney Sibiry Tuva Cumhuriyetinde MÖ. 8. ve 7. yüzyıla tarihlendirilen Arzan I ve Arzan II kurganların İskit ya da Proto-Türklerle ait olduğu iddia edilmektedir (Çoruhlu 2016: 174-177). 1968-1984 yılları arasında St. Petersburg'daki arkeologlar tarafından kazılan Aymyrlyg mezar komplekslerinin büyük kısmı ise MÖ. 3-2. yüzyıllar arasında tarihlendirilmiş ve İskitler dönemine ait olduğu ileri sürülmüştür. Burada iskelet yapısı bozulmuş insan kemiklerinin yanı sıra Hun-Sarmat dönemindeki mumyalama tekniğiyle vücudun anatomik yapısı bozulmamış cesetler de mevcuttur.

¹ Avrasya bozkırlarındaki kurganlar hakkında yapılan son araştırmalar ve bulgulara dair bkz Hermann Parzinger, "Burial Mounds of Scythian Elites in the Eurasian Steppe: New Discoveries", *Journal of the British Academy*, 5, 2017, pp.331-355.

Şu durumda Bozkır coğrafyasında yaşayan halkların çok eski tarihlerden beri ölülerini toprağa defnettiği görülmektedir. Defin işlemleri sırasında vücudun varlığını korumaya yönelik bazen hususi işlemler uygulansa da bazen de toprağın yapısı ya da hava şartlarının uygun olması dolayısıyla gömülen insan ve at cesetleri kendiliğinden mumyalaşmışlardır.

İkinci husus doğrudan konumuzla ilgili olmamakla birlikte hangi koşulların cesetleri zamana karşı dayanıklı kıldığı bahsidir. Buna göre donmuş ya da buz kristalleriyle kaplı mezar içerisindeki cesetler hatta yiyecek ve kap-kacak günümüze kadar orijinal formunu büyük oranda korumuştur (Molodin- Polos'mak 2016: 111). Doğu Türkistan'daki Tarım Basın kurganları üzerine araştırma yapan Victor Mair, Asya'nın doğusunda tespit edilen kurganlardaki mumyaların "*sözde mumyalar*" olduğunu söylemektedir. Mair, esasında onları kurutulmuş cesetler olarak tanıtmakta ve Mısır mumyaları gibi sahip oldukları canlı görüntüsünün sebebinin herhangi bir sanatsal müdahaleden kaynaklanmadığını belirtmektedir. Ona göre korunmuş cesetlerin sırrı çevresel şartlarda aranmalıdır. En iyi korunmuş cesetleri, defnedilenin kış mevsiminde ölmesiyle, iyi kurutulmuş toprakla buluşturulmasıyla ve özellikle cesedin tuzlanarak gömülmesiyle açıklamaktadır. Zira Mair, binlerce yıldır bu mezarlarda bulunan, bozulması engellenmiş ve çürümesi durdurulmuş cesetlerin tamamına zaman içerisinde çok az bir nem bile işlemediğini görmüştür (Mair 2010: 25).

Mair, Tarım Basın bölgesinin güney-doğusunda oldukça sıra dışı bir mezar sahasının keşfinden de bahseder. Charchan ülkesinin Zaghunluq isimli küçük bir köyünde ortaya çıkan bu mezarlık MÖ. 1000-500 yılları arasına tarihlendirilmiştir. Zaghunluq'da Doğu Türkistan'ın en çarpıcı mumyaların üçüncüsü ortaya çıkarılmıştır. 1. ve 2. mezarlıkta defnedilen kişilerin bir aile oldukları düşünülmektedir. 50-55 yaşlarında bir erkek, bir kadın ve bir çocuk bu mezara defnedilmişlerdir.

Mair, Zaghunluq mezarlık toprağının özellikle tuzlu olması dolayısıyla insan vücutları, yiyecekler ve Son Bronz çağı ile erken demir çağına ait çeşitli tekstil ürünlerinden oluşan tüm organik kalıntıların çok iyi korunduğunu belirtmiştir (Mair 2010: 28-29).

İdelisi Abuduresule ve ekibinin Doğu Türkistan'da yaptığı çalışmalar neticesinde iyi korunmuş 30 adet mumya keşfedilmiştir. Bir tanesi kumral saçlı bir kadın cesedidir. Güzel Xiaohe adı verilen bu mumya 4.000 yıl öncesine tarihlendirilmiştir ve bu özelliği dolayısıyla Tarım Basın'ın en eski mumyası hüviyeti kazanmıştır (Pringle 2010: 33). Güzel Xiaohe'nin ve diğer 29 mumyanın çok iyi korunarak günümüze ulaşması yine Mair'in ifadesiyle topraktaki tuz oranıyla açıklanabilir. Ancak cesetler üzerindeki birtakım tıbbi işlemlerin varlığı araştırmacının konuyu ele almasına vesile teşkil etmiştir. Mair'in arkeolojik çalışmalarına müteakip Pazırık bölgesindeki araştırmalarıyla Natalia Polosmak da aynı iddiayı ortaya atmıştır. Ancak Mair, Polosmak ve Rudenko'nun da dahil olduğu pek çok araştırmacı kurganlardaki buluntuları sıralarken mumyalanmış insan vücutları, kurban edilmiş atlar, bir dizi günlük kullanılan eşya, eyerler, mobilya ve tekstil malzemeyi belirtirler. Araştırmacıların cesetler için iskelet yerine özellikle "*mumyalanmış insan vücutları*" ifadesini kullanmaları Türklerin ölümlerini mumyaladıklarının açık bir itirafı olarak değerlendirilebilir (Matsuura 2008: 9).

Türklerin İskit ve Pazırık Kültürü Çevresinde Geliştirdiği Mumyalama Yöntemleri

Ölünün işlenmesi ve mumyalanması tarih öncesi dönemin sonlarında Güney Sibirya bölgesinde yaygın bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi Yüksek Altay'ın Pazırık kültür mezarları mumyalanmış cesetler sayesinde meşhur olmuştur.

Ayrıca ölünün fiziksel olarak işlenmesinin kanıtı Minusinsk Basin’de Tagar Kültürünün son aşamasındaki mezarlarda da teşhis edilmiştir (Murphy 2000: 279).

Mumyalanmış cesetlerin ilk örneklerine rastlanılan Altaylar’da Gryaznov ve ekibi 1927 yılında kazı çalışmaları yürütmüştür. Heyet, Ursul Vadisi Şibe mevkiinde iki erkek cesede ulaşmıştır. Cesetlerin her ikisinin de etleri kemiklerinden ayrılmış, bağırsakları çıkarılmış ve beyinleri kafatasına açılan bir delikten boşaltılmıştır. Beyin çıkarılır çıkarılmaz kafatasının iç kısmı toprak, çam iğneleri ve karaçam kozalağı ile doldurulmuştur (Murphy 2000: 281; Rudenko 1970: 280; Durmuş 2004: 24). Şibe 2. kurgandaki kadının kafatasının sol tarafındaki deri soyulmuş, keski ve çekiç gibi aletlerle 40 mm ile 55 mm büyüklüğünde kırılmıştır. Beynin çıkarılmasından ve kafatasının doldurulmasından sonra çıkarılan kemik tabaka yerine yerleştirilmiş ve soyulan deri düzeltilerek siyah at kıllarından yapılan iple dikilmiştir (Rudenko 1970: 280).

N. Polosmak’ın, Ak Alaha 3 kurganında yaptığı çalışmalar sonrasında elde ettiği bulgular benzer bir işlemin burada da uygulandığını göstermektedir. Polosmak, Ak Alaha 3 kurganından çıkarılan kadın cesedin 2.000 yıldan daha fazla bir süreyi 3.60X2.30X1.12 boyutlarındaki karaçam tomruklarından oluşan buzla kaplı kare biçimindeki yapı içerisinde geçirdiğini ifade eder (Polosmak 2015: 87). Ayrıca araştırmacı, kadın cesedin mumyalanmış olduğunu bildirir. Buna göre mumyalama işlemleri kafatası kemiğinin bir kısmı ve bazı omurgaların vücuttan ayrılması ile başlatılmıştır. Kafanın arka tarafından aşağıya doğru 4,5 cm çapında açılan bir boşluktan beyin dışarı çıkarılmıştır. Göz çukurları arasındaki ince kemikler kırılmıştır. Böylece orada yaklaşık 2 cm çapında bir boşluk oluşturularak çene ve burun boşluğuyla bağlantı sağlanmıştır. Polosmak’ın görüşüne başvurduğu patologlar bu boşluğun cesedin göz bebekleri, burundaki mukus ve sinüs yapının dışarı çıkarılması için oluşturulduğunu söylemektedirler (Polosmak 2015: 89).

Rudenko mumyalama işlemlerinin karın boşluğundaki iç organlarla devam ettiğini belirtmektedir. Şöyle ki Pazırık’taki cesetlerin bağırsaklarının çıkarılması için karında bir kesik açılmıştır. Örneğin Şibe’deki yaşlı adamın cesedi mumyalanmak üzere işlenirken göğsün aşağı sağ kenarına göbek hizasından başlayarak kalça kemiğinin sağ ön çıkıntısında son bulan 5-6 cm uzunluğunda bir kesik atılmıştır. İç organların özellikle bağırsakların dışarı çıkarılmasından sonra bu kesik kas lifleriyle dikilmiştir. Kesiklerden bir diğeri sağ kolun iç kısmında koltuk altının başlangıcından dirseğe doğru ve dirsek kemiğinin eklemli bölgesinin ötesinden başlayarak elin birkaç santimetre içine doğru ilerletilmiştir (Rudenko 1970: 280)².

Polosmak’ın tıp doktorları eşliğinde Ak Alaha 3 kurganındaki kadın cesede dair yaptığı tespitlere göre de metfunun kaburgalarındaki kırık parçaları ve göğüs kemiği çıkarılmıştır. Ayrıca karın bölgesine bir kesik atılmış ve açılan bu yarıktan iç organlar çıkarılmıştır. Akabinde vücudun kaybolan formu hygroscopic yani nem çekme özelliğine sahip malzemeyle giderilmiştir. Kafatası, göğüs, karın, kalça, boyun ve kollardaki kesikler ya da kırılmalar yoluyla oluşan boşluklar Ukok bölgesinde yetişen kuru otlarla doldurulmuştur. Bu son aşamada yani vücuttaki boşlukların giderilmesinde aromatik tohumlar, çimler ve

² Kurganda tespit edilen verniklenmiş kaplardan tarihlendirme yapan araştırmacılar MÖ 86-48 yıllarına ulaşmışlardır. Ayrıca ölünün Mongoloid tipe sahip yaşlı bir Hun şefi olduğu ve doğudan getirilerek buraya defnedildiği bilgisini ortaya çıkarmışlardır. (Çoruhlu, 2016: 150)

bitkilerden istifade edilmiştir. Ayrıca kadının iç organları homojen bir yapıya dönüştürüldükten sonra tekrardan vücuda yerleştirilmiştir (Polosmak 2015: 89).

Rudenko'ya göre Pazırık ikinci kurganda erkek mumyanın kollarında ve bacaklarındaki kesikler, kasların çıkarılmasıyla ilgili olmayıp sıvı bir koruyucunun (vücuda) girişini kolaylaştırmak için açılmıştır. Kasların içine doğru enjekte edilen sıvıyla amaç cesedin bozulmasının önüne geçmek olmalıdır (Rudenko 1970: 280; Murphy 2000: 282)³. Sol kol üzerinde pazı kemiğinin az aşağısından iç tarafa doğru genişleyen neredeyse koltuk altından ele varıncaya kadar uzanan bir kesik daha vardır. Bacak üzerindeki kesikler de iç taraftan ilerlemektedir. Sağ bacak üzerinden ayak bileğinin iç kısımlarına doğru inen kesik, dizkapağı ve dizin arka tarafından ilerlemektedir. Diğer bacadaki kesik de dizin arkasına ve baldırın iç kısmına doğru geçmektedir. Bu kesikler 10 cm uzunluğa ulaştıklarında sonlandırılmıştır. Koruyucu madde enjekte edildikten sonra kol ve bacaklar üzerindeki kesikler karın bölgesinde uygulandığı gibi kas lifleriyle dikilmiştir (Rudenko 1970: 280; Murphy 2000: 282).

Eller ve bacaklar üzerindeki kesiklerin yanı sıra kalça, omuz hizası ve kollar üzerinde de 1 cm derinlikte çok sayıda delik mevcuttur. Bu delikler bozulmayı engellemek amacıyla muhtemelen koruyucu bir maddenin kasların içine enjekte edildiği bir nesneyle birlikte bir bıçak yardımıyla yapılmıştır. Ancak koruyucu olarak kullanılan sıvının ne olduğu hususunda Rudenko bir bilgiye ulaşamamıştır. Muhtemelen bu sıvının Mısır'da yaygın olarak kullanılan ve evrensel bir metot olan tuzdan oluştuğunu ifade etmektedir. Ancak mezarın sel baskınına maruz kalması dolayısıyla cesedin uzun süre suyun içinde beklemesi ve cesede hırsızlar tarafından zarar verilmesi yüzünden hem Rudenko hem diğer arkeologlar tarafından cesedin tuzla korunduğu bilgisini saptamak imkansız hale gelmiştir (Rudenko 1970: 280-281).

Polosmak, Borekov Enstitüsü'nde kimyacı ve fizikçilerin katılımıyla yapılan incelemeler ve X-Ray floresans analizleri neticesinde kadın cesede uygulanan koruyucu etkenin cıva olduğunu beyan etmektedir. Ancak yazar genel olarak cenazeye yapılan işlemleri ve özellikle vücuda enjekte edilen cıva bileşenin sadece cenaze defnedilinceye kadar vücudu koruyabilecek nitelikte olduğunu iddia eder. Üstelik bu yöntemleri vücudun mumyalanması ve korunması için yeterli görmediğini de sözlerine eklemektedir (Polosmak 2015: 89). Vyacheslav I. Molodin Altay dağlarındaki donmuş İskit mezarlarında ve S.G. Klyaştorniy Pazırık ve Ak Alaha kurganlarında mevcut olan bazı cesetlerin cıva bileşenler kullanılarak bozulmalarının engellendiğini belirterek Polosmak'ın tespitlerini desteklemektedirler (Klyaştorniy 2017: 67; Molodin 2008: 26).

Şu durumda cıvanın ölü bedeninin korunmasına ne tür olumlu katkı sağladığı önem kazanmaktadır. Cıva yaşayan organizmalardaki bütün biyokimyasal ve biyolojik olayları gerçekleştiren enzimlerin işlevlerine son veren bir maddedir. Aufderheide ölüm nedeniyle vücutta gerçekleşen dönüşüm esnasında metalik cıvanın izozomal enzim aktivitesinin iyonlaşmış kısmından elde edilen düşük miktarda asidik pH sonuçlarının enzimsel ayrışmayı engellediğini söylemektedir. Böylece cıva etken maddesi ve cıva tuzunun uygulandığı ölü bedende yumuşak dokular muhteşem bir şekilde korunmaktadır⁴. Cıvanın

³ İlhami Durmuş vücuda enjekte edilen sıvının muhtemelen vücutta açılan kesiklerin dikilmesi için kullanılan iplerin bozulmasını önlemekte olduğunu ifade etmektedir (Durmuş 2004: 24).

⁴ Aufderheide bu duruma örnek teşkil edebilecek iki örnekten bahseder. Biri 2100 yaşında olduğu iddia edilen Çinli bir kadın cesedir. Bu cesedin bozulmadan günümüze ulaşabilmesinde içi cıva tuzlu su ile dolu bir lahitte yatması gerekçe gösterilir. Cıvanın ortaçağın geç dönemlerinde 3 aylık bir İtalyan çocuğun vücuduna uygulanmasındaki amaç da muhtemelen yumuşak doku kaybını engellemek olmalıdır. (Aufderheide 2003: 305).

oda sıcaklığında sıvı halde kalabilen tek madde olduğunu hatırlatan Z.G. Efe bu özelliği dolayısıyla cıvanın başka bir kullanımına dikkat çekmektedir. Buna göre sıvı haldeki cıva mumyalanacak cesedin kafatasında ve diğer yerlerde oluşturulan boşluklara sırınga edilmekte ve işlemin ardından o yerde yoğunlaşarak boşluklar doldurulmaktadır (Efe 2018: 46-47). Ancak yapılan araştırmalar esnasında Pazırık kültür özelliği gösteren yerlerde cıvanın bu neviden bir kullanımına tesadüf edilmemiştir.

İ. Durmuş ise Pazırık kurganları araştırmacılarından Polosmak'ın Traditsiya Pazıriskogo Balzamirovaniya (Nekotorie Aspekti Problemi) adlı çalışmasından hareketle Pazırık cesetlerinde iç organların ilaçlanması yanı sıra cesedin korunması için cila kullanıldığına da dikkat çeker. Buna göre Ak-Alaha 3 Mezarlığı, I. kurgandan çıkarılmış 25 yaşındaki kadının derisi üzerinde laboratuvar çalışmaları yapılmış ve organları ayrıştırılan cesedin cilalandığı tespit edilmiştir (Durmuş 2004: 25). Esasında çürümenin durdurulması için mumyalama işlemlerinde çok eskiden beri reçine, bal ve bal mumu kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin Mısır'da bal mumunun yanı sıra bazı bitkilerden elde edilen reçinenin mumya işlemlerinde kullanıldığı aşikardır. Bu yöntemle beden hava ile teması kesilmekte dolayısıyla oksijenin, cesetteki mikroorganizmaların çoğalmasına dönük etkisi engellenmektedir (Demir 2016: 3). Bozkırlarda çok sık rastlanılan ve kurgan inşasında yoğun olarak kullanılan Kızılçam ve Karaçam reçinesinden cila elde edildiği bilgisi dikkate alındığında (Bkz. Önal 1994: 46-49) burada kast edilenin Karaçam ve Kızılçam reçinesinden elde edilen cilanın tüm vücuda uygulanması hadisesi olmalıdır.

Pazırık ikinci kurgandan çıkarılan kadın cesede uygulanan işlemler diğerlerine nazaran biraz farklılık arz etmektedir. Kadının gövdesindeki kesik, yaşlı adam cesedinde olduğu gibi sağ taraftan açılmış, kesik göğüs kemiğinden başlayarak ve kalça kemiğine doğru göbeğinin aşağısına inerek ilerlemiştir. Bağırsakların çıkarılmasından sonra yeri çimlerle doldurulmuş, göğüs bölgesinin boşaltılmasıyla da buraya kuru ot, yün ve başka türden parçalar yerleştirilmiştir. Fakat açılan kesikler kas lifleri yerine siyah at kılıyla dikilmiştir (Rudenko, 1970: 281; Murphy 2000: 282)⁵.

Cesetlerin vücut dokusunun ayrıştırılması Pazırık 5. kurganda da uygulanmıştır (Murphy 2000: 282). Bu kurganda tespit edilen erkek cesedin kafatasının sol tarafındaki kemik boylu boyunca delinmiş ve yaklaşık 6 cm çapında bir parça kemik keski ile çıkarılmıştır. Aynı yerdeki kafatası derisine de 11 cm uzunluğunda bir kesik açılmıştır. İşlem bittikten sonra da kesik dikilmeden bırakılmıştır. Göğsün her iki tarafındaki deri, koltuk altının aşağısından altıncı kaburga kemiğine doğru bir kesikle açılmıştır. Daha sonra çift katlı at kılıyla bükülerek dikilmiştir. Erkek gibi mezarda bulunan kadın cesedi üzerindeki hemen hemen tüm kesikler de aynı formdaki ipe dikilmiştir.

Göğüs üzerindeki kesik 9 cm altında ise karın kesik açılmış ve göbeğin aşağısından sol kasığa doğru ilerletilmiştir. 2-3 cm'lik küçük bir kesik de göbeğin solunda açılmıştır. Kollardaki kesikler, koltuk altı bölgesinden iç tarafa doğru ilerlemekte ve dirseğin iç kısmında belirgin şekilde azalmaktadır. Akabinde ele doğru aşağıya inen ve kolun dış tarafından küçük parmağa kadar uzanan bir kesik dönüşmektedir. Sol kolda bilekten dış doğru enine bir kesik vardır. Deride 4-5 cm uzunluğundaki kısa kesiklerin elin dirseğe doğru

⁵ Çoruhlu karın boşluğunun da göğüs kısmında olduğu gibi kuru ot, yün ve diğer malzemelerle doldurulduğunu söylemektedir (Çoruhlu 2016: 167-168).

dış yüzeyinde oluşturulmuştur. Cesedin sağ elinin orta parmağı ise yünden bir iple tırnaktan bağlanmıştır.

Erkek cesedin sırt bölgesindeki deri, kafanın arkasından boyun ve omurgayı aşağıya doğru takip ederek kuyruk sokumunun 3 cm üzerinde bitecek şekilde kesilmiştir. Bu kesik bir omuzun üst kenarından diğerine doğru dönerek enine bir kesikle başın yakınında kesişmektedir. Bu uzunlamasına kesimin boyun kısmında yaklaşık 5 cm kadarı dikilmeden bırakılmıştır. Enlemesine kesik ve onun aşağısındaki deri ise sıkı bir şeritle dikilmiştir. Kuyruk sokumunun 2-3 cm üstünden başlayan kesikler ise kalça, uyluk ve baldırda dizlerin arkasındaki 3-4 cm'lik boşlukların haricinde devam ederek ayaklara doğru inmiştir. Ayakların tabanlarında da ayak bileği kemiğinden ikinci ayak parmağına kadar devam eden kesikler vardır (Rudenko, 1970: 281).

Mumyalanan kadın cesedi de büyük oranda benzer işlemlere tabi olup bazı farklılıklar göstermektedir. Kadının kafatası şakak ile kafatasının yan duvarları arasındaki kısım sol taraftan delinmiştir. Aynı yerde kafatası derisinde açılan kesik beynin çıkarılmasının ardından dikilmiştir. Buna ek olarak kafanın arka kısmında 4-10 cm uzunluğunda kesikler oluşturulmuştur.

Kadın cesedin kulaklarının önünde, sağ ve sol yanakta 9,5-10 cm uzunluğunda aşağı doğru devam eden kesikler vardır. Boyunda köprücük kemiğinin sağ tarafına doğru yarım daire şeklinde bir kesik vardır. Kadının gövdesinin ön kısmındaki kesikler erkek cesetle aynı olup her iki yönde koltuk altı bölgesinden göğüs ve memelere doğru ilerlemektedir. Kadının sırtındaki ve kalçadan ayak tabanına kadar inen kesikler de erkeğinki ile benzerlik göstermektedir. Rudenko tüm incelemelerine dayanarak her iki cesette de diz ve dirsekteki deriye kesik atılmadığını erkekte ve kadında anüs ile cinsel organ arasının dikilmediğini ve cesedi doğal bir biçimde korumak amacıyla kadının boyun ve göğüs kısmının at kılıyla doldurulduğunu beyan etmektedir (Rudenko, 1970: 282).

Ayrıca araştırmacı beynin çıkarılması için kafatasının delinmesi veya bağırsakların çıkarılması için midenin açılmasını evrensel bir uygulama olarak tarif ederken cesetten tüm kasların çıkarılması geleneğini not edilmeğe değer bir farklılık olarak zikretmektedir (Rudenko, 1970: 282-283). Rudenko, Herodot'un Masagetler ile ilgili verdiği bilgilerden hareketle tıpkı Masagetler gibi Pazırık 5 nolu kurgandaki ve Şibe kurganındaki cenazelerden çıkarılan etlerin ölen kişi için kesilen hayvan etleriyle harmanlanarak pişirilme ve yenme ihtimalinden söz eder. Bu uygulamanın sebebini de onların inancına bağlayarak ölen kişinin doğüstü güçler elde etmesine zemin hazırlamak olarak açıklar (Rudenko, 1970: 283)⁶.

Minusinsk havzasında Tagar Kültürünün son zamanlarına (MÖ. 2-1. yüzyıllara) tarihlendirilen mumyalanmış cesetlerdeki işlemin gerekliliği mezarın inşasına kadar cesetteki bozulmanın önüne geçmek ihtiyacıyla açıklanmaktadır. Bu bölgedeki mumyalama işlemleri cenazeye ait kemiklerin önce vücuttan ayrıştırılması sonra tekrar bir bütün haline getirilmesi şeklinde tezahür etmiştir. Fakat ölen kişinin iskelet yapısı yeniden bütünleştirildiğinde bazen vücudun anatomik yapısına aykırı bir yerleştirme yapıldığı fark edilmiştir. Murphy bu durumu cenazeyi defin için hazırlayanların anatomik bilgi eksikliğinden kaynaklandığını belirtmektedir. Vücudun yeniden bütünlük arz etmesi için koparılan parçaların ince dallarla bağlanmasıyla defin öncesi işlemler tamamlanmış olur.

⁶ Herodot'un konuyla ilgili aktardığı bilgi şöyledir; "İssedonların İskitler için anlattığına göre İskitli bir erkeğin babası öldüğü zaman tüm akrabalar o eve koyun getirirler. Koyunlar kurban edilir ve onların etleri parçalara ayrılır. Aynı zamanda ölünün cenazesi de benzer bir uygulamaya maruz kalır. İki çeşit et birbiriyle karıştırılır ve tamamı yemekte (cenaze yemeğinde) servis edilir." (Herodotus 1942: 237).

Bunun için omurda delikler açılmakta ve bu deliklerden geçirilen ince dallarla kollar ve bacaklar tekrar gövdeye birleştirilmektedir.

Bu işlemi ölünün yüz özelliklerinin korunması girişimleri takip etmektedir. Uygulamada ilk icraat etin kafa iskeletinden ayrıştırılmasıdır. Sonrasında yüz özelliklerini korumak amacıyla balçıkla bir maske hazırlanmakta ve iskeletin baş kısmına eklenmektedir. Son olarak maskenin boyanması ve vücudun giydirilmesiyle cenaze defin pozisyonu almaktadır (Murphy 2000: 282).

Benzer karmaşık mumyalama prosedürü Tuva ve Güney Sibiryaya mezarlığında da görülmekle birlikte bu mezar komplekslerinde ikinci defin tekniği ile de karşılaşmaktayız. Bu tür işlemlerin yapıldığı Aymyrlıg Mezarlığı, Güney-doğu Sibiryaya'da Tuva Otonom Cumhuriyetinin Ulug-Khemski bölgesinde konumlanmaktadır. Araştırmacı E.U. Stambulnik mezarları Hun-Sarmatlar (Hunno-Sarmatian) dönemine tarihlendirmektedir. Murphy de mezarları en erken MÖ. 3-2. yüzyıla en geç Miladi 8. yüzyıla ait kalıntılar olarak ifade etmektedir. Ayrıca yazar burada defnedilenlerin büyük çoğunluğunun İskit dönemi insanları olduğunu belirtmektedir. Farklı defin tekniğiyle kastedilen Aymyrlıg mezarlık sahasındaki cesetlerin etlerinin kemikten ayrıştırılarak defnedilmesidir. Buna göre belirli işlemlere tabi tutulan cesetlerin bazıları bacakları bükülmüş bir vaziyette sol tarafına yatırılmıştır. Bazı mezarlarda cesetlerin kadın ya da erkek fark etmeksizin sağ tarafına yatırıldığı da görülmüştür. Kollar genellikle vücudun önünde uzatılmışken birkaç örnekte ise bükülü halde bulunmuştur (Murphy 2000: 280).

Murphy'nin ifade ettiği üzere Aymyrlıg mezarlık alanında farklı defin uygulamalarıyla karşılaşılmaktadır. Bu durum İskitlerin siyasi yapılanmasından kaynaklanmaktadır. Zira İskitler güçlü göçebe boylardan oluşan bir konfederasyondur. Dolayısıyla İskitlerle özdeşleşen ve kültür tarihçileri tarafından "İskit Üçlüsü" olarak tanımlanan silahlar, koşum takımları ve hayvan üslubu sanatının uygulandığı objeler hemen hemen her İskit kurganında karşılaşılan ortak envanterler olmakla birlikte her boya özgü unsurlara da tesadüf edilmektedir (Murphy 2000: 279).

Esik (Issık) kurganı üzerine yapılan çalışmalar ve arkeolojik buluntuların değerlendirildiği raporlar Eski Türklerin kurgan inşasına ve defin merasimlerine dair önemli bilgiler sunmakla birlikte cenazelerin mumyalanması konusunda sessiz kalmaktadır. Bu hususta bilgi veren Herodot cesedin karnının kesilerek açıldığını içinin temizlendiğini akabinde kesilmiş servi⁷, tütsü (buhur), maydanoz ve anason tohumları ile doldurulduğunu ve son olarak tüm cesedin bal mumuyla kaplandığını beyan etmektedir⁸. Buna göre kesilmiş servi yapraklarının güzel koku yaydıkları, maydanozun böbrek taşı, kabızlık ve bağırsak gazı, idrar yolları iltihabı gibi tedavilerde kullanıldığı bilinmektedir (Arı-Top 2017: 61, 63). Maydanoz tohumu da antibiyotik özelliği dolayısıyla soğuk algınlığı, nezle ve grip gibi rahatsızlıklarda tedavi edici bitkiler arasında yerini almaktadır. Bunun da ötesinde uyku problemleri, kanserli hücrelerin oluşmasını engelleme, oksijenin vücutta depolanmasına sağlayarak nefes darlığı gibi rahatsızlıklara son verme maydanoz tohumunun tedavi edici

⁷ Türk araştırmacılar ifadeyi dövülmüş saparna olarak çevirmişlerdir. Saparna tıbbi tedavilerde kanı temizleyen, kabızlık için kullanılan, frengi ve diğer cilt hastalıklarına fayda sağlayan, romatizma ve böbrek hastalıklarına iyi gelen, vücuttaki zararlı maddeleri uzaklaştıran bir bitkidir (Durmuş, 2004: 23).

⁸ Herodot'un iki ayrı çevirisinde karn boşluğuna yerleştirilen bitkiler sıralanırken Godley "marsh plants" yani bataklık bitkilerinin varlığından bahseder. G. Rawlinson ise bataklık bitkisi yerine "cypress" yani selvi olduğunu belirtir (Herodotus 1928: 269; The Greek Historians, 1942:251; Rudenko, 1970: 282). Parzinger de Altay dağlarının donmuş topraklarında yatan İskit mumyalarının varlığını Herodot'un verdiği bilgilere dayandırır (Parzinger, 2008: 20).

özelliklerindedir. Ayrıca maydanoz tohumunun yara kurutucu ve anti bakteriyel özelliği de mevcuttur. Şu durumda maydanoz tohumunun mumyalamada kullanılma sebebi yara kurutucu ve bakteri önleyici özelliği olabileceği gibi tek başına güzel koku yayması da gerekçe teşkil edebilir.

Bir diğer malzeme olan anason, aroma ve tedavi edici özelliklerinden dolayı Asya, Afrika ve Avrupa'da tarımı yapılan ilk bitkilerdendir. Günümüzde eczacılık, parfüm ve gıda endüstrisinde kullanılmaktadır. Anti bakteriyel, antioksidan ve antispazmodik özellikleri dolayısıyla üst karın bölgesi şikâyetlerde, nezle tedavisinde ve hafif balgam söktürücü olarak kullanıldığı bilinmektedir (Haşimi vd. 2014: 20). Hayatta olan insanların sağlığına bu şekilde olumlu katkı sağlamakla birlikte ölümlerin bedenini de keskin kokusu ve yüksek oranda uçucu yağ özelliğiyle dış etkilere karşı koruduğu varsayılabilir⁹.

Cesetlerde rastlanılan tütsülerin de bir amaca hizmet ettiği açıktır. Malum olduğu üzere Eski Türkler ölen hükümdarlarına ya da beylerine ait cesedin kötü ruhların eline geçeceği kaygısı yaşamışlardır. Bunu engellemek ve kötü ruhları kovmak isteğiyle de mumyalama sırasında cenazenin içerisine tütsü bırakmış olmalıdırlar.

Tüm bu bilgilerden hareketle Rus, Alman, Kazak arkeologlar kurganlardaki cesetlerin gerçek mumyalar olup olmadığı hususunu çalışmalarında tartışmışlar hatta cesetleri mumya olarak kabul etseler dahi mumyalama sürecinin tıbbi yeterlilikten uzak olduğunu değerlendirmişlerdir. Şöyle ki Rudenko Pazırık kurganlarındaki cesetlerin ciddi bir tıbbi işleme tabi tutulduğunu ve cesetlerin mumyalandığını kabul etmiş ancak bu işlemin defin aşamasına kadar bedeninin korunmasıyla alakalı olduğunu dile getirmiştir. Pazırık kültüründe kurgan inşası kurganın büyüklüğüne göre zaman, işçilik ve masraf anlamına geliyordu. Ölüm vakti de buna eklenince defin uzun bir süre sonra gerçekleştiğini söyleyen araştırmacı, defin merasimlerinin yılın belirli mevsimlerde gerçekleşip gerçekleşmediğini iddia etmek hususunda henüz yeterince bulguya sahip olmadığını dile getirmiştir. Yine de ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinin bu işlemler için uygun zaman dilimleri olabileceğini söylemiştir (Rudenko 1970: 279)¹⁰.

N.Polosmak mumyalamanın Pazırık kültürünün bir parçası olduğuna inandığını söylemiştir. Fakat onların birkaçında gözlemlenen mükemmel koruyuculuğu buzla kaplı kurgan yapılarla izah etmiştir. Ona göre mükemmel olan, uygulanan mumyalama tekniği değil buzla kaplı donmuş mezarlardır. Pazırık halkının ölümlerini bazı tıbbi işlemlere tabi tutmalarını da ölüm ve defin arasında geçen uzun sürede vücudun korunması gerekliliğiyle açıklamıştır. Polosmak'ın çalışma ekibinde yer alan patoloğların Ak Alaha 3 kurganından çıkan kadın cesede dair tespitleri cesedin ölümünden sonraki 2-3 ay içerisinde en fazla 6. ayın bitiminde defnedildiği şeklindedir. Muhtemelen kış mevsiminin ilk aylarında vefat eden genç kadın haziran ayı ortalarında defnedilmiştir. Zira kadınla birlikte kurgana yerleştirilen atların işkembesinden bu bilgiyi teyit edecek minvalde bozkırın baharda yetişen otlarına

⁹ Erer ve Atıcı, Herodot'da bahsi geçen ve cesetlerdeki boşlukları doldurmaya yarayan bitkilerin ölü bedenlerin kötü koku yaymasını engellemek ve korunmasını sağlamak amacıyla kullanılmış olabileceğini söylerler (Erer-Atıcı, 2004: 39).

¹⁰ Sezer Erer, Elif Atıcı ve onların çalışmasından hareket eden Z.Gençel Efe, Türklerin ölümlerini mumyalama sebeplerinden biri olarak defin işlemlerinin sadece ilkbahar ve sonbahar mevsimlerinde yapıldığına işaret etmişlerdir. Efe, ilkbaharda ölenlerin sonbaharda defnedildiğini sonbaharda ölenlerin ise ilkbaharda defnedildiğini ifade etmektedir. Ona göre bu uygulamanın sebebi uluslararası bir organizasyon olan cenaze törenlerinin layıkıyla gerçekleştirilebilmesi ve ihtişamlı bir kurgan inşa etmek için zaman kazanmaktır (Efe 2018: 32; Erer-Atıcı 2004: 38-39). Hâlbuki Rudenko'nun araştırma raporu söz edilen mevsimlerle ilgili kesin yargıda bulunmaktan sakınmakta böyle bir ihtimalin varlığını da coğrafyanın iklim özelliklerine dayandırmaktadır. Sert geçen kışlardan ve donmuş topraklardan kaynaklı olarak toprağın işlenmeye en müsait zamanların bahar ayları olduğuna işaret etmektedir.

rastlanmıştır. Bunun sebebi kurganın hazırlık aşaması için gerekli iklimsel şartların ancak bu tarihlerde uygun olmasıdır. Yazar bu kültüre mensup halkın öteki dünya inancına sahip olmasından dolayı da cesede bazı tıbbi işlemler uygulandığını beyan ederek genel kanaati yok saymamaktadır (Polosmak, 2015: 87).

SONUÇ

İslam Öncesi Türklerde ölüm ve cenaze törenleriyle ilgili en dikkat çekici uygulamalardan biri bedeninin defin için hazırlanma sürecidir. Burada karşılaşılan prosedür genel olarak mumyalama tabiriyle karşılık bulsa da bunun bir ilaçlama ya da tahnitten ibaret olduğu da söylenmektedir. Arkeolojik çalışmalarda ve araştırma eserlerde Avrasya bozkırlarında tespit edilen ve incelenen kurganlardaki cesetler genel olarak mumyalanmış cesetler olarak tanımlanmaktadır. Buna göre araştırmacılar bir kısmı definden önce cesetlere uygulanan işlemleri mumyalama için yeterli görürken bazıları da bu işlemlerin sadece cesedin toprakla buluşuncaya kadarki sürede bozulmasını engelleyen faaliyetler olarak değerlendirmektedir. İkinci açıklamayı akla daha yatkın bulan araştırmacılar cesetlerin günümüze kadar korunarak gelmesini Altayların donmuş topraklarından kaynaklandığını iddia etmektedirler. Hatta İskit ve Altay bölgesine mensup Pazırık kültür temsilcilerinin mezar inşasında buzun organik varlıkların korunmasındaki gücünü iyi bildiklerini ve bu bilgiyi kurgan inşası sırasında kullandıklarını da ifade etmektedirler.

Yapılan araştırma sırasında kurganlardaki bedenlerin sadece iç organlardan arındırılmakla ve vücut sıvısının yok edilmesiyle yetinilmeyip cıva içerikli bir bileşenle çürümenin engellendiği, reçine ile mumyalanarak formunun korunduğu da görülmüştür. Ayrıca bazı bitkiler yardımıyla vücut sıvısının yok edildiği, kaybettiği hacmi geri kazandırdığı, bakteri oluşumunun engellendiği ve bedenin aromatik bitkilerle güzel kokmasının sağlandığı söylenebilir. Şu halde meşhur Mısır mumyaları gibi bazı tıbbi işlemlere tabi tutulan ve az deformasyonla günümüze ulaşan kurganlardaki bedenler için "Türk mumyalar" ifadesini kullanmanın doğru olduğu kanaatindeyiz.

EXTENDED ABSTRACT

The kurgans belonging to the old Turks found in the region of Siberia-Altai and the country inhabited by Scythians preserved both the buried body and the various and valuable goods of the dead. Thanks to this characteristic, the kurgans present the social and cultural life of old Turks. Having the mummified corpse the kurgans illuminate the anatomies of old Turks also.

The bodies have reached with the nearest forms to the original to today by the means of abilities of Turks both the building of kurgans and mummification art. Colors of the dead's clothing and the textiles in the kurgans didn't lose liveness. Therefore the mummies of Turks compete with the most famous Egyptian mummies.

The best-preserved bodies were result of that the old Turks buried their dead in well-drained soils. Moreover, the corpse has been buried as salted by Turks. So the corpses have been inhibited putrefaction and prevented deterioration. After thousands of years, the slight amounts of moisture have not even penetrated to these kurgans.

The plants and medical materials used when the bodies were mummifying were factors to be successful in the Mummy Technique of Turks. In this paper, according to archaeological reports about the kurgans were been examined the corpses of amazingly well-preserved and the mummification processes before burial. Besides the evaluations about the plants which

have influenced at preserved of the body and these plants used in what medical operations were be presented.

Archaeological studies show that mummification operations have been started with being separated from the skull bones and some vertebrae from the body. The brain has been removed in the lower part of the occipital lobe, through opening a trephine about 4.5 cm in diameter. The thin bones between the eye sockets have been broken. So that became a hole, about 2 cm in diameter, connecting the nasal cavity and maxillary sinus. Probably this hole was created to remove eyeballs and the mucus of the nose and sinus nasals.

Mummification operations have been continued with removal of the guts as the stomach area of the body has been opened up. Namely, the slit started at the lower right edge of the thorax of the bodies in Pazırık, running down 5-6 cm from the navel to finish at the right front projection of the iliac bone. This slit has been sewn up with sinew threads after the extraction of the entrails. Another of the slits on the inside of the right arm, starting at the armpit, running down to the ulnar cavity and beyond the articulating area of the ulnar bone, to within a few centimeters of the hand. On the left arm there was also a slit on the inner side extending from slightly below the head of the humerus through the armpit almost reaching the hand. The slits on the legs were also on the inside.

As a result of the research, it has been seen that the corpses in kurgans not only removing of the entrails and drying of the body fluids but also decaying of the corpses has been prevented by probably a Mercury-containing some kind of fluid. Besides, the forms of corpses have been preserved through embalming with resin. The next steps were to dry the body fluids and to compensate for volume loss of the body through some plants and bacterial growth prevention and finally ensuring that the corpse smells good with aromatic plants. Briefly, such as the famous Egyptian mummies some medical operations were applied to the corpses within the Altai and Skythian kurgans and they survived with very little deformation. Then it can be probably said that these corpses are "Turkish mummies".

KAYNAKÇA

- Arı, B. & Top, M. B. (2017). Hatay’da sağlık sorunlarını gidermek için başvurulmuş başlıca halk hekimliği uygulamaları. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 33, 55-67.
- Aufderheide, A. C. (2003). *The Scientific study of mummies*. Cambridge: Cambridge University press.
- Çoruhlu, Y. (2016). *Eski Türklerin kutsal mezarları: kurganlar*. İstanbul: Ötüken neşriyat.
- Demir, N. A. (2016). Mumyaların sırlarına biyokimyasal açıklamalar. *LabMedya*, Yıl 7, 38, ss.3.
- Durmuş, İ. (2004). İskitler’de ölü gömme geleneği. *Milli Folklor*, XVI/61, 21-29.
- Efe, Z. G. (2018). *Anadolu Türk kültüründe mumyalama*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Erer, S. & Atıcı E. (2004). Türk tıp tarihinde mumyalama ve bazı orijinal sonuçlar. *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 213 37-43.
- Haşimi, N. vd. (2014). Anason (*Pimpinella anisum*L.) ve kimyon (*Cuminum cyminum*L.) tohumlarının uçucu yağ kompozisyonu ile antimikrobiyal ve antioksidan özelliklerinin belirlenmesi. *Tarım Bilimleri Dergisi*, 20, 19-26.
- “Herodotus Persian Wars Book IV”, (ed. Francis R.B. Godolphin 1942) *The Greek Historians*, Vol I, (Eng. Trans. George Rawlinson), New York.
- Herodotus. (1928). *The Persian wars* (Vol.II) (Books III and IV), (A.D. Godley English Trans.), London.
- Klyashorniy, S. G. (2017). Dağlık Altay’daki kurganlar. *Tartarica*, (Proje Yöneticisi Rafail Hakimov), (Kemaloğlu İ. Çev.), İstanbul: 67.
- Mair, V. H. (2019, 12.10.). *The Mummies of East Central Asia*. s. 25. <https://www.penn.museum/documents/publications/expedition/PDFs/52-3/mair.pdf>.
- Matsuura, K.o (2008). Foreword. *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Moutains*, Paris: Unesco press.
- Molodin, V. I. & Polos’mak N. V. (2016). A Multidisciplinary approach to the study of archaeological complexes with mummified objects. *Herald of the Russian Academy of Sciences*, 86(2), 111–117.
- Molodin, V. I. (2008). The Frozen scythian burial complexes of the Altai Mountains. *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Moutains*, Paris: Unesco press: 25-30.
- Murphy, E. M. (2000). Mummification and body processing: evidence from the iron age in southern Siberia. *Kurgans, Ritual Sites and Settlements Eurasian Bronze and Iron Age*, Jeannine D. & Kimball (et al.) (Eds.), Oxford: Archaeopress press.
- Önal, S. (1994). *Bazı uyarıcı maddelerle kızılçam ve karaçamalarda reçine üretimi*, Ankara: Ormanlık Araştırma Enstitüsü Yay.
- Parzinger, H. (2017). Burial mounds of scythian elites in the Eurasian steppe: new discoveries, *Journal of the British Academy*, 5, 331-355.
- Parzinger, H. (2008). The Scythians: nomadic horsemen of the Eurasian steppe. *Preservation of the Frozen Tombs of the Altai Moutains*, Paris: Unesco press: 19-24.
- Polosmak, N.V., (2015, December) A Different archaeology Pazyryk culture: a snapshot Ukok, 2015. *Discovery of Siberia Archaeology*, N 3 (42), 78-103.
- Pringle, H. (2010). Battle fort he Xinjiang mummies. *Archaeology*, Vol. 63, No 4, 30-35.
- Rudenko, S. I. (1970). *Frozen tombs of Siberia The Pazyryk burials of iron-age horsemen*. (M. W. Thompson English Trans.), California: University of California Press.

EKLER

Ek 1: Pazırık 5 nolu kurgandaki kadın mumya: Kafatasının arkasındaki mumyalama işlemine dair bir görüntü. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, 45. Resim.

Ek 2: Pazırık 5 nolu kurgandaki erkek mumya: Kafatasının arkasında ve omurgadaki mumyalama işlemlerinin bir görüntüsü. Rudenko, *Frozen Tombs of Siberia*, 46. resim.

Ek 3. Pazırık kültüründeki erkek mumya, V.L. Molodin tarafından kazılan Kaldjin II kurganı, V.I. Molodin, "The Frozen Scythian Burial Complexes of the Altai Mountains", s. 27.

RUS ARŞİV BELGELERİ IŞIĞINDA 1896 OSMANLI BANKASI BASKINI

1896 OTTOMAN BANK RAID IN THE LIGHT OF RUSSIAN ARCHIVE DOCUMENTS

Şahin DOĞAN*

Öz

Bu makalede 26 Ağustos 1896 tarihinde bir grup Ermeni Komiteci tarafından kendi siyasi isteklerini hayata geçirmek için gerçekleştirilen Osmanlı Bankası Baskını Rus arşiv belgelerinin ışığında ele alınmıştır. Her ne kadar Osmanlı Bankası baskını bütün teferruatıyla literatürde bilinse de olayın gerçekleşmesinden sonra yaşanan olaylar ve İstanbul'daki durum hususunda tartışmalar günümüze kadar taşınmıştır. Baskın sırasında ve sonrasında gerçekleşen olaylar özellikle İstanbul'da Osmanlı toplumunun ayrışmasında da etkili oldu. Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili olarak bilimsel literatürde birçok farklı kaynaktan faydalanmışsa da Rus kaynaklarının bir katkısı bulunmamaktaydı. İşte bu makale ile bazı Rus arşiv belgeleri ve kaynakları ile konu irdelenmeye çalışılarak literatüre bir katkı sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı Bankası, Ermeni Komiteleri, Rusya, Osmanlı Devleti

Abstract

In this article, the Ottoman Bank Raid on August 26, 1896, by a group of Armenian Committee members to realize their own political wishes is discussed in the light of Russian archive documents. Although the Ottoman Bank raid is a well-known issue with all its details, the discussions about the events occurred after this incidence and the discussions about the occupation in Istanbul have survived to the present day. The events during and after the raid were also effective in the separation of the Ottoman society, especially in Istanbul. Although the academic literature has benefited from many different sources in relation to the Ottoman Bank Raid, Russian sources have not been used yet. With this article, the subject has been discussed in the light of some Russian archive documents and resources, and a contribution has been made to the literature

Keywords

Ottoman Bank, Armenian Committees, Russia, Ottoman Empire

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi. ORCID: 0000-0001-7443-4176, Antalya - TÜRKİYE

GİRİŞ

Bu makalenin amacı literatürde Osmanlı Bankası Baskını adı ile anılan vakayı yeniden ele alıp incelemek değil, bugüne değin literatürümüzde ele alınmamış bir yöne eğilerek Rus diplomatların hadise hakkındaki gözlemlerini değerlendirmektir. Elde bulunan belgeler ışığında onların olayları anlatışı, olaylar hakkındaki yorumları mevcut bilinenler dışındaki verdikleri katkılar ele alınmış ve Rus diplomatların olayların yaşandığı günlerdeki Osmanlı Bankası baskını vakası ve akabinde gelişen olaylara bakış açısı ortaya konmaya çalışılmıştır. Bu nedenle bu makale ile Osmanlı Bankası Baskını ile ilgili literatürde iyi bilinen olay ve olguların aktarılmasından ziyade Rus hariciyesinin algısı ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır.

26 Ağustos 1896 Çarşamba günü vukuu bulan Osmanlı Bankası baskını Ermeni olayları içerisinde neredeyse bütün detayları ile bilinen gelişmelerden biridir. Zira bu olayda görev alanlardan eylem planına, olayların gerçekleştiği saatlerden kullanılan bomba türlerine kadar bütün detaylar -bazı kaynaklardaki farklılıklara rağmen- bilinmektedir. Olayın bu derece bilinmesini sağlayan başlıca ana kaynaklar, özellikle günümüzde yayınlanmış olan ve olaya katılmış olan kimselerin hatıratları, İstanbul'daki büyükelçiliklerin raporları, Osmanlı ve diğer yabancı devletlerin arşiv kayıtları ve gazete haberleri oluşturmaktadır.

Osmanlı Bankası baskınının en dikkat çekici ve üzerinde bir uzlaşma sağlanamamış konusu ise banka baskınından sonra İstanbul'da gerçekleşen olaylardır. Zira, Batı ve Ermeni literatüründe söz konusu baskının bir terör hareketi olduğu ve bunun neticesinde ölen Osmanlı memur, asker ve vatandaşlarının durumunun da dile getirildiği nesnel bir yaklaşımdan ziyade olaylarda Ermenilerin durumu hep ön plana çıkartılmıştır. Nitekim bu durum Batı ve Ermeni tarih yazımında Osmanlı Devleti içerisinde yaşanan bütün Ermeni olaylarının değerlendirilmesinde genel bir yaklaşım olarak yerleşmiştir.

Osmanlı Bankası baskınında bankayı basan Ermeniler ile görüşmeler yapılması, arabuluculuk sağlanması ve neticede bankadan çıkartılarak gemi ile Marsilya'ya gönderilmeleri sürecinde yabancı Büyükelçilik çalışanları önemli bir rol oynadı. Bilindiği üzere Osmanlı Bankası Genel Müdürü Sir Edgar Vincent, Rus Konsolosluğu Baş tercümanı Maksimov'la birlikte Saraya giderek konunun çözümlenmesi için görüşmelerde bulundular. Bu görüşmeler neticesinde, komitecilerin Türkiye'den serbestçe ayrılmalarına izin verildi. Verilen bu izne uygun olarak, 17 komiteci, hiç bir engelle karşılaşmadan Maksimov ile birlikte Bankadan çıkıp, Sir Edgar'ın yatına gitmiş, buradan da Fransızların La Gironde gemisi ile Marsilya'ya gitmek üzere İstanbul'dan ayrılmışlardı. Komitecilerin İstanbul'dan ayrılmalarıyla birlikte Banka baskını sona erdi. Fakat baskın sırasında Ermeni komitecilerin asker, polis ve halk üzerine attıkları bomba ve kurşunlar, Müslüman halkı ayağa kaldırmış ve İstanbul'da Müslümanlarla Ermeniler arasında karşılıklı çatışmalar yaşanmıştı. İstanbul'da yaşanan bu olaylar birkaç gün sürmüş ve neticede hem Müslümanlardan hem de Ermenilerden ölenler olmuştu. Ancak, bu dönemde çoğu zaman olduğu gibi olaylarda ölen Ermenilerin sayısı Batılı kaynaklara çok abartılı bir şekilde yansımıştır. Osmanlı Bankası baskını müteakip İstanbul'da yaşanan olaylardan sonra özel bir mahkeme kurularak, tutuklanmış olan Müslüman ve Ermeniler söz konusu mahkemede yargılanmışlardı (Gürün,1988, s.212-216; Uras, 1950, 512-525).

Yukarıda kısaca anlatılan bu süreci yani Osmanlı Bankası baskını ve sonrasında meydana gelen olayları konu alan çok değerli çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların hiç kuşkusuz en teferruatlısı Fikretin Yavuz'un kaleme aldığı "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Basını" isimli çalışmasıdır. Bu çalışmada Osmanlı Arşivleri, İngiliz Arşivleri, birçok yerli

ve yabancı gazete ve dergiler, ayrıca konuya ilişkin yerli ve yabancı birincil kaynaklar da kullanılmış ve Batı literatürü ile karşılaştırmalı olarak önemli bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada özellikle Osmanlı arşiv belgeleri ile olaylarda ölen ve yaralanan Müslüman ve Ermeniler, olması gerektiği gibi Osmanlı arşivlerindeki gerçek kayıtlar ile ortaya konulmuştur. Bu eserde -dönemin neredeyse bütün Ermeni olaylarında bir propaganda olarak artık dönemin bir özelliği haline gelmiş olan- Ermeni ölümlerinin sadece duyumlara dayanarak çok abartılı gösterilmesi Osmanlı kayıtları ile çürütülmüştür. Yavuz, bu kapsamlı çalışmasının sonucunda, banka baskınının ve İstanbul olaylarının bir terör hareketi olarak Taşnak Komitesinin İstanbul kolunun gerçekleştirdiğini belirtmekte ve banka baskını akabinde meydana gelen olayların ise Ermeni komitacıların İstanbul'un diğer semtlerinde de karışıklıklar çıkarmasıyla vuku bulduğunu dile getirmektedir. Eserde belirtildiği üzere bu olaylar sırasında halkın saklanmış oldukları evlerden ve işyerlerinden bomba atan Ermenilere müdahale etmesi ve bu esnada bazı yabancıların zarar görmesi batılı devletlerin müdahaleleri için bir bahane oluşturmuştu. Bu olaylarda ölenlerin sayıları batılılarca 30.000 binlere çıkartılmıştı. Olaylarda Osmanlı Hükümetinin olaylara engel olmak için tedbir almadığı iddiaları ise diğer ve önemli bir husustu. Hâlbuki hükümet olayları engellemek üzere olayların başlamasından çok kısa bir süre sonra acil kaydıyla telgraflar göndererek asker ve jandarmaların olay mahallerine gitmelerini istemişti. Ancak bazı yerlerde güvenlik güçleri yetersiz kalmış ve olaylar devam etmişti (Yavuz, 2015, s. 317-318). Fikret Yavuz'un kaleme aldığı bu eserde büyük oranda arşiv belgelerine dayalı olarak ileri sürülen tez aynı zamanda Esat Uras , Kamuran Gürün Sadi Koçaş Mehmet Hocaoglu vd. gibi Türk tezlerini ortaya koyan yazarları doğrulamaktadır.

Olaya ilişkin farklı bakış açılarını ortaya koymak bağlamında, farklı bir yaklaşımda bulunan Edhem Eldem tarafından kaleme alınmış çalışmalardan da bahsetmek gerekir. Osmanlı Bankası konusunda önemli çalışmaları olan Edhem Eldem'in "26 Ağustos 1896 Banka Vakası ve 1896 Ermeni Olayları", isimli makalesi (Eldem, 2007, 113-146) Osmanlı Bankası baskını ve akabinde gerçekleşen olayları oldukça detaylı ve Türk ve yabancı kaynakları karşılaştırmak suretiyle ele almıştır. Eldem'in farklı kaynakları karşılaştırmak suretiyle kaleme aldığı makalenin sonucunda, 1896 Ağustos ayında gerçekleşen bu olayların hızlı bir şekilde katliama dönüştüğü, yaşanan olaylar sırasında asker ve polislerin büyük ölçüde yaşanan olaylara müsamaha gösterdiği ve hatta bazı durumlarda olaylara katıldığı şeklindeki yorumların akla yakın yorumlar olduğunu ifade edilmekte ancak hükümetin bu olaylarda ne derece doğrudan sorumlu olduğunun tespitinin kolay olmadığı belirtilmektedir. Eldem, bazı yabancı kaynaklarda belirtildiği gibi, ayaklanan halkın doğrudan karakollar tarafından silahlandırıldığı ve yönlendirildiği düşüncesinin abartılı olduğu ancak bir göz yumma politikasının izlendiği düşüncesindedir. Eldem'in çalışmasında olayların ardındaki güçlerin ve karar mekanizmalarının belirlenmesi ve açıklanması sırasında II. Abdülhamit döneminin özelliklerinin göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çekilmektedir .

Banka Baskını vakasında bir diğer ucu teşkil eden Ermeni yazarların bakış açısını ortaya koymak için şu örnekleri verebiliriz:

Münih'te bulunan Ermeni Sorunları Enstitüsü Müdürlüğünü yapmış olan Eduard Oganessian'ın kaleme almış olduğu bir nevi Taşnaksutyun Komitesinin tarihini içeren "Vek Barbi " isimli eserin Osmanlı Bankası ile ilgili bölümünde, İstanbul'da Taşnaksutyun komitesinin özellikle 1893-1896 yılları arasında Ovanes Yusufyan tarafından çok güçlü bir alt organizasyonun kurulduğu belirtilmektedir. Nitekim, Ovanes Yusufyan 1892 yılında Kars'tan İstanbul'a gelmiş ve burada çok sayıda ihtilalci komite üyeleri yetiştirmişti. Bu kişiler daha sonra komitede yönetici kadrolarını oluşturacaklardı. Bu kişiler arasında Arteşes Minasyan, Artenis Andreasyan, Artemis

Devyan, Babken Suni, Arşak Vramyan (Vagan) vd. sayılabilir. Oganesyanyan bu eserinde, İstanbul'un hem Osmanlı İmparatorluğunun başkenti hem de yarı Avrupalı bir şehir olması nedeniyle dış propaganda yapmak için iyi bir yer olduğunu belirtmekte ve özellikle bu nedenden ötürü Taşnaksutyun Komitesinin İmparatorluğun başkentinde "terör hareketi" gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Ayrıca Oganesyanyan bu komite tarafından saraya yani Sultana bağlı yüksek mevkide bulunan Ermenilerin öldürüldüğünü ifade etmektedir. Bu öldürülenler arasında Maksut Simon Bey, Arteşek, Adisi Tigran, Episkop Mambre Benlyan, cerrah M. Tutunciyev vd gibi birçok örnek verilebilir (Oganesyanyan, 1991, s. 87).

Oganesyanyan'a göre Osmanlı Devleti içerisindeki Ermeni meselesine dikkat çekmek için gerçekleştirilen Osmanlı Bankası Baskını dünya tarihindeki ilk "siyasi terör eylemidir". Oganesyanyan bu tespitinden sonra Banka Baskını olayını kısaca anlatır. Ancak olay sonrası gelişmeler hakkında hiçbir bilgi vermemektedir. Oganesyanyan'ın verdiği bilgilere göre Babken Suni başlarında olduğu halde öğlen vakti 26 Taşnak üyesi bankaya girmiş ve 150 kişiyi rehin almışlardı. Babken Suni bir patlama neticesinde ölmüş ve eylemin idaresini Graç ve Armen Garo üstlenmişlerdi. Taşnaklardan bir kısmı silahlı mücadele ederken bir kısmı ise büyükelçiliklere isteklerini bildirmekte ve görüşmeler yapmaktaydılar. Oganesyanyan İstanbul'daki büyükelçilerin kendi ülkelerinin Osmanlı Bankası'ndaki parasal yatırımların akıbetinden korktukları için aracılık yapmaya başladıklarını ifade etmektedir (Oganesyanyan, 1991, s.89).

M. G. Nersisyan'ın editörlüğünde bir grup yazar tarafından kaleme alınmış olan "История Армянского Народа" isimli eserde Banka baskınına ilişkin olarak "Taşnaksutyun Partisi üyesi olan genç silahlı insanlar ansızın Osmanlı Bankasına baskın düzenlediler. Bu kişiler Ermeni kıyılarına son verilmesini ve Batı Ermenistan'ında reformların yapılmasını talep edip aksi takdirde bankayı havaya uçurup burada bulunan bütün değerli varlıkları yok edeceklerini söylediler. Sultan cevap vermede acele etmedi ve şehirde panik başladı. Bu sürece daha sonra Avrupalı devletlerin elçileri dâhil oldu. Büyükelçiler teröristleri taleplerinin karşılanacağına ikna ederek onları bankadan çıkmaya ve Türkiye'den ayrılmaya ikna ettiler. Abdülhamid İstanbul'da derhal yeni kıyımlar yaptı. Hükümet birlikleri ve ayaktakımından kimseler Ermenilere saldırdılar. Birkaç bin kişi öldürüldü. Evlerin birçoğu yağma edildi ." Şeklinde bir yorum getirilmiştir.

Bir başka Ermeni yazar Louise Nalbandian tarafından kaleme alınmış olan ve Ermeni komitelerinin tarihi niteliğindeki "The Armenian Revolutionary Movement" isimli eserde de benzer yorumların yapıldığı söylenebilir. Eserde kısa bir yer ayrılan Osmanlı Bankası baskınına ilişkin olayın bilinen gelişim kısmına çok kısa bir şekilde değinilerek bu olayın akabinde İstanbul'da Ermeni toplumunun kanlı bir şekilde katledildiği ve bu katliamda asker, polis ve softaların yer aldığı belirtilmektedir. Eserde yer alan Nalbandian'ın "suçu olmayan Hristiyanlar cezalandırılmak için seçilmişti, kadın ve çocuklar sokaklarda acımasızca kesildi ve bu başkentte günlerce sürdü. Bu katliamda 6000'den fazla kişi öldü. (Nalbandian, 1963, s. 176-178)" ifadeleri bir bakıma klasik Ermeni bakış açısını ortaya koymak bakımından iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Elbette yukarıda ele alınanlar dışında bu hususta kaleme alınmış birçok farklı eser ve kaynak bulunmaktadır. Ancak bir makalenin sınırlarını aşacağından bütün bu çalışmaların burada zikredilmesi mümkün olmadığı gibi bu çalışmamız elimizde bulunan bazı Rus arşiv belgelerinin konu hakkında literatüre katkısı ile sınırlı olup verilen örneklerin konuya ilişkin farklı görüşleri yansıtması açısından da yeterli olduğu düşüncesindeyiz.

Bu çalışmamızın kaleme alınması ise Rus Askeri Deniz Donanması arşivinde (Российский государственный архив Военно-Морского Флота) çalışmamız sırasında bulunan Osmanlı Bankası baskınına ilişkin bazı belgelerin ortaya çıkmasıyla mümkün olabilmektedir. Arşiv

belgelerinin en erken tarihli 28 (16) Ağustos 1896 tarih ve 21 sayılı Rus Ana Deniz Karargahı'na gönderilmiş olan Teğmen Stepanov imzalı bir rapordur. Raporların ikincisi 487 sayılı 30 (18) Ağustos 1896 tarihli Yüzbaşı Sernavskiy ve Müfettiş Teğmen Lubimov imzalı ve Karadeniz Rus Donanması Baş Komutanlığına ve Karadeniz limanlarına gönderilmiş bir rapordur . Üçüncü rapor 22 sayılı 31 (19) Ağustos 1896 tarihli Rus Ana Deniz Karargahı'na gönderilmiş olan Teğmen Stepanov imzalı olan bir rapordur . Son olarak elimizde bulunan belge ise 23 sayılı 8 Ekim (26 Eylül) 1896 tarihli diğer yazının devamı niteliğinde olan ve Teğmen Stepanov imzalı rapordur .

Bu raporların hazırlandığı dönemde İstanbul'da Rusya'nın Büyükelçisi görevinde Nelidov bulunmaktaydı. Nelidov 1877-1878 tarihleri arasında İstanbul'da bir süre maslahatgüzar olarak çalışmış, 1882'de hususi bir görevle İstanbul'da bulunmuş ve 1883 senesinde 1897 senesine kadar devam edecek olan Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği görevine tayin olmuştu (Doğan, 2017, s. 103-116)

Rus Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Bankası Baskını

Elimizde bulunan en erken tarihli rapor olayın gerçekleşmesinden iki gün sonra yani 28 (16) Ağustos 1896 tarihinde Rus Deniz Ataşesi Teğmen Stepanov 'un Rus Ana Deniz Karargâhına yazmış olduğu rapordur. Bu raporda Teğmen Stepanov'un verdiği bilgilere göre 26 (14) Ağustos öğlen saat 13.00'de iyi giyinmiş 20 Ermeni birkaç hamalın eşliğinde Osmanlı Bankası'na girmiş ve birkaç dakika sonra oradaki memurlar ile tartışmaya başlamışlardı. Bu kişilerin bağrıışmalarının ardından önceden hazırlanmış olan kalabalık bir Ermeni gurubu bankaya baskın halinde zorla girmişlerdi. O anda bütün kapılar kapatılmış ve memurlara (yaklaşık 150 kişi) yerlerinde kalmaları emredilmişti. Aynı zamanda bütün büyükelçiliklere Ermeni Komitesinin Büyük devletlerin desteğini isteyen bir bildiri gönderilmişti. Bu bildiri de eğer Sultan komitenin isteklerini yerine getirmez ise ve büyükelçiliklerin olumsuz cevap vermesi durumunda bankada bulunanlar ile birlikte bankayı havaya uçuracaklarını söylemekteydiler .

Bankanın kapısında Ermenilerin bankayı ele geçirmesi sırasında Türk nöbetçi öldürüldü ve kavas yaralandı. Banka hemen polisler ve askeri birlikler tarafından sarıldı. Bunun üzerine komiteciler polis ve askerlerin üzerine pencereden ateş etmeye, dinamit ve bomba atmaya başladılar .

Ayrıca Stepanov banka içerisindeki Ermenilerin kendi (Rus) tercümanları tarafından özgürlükleri garanti edilerek çıkmaya ikna edildiklerini ve Fransa'ya gönderildiklerini bu raporunda bildirir .

30 (18) Ağustos 1896 tarihli Büyükdere'de Yüzbaşı Sernavskiy ve Müfettiş Teğmen Lubimov tarafından kaleme alınmış Karadeniz Rus Donanması Baş Komutanlığına ve Karadeniz limanlarına gönderilmiş raporda ise İstanbul'daki banka baskınına ilişkin gelişmeler daha da detaylandırılarak anlatılmaktadır. Bu rapora göre saat 10.00 civarı sabah Osmanlı Bankası'na iyi giyinmiş beş kişi beş hamalın taşıdığı dolu çuvalarla gelmiş ve bu durum gümüşün altın ile değiştirilmesi sırasında uygulanan sıradan bir yöntem olduğu için dikkat çekmemişti. Bu sırada Banka'da 35 kadar kişi toplanmıştı. Bankaya giren Ermeniler silahla görevlileri tehdit etmeye başladılar ve kıvılcımlarını söylediler. Kapıları kapattılar. Bu gelişmeler sırasında çatışma çıktı ve iki nöbetçi öldürüldü ve bankadaki kavas yaralandı. Bankaya giren Ermeniler hırsızlık ve cinayet için gelmediklerini söylediler. Getirilen torbalar dinamit ve kurşunlarla doldurulmuştu. Zira içeri giren 35 kişi çok iyi bir şekilde silahlanmışlardı. Kendi adamlarının bir kısmını ateş etmek için aşağı kattaki pencere demirliklerine yerleştirdiler. Geri kalanlar binanın bazı bölümlerine ve kasanın olduğu yere dinamitleri yerleştirmişlerdi. Bundan sonra içeride bulunan Ermeniler, eğer kendilerine herhangi bir saldırı olursa bombaları patlatacaklarını

söyleyerek tehdit ettiler. Sultana isteklerini yazdılar. Ermeni komitacıların bu isteklerinde Ermeni meselesine vurgu yapılmaktaydı. Zira bunu yazanlar kendilerini ihtilalci komitenin üyesi olarak ilan etmişlerdi. Bu arada geçen yıl Ermeniler ile ilgili verilen sözlerin yerine getirilmediğini söylediler. Sultan'a bu isteklerinin iletmesi için bankanın müdürü orada bulunmadığından onun yardımcısını ipe aşağı indirdiler. Bankanın müdür yardımcısı onlara geri döneceğine dair söz verdi. Bu sırada aşağı kattan ateş edildi ve sokakta bazı kişiler öldü.

İsyan hakkında bilgi alan Rus Büyükelçi, Birinci Dragoman Maksimov'u Sultanın yanına gönderdi. Maksimov'un Sultan ile görüşmesi neticesinde bankaya beraber gitmek üzere Maksimov'a iki yaver tahsis edildi. Bu gelişmeler neticesinde Maksimov bizzat kendisi ihtilalci parti üyeleri ile görüşmeleri yürüttü .

Bankayı basan Ermeniler, Maksimov'un bankayı bırakarak dışarı çıkmaları önerisini kendilerini öldüreceklerini ileri sürerek önce kabul etmediler. Fakat daha sonra onlara tehlikede olmayacakları garantisi verilince bankadan dışarı çıkmayı kabul ettiler. Daha sonra Ağustos'un 27 (15)'in de gece saat 3.00'de İngiliz ticaret gemilerinden birine bindirildiler.

Görüldüğü üzere bu raporlarda verilen bilgiler genel olarak literatüre yansımış olan bilgiler ile paralellik göstermektedir. Tabii ki burada özellikle dikkat çeken Rus yetkililerin raporda bir kez dahi terör kavramını kullanmamalarıdır. Hâlbuki bu olayın gerçekleştiği yıllarda hem Hınçak hem de Taşnaksutyun komiteleri Rusya'da yasaklı olduğu gibi bunların yayınları da yasaklanmıştı. Ayrıca bu komite üyeleri Rusya'da takibe uğramakta ve hapse atılmaktaydılar.

Banka Baskını Sonrası Yaşanan Olaylar

Osmanlı Bankası Baskını ve sonrasında meydana gelen olaylarına ilişkin en tartışmalı konulardan biri ölü sayısı hakkındadır. Batılı ve Ermeni kaynakları ölü sayısını çok fazla gösterirken bu rakamlar arasında da bir tutarlılık yoktur. Osmanlı Hükümeti'nin tespit ettiği sayılar ise bu kesimlerce dikkate alınmamıştır. Batılı ve Ermeni kaynaklarının verdiği ölüm rakamları 5000'den 30000'e kadar değişkenlik göstermektedir. Hâlbuki Osmanlı Zaptiye Nezareti'nin banka baskını sırasında ölenlerin sayısına ilişkin semtlere göre hazırladığı bir tabloda Ermenilerden ölenlerin toplam sayısı 1246 kişi olarak tespit edilmiştir. Ayrıca bu tabloya göre 13 Ermeni yaralı, 26 Müslüman ölü ve 68 Müslüman da yaralı olarak kayda geçmiştir.

Bizim elimizdeki belgelerde de ölüm sayısına ilişkin "27 Ağustos günü de ölümler oldu fakat oldukça az çünkü bütün Ermeniler kırılmıştı zaten kurtulanlar ise saklandılar" gibi şehirdeki bütün Ermenilerin kırıldığı şeklindeki gerçekten çok uzak ve sübjektif ifadeleri bir tarafa bırakırsak Teğmen Stepanov'un 28 Ağustos tarihli bu raporunda birkaç bin Ermeni'nin öldürüldüğü ifade edilmektedir.

30 (18) Ağustos 1896 tarihli Yüzbaşı Sernavskiy ve Müfettiş Teğmen Lubimov tarafından hazırlanan raporda ise: "Karışıklıklar ve ölümler bütün gün sürdü. Ağustos'un 27 (15)'i ve 28 (16)'ına bağlayan gece öldürülen Ermenilerin sayısı kesin bilinmiyor ama 1000-4000 arasında olduğu söyleniyordu ." şeklinde açıkça ölen Ermenilerin sayısı yine söylentilere dayalı olarak belirtilmiştir. Ayrıca ölen Müslümanlara dair bir bilgi verilmemiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere hem Batı kaynaklarında hem Ermeni kaynaklarında olduğu gibi burada da sadece ölen Ermenilere ilişkin bilgilerin paylaşılması dikkat çekicidir. Ayrıca bu rakamlar çok açıktır ki tamamen söylentiler ve kişisel gözlemlere dayanan tahminlerden oluşmaktadır. Bu durum elimizdeki diplomatik belgeleri hazırlayan Rus diplomatlarının bakış açısının da diğer Batılı Büyükelçilik yetkililerinin bakış açısı ile paralellik gösterdiğini kanıtlar niteliktedir.

Banka Baskını sonrası İstanbul'da yaşanan olaylar değerlendirilirken Batılı diplomatlar tarafından katliam, kırım vb. kavramları kullanmakta ve bu olaylarda Osmanlı güvenlik güçlerinin de yer aldıklarını, olaylara göz yumduklarını ifade etmektedirler. Elimizdeki raporlarda da bu kavramlar kullanılmakta ve olaylarda güvenlik güçlerinin göz yumduğu ifadelerde bulunmaktadır. Ancak elimizdeki belgelerin verdiği bilgilerden olayların çıkış nedeninin Ermeni komitacılar olduğu ve İstanbul olaylarının daha ziyade çeşitli semtlerde eylem yapan Ermenilere karşı halkın müdahale etmesi nedeniyle ortaya çıkan bir durum olduğunu göstermektedir. Nitekim aşağıda raporlarda da belirtildiği üzere Ermeni komitacılar hem Banka'da hem de İstanbul'un diğer semtlerinde birçok bomba atmış, silahla ateş etmiş ve İstanbul'da geniş bir eylem çerçevesinde panik ortamı oluşturmuşlardır. Raporlar bu olayların Ermeni komitacıların başlattığı ve sonra daha ziyade karşılıklı bir çatışma niteliğinde olduğu yönündedir:

"Banka baskını duyulur duyulmaz banka binası hemen polisler ve askeri birlikler tarafından sarıldı. Bunun üzerine komiteciler polis ve askerlerin üzerine pencereden ateş etmeye, dinamit ve bomba atmaya başladılar. Bu durum Türklerin milli duygularını ateşledi ve Galata'da Ermenilerle çatışmalar başladı. Birkaç dakika sonra Galata'da, Kasım Paşa'da ve diğer bazı yerlerde Ermeniler tenkil edilmeye başlandı. Eğer Ermenilerin Galatasaray'da (valinin evi, ana karakol ve çoğunlukla tutuklu Ermenilerin bulunduğu hapisane) patlattıkları birkaç bombayı saymazsak Pera oldukça sakindi."

30 (18) Ağustos 1896 tarihli Yüzbaşı Sernavskiy ve Müfettiş Teğmen Lubimov tarafından hazırlanan raporda ise olaylar şu şekilde açıklanmaktadır:

"Banka baskını sırasında Ermenilerin Türkleri öldürdüğü haberleri hemen şehirde ve çevrede duyuldu. Sopa ve bıçaklarla donanmış Türk işçiler ve hamallar Ermeni mahallelerine saldırdılar ve Ermenileri öldürmeye ve mallarını yağmalamaya başladılar. Ermenilerin ise örneğin Galatasaray Pera gibi başka yerlerde de gösteri yapma niyetleri vardı. Zira Ermeniler burada da bomba atmış ve bunun sonucunda iki nöbetçi ölmüştür. Karışıklıklar ve ölümler bütün gün sürdü."

"Ağustos ayının 28 (16)'sı Cuma günü Ermeniler tarafından karışıklıkların devam ettirilmesi yönünde girişimler oldu. Nitekim askeri birlik selamlıktan dönerken Galatasaray Pera'da çatıdan bomba atıldı. Ancak bu bomba ikinci katın terasına düştü. Bu nedenle patlayan bomba insanlara bir zarar vermedi. İkinci bomba ise kaldırıma düştü bu bomba da kimseye isabet etmedi. Cuma günü Boğaz'da birkaç cinayet olayı gerçekleşti. Teratı'de 2 Ermeni öldürüldü. Cesetlerden biri Boğaza atıldı. Diğeri ise Büyükdere'ye getirildi. Bu cinayette Terat nöbetçileri de katıldı. Ayın 29 (17)' unda Ermeniler bu cesedi Türklerden bir saldırı olur diye gömmeye cesaret etmediler". Bu tarihte İstanbul'da yine Ermeniler tarafından bazı yerlerde yeniden bombalar atıldı. Ancak asayiş korundu. 31 (19) Ağustos günü büyük olaylar yaşanmasından çekinilmektedir. Zira bu tarih Sultan'ın tahta geçiş tarihidir"

Rusya'nın Türkiye'deki Deniz Ataşesi Teğmen Stapanov'un Deniz Karargahı'na gönderdiği 31 (19) Ağustos 1896 tarihli raporunda verdiği bilgilere göre 30 Ağustos gecesi karışıklıklar yeniden başlamış ve Ermeniler Rus Büyükelçiliğine yakın olan Galata ve Pera'da bomba atmışlardır .

31 (19) Ağustos'un Sultan'ın tahta geçtiği gün olduğunu ve bugünde mükemmel havai fişek gösterilerinin yapıldığını belirten Stepanov, bu günde ciddi bir karışıklık ve sadece Ermeniler ve Türklerin değil bütün milletlerden kesimlerin tenkilinin beklendiğini ifade etmektedir. Raporun verdiği bilgilere göre büyükelçilerin ısrarlı talebi neticesinde Sultan bir irade çıkartarak evlerden çıkmayı yasakladı. Bunun dışında İstanbul oldukça fazla askeri birliklerle donatıldı ve polise gizli bir emir verilerek tenkile müsaade edilmemesi istendi. Alınan bu tedbirlerle 31 (19) Ağustos gecesi sakin geçti .

Karışıklıklar daha ziyade Galata ve İstanbul'da oldu. 27 (15) Ağustos akşamı zengin Ermenilerin yaşadığı Büyükdere'de karışıklıkların olduğuna dair bilgi alındı. Bunun üzerine Rus büyükelçisinin emriyle istasyonerin komutanı ve onunla birlikte subaylar eşliğinde silahlandırılmış sandallar kıyıya gönderildi ve kıyıya en yakın yerde durmaları istendi. Bundaki amaç halka Büyükdere'de asayişin korunmasında yabancı istasyonelerin müfrezelerinin de yer aldıklarını göstermekti. Büyükelçilikte subayların eşliğinde silahlı nöbetçiler gönderildi. Yüzbaşı Sernavskiy'in emrine verilen müfrezedeki askerlerin azlığı nedeniyle Rus Büyükelçi Dontsa'dan 10 silahlı adam daha istedi. Büyükdere'nin ticaret yapılan kısmında 26 Ağustos günü itibari ile halktan bir grup toplanmış ancak gambotları görünce hemen buradan uzaklaşmışlardı .

Raporda yaşananları değerlendiren Yüzbaşı Sernavskiy'e göre "Yaşanan bu gelişmeler Ermeniler ve Türkler tarafından daha önce hazırlanmıştı. Zira Ermenilerde çok miktarda patlayıcı maddenin bulunması Türklerin ise aynı tip silahlarla donanmış olması (çivili sopalar ve bıçaklar)" bu duruma işaret etmekteydi .

"Katliamlar gece saat 1.00'e kadar sürdü. Birlik bu katliamların sonlanması hususunda ihtimam göstermedi. Polis ise katliamlarda rol aldı . " "Büyükelçilikte çalışanlar ile İstanbul'daki olaylara tanıklık etmiş olan birçok diğer kişilerle yapılan konuşmalardan Türk birliklerinin gelişen asayişsizliği bastırmak için bir tedbir almadığı ve tamamen gözlerinin önünde gerçekleşen öldürmelere sakince baktıkları anlaşılıyor " gibi elimizdeki belgelerde ifade edilen Osmanlı güvenlik güçlerinin olaylara müdahale etmemesi ve seyirci kalması ve hatta bazı durumlarda katliam olaylarına iştirak etmesi Batılı kaynaklarda sıkça karşılaşılan bir bilgidir . Biz bu bilgilere yukarıda verildiği üzere elimizdeki Rus diplomatların raporlarında da karşılaşıyoruz. Raporda belirtildiği üzere bu bilgilerin daha ziyade duyumlara dayandığı açıktır. Ayrıca, Osmanlı Hükümeti olayın başlamasından çok kısa bir süre sonra yetkililere acil kaydı ile telgraf göndermiş, ayrıntılı talimatlar verilerek asker ve jandarmanın olay mahallerine gönderilmesi istenmişti. Fakat güvenlik güçleri bazı yerlerde yetersiz kalmış ve buralarda olaylar devam etmişti . Bununla birlikte yukarıda belirtildiği üzere Sultan bir irade çıkartarak evlerden çıkmayı yasaklamış bunun dışında İstanbul oldukça fazla askeri birliklerle donatılmış ve polise gizli bir emir verilerek tenkile müsaade edilmemesi istenerek olayların önüne geçilmek istenmiş ve alınan bu tedbirlerle 31 (19) Ağustos gecesi sakin geçmişti .

Banka baskını sonrasında meydana gelen olaylarla ilgili belgelerde verilen bilgiler bunlarla sınırlıdır. Banka baskını sonrası İstanbul'da yaşanan olaylar diğer büyük devletlerin diplomatik yazışmalarında verdikleri bilgilerle paralellik göstermekle birlikte elimizdeki Rus diplomat raporlarında olayların çıkış nedeni bankayı basan Ermeni komitacıların çevreye bomba atmaları, silahla ateş etmeleri ve bunun neticesinde insanların ölmesine sebep olmaları şeklinde açıklanmaktadır. Ayrıca sadece bankada değil İstanbul'un diğer semtlerinde de Ermeni komitacıların silah depoladıkları ve bomba sakladıkları anlaşılıyor. Dolayısıyla belgelere göre bu durum Ermeni komitacıların oldukça büyük bir olayı gerçekleştirmek için hazırlıklar yaptığını göstermektedir. Nitekim sadece banka civarında değil diğer semtlerde de Ermeni komitacılar bombalı saldırılar düzenlemişlerdir. Aslında bu durum yine dönemin Ermeni olaylarının klasik

bir özelliğini yansıtmaktadır. Zira bu dönemde Ermeni komitelerinin izledikleri siyasete göre Osmanlı topraklarında karışıklıklar çıkartılacak, bunun üzerine Müslüman gayri Müslim ayrımı körüklenecek, bunun üzerine Osmanlı Devleti'nin müdahalesi izleyecek ve nihayet Batı kamuoyu ve Batılı devletlerin dikkati Ermeni meselesine çekilerek Batı kamuoyuna propaganda yapılacaktır. Batılı devletler de Doğu sorunu çerçevesinde, bu koşullarda meydana gelen olaylara derhal müdahale edeceklerdi .

Büyükelçiliğin aldığı Güvenlik Tedbirleri

Bu gelişmeler üzerine İstanbul'daki Rus Büyükelçiliği de çeşitli güvenlik önlemleri almaya başladı. Bu çerçevede Rus Büyükelçiliği'ne, Rus Konsolosluğu'na ve Rus oteline "Donets" isimli gemiden sabah gizlenmiş olan revolverlerle birlikte bir takım asker getirilmiş ve aynı zamanda buralara birkaç Rus uyruklu ile birlikte bahriyeliler de verilmişti. Rus Büyükelçi, İstanbul'daki bu müesseselerin korunması görevini elimizde bulunan raporları yazan Teğmen Stepanov'a vermişti .

Rus büyükelçiliğinin aldığı tedbirler sırasında Donets gemisi ayın 26(14)'sında denizde olduğundan dolayı 27(15)'si sabahı öncesinde Büyükdere'den üç kişi hariç (Kolhidadan) -ki bunlar 26(14) 'sı akşamı geldiler- bahriyeler gönderilememiştir. Ayrıca 27 Ağustos gecesi Rus Büyükelçiliğinde yangın çıkmış ve bu yangın saat 10.00'a doğru ancak söndürülmüştü .

Teğmen Stepanov'un verdiği bilgilere göre "bu gece de birkaç vahşice ölüm gerçekleşmişti ve Hıristiyanlara saldırı beklenmekteydi". Bu olaylar sırasında kendisi sadece Rus gemilerinin kalkış zamanı dışında, ayrılmadan büyükelçilikte durmuştu. Rus Büyükelçiliği'nin bütün çalışanları da Büyükdere'de bulunmaktaydılar .

Ayın 27(15)'si sabahı istasyonier "Kolhida" ve Avusturya yelkenlisi dışındaki bütün bekleyen istasyonierler İstanbul'a yöneldiler. Marmara Denizi'nden dönen "Donets" isimli gambot da Rus Büyükelçinin emri ile burada bekletildi. Donets'den ve İstanbul'da bulunan diğer bütün istasyonierlerden büyükelçilik, konsolosluk ve hastanelerin korunması için askerler getirildiler. Raporla verilen bilgilerden anlaşıldığı üzere Rus Büyükelçiliği tarafından Ağustos ayının 26 (14), 27(15), 28 (16), ve 29(17)'u gecesi gemilerde tamamen askeri hazırlıklar yapılmıştı .

Stepanov, Rus Büyükelçisinden karışıklıklar sırasında Rusların güvenliğini sağlamak için tam yetki almış olduğu ve 29 (17) Ağustos'ta büyükelçiliğe bir saldırı beklendiği için "Donets" in komutanına bir rapor göndermişti. Stepanov bu raporda Donets'in komutanına olabilecek olumsuz bir durumda ne yapması gerektiği hususunda da bilgiler vermişti. Bu çerçevede büyük bir tehlike sırasında büyükelçiliğin sancak direğinden bir işaret verilecek ve bunun üzerine Donets'den Yıldız Köşkü'ne doğru top atışı yapılacaktır. Stepanov kendisi tarafından alınan bu tedbiri büyükelçiye sormuş Rus Büyükelçi de bunu onaylamakla birlikte, ilk top atışlarının Yıldız köşküne değil de Köşkün civarına, Tophane ve İstanbul yönünde olmasını istemiştir .

Stepanov İstanbul'daki bu gelişmeler sırasında işlerin çok yoğun olmasından dolayı bütçenin kısıtlı olmasına rağmen ulaşım ve insanların gönderilmesi için birçok harcama yapmak durumunda kaldığını ve bu harcamalar için bir hesap cetveli tutamadığını zira çoğu zaman yemek yemeye bile vakit bulamadığından bu harcamaların genel harcamalar içerisinde gösterilmesine izin verilmesini de istemekteydi .

Rus Büyükelçiliği diğer büyükelçilikler gibi ayrıca konsolosluk ve hastane de hala "Çernomorets" in 45 bahriyelisi tarafından korunmaya devam etmekteydi .

Ayrıca İstanbul'da yaşanan olaylar sırasında bahriyeliler tarafından korunan büyükelçilik, konsolosluk ve diğer Rus müesseselerinde 300 Ermeni saklanmıştı. Rus Konsolosun inisiyatifi ile

bir Türk Birliği konvoyu ve iki Rus bahriyelinin eşliğinde bu Ermeniler R.O.P. ve Yekaterina gemilerine götürüldüler .

Osmanlı Bankası Baskını Sonrası İstanbul'da Durum

Stepanov, bütün bu süreç içerisinde Türk donanmasını da takip etmişti. Bu takip neticesinde kendi izlenimleri ve raporda belirtildiğine göre güvenilir kişilerden alınan bilgiler ışığında Osmanlı donanmasının durumunun iyi olmadığı ve donanmadaki bahriyelilerin Yıldız'ı korumak için gönderildiğini ve bu nedenle buradaki faaliyetlerin tamamen durduğunu belirtmektedir. Donanma ile ilgili bu bilgileri veren Stepanov bu tarihlerde İstanbul'da 14 bin asker bulunduğunu ve bu askerlerin 10 bin kadarının Yıldız Köşkü'nde olduğunu ifade etmekte ve yakın şehirlerden de destek getirildiğini bildirmekteydi. Onun gözlemlerine göre birliklerin aralıksız görev yapmaları ve kötü beslenmeleri nedeniyle askerler yorgun düşmüştü .

Stepanov'un verdiği bilgilere göre 31 (19) Ağustos günü ikinci bir Fransız gemisi İstanbul'a gelmişti. İngiliz gemisi "Cockatrice" ise İstanbul'da karışıklıklar olma ihtimaline karşı tutuluyordu. Stepanov İngiliz gemisinin gelişmelerden iki gün önce İstanbul'a gelmesini ve faaliyetlerini şüphe ile karşılamaktaydı. Zira İngiliz gemisi "Cockatrice" kıyı boyunca Boğazdaki bütün yerleşim yerlerini dolaşıyor ve Avrupalıları herhangi bir tenkile uğramamak için bir an evvel buradan ayrılmaya ikna etmeye çalışıyordu. İngiliz tebaasından olanları ise geminin bordasına alıyorlardı .

Stepanov, İstanbul'daki durumu izah ederken şehirde durumun tamamen belirsiz ve gergin bir halde olduğunu ifade etmekteydi. Onun verdiği bilgilere bakılırsa bir taraftan Türk hükümeti büyükelçilerin baskısı ile asayişsizliğin son bulduğunu ifade etmekte, diğer taraftan ise Ermeniler bu gerçekleşen olayların onların ihtilalci faaliyetleri için sadece bir başlangıç olduğu söylentilerini yaymaktaydılar. Bu nedenle İstanbul'da tam bir panik havası vardı .

Nitekim, isyancılarla görüşmüş olan S. A. Barker'in İngiliz Büyükelçisine verdiği bir raporda, Osmanlı bankasına yapılan saldırının, planın birinci kısmı olup daha sonra Babiali, Patrikhane, İstanbul'un bazı mahalleleri, Credit Lyone bankası, bazı karakollar ve bazı Rum kiliselerine de saldırı düzenleneceği ifade edilmektedir. Zira, Osmanlı hükümeti olaydan daha önce haberdar olduğu için istenen neticenin alınmadığı ve bu nedenle isyancıların sabotaj ve saldırılara devam edecekleri belirtilmektedir. Ayrıca raporda S. A. Barker'in isyancılara nasihat edip bu hareketin Ermenilerin katliamına sebep olacağını söylediği halde dinlemedikleri, olaylarda ölen Türklerin ise yığınlar halinde korkunç ve vahşiyane bir manzara gösterdiği belirtilmiştir .

Rus Ataşe Teğmen Stepanov 8 Ekim (26) Eylül 1896 tarihli raporunda İstanbul'daki gelişmeler hakkında bilgiler vermeye devam eder. Onun verdiği bilgilere göre İstanbul'un çeşitli yerlerinde bomba depoları bulunmaktaydı. Ve hatta Pera'da bulunan bu depolardan birine Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'nın daveti üzerine bakmıştı. Bu depoda bulunan bombaları oldukça detaylı bir şekilde incelemiş ve detayları da rapor etmişti. Nazım Paşa ile birlikte incelediği bu depoda 20 bomba vardı. Ayrıca Stepanov'un verdiği bilgilere göre birçok revolver, subay ve polis üniformaları ve aynı zamanda ilahiyat okulu öğrencilerinin kıyafetleri ele geçirilmişti .

İstanbul'da insanlar hala oldukça gergin ve sınırlı bir haldelerdi. Stepanov, tanıdığı Türklerden aldığı bilgilere göre yüksek Türk zümresi içerisinde Rus Çarı'nın İngiltere'de bulunduğu süre içerisinde şehirde asayişin bozulmayacağına dair bir inanç hâkimdi ve Rus İmparatoru'nun İngiltere ziyareti sırasında önemli olayların olması bekleniyordu. Örneğin "Belki İngiliz donanması Boğaziçi'ne girer, belki İngiltere'nin desteği ile Genç Türk Partisi Sultanı tahtan indirmeyi dener..." gibi söylentiler dile getiriliyordu . Nitekim Genç Türk Komitesi çok faaliyet gösteriyordu ve Stepanov'a göre bu partiden her şey beklemek mümkündü. Aynı

zamanda “eğer yabancı devletler tarafından Sultan’ın varlığını tehdit edecek bir hal olur ise Sultan, İstanbul’da taş üstünde taş bırakmayacak” düşüncesi Türkler arasında oldukça yaygın bir görüştü.

Rus Büyükelçiliği’nde de durum son derece gergin bir haldeydi. Öyle ki büyükelçinin İstanbul’da görev yapanların ailelerini Rusya’ya göndermek için emir vereceği dahi konuşulmaktaydı . Stepanov’un belirttiğine göre tamamen gizli ve güvenilir kaynaklardan aldığı bilgilere göre İngiliz ve Fransız büyükelçileri Rus Büyükelçi ile donanmaların Boğaziçi’ne sokulması hususunu istişare etmişler ve buna, Rus Büyükelçi Petersburg’dan izin alması gerektiği yönünde cevap vermişti .

Sonuç ve Değerlendirme

Elimizde bulunan belgeleri değerlendirdiğimizde, Osmanlı Bankası baskınının gelişimi ile ilgili bilgiler mevcut literatürdeki bilgilerle paralellik göstermekte ve bu bilgileri teyit etmektedir. Banka baskını sonrası İstanbul’da yaşanan olaylar da diğer Batılı Büyük devletlerin diplomatlarının verdiği bilgilerle paralellik göstermekle birlikte, belgelerde olayların çıkış nedeninin bankayı basan Ermeni komitacıların çevreye bomba atıp silahla ateş edip insanların ölmesine sebep olmaları olarak gösterilmesi ve bunun vurgulanmış olması önem arz etmektedir. Ayrıca elimizdeki raporları değerlendirdiğimizde sadece bankada değil İstanbul’un diğer semtlerinde de Ermeni komitacıların gizlice silah ve bomba depoladıkları, bu bomba ve silahları kullanarak İstanbul’un çeşitli semtlerinde olaylar çıkarttıkları ve bu panik içerisinde olaylara müdahale eden Müslümanlar ile Ermeniler arasında olayların karşılıklı bir çatışma havasına büründüğü anlaşılıyor. Ermeni komitacıların oldukça büyük bir olayı gerçekleştirmek için hazırlıklar yaptığı da söz konusu belgelerden ortaya çıkmaktadır. Nitekim belgelere yansıdığı üzere Ermeni komitacılar sadece banka civarında değil İstanbul’un diğer semtlerinde de bombalı saldırılar düzenlemişlerdir. Belgeler ayrıca banka baskınının ve diğer semtlerdeki bombalı saldırıların İstanbul’da yaşayan ahaliyi ne kadar etkilediğini ve ne kadar gergin bir ortam yarattığını da açıkça göstermektedir. Belgelere yansıyan Rus Büyükelçiliği’nin aldığı güvenlik tedbirleri olayların boyutunu anlamamızda önem arz ettiği gibi ayrıca ilgi çekici ve literatüre katkı sunan bilgiler niteliğindedir.

Banka baskını sonrasında yaşanan olaylara ilişkin bilgiler ve özellikle olaylarda ölen ve yaralıların miktarı diğer ülke diplomatlarının raporları ile uyusmaktadır. Ancak bu bağlamda altı çizilmesi gerekir ki diğer ülke diplomatlarının raporlarında olduğu gibi Rus diplomatların da bu bilgileri daha ziyade söylenti ve duyumlara dayalı bir şekilde kayda geçtikleri anlaşılmaktadır. Nitekim yaşanan olaylarda zarar görenlerin resmi kayıtlarına derhal ulaşmaları zaten mümkün olmadığı açıktır. Bu nedenle banka baskını sonrası şehirde oluşan koşullar altında raporlara yansıyan bazı olay ve zarar görenlerin sayısı abartılı bir şekilde kaydedilmiştir. Zira Osmanlı arşiv kayıtlarındaki rakamlar bu durumu kanıtlamaktadır.

Elimizde olan belgeler, Rus diplomatik raporlarının konuya ilişkin literatüre katkısının önemli olduğunu açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Ancak, başta Rus diplomatik yazışmaları olmak üzere Rus arşivleri ile konunun aydınlatılması bir makalenin boyutlarını oldukça aşacağından başta Rus Dışişleri arşivi olmak üzere Rus arşiv ve kaynakları üzerinden çalışmaların devam ettirilmesi önemli bir perspektife sahip olduğunu da sonuç olarak belirtmek isteriz.

Extended Abstract

In this article, the Ottoman Bank Raid carried out by a group of Armenian Committee members on August 26 1896 in order to realize their own political demands is discussed in the light of Russian archive documents. Although the Ottoman Bank raid is known in the literature with all its details the discussions about the events that took place after the event and the situation in Istanbul have been carried to the present day. The events that took place during and after the raid were effective in the separation of the Ottoman society especially in Istanbul. Although many different sources were used in the scientific literature regarding the Ottoman Bank Raid, Russian sources did not contribute. With this article, some Russian archive documents and sources were tried to be examined and a contribution to the literature was tried to be made

As a matter of fact, the purpose of this article is not to reconsider and examine the case known as the Ottoman Bank Raid in the literature, but to evaluate the observations of Russian diplomats on the incident by leaning in a direction that has not been addressed in our literature until today. In the light of the documents in hand, their narratives of the events, their comments on the events and their contributions other than the existing ones were discussed and the perspective of the Russian diplomats on the Ottoman Bank raid incident and the events that followed were tried to be revealed. For this reason, this article attempts to highlight the perception of the Russian foreigners rather than conveying well-known events and facts about the Ottoman Bank Raid in the literature.

The Ottoman Bank raid that took place on Wednesday, August 26, 1896, is one of the events known in almost all details among the Armenian events. Because all the details from the people involved in this incident to the action plan, from the time of the events to the types of bombs used despite the differences in some sources - are known

The most striking subject of the Ottoman Bank raid and on which there was no consensus is the events that took place in Istanbul after the bank raid. Because, in the Western and Armenian literature, the situation of the Armenians has always been brought to the fore in the events rather than an objective approach in which the oppression in question is a terrorist act and the situation of the Ottoman civil servants, soldiers and citizens who died as a result of it is also expressed. As a matter of fact, this situation has been settled as a general approach in the evaluation of all Armenian events in the Ottoman Empire in Western and Armenian historiography.

Foreign Embassy employees played an important role in the process of negotiating with Armenians who raided the bank during the raid of the Ottoman Bank, providing mediation, and eventually being removed from the bank and sent to Marseille by ship. As it is known, Sir Edgar Vincent, General Manager of the Ottoman Bank, went to the Palace with Maksimov, the chief translator of the Russian Consulate, and held talks to resolve the issue. As a result of this meeting, the committee members were allowed to depart freely from Turkey. In accordance with this permit, 17 committee members left the Bank with Maksimov without any obstacles and went to Sir Edgar's yacht, and from there left Istanbul on the French ship La Gironde to go to Marseille. The raid on the Bank ended with the departure of the committee members from Istanbul. However, during the raid, the bombs and bullets that the Armenian committee members dropped on the soldiers, police and the people raised the Muslim people to their feet and there were mutual clashes between Muslims and Armenians in Istanbul. These events in Istanbul lasted for a few days and as a result there were deaths from both Muslims and Armenians. However, as was often the case during this period, the number of Armenians who died in the events was reflected in Western sources in a very exaggerated way. After the events that took place in

Istanbul following the Ottoman Bank raid, a special court was established and the Muslims and Armenians who were arrested were tried in the court in question.

When we evaluate the documents we have the information about the development of the Ottoman Bank edition is in line with the information in the current literature and confirms this information. Although the events that took place in Istanbul after the bank raid are parallel to the information provided by the diplomats of other Western Great States, it is important that the reason for the incidents was shown in the documents as the Armenian defenders who raided the bank, throwing bombs to the environment and shooting people and causing people to die. In addition, when we evaluate the reports we have, it is not only in the bank but also in other districts of Istanbul that the Armenian Committee members secretly stored weapons and bombs, used these bombs and weapons to start incidents in various districts of Istanbul, and the events between the Muslims and Armenians who intervened in the events in this panic took the atmosphere of mutual conflict it is understood. It is also revealed from the aforementioned documents that the Armenian defenders made preparations to realize a very big event. As a matter of fact, as reflected in the documents, Armenian defenders carried out bomb attacks not only around the bank but also in other districts of Istanbul. The documents also clearly show how the bank pressure and bomb attacks in other districts affected the people living in Istanbul and created a tense environment. The security measures taken by the Russian Embassy, which are reflected in the documents, are important in understanding the extent of the incidents, as well as interesting and contributing information to the literature.

Information on the events that took place after the bank raid, and especially the amount of deaths and injuries in the incidents, match the reports of other countries' diplomats. However, it should be underlined in this context that, as in the reports of diplomats of other countries, it is understood that the Russian diplomats recorded this information based on rumors and rumors. As a matter of fact, it is obvious that it is not possible for those who were harmed in the events to reach their official records immediately. For this reason, some events and the number of victims reflected in the reports under the conditions that occurred in the city after the bank raid were recorded in an exaggeration. Because the numbers in the Ottoman archive records prove this situation.

KAYNAKÇA**A- Arşiv Kaynakları:**

- RGAVMF (Rossiyskiy gosudarstvenniy arhiv Voenno-Morskogo Flota)
 RGAVMF f. 417, Op.1, D. 1516, L. 47- 48ob.
 RGAVMF, f. 417, Op.1, D. 1481, L. 410- 412.
 RGAVMF, f. 417, Op.1, D. 1516, L. 51- 52 ob.
 RGAVMF, f. 417, Op.1, D. 1516, L. 53- 53 (şç)ob.

B- Yayımlanmış Belgeler

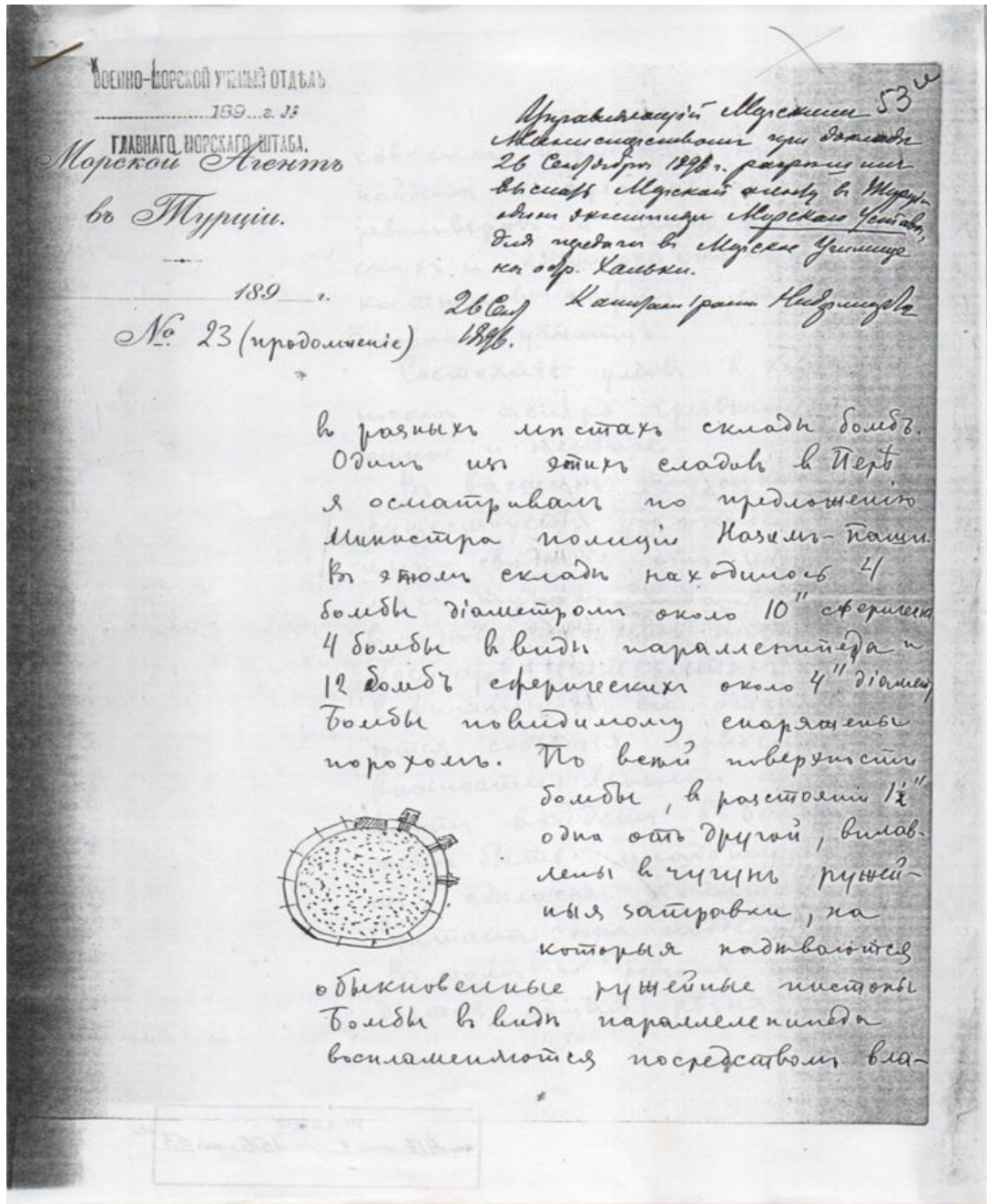
- Demirel, M. (2002). *Muammer Demirel Ermeniler hakkında İngiliz belgeleri (1896-1918) British Documents on Armenians*. Ankara: Yeni Türkiye Yay.
 Hüseyin Nazım Paşa. (1998). *Ermeni olayları tarihi (C. I-II)*. Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd. Yay.
Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879-1918). (2002). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Osmanlı Arşivi Daire başkanlığı Yay.
Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1879-1918). (2006). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Osmanlı Arşivi Daire başkanlığı Yay.
Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları. (2009). Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müd., Osmanlı Arşivi Daire başkanlığı Yay.

C- Araştırma-İnceleme ve Kaynak Eserler

- Çalık, R. (2000). *Alman kaynaklarına göre II. Abdülhamit döneminde Ermeni olayları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
 Doğan, O. (2008). Ermeni komiteleri Hınçak ve Taşnaksütun (Rus Adalet Bakanı Y. Muravyev'in Ermeni komitelerine ilişkin raporu). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20, 307-328.
 Doğan, Ş. (2017) Rusya'nın İstanbul'u ele geçirme planında ilginç bir teklif: İdare-İ Mahsusa Vapurlarını satın alma önerisi. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 3, 103-116.
 Edhem, E. (2007,Bahar), "26 Ağustos 1896 "Banka Vakası" ve 1896 "Ermeni olayları". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, 5, 113-146.
 Eraslan, H. (2016). *Osmanlı Bankası baskını'nın (1896) Osmanlı Ermeni basınında ele alınışı (Yayımlanmamış Doktora tezi)*. Gazi Üniversitesi, Ankara.
 Garo, A. (2015). *Osmanlı Bankası baskını Armen Garo'nun anıları*. İstanbul: Belge Yay.
 Gürün, K. (1988). *Ermeni dosyası*. Ankara: Bilgi Yay.
 Hocaoglu, M. (1976). *Arşiv vesikalarıyla tarihte Ermeni mezalimi ve Ermeniler*. İstanbul: Anda Dağıtım Yay.
 Karacakaya, R. (2004). Belgelerle Türk-Fransız-Ermeni ilişkilerine genel bir bakış (1878-1914). *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, XXIV, 181-212.
 Koçaş, S. (1967). *Tarih boyunca Ermeniler ve Selçuklulardan beri Türk-Ermeni ilişkileri*. Ankara: Truva Yay.
 Kurat A.N. (2011). *Türkiye ve Rusya*. Ankara: TTK Yay.
 Nersisyan, M. G. (1980). *İstoriya Armänskogo Naroda*, Erevan: İzd.: Erevanskiy Univer.
 Nalbandian, L. (1963). *The Armenian revolutionary movement*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
 Oganessian, E. (1991). *Vek Bor'by, T.: I, Münhen-Moskva*, İzd.: FENİKS.
 Öke, M.K. (t.y.) *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu*. (6. bs.), İstanbul: İrfan Yay.
 Sertçelik, S. (2009). *Rus ve Ermeni kaynakları ışığında Ermeni sorununun ortaya çıkış süreci 1678-1914*, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yay.
 Uras, E. (1950). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni meselesi*. Ankara: Yeni Matbaa
 Yavuz F. (2015). *Osmanlı Devleti'nde Ermeni terörü 1896 Osmanlı Bankası basını*. Ankara: TTK Yay.

EKLER

Ek 1

Rus Ataşe Teğmen Stepanov'un Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'nın daveti üzerine birlikte gittiği Pera'da bulunan Ermenilerin silah depolarından birinde gördüğü ve çizimini yaptığı 8 Ekim (26 Eylül) 1896 tarihli raporun ilk sayfası (РГАВМФ, ф.417, Оп.1, Д. 1516, Л. 53.)

**TÜRK SİYASET DÜŞÜNÇESİNDE DEĞİŞİM VE SÜREKLİLİK:
TANZİMAT DÖNEMİ AYDINLARININ ADALET VE ZULÜM
ANLAYIŞI***
**CHANGE AND CONTINUITY IN TURKISH POLITICAL THOUGHT:
JUSTICE AND OPPRESSION PERCEPTIONS OF TANZİMAT ERA
INTELLIGENTSIA**

Nergiz AYDOĞDU**

Öz

Tanzimat döneminde Yeni Osmanlılar olarak adlandırılan muhalif aydınların söylemleri "Osmanlı idaresinin zulmüne son vermek ve adaleti tesis etmek" ilkelerine dayanmaktadır. Ali Suavi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in liderliğini yaptığı grubun Osmanlı hükümetine dair ileri sürdükleri eleştiriler, hükümetin istibdadı, vatandaşların hürriyetlerinin kısıtlanması ve halkın kötü idareden dolayı sosyal ve ekonomik olarak düşkün bir hale mahkûm edilmiş olmasına yöneliktir. Yeni Osmanlıların idareyi işgal eden ehliyesiz memurlara ve onların zulmüne karşı başlattıkları muhalefet, Türk düşünce tarihinde demokratik düşünce hareketinin başlangıcı olarak kabul edilir.

Yeni Osmanlılar, İslam inancının sosyal ve kültürel özellikleri ile şekillenmiş bir toplumda, benimsemiş oldukları görüşleri, batı düşüncesinin kavramları ile ifade etmek yerine İslam düşünce ve kültüründen aldıkları kavramlarla açıklamaya ve anlaşılır kılmaya çalışmışlardır. Bu süreçte sözü edilen genç aydınlar, klasik İslam siyaset teorisinin kavramları çerçevesinde görüşlerini temellendirmeyi tercih etmişlerdir. Bu bakımdan söz konusu muhalif aydınlar, klasik İslam siyaset anlayışında iktidarın meşruiyeti için zorunlu görülen adalet ilkesini söylemlerine taşımışlardır. Yeni Osmanlıların muhalefetinde "adaletin tesisi ve zulme karşı mücadele" merkezi bir rol oynamaktadır.

Türk siyasal düşüncesi ve kavramlarının modernleşme tarihi süresince süreklilik ve değişimine dikkat çekmeyi amaçlayan bu çalışma, Tanzimat döneminde muhalif aydınların metinleri üzerinden bir okuma yapmayı ve "adalet" ve "zulüm" kavramlarının dönüşen muhteva ve kullanım özelliklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Yeni Osmanlılar, Modernleşme, Adalet kavramı, Zulüm kavramı, Usul-i meşveret

* Bu konuya dair ilk bulgular, 7-10 Mayıs 2019 tarihinde Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde düzenlenen "1.Uluslararası Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi (ICMUSS 2019)"nde "Transition from Absolute Government to Constitutional Government or Establishment of Justice: Justice and Oppression Perceptions of Tanzimat Era Intelligentsia" başlığı altında sözlü olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, nergiz.aydogdu@klu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0003-4651-2629>, Kırklareli-TÜRKİYE

Abstract

During the Tanzimat Era, the rhetoric of the dissident intelligentsia called the Young Ottomans was grounded on the principles of “ending oppression of the Ottoman administration and establishing justice.” Led by Ali Suavi, Ziya Pasha and Namik Kemal, the group expressed criticism towards the Ottoman government regarding its repression, restrictions on the freedom of citizens, and the deterioration of people’s socio-economic conditions led by poor governance. The movement that the Young Ottomans initiated against the incompetent and oppressive government officials is regarded as the precursor of the democratic thought movement in the history of Turkish political thought.

The Young Ottomans attempted to explain and elucidate the views that they adopted in a society shaped by the social and cultural virtues of the Islamic faith, using the concepts inherited from the Islamic thought and culture rather than the concepts derived from the Western thought. In this period, the aforementioned young intelligentsia preferred to build their thoughts around the concepts of classical Islamic political theory. In this regard, said dissident intelligentsia integrated the principle of justice into their rhetoric, which was seen as a necessary condition for government legitimacy according to the classical approach of Islamic politics. “Establishment of justice and struggle against oppression” have essential roles to play in the Young Ottomans’ opposition.

Intending to attract attention to the continuity and changes of Turkish political thought and concepts throughout the modernization process, this paper aims to review the writings of the dissident intelligentsia in the Tanzimat Era and to reveal the changing content and usage characteristics of the justice and oppression concepts.

•

Keywords

Young Ottomans, Modernization, Justice, Oppression, System of Consultation

GİRİŞ

Düşünce tarihimizde Yeni Osmanlı hareketi olarak bilinen bir grup aydının Osmanlı devletinin içerisinde bulunduğu şartlara, Avrupa devletleri ile olan ilişkilerine, devletin, idari, hukuki, mali ve sosyal problemlerine ilişkin yazmış olduğu yazılar Tanzimat döneminin anlaşılmasında ve yorumlanmasında önemli kaynak metinler arasındadır. Namık Kemal, Ali Suavi ve Ziya Paşa'nın öncülüğündeki bu düşünce hareketi, Türk düşünce tarihi üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla, Batı düşüncesi tesirinde gelişmiş, modern ve aynı zamanda mevcut Osmanlı hükümetine muhalif bir hareket olarak değerlendirilmiştir. 19. yüzyıl Türk düşünce tarihi çalışmalarında, Yeni Osmanlı söylemi bir parantez içerisine alınarak ve hatta kendinden önceki siyasi söylem ile irtibatları gözardı edilerek, başka bir ifadeyle karşılaştırmalı bir incelemeye konu edilmeden, bütünüyle yeni, modern, seküler ve hatta devrimci bir düşünce ürünü olarak ifade edilmiştir. Bununla birlikte söz konusu aydınların eserleri dikkatlice incelendiğinde onların geleneksel Osmanlı siyaset düşüncesi ile olan irtibatları, ileri sürmüş oldukları düşüncelerde kullandıkları tez, kavram, örnek kişi ve olayların ortaklığı dikkat çekecektir.

Farklı yüzyıllarda yazılmış nasihatname, siyasetname ve kroniklerde, bir dönemi, bir durumu veya bir düşünceyi anlatmak için kullanılan ayet ve hadislerde, kişi, olay ve örneklerde büyük benzerlik ve paralellikler vardır. Osmanlı tarihçi, bürokrat ve düşünce adamlarının kullandıkları üslup ve temalardaki benzerlik ve ortak yönler, Türk düşünce geleneğinde ortak duygu, düşünce ve tutumların gelişmesine ve sürdürülmesine imkân vermiştir. Tanzimat aydınlarının, özelde Yeni Osmanlıların yazmış oldukları metinlerde de söz konusu ortak temaları görmek mümkündür. Bu yaklaşım ne yazık ki bugüne kadar çok az araştırmacı tarafından gözönünde tutulmuştur (Yılmaz, 2012, s. 381).

Türk düşünce tarihi çalışmalarında ideolojik olarak değerlendirilebilecek bir diğer yaklaşım, Osmanlı siyasi düşüncesini gelenekselci ve modernist iki söylem üzerinden yorumlama çabası ve hadisesidir. Bununla birlikte Osmanlı siyasi düşünce geleneği içerisinde gelenekselciler ve modernistler arasındaki anlayış ve yorum farklılığı sanıldığından çok daha azdır (Sariyannis, 2015, s. 154-174). Özellikle 18. yüzyılda Batı kültürünün bir üst kültür olarak kolayca Osmanlı devletine intikal ettiğini, kültürel değişmeye neden olduğunu ifade etmek ve bunun beraberinde 18. yüzyıl devlet adamı ve entelektüellerini bütünüyle modernist olarak tanımlamak da hatalı olacaktır (Murphey, 1999, s. 117). Söz konusu dönemin telif ve tercüme eserlerine baktığımızda İslam ve doğunun merkeze alınarak, İslam kültür ve tarihine ilişkin eserlerin ağırlıklı olduğunu görebiliriz (Murphey, 1999, s. 128-129).

Tanzimat dönemi aydınlarının devletin kurumlarındaki bozulma, askeri mağlubiyetler ve kötü yönetim için ileri sürdükleri sebepler, geleneksel "siyasetnâme", "nasihatü'l-mülûk", "nasihatü'l-vüzerâ" edebiyatındaki tezler ile karşılaştırıldığında, kaht-ı rical, rüşvet ve zulmün yaygınlaşması, adaletin sarsılması, idari ve mali kurumlardaki bozukluk, kamu görevlilerinin görevlerini ihmal, zevk u safaya düşkünlük, askerinin disiplinsizliği gibi ortak konu ve tespitler olarak karşımıza çıkar.

Bu çalışmada, geleneksel Türk-Osmanlı siyaset düşüncesinin sürekliliğine ışık tutacak olması bakımından adalet ve zulüm kavramlarının 19. yüzyıla kadar olan anlam ve kullanım özelliklerine, Yeni Osmanlı düşüncesinin her iki kavramı söylemlerinde ele alış biçimlerine, Batı düşüncesi ile şekillenen zihniyet yapısının Türk siyasal düşüncesi ve terminolojisinde ortaya

çıkardığı değişime dikkat çekilmeye çalışılacaktır.

Geleneksel Yönetim Anlayışında Adalet

İslam-Türk siyasi düşüncesinde adalet ve zulüm kavramları, İslam siyasal geleneği, Eski Mezopotamya ve Antik Yunan düşüncesinin tesirinde oluşmuş bir ahlak felsefesi çerçevesinde ele alınıp yazılmıştır. Adalet kavramı İslâm düşüncesinde, özeldir Selçuklu ve Moğol İhanlıların yönetiminde, adab litaratürü içerisinde, yönetimin meşruiyeti, ilahi adalete uygun bir ideal düzenin sağlanması, idarenin yasalara uygun mali düzenlemeler yapması, hukukun eşit olarak uygulanması, yöneticilerin halka yararlılığı, ihsanı ile ilişkili olarak ele alınıp tartışılmıştır (Lambton, 1988, s. 31-33).

İslâm hukukuna göre siyasi otoritenin meşruiyetini ve halkın itaat yükümlülüğünü belirleyen temel ilke “adalet ilkesi”dir. Adalet, yöneticinin en önemli niteliğidir. Adalet, bir ahlaki değer olarak değil, aynı zamanda hükümdarın iyi uygulamalarının bütününe kapsayacak ilke ve uygulamaları kapsar (Fodor, 1986, s. 219). İslam siyaset düşüncesinde “adalete bağlılığıyla sürüsünün refahını sağlayan çoban hükümdar ideali” Osmanlı nasihatname, siyasetname litaratüründe çok defa altı çizilen, tarihi tecrübe ile örneklendirilen bir ortak düşüncedir. Söz konusu düşünce, toplumda soyut olarak var olduğu düşünülen sınıflar arasındaki denge ile ilişkilendirilmiştir. Hükümdarın öncelikli vazifesi, sosyal yapının temeli olarak kabul edilen sınıflar arası uyumu, evrendeki dört element arasındaki denge ve somut ilişkinin sürdürülme zorunluluğu gibi korumalıdır. Vergi veren reaya ile vergi alan askeri yönetim arasında korunması gereken ilişki, ayırım, sosyal yapının temel unsuru kabul edilmiştir (Howard, 2011, s. 189; Gencer, 2003, s. 123).

Geleneksel İslam düşüncesinde varolan adalet anlayışı, Türk yönetim geleneği ile hükümdarın mutlak hâkimiyeti ilkesi ile birleşerek, hükümdarın halka adaleti, kuvvetlinin zayıfa karşı zulmünü önlemek ve halkın refahını sağlamak olarak yorumlanmıştır. Osmanlı devletinde sultanların tahta geçişlerini takiben buyurdukları adaletnameler bu anlayışın tatbikidir (İnalçık, 2005, s. 78). Kuruluş dönemini takiben, Sultan III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed dönemlerinde yayınlanan adaletnâmeler yukarıda sözünü ettiğimiz ideal forma yaklaşma gayesi güden düzenlemeler olarak, şer’-i şerif ve örfî düzenlemeleri teyit etme, askeri düzeni sağlama, sadrazamın ve yerel yöneticilerin otoritesini güçlendirme ve özellikle reayayı koruma amacını taşıyordu. Bunun yanında kurumsal yapıyı, ilmiye ve seyfiyeyi nizam altına almak için somut düzenleyici kurallar getiren kanunnameler de pek çok kere düzenlenmiştir. Bu kanunlarda zulüm suçlarının önlenmesi amaçlanmıştır (Mumcu, 1985, s. 30). Bu tür düzenlemelerin etkinliği idare tarafından “zulüm teftişleri” yaptırılarak kontrol edilmiştir (İpşirli, 1999, s. 173).

Adaletin gerçekleştirilmesi, yöneticiler için şeriat, kanun ve örf ile düzenlenen bir vazife olarak düşünülürken, vatandaş için adaleti aramak, talep etmek, meşru bir yoldur (İnalçık, 2005, s. 50). Bu sebeple zulmün kaldırılması ve adaletin tesisi gibi taleplerle bireysel ya da grup olarak mahkemelere yapılan başvurular, çoğu zaman bir fetvaya, kanun maddesine ya da yerleşmiş bir örf'e dayanmıştır. Halkın merkeze gönderdiği arzuhaller, yöneticilerin haksız fiillerinin cezalandırılması, sorumluların görevlerinden alınması, sürgün edilmesi gibi sonuçlar doğurduğu gibi, merkez ve taşra yönetiminde yeni kanuni düzenlemelerin gerekçelerinden birisini oluşturur (Yılmaz, 2008, s. 404; Bilgili&Öztaşkın, 2007, s. 426).

Adaletin korunması, “terfi-i reaya” yani halkın durumunun iyileştirilmesi Osmanlı siyaset düşüncesini inşa eden ahlak kitaplarında sık sık vurgulanır. Sultanın toplum düzenini sağlamak amacıyla verdiği cezalar, adaletin temeli kabul edilmiş ve pek çok nasihatnamede

ertelenmesinin mümkün olamayacağı belirtilmiştir (Black, 2001, s. 204; Mustafa Kesbî, 2002, s. 14). Sultan Süleyman'ın adaleti temin amacıyla taşkınlık yapan kamu görevlilerini süratle ve şiddetle idam ettirmesi bu açıdan değerlendirilmelidir (İnalçık, 1969, s. 110). Hasan Kafi Akhisarî'nin, *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Alem* isimli eserinde “Siyaseti güzel olanın riyâseti daim olur”, “Adalet itmek dindendir, dahi, padişahın kuvvetinden olur” ifadeleri doğrudan yukarıda sözünü ettiğimiz siyasi iradenin tatbiki ile irtibatlıdır (Hasan Kafi Akhisarî, 1331, s. 55; Mustafa Kesbî, 2002, s. 293).

Düzenin Bozulması: Zulüm

Türk-İslam siyaset düşüncesinde nasihatname olarak derlenen literatür içerisinde, Asrısaaadet, şeriatın pür ve ideal uygulaması olarak görülmüştür. Nasihatname yazarları, İslam siyasi düşüncesinin ideal ve ilkelerini ve bu ilkelerin en iyi pratiği konusunda kendi yaşadıkları çağın öncesinde farklı dönemleri altın çağ olarak idealize etmişlerdir. Buna göre Fatih, Yavuz ve Kanuni dönemleri nasihatname yazarlarına göre altın çağ olarak tanımlanmıştır (Özvar, 1992, s. 140). Osmanlı nasihatname yazarları, içersisinde buldukları dönem ile kadim gelenek, idealize edilmiş altın çağ arasındaki siyaset ve toplum düzeni açısından var olan farklılığı, toplumun ve devletin kurumlarında ortaya çıkan problemleri değişim olgusu ile irtibatlandırmışlardır. Fakat onların metinlerinde söz konusu siyasi, sosyal ve ekonomik değişim, olumsuz bir olgu olarak ele alınmıştır.

Osmanlı siyasal düşüncesinde adalet kavramı çerçevesinde inşa edilmeye çalışılan düzenin icrasında karşılaşılan bütün eksiklikler ve uygulama güçlükleri “zulüm” kavramı içerisinde görülüp izah edilmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan söz konusu metinlerde, zulüm, “Bir kimseye adalet verme yerine, hakkını ondan esirgemek” olarak tanımlanmaktadır (Mumcu, 1985, s. 3). Osmanlı dönemi nasihat kitaplarında Gazzalî'nin *Nasihât el-Müluk* isimli eserinde geçen “Mülk (devlet) küfürle devam edebilir, ama zulümle devam edemez” anlamındaki söz, sıkça örnek gösterilmiş, Koçi Bey, bu ifadeyi “Küfür ile dünya durur, zulüm ile durmaz” anlamında tekrar etmiştir. “Adalet tül-i ömre sebebdür ve intizam-ı ahval-i fukara padişahlara mucib-i cennettir” (Koçi Bey, 1303, s. 67) gibi deyişler sosyal yapıda sürdürülmesi gereken denge ve nizama, reayanın adaletle yönetilmesine vurgu yapar (Koçi Bey, 77).

Osmanlı devlet adamları (ehl-i örf), siyasetname, nasihatname ve layihalarda zulüm ve zulmün işleyiş biçimlerine karşı olsalar bile zulmü ortadan kaldıracak ilke ve düzenlemeleri, işleyiş ve uygulamaları dönemselsel olarak farklı sorun ve etkiler nedeniyle etkin bir şekilde gerçekleştirememişlerdir (Mumcu, 1985, s. 38). Özellikle 17. yy sonrasında yüksek rütbeli subayların halka kötü muamelesi, zaman, kapsam ve uygulama kriterleri bakımından hukuka aykırı, kanunsuz vergi toplaması ve rüşvete meyli yabancı gözlemcilerin eserlerine konu olmuştur (Mumcu, 1985, s. 11; Howard, 2011, s. 191-192).

Klasik dönem nasihatname metinlerinde Osmanlı devletinin kurumsal işleyiş ve ilişkilerinde merkezi yönetim ile yerel otoriteler arasındaki uyumun bozulmasının sebeplerinden biri olarak kaht-ı rical (yetişmiş insan eksikliği) problemi gösterilir (Çınar, 1992, s. 31). Canikli Ali Paşa (1711-1785), *Tedbir-i Cedid-i Nadir* isimli Sultan I. Abdülhamit'e sunduğu eserinde, Osmanlı devletinin temel problemlerinden biri olarak “ednâ âdeme a'lâ rütbe verilmesi” olarak göstermiştir (Savaş, 1999, s. 97, 100).

Klasik dönem zulüm anlayışı da büyük ölçüde şer'in ihmali anlayışı çerçevesinde tartışılmıştır. 18. yüzyılın vakanüvisi Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Tarihi*'nde devletin savaşlarda karşılaştığı yenilgiyi, muvaffakiyetsizliği şer'e olan itaatsizlikle izah eder (Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi, 1976, s. 76; Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman

Efendi, 1978, s. 122). Siyasetname eserlerinde, devletin yönetim kadrosunun, memurların “*ahkâm-ı şerî’at-ı mazhariyeyi icraya ve herhalini şer’-i şerîfe tatbik bürle adl üzre hareket eylemeğe say ol[maları]*” gerektiği vurgulanmaktadır (Şehid Ali Paşa, 1328, s. 140-141).

Zulüm ile ilişkilendirilen suçlarda, bir diğer büyük problem, memurların halka karşı kötü niyetle muameleleri ve rüşvetin yaygınlaşmasıdır (Fodor, 1986, s. 223). Tatarcık Abdullah Efendi, Osmanlı bürokrasisinin bozulmasının nedenlerinden biri olarak atamalarda saray halkı ve görevlilerine ödenen paraları işaret etmektedir. Yöneten ile yönetilen arasındaki ilişkide özellikle halka yapılan zulümün saiklerinden biri, memurların üst kademelere ödedikleri rüşvetleri telafi etmek için halka yükledikleri aşırı vergilerdir (Öz, 1997, s. 56; Davison, 2002, s. 613; Fleischer, 1996, s. 98). Tanzimat dönemine gelindiğinde vergilerin toplanması derebeyi ve âyanların muhalefeti nedeniyle ciddi bir sorun haline gelmiştir.

TANZİMAT REFORMLARI VE ADALETİN YENİDEN TESİSİ İDEALİ

Tanzimat, Batılı ve modern bir kanun metni inşasıyla idareyi bozulan aksamlarından kurtararak, yeniden tesis etmeyi ve modern ulus devletlerin temel unsuru olarak kabul edilen bir pozitif hukuka ulaşmayı amaçlamıştır. Tanzimatçılar, devletin kurtuluşunu “*değişmez esaslara müstenit bir iç idare’nin tesisine*” bağlamaktadır (Mardin, 1996, s. 293; Berkes, 2002, s. 213). Fermanın ilanı ile idare ve hukuk sisteminde yapılan değişiklikler, idari sistemde var olan *keyfilikten hukukîliğe* geçiş olarak ifade edilmektedir. (Velidedeoğlu 1999:139.)

II.Mahmut’un idari, mali ve hukuki alanda başlattığı düzenlemeler, hazinenin kaynaklarını korumak, finansal sistemi düzene koymak, yeteneksiz memurları görevden uzaklaştırmak, yolsuzluk ve rüşvete bulaşanları görevden almak ve akraba kayırmacılığını önlemek gibi devletin temel birimlerinde kurumsal işleyişi güçlendirmeye yöneliktir (Davison, 2002, s. 616). Bununla birlikte, fermanı ve devamında gerçekleştirilen düzenlemeleri, devletin 18. yüzyılın başından itibaren sürdürdüğü “iki yüz yıllık tecrübe edilmiş bir reformlar silsilesinin devamı olarak” da düşünmek gerekir (Reinskowski, 2017, s. 42).

1838 (1254) tarihli *Memurine Mahsus Ceza Kanunu* ile memurların işleyebileceği suçlar ve bu suçlara verilecek cezalar belirlenmiştir. Bu kanunda modern hukukun en önemli ilkelerinden biri olan kanunsuz kimseye ceza verilemeyeceğine dair hüküm kabul edilmiştir (Mumcu, 1985, s. 33). Yaklaşık iki yıl sonra düzenlenen 1840 tarihli Ceza Kanunu ile kamu görevlilerinin rüşvet, gasp ve müsadere gibi işleyeceği suçlara verilecek cezalar düzenlenmiştir. Osmanlı hükümeti, Osmanlı eyaletlerinde, halka baskı uygulayan, usulsüz vergi toplayan ve kendi çıkarlarına hizmet eden memurlar hakkında soruşturmalar açarak cezalandırmış, bütün vilayetlere memurların halka işkence ve baskı yapmasını yasaklayan bir irade göndermiştir (Ortaylı, 2001, s. 96). Reşit Paşa, fiiliyatta yöneticilerin yargılamasız olarak vermiş oldukları infazları da mercek altına almış, Edirne valisinin iki kişi hakkında verdiği idam kararı üzerine valiyi soruşturmaya tabi tutmuş, Sadrazam Hüsrev Paşa, rüşvet suçlamasıyla yargılanmıştır (Engelhardt, 1999, s. 48). Buna benzer ceza örneklerine arşiv kayıtlarında rastlanılabilir.

Tanzimat dönemi idarecileri, idareyi güçlendirme amacıyla hem merkezi yönetim hem de yerel yönetim ilkelerini yeniden düzenlemiştir. Merkezi hükümette geniş yetkilerle donanmış bir iktidar gücü oluştururken, yabancı sefirlerle kurmuş oldukları dostluktan istifade ederek konumlarını pekiştirmişler, sultanın otoritesi karşısında etkin bir güç olmuşlardır. Bu dönemde, padişahın bir sadrazam veya vezirini görevinden alması, kolayca uluslararası bir mesele olabilmektedir.

Söz konusu reform çabalarına rağmen, Osmanlı devletinin Tanzimat sonrası zaman dilimi, “teşkilat bakımından zayıf” bir dönem olarak görülmüştür (Uzunçarşılı, 1988, s. 5). Tanzimat

döneminin kurumsal işleyiş anlamında zayıflığının başlıca nedenlerinden biri, dönemin özellikle taşra birimlerinde çalışan yöneticilerin, “Babıali kalemlerinde yetişmiş, başlıca yeteneği kitabet denilen yazışma kurallarını bilen (eğitimsiz) kimseler” olmasıdır. Bu memurlar, taşra idaresinin gerektirdiği bilgi, donanım ve anlayışa sahip değillerdir. Ehliyet ve liyakatin gözetilmediği, kişisel ilişkilerin atama ve terfileri belirlendiği bürokrasi yapısı Osmanlı devletinde yönetimin en önemli problemlerinden biridir (Çadırcı, 2017, s. 215; Akyıldız, 2012, s. 27).

Yeniliklerin uygulamasında karşılaşılan güçlükleri çözmede ve başarısızlıklarda sorumluluk taşradaki valilerde görülmüş ve onlardan eski usulleri terkedip yeniliğe adapte olmaları, Tanzimat’ın ilke ve hükümlerine uygun hareket etmeleri istenmiştir. Muhassıllık teşkilatının vergi toplamada başarısızlığı üzerine iltizam usulüne geri dönülmüş, valilere tekrar geniş yetkiler verilmiştir. Osmanlı hükümeti merkezi idareyi ve mali denetimi etkinleştirmek amacıyla valiler arasında daha etkin ve geniş çaplı atama ve yer değiştirmeler yapmıştır (Çadırcı, 2006, s. 135). Müşir ve valiler, Tanzimat’ın ilanından sonra özellikle eyalet merkezlerinde kurulan Büyük Meclislerin başkanlığını da üstlenmiştir. Müşir ve valilere tanınan geniş yetkiler, söz konusu kamu görevlilerinin Tanzimat’ın hükümlerini tam manasıyla anlamadıkları, eksik uygulamalara sebep oldukları, halka karşı haksız muamele ettikleri, rüşvet aldıkları gibi şikâyetler nedeniyle problem konusu olmuştur. Ankara müşiri Davud Paşa’nın halktan fazla vergi topladığı Ankara Büyük Meclisinin kayıtlarına geçmiştir (Çadırcı, 1987, s. 98).

Özellikle taşra yöneticilerinin, Tanzimat’ın yerel yönetime ilişkin getirmiş olduğu değişikliklerden olumsuz etkilenmesi, çıkarlarının zarar görmesi, bu grupların yenileşme hareketlerini sürdüren padişah ve hükümetine muhalefet göstermelerine neden olmuştur. Önce uygulamanın beraberinde getirdiği aksaklıklar üzerinden sonra da doğrudan reformcu kadronun şahsi çabalarını kötü niyet olarak göstererek reformları bidat, zulüm ve gavurlaşma olarak yorumlamaya, reform çabalarını yıpratmaya çalışmışlardır (Beydilli, 2007, s. 177). Düzeni ıslah çabaları, idarenin işleyişi içerisinde bulunan orta düzeyde memuriyet yapan genç bir aydın grubu tarafından da hukuksuzluk ve zulüm olarak eleştirilmiş ve adaletin tesisi bakımından yetersiz görülmüştür.

Yeni Osmanlı Söyleminde Adalet ve Zulmün Nedenleri

Tanzimat aydınlarının özellikle siyasal, ekonomik ve toplumsal problemlere ilişkin ileri sürdükleri çözüm önerilerinin klasik Osmanlı adalet arayışı ve kanuna uygun bir yönetim anlayışı ile güçlü irtibatı olduğunu söylememiz gerekir. Osmanlı devletinin mevcut durumu ile kadim gelenek, idealize edilmiş altın çağ arasında bariz farklılık gören Tanzimat aydınları, varolan problemleri yükselen Avrupa medeniyeti ve değişen dünya düzeni ile irtibatlandırmışlardır. Onların kendi dönemlerine ilişkin sorunları, geri kalmışlık problemi, ecnebi müdahalesi, ekonomik buhran ve halkın cehaleti meseleleri merkezinde tartıştıklarını ifade edebiliriz.

Tanzimat aydınları devletin kurumlarına ve sosyal yapının bütününe yayılmış bir atalet ve çözülmeden şikâyet etmektedirler. Osmanlı sosyal ve siyasal yapısına ilişkin eleştirilerinde zamanla dozu artan bir geri kalmışlık düşüncesi ve yorumu görülür. Bu düşüncenin temelinde Batı kaynaklı düşünce ve eserlerle irtibatı artan Osmanlı aydınlarının kendilerini Avrupa-merkezli bir bakış açısıyla yorumlamalarının etkisi olmalıdır.

Yeni Osmanlıların, adalet temelli savunularında, devletin sınıf temelli yapısının bozulması ile siyasi ve idari kadronun, askeri ve ilmiye teşkilatının sağlayacağı denetimden uzaklaşarak

etkinleşmesine tepki vardır. Devletin yeni düzeninin, teşkilatının en önemli problemlerinden biri, devletin çöküşüne sebep olabilecek politikalar üreten, yeni memur sınıfın “tek taraflı bürokratik istibdadıdır” (Zürcher, 2000, s. 105). Dönemin aydınları, Osmanlı bürokratik yönetiminin temel problemlerine ilişkin yazdıkları metinlerde, ilk olarak ve sıklıkla vurgulanan problem, ileri gelen görevlerde, görevden alma ve yeniden atamadaki dikkat çekici artıştır. Özellikle Avrupa devletlerinin elçilerinin dâhil olduğu, üst düzey bürokraside yöneticilerin atanmasına dair mücadeleler, hizip çatışmalarını artırmış ve hükümetlerin iktidarda kalma sürelerini etkilemiştir (İnal, 1982, s. 15).

Memurları keyfi uygulamalardan alıkoyan düzenlemelerin gereği ve zorunluluğu, Namık Kemal’in gazetecilik hayatı süresince üzerinde durduğu temel bir konudur (Namık Kemal, *Hürriyet*, No: 19)¹. Bürokrasinin mutlak olarak siyasi iradenin üzerindeki egemenliğini ortadan kaldırma düşüncesi, klasik sınıflararası denge idealine dair düşünceler, Namık Kemal’in metinlerinde sık sık vurgulanan konulardan biridir. Bu metinlerde bürokrasinin artan istibdadı konu edilirken, memurların yetki ve sorumluluklarının açık ve doğru olarak tanımlanması, taşra memurlarının keyfi uygulamalarının denetlenmesi ve taşra yöneticilerinin üzerindeki siyasi baskıların ortadan kaldırılması önemli sorunlar olarak tartışılır (Namık Kemal, 2019, s. 535-537). Namık Kemal’in bu vurguları geleneksel dönemde İdrisî Bitlisi’nin Osmanlı toplum yapısının temelini oluşturan sınıflar arası dengenin korunması ve kamu görevlilerinin görev ve yetkilerinin ayrışması, merkezi yönetimin idari denetim işlevini yerine getirmesi bağlamında sistemin temel ilkeleri olarak vurgulanmıştır (Yılmaz, 2008, s. 386-387).

Ziya Paşa, Ali Suavi ve Namık Kemal’in metinlerinde Osmanlı siyaset düşünürlerince “ideal düzen” olarak tanımlanan Kanuni ve Yavuz dönemlerine ait varolduğu düşünülen siyasi ve sosyal yapının aksamaları arasındaki ilişki ve işleyişe vurgu, özellikle, gerikalmışlık, bozulma ve reform düşüncelerinin ifadesinde bir dayanak olarak varlığını sürdürür (Çalışır, 2011, s. 46). Klasik dönem siyasetname kitaplarında sistemin işleyişine ilişkin adalet ile zulümün düzen ile kaos ve aydınlık ile zulmet kavramları üzerinden izahı, söz konusu aydınların eserlerinde de varlık bulur. Namık Kemal ve Ziya Paşa’nın *Rüya* metinleri incelendiğinde söz konusu düşüncenin zihinsel arkaplanda varolduğu görülecektir. Özellikle Namık Kemal’in hürriyet fikrinin hâkim olduğu bir dünyayı aydınlık ve düzen ile hürriyetin yokluğunu ise zulmet ile açıklaması klasik adalet ve nizam-ı âlem düşüncesinin tesirinde gerçekleşir.

19. yüzyıl Osmanlı idare yapısının temel problemlerine ilişkin sözünü ettiğimiz düzenlemeler ve idareyi islah çalışmaları, Yeni Osmanlı olarak adlandırılan aydın grubunun Osmanlı hükümetine ve yerel idarelere ilişkin hukuksuzluk, zulüm, rüşvet ve israf konularını işledikleri eleştirilerini engelleyememiştir. Sözünü ettiğimiz aydın grubunun, ileri gelen temsilcilerinin, Tanzimat hükümetlerini bürokratik istibdada neden olmakla suçlarken, devletin son iki yüz yıllık geçmişinde tekrarlanagelen bir kötü yönetim problemini de çözüme kavuşturmak istediklerini görürüz.

Kötü Yönetim: Yetişmiş İnsan Eksikliği

Yeni Osmanlılar, gazetelerinde yazmış oldukları yazılarda ve padişah ve hükümet mensuplarına hitaben yazmış oldukları metinlerde, devletin kötü idaresinin temel nedenini, liyakatsiz, kötü ahlaklı idarecilere dayandırmışlardır (Mustafa Fazıl Paşa, 1329, s. 8; Mardin, 1996, s. 307; Berkes, 2002, s. 275). Tanzimat sonrası yapılan kanuni düzenlemeler, yeni hukuki normları yorumlayacak, Osmanlı devletinin farklı sosyal ve kültürel özellikleri olan bölgelerine,

¹ *Hürriyet* gazetesindeki yazılar için ayrıca bkz. Namık Kemal, (2018). *Sürgünde muhalefet Namık Kemal’in Hürriyet gazetesi*. Alp Eren Topal (Haz.), İstanbul: Vakıfbank Kültür Yay.

insan yapısına uygulayabilecek uzmanlaşmış bir kadroyu gerektiriyordu. Ali Suavi, Tanzimat dönemi halk ayaklanmalarını ve kötü yönetimi, kamu görevlilerinin kanun ve nizamnameleri anlamak ve yorumlamaktan yoksun olmaları ile irtibatlandırmıştır (Ali Suavi, *Le Mukhbir*, No: 27)².

Devletin açık ve anlaşılır kanunlara olan ihtiyacı, özellikle dönemin iyi uygulamalarından biri kabul edilen Vilayet Nizamnamesi üzerinden Ali Suavi tarafından tartışılmıştır. Ona göre, Osmanlı devletinin kurumsal işleyişindeki problemler, nizamsızlıktan değil, kötü idareden kaynaklanır (Ali Suavi, *Hürriyet*, No: 40). Geleneksel 16. yüzyıl reformcularının metinlerinde olduğu gibi (Yılmaz, 2008, s. 388), Ali Suavi de metinlerinde, *meşru olan* ile *meşru olmayanın* ayrımını vurgular. Ali Suavi, bunun yanında reformların pratiği ile ilgili problemlere dikkat çekerek, Tanzimat'ın ilanını takiben gerçekleştirilen idari ve mali düzenlemelerin taşrada katı bir şekilde uygulanmasının halkın hafızasında olumsuz bir imaj olarak yer ettiğini, halkı titreten bir korkuya sebep olduğunu dile getirmektedir (*Le Mukhbir*, No: 27, s. 2-3). Merkezleşmeye dönük reformların sert ve tavizsiz uygulamasının diğer bir örneği, dönemin Mısır'ında, İbrahim Paşa'nın hayata geçirdiği düzenlemeler de halkın tepkisine yol açmıştır (Moaz, 2006, s. 170).

Yeni Osmanlı aydınları, Âlî Paşa ve hükümetini, devlet otoritesini kendi menfaatleri çerçevesinde kullanmak ve kötü idare etmekle suçlamaktadırlar:

“Ulemeden bir zât İstanbul'a gelir, vaaz eder, nasihat yazar, daha taharetini bilmez birtakım müstebidân-ı devlet tuttıkları gibi Anadolu'ya nefy ederler, padişahın kendi hanedanına zulm etmekten başka bir şeye iktidarı yok, ahalinin hali nezübillah biri kahveye çıkıp da acaba bugün ne var ne yok dese mahbesde çürümek mukarrer. İşte Devlet-i Aliyye'nin Hasta Adam namını kazanarak kendine nisbet bir ufak fare hükmünde bulunan Karadağ'dan bile tiril tiril titrediği zamanlar da bu zamanlardır” (“Hasta adam”, *Hürriyet*, No: 24, s. 2).

Hürriyet gazetesinde yayınlanan İstanbul mektuplarının birinde, İstanbul'da ortaya çıkan bir hadise nakledilir. Ayasofya Camii'nde iki müderris ders okuturken siyasete ilişkin bir mevzuda yeri geldiği için “zaleme” tabirini kullanır, bunun üzerine orada bulunan bir casusun ihbarı ile iki müderris tutuklanarak sorgu altına alınır. Söz konusu mektubun yazarı müderrislere yapılan muamelenin hukuksuzluğunu dile getirirken, Yavuz gibi öfkeli ile maruf bir padişaha “Allah zalimlere lanet eder” diye ders veren Zenbilli'nin, Sultan tarafından idareyi ikazı takdir edilerek, Anadolu ve Rumeli kazaskeri olarak terfi ettirildiği hatırlatılır ve klasik dönem Osmanlı idarecilerinin iktidarlarının başarısı adaletle ilişkilendirilir (İstanbul'dan Mektup, *Hürriyet*, No: 5, s. 4).

Devletin merkez ile taşra ilişkisinin, geleneksel idari yönetim anlayışında, büyük ölçüde halkın devlete karşı yükümlülükleri üzerinden kurulur. Bu ilişkinin taraflarını bağlayan açık ve kati ilkeler bütünü olan örfi ve şeri hukuk sistemi memurların, bilgi, tecrübe ve iyi niyetleri çerçevesinde uygulanır. Kötü uygulamalar ise klasik dönemde merkeze ulaşan şikâyetler ile açığa çıkarken Tanzimat sonrası dönemde dönemin gazetelerindeki vilayet haberlerinde, okuyucu mektuplarında kamuoyuna duyurulur. Bu bakımdan Yeni Osmanlı aydınları özellikle *Muhbir* ve *Hürriyet* gazetesinde vilayet haberleri ve okuyucu mektuplarına karşılık yazdıkları cevaplarda kamu görevlilerinin taşrada kötü uygulama ve tasarruflarını eleştirir: “Halka

² Namık Kemal ise kaht-ı rical meselesini şu şekilde açıklar: “Devlette işe yarayacak âdem yok deyü feryâd olunuyor ya dirayet ve iffet ve istikametle mevsûf ve ma'rûf ve haklarında tecrübeler mesbûk olanlar ayaklar altında bırakılıb nâ-ehiller ve dalkavukların ileri çekilmesi de a lâmât-ı terakkiden midir” ([Namık Kemal], “Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı âli”, *Hürriyet*, No: 3, 23 Rebiulevvel 1285/13 Temmuz 1868, s. 2).

hükümetin dehşetini ilkâ için bir memur, yeni girdiği memlekette sokaklardan beş-on biçare toplayıp kimini asmak ve kiminin boynunu vurdurmak adet-i marûfeden olmuştur” (Namık Kemal, 2019, s. 535-537). Ziya Paşa, Tanzimat’ın neden olduğu olumsuz sonuçlardan biri olarak halkın memurlara karşı savunmasız ve güvencesiz bırakılmasını gösterir:

“Tanzimat’tan sonra her belde de meclisler yapıldı ve azası vücûh-ı memlekette tayin olundu. Fakat şu kadar bir fark var ki Tanzimat zulmedenin başını kesmek ve malını müsadere etmek gibi mücazât-ı şedideyi lağvettiğinden ve mahalli memurları dahi haklarında bir mahzâr-ı şikâyet yapılır havfiyle aza-yı meclisin ve hususiyle patrikhanelerin nüfuzundan dolayı kocabaşı ve despotların taht-ı galebelerinde mahkûm olarak men’-i zulme kadir olmadıklarından ve kanunen cezâyâ müstahak olan bir zalimi rüşoetle ve İstanbul’da tedarik ettiği taraftarları himmetiyle ekseriya muaf tutulduğundan şimdi her beldede taayyün eden aza-yı meclis ve papazlar eski derebeylerinden birkaç kat ziyade ahaliye taaddi eder oldular” (Ziya Paşa, “Hatıra zeyli” *Hürriyet*, 41, s. 6).

Ziya Paşa, Tanzimat’ın idareyi islah amaçlı bir belge olmakla birlikte uygulamasının olumsuz sonuçlar doğurduğunu ifade etmektedir (Ziya Paşa, “Hatıra-ı sâniye”, *Hürriyet*, 36, s. 7-8). Tanzimat’ın ilânından önce halkın temel problemlerinden biri âyan ve derebeylerce zulme uğraması iken, fermanın ilanı sonrasında halkın maruz kaldığı kötü muamelenin ve zulmün genişlediğini, özellikle Avrupa ülkelerine tanınan ticari imtiyazların Anadolu’da halkı pek çok mağduriyete uğrattığını ifade eder.

Namık Kemal, hükümetin asli vazifesinin geleneksel yönetim anlayışında olduğu gibi hakkın adil olarak dağıtılması olduğunu belirterek, halkın zorunlu olan ihtiyaçlarını hükümetin karşılamasını asli görev olarak adlandırır: “[Hükümet], hıfz-ı hukuk hizmeti[dir] (...) umûm tarafından efrâdının bir veya birkaçına havale olunmuştur. Hükümet veyahut devlet halkının böyle bir teokili icra etmek şartıyla bulunduğu tavrına denilir” (Namık Kemal, 2019, s. 146-149). Şinasi’nin sözünü ettiğimiz düşünceye benzer bir yaklaşımla “hürriyet” fikrini “siyasi hakların eşit bir şekilde icra edilmesi” olarak adalet fikri ve teorisi kapsamında ele alması, Osmanlı-İslam siyaset teorisine dayandırarak açıklaması önemlidir (Mardin, 1996, s. 301).

Adalet ve hürriyet kavramları, 19. yüzyıl Osmanlı aydınının düşüncesinde, meşru bir yönetim için temel ilkeler olarak tanımlanır. Her iki kavram “mukaddes birer kaide” olarak görülüp, hükümet ve uygulamalarına meşruiyet kazandıran ilke olarak düşünülmüştür. Hürriyet kavramını, Türk düşüncesinde inşa eden kişi olarak bilinen Namık Kemal’in adalet ve hürriyet kavramlarını siyasi otorite için içiçe geçen ve birbirinin yerini alan manalarda kullandığını söyleyebiliriz. Aşağıdaki iki metin söz konusu düşüncemize örnek teşkil etmektedir:

“Bu ma’lûmdur ki dünyada hükümetin esasen vücuduna sebep olan ve hak veren adalettir. Vezâif-i sâirenin cümlesi adaletle nisbet ikinci derecede kalır. Adaletin kemâlât-ı insaniye ve terakkiyât-ı medeniyece hâsıl edegeldiği tesirât-ı külliyeyi isbat için delil getirmeğe hâcet göremeyiz. Nerede bir eser-i mamuriyet, hangi işte bir numune-i saadet görülürse tedkik olunduğu halde mebde-i zuhur ve hâmi-i bekası yine adalet olduğu meydana çıkar” (Namık Kemal, 2019, s. 261).

“Dünyada kanunların ve onların ahkâmına riayet etmekle mükellef bulunan hükümetlerin zuhuruna hak veren sebep efrâdın (...) hadd-i hürriyetten tecavüze gösterdiği inhimâktir” (Namık Kemal, 2019, s. 122).

Hürriyet düşüncesinin siyasi otoritenin meşruiyeti için haklı bir gerekçe olarak kurgulanması, Batı düşüncesinde olduğu gibi kişisel hak ve hürriyetleri güvence altına alan bir

hukuk sistemi ile siyasi otoritelerin sınırlandırılması yaklaşımı dönemin aydınlarına benimsenmiştir. Ziya Paşa, “halk hâkimiyeti” düşüncesini Rousesau’nun “toplumsal sözleşme” kuramına dayandırarak açıklamakta, fakat söz konusu düşüncüyü geleneksel hükümdarlık anlayışı ile irtibatlandırarak “Hükümdarları halkın hizmetçisi” olarak tanımlamaktadır (Mardin, 1996, s. 380). Geleneksel eğitim görmüş, ulema sınıfına mensup, bir Osmanlı bürokratu olarak Ahmed Cevdet Paşa da siyasal yönetim anlayışını halkın hukukunun güvence altına alınması manasında yorumlayacaktır: “Devletlerin birinci vazifesi, ihkâk-ı hukuk-ı ibad kaziyesi olup her asırda bu vazifenin ifasına bir suretle itina olunagelmıştır” (Gencer, 2008, s. 135).

Yeni Osmanlı aydınlarına göre adaletin icrası ile hükümetin meşruiyeti arasındaki bağlantı açık olarak ifade edildikten sonra, hükümetin hukuksuz uygulamaları ile zulümün sürdürülmesi, halkın tabii isyan hareketi ile ilişkilendirilmiştir. Namık Kemal’e göre halk, hükümetin haksız uygulamalarına “hadd-i tabîyet” içerisinde karşı çıkma hakkına sahiptir (“Usul-i meşverete dair mektupların beşincisi”, *Hürriyet*, No: 17). “Hadd-i tabîyet”in ölçüsü ise şeriat ve hükümetin adalete olan riayetidir. Bir başka Yeni Osmanlı, Ali Suavi, hükümetin öncelikli vazifesinin “İcra-yı adalet etmek” olduğunu, idarenin bu görevi yerine getirmemesi halinde, halkın bu vazifeyi isyanla hatırlatacağını ifade etmektedir. (*Le Mukhbir*, No. 28, s. 1) Dönemin bürokratlarından Sadık Rifat Paşa’nın “Bir memlekette ahkâm-ı şeriyeye ve kavanin-i mevzua hüküm ve nizamdan ziyade şahsiyata itibar ve riayet olunur ise, ol-mahalle temekkün caiz değildir” ifadeleri bu bağlamda önemlidir (Mardin, 2006, s. 101).

Ali Suavi’nin yayımladığı *Le Mukhbir* gazetesinde yazdığı yazılarda halkın adalet arayışını tazyik eden, yukarıda sözünü ettiğimiz hükümetin siyasi meşruiyetini adalet düşüncesi ile ilişkilendiren pek çok metin vardır. Söz konusu yazılarda, Ali Paşa hükümeti hukuku yoksayan icraatleri bakımından adaletsiz bir yönetim olarak kabul edilir. Bu yazılarda, hükümete sorular soran ve hatta hükümete siyasi icraatleri ile ilgili ders veren bir üslup benimsenir. Ali Suavi’nin yazılarında açık ve sade bir Türkçe ile yazılmış tehditkâr ifadeler dikkat çekicidir. Yazarın verdiği hükümler, şeri kaynaklarla ve İslam tarihinden örneklerle delillendirilir (Çelik, 1994, s. 559). Ali Suavi’nin sözkonusu gazetede yazıları Avrupa’da yayınlanmakta olan bir diğer Yeni Osmanlı gazetesi tarafından tekrar yayınlanarak hükümetin meşruiyet problemi artan bir vurgu ile sürdürülür.

Tanzimat hükümetleri, başta Mehmed Emin Âli Paşa, hükümete sürekli kafa tutan Yeni Osmanlı hareketini, “bir fesad girişimi” olarak adlandırmıştır. Hatta gazete hakkında şeriate ve Osmanlı hanedanına karşı olmak gibi ithamlar, hükümet yanlısı okuyucular tarafından gazeteye gönderilen yazılarla dile getirilir. Osmanlı siyasal geleneği içerisinde saraya, hükümete muhalif düşünce ve grupların yukarıda sözü edilen adlandırma ile yalnızlaştırılmaya çalışılması farklı dönemlerde de karşılaşılan bir hadisedir. Yeniçeriliğin kaldırılmasının üzerinden çok geçmeden, Sultan II. Mahmud, idari reformlarına muhalefet edebilecek bir grubu ulemayı, dizginlemek adına bir hatt-ı hümayun yayınlar ve burada ulema içerisinde bir grubu “fesadât-ı şeriyeye” olarak niteleyerek bütün ulemayı zan altında bırakır. Bu hatt-ı hümayun ulemanın tasfiye sürecinin başlangıcıdır (Yeşil, 2016, s. 346).

Hukuksuzluk yahud Hukukun İhmali

Yeni Osmanlı düşüncesini temsil eden aydınların, klasik dönem bürokratları gibi adaleti hukukun icrası olarak yorumladıklarını görmekteyiz. Zulümü ise yine öncülleri gibi hukukun ihmali yani örfi ve şeri hukukun ihmali olarak düşünmüşlerdir. Ali Suavi, adaleti gerçekleştiren ve umumun menfaatini gözeten yönetimi meşru, bunun aksine davranan idarecileri ise zalim olarak nitelendirir (Yıldız, 2015, s. 248). Tanzimat’ın reformcu aydınlarının eserlerinde de klasik

Osmanlı siyasal anlayışında olduğu gibi, yönetimin meşruiyet kaynağı şeriattır (Fodor, 1986, s. 228). Namık Kemal, eserlerinde Nasırüddin Tusi, İbn Sina, Devvani, Hüseyin Kâşifi gibi İslam düşünürlerinin görüşlerini inceler ve yorumlar (Mardin, 1996, s. 98).

Tanzimat hükümetlerinin meşruiyetinin sorgulandığı bir husus da İslami kaidelere karşı söz konusu devlet adamlarının takınmış oldukları tavır ve kayıtsızlıktır. Namık Kemal ve arkadaşlarının idarecileri sathi bir Batılılaşma sebebiyle eleştirdiklerini, konaklarında Avrupaî bir yaşam usulü benimsemeleri sebebiyle toplumsal ahlak ve düzeni bozmakla itham ettiklerini görmekteyiz. Ziya Paşa, “*Bu zatların familyalarından görülen emsal üzerine ekser rical-i devlet familyalarından İslamiyete mahsus olan ırz ve edep ve namus ve hâyâ ref olundu. Yaşmak, ferace kalkmak derecesine geldi*” (“*Karınca Kanatlandı*”, *Hürriyet*, No: 35, s. 2) ifadelerini Tanzimat’ın icraatçı Paşalarının İslamî gelenek ve kaidelere karşı kayıtsızlığını ifade etmek için kullanır.

Tanzimat dönemi sadrazamları içerisinde Mustafa Reşit Paşa’yı, Âli Paşa ile Fuad Paşa’dan ayıran Yeni Osmanlılar, Reşit Paşa’yı sözünü ettiğimiz eleştirilerden soyutlayarak, bir kurtarıcı olarak görme eğilimindedirler. Ziya Paşa’nın “Hatıra” başlıklı yazı dizisinde, Avrupa’da 18. yüzyılın başından itibaren yayılan ve kuvvetlenen “İslam mani-i terakkidir” fikrinin, Avrupa’da meşhur olan Voltaire, Diderot, D’Alambert gibi filozoflar tarafından Rusya’nın teşvikiyle ortaya atıldığı, İslam toplumları hakkında medeniyetten geri “hayme-nişin kabile” inancının, satın alınmış filozoflarca bütün Avrupa’ya yayıldığı belirtilmektedir. Ziya Paşa, bu bakış açısından Batılıları uzaklaştıran en önemli tesirin Reşit Paşa’nın Tanzimat Fermanı’nı ilanı olduğunu ifade eder (Ziya Paşa, “*Hatıra Zeyli*”, *Hürriyet*, No. 34, s. 3; Namık Kemal, 2019, s. 223).

Islahat Fermanı’nda geleneksel hukuk dilinin dışında, şeri hükümlere, İslami uygulamalara vurgu yapılmaksızın gayrimüslim Osmanlı cemaatlerin hukukuyla ilgili düzenlemelerin kayda alınması Osmanlı devlet adamı ve aydınlarını rahatsız etmiştir (Davison, 1997, s. 70). Bundan yaklaşık on yıl sonra Şura-yı Devlet’in açılışı dolayısıyla Abdülaziz’in okuduğu nutuk, şer’i müeyyideleri referans göstermemesi bakımından eleştirilmiş, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile karşılaştırılarak, İslami ilkeleri yok sayan bir metin olarak değerlendirilmiştir (“*eL-Hakku Ya’lû velâ...*” *Hürriyet*, No: 1). *Hürriyet* gazetesi başyazarı Namık Kemal, hükümetin yürütmüş olduğu kanunlaştırma hareketini, kaynağı şeriate dayanmayan ve Avrupa hukuk sisteminin üstünlüğü nakli olarak değerlendirmekte ve şiddetle eleştirmektedir (“*Devlet-i Aliye’yi bulunduğu hâl-i haternâkden halâsın esbâbı*”, *Hürriyet*, No: 9) İslâm toplumlarında tek bir kişinin iradesi veya çoğunluğun iradesi ile düzenlenmiş hükümleri, şer’î hükümlerle irtibatı olmadığı gerekçesiyle kanun olarak kabul etmez.

Yeni Osmanlı aydınların metinlerinde, Tanzimat döneminde gücü ve etkisi merkezi bürokraside zayıflayan ulemaya saygı ve ihtiram gösterilmesi, memleketin bozulan düzeni ve sosyal yapısı hakkında onlarla istişare edilmesi hakkında hükümete tavsiye ve ihtarlar söz konusu aydınların yazmış oldukları metinlerde dikkat çeker. Altın çağ olarak adlandırılan dönemde yöneticilerin ulemaya gösterdiği saygı ve itibar, özellikle adaletin tavsiyesi, zulmün meni bağlamında sık sık örnek olaylarla aktarılır. Namık Kemal, “Hasta adam” başlıklı makalesinde Fatih’in bir fermanı üzerine Molla Gürani’nin bu fermanı “*Bunun hükmü hilâf-ı şeriattir. Padişah şer’e muhalif ferman gönderemez*” diyerek yırttığını, Fatih’in bu durum üzerine Mısır’a giden Molla Gürani’yi hediye ve taltiflerle makamına dönmeye, İstanbul’a getirtmeye çalıştığını anlatmaktadır.

Yeni Osmanlı söyleminde aydınlar kendilerini yerli ve milli, Osmanlı vatanının çıkarlarına hizmet eden bir yurtsever birliği olarak tanıtırken, Tanzimat paşalarını, kendi varlıklarını Avrupa’ya dost bir Osmanlı Devleti için zorunlu gören bir grup olarak tanımlamaktadırlar

(Namık Kemal&Ziya Paşa, “Avrupa şarkın asayişini ister”, *Hürriyet*, No. 24, s. 5-8).

Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi tarafından Osmanlı maliyesinin kötü yönetim, israf ve yanlış borçlanma nedeniyle içinden çıkılmaz hali pek çok yazıda tekraren dile getirilmiştir. Özellikle alınan borçların, zirai ve sanayi yatırımlarına, eğitimin yaygınlaştırılmasına kullanılacağı yerde israf edilerek, yöneticilere köşk konak yapıldığı, mali yönetimin ihmal edildiği ifade edilir: “Umur-ı maliye öyle bir köhne hırkaya benzer ki her neresinden tutulsa parçası elde kalır. Ve devletimizin en az atf-ı nazar ettiği bu dairedir” (İstanbul’dan diğer mektup, *Hürriyet*, No: 21, s. 6). Ziya Paşa’nın mali bozukluğun derecesi için gösterdiği örnek dikkat çekicidir. Paşa, Avrupa’nın en gözde maliyecileri ile bir meclis kurulsa ve onlara ehil memurlar verilse, Osmanlı maliyesini düzgün bir muhasebe defterine dökemeyeceklerini ifade etmektedir (*Hürriyet*, No. 21, s. 7). Malî konularda Tanzimat hükümetlerini şiddetli dille eleştiren Yeni Osmanlılar, 1840 tarihi itibarıyla devletin harice bir kuruş borcu yokken on dört yıl sonra devletin sekiz milyon keseye yakın borcu olduğunu ifade eder (İstikraz-ı cedid üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin mütalaatı” *Hürriyet*, No. 22, s. 4). Ali Suavi, *Hürriyet*’te yayınlanan yazısında Ali Paşa’yı devletin bütçesinde oluşan büyük açıktan sorumlu tutarak, devlet için büyük bir bela olarak niteler ve paşanın katlinin vacib olduğunu belirtir (*Hürriyet*, No. 78, s. 1-3; Çelik, 1994, s. 190). Döneme ve hükümetin uygulamalarına dair yapılan eleştirilerin en önemli başlıklarından biri israftır.

Ziya Paşa, *Rüya* olarak bilinen “Sultan Abdülaziz Han Ziya Paşa-Ali Paşa” başlıklı yazısında, Anadolu’yu bir yangın yerine benzetmekte, halkın fakr u zaruret içerisinde olduğunu, Tanzimat öncesinde halkın derebeyleri tarafından ezilirken, sonrasında vücut ve meclis azaları tarafından baskı altında tutulduğunu ve tüm bu eza ve cefanın kaynağı olarak padişahı gördüklerini belirtmektedir (*Hürriyet*, No: 68, s. 4). Bu metinlerde, İslam’ın ve ilk dört halifenin adil bir yönetim örneği olarak icraatlerine vurgu yapılır, Osmanlı padişahları içerisinde Fatih ve Yavuz Sultan Selim’in idarelerinden örnekler verilir.

SONUÇ

Osmanlı siyaset düşüncesinde Tanzimat döneminde ortaya çıkan en önemli dönüşüm, Osmanlı devlet adamı, aydın ve entellektüellerinin, kendilerini dünya düzenine hâkim bir cihan devletinin üyeleri olarak görmekten uzaklaşmalarıdır. Klasik dönem Osmanlı siyasetname yazarlarının metinlerinde ise bütün âleme üstün olan bir devletin üyesi olmanın ön kabulü vardır.

Klasik Osmanlı siyasetname literatüründe adalet ve zulüm kavramları çerçevesinde yazılmış metinler incelendiğinde, yazarların sisteme ve idarenin işleyişine dair soyut tavsiyelerden ziyade somut düzenlemeler önerdikleri görülecektir. Yeni Osmanlı aydınların makaleleri incelendiğinde de Osmanlı maliyesine, askeriyesine merkezi ve yerel idareye dair yeni kanun teklifleri, kısıtlamalar ve somut düzenlemeler önerildiği dikkat çekecektir. Söz konusu aydınların makalelerinde yaşadıkları döneme, idarenin işleyişine dair zengin bir malzeme vardır. Yazarların doğrudan kendi dönemlerinin merkez ve yerel yönetim uygulamalarına ilişkin gösterdikleri örnek ve olaylar, modernleşme sürecindeki Türk bürokrasisi için zengin veri ve arşiv kaynağı durumundadır.

Tanzimat dönemi aydınlarının devletin kurumsal işleyişine ilişkin problemleri, klasik yönetim anlayışında birtakım siyasi kabulleri değiştirmek veya bütünüyle reddetmek suretiyle yeni bir siyasal sistem teorisi geliştirerek aşmaya çalıştıkları görülür. Örneğin klasik İslâm düşüncesinde adalet ilkesi çerçevesinde düzenlenen yönetim anlayışı yerine siyasi hak ve hürriyetlerin temel meşruiyet aracı haline geldiği bir siyasal sistem kurgulamaktadırlar.

Yeni Osmanlı aydınların muhalif söylemlerinde, hükümet faaliyetlerinin hukuksuzluğu, merkezi ve yerel otoritelerin doğurduğu haksızlıklar adalet ve zulüm kavramları bağlamında ele alınıp tartışılmıştır. Söz konusu aydınların eserlerinde, kişi hak ve hürriyetlerinin savunusu üzerine kurgulanmış bir hükümet eleştirisini görmek mümkündür. Bu bakımdan, söz konusu aydın grubu, modern-ulus devlet düşüncesinin Türkiye'deki öncüleri olarak da kabul edilmiştir. Bununla birlikte Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin makalelerinde adalet temelli savunularında, hükümeti garazkârlık ile ithâm ederken, bütünüyle tarafsız bir tutumla hareket ettiğini düşünmek, söz konusu aydınların kişisel yaşam öykülerini, siyasi irtibatlarını, hırslarını gözardı etmek olacaktır. Onların Osmanlı bürokrasisinde uygun kadro fırsatlarını arayan, bu noktada kendi bilgi ve tecrübelerini padişaha ve ileri gelen devlet erkânına zaman zaman hatırlatan yazılar yazan kişiler olduklarını unutmamak gerekir.

Sonuç olarak, adalet ve zulüm kavramı etrafında Yeni Osmanlı aydınların söylemleri incelendiğinde, adaleti, hak ve hürriyetlerin muhafazası inancıyla birlikte siyasal sistemin en temel özelliği olarak tanımladıklarını, geleneksel siyasi söylemi modern siyasi temalarla birleştirerek sürdürdüklerini ifade edilebiliriz.

EXTENDED ABSTRACT

The discourses of the opposition intelligentsia, who were called as Young Ottomans during the Tanzimat era, were based on the principles of "putting an end to the oppression of the Ottoman administration and establishing justice". The criticisms against the Ottoman government put forward by the group led by Ali Suavi, Ziya Pasha and Namık Kemal were addressed to the despotism of the government, restriction of the liberties of citizens, and the fact that people were obliged to become socially and economically needy due to poor administration. The opposition of the Young Ottomans against the unqualified officers who occupied the administration and their oppression is regarded as the beginning of the democratic thought movement in the Turkish intellectual history.

When the thoughts of those intelligentsia are examined, the association of their relations with traditional Ottoman political thought, the theses put forward by them, and the concepts, sample person and events they used is remarkable. The similarity in the styles and themes used by Ottoman historians, bureaucrats and thinkers enabled the development and continuity of common feelings, thoughts and attitudes in Turkish thought tradition.

In this study, it was attempted to draw attention to the meaning and usage characteristics of the concepts of justice and oppression until the nineteenth century, the way the new Ottoman thought addressed both concepts in their discourses, and the changes in Turkish political thought and terminology caused by the mentality structure shaped by Western thought, with respect to shedding light on the continuity of traditional Turkish-Ottoman political thought.

The sense of justice existing in the traditional İslâmic thought was combined with the Turkish administration tradition and the principle of absolute sovereignty of the ruler and was interpreted as the justice of the ruler towards the people, preventing the oppression of the strong against the poor, and ensuring the prosperity of people. In the Ottoman state, the rescripts of justice decreed by the sultans following their accession were the application of this mentality.

All shortcomings and practical difficulties encountered in the execution of the system which was attempted to be constructed within the framework of the concept of justice in the Ottoman political thought were considered within the concept of "oppression", and an attempt to explain them was made. In this respect, in those texts, oppression is defined as "withholding

one's rights instead of providing justice". "Kaht-ı rical" (lack of trained people) problem can be shown as one of reasons for the disruption of the harmony between central administration and local authorities in the institutional functioning and relations of the Ottoman state in the Ottoman counsel book (nasihatnâme) of the classical period. The fact that statesmen did not comply with the İslâmic provisions, in other words, the negligence of religious rules was also included among the reasons for disruption. The understanding of "oppression" in the classical period was also largely discussed within the framework of the negligence of religious rules.

The arrangements and administrative improvement works after the declaration of the Tanzimat Edict regarding the main problems of the Ottoman administrative structure in the nineteenth century could not prevent the debates on the deterioration of political and social order. Young Ottomans indicated the issues of lawlessness, oppression, bribery and waste as the problems related to the Ottoman government and local administrations. According to them, the problems in the institutional functioning of the Ottoman state were not caused by irregularity but by poor administration. The explanation of justice and oppression regarding the functioning of the system with the concepts of order with chaos and oppression with luminosity in the politics books of the classical period also appears in the works of the relevant intelligentsia.

The concepts of justice and freedom are defined as the basic principles for a legitimate administration in the thought of the nineteenth century Ottoman intelligentsia. Both concepts were regarded as "sacred principles" and considered as the basic principles that legitimated the government and its applications. We can say that Namık Kemal, who is known as the person who built the concept of freedom in Turkish thought, used the concepts of justice and freedom in intertwined and interchangeable meanings for political authority.

When the articles of the Young Ottomans are examined, it will be remarkable that they suggested new legislative proposals concrete regulations regarding the Ottoman finance, military and central and local administrations, similar to the authors of the Ottoman advice letters in the classical period. The articles of the relevant intelligentsia include a rich material about the period in which they lived and the functioning of the administration. The examples and events provided by the authors with respect to the central and local administration practices of their time are rich sources of data and archives for the Turkish bureaucracy in the modernization process.

KAYNAKÇA

- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı bürokrasisi ve modernleşme*. İstanbul: İletişim Yay.
- Ali Suavi. (1868). *Le Mukhbir*, 27, 2-3.
- Ali Suavi. (1868). *Le Mukhbir*, 28, 1-2.
- Beydilli, K. (2007). Nizam-ı cedid. *İslâm ansiklopedisi* (C. 33, s. 175-178) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Bilgili A. S. & Öztaşkın, B. Ö. (2007). Osmanlılarda zulmün men'i. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 16, 426-441.
- Çadırcı, M. (2006). Tanzimat'ın uygulanması ve karşılaşılan güçlükler, H. İnalçık&M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat, Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (s. 133-140) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Çadırcı, M. (2017). *Tanzimat sürecinde Türkiye: Ülke yönetimi*. Ankara: İmge Yayınevi.
- Çalışır, F. (2011). Decline of a "myth": perspectives on the Ottoman "decline". *The History School*, 9, 37-60.
- Çelik, H. (1994). *Ali Suavi ve dönemi*. İstanbul: İletişim Yay.
- Çınar, A. O. (1992). *Es-Seyyid Mehmed Emin Behic Efendi'nin Sevanihü'l-Levayih'i ve değerlendirmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Davison, R. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda reform*. (O. Akınhay, Çev.), İstanbul: Papirüs Yay.
- Davison, R. (2002). Osmanlı İmparatorluğu'nda geleneksel reformdan modern reforma geçiş Sultan III. Selim ve Sultan II. Mahmud dönemleri. *Türkler* (7, s. 609-628). Ankara: Yeni Türkiye Yay..
- Engelhardt. (1999). *Tanzimat ve Türkiye*. (A. Reşad, Çev.), İstanbul: Kaknüs Yay.
- Fodor, P. (1986). State and society, crisis and reform, in 15th-17th Century Ottoman mirror for princes. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.*, 15 (2-3), 217-240.
- Gencer, B. (2008). Son Osmanlı düşüncesinde adalet. *Muhafazakâr Düşünce*, 4 (15), 121-146.
- Görceli Koçi Bey. (1303). *Koçi Bey risalesi*. Kostantiniyye: Matbaa-i Ebüzziya.
- Hasan Kafi Akhisari. (1331). *Usulü'l-hikem fi nizami'l-alem ve tercümesi*, (Şerif Ahmed Reşid Paşa, Çev.). Hicaz: Hicaz Vilayeti Matbaası.
- Howard, D. (2011). Osmanlı nasihatname türleri ve mit. V. Aksan&D. Goffman (Ed.), *Erken modern Osmanlılar içinde* (s. 185-222). İstanbul: Timaş Yay.
- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal. (1982). *Son sadrazamlar*, I, İstanbul: Dergâh Yay.
- İnalçık, H. (1969). Suleiman the lawgiver and Ottoman law. *Archivum Ottomanicum*, 1, 105-138.
- İnalçık, H. (2005). *Osmanlı'da devlet, hukuk, adalet*. İstanbul: Eren Yay.
- İpşirli, M. (1999). Islahat. *İslâm ansiklopedisi* (C. 19, s. 170-174) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- İstanbul'dan diğer mektup, *Hürriyet*, No: 21, s. 6-8.
- İstanbul'dan Mektup. (1868). *Hürriyet*, 5, 3-4.
- Lambton, A. K. (1988). Changing concepts of justice and injustice. *Studia Islamica*, 68, 27-60.
- Mardin, Ş. (1996). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İstanbul: İletişim Yay.
- Mardin, Ş. (2006). Tanzimat Fermanı'nın manası, yeni bir izah denemesi. H. İnalçık&M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (s. 91-106) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Moaz, M. (2006). Tanzimat'ın ilk yıllarında Modernleşme hareketinin Suriye siyaseti ve toplumu üzerindeki etkisi, H. İnalçık&M. Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat, değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu içinde* (s. 169-185). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Mumcu, A. (1985). *Osmanlı hukukunda zulüm kavramı*. Ankara: Birey ve Toplum Yay.
- Murphey, R. (1999). Westernisation in the eighteenth century Ottoman Empire: How far, how fast?. *Byzantine and Modern Greek Studies*, 23, 116-139.
- Mustafa Kesbi. (2002). *İbretnüme-yi devlet*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Namık Kemal& Ziya Paşa. (1868). Avrupa şarkın asayişini ister. *Hürriyet*, 24, s. 5-8.
- Namık Kemal. (1868). Devlet-i Aliye'yi bulunduğu hâl-i haternâkden halâsın esbâbı. *Hürriyet*, 9, 1-3.
- Namık Kemal. (1868). Hasta Adam. *Hürriyet*, 24, 1-2.
- Namık Kemal. (1868). Memurîne dair makale. *Hürriyet*, 19, 1-7.
- Namık Kemal. (1868). Usul-i meşverete dair mektupların beşincisi. *Hürriyet*, 17, 6-8.
- Namık Kemal. (1868). Yeni Osmanlılar ile Bâb-ı âli. *Hürriyet*, 3, 1-3.
- Namık Kemal. (2018). *Sürgünde muhalefet Namık Kemal'in Hürriyet gazetesi*. A. E. Topal (Haz.) İstanbul:

- Vakıfbank Kültür Yay.
- Namık Kemal. (2019). *Osmanlı modernleşmesinin meseleleri bütün makaleleri I*, N. Y. Aydoğdu&İ. Kara (Haz.), İstanbul: Dergâh Yay.
- Namık Kemal-Ziya Paşa (1868). el-Hakku Ya'lû velâ yulâ aleyh. *Hürriyet*, 1, 2-4.
- Namık Kemal-Ziya Paşa (1868). İstikraz-ı cedid üzerine yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin mütalaatı" *Hürriyet*, 22, 1-7.
- Ortaylı, İ. (2001). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yay.
- Öz, M. (1997). *Osmanlı'da çözümler ve gelenekçi yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yay.
- Özvar, E. (1999). Osmanlı tarihini dönemlendirme meselesi ve Osmanlı nasihat literatürü, *Divan İlmî Araştırmalar*, 4 (7), 135-151.
- Reinkowski, M. (2017). *Düzenin şeyleri, Tanzimat'ın kelimeleri* (Ç. C. Dikmen, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yay.
- Sariyannis, M. (2015). *Ottoman political thought up to the Tanzimat: A concise history*, Foundation for Research and Technology-Hellas, Institute for Mediterranean Studies (e-book) Erişim Adresi: http://ottpol.ims.forth.gr/sites/default/files/ottoman_political_thought_up_to_the_tanzimat_a_concise_history_0.pdf
- Savaş, A. İ. (1999). Layiha geleneği içinde XVIII. yüzyıl Osmanlı ıslahat projelerindeki tespit ve teklifler. *Bilgi*, 9, 87-114.
- Şehid Ali Paşa (1328). Talimat-ı Şehid Ali Paşa. *TOEM*, 1 (3), 140-141.
- Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi. (1976-1981). *Şem'dânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi Müri't-Tevârih*, M. Aktepe (Haz.), İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devletinin saray teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- Velidedeoğlu, H. V. (1999). Kanunlaştırma hareketleri ve tanzimat. *Tanzimat 1* içinde (s. 139-209) Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yay.
- Yeşil, F. (2016). *İhtilaller Çağında Osmanlı Ordusu*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay.
- Yıldız, Y. (2015). Ali Suavi. S. H. Bolay (Ed.), *Tanzimat'tan günümüze Türk düşüncesi* içinde (238-262). Ankara: Nobel Yay.
- Yılmaz, H. (2003). Osmanlı tarihçilerinde Tanzimat öncesi siyaset düşüncesine yaklaşımlar. *Literatür Dergisi*, 1 (2), 231-298.
- Yılmaz, H. (2008). Osmanlı siyaset ve hukuk düşüncesi geleneğinde anayasacılık. H. Eren&G. Doğan (Ed.), *Yüzüncü yılda İkinci Meşrutiyet: Milletlerarası kongre tebliğleri* içinde (s. 381-404). İstanbul: IRCICA Yay.
- Ziya Paşa. (1869). Hatıra zeyli. *Hürriyet*, 41, 5-8.
- Ziya Paşa. (1869). Hatıra-ı sâniye. *Hürriyet*, 36, 6-8.
- Ziya Paşa. (1869). Hatıranın Zeyli. *Hürriyet*, 34, 1-3.
- Ziya Paşa. (1869). Karınca kanatlandı. *Hürriyet*, 35, 1-4.
- Ziya Paşa. (1869). Sultan Abdülaziz Han -Ziya Bey-Ali Paşa. *Hürriyet*, 68, 1-7.
- Zürcher, E. J. (2000). *Modernleşen Türkiyenin Tarihi*. (Y. S. Gönen, Çev.), İstanbul: İletişim Yay.

CENGİZ HAN OĞLU TOLUY I: AİLESİ*

GENGHIS KHAN'S SON TOLUI I: FAMILY

Burak ÇELİK**

Öz

Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toluy, Orta Çağ tarihçilerinin kendinden en az bahsettiği prens olmasına rağmen yaşadığı dönemdeki faaliyetleri ve öldükten sonra arkasında bıraktığı mirasıyla imparatorluğun büyümesine Cengiz Han oğulları arasında en fazla etki ettiği düşünülen kişidir. Cengiz Han'ın baş hatunu Börte Uçin'den doğan son oğlu Toluy'un Sorgaktani Beki adlı baş hatunu ile birlikte altı hatunu, on oğlu, üç kızı ve yüzlerce torunu vardır. Toluy Cengiz Han'ın ölümünü müteakip 1227-1229 yılları arası iki yıl saltanat naipliği yapmasına rağmen Büyük Han unvanı kazanamamıştır. Ancak öldükten sonra çocukları otuz yıl içinde neredeyse bütün Moğol Hanlığı'nın tek hâkimi haline gelmiştir. İki şube Moğol Devleti, diğeri Karakorum'daki büyük hanlık tahtını elde etmiş, Moğolların siyasi yaşamına doğrudan tesirde bulunmuş üç büyük şahsiyet; Mengü, Kubilay ve Hulâgû'nun babasıdır. Bununla birlikte Toluy'un diğer eş ve cariyelerinden doğmuş üvey çocuklarından Möge, torunlarından Tok Temür ve Kelmış Aka'nın Moğolların iç ve dış siyasetinde güçlü etkileri görülmektedir. Yasal ve üvey bütün Toluy oğullarının kendilerine kalan mirasın yanında nitelikli birer hükümdar gibi yetiştirilmelerinde, onların eğitimleriyle ayırım gözetmeksizin ilgilenen baş hatun Sorgaktani Beki'nin önemli bir rolü vardır. Üç çalışmadan oluşacak makale dizisinin birinci bölümü olan bu çalışmada Toluy'un ailesi bütünlük içinde tanıtılmaya çalışılarak, Toluy ailesinin Moğol iç ve dış siyasetindeki etkileri anlatılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Moğollar, Toluy, Sorgaktani Beki, Toluy oğulları, aile, hatun

Abstract

Although he was the least mentioned prince by medieval historians, Genghis Khan's youngest son Tolui is thought to have had the most influence among the sons of Genghis Khan on the growth of the empire with his activities during his life and legacy he left behind after his death. Tolui, the last son of Genghis Khan born from Genghis Khan's chief wife Börte Ujin, has six wives including his chief wife named Sorghaghtani Beki, ten sons, three daughters and hundreds of grandchildren. Tolui did not gain the title of Great Khan, although he was a regent for two years between 1227 and 1229 following the death of Genghis Khan. After his death, however, his children became the absolute rulers of nearly the entire Mongol Khanate within thirty years. He was the father of three great figures, Möngke, Kublai

* Bu çalışmada Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında halen yürütülmekte olan Hülâgû'nun Hayatı ve Faaliyetleri adlı yüksek lisans tezinden elde edilen verilerden yararlanılmıştır.

** Arş. Gör., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, Konya/Türkiye, celikkburak1@gmail.com, Orcid: 0000-0002-8778-8931 Konya TÜRKİYE

Gönderim Tarihi: 13.08.2020
Kabul Tarihi: 01.12.2020

and Hülegü, two of whom had obtained the throne of the dependent Mongolian State, the other obtained the great Khanate in Karakorum, and directly influenced the political life of the Mongols. However, Tolui's stepchildren Moge, his grandchildren Toq Temür and Kelmish Aqa, who were born from other wives and concubines, had strong influence in the domestic and foreign politics of the Mongols. Chief Khatun Sorghaghtani Beki, who was indiscriminately interested in their education, had an important role in raising all the legal and stepchildren of Tolui as qualified rulers in addition to the inheritance left to them. In this study, which is the first part of a series of articles consisting of three studies, we attempted to introduce Tolui family in integrity as well as explaining its effects on Mongolian domestic and foreign politics

•

Keywords

Keywords Keywords Keywords Keywords Keywords Keywords Keywords Keywords

GİRİŞ

Kaynaklarda ilk kez VII. Yüzyılda “Mêng-wu” ya da “Mêng-wa” şeklinde sıradan kabileler arasında zikredilen Moğol adının, siyasi bir teşkilat ismi olarak kullanılması Cengiz Han zamanında olmuştur. (Özgüdenli, 2005, s. 225) Ataları efsanelere göre Bozkurt ve Dişi Geyik’den doğma Alan Hoa’nın en küçük oğlu Bodançar olan Cengiz, Bodançar’ın sekiz kuşak soyundan gelen Tayciut reisi meşhur Hambukay’ın torunudur. Baba soyundan Kiyat kabilesine bağlı olan Cengiz 1155 yılında Temuçin adıyla doğmuştur. (d’Ohson, 2008, s. 37-41; Gizli Tarih, s. 1-19) Babası Yesügey Bahadır’ın düşmanları tarafından zehirlenmesi sonucunda Temuçin, büyük zorluklarla dolu bir hayat sürdükten sonra Kerayit kavminden Ong Han ile yakın dostluk kurmuş, ardından gelişen siyasi olaylar büyük oranda lehine gelişmiştir. Cengiz’in ilk büyük baskını ve başarısı, baş hatunu Börte Uçin’i, kendisini esir alan Merkitlerin elinden kurtarmasıdır. (Gizli Tarih, s. 22-49; Grousset, 1996, s. 192) Börte Uçin, Kongirat kabilesinden Dey Seçen ve eşi Çotan’ın kızıydı. O, on yaşında iken Yesügey Bahadır tarafından yolculuk sırasında Dey Seçen’in misafiriyken görülmüş ve dokuz yaşındaki Temuçin ile sözlendirilmiştir. Babasının zehirlenme vakasından yıllar sonra Temuçin, ergenlik çağlarında Dey Seçen’in kampına giderek Börte Uçin’i istemiştir. Dey Seçen, Yesügey Bahadır’ın ölmesinden dolayı ilk başta Temuçin’e kızını vermekte tereddüt etmiş ancak Börte’nin ağabeyi Alçi, babasını bu evliliğe ikna etmiştir. Böylece Temuçin ailesine dahil olan Börte Uçin, ona Cuci, Çağatay, Ögedey ve Toluy adlarında dört oğul vermiştir. Cengiz Hanlığının en meşhur şahsiyetlerinden biri sayılan Börte Uçin, sözleri ve tavsiyeleri ile kocası Temuçin’in Cengiz Han olmasını sağlayan en önemli şahsiyet tarihe geçmiştir. Börte Uçin’in Temuçin’e ilk tavsiyesi andası Camuka’yı ortadan kaldırması olmuştur. (Atwood, 2004, s. 455-456)

Cengiz Han’ın birçok kadından oğlu olmuştur. Ancak bunlardan yalnızca baş hatunu Börte Uçin’den doğan dört oğlu mühimdir. Ölümünden önce yapılan toprak taksimatı 1227’deki ölümüyle uygulamaya koyulmuştur. En büyük oğul Cuci, babasından önce öldüğü için mirası oğlu Batu’ya intikal etmiş ve Batu, Altın Orda Devletinin temelini teşkil eden Ak Ordayı kurdu. İkinci oğlu Çağatay Türkistan’da kendi adıyla anılan devletin kurucusu oldu. Üçüncü oğlu Ögedey daha önce veliaht tayin edildiğinden düzenlenen büyük bir kurultay ile Büyük Han ilan edildi. En küçük oğul Toluy’un hissesi ise İç Moğolistan ve Kırgızların yaşadığı coğrafya ve etrafındaki bölge idi. (Kafalı, 1993, s. 367-369; Ebu’l-Gazi Bahadır Han, 2009, s. 41)

1. Toluy

Moğolistan, İran ve Çin’de ölümünün ardından yaklaşık otuz yıl sonra teşkil olan hanedanların atası Toluy, Cengiz Han’ın ilk ve baş hatunu Börte Ucin’den doğan dördüncü ve son oğludur. Reşîdüddin ile Cüveynî gibi dönemin meşhur tarihçilerinin eserlerinde ve Muizzü’l-Ensab’da ile Çingiz-namesi ile meşhur Ebu’l-Gazi Bahadır Han’ın eserinde Tuli (Muizzü’l-Ensab, vr. 46; Ebu’l-Gazi Bahadır Han, 2009, s. 82) olarak anılan Toluy ismi, Ferdinand D. Lessing’in Moğolca-İngilizce sözlüğüne göre Toli ya da Toli(n) biçiminde klasik Moğol lisanında kullanılmakta ve “ayna”, “metal tabaka”, “levha” anlamlarına gelmektedir. (Lessing, 1960, s. 321; Ebu’l-Gazi Bahadır Han, 2009, s. 82) Bu açıdan dönemin adı geçen meşhur tarihçilerinin ismi kullanma biçimleri, gerçek telaffuzun Tuli biçiminde olduğunu bizlere ispat etmektedir. Türkçe’nin çeşitli lehçelerinde de kullanılan 1-Toli, 2-Toli ve 3-Tolu kelimeleri birçok sözlükten tespit ettiğimiz üzere “Dolu”, “Tam” anlamlarına gelmekte ve bunun dışında bir manaya işaret ettikleri görülmemektedir. (Abû Hayyân, 1931, s. 105; Çulha, 2006, s. 110) Bu

açından Cuci ismi dışarıda tutulursa, Toluy'un diğer erkek kardeşlerinin ve babasının isimlerinin aksine onun da isminin dönemin baskın dili Türkçeden etkilenmediği, ad verilirken Moğolcaya has bir isim tercih edildiği görülmektedir. Ancak ismin yerli ve yabancı modern Moğol tarihçilerince kullanımı, tercih çokluğuna göre "Toluy", "Tuluy", "Tuli" ve "Toli" şeklinde olup araştırmacıların ekseriyeti Toluy biçimini tercih etmektedirler. (Jackson, 2017, s. 77; Atwood, 2004, s. 542; Zhao, 2008, s. 317; Yuvalı, 1994, s. 19; Kafalı, 2005, s. 154)

Toluy'un hakkında kaynaklar, 1206 yılındaki büyük kurultaydan sonra düzenli bir şekilde bahsetmektedir. Gençliği hakkındaki bilgilerin neredeyse yok denecek kadar az olması onun doğum tarihini ihtilafli bir hale getirmesine rağmen birçok tarihçi 1191 yılı üzerinde birleşmektedir. (Atwood, 2004, s. 542; May, 2017, s. 189) Hakkında 1206'dan önce iki kez bahsedilen Toluy, ilkinde beş yaşında bir tatar esir tarafından neredeyse öldürülmekten kurtulmuştur. (Gizli Tarih, s. 109; May, 2017, s. 189) İkinci hadise ise 1203 yılında, yaklaşık 12 ya da 13 yaşlarında iken Sorgaktani Beki ile evlendirilme hadisesidir. (Gizli Tarih, s. 109; May, 2017, s. 189) Gizli Tarih'in aktardığı bu bilgilerin sıhhatine güvenecek olursak Toluy'un, 1190-91 yıllarında, Ebu'l-Gazi ye göre ise 1192 tarihinde doğmuştur. Buna göre Toluy'un 1190-1192 yılları arasında doğduğu su götürmez gerçektir. Toluy için kaynakların hakkında verdikleri az bilgi nedeniyle gençliğinde nasıl bir eğitim aldığını bilmemekteyiz. Toluy muhtemelen annesi ve babası riyasetinde bir eğitim almıştır. Ebu'l-Gazi'nin deyimiyle Cengiz Han devri Moğol Hanlığının harbiye nazırlığı görevlerini üstlenen (Ebu'l-Gazi Bahadır Han, 2009, s. 83), askerlik mesleğinde büyük bir şöhreti olan Toluy'un, çocukluğundan beri Cengiz'in yakın maiyetindeki komutanlarla yakın ilişkiler içinde olduğu akla daha yakın gelmektedir.

Toluy ilk olarak Ong Han'ın kardeşi Jakambo'nun küçük kızı Sorgaktani Beki ile evlendirilmiştir. (Atwood, 2004, s. 511; Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 159) Evlilikleri Cengiz Han'ın 1203'de Kerayitleri saf dışı bıraktığı büyük savaşın ardından gerçekleşmiştir. Onların evliliği babasının bir takdiri olarak siyasi faydalar güdülen yapılmıştır. Cengiz Han, devleti açısından mühim bir avantaj olarak kültürel açıdan Moğollardan daha ileride olan bu kavmi kendine tabi kılmıştır. Cengiz'in kendisi de Sorgaktani Beki'nin ablası İbaha Beki'yle evlenmiş, diğer oğlu Cuci'yi ise öteki kız kardeş Bek Tutmuş Üçin ile evlendirmiştir. (Gizli Tarih, s. 109; Polo, 2019, s. 144; Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 99) Toluy'un hanımı Sorgaktani Beki onun en kıdemli hatunu, Mengü, Kubilay, Hülâgû ve Arık Böke adlı dört oğlunun annesidir. Kerayitler, genel manada Moğol Hanlığını etkilerken özellikle Toluy Ulusunun ikbaline daha büyük oranda etki sağlamışlardır. İleri tarihlerde görüleceği üzere devlet geleneğine sahip Kerayit menşeli kadınların Toluy ve soyunun siyasi, idari ve dini birçok önemli alanında faaliyet göstermiş ve özellikle Sorgaktani Hatun, Toluy soyunun iktidara gelmesinde en önemli amiller arasında öne çıkmıştır. Sorgaktani, Toluy'un ölümünün ardından ailenin başına geçmiş, Toluy Ulusunun iktidara çıkma sürecinde etkin bir rol oynayarak o günün dünyasında çok tanınan bir kadın figür haline gelmiştir. (Manz, 2011, s. 130; Abû'l-Farâc, 1987, s. 531)

Toluy, siyasi olsun ya da olmasın kendi döneminde olaylara yön veren, değiştiren etkili bir şahsiyet olmuştur. Cengiz'in tüm Moğolistan'ı birleştirdiği savaşlarda adı geçmemektedir. Onlu yaşlardan itibaren savaşlarda bulunduğunu tahmin edersek Kerayitlerin mağlup edildiği savaş ve sonrakilere katılmış olmalıdır. Kaynaklara yansıyan ilk muharebesi 1211 tarihli Kin seferinde vuku bulmuştur. Yaklaşık olarak yirmili yaşlarında katıldığı bu seferde, eniştesi Çigü ile yürüttüğü başarılı operasyonlar ile kendini kanıtlayan Toluy, Cengiz Han tarafından büyük bir taltife ve ödüllendirilmeye muhatap edilmiştir. Ağabeylerinden daha üstün askeri becerilere sahip olduğunu 1211 tarihli Kin seferinde kanıtlayan Toluy 1219 Harizm seferi ve Ögedey ile çıktığı ikinci Kin seferinde daha büyük başarılar elde etmiştir. Toluy, ağabeyi Ögedey iktidarı

sirasında beraber çıktığı Kin seferinden dönüŖte, Tula ve Onon ırmaklarının ayrımı olan yere hasıl olunduğu sıralarda amansız bir hastalığa yakalanarak Ekim 1232’de vefat etmiŖtir. (d’Ohhson, 2008, s. 171-172; Atwood, 2004, s. 542; May, 2017, s. 189; Ebu’l-Gazi Bahadır Han, 2009, s. 117-118) Toluy öldükten sonra bütün Moğol imparatorluğundaki ünü ve Ŗöhreti daha da büyüyerek devam etmiŖtir. Nitekim Moğol lisanında “ayna” anlamına gelmekte olan Toluy adı, ölümünden sonra Moğol gelenek ve göreneğine göre yasaklanmış ve bu kelime bir tabu haline gelmiŖtir. Moğollar, Toluy öldükten sonra bu kelimeyi hayatlarından çıkarmıŖ Türkçe ayna manasına gelen Gözüğ kelimesini kullanmaya baŖlamıŖlardır. Toluy’un, çeŖitli kaynaklardan tespit edebildiğimiz kadarıyla baŖ hatunu Sorgaktani Beki ile birlikte Dokuz, Lingkun, Saruk, Bumur ve Bayan adlı altı hatunu, on erkek ve üç kız çocuğu dünyaya gelmiŖtir. Oğulları sırasıyla: 1-Mengü Han(resmi), 2-Cörike(üvey), 3-Kutuktu(üvey), 4-Kubilay Han(resmi), 5-Hülâgû Han(resmi), 6-Arık Böke(resmi), 7-Böçek(üvey), 8-Möge(üvey), 9-Sögetey(üvey), 10-Sübedey (üvey)’dir. Kızları: 1-El Temür(Yantemür), 2-Yesübuha, 3-Tümügen(Dumugan)’dir.

2. EŖleri

2.1. Sorgaktani Hatun

Sorgaktani Beki, Kerayitlerden Jakambo’nun kızı ve Temuçin’in önce müttefiki ardından düŖmanı olan Kerayit Hanı Ong Han’ın yeğenidir. (Durak, 2008, s. 251-253; AkkuŖ, 2020, s. 118). Sorgaktani Hatun’un gençliği hakkında çok fazla bilgi yoktur. Hakkında ilk bilinen husus, Cengiz Han’ın İç Moğolistan’da güçlendiği XIII. Yüzyıl baŖında, onun en küçük oğlu Toluy ile evlendirilme hadisesidir. Siyaseten gerçekteŖtirilen bu evlilik Cengiz Han’ın Kerayitleri bozguna uğrattığı yıllarda meydana gelmiŖtir. Bundan daha önceki yıllarda, 1200 baŖlarında henüz Kerayit seferi öncesi Cengiz Han, Ong Han’dan kızlarını ve yeğenlerini kendi oğulları ile evlendirmek istemiŖ ancak reddedilmiŖtir. 1203’te Cengiz, Ong Han’ı ortadan kaldırdıktan sonra bu amacına kavuŖarak Jakambo’nun kızı Sorgaktani Beki’yi Toluy ile evlendirmiŖ, kendisi de ablası İbaha Beki’yi almıŖtır. (Durak, 2008, s. 252-253) Mengü, Kubilay, Hülâgû ve Arık Böke’nin annesi olan Sorgaktani Beki, Toluy’un baŖ hatunudur. (Muizzü’l-Ensab, vr. 46; Khamidova, 2017, s. 861)

Kocasının 1232’de Güney Çin seferinde ölümü sonrası Sorgaktani Beki, Ögedey Han’dan büyük ihtimam görmüŖtür. Zira Toluy, Moğollar arasında askeri Ŗöhreti ile ünlenmiŖ, ağabeyi Ögedey Han’a canını kurban ederek onun kurtulmasına vesile olmuŖtur. Bu hatıra halk arasında bilinmesine ve konuŖulmasına rağmen sık sık Sorgaktani Beki tarafından Ögedey Hanı Ŗahsına da hatırlatılmaktaydı. (ReŖîdüddin/Boyle, 1971, s. 39; Cahun, 2006, s. 214-216) Cüveynî, Ögedey Han’ın onun her talebini hemen yerine getirdiğini aktarmaktadır. (Cüveynî, 2013, s. 454)

Sorgaktani Beki, 1232’den itibaren yaŖamını çocuklarına adayarak iç mücadeleden uzak durmuŖ, ince zekâsı ile Moğollar arasındaki en etkili kadın Ŗahsiyetlerden biri haline gelmiŖtir. ReŖîdüddin, Sorgaktani Beki’yi büyük bir saygıyla anmakta, Cengiz Han’ın anasıyla bir tutmakta ve hatta bazı noktalarda Sorgaktani’nin Cengiz’in anasından daha üstün bir konumda olduğunu ifade etmektedir. (ReŖîdüddin/Boyle, 1971, s. 168-169) BaŖlarda Ögedey Ulusunun itimadını ve büyük saygısını kazanan Sorgaktani Beki, 1251’e kadar diğer aileler ve özellikle Cuci Ulusu ile baŖlarda önemsiz fakat zamanla büyüyerek güçlenen bir mütteliklik iliŖkisi kurmuŖtur. (ReŖîdüddin/Boyle, 1971, s. 168-169) Bizce Hatun’un baŖarlı siyaseti Toluy Ulusunun Moğol Hanlığının tümünde hâkim olmasında birinci dereceden sebepler arasında yer almaktadır. Zira Toluy’un ölümünden Mengü’nün iktidar oluŖuna dek hatun siyasi hırslara kapılmamıŖ, iç çekiŖmelerden uzak durarak yalnızca evlatlarının ikbalini amaçlamıŖtır. Zaten Mengü’nün iktidarından birkaç sene sonra vefat etmiŖtir. (Durak, 2008, s. 257.) Öldükten birkaç yıl sonra

Toluy Ulusu Çin , Moğolistan ve İran'da iktidarı ele alarak, Moğol imparatorluğunun büyük bir kısmına hâkim olmuşlardır.

Toluy ailesinin en önemli şahsiyetlerinden biri olan Sorgaktani Hatun tutucu bir Nestûrî Hıristiyandır. Onun Hıristiyan olması nedeniyle bu din Toluy Ulusu için ehemmiyetli bir dindi. Ancak Cüveynî ve Reşîdüddin gibi yazarlar eserlerinde bize hatunun diğer dinlere ve bilhassa Müslümanlık dinine samimi yaklaştığını diğer dinlere ise zulmetmekten kaçındığını aktarmaktadır. O, Seyfeddin el-Bâherzi'ye büyük miktarda para vererek zamanında Moğollardan büyük zarar gören Buhara'da Müslümanların eğitimi için bir Medrese yaptırmıştır. Yine Buhara'nın civar köylerini satın alarak Medrese hocaları ve öğrencilerinin geçimine vakfetmiş, çoğu zaman Müslüman fakir ve düşkünlere yardım etmiştir. (Cüveynî, 2013, s. 455; Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 168-169; Spuler, 1957, s. 202)

2.2. Dokuz Hatun

Hülâgû'nun baş hatunu olan Dokuz Hatun, Kerayitlerden Ong Han'ın torunudur. O Sorgaktani Beki ile beraber Toluy'a verilmiş ancak bu evlilik tam olarak gerçekleşmemiştir. Zira onun hiç çocuğu olmayınca ve Toluy erken yaşta ölünce Hülâgû Moğol âdetleri gereğince üvey annesi Dokuz'u hanımı olarak almıştır. Dokuz Hatun Hülâgû'nun ilk eşi olmamasına rağmen İlhanlılar Devleti içinde önemli bir kadın figürdür. Nitekim onun bu önemi babası Toluy ile evlilik geçirmiş olmasından kaynaklanır. Bu nedenle hatun saygınlık açısından Hülâgû'nun diğer hatunlarından daha üstündür. Hülâgû, Dokuz Hatun'la İran seferinin başlarında henüz Amuderya'yı yeni geçmişken evlenmiştir. Nestûrî bir Hıristiyan olması bakımından Dokuz Hatun, İran ve çevre bölgelerde Hıristiyanları birçok konuda İlhanlılar Devleti tarafından ayrıcalıklı ve öncelikli bir zümre haline getirmiştir. Hülâgû birçok bölgede bu hatunun vâsıtasıyla kiliseler kurdurmuştur. Hatun Hıristiyanlık dininde o derece tutucuydu ki sarayının önünde dahi daima kilise bulundurmuş, ibadethanenin çanları sürekli çalmıştır. Dokuz Hatun, Hülâgû'nun ölümünün müteakip bir yıl içinde vefat etmiştir. (Reşîdüddin/İlhanlılar, 2013, s. 4; Yuvalı, 1994, s. 50; Khamidova, 2017, s. 361; Atwood, 2004, s. 541-542; Taşağıl, 2001, s. 415-416)

2.3. Lingkun Hatun

Muizzü'l-Ensab ve Reşîdüddin'in Şu'b-ı Pencgâne adlı eserinde Toluy'un önemli hatunları içerisinde zikredilen Lingkun Hatun, son Nayman Hanı ve daha sonra Karahıtay tahtını ele geçiren Küçlük Han'ın kızıdır. (Khamidova, 2017, s. 861; Zhao, 2008, s. 133; Muizzü'l-Ensab, vr. 46) Lingkun Hatun'un Toluy ile evliliği 1205 yılı civarında gerçekleşmiş olmalıdır. Nitekim Cengiz bu tarihte Naymanların üzerine giderek onları yenmiş ve topraklarını ülkesine katmıştır. Savaş sonrası Küçlük Han, ülkeden yanında az bir askeri kuvvetle kaçarken savaş alanında bulunan babası Tayang esir olarak ele geçirilmiştir. (Delibalta, 2019, s. 38-40) Büyük olasılıkla Küçlük Han ülkeden kaçarken ailesini yanına alamamış, babası Tayang ile beraber onlarda Moğollar'ın eline geçmiştir. Naymanlarla yaptığı muharebe sonrası Cengiz, Kerayit örneğinde olduğu gibi Lingkun'u Toluy ile evlendirmiş, Nayman hanedanı ile akrabalık müessesesi tesis ederek bu kavmin muhabbetini ve yakınlığını kazanmak, üzerlerinde Moğol nüfuzu oluşturmak istemiştir. Reşîdüddin Câmîu't-Tevârîh adlı eserinde Toluy'un Lingkun Hatun'dan bir oğlan ve bir kız evladı olduğunu zikretmekte oğlunun isminin Kutuktu, kızının ismini ise El Temür olarak belirtmektedir. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 312)

Kutuktu, Toluy'un bütün oğulları arasında ikinci oğlu olduğundan Mengü ile Kubilay'ın ortasında, 1209-1215 yılları arası doğmuş olmalıdır. Bu nedenle Karahıtayların yıkıldığı ve Küçlük Han'ın öldürüldüğü 1218 tarihinden (Delibalta, 2019, s. 49-51) sonra evlendirilmeleri imkansızdır. Bu nedenle ilk verilen tarih yani 1205 yılı daha dikkate değer bir tarihtir. Hatun

Nayman hanedanına mensup olduğundan dolayı büyük olasılıkla Nestûrî bir Hıristiyandır. Reşîdüddin eseri *Câmiu't-Tevârîh*'te zeki ve yetenekli bir kadın olarak ifade ettiği Lingkun hatunun ordosunun , ölümünü müteakip Büyük Han'ın emriyle Arık Böke'nin oğlu Melik Timur'un idaresine tahsis edildiğini zikretmektedir. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 312) Lingkun Hatun bu kayıttan anlaşıldığına göre 1259'dan önceki bir tarihte ölmüştür. Zira 1260'ta Büyük Han olan Kubilay'ın Lingkun Hatun'un sarayını en büyük muhaliflerinden Arık Böke'nin oğluna tahsis etmesi zor bir ihtimal olarak görünmektedir. Bu nedenle Lingkun'un ordosu Mengü Han ya da önceki iktidarlar zamanında Melik Timur'a intikal ettirilmiş olmalıdır. Öyle ise sarayın Arık Böke oğlu Melik Timur'un idaresine geçmesi esas mirasçı olan Kutuktu'nun annesinden önce öldüğünü göstermektedir.

2.4. Saruk Hatun

Reşîdüddin'in *Câmiu't-Tevârîh* adlı eserinde hakkında kısmen bahsettiği Nayman kökenli Saruk Hatun, Toluy'un genç yaşta ölen ikinci oğlu Cörike'nin (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 160) ve sekizinci oğlu Möge'nin (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 241) annesidir. Ailesi hakkında bilgiye ulaşamadığımız Saruk Hatun'un *Muizzü'l-Ensab*'ta yalnızca ismi zikredilmiş hakkında başka bilgi verilmemiştir. (*Muizzü'l-Ensab*, vr. 46) Nayman kavminden geldiği bilgisi dikkate alındığında Saruk Hatun muhtemelen Lingkun Hatun ile akrabadır ve onunla aynı yıllarda Toluy ile evlendirilmiştir. Nitekim Toluy'un oğlu Cörike'nin ardından Lingkun Hatun isimli eşinden doğan oğlu Kutuktu dünyaya gelmiştir. Nayman kavminden ve yüksek olasılıkla Küçlük Han'ın sarayından olduğunu tahmin ettiğimiz Saruk Hatun, bu yüzden büyük olasılıkla Nestûrî bir Hıristiyandır. Saruk Hatun, Reşîdüddin'in eserinde verdiği bilgiye göre Kubilay doğduğunda onun sütanneliğini üstlenmiştir. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 312)

2.5. Bumur Hatun

Bumur Hatun, Reşîdüddin'in *Şu'b-ı Pencgâne* adlı eserine göre Toluy'un önemli hatunlarından olup Kerayit kabilesinden Ong Han'ın oğlu Angu'nun kızıdır. (Khamidova, 2017, s. 861) Bumur Hatun'un hakkında Çin kaynakları ve *Muizzü'l-Ensab* sessiz kalmakta ismi dahi geçmemektedir. Bu husus Bumur hatunun erken tarihlerde öldüğünü ya da Toluy ailesinde etkili bir şahsiyet olmadığını gösteriyor olabilir. Bumur Hatun, dönemin kaynaklarına yansımaya bile Sorgaktani Beki ile aynı yıl, Cengiz Han'ın Kerayitlere hâkim olduğu dönemde Toluy'yle evlendirilmiş olmalıdır. Kerayit hanedan ailesine mensup olmasından dolayı Bumur Hatun muhtemelen tıpkı yakın akrabası Sorgaktani gibi Nestûrî Hıristiyandır. Nesebi ve dini tutumu açısından düşünüldüğünde, yine diğer hanedan üyesi Kerayitli hatunlar gibi sağlam bir devlet geleneğini kültürüne sahip olduğu ve iyi bir eğitimden geçtiği açıktır. Toluy'un Bumur Hatun'dan herhangi bir oğlu ya da kızı olmamıştır.

2.6. Nayan Hatun

Toluy'un eşlerinden Nayan Hatun'un, Reşîdüddin'in *Şu'b-ı Pencgâne* adlı eserinde yalnızca ismi zikredilmiştir. (*Muizzü'l-Ensab*, vr. 46) Onun hakkında *Muizzü'l-Ensab* isminden ve Kongirat kavmine mensup olduğundan bahsetmiştir. (Khamidova, 2017, s. 861) Adı geçen kaynaklarda açıkça belirtilmese de Nayan Hatun muhtemelen, Toluy'un dayısı Kongirat kabilesinden Alçi Noyan ailesindedir. (Zhao, 2008, s. 211) Moğollar tarafından "İmparatorluğun Dayısı" unvanını alan Alçi Noyan, Börte Uçın'ın ağabeyidir. Nayan Hatun'un akrabaları ya da kardeşlerinden Çigü, Cengiz Han'ın kızı Temülün ile evli iken Çabi Hatun, Yüan hanedanının kurucusu Kubilay Han ile evliydi. (Atwood, 2004, s. 456) Akrabalıkları, dolayısıyla münasebetleri açısından Toluy ailesinin önemli ve etkili şahsiyetlerden biri olduğunu düşündüğümüz Nayan

Hatun'un Toluy'dan hiç çocuğu olmamıştır. Reşîdüddin eseri *Câmiu't-Tevârih*'te Nayan Hatun'un Sorgaktani Beki tarafından Arık Böke ile evlendirildiği, o öldüğünde Arık Böke'nin diğer eşleri gibi kendi sarayına geri döndüğünü söylemektedir. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 311-312) Nayan Hatun eğer Arık Böke'nin diğer oğullarından biriyle evlendirilmediyse büyük olasılıkla Kubilay'ın sarayına yani Çin'e dönmüş olmalıdır. Nitekim Toluy ailesinin iktidara geldiği ve Nayan Hatun'un evlilik için çıktığı yer Karakorum o esnada Hanbalık'a taşınmış durumdadır. Hatunun Toluy'dan ve Arık Böke'den tespit edilebilmiş oğlu ya da kızı olmamıştır. Muhtemelen hatun eğer Reşîdüddin'in zikrettiği gibi yurduna döndüyse, geldiği Çin'de, Yüan hanedanının ileri gelenlerinden biri ile evlendirilmiş olmalıdır.

3. Oğulları ve Kızları

3.1. Oğulları

3.1.1. Mengü

Baş hatun Sorgaktani Beki'den doğan Mengü, Toluy'un ilk oğlu olarak 10 Ocak 1209'da doğmuştur. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 197; Atwood, 2004, s. 362) Mengü Han, 1251 kurultayı ile tahta çıkarak Moğol tahtına çıkan dördüncü Büyük Han olmuştur. Moğol tahtında sekiz yıl iktidarda kalan Mengü Han, selefleri Töregene Hatun (Naiblik), Güyük ve Oğul Gaymış (Naiblik) zamanında yaşanan iç karışıklıkların yıpratmış bir devletin başına geçmiştir. (Yuvalı, 2004, s. 40-41) Mengü Han, duraklamaya giren Moğol Hanlığını tekrar eski güçlü günlerine döndürmüş, doğu ve batı yönünde yeni genişleme hareketleri başlatmıştır. İktidara geldiğindeki ilk işi, yaşanan iç mücadeleler sonucu uzak bölgeler ile başkent Karakorum'un zayıflayan bağını kuvvetlendirmek olmuştur. Bu nedenle o, Cengiz ve Ögedey hanlar devrindeki Merkezîyetçilik politikasını canlandırmayı amaçlamıştır. Merkezîleştirme politikasının ilk adımı olarak kardeşlerinden Hülâgû'yu İran'a, Kubilay'ı Çin'e göndererek buralarda merkeze bağlı şube Moğol devletleri tesis ettirmiş adı geçen bölgelerde Moğol nüfuzunu başkent Karakorum ve Toluy Ulusu lehine güçlendirmiştir. (Cüveynî, 2013, s. 426; Yuvalı, 1994, s. 52-53; Reşîdüddin/İlhanlılar, 2013, s. 13) Merkezîyetçilik politikası bağlamında yaptığı diğer düzenlemeler ise halefleri zamanında merkez hazinesine borcu olan şahısların bütün borçlarını kapatması; Argun Aka'ya yaptırdığı nüfus sayımı ile devletin hazinesine girecek yeni vergi ve gelir kalemleri tespit ettirmesi; Cengiz Han'dan sonra verilmiş bütün payza ve yarlıkları toplattırması sayılabilir. (Yuvalı, 1994, s. 41-42; Atwood, 2004, s. 363-364) Tüm bunlarla beraber Mengü Han, Yeluçtsay'ın Moğollara kabul ettirdiği ve uzun zamandır kullanılagelen "hane başı" vergisini kaldırarak Mahmud Yalavaç'ın "kişi başı" vergi almayı esas alan "Dink" sistemiyle değiştirmiş, batı bölgesine Argun Aka gibi çok mühim bir ekonomisti atayarak buralarda eksik toplanan vergi işlerini disipline etmiştir. Mengü 1258'de Songlar üzerine askeri bir sefer gerçekleştirmiş, başarıyla yürütülen bu seferin henüz ortasında, 11 Ağustos 1259 tarihinde ölmüştür. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 194-237; Rossabi, 2015, s. 41-44)

3.1.2. Cörike

Muizzü'l-Ensab'a ve Reşîdüddin'e göre Saruk adlı hatundan doğan Cörike, Toluy'un Mengü'den sonra doğan ikinci oğludur. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 160; Muizzü'l-Ensab, vr. 48) Kubilay'ın ve Mengü'nün doğum tarihleri göz önüne alındığında 1209-1215 yılları arasında doğmuş olmalıdır. Hakkında pek bilgi bulunmayan Cörike, Qinghi Zhao'nun Yüanşî Tarihi'nden aktardığına göre Börte Uçin'in ağabeyi Alçi Noyan'ın kızı Bulga Hatun ile evlenmiş ancak bu evliliklerinden hiçbir çocukları olmamıştır. (Zhao, 2008, s. 118) Aynı zamanda teyzesi olan Bulga Hatun'la evlilikleri 1238 yılında, Ögedey Han'ın iktidarı sırasında meydana gelmiştir. Zira onun Bulga Hatun ile evliliği, kız kardeşi Yesübuha ile Alçi Noyan oğlu Voçen'in 1238 yılındaki

evliliklerine bir karşılık olarak gerçekleştirilmiştir. (Zhao, 2008, s. 103) yleyse Ögedey devrinde yaşadığını anladığımız Cörike en azından yirmi üç yaşını görmüştür. Ne zaman öldüğü ile alakalı herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

3.1.3. Kutuktu

Lingkun Hatun'dan doğan Kutuktu, Toluy'un Cörike'den sonra doğan nc oğludur. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 160; Khamidova, 2017, s. 861; Muizz'l-Ensab, vr. 48) Annesi Lingkun tarafından aynı zamanda Klk Han'ın da torunu olan Kutuktu'nun kısa bir ömrü olmuştur. Kutuktu, Buta Ekei adında Kıpçak kökenli bir cariyeye ile evlenmiş, bu hatundan Tkel Buka isminde bir oğlu olmuş ancak Tkel Buka henüz ergenlik yaşlarında iken vefat etmiştir. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 312) Kutuktu'nun Buta Ekei Hatun'dan ayrıca iki kızı daha olmuştur. Bunlardan büyük kızının ismi Kelmiş Aka'dır. Kutuktu, kızı Kelmiş Aka'yı Ongirat kabilesinden Salciday Küregen ile evlendirmiştir. Reşidüddin, aynı zamanda Tokta'nın kayınpederi olan Salciday'ın, Cuci Ulusu içerisindeki en önemli emirlerden olduğunu zikretmekte ve 1301-1302'de öldüğünü ifade etmektedir. Yazar devamında Salciday'ın ölümünün ardından Kelmiş Aka'nun hala hayatta olduğunu, Altın Orda hanı Tokta ve diğer Cuci prensleri tarafından büyük bir ihtimam gösterildiğini ifade etmektedir. Öyle ki Kelmiş Aka'nun anneannesi Olcay Hatun, aynı zamanda Tokta Han'ın da annesi idi. Reşidüddin devamında Kelmiş Aka'nun o dönemde Gazan Han ile yakın bir muhabbet içinde olduğu ve Deşt-i Kıpçak'ta yaşanan gelişmeler ile ilgili sürekli onu bilgilendirdiğini de zikretmiştir. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 160) Kelmiş Aka'nun bu çabası Toluy Ulusu ile Cuci Ulusu arasındaki dostluğu güçlendirerek aralarındaki eski düşmanlıkları durdurmuştur. Hatun yalnızca İran'daki Toluyular ile değil Çin'dekiler ile de dostluk münasebetleri içindedir. Bunu Kubilay Han'ın oğulları Nomoghan ve Kökücü'nn ele geçirilip Mengü Temür'a teslim edilmeleri hadisesinden anlamaktayız. Zira iki prens aralarının bozuk olduğu kuzenleri Sögötü oğlu Tok Temür ve diğer kuzenleri Mengü oğulları tarafından esir edilmişlerdir. Olaydan sonra Kelmiş Aka, Kubilay oğullarının güvenliği ve kurtarılması amacıyla esirlik hayatları boyunca büyük çaba sarf etmiş, neticede kısa vadede olmasa da uzun vadede onları koruyabilmiş, Çin'e geri gönderilmelerini sağlamıştır. (Rossabi, 2015, s. 106) Kelmiş Aka'nun hanesi ayrıca Cuci Ulusunun iç siyasetinde önemli bir etkiye sahiptir. Zira kocası Salciday Küregen, Tokta ve Nogay arasında çıkan çatışmalarda hanedan ailesinin tarafında yer alarak Nogay'a karşı muazzam bir mücadele vermiş, ordunun meşhur sağ kol komutanı Nogay'ın öldürülmesinde ve oğullarının Deşt-i Kıpçak'ta ki nüfuzlarının azaltılmasında mühim bir rol oynamıştır. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 124-126; Hope, 2016, s. 47) Kutuktu'nun ikinci kızı ise şirin Aka'dır. şin kabilesinden Tuki Küregen ile evlenen şirin'in hayatı ve politik faaliyetleri hakkında henüz bilgi bulunmamaktadır. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 312; Khamidova, 2017, s. 861; Muizz'l-Ensab, vr. 48) Kutuktu, Lingkun Hatun başlığı altında açıklanırken söylendiği gibi muhtemelen 1259'dan önceki bir tarihte ölmüştür.

3.1.4. Kubilay Han

Baş hatun Sorgaktani Beki'den doğan Kubilay, Toluy'un dördüncü oğlu olarak 1215'de doğmuştur. (Atwood, 2004, s. 457; Khamidova, 2017, s. 861; Muizz'l-Ensab, vr. 48) Cengiz Han'ın en sevdiği torunu olan Kubilay'ın çocukluğunda çok ciddi bir eğitimden geçmiş olduğunu anlamaktayız. Mengü Han zamanı iktidarın genişleme siyasetinden ötürü kardeşi Hlg İran'ın zaptıyla görevlendirilirken Kubilay, Çin'de hkimiyet sağlamakla görevlendirilmiştir. Kısa süre içinde Güney Çin'i ele geçirmiş, Moğol idari ve ekonomik müesseseleri dahilinde büyük reform hareketleri başlatmıştır. (Özgüdenli-Prazniak, 2016, s. 88-89) 1260'da Mengü Han'ın ölümü üzerine kendisine karşı uzun süre devam etmiş olan iktidar

mücadeleleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Bunun ilk safhası Arık Böke ile beraber aynı zamanda kendini Büyük Han ilan etmesiyle başlamıştır. Arık Böke ile girdiği mücadeleyi onu mağlup ederek Kubilay, Büyük Han unvanını kazanarak tarihte Çin'e hükmetmiş ilk yabancı hükümdar unvanını almıştır. (Rossabi, 2015, s. 58-60) Kubilay'ın en radikal icraatı Moğol başkentini Karakorum'dan Hanbalık'a taşımak olmuştur. 1268 yılında tekrar iç mücadeleler ile uğraşmak zorunda kalan Kubilay, bu sefer kendine başkaldıran Ögedey'in torunu Kaydu ile savaşıp ve onu bozguna uğratarak ortadan kaldırmıştır. (Rossabi, 2015, 103-111) 1276'da uzun yıllar mücadele edilen Song hanedanını yıktığında Çin'in tek hâkimi sıfatını kazanmıştır. Kubilay böylece Çin tarihindeki yirminci resmi hanedan olan Yüan hanedanını kurmuştur. Büyük Okyanus'tan Akdeniz'e ve Doğu Avrupa'ya ulaşan toprakların hepsinde tek hâkim sıfatını kazanan Kubilay Han 18 Ekim 1294'te ölmüştür. Evliliklerinden kırk yedi oğlu ve çok sayıda kızı olmuştur. Reşîdüddin onun birçok eşi ve cariyesi olduğunu ifade etmiştir. Ancak onun baş eşi Kongiratlılardan Alçı Noyan'ın kızı Çabi Hatun'dur. Bu hatun Maymun yılında (1283-1284) vefat etmiştir. Kubilay'ın bu hatundan toplamda on iki oğlu olmuştur. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 241-300; Atwood, 2004, s. 457-460).

3.1.5. Hülâgû Han

Baş hatun Sorgaktani Beki'den doğan Hülâgû, Toluy'un beşinci oğlu olarak 1217'de doğmuştur. (Atwood, 2004, s. 225; Khamidova, 2017, s. 861; Muizzü'l-Ensab, vr. 48) Hülâgû'nun çocukluk ve gençlik yıllarında bir av başarısı nedeniyle dedesi Cengiz Han tarafından mükafatlandırıldığı kaydı dışında erken tarihlerde kendisi hakkında başka bir bilginiz yoktur. (Yuvalı, 1998, s. 473) Mengü Han'ın merkezîyetçi politikası sebebiyle İran'ın ve daha ilerisinin zapt edilip bölgede Moğol nüfuzunun yerleştirilmesi göreviyle batı bölgelerine gönderilmiştir. (Cüveynî, 2013, s. 497) Bu bölgeler Cengiz Han döneminde Moğollar'a bağlanmış, Ögedey sonrası yaşanan iç mücadeleler sırasında merkezle bağları zayıflamıştır. 1251'de başkentte yapılan kurultaydan çıkan karara göre Kubilay Çin'in zaptına atanırken Hülâgû'de İran'ın ele geçirilmesi görevini almıştır. Mengü Han Hülâgû'ya görevinde başarılı olması için ordunun onda ikisi verilmesini ve hanedan prenslerinden aile başı bir kişinin ona katılmasını zorunlu tutmuştur. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 104-122) 24 Ağustos 1252'de başkentten ayrılan Hülâgû'nun öncüsü Ketboğa Noyan batıya yöneldiğinde İran seferi başlamıştır. (Yuvalı, 1994, s. 60) Hülâgû, kurultaydan çıkan kararlar ve Mengü'nün tavsiyelerinden kıl kadar sapmayarak 1256'da İsmailileri ortadan kaldırmış, 1258'de ise Bağdat'ı ele geçirerek Abbasi Halifeliğini yıkmıştır. (Yuvalı, 1998, s. 473-474) Hülâgû kurultaydan aldığı bu iki önemli görevi hallettikten sonra 1259 yılında İlhanlı başkenti Tebriz'den kalkarak Suriye ve Mısır yönünde ilerlemeye başlamıştır. Ancak sefer esnasında ağabeyi Mengü Han'ın ölmesi nedeniyle aniden ordusu Ketboğa Noyan'a teslim ederek süratle Karakorum'a dönmüştür. Bölgede Kubilay ve Arık Böke arasında ortaya çıkan mücadele de Kubilay Han tarafında bulunan Hülâgû bu işlerle uğraşırken Suriye'de bulunan ordusu ağır bir darbe yemiştir. Zira onun emriyle seferi devam ettiren Ketboğa Noyan, 3 Eylül 1260'ta Aynicâlût mevkiinde Seyfeddin Kutuz emrindeki Memlük ordusuyla karşılaşmış, mağlup edilerek öldürülmüştür. (Özaydın, 1991, s. 275-276) Aynicâlût'ta Moğolların hezimete uğraması Hülâgû'nun batıda yaptığı genişleme operasyonuna büyük bir duraklama getirmiş hatta o andan itibaren elinde bulunan yerleri dahi zorlukla koruyabilmiştir. Hülâgû ağabeyinin cenazesinden döndükten sonra Altınordu Devletine karşı Azerbaycan havalisinin hâkimiyeti için yoğun bir mücadeleye girişecektir. Hayatının son yıllarını Berke Han ile mücadele içinde geçen Hülâgû, 8 Şubat 1265'te ölmüştür. Hülâgû'nun on iki karısından on dört oğlu ve yedi kızı olmuştur. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 161; Reşîdüddin/İlhanlılar, 2013, s. 56-57; Yuvalı, 1998, s. 475) 1256'da İsmailileri ortadan kaldırarak İran'da kurduğu İlhanlılar Devleti,

Hülâgû'dan Gazan Han'a kadar geçen süre zarfında daima merkezdeki Büyük Han'a bağı kalmıştır. Gazan Han ile birlikte merkezdeki Büyük Han'ın İlhanlılar üzerindeki nüfuzu azalmış, basılan paralarda artık Büyük Han'ın adına rastlanılmadığı görölmüştür. (Yuvalı, 1994, s. 160-161)

3.1.6. Arık Böke

Toluy'un Sorgaktani Beki'den doğan en küçük oğlu ve tüm oğulları arasında altıncısıdır. Arık Böke ocukluğu ve gençliğinden itibaren bozkır kültürüyle yakın bir bağ içinde büyümüştür. Nitekim gençliğinden beri Çin kültürüyle samimi bir bağ kuran ağabeyi Kubilay 1248'de kardeşi Arık Böke için annesi Sorgaktani Beki'ye Konfüçyüşü retmenler önermiş ancak Arık Böke'nin Kubilay'ın aksine Çin okuluna uzak duruğu nedeniyle kabul edilmemiştir. Annesi Sorgaktani Beki'nin ölüminden sonra onun ordosu en küçük oğul olması nedeniyle Arık Böke'ye intikal etmiştir. Mengü Han'ın 1259'da seferdeyken ölmesi üzerine Karakorum'da kurultay toplayarak kendini han ilan ettiren Arık Böke, ağabeyi Kubilay'da aynı şekilde davranınca ağabeyiyle iktidar mücadelesine girmiştir. İktidar mücadelesinden ölümine dek politik yaşamının çoğu Kubilay Han'la çekişerek geçmiştir. 1264'de yargılanarak hapsedilen Arık Böke 1266'da ölmüştür. Onun oğulları sırasıyla Yobugur, Melik-Timur, Kutuga, Tamai ve Nayrahu Buga'dır. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 161; Atwood, 2004, s. 21-22)

3.1.7. Böcek

Hangi hatundan doğduğu bilinmeyen Böcek, Toluy'un yedinci oğludur. (Khamidova, 2017, s. 861; Muizzü'l-Ensab, vr. 46) Plano Carpini'nin zikrettiği Budak adlı kişiyle muhtemelen aynı kişidir. Ögedey Han'ın İkinci Kurultay'da çıkardığı Deş-i Kıpçak seferine kardeşi Mengü ile beraber Batu'nun emrinde katılmıştır. (Cüveynî, 2013, s. 246) Böcek ve Mengü 1235'te, Deş-i Kıpçak bölgesinde Moğol ordusuna karşi şiddetli bir gerilla hareketi yürüten Kıpçak kökenli komutan Bacman'ı (Atwood, 2004, s. 455) ortadan kaldırmışlardır. Hatta meşhur tarihçiler Reşidüddin ve Cüveynî, Bacman'ı bizzat kendi eliyle öldürenin Toluy oğlu Böcek olduğunu rivayet etmektedirler. (Cüveynî, 2013, s. 456-457; Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 56-59) Reşidüddin Câmîu't-Tevârih adlı eserinde Böcek'in birçok eşi ve çocuğu olduğunu zikrederek en önemli oğlunun Sebilger olduğunu söyler. Yazar devamında mübalağalı bir şekilde Sebilger'in yüz oğlu olduğunu ve hepsinin Temür Han'ın sarayında bulduklarını ve hepsinin adlarını bilmediğini zikreder. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 161) Reşidüddin, Camîu't-Tevarih adlı eserinde bilgi sahibi olduğu Sebilger soyunu şu şekilde açıklar:

1-Sayın Buka: Sayın Buka'nın oğulları: 1-Daşman, 2-İlahudar.

2-Jahutu: Jahutu'nun oğulları: 1-Töre Timur.

3-Tekşi: Tekşi'nin çocuklarının isimleri bilinmemektedir.

4-Tübşin: Tübşin'nin oğulları: 1-Bülteer, 2-Süt (Sarat), 3-Bektey, 4-Borali.

(Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 162)

Muizzü'l-Ensab ise Möge'nin Sebilger ve Amkiratay adlı iki oğlu olduğunu zikreder ve şecerelerini şu şekilde açıklar:

1-Sebilger oğlu:

1.1-Tübşin: Tübşin'nin oğulları: 1-Bülteer, 2-Sarat, 3-Borali, 4-Bektey.

1.2-Tekşi: Tekşi'nin oğulları burada da verilmemiştir.

1.3-Jahutu: Jahutu'nun oğulları: 1-Töre Timur, 2-Mübarek, 3-Tokta.

1.4-Sayın Buka: Sayın Buka'nın oğulları: 1-Daşman, 2-İlahudar.

Sayın Buka'nın kızları: 1-Neküday, 2-Taniguy, 3-Tulun.

2-Amkiratay'ın oğulları:

2.1-Tok Temür

2.2-Tokukacı (Muizzü'l-Ensab, vr. 48)

Görüldüğü üzere Muizzü'l-Ensab ile Reşîdüddin'in eseri birçok noktada birleşmekte, Muizz listeyi biraz daha genişletmektedir. Biz Câmîu't-Tevârih'i başta Moğol kaynakları ve Çin kaynaklarına dayandığından dolayı esas almakta ancak Muizzü'l-Ensab'ın eklediği bilgileri de önemli bulmaktayız zira Şu'b-ı Pencgâne'de de rastlanan Amkiratay ismi diğer eserlerden biraz farklı olarak Möge'nin torunu olarak gösterilmiştir. (Khamidova, 2017, s. 861)

3.1.8. Möge

Nayman kökenli Saruk Hatun'tan doğan Möge, Toluy'un sekizinci oğludur. (Khamidova, 2017, s. 861; Muizzü'l-Ensab, vr. 48) Kaynaklardan anlaşıldığına göre Möge, Mengü Han'a en yakın ve sadık kardeşlerinden biridir. Mengü'nün iktidar olduğu 1251 kurultayında onun en büyük destekçilerinden biri olan Möge, anlaşıldığı üzere Mengü'nün tahta çıkış sürecinde büyük çaba sarf etmiş ve çeşitli propagandalarda bulunmuştur. Zira o 1251 yılında yapılan kurultay sırasında, görüşmeler bir hayli heyecanlı iken ağabeyi Mengü'nün iktidar gelmek konusundaki tereddütlerinden dolayı ayağa kalkarak konuşma yapmıştır. Möge konuşmasında: "Burada toplanmadan önce hepimiz Batu Kaan'ın emrinden çıkmamak, onun gösterdiği yoldan sapmamak ve onun dediklerini aynen uygulamak konularında senet imzaladık. Fakat şimdi Mengü Kaan'ın alınan kararı bozduğu ve verdiği sözden döndüğü görülmektedir. Eğer burada bulunan büyük küçük herkes daha önce verilmiş olan kararda ısrar ederse, Mengü Kaan'ın ona itiraz etmeye ve karşı gelmeye gücü yetmez" diyerek kurultayda bulunan herkesin Sayın Han'ın (Yuvalı, 1994, s. 107) kararı uyarınca Mengü'yü tahta çıkarmalarını ve bağlılık yemini etmelerini talep etmiştir. (Cüveyî, 2013, s. 462) Möge bununla birlikte kurultay sonrası ağabeyini ortadan kaldırmak isteyen Ögedey Ulusundan Şiremön'ü yakalayan ordunun başına komutan olarak getirilmiştir. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 202-209) Mengü Han'dan sonra Kubilay'a bağlandığı ve onun sadık adamlarından biri olduğunu anladığımız Möge, Kubilay Han ile birlikte Songlar üzerine yapılan bir sefer sırasında, 1260'lı yıllarda öldüğü sanılmaktadır. Nitekim kayıtlara göre Möge, 1259 yılında Kubilay ve Moğol ordusunun Yangze boylarında Songlar üzerine yapılan giriştiği harekâta görevlidir. Möge, Kubilay Han'a o sıralar meydana gelen Mengü'nün ölümünü haber vererek seferi durdurmasını ve cenazeye katılmasını tavsiye etmiştir. Kubilay Möge'nin geri dönüş tavsiyesine uymayarak ilerlemeye devam etmiştir. Bu noktadan itibaren Möge ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. (Rossabi, 2015, s. 46-47; Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 241-251)

Reşîdüddin'in Şu'b-ı Pencgâne adlı eserine göre onun yalnızca Çingtüm adlı bir oğlu olmuştur ve seçeresi şu şekildedir:

1-Çingtüm: Çingtüm'ün oğulları: 1-Kazan, 2-Hıtay, 3-Kükeday, 4-Şirin.

Çingtüm'ün kızları: 1-Kumakan, 2-Şirin, 3-Ebügen, 4-Taştemür, Polat. (Khamidova, 2017, s. 862)

Muizzü'l-Ensab'a göre ise Taştemür, Ebügen, Polat ve Çingtüm adında dört oğlu olmuştur ve seçereleri şu şekildedir:

1-Taştemür

2-Ebügen

3-Polat

4-Çingtüm: Çingtüm'ün oğulları: 1-Şirin, 2-Kazan, 3-Hıtay, 4- Kükeday:

Çingtüm'ün kızları: 1-Kumakan, 2-Şirin. (Muizzü'l-Ensab, vr. 48)

Bununla beraber Reşidüddin'in diğer eseri Câmî'ut-Tevârih'in Cengiz oğullarını anlattığı ikinci cildinde Mōge ile ilgili: "İki oğula sahipti: İlki Çingtüm ikincisi Ebügen." demektedir. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 162) Biz Reşidüddin'in Şu'b-ı Pencgâne adlı eserinde verdiği listeyi daha Reşidüddin'in adı geçen döneme Muizzü'l-Ensab'ın yazıldığı dönemden bir buçuk asır daha yakın olmasından ötürü muteber bulmaktayız.

Mōge, Mengü Han ve Moğollar için kıymetli bir şahsiyettir. 1251 yılında birçok soruna gebe olarak düzenlenen kurultayda ağabeyi Mengü'nün han olması için yaptığı konuşma orada bulunan birçok prensi etkilemiştir. Sonrasında yaşanan iktidar darbesi girişiminin engellenmesi ve failerin tutuklanması görevini üstlenen ekibin başında yine Mōge vardır. Bu bakımdan Mōge, Mengü Han'a yardımı ve dolayısıyla Moğol iç siyasetine bulunduğu katkıları açısından etkili bir şahsiyettir. Dahası soyundan gelenler ataları Mōge gibi Kubilay taraftarı hizipte yaşamlarına devam etmiş olmalılardır. Zira Kubilay aleyhine düzenlenen 1260 ve 1270-75 olaylarında muhalifler arasında adları geçmemektedir.

3.1.9. Sōgötü

Hangi hatundan doğduğu bilinmeyen Sōgötü, Toluy'un dokuzuncu oğludur ve ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Sōgötü'nün askerlik mesleğiyle yakın ilişki içinde olduğunu 1219'da İslam ülkeleri üzerine yapılan seferde görev alması ve burada Alak Noyan ve Tokay ile beraber Fenaket'in ele geçirilmesi hadisesinde bulunmasından anlamaktayız. (Cüveynî, 2013, s. 125) Bununla birlikte Sōgötü, Mengü Han tarafından 1253 İnan seferi için ağabeyi Hülâgü'nün hizmetine tahsis edilmiştir. Ancak Sōgötü, Hülâgü ile İnan yolunda, henüz Semerkant civarlarına geldiği sıralarda ölmüştür. (Khamidova, 2017, s. 862; Cüveynî, 2013, s. 501) Muizzü'l-Ensab'a göre bir oğlu ve bir kızı vardır. Kızının adı Tuday oğlunun adı Tok Temür'dür. Tok Temür'ün Togan adlı bir oğlu vardır. (Muizzü'l-Ensab, vr. 48) Reşidüddin'in Şu'b-ı Pencgâne adlı eserine göre Sōgötü'nün Tok Temür adlı bir oğlu vardır. Tok Temür'ün ise Tuday adında bir kızı Togan adında bir oğlu vardır. Togan'ın ise Kadgasun isimli bir oğlu olduğu anlaşılmaktadır. (Khamidova, 2017, s. 862) Tok Temür hakkında birçok şey rivayet eden Reşidüddin, Tok Temür'ü çok iyi bir okçu ve çok cesur bir adam olarak nitelendirirken katıldığı savaşlarda sürekli gri renkte at sürdüğünü zikretmektedir. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 162) Yazara göre Tok Temür gri renkte at kullanmasının sebebini şöyle açıklamaktadır: "İnsanlar kanları üzerinde görünmesin ve düşmanlarını cesaretlendirmesin diye çeşitli renklerde atlar ve doru atlar seçerler. Bana gelince ben gri at seçerim çünkü tıpkı kırmızının kadının süsü olduğu gibi süvarinin ve atının üzerindeki yaradan çıkan kanın erkeğin elbisesine ve atın bacaklarına damlaması ve uzaktan görülmesi erkeklerin ziyeti ve süsüdür." (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 162) Yazarımız onun bu denli cesur olmasının aklını isyan fikirleriyle doldurduğundan bahsetmektedir. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 162) Nitekim Cengizli aileleri arasındaki çatışmalar 1260'lı yılların sonundan itibaren şiddetlenmekte ve Arık'ın ölümünün ardından yeni isyanlar tertiplenmektedir. Kubilay muhaliflerinden olan Tok Temür, Kubilay Han'ın oğlu Nomoghan ve Kökücü'yü Deresü seferindeyken ordu içi anlaşmazlıklardan faydalanarak ele geçirmiştir. Kubilay'ın baş hatunu Çabi'den doğan Nomoghan, babası tarafından önce 1271'de Çağatay ve Ögedey Ulusuna karşı Almalık'a gönderilmiş ancak tam anlamıyla başarılı olamamıştı. Tok Temür'ün onu ele geçirmesi hadisesi babası tarafından 1275'de Kaydu'nun üzerine tekrar gönderilmesi ile yaşanmıştır. Tok Temür sefer esnasında Nomoghan ordusundaki prenslerin ve komutanların aralarındaki hizipçilikten faydalanmış ve birçoklarıyla anlaşarak Nomoghan'ı, Kubilay'ın diğer oğlu Kökücü'yü ve Sağ Kanat başnazırı Antogon Noyan'ı esir almışlardır. Olayın diğer baş faili ise Şiregi'dir. (Reşidüddin/Boyle, 1971, s. 198) Bu isyancı grubun içinde Şiregi dışında Mengü oğlu

Ürüng Taş oğlu Sarban'da vardır. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 197) Muhaliflerin ele geçirdiği Nomoghan ve Kökücü, Cuci Ulusundan Mönge Temür'e, Antogon ise Ögedey Ulusundan Kaydu'ya gönderilmiş, Tok Temür ve yandaşları Kubilay karşıtlarından daha büyük bir isyan talebinde bulunmuşlardır. Ancak Kaydu, kendi inisiyatifi dışında gelişen bu ayaklanmaya iltifat etmeyerek Tok Temür ve Şiregi'nin isteğini geri çevirmiş bir süre sonra Antogon Noyan'ı serbest bırakmıştır. Cuci Ulusu tarafında ise Nomoghan ve Kökücü, Kelmiş Aka'nın gayretleri neticesinde rahat süren on yıllık bir esaret sonrası Kubilay'a geri gönderilmişlerdir. Tok Temür ve Şiregi'nin başını çektiği isyancılar ise Cuci ve Ögedey ailelerinden bekledikleri ilgiyi göremeyince Moğolistan'a ve Yukarı Yenisey bölgesine göçmüşlerdir. Burası onlara başkent Karakorum'a saldırmak için üs vazifesi görmüştür. Ancak bu dönemde Kubilay'ın Orta Asya'da uyguladığı ekonomik siyasetin başarılı sonuçları askeri alanda da kendini göstermiş, bölgede hava Kubilay lehine dönmüştür. Ayrıca isyancılar kendi aralarında tam anlamıyla bir birliktir de yoksundular Durumun farkında olan Kubilay isyancılara karşı fırsat kollamış ve 1279'da Tok Temür'ü Karakorum yakınlarında yenerek esir etmiştir. Kısa bir süre sonra Şiregi'de yakalanmıştır. Adı geçen Toluy soyluları çok geçmeden idam cezasına çarptırılarak öldürülmüşlerdir. 1280'li yıllarda ise Kubilay'ın temellerini sarstığı isyancı grubun diğer önderleri, Orta Asya'daki diğer Moğollar'a katıldıklarında bütün bozkırdaki baskın güç artık Kubilay olmuştur. (Rossabi, 2015, s. 104-111; Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 162)

Sögötü oğulları, Çağatay, Ögedey ve Cuci uluslarının içinde bulunduğu karışık ortamda kesin olarak bir hizipte yer almamışlar, daha çok iç savaşın şiddetlenmesi ve Kubilay Han'ın zor durumda kalmasını amaçlamışlardır. Birlikte hareket ettikleri Arık Böke'nin oğulları Yobukur ve Melik Temür düşünüldüğünde Tok Temür ve Şiregi'nin, 1260 olaylarında Arık Böke tarafında yer almış oldukları ve Kubilay'ın Arık'a galip gelmesini hazmedemedikleri anlaşılmaktadır. Nihayetinde onlar Kubilay'ın ordusundaki mevcut durumdan rahatsız prensleri manipüle etmişler, bu sayede Kubilay oğlu Nomoghan ve Kökücü ile mühim Yüan komutanlarından Antogon Noyan'ı ele geçirmişlerdir. Bu durum onların diğer hiziplerle askeri ve diplomatik bağlamda karşılaştırdığında azımsanmayacak bir güce sahip olduklarını göstermektedir. Sonuç olarak Kubilay muhalifleri Kaydu ve Mengü Timur tarafından pek dikkate alınmasalar bile Yüan hanedanından üç önemli şahsiyeti ele geçirmeleri bakımından buldukları dönemde bir hayli ses getirdikleri, Kubilay'ı çok zor bir duruma soktukları açıktır. Zira Kubilay'ın oğulları ancak on yıl sonra geri dönebilmişlerdir

3.1.10. Sübeday

Hangi hatundan doğduğu bilinmeyen Sübedey, Toluy'un onuncu ve en küçük oğludur ve ne zaman doğduğu bilinmemektedir. Sübeday hakkında Reşîdüddin'in Şu'b-ı Pencgâne adlı eseri ve Muizzü'l-Ensab Sögötü'nün ağabeyi Mengü Han'ın yanında kaldığı ve hiç çocuğu olmadığı bilgisini vermişlerdir. (Muizzü'l-Ensab, vr. 48; Khamidova, 2017, s. 861) Câmîu't-Tevârîh'in de ise Reşîdüddin yalnızca ismini zikretmiş, hakkında bilgi notu düşmemiştir. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 162) Evlenip evlenmediği hakkında herhangi bir bilgimizin olmadığı Sübeday, Toluy'un en küçük oğlu olduğundan dolayı en azından 1227-1229 yıllarında doğsa, Mengü'nün iktidarının başlarında otuz iki – otuz dört yaşlarında, en çok ise kırk yaşlarında olmalıdır.

3.2. Kızları

3.2.1. El Temür (Yantemür)

Reşîdüddin Câmîu't-Tevârîh'in de, Toluy'un Lingkun Hatun'dan doğan El Temür adlı bir kızının olduğunu zikrederek onun Oyrat kabilesinden Törelçi Küregen'in üçüncü oğlu Pars Buka Küregen ile evlendirildiğini ifade etmiştir. (Reşîdüddin/Boyle, 1971, s. 312) El Temür'ün kocası

Pars Buka Küregen'in Emegan adlı bir kızı Arık Böke'nin ikinci oğlu Melik Timur ile evlenmiştir. (Zhao, 2008, s. 141) İsmi tespit edemediğimiz bir oğlundan olan Tok Temür adlı torunu ise Melik Timur'un kızı Emegen ile evlenmiştir. (Zhao, 2008, s. 147) Muhtemelen bu evlilikler karşılıklı olarak aynı zamanlarda gerçekleştirilmişlerdir. Pars Buka Küregen'in ayrıca Beklemiş ve Şırap adlı iki oğlu, Kubilay'ın önemli emirlerinden olup sarayında görev almakta ve Yüan hanedanına mensup ancak isimleri bilinmeyen prenseslerle evlidirler. (Zhao, 2008, s. 133) Pars Buka'nın Arık Böke ile dünürlüğü Kubilay ile yakın ilişkileri bağlamında düşünöldüğünde, Mengü iktidarı süresinde ya da ondan daha önce gerçekleşmiş olmalıdır. Nitekim Arık Böke devri ya da sonrasında Pars Buka Küregen, oğullarının evlilikleri nedeniyle Kubilay Han taraftarı hizipte yer almış ve onlara karşı mücadele etmiş olmalıdır. Onun Şırap, Beklemiş ve ismi bilinmeyen bir oğlu daha açıkça belirtilmiş olmasa bile El Temür'den doğmuş olabilirler. Zira Şırap ve Beklemiş'in Toluy kızı El Temür'den doğmaları, sıradan bir hatundan doğup Yüan sarayından kız almaları olanağından daha yüksek bir ihtimaldir. El Temür ve Pars Buka Küregen'in hakkında kaynaklarımızda daha fazla bilgi bulunmamakla beraber onlar hayatlarının büyük bir bölümünü Kubilay'ın emrinde geçirmiş olmalıdırlar. El Temür, George Zhao'nun Yüanşı tarihinden aktardığına göre Yantemür adı ile de bilinmektedir. (Zhao, 2008, s. 133)

3.2.2. Yesübuha

Yüanşı'den (Zhao, 2008, s. 131) aktarıldığına göre, Toluy'un Yesübuha adlı bir kızı daha vardır. Biz ne Reşidüddin'in Su'b-ı Pencğâne ya da Câmü't-Tevârîh'in de ne de Muizzü'l-Ensab'ta Yesübuha adlı bir hatuna rastlamamaktayız. Yüanşı'de bahsedilen Yesübuha, Alçı'nin torunu Bulga Hatun ile evlenen Cörike'ye bir karşılık olarak, Kongirat kabilesinden Alçı Noyan'ın ikinci oğlu Voçen ile evlendirilmiştir. (Zhao, 2008, s. 211) Voçen ile Yesübuha'nın evlilikleri, Voçen'in Ögedey Han döneminde, hanedan tarafından "Wanhu" yani "Tugay Komutanı" unvanı aldığı 1238 yılında gerçekleşmiştir. Ancak aynı yıl Voçen ölünce unvanı en küçük kardeşi Naçen'e intikal etmiştir. (Zhao, 2008, s. 103) Yuansı'de Yesübuha, Yüan saray prensesleri içinde zikredilmekte ve "Lu devletinin en yüce prensesi" lakabı ile tanınmaktadır. (Zhao, 2008, s. 115) Muhtemelen 1253-59 yıllarında Kubilay'ın yanına Çin'e intikal etmiş ve orada kalmıştır. Hakkında daha fazla bilgi bulamadığımız bu hatun muhtemelen yine 1238'den sonra Kubilay'a yakın ve önemli emirlerinden biri ile evlendirilmiş olmalıdır. Yesübuha'nın Toluy'un hangi hatunundan doğduğu bilinmemektedir.

3.2.3. Tümügen

Dumugan (Zhao, 2008, s. 289) ismiyle de bilinen bu hatuna Muizzü'l-Ensab ve Şu'b-ı Pencğâne adlı eserlerde tesadüf edemedik. Tümügen, Zhao'nun Yüanşı adlı Çin kaynağından ve Budist bir rahibin tabletinden aktardıklarına göre "Yu Prensi" lakaplı Nükeday ile evlenmiştir. Nükeday, Cengiz Han'ın kızı Alahay Beki ile onun Öngüt kabilesinden kocası Cenku'nun oğludur. (Zhao, 2008, s. 151) Budist bir rahibin adına 1252 yılında yazılmış tablete göre Budistlerin "budist günüşğı" olarak ululadığı hatunun Öngüt kabilesinin çok önemli şahsiyetlerinden biri olduğu, sarayda ve halk üzerinde büyük bir etkisi bulunduğu ve büyük bir askeri güce sahip olduğu zikredilmektedir. (Zhao, 2008, s. 158) Öngüt kabilesinin büyük oranda Nestürî Hıristiyan olmaları göz önüne alındığında Budist Tümügen'in Öngütler içinde bu derece baskın olması, bahsedilen dönem yani 1252'de kardeşi Mengü Han'ın Büyük Han olmasında ileri geliyor olabilir. Tümügen'in kocası Nükeday, Güney Song seferi sırasında ölmüştür. (Zhao, 2008, s. 158-159) Ondan sonra Tümügen yine Öngütlerden Çahu adlı biriyle evlenmiştir. (Zhao, 2008, s. 289) Çahu'nun kim olduğu bilinmemekle birlikte, onun Nükeday'ın oğlu ya da kardeşlerinden biri olma olasılığı bir hayli yüksektir.

SONUÇ

Toluy ve ailesi hakkında yapılan çeşitli çalışmalar ve Moğol döneminde yazılmış meşhur kaynaklar Toluy'un resmen adları bilinen altı hatunu olduğunu, bunlardan yalnızca ilk hatunu Sorgaktani Beki'nin baş hatunu sıfatı taşıdığı ve yalnızca ondan gelen çocuklarının mirasından faydalandıkları tespit edilmiştir. Buna kanıt olarak Toluy ailesinin Otçigin'i Arık Böke'nin annesi Sorgaktani Beki'nin ordosunu devralması gösterilebilir. Bunlarla beraber Toluy'un Sorgaktani'den olan dört oğlu: Mengü (Karakorum), Kubilay (Hanbalık), Hülâgû (Tebriz) ve Arık Böke (Karakorum) hükümdar sıfatı kazanmışlardır. Diğer altı oğlunun askeri görevler dışında aldıkları siyasi nitelikteki üst düzey görevleri tespit edilememektedir. Bununla birlikte onun El Temür, Yesübuha ve Tümügen adlı üç kızı mevcuttur. Toluy oğullarından Sögötü ve Kutuktu soyu dışındakilerin sülbünden gelenlerin genel anlamda Çin hizbine yakın durdukları anlaşılmakta bu bağlamda Toluy ailesinde genel olarak birlik havası görülmüştür.

Toluy ile evlenerek hanedan üyesi olan hatunların üçü Kerayit, ikisi Nayman ve biri Kongirat kabilesindedir. Hatunların hepsi çok önemli şahsiyetlerin kızları ve torunlarıdır. Bu bakımdan Toluy kadınları yönetim ve devlet idaresi kültürü ve geleneğine sahiptirler. Ayrıca Toluy hanesine Nestûrî Hıristiyanlık hakimdir. Nitekim hakkında çok az şey bilinen Nayan Hatun dışında diğer beş hatunun hepsi Hıristiyandır. Bu husus Toluy'un oğullarının dini görüşlerinde etkili olmamakla beraber sosyal bağlamda halka karşı dini ayrım gözetmeye itmiş olabileceği göz önünde bulundurulması gerekir. Ancak Toluy kadınlarının dini tutumları Toluy oğullarının dini görüşlerini etkilememiştir. Zira kızlarından ve oğullarından Budist olan ya da geleneksel anlamda Şaman inancına devam edenler görülmüştür.

EXTENDED ABSTRACT

According to the legends, Genghis's ancestor is Bodanchar, the youngest son of Alan Gua, born of Grizzly Wolf and Female Deer, and also, he is the grandson of the Taichiud Chieftain Hambukai who is descended from eight generations of Bodanchar. Genghis who was connected to the Kıyad tribe from the paternal lineage was born in 1155, under the name Temujin. Genghis Khan who grew up in difficulties after being poisoned by the enemies of his father Yisügei Ba'atur gathered all the Mongols tribes under one state with the right policies over time.

Tolui who was the ancestor of the dynasties that ruled nearly thirty years after his death Mongolia, Iran and China, were the fourth and last son born of Genghis's first and chief wife, Börte Ujin. The sources about Tolui mention regularly the Great Quriltai in 1206. Although the fact that information about his youth is almost non-existent makes his date of birth controversial, many historians agree on the year 1191. We do not know what kind of education he received in his youth due to the little information given about him in the sources. Tolui received probably an education under the supervision of his mother and father. However, Tolui who had a great reputation in the military profession was probably more likely to have had close relations with the commanders of Genghis since his childhood.

His most senior wife Sorghaghtani Beqi was the mother of four sons named Mengü, Kublai, Hülegü and Arik Bukha. In general, the Keraites influenced the Mongol Khanate; especially the Tolui's house was under a great influence. As it can be seen in later times, Kerait origin women knowing state tradition were active in many important political, administrative, and religious areas of Tolui and his lineage, and Sorghaghtani Khatun, in particular, was among the most important factors in the Tolui lineage's coming to power. Sorghaghtani who became the head of the family after Tolui's death played an active role in the Tolui's house rising to power and became a well-known female figure in the world.

Tolui had five khatuns named Toqhus, Lingkun, Saruk, Bumur and Bayan apart from his chief khatun Sorgaktani Beki. All of these wives of Tolui had ten sons and three daughters. His sons were Mōngke, Jurikeh, Qutuqtu, Kublai Khan, Hūlegū, Arik Bukha, Bochak, Mōge, Sōgötü, Sübedai. His daughters were İle Temür (Yantiemür), Yesubuhua, Tümügen.

Whether political or not, Tolui was an influential figure who guided and changed events in his own time. His name is not mentioned in the wars in which Genghis united all Mongolia. If we assume that he was in the war since he was ten years old, he must have participated in the war in which the Keraits were defeated, and the later ones. His first battle that mentioned in sources was the Jin Campaign of 1211. Tolui who proved himself with the successful operations that he carried out with his brother-in-law Chigu in this war in which he participated at the age of about twenty would be promoted by Genghis Khan. Proving that he had superior military skills than his brothers in this expedition, Tolui would achieve greater success in 1219 Khwarazm Battle and the second Jin Battle with Ögedei Khan. Tolui died in October 1232 of a relentless disease on his way back from his Jin Battle with his older brother Ögedei Khan at the location of the separation of the Tula and Onon rivers.

KAYNAKÇA

- Abû Hayyân. (1931). *Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk* (Caferoğlu, A. Çev.). İstanbul: Evkaf Matbaası.
- Abu'l-Farac, G. (1987). *Abû'l Farac Tarihi* (C. II) (Doğrul, Ö. R. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Albayrak, K. (2007). Nestûrîlik. *İslam Ansiklopedisi*, (C. 33, s. 15-17) İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Anonim. (1986). *Moğollar'ın gizli tarihi I. tercüme*. (Temir, A. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Atwood, C. P. (2004). *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*. New York: Fact On File, Inc.
- Akkuş, M. (2020). *Moğollarda din ve siyaset İlhanlı hanlarının dini kişiliği ve uygulamaları*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Boyle, J. A. (1956). On The Titles given in Juvaini to certain Mongol princes. *H. J. A. S.*, XI, X, 146-154.
- Buell, P. D. (2003). *Historical dictionary of the Mongol world empire*. Lanham, Maryland and Oxford: The Scarecrow Press.
- Cahun, L. (2006). *Asya tarihine giriş, kökenlerden 1405'e Türkler ve Moğollar* (Kaya, S. İ. Çev.). İstanbul: Seç Yayın Dağıtım.
- Cüveynî, A. M. (2013). *Tarih-i Cihan Güşa* (Öztürk, M. Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Çulha, T. (2006). *Karaycanın kısa söz varlığı, Karayca-Türkçe sözlük*. İstanbul: Dil ve Edebiyat Dizisi.
- d'Ohhson, A. K. (2008). *Moğol tarihi, denizler imparatoru* (Apaydın, C. B. Çev.). İstanbul: Nesnel Yay.
- Delibalta, Y. (2019). Karahıtay Devleti'nin inhitatı ve Nayman Velihtü Küçlük'ün Doğu Türkistan tahakkümü. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 2/4, 33-54.
- Durak, N. (2008). Çingizli hatunları I: Sorgaktani Beki. *Turkish Studiest* 3/1, 251-258.
- Ebu'l Gazi Bahadır Han. (2009). *Türk'ün soy ağacı Türk şeceresi* (Yiğit, Y., Sad.). İstanbul: İlgi Kültür Sanat.
- Grousset, R. (1996). *Bozkır imparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur* (Uzmen, M. R. Çev.). İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Hope, M. (2016). *Power, politics and tradition in the Mongol Empire and the İlkhate of Iran*. Oxford (UK): Oxford University Press.
- Jackson, P. (2017). *The Mongols and The Islamic world, from conquest to conversion*. Liandysul (UK). Yale University Press.
- Kafalı, M. (1993). Cengiz Han. *İslam Ansiklopedisi* (C. 7, s. 367-369). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kafalı, M. (1993). Cuci Han. *İslam Ansiklopedisi* (C. 8, s. 78-79). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kafalı, M. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Khamidova, C. I. (2017). Рашид Ад-Дин. Шуаб-И Панджгана. 2. Монголы И Тюрки (3) *. *Золотоордынское Обозрение*. Т. 5/4, 846-865.
- Lessing, F. D. (1960). *Mongolian-English dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Manz, B. F. (2011). The rule of the infidels: the Mongols and Islamic word. *The New Cambridge History of Islam Volume:3 The Eastern Islamic World Eleventh to Eighteenth Centuries*, David O. Morgan & Anthony Reid (Eds.). England (Cambridge): Cambridge University Press, 128-168.
- Monte Crucis. (2018). *Ricoldus de, doğu seyahatnamesi, bir Dominikan keşiş'in Anadolu ve Ortadoğu yolculuğu* (Altunbaş, A. D. Çev.). İstanbul: Kronik Yay.
- Muizzü'l Ensab. *Bibliothèque Nationale Paris*, Department Des Manuscripts, Persian 67.
- Özaydın, A. (1991). Aynicâlût savaşı. *İslam Ansiklopedisi* (C. 4, s. 275-276). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2005). Moğollar. *İslam Ansiklopedisi* (C. 30, s. 225-229). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli, O. G. (2006). Karakorum. *İslam Ansiklopedisi* (C. Ek-2, s. 22-23). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Özgüdenli, O. G.-Prazniak, R. (2016). Kubilay Kağan. *İslam Ansiklopedisi* (C. EK-2, 88-89). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Polo, M. (2019). *Dünyanın hikâye edilişi, harikalar kitabı*. (Ergüden I. & İlkelen, Z. Z., Çev.), İstanbul: Ötüken Yayınevi.
- Reşidüddin Fazlullah Hemadanî. (1971). *The Successors of Genghis Khan*. (Boyle J., Trans.), New York and London: Columbia University Press.

- Reşîdüddin Fazlullah Hemedanî. (2013). *Câmiu't-Tevârih (İlhanlılar kısmı)* (Aka, İ., Ersan, M. & Khelejani, A., Çev.). Ankara: T.T.K.
- Rossabi, M. (2015). *Kubilay Han*. (Özol, Ö. Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Rubruk, W. (2019). *Moğollar'ın Büyük Hanı'na seyahat, 13. yüzyılda İstanbul'dan Karakorum'a yolculuk*. (Ayan, E. Çev.). İstanbul: Kronik Kitap.
- Spuler, B. (1957). *İran Moğollar'ı siyaset, idare ve kültür İlhanlılar devri (1220-1350)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Taşağıl, A. (2001). Karahıtaylar. *İslam Ansiklopedisi* (C. 24, s. 415-416). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Taşağıl, A. (2015). Hanbalık. *İslam Ansiklopedisi* (C. 15, s. 524-525). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tiesenhansen, W. (1941). *Altın Ordu Devleti tarihine ait metinler*. İstanbul: Maarif Matbaası.
- Togan, Z. V. *Çengiz Han (1155-1227)*. 1969-1970 Dönemi Ders Notları, 36.
- Vladimirtsov, B. Y. (1995). *Moğollar'ın içtimaî teşkilâtı, Moğol göçebe feodalizmi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yuvalı, A. (1994). *İlhanlılar tarihi I. kuruluş devri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Yuvalı, A. (1998). Hülâgû. *İslam Ansiklopedisi* (C. 18, s. 473-475). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Yuvalı, A. (2000). İlhanlılar. *İslam Ansiklopedisi* (C. 22, s. 102-105). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Zhao, G. Q. (2008). *Marriage as political strategy and cultural expression, Mongolian royal marriages from world empire to Yuan Dynasty*. New York: Peter Lang Publishing.

SÖZ DİZİMİ KURAMLARI BAĞLAMINDA TÜRKÇEDE BAŞ UNSUR

Seçil HİRİK (2020), *Söz Dizimi Kuramları Bağlamında Türkçede Baş Unsur*.
Ankara: Gazi Kitabevi, ISBN 978-625-7911-30-6, 1. Baskı, 181 s.

Ecem AYDIN*

Söz dizimi, tümceyi ve onu oluşturan sözcükler arası ilişkileri inceleyen dil bilgisinin alt dalıdır. Tümce ve sözcük öbekleri temelinde ayrı ayrı ve birlikte ele alınan çalışmalar bulunmaktadır. Söz diziminde öbek yapıları kuran ve yöneten kavram olarak kabul edilen baş unsur ile ilgili monografi tarzında bağımsız çalışmalar ön planda değildir. Kitap, sözcük öbekleri ve tümce yapıların kuramlara göre nasıl farklı şekilde ele alındıklarını göstermek ve baş unsurun kuruluşu bakımından bir araya gelme koşullarını tartışmak amacıyla yazılmıştır.

Lisans öğrenimini Gazi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde tamamlayan yazarın "Eski Uygur Türkçesinde Olasılık Kipliği" adlı yüksek lisans çalışmasını "Türkiye Türkçesinde Bilgi Kiplikleri" adlı doktora çalışması izlemiştir. Türk Dili ve Dil Bilim alanlarında ağırlıklı olarak Öbek Yapılar ve Kiplik konuları üzerine çalışan yazar Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesinde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır.

Okurları ile ilk kez buluşan kitabın ön kapak tasarımı sade renk düzeniyle ve konuyla uyumlu olmasının yanında arka kapak tanıtım yazısı

kitabın amacını ve hedef kitlesini açıkça ifade etmektedir. Başlığın uzun olması nedeniyle kitap sırtında yazar adının yer almaması dikkatli okurların gözünden kaçmayacaktır. İç sayfaların genel görünümü ise yazı boyutu, baskı kalitesi bakımından idealdir. Anlatımı güçlendirmek için yazar şema ve tabloları kullanmayı tercih etmiştir.

* Doktora Öğrencisi, *Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*, <https://orcid.org/0000-0002-9904-7962>, ecemaydin@outlook.com.

Gönderim Tarihi: 13.08.2020
Kabul Tarihi: 01.12.2020

Çalışma; Giriş, Söz Dizimi ile İlgili Kuram ve Yaklaşımlar, Türkçenin Genel Söz Dizimi Özellikleri, Sonuç ve Kaynakça olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Yazar, ön sözde geleneksel yöntemin verilerini kullanarak hareket noktası Yapısalcılık olan ve dil bilimin çeşitli kuramlarından yararlanan bir çalışmanın okuru beklediğini ifade eder. Öyle ki geleneksel yaklaşımın sınırlarını aşmak isteyen okurları dil bilimin kuramlarına hazırlamak için yazar Giriş bölümünde dil, felsefe ve düşünce ilişkisinin genel görünümünü alandaki başlıca görüşler ışığında ele alır, dil öğrenimi açısından dil edinimi ile dil yetisi arasındaki farka dikkat çeker ve dil bilim malzemesi olarak dili betimleyerek dil bilgisinin kural koyuculuğundan ayrıldığı noktaları vurgular. Ayrıca kitabın hareket noktasını oluşturan söz diziminin temel unsurları tümce, sözce ve öbek ile ne anlaşılması gerektiği konusu açıklamıştır. Dil bilimin giderek daha fazla üzerinde durduğu sözcük, tümce ve tümceler topluluğu olarak değer kazanan sözce kavramı ile dil bilgisinin tartışılan öbek yapılar ve onun çözüm birimi olarak baş unsur kavramı bu bölümün eksenini oluşturur. Kitabın ikinci bölümünü Söz Dizimi ile İlgili Kuram ve Yaklaşımlar oluşturmaktadır. Bu bölümde doğrudan ve dolaylı olarak söz dizimini ele alan dil bilim yaklaşımları şunlardır:

1. Yapısalcılık
2. İşlevselcilik
3. Dizgeci İşlevsel Dil Bilgisi
4. Amerikan Yapısalcılığı
5. Üretici Dönüşümsel dil Bilgisi
6. Bağımlılık Dil Bilgisi
7. Genelleştirilmiş Öbek Yapı Dil Bilgisi
8. Baş Sürümlü Öbek Yapı Dil Bilgisi
9. Bağıntısız dil Bilgisi
10. Eş Bağ Dil Bilgisi
11. Bağ Dil Bilgisi
12. Durum Dil Bilgisi
13. Bilişsel Dil Bilgisi
14. Kategorik Dil Bilgisi
15. Montague Dil Bilgisi
16. Sözcük Dil Bilgisi
17. Sözcüksel-İşlevsel Dil Bilgisi
18. İşlevsel Dil Bilgisi
19. Rol ve Gönderim Dil Bilgisi
20. Ağaç Birleşimli Dil Bilgisi

Yaklaşımlar; kurucusu veya geliştiricilerinin görüşlerine yer verilerek, temel kavramlar tanımlanarak ve gerekli yerde örneklenerek açıklanmıştır. Böylece bu bölümde yaklaşımların amaçlarına dair okurlar genel bir fikre sahip olabilirler. Yazar konuların anlaşılması için şema ve tablolardan yararlanmış ve konuyla ilgili tartışmalı nokta varsa gerekli gördüğü yerde farklı dil bilimcilerin ilgili görüşlerine de yer vermiştir. Yazarın bölümü ele alış tarzı, kuramların hangi noktada birbirlerini tamamladıkları ve hangi konuda ortaklıklara/ayrılıklara sahip olduklarını sezdirmesi bakımından okurlara genel bir görünüm imkanı vermektedir. Örneğin kuramların ortaya çıkışları önce yapı, işlev ve yapı-işlev temelinde olup daha sonra Chomsky'nin anlam bilimini de söz dizimiyle ilişkilendirmesi üzerine "Rol Kuramı" ile "Yönetim ve Bağlama Kuramı"nın katkılarıyla gelişim gösterdiği çıkarımı yapılabilir. Bunun yanında kuramların öbek yapıları göstermede kullandıkları ağaç

şema, yay gösterim, mantıksal çözümler gibi yöntemler de birbirinden ayrıldığı noktalara örnek verilebilir.

Üçüncü bölüm Türkçenin Genel Söz Dizimi Özellikleri başlığı altında incelenmiştir. Yazar, öncelikle söz diziminin genel yapısını baş unsur odaklı tartışmalara değinerek ortaya koymaya çalışmıştır. Buna göre baş unsurun Türkçede tüm sözcük öbeklerinde sonda bulunmayabileceğinin dikkatini okurlara sunar. Ardından söz dizimine ait temel kavramlar olan baş unsur, baş unsurun bileşenleri ve sözcük öbekleri alt başlıklar halinde açıklar. Öyle ki baş unsurun ve işlevlerinin ne olduğu, hangi özelliklerinin alanda genel kabul gördüğü gibi bilgiler dikkate alınmıştır. Bu bilgilerin geleneksel anlayışta nasıl karşılık bulduğu yazar tarafından dil bilimiyle karşılaştırmalı olarak yüzeysel yapı-derin yapı kavramlarıyla ifade edilmiştir. Baş unsurun bileşenlerini oluşturan kavramlar ise öbek yapı içindeki ilişkileri bakımından şu şekilde ele alınır:

- ⊙ Tamlayıcı Unsur
- ⊙ Zorunlu ve Seçimlik Unsur
- ⊙ Belirleyici, Niteleyici, Gösterici, Sınırlayıcı Unsur.

Yazar, sözcük öbeklerini ad ve eylem olarak iki temel kategoride ele alır ve bunları tamlayıcı unsurlarına göre sınıflandırır. Bununla birlikte ilgeçler gibi işlevsel sözcük kategorisinde olan ve tekrarlı yapılar, bağlaçlarla kurulan adlarla ilgili öbek yapıda yönetici belirlemenin problemine değinir ve çözüm olarak tekrarlı ve bağlaçlarla kurulan ad yapılarını ad öbeği içinde değerlendirilmesi gerektiğini ilgeçli yapıların ise ilgeç öbeği olarak ele alınabileceğini ifade eder. Daha sonra yazar, söz dizimini tümce düzeyinde ad tümcesi ve eylem tümcesi olarak inceler. Eylemleri de kendi içinde yapıca basit ve birleşik olarak hareket sayısının baş unsuru tayin etmesine bağlı değerlendirir. Bununla beraber yazar, seri eylem yapıları hakkında iki harekete sahip olmaları görüşüne dayandırarak onların birleşik yapı olarak alınmasını tercih eder ve bunun söz dizimsel açıdan bir etkisi olmadığını belirterek anlam belirlemede eylemlerden birinin daha pasif kaldığını vurguladığı örnekler şunlardır (s.135):

- a. Bana marketten ekmek al gel.
- b. Baktın seninle alay ediyorlar, beklemeden çık git.
- c. İş teklifini düşünüp taşındık.
- d. Ömür boyunca çalış didin ama elde bir şey kalmasın.
- e. Adamın söylediklerine gülüp geçtik.

Kitabın başından beri baş unsurun ne olduğunu kavratmaya yönelik amacı bir sonraki kısımda baş unsurun dilin diğer yapıları ile etkileşimini betimlemeye döndüğü söylenebilir. Nitekim yazar, bunu yaparken daha çok Üretici Dönüşümsel Dil Bilgisi'ne başvurarak yüzeysel ve derin yapıda baş unsurun görünümünü değiştiren etmenler olduğunu şu başlıklarla ele alır:

1. Çatı Değiştirimi
2. Dönüşümlerin Baş Unsura Etkisi
3. Adılların Yönetimdeki Yeri ve Anlamsal Belirsizliği
4. Eylemin Anlambilimsel Kategorisi ve Baş Unsur İlişkisi
5. İstem ve Rol İlişkisi
6. Görünüş, Kılınış ve Yönetim İlişkisi
7. Kipsel Alan ve Baş Unsur
8. Tümcede Baş Unsurun Belirlediği Roller

9. Baş Unsurun Bağlama Kuramındaki Görünümü
10. Zaman-Yönetim.

Sonuç bölümünde ise 14 maddede kitabı özetleyen yazar, çalışmada sözlük birimsel değeri olmayan öbeklerin ön planda tutulduğuna, sözcük öbekleri ile tümcede baş unsura yaklaşımın farklı olduğuna dikkat çeker. Kitabın son başlığı kaynaklar, yazarın geleneksel dil bilgisine ve dil bilime ait konuyla ilgili temsil gücü yüksek çalışmalardan seçme gayretini göstermektedir.

Genel olarak kitaba dair; konuların düzenli ve birikimli bir şekilde ilerlediğini, yazarın benimsediği görüşler gerekçeleriyle zengin dipnotlarla desteklenerek bilimsel bir üslupla ortaya konulmuştur. Bununla birlikte daha sonraki baskılara katkı olması temennisiyle “dilbilimi, dilbilimsel” gibi kelimelerin yazımında Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu’na bağlı hareket edilebileceğini, ek olarak şema 15’in (s. 80) baskısının gözden geçirilebileceğini belirtmek isteriz. Son olarak eserin, alanda belli bir konuda yapılan derin incelemelere olan ihtiyacı hatırlattığını ve öbek yapılarla ilgilenen araştırmacılara başvuru kaynağı olduğunu söyleyebiliriz.